

У СВІТІ ПРИГОД

The illustration depicts a young boy with dark skin and hair, wearing a bright red t-shirt and dark shorts. He is shown in a dynamic, flying pose, moving from the upper right towards the lower left. The background is a vibrant green, suggesting a dense forest or a magical realm. Numerous orange and yellow leaves or petals are falling around him, some appearing to be caught in a breeze. In the lower left, there is a wooden structure, possibly a bridge or a part of a building, with a small red mark on it. The overall style is expressive and colorful, with visible brushstrokes and a slightly textured appearance. The image shows signs of wear, including scratches and scuffs, particularly along the top and right edges.

ДИТВИДАВ

У СВІТІ ПРИГОД

· НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНІ
ТА ПРИГОДНИЦЬКІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1957

ЛЮБИ ДРУЗИ

Хто з вас не мріє помандрувати в далекі краї, познайомитися з життям інших народів, зазнати цікавих, інколи навіть небезпечних пригод?

З юних днів живуть у вашій уяві світлі образи видатних мандрівників — дослідників крижаних просторів Півночі, непрохідних джунглів Індії, вершин снігового Тянь-Шаню, спалених сонцем прерій Південної Америки. Через бурхливі хвилі океанів та морів, через дрімучі хащі, повноводі річки й незвідані суходоли пройшли ці відважні люди, долаючи незліченні перешкоди на своєму важкому шляху. Вони віддали своє благородне життя дослідженню «білих плям» на землі, вивченню історії та побуту багатьох тубільних народів. Їх мужність і самовідданість викликають у вас захоплення, любі друзі, збуджують вашу фантазію, вчать мріяти про подвиги й небезпечні мандрівки.

Скільки сміливців у різних країнах світу бажали піти по слідах Міклухо-Маклая, Пржевальського, Амундсена, Седова і Васко да Гама! Скільки їх, хоробрих і допитливих, ставало на цей шлях, словнений небезпек, тривоги і високих шукань!..

Про боротьбу цих людей з суворою природою, про їх мужність і кмітливість, про їх пригоди й мандри, про їх мрії й шукання розповідають вам сьогодні ваші кращі друзі — книжки багатьох талановитих письменників світу...

«У світі пригод!» Вже сама назва нашої збірки говорить про те, що твори, які ви прочитаєте тут, присвячені незвичайним пригодам, мандрам і таємницям.

...Невеличке приморське містечко.

Група радянських водолазів збирається підняти з дна моря затонулу яхту «Галатейя». І несподівано у містечку з'являється незнайомец. Це — Глоба, колишній ад'ютант начальника білогвардійської контррозвідки. Ось він пливе на човні у відкрите море. Його чомусь дуже цікавить «Галатейя»... В чому ж справа?..

Так починається повість Вадима Собка «Скеля Дельфін».

Про авантюриста Петера Стара, що хотів підкорити собі світ, розповідає Григорій Волосожар у фантастично-пригодницькій повісті «Людина без серця».

Жива голова без тулуба! Чи можливе таке? А прочитайте-но повість Олександра Беляєва «Голова професора Доуеля»...

«Болт-болт-болт!» Ці дивні звуки багато літ лякали жителів гірського селища. Але відважні піонери — герої повісті Вахтанга Ананяна розкрили цю таємницю.

Далекому минулому Німеччини, злигодням і поневірянням бідного хлопця присвятила Алекс Веддінг свій роман «Незвичайна пригода Каспара Шмека»...

Скільки цікавого, захоплюючого знайдете ви в творах цієї збірки!

З року в рік виходитиме в нашому видавництві збірка «У світі пригод», де друкуватимуться кращі пригодницькі й фантастичні повісті та романи.

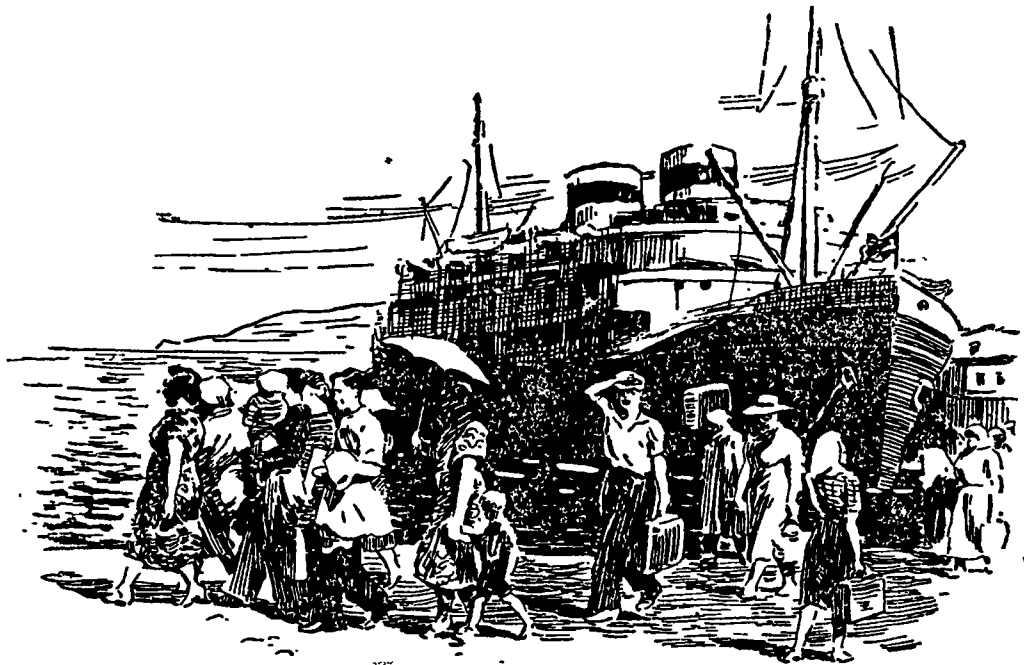
А тепер у путь, любі друзі, в надзвичайний і загадковий світ пригод!..

ВАДИМ СОБКО

СКЕЛЯ ДЕЛЬФІН

ПОВІСТЬ

Розділ перший

Велике, сине і неосяжне море оточувало місто. Здавалося, що місто лежить на острові, але насправді за околицями починалися степи. Стрімкими кручами вони підходили до моря. Море було продовженням степів, і вітер проносився над містом, не зупиняючись. Море ніколи не було спокійним. В сонячну погоду маленькі хвильки розбивалися об моли, знесилені котилися до берега і там по черзі зникали у сірій, розпеченій сонцем гальці.

У порт прибували пароплави. Вони ставали на рейді, потім підходили ближче до пристані. До них під'їздили вагони, і в отвори глибоких трюмів сипалося золотими потоками зерно, важко падали чорні блискучі брили донецького антрациту, пропливали над головами і зникали в темряві важкі ящики і стоси лісу. Іноді з трюмів вивантажували машини в дерев'яних ящиках, і поїзди везли їх в глибину країни через широченні, вкриті розкішними хлібами степи.

З моря щодня приходив експрес. Він стояв дві години біля пристані, потім шибки у вікнах будинків здригалися від густого реву, за кормою високого чорного теплохода з'являвся зелений пінистий бурун, піднятий гвинтом, і експрес ішов далі вздовж берегів Чорного моря.

В порту цілий день сновигали туди й сюди маленькі катери, перетягаючи баржі, крани, перевантажувачі; перегукувались найрізноманітніші гудки — від важкого застудженого баса голландського пароплава до тоненького гудочка двомісного катера клубу «Юних піонерів». На березі працювали вантажники в мішках, згорнутих, натягнених на голови, як шоломи.

Порт завмирав після чотирьох годин, і тоді оживало місто, що цілий довгий літній день лежало, мліючи під сонячною спекою, тихе і безлюдне.

Вдень сонце стояло над містом, просто над головою. Воно було сліпучою кравею і невмолимо і випалювало зелену траву в міському саду. Тільки великі

дерева ще зберігали крони зеленого листя. Під ними була густа тінь, затишок і прохолода.

Надходила осінь, але сонце пекло ще по-літньому сильно, і щовечора пляж був усіяний людьми.

На пристанях височіли гори кавунів і динь. Кавуни були довгі, темнозелені, і нагадували дельфінів. Прозорі дині наче стікали солодким медовим соком; яскраві плями червоних помідорів у плетених кошиках горіли, немов маки; і дрібні сливи, вкриті сизуватим пушком, лежали, зсипані просто на широкі темносірі брезенти.

Надходила осінь, і де-не-де вже почав з'являтися перший терпкий і солодкий зелений виноград. Його великі тугі грона лежали між круглими, наче косяними, яблуками, першими осінніми яблуками.

Увечері, коли сідало сонце і бриз моря приносив легку прохолоду, у міському саду по алеях засвічувалися ліхтарі, і матроси з кораблів сходили в місто. Вони ходили чистими вулицями, зовсім не схожі між собою: руді, як сонце, ірландці, біляві англійці, чорні негри з яскравими білками очей і сліпучобілими зубами, косоокі малайці з випнутими вперед вилицями, чорняві невисокі греки і ще багато матросів усіх націй.

Вони тинялися по місту, поки не знаходили клубу моряків, там зникали, і ніякі гудки не могли зібрати їх до дванадцятої години ночі на пароплав.

А в саду, де ввечері було прохолодно і свіжо, збиралася молодь з усього міста.

Пари снували одна за одною, повертаючи на точно визначеному місці, і жодна з них не проходила ні на крок далі. Тут були вантажники з порту і робітники з консервних фабрик, тут були матроси далекого плавання і листоноші, капітани і рахівники, і ще сила іншого люду, що населяв місто. Все це ходило по головній алеї парку, сміючись, роздивляючись знайомих і знайомлячись, збиваючи куряву і запиваючи її теплою солодкою водою біля численних кіосків, розкиданих по всьому саду.

Все це тривало доти, доки у клубі

моряків великий дзвін не оголошував про початок вистави або кіно; тоді алеї пустіли і господарки кіосків швиденько закривали торгівлю і собі поспішали до клубу.

Нарешті місто затихало зовсім, ліхтарі в саду гасли, вулиці безлюдніли, і тільки де-не-де перед будинками ще лишалися азартні вантажники, граючи в доміно, та коли-не-коли проходили запізнілі пари.

А коли вже проходили останні матроси з клубу моряків і сідали в човни, відпливаючи на свої пароплави, тоді в місті ставало зовсім тихо, воно засинало, щоб завтра зранку знову розпочати гарячий, сонячний робочий день.

В один із останніх днів серпня 1928 року, коли сонце, перейшовши зеніт, вже починало схилитись до обр'ю і в порту загули гудки на закінчення роботи, теплохід «Крим» наближався до міста.

Обережно проведений лоцманом через неширокий прохід між підводним камінням, він зайшов у тиху бухту і став розвертатися, щоб причалити до пристані.

Високий і стрункий, пофарбований в чорний колір, з червоною ватерлінією і червоними кільцями на двох товстих трубах, він був дуже красивий і навіть величний. Групи людей рясно заповнювали усі його палуби. На верхній палубі пасажири, що мали їхати далі, до Батумі, погойдувались у плетених кріслах; внизу щільним натовпом стояли ті, що мали сходити на берег.

На кормі теплохода, яка круто обривалася вниз і немов зникала десь під палубою, стояв високий молодий чоловік років двадцяти семи і роздивлявся місто. З палуби теплохода було видно лише будинки порту, і чоловік, одвернувшись від берега, став дивитися на зелений, прошитий білими смугами пухирців, пінистий слід від гвинта. Біля ніг його стояв невеличкий чемодан у синьому чохлі з червоними лямітками, а на руці лежав синій дощовий плащ.

Високий і широкий в плечах, з блакитними очима і руським волоссям, він нічим не відрізнявся від багатьох чоловіків свого віку. Манера стримано і

повільно рухатися і те, як він поводив плечима, піднімаючи важкенький чемодан, видавали велику силу.

Його обличчя з високим і чистим чолом, трохи випнутими вилицями і красиво окресленими губами було привабливим. Усмішка, спокійна й безтурботна, хоч завжди дещо іронічна, показувала разок білих зубів.

Чоловік стояв на верхній палубі корми, дивлячись, як теплохід причалює до пристані.

Ось, просвітивши в повітрі, вже полетіли на пристань тонкі канати із свинцевими оплетеними гирками на кінцях. Слідом упали у воду важкі линви, прив'язані до них. Матроси на березі спіймали канати, витягли линви і через кілька хвилин теплохід повільно, неначе стомившись, причалив до пристані. Бурун за кормою затих.

На сходи відразу кинулися пасажирі і утворився натовп.

Високий чоловік, його звали Борис Петрович Коротков, вирішив не штовхатися і сів на свій чемодан, чекаючи, доки пройдуть люди.

Теплохід спинився саме там, де кінчалася кам'яна пристань і починався відгороджений невисоким парканчиком пляж.

З міста туди щохвилини приходили люди.

Коротков бачив сильних вантажників, які могли переносити по десять пудів. Зараз вони сміялися, немов малі діти, граючись у морі і намагаючись зтягнути один одного в воду.

Він бачив високих засмаглих дівчат. Вони все життя прожили в цьому місті і могли пропливти під теплоходом. Але найбільше його увагу привернула група хлопців, що лежали біля самого парканчика, зрідка поглядаючи на корму теплохода. Їхні тіла, пропечені до кісток сонцем, просолені морем, засмагли до темnobруннатного кольору і під тоненькою плівкою солі, що вкривала їх, здавалися сизуватими. У всіх було світле, зовсім вигоріле на сонці волосся, що проти загорілих облич здавалося білим, і облуплені кирпаті носи.

Ніякого одягу не було на них, крім

малесеньких трусиків. Лише за формою і кольором цих маленьких шматочків матерії можна було відрізнити їх одне від одного.

Хлопчики були різні віком. Найменшому було років десять, а найстаршому років тринадцять, хоча тут, у цій компанії, всі вони були рівні і з однаковою повагою до самих себе плювали в море і пацали ногами по воді, коли хвиля з шарудінням набігала на гальку пляжу.

Вони мало звертали уваги на Короткова, поки той сидів на чемодані, але коли поруч з ним стали двоє — товстий чоловік курортного вигляду у ситцьовій картатій сорочці, білих штанах і тубетейці і дама в капелюсі з великими крисами — хлопчаки раптом стрепенулися і підняли до теплохода свої обвітрені веселі обличчя.

— Дядю,— закричав один з них до товстого чоловіка на кормі теплохода,— дядю, кинь гривеника.

Здивований чоловік подивився на свою супутницю, потім швиденько дістав з кишені гривеник, розмахнувся і кинув його на берег. Гривеник срібною плямочкою спалахнув на сонці, упав на гальку, підскочив, і в ту ж хвилину височенький хлопчик у червоних трусиках схопив його і швидким рухом поклав у рот за щоку, немов проковтнув. Найменший з усієї компанії крикнув на теплохід з ноткою зневаги в голосі:

— Куди ж ти кидаєш? У воду кидай! Ми й звідтіля дістанемо.

Чоловік у тубетейці зацікавився, порився в кишені, витяг цілу жменю дрібних монет і підійшов до самого краю корми.

Борис Петрович підвівся і теж слідом за ним підійшов ближче.

Перша монетка, блискачка й маленька, упала в воду, і в ту ж секунду всі хлопчики зірвалися з берега і опинилися у хвилях.

Хлопчик у червоних трусиках плив перший. Досягши того місця, де впала монетка, він пірнув у воду. Слідом пірнули всі інші, і за кілька секунд там, де щойно пливло з десятків біловолосих голів, прокочувалися тільки хвилі. Навіть дивно було: куди могли зникнути так раптово ці хлопці?

З корми теплохода крізь прозору воду було видно дуже глибоко, хоча дно здавалося темним і каміння на ньому роздивитися було неможливо.

Борис Петрович бачив, як у воді навколо того місця, де впав гривеник, створився цілий вир в'юнких тіл. Вони опускалися все нижче й нижче, монетка тонула, і хлопці поринали за нею. Так збираються біля шматка хліба, кинутого на воду, маленькі срібні верховодки; вони вовтузяться з ним, штовхаючи в різні боки і відкусуючи по шматочку, аж поки хліб не розмокне.

Хлопці кружляли в глибині, і через товстий шар прозорої води самі здавалися зеленкуватими довгими рибами.

Так тривало з півхвилини, тіла спліталися і розпліталися, щоб сплестися знову, потім хлопчики по одному стали виринати, і один з них, той самий, у червоних трусиках, підняв над водою мокру руку.

Гривеник блиснув у променях сонця і в ту ж секунду зник у роті хлопчика за шокою.

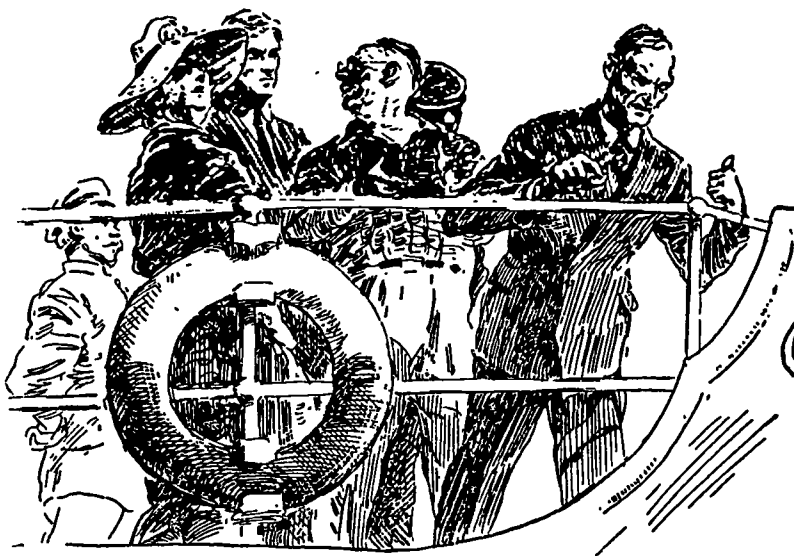
Чоловік у тубетейці заплескав у долоні, його супутниця теж здавалася дуже зацікавленою, а на обличчі Бориса Петровича грала широка схвальна усмішка.

Чоловікові сподобалася ця гра, він кинув ще монетку, і знову вир тіл закипів у воді, і знову хлопець у червоному виринув і показав сонцю блискуче срібло.

Перекупка, що сиділа з яблуками біля самого пляжу, задоволено всміхнулася. Чоловік кидав і кидав монетки у воду, і майже жодного разу не траплялося так, щоб хтось інший з хлопчаків брав собі здобич.

Шоки у хлопця роздулися від захочених під ними монет; здавалося, що в нього на обох шоках флюс.

Нарешті чоловікові обридло. Він крикнув хлопцям щось нерозбірливе: чи

то похвалу, чи то лайку, і відійшов. Борис Петрович залишився сам.

Цілком несподівано високий чоловік у сірому костюмі устав зі свого крісла і підійшов до борту.

— А звідтіля дістанете? — спитав він, підкидаючи велику монету-полтиник, і показав рукою на море з другого боку теплохода.

Хлопчики, що вже повилазили на берег, здивовано поглянули на нього, потім один з них похитав головою і порадив чоловікові самому лізти в море, коли він хоче потрапити на вечерю до крабів.

— Ех ви, герої! — сказав той усміхаючись. — А ще хвалитесь: ми, ми!

Хлопець у червоних трусиках підвівся з гальки і став біля самої води. Хвиля з шипінням торкалася його маленьких ніг, і він стояв, немов маленька, прекрасна відлита з темної бронзи статуя.

Тільки тепер Борис Петрович роздивився його як слід. Роздивився і зрозумів, чому в усій цій грі хлопчик завжди виходив переможцем. Широкі плечі й могутні груди, руки з міцними рельєфними м'язами були не по-дитячому сильні.

Широкий в плечах, він немов сходився і тоншав до ніг і справді всією будовою тіла нагадував рибу.

На його обличчі з облупленим кирпатим носиком горіли темні серйозні очі.

Він дивився на чоловіка і десь глибоко в зіницях закипало обурення.

— Кидай полтиник,— крикнув він і кинувся у воду, обпливаючи корму теплохода. Він пересувався у воді дуже швидко, хоч, проте, не поспішаючи. Не робив жодного зайвого руху, і вода розступалася перед ним, легко пропускаючи його вперед. Рухався у воді так само вільно, як людина на березі; вода була його другою стихією, в якій хлопчик почував себе прекрасно.

Коли він обплив корму, чоловік підняв руку і, розмахнувшись, кинув полтиник у воду. Монета одразу ж зникла під хвилею, і в ту ж мить хлопець пірнув. Чоловік у сірому глянув на годинника.

На березі, затамувавши подих, стояли товариші.

Секунди минали, вже пройшла ціла хвилина, і Борис Петрович почав хвилюватися. Чи не доведеться зараз кликати осводівців рятувати бідлашного хлопця? Йому стало неприємно: і дуже треба було цьому чоловікові пробувати сили юного моряка.

Але його страх був даремний, бо коли минуло ще сорок секунд, хлопчик виринув зовсім не там, де його чекали.

Він ліг на спину, важко і солодко

дихаючи, набираючи повні груди повітря, дивився на сонце, на Бориса Петровича, на товаришів, піднімав руку, і в руці його був полтиник.

— З самого дна дістав,— гукнув він, і це була чиста правда.

Зовсім не ворушачи руками і працюючи ногами, ніби риба хвостом, він швидко підплив до берега.

— Одна хвилина сорок секунд,— спокійно констатував чоловік у сірому і опустив руку з годинником.

В цю мить густо заревла сирена на теплоході. Через півгодини «Крим» вирушить у путь. Борис Петрович згадав, що йому треба поспішати. Він затримався через хлопчаків і згаяв марно багато часу.

Схопивши свій чемодан, він швидкими кроками збіг по трапу на нижню палубу і пішов до сходнів, де вже давно не було жодної людини.

Чоловік у сірому костюмі теж узяв свій невеличкий шкіряний чемодан, що стояв поруч з кріслом, і, не поспішаючи, зійшов на пристань.

Розділ другий

На околиці міста, в красивому будинку з білого каменю, що стоїть у садку, живе Варвара Павлівна Кивенко. Варвара Павлівна, висока, огрядна жінка, живе тут уже дуже давно. Усі сусіди встигли змінитися кілька разів, а вона все залишається жити в своєму білому привітному будиночку. Мало хто знає, з чого живе вона, але ніхто ніколи не бачив, щоб вона ходила кудись на роботу або працювала дома. Проте Варвара Павлівна користується неабиякою повагою в сусідів і інакше, як мадам Кивенко, її не називає ніхто.

У маленькому будиночку ще живе робітниця, що вдень торгує на

пристані яблуками з садка мадам Кивенко, та хлопчик Вася, далекий родич Варвари Павлівни. Зранку він ходить у школу, вдень пропадає невідомо де, а ввечері допомагає робітниці робити чисто всю домашню роботу.

Інколи до мадам Кивенко приходять гості. Вони приходять з другого краю міста. Ці люди були різні віком, різні на вигляд. Інколи до неї ж заходять матроси з іноземних пароплавів, але що вони там роблять — не знає ніхто; та ніхто й не цікавиться таким питанням, у кожного багато свого клопоту.

А мадам Кивенко походжає по своїх володіннях, по саду й будинку в червоному капоті і співає арії з опери «Кармен».

Голос у неї хрипкий, і коли вона виспіває навіть найніжнішу арію, шибки у вікнах тихо вібрують і дзвенять.

Коли перші вечірні сутінки млистою пеленою закривали місто і з моря почав повітати легенький і приємний бриз, Петро Андрійович Глоба постукав у хвіртку садка мадам Кивенко.

Він постукав впевнено, добре знаючи, куди йде, і в ту ж мить залилося дзвінким гавкотом маленьке собача, що його мадам Кивенко завжди носила на руках, опускаючи на землю тільки в надзвичайних випадках.

Робітниця відчинила хвіртку, і Петро Андрійович зайшов до господи мадам Кивенко. У руці він ніс невеличкий шкіряний чемодан. Золотий годинник поблискував на лівій руці.

Мадам Кивенко зустріла гостя на веранді. Хвилину вона розглядала його, намагаючись впізнати.

Потім, мабуть, пізнала, захвилювалась, заметушилась і поспішно запросила в хату, злякано оглядаючись навколо.

Коли Вася прийшов додому, Варвара Павлівна і Глоба сиділи одне проти одного за столом, а на столі стояло кілька пляшок молодого вина. У великій вазі лежали фрукти з саду мадам Кивенко, але гість не звертав на них уваги. Він наливав собі півсклянки молодого, терпкого, рожевого і прозорого вина, потім доставав звідкись знизу, не то з кишені, не то з-під стола, пляшку горілки, доли-

вав склянку доверху, одним духом випивав цю нестерпну суміш і нюхав шматочок чорного хліба. Дивним було те, що він нітрохи не був п'яний, хоч випив, мабуть, уже чимало.

Коли Вася увійшов, вона повернулася до нього разом із стільцем і простягла долонею вверх руку — важку руку з пухкими і короткими пальцями. Кілька перснів перетягало їх у різних місцях, і пальці нагадували сардельки.

— Ну, давай! — сказала вона.

Вася поліз у кишеню і витяг цілу жменю срібних монет і один паперовий карбованець. Все це він з острахом висипав на долоню мадам Кивенко і відійшов до дверей.

Варвара Павлівна почала рахувати гроші. Глоба зацікавлено спостерігав усю цю сцену.

— Чотири вісімдесят, а де ще пол-

тиник? — грізно спитала мадам Кивенко, і щоки її, червоніючи від випитого вина, стали сизуватими.

— Мало кидали сьогодні...— намагався виправдатися Вася, червоніючи і відходячи все ближче й ближче до дверей, — я вам завтра принесу більше.

Вася жив у Варвари Павлівни, і вона годувала його, але кожного дня хлопець мусив приносити своїй тітці п'ять карбованців. Він добував їх найрізноманітнішими способами: діставав монети з морського дна і носив чемодани через усе місто, але дуже часто траплялося так, що п'яти карбованців не назбиреться. Вася витримував цілу бурю гніву і знущань мадам Кивенко.

Так і того дня вона підвелася зі свого місця й підійшла до Васі, грізна й червона.

— Давай сюди полтиник,— повторювала вона, стримуючись, щоб не лаяти Васю при Глобі.

— Не було ніякого полтиника,— намагаючись говорити твердо, відповідає Вася, але губи його тремтять. Він от-от заплаче. Йому дуже не хочеться розлучатися з великою срібною монетою. І не в тому справа, що це п'ятдесят копійок. Їх можна заробити в порту. Справа в тім, що цей полтиник він дістав з морського дна майже посередині бухти. Там глибоко й темно, там слизьке каміння і небоязкі риби, там тріщить у вухах від величезного тиску води. Він сам дістав звідтіля цю монетку, а тут чомусь треба віддати її мадам Кивенко.

Мадам Кивенко нічого не каже. Величним жестом вона відчиняє двері, що ведуть на кухню. У кімнату вривається запах жареного м'яса й цибулі, шкварчання сала на сковороді, тріск полін під плитою і брязкіт посуду. Мадам Кивенко махає рукою, і в ту ж хвилину в дверях з'являється товсте, брудне від вугілля й жиру обличчя перекупки, що сиділа на пляжі, продаючи яблука.

— Був полтиник? — грізно питає її мадам Кивенко, і перекупка відразу ж починає злякано й дрібно хреститися.

— Як бог свят, був! Щоб мені до вечора не дожити, щоб мене грім побив,— починає клястися вона.

— Давай,— знову простягає до Васі свою могутню долоню мадам Кивенко.

Перекупка вже сховалася за дверима; Вася стоїть перед розлютованою мадам Кивенко, маленький і беззахисний.

Глоба дивиться то на нього, то на Варвару Павлівну, і на його губах грає ехидна усмішка.

Вася оглядається, наче прохаючи порятунку, але від Глоби годі чекати допомоги. Тоді Вася набирає повні груди повітря, ковтає його ротом так, ніби боїться, що через кілька хвилин йому не буде чим дихати, стискує кулачки, підводить на мадам Кивенко очі, намагаючись не випустити жодної сльозинки, і вперше в житті не слухається своєї тітки.

— Не дам! — твердо каже він, роблячи зусилля, щоб мадам Кивенко не почувала, як від жаху і здивування перед власною сміливістю дрібно тремтять і цокотять його зуби.

— Не дам! Я за ним на саме дно моря пірнав. Я за нього вам завтра карбованця принесу, а його не віддам.

Мадам Кивенко на секунду остовпіла. Кров відливає їй від обличчя, але зараз же щоки знову буряковіють, і вона вибухає цілим фонтаном чорної люті.

— Отака вдячність,— кричить вона, упираючись руками в боки.— Отака вдячність! Ти про нього піклуйся, ти годуй його, ти вболівай за ним, а він, грубіян отакий, буде тобі різні капості чинити! Та як ти можеш сказати «не дам», коли я тобі наказую? Та як ти подумати про це можеш!

Глоба бачить, що Вася вагається. Він згадує, що Вася — це той самий хлопчик, який діставав монети з морського дна. Ще хвилину — і зляканий Вася віддасть полтиника. Глоба вирішує сам втрутитися в цю справу.

— Варваро Павлівно,— говорить він. Розлютована мадам Кивенко в ту ж мить забуває про свою лють і намагається приємно всміхнутися.— Варваро Павлівно, я думаю, що на відзнаку нашої зустрічі можна зробити маленьке свято для нього,— він показує пальцем на Васю.— Хай всі будуть радісними в день, коли ми так приємно зустрілися.

Мадам Кивенко вже забула про свої

погрози. Вона навіть може ласкаво всміхнутися до Васі, хоч Вася добре знає ціну цієї усмішки.

— Ну, йди на кухню, ти, грубіян,— змилостивившись, каже вона,— та подякуй Петру Андрійовичу. Якби не він, плакав би твій полтинник.

Петро Андрійович наливає собі в склянку вина й горілки, одним духом випиває й каже:

— Нічого дякувати. Послуга за послугу.

Вася виходить на кухню, нічого не зрозумівши з останніх слів Глоби. Полтинник лежить у нього в кишені; він витягає його, щоб ще раз подивитися і згадати сутінки морського дна, вусатих нелякливих риб і сонце, блискуче сонце, сонце і вітер над морем.

Але Марія, перекупка й куховарка, вже давно чекає Васю. Гори немитого посуду, ненаколені дрова, невинесені помий і сміття, ще багато всякої кухонної роботи залишено для нього. Далеко за північ, коли мадам Кивенко вже давно міцно хропе у своєму ліжку, а куховарка засинає в своєму кутку, світиться віконце в маленькій кухні.

Вася лягає тільки тоді, коли весь посуд перемило, перетерто й виставлено рядами в шафі, мідні тази сяють, як сонце, під світлом лампи; каструлі сохнуть на теплій плиті; чисто вимита підлога починає підсихати; а у вікні, підіймаючись з-за моря, встає сірий і блідий передосінній світанок.

Розділ третій

Першим у школу прийшов Гриша Глузберг. Він прийшов рано. Всі двері ще були зачинені. Гриші довелося чекати, поки прокинеться сторож.

Проте Гриша нітрохи не жалкував. Він багато чого розкаже товаришам, а хіба ж встигнеш на кількох перервах викласти все, зібране за ціле літо?

Гриша ходив біля дверей школи і чекав, коли, нарешті, придуть товариші і він зможе почати розповідь. Розповідати Гриша любив. Далеко не всі його оповідання були правдивими. Досить

йому було побачити чи почути про якусь невеличку подію, як вона відразу набирала в його розповідях розмірів катастрофи. Говорив Гриша завжди з таким захопленням і так широко вірив у видумане, що не слухати його було неможливо.

Сам Гриша був невисокий чорнявий хлопчик з спокійними, неначе сонними очима. Товстенький і незграбний, він рідко й неохоче бігав наввипередки або боровся з кимось, та вже раз узявшись, змагався діловито, з захватом і до кінця.

Гриші обридло ходити біля школи й він сів на лаву. І чого вони досі не приходять, його товариші? Адже в нього стільки новин. Він же знає такі речі, про які, напевне, жоден школяр і не догадується.

От, наприклад, він знає, що по географії у них новий учитель. Хто з школярів знає таку новину? Хто знає, як збирать чай у Батумі? Ніхто! А Гриша знає, бо він туди їздив і бачив, як обривають маленькі листочки з чайних кущів. Хто бачив чілійські пальми і мавп у Сухумі? Може, хтось і бачив колись, а Гриша бачив зовсім недавно! І ще безліч новин різної важливості знає Гриша, а розказати їх нікому. Прикро!

Починають сходитися школярі.

Спочатку пробігають зовсім малі школяріки з молодших класів; вони бояться спізнитися і приходять на півгодини раніш. Нарешті підходять Гришині товариші і він відчуває, що ось зараз зможе звільнитися від усього свого тягара новин.

Товариші підходять до Гриші, вони вітаються, роздивляються один одного, немов бачилися хтосна-коли. І справді, за літо всі повиростали, загоріли, зміцніли, в деяких уже починають зриватися голоси, і вони зовсім не схожі на тих боязких хлопчиків, що склали іспит весною.

Гриша починає розповідати. Давно очікувана хвилина настала, але всі найважливіші новини проходять повз вуха товаришів. У кожного є багато чого розказати, кожен за літо бачив і пізнав багато нового. Гриші з боєм у серці доводиться визнати, що він переоцінив

важливість своїх новин. Багато його товаришів бачили чайні плантації в Чакві під Батумі і сухумських мавп, а крім того ще тисячі речей, про які Гриша й уявлення не мав. Але на кілька хвилин Гриша стає центром уваги: це тоді, коли значущо і навіть з таємничістю в голосі він говорить про нового учителя географії, якого бачив сам на власні очі.

Проте йому не щастить як слід відчути насолоду. Дзвінок, чистий і мелодійний, дзвенить у школі так, немов по камінню набережної розсипаються срібні кільця.

Школярі, що сновигали перед школою, розважаючись, розмовляючи, гуртом сунуть у двері, і цей потік несе за собою Гришу.

Школа зустрічає їх привітно. Заново відремонтована, вона сяє, величезними, чисто вимитими вікнами. Заново пофарбовані підлоги такі чисті й красиві, що по них аж ходити незручно, а в повітрі ще носить ідкватий і приємний запах вапна й ремонту. Вазони з квітами стоять в коридорі на вікнах і в класах. Це незвично й красиво. Навіть одчайдушні пустуни притихають і поводяться зовсім так, як поважний Гриша Глузберг.

Учителі зустрічають школярів. Сьогодні вони веселі, привітні й зовсім не схожі на самих себе в ті моменти, коли, наприклад, ставлять двійку.

Школярі й учителі зустрічаються як старі знайомі, що вже чимало попрацювали разом і ще багато працюватимуть.

І от, коли всі вже розійшлися по своїх класах і останні двері з грюкотом зачинялись за вчителями, у школу вбігає Вася. Він босоніж і без шапки. Червоний галстук лежить акуратно, а книжки під рукою надають його постаті заклопотаного і серйозного вигляду. Він встигає швиденько прослизнути у свій клас саме тоді, коли Борис Петрович Коротков підходить до дверей.

Борис Петрович відчиняє двері і пропускає Васю вперед, усміхнувшись.

Васі не до усмішок. Йому соромно. Як це він міг спізнитися, прийти після дзвінка? Швидше на своє місце на останній парті, біля самої стіни, і слухати,

уважно слухати, що говоритиме цей новий учитель географії!

Поруч з Васею на парті не сидить ніхто. Його товариш ще не приїхав з канікул. Вася кілька хвилин дивиться на знайомі обличчя товаришів, на ретельно зачесані голівки, на червоні галстуки, на усміхнені лукаві обличчя і думає, що вчитися буде так само весело, як і минулого року, а якби ще не існувало німецької мови,— було б зовсім прекрасно.

У Васі трошки болить голова. Таке враження, начебто хтось стискає виски. Він знає, від чого це: Марія примусила його майже всю ніч морочитися на кухні, перебирати разом з нею сухі вишні; спав він години зо три; але все це скоро мине, бо він уже звик.

І Вася починає уважно слухати, що говорить Борис Петрович.

Клас зустрічає нового вчителя стриманим гудінням. Ось він який, новий учитель географії, а вони думали, що він зовсім інший, а цей буде у них фізкультурником!

Усім цікаво почути, який голос у нового вчителя, і тому перше слово Борис Петрович промовляє в повній тиші. Перед ним стоїть великий глобус. Біля дошки висять дві величезні карти півкуль. Якись альбоми з картинами і фотографіями лежать на столі.

Учитель не поспішає починати урок, а розглядає свіжі й приємні дитячі обличчя. Які вони схожі одне на одного і які вони в той же час різні. Ось просто перед ним сидить русява кругловида дівчинка. Вона уважно дивиться на карти, немов намагається запам'ятати їх відразу на все життя, і боїться пропустити жодне слово вчителя. Трохи далі сидить хлопчик із стриженою головою й чорними маленькими очима, що бігають швидко, як мишенята; він, мабуть, перший пустун і забіяка у всьому класі, але зараз сидить поважно, сидить і шукає, чи не знайдеться чогось смішного в новому вчителеві. Далі, біля вікна, сидить поважний, маленький і солідний Гриша Глузберг, а зовсім біля стіни видніється серед веселих школярських обличчя біле вигоріле волосся і трохи бліденьке обличчя Васі.

Борис Петрович починає. Він говорить спокійно, не поспішаючи, інколи усміхаючись: голос у нього лагідний і приємний, і скільки Андрюша Кравченко не намагається до чогось присікатися, нічого смішного знайти він не може. Особливо цікаво стає тоді, коли Борис Петрович відкриває великі важкі альбоми, що лежать на столі, і звірі, птахи й рослини невідомої, далекої й чудесної, жаркої країни з'являються перед школярами. Андрюша Кравченко сидить, напіврозкривши ротика, і слухає, а коли навіть Андрюша слухає, то справа вже ясна: розповідь захопила і його.

Гриша Глузберг просто за все своє шкільне життя не може згадати випадку, щоб на якомусь уроці було так тихо.

А на останній парті, намагаючись уважно слухати, сидить Вася, і личко його блідне все більше й більше. Щось все сильніше й сильніше стискає виски. Дивитися на вікна стає неприємно, світло ріже очі, і так хочеться на секунду покласти голову на руки і зімкнути повіки.

Лише на одну секунду. Цього ж, мабуть, ніхто не помітить, а воно буде так хороше. І Вася, намагаючись не пропустити жодного слова, закриває очі й помалу опускає голову на складені руки. Через секунду він раптом підводить її, і широко розкривши злякані оченята, дивиться, чи не помітив, бува, хто-небудь, що він, Вася, мало не заснув на такому інтересному уроці.

Але всі зайняті тим чудним звіром, якого показує Борис Петрович, і Вася хвилину теж уважно дивиться на дивну тварину, схожу чи то на качку, чи то на їжака.

Потім світло знову починає різати очі, і він помалу, вже не змагаючись з дрімотою, що охопила його, як темна, глуха і спокійна пелена, опускає голову вниз. Він дрімає чуйно, насторожено. Здається, він чує кожне слово вчителя, але це тільки здається, бо Борис Петрович вже перестав розказувати і зараз викликає до дошки Ніну Іванову, щоб вона показала на карті основні річки далекої країни.

Підвівшись зі стільця, Борис Петрович помітив, що на останній парті зник-

ло бліде обличчя Васі. Поки Ніна шукала річки з чудними назвами, Борис Петрович пройшов у самий кінець класу. Вася тихо дрімав, поклавши голову на складені руки. Борис Петрович обернувся до дошки і тоді вже стиха торкнув Васю за лікоть.

Всі в класі були зайняті — це ж справді цікаво бачити, як Ніна Іванова, найкраща відмінниця, дивиться кудись в кінець класу й безнадійно плутається в звичайних назвах річок. Всі в класі намагалися допомогти Ніні, — добре, що Борис Петрович пішов кудись назад, — але з того нічого не виходило: Ніна не могла зрозуміти нічогоісінько.

І тільки тоді, коли Борис Петрович розбудив Васю, Ніна отямилась.

Усі річки, що хвилину тому безнадійно плутались, раптом поставали на свої місця.

Борис Петрович відійшов од Васиної парті. Тільки він і Ніна бачили, як прокинувся Вася, як злякано забігали його оченята.

Урок продовжувався.

Розділ четвертий

Недалеко від моря, на затишній неширокій вулиці, засадженій каштанами і акаціями, за невисоким парканом стоїть будинок. Він стоїть у садку, і віти яблунь з великими налитими яблуками лізуть у вікна і торкаються веранди. Між деревами розкидано багато клумб, і квіти, найрізнобарвніші, найяскравіші квіти, вкривають їх. Квіти сплітаються у дивовижні узорі, вони підібрані за кольорами й відтінками. Клумби нагадують величезні килими, виткані рукою досвідченого майстра.

Інколи надвечір, коли тиша і сутінь заповнюють садок і входять у будинок, на веранді чути тиху музику скрипки. М'які приємні звуки розносяться по садку і довго коливаються між деревами. Прохожі сплянуть біля невисокого паркана, щоб послухати музику. Затамувавши подих, стоять вони, намагаючись нічим не виказати своєї присутності.

Темними вечорами на веранді будинку в глибокому кріслі часто сидить

сивий старий дід і на столі перед ним лежить скрипка. Йому дуже багато років, він багато знає й багато бачив. Він пережив трьох царів, бачив три революції. За своє життя побував у столицях усього світу. Колись він був знаменитим скрипалем.

Тепер старий пішов на спочинок.

Вдень він працював у саду. На його клумбах першими в місті з'являлися нарциси і останніми зникали аїстри. Червонокриваві півонії і темночервоні жоржини прикрашали його клумби. Професор знав і вирощував такі квіти, яких ніхто ніколи в місті не бачив, і назви їх були невідомі.

Інколи професорові ставало сумно сидіти у своєму садку, і тоді він виходив у місто, на берег моря, сідав на набережній на лаву і дивився на людей, на кораблі, на море.

Одного вечора професор грав на своїй скрипці, і звуки теплими вогненними хвилями заливали садок. Саме тоді Вася проходив вулицею.

Він зупинився, немов прикований до невисоких штахетів, стояв, притискаючись до них обличчям, всім тілом, щоб краще почути чарівну музику, що вабила й не дозволяла відійти.

Доки грала скрипка, не існувало нічого — ні землі, ні неба, ні вулиці, ні його самого. Існувала тільки музика, сильна і ніжна, могутня і прозора, буряна і переможна. Стояв, слухаючи, і відчував себе дивно схвильованим. Щось стискало серце, не дозволяло вільно дихати, і на мить йому здалося, що в нього від несамовитого щастя крутиться голова і серце от-от перестане битися. Але музика замовкла. Вася згадав про доручення Варвари Павлівни і швидко побіг у місто.

Відтоді Вася часто з'являвся перед невисоким парканом. Намагався якнайчастіше проходити біля будинку професора і, коли чув музику, спинявся і стояв, мов закам'янілий. Слухав, поки вона не припинялася, і такий день був для нього святом.

Крізь штахети він не раз бачив високого сивого діда. Бачив Вася, як професор поливає квіти і вибирає бур'ян з клумб, як спочиває на сонці у глибокому

кріслі, але жодного разу не бачив, як грає професор.

І одного вечора, коли з притихлого саду на вулицю долітала чудова музика, Вася не витримав і, оглядаючись, немов злодій, швидко переліз через паркан. Пробрався до веранди між клумбами, ступаючи безшумно й легко, мов тінь. Підкрався до самої веранди, звідкіля линули впевнені тривожні акорди.

Двоє чорних блискучих оченят виткнулося з куточка з-за поруччя веранди.

Вася побачив професора, високого, сивого, у теплому товстому халаті. Він стояв біля стола і тримав у руках щось блискуче, коричньове, прекрасне. В першу секунду Вася навіть не зрозумів, що професор тримає в руках звичайну скрипку старовинної роботи. Вася не раз чув, як грали на скрипці в оркестрах, що склалися із скрипки, роаяля, віолончелі й бубона. Такі оркестри грали в усіх парках і пивних міста, але яка несхожа була музика тих скрипок на цю музику, повнозвучну і могутню, хвилюючу і бурхливу, як весняна повінь, як буряні струмені води з гір.

Вася не бачив нічого, крім скрипки.

Професор стомився, смичок здригнувся в руці, і музика раптом припинилася. Професор поклав скрипку у футляр на столі, помалу відвернувся від неї і тихо пішов у кімнату, по-старечому важко переставляючи ноги і м'яко човгаючи по підлозі туфлями.

Скрипка лежала в відкритому футлярі.

Вася, немов закам'янілий, стояв біля веранди. Зухвале і привабливе бажання оволоділо всією його істотою: швиденько перелізти на веранду, взяти в руки скрипку, спробувати відчутти ту ж саму прекрасну музику, в крайньому разі хоч доторкнутися до блискучого полірованого дерева.

Раз подумавши про це, Вася вже не міг встояти проти спокуси. Вагався не більше хвилини. Потім безшумно підтягся на руках і за одну мить опинився на веранді.

Вечір надходив з садів. На веранді стояла прозора сутінь. Вася бачив скрипку до найменших подробиць, до

найтоншої білої порошоківки, що злетіла зі струн.

Він простяг руку і обережно, одним пальцем доторкнувся до блискучого дерева. Йому здалося, що це не дерево, а живе тіло, яке вібрає і тремтить під рукою. Швидко одсмикнув руку, але вже через секунду насмілився торкнутися до струни. Струна відповіла на дотик тихим гудінням. Вася з острахом оглянувся, чи не почув, чи не побачив була хто, глянув на двері і скам'янів від жаху.

Старий професор стояв на дверях і дивився на нього. У прямокутнику темних дверей постать професора з білою бородою, білим пишним волоссям і густими сивими бровами, які нависли низько на очі, була такою грізною і страшною, що Вася в ту ж мить перелетів через поруччя в садок, впав, боляче забив собі коліно, пробіг по доріжці до паркана, перемахнув через нього і щодуху побіг вулицею, наче старий професор міг погнатися за ним.

Якби він не так злякався несподіваної появи у дверях власника скрипки, то міг би розгледіти посмішку на вустах професора. Професор вже давно не бачив, щоб так боязко, майже з побожністю, торкалися струн. Це нагадало його самого, коли йому вперше довелося взяти в руки скрипку. Спогад жив у грудях, теплий і свіжий, немов це трапилося вчора.

Професорові часто було сумно без людей, і він пожалкував на хвилину, що цей прудкий темноокий хлопчик втік так швидко.

А Вася біг вулицями міста, поки стало духу. Він заспокоївся тільки тоді, коли вийшов за місто до моря і твердо впевнився, що за ним немає погоні. Сів на великий камінь над водою. Камінь був теплий, вдень він нагрівся під сонцем.

Маленькі хвильки набігали на камінь і з металевим плюскотом розбивалися внизу. Ліворуч у передвечірній млі лежало місто. В порту вже починали засвічуватися ліхтарі, і довгі зелені доріжки простягалися по воді до Васі. Далеко в морі горіли червоні й зелені вогні. Вони позначали вхід до порту. Праворуч розстилався і тягнувся на захід рівний степ, вкритий потемнілою стернею. Прос-

то з глибини моря з'явилися й помалу виростали неясні вогні — десь ішов папроплав.

Легенький вітер потягнув з моря. Вася глибоко вдихнув повітря, відчув солоний гнилуватий запах морської води і несподівано для самого себе всміхнувся.

Тут, далеченько від міста, сам на камені між степом і морем, він почував себе прекрасно і вже зовсім забув про пригоду в садку професора.

Недалеко з'явилася двоє людей з ліхтарями в руках. Бредучи по коліна у воді, вони освітлювали морське дно, відшукуючи великих темнозелених крабів, що вночі підповзають ближче до берега. Люди пройшли зовсім близько від Васі, що лежав нерухомо на теплому камені, стали віддалятися, але тихі звуки їхньої розмови ще довго було чути в дрімотній тиші.

І тоді Вася почув дивний звук. Він був схожий на звучання струни блискучої скрипки. Невідомо, що це було, може, крикнула нічна птиця, може, в порту впало щось металеве, але схожість і подібність були такі яскраві, що Вася навіть здригнувся.

У воді, під темною прозорою поверхнею, ледве помітно світилися тіла великих медуз. Їхні прозорі голови висіли у темній воді. У Чорному морі медузи світяться дуже рідко, і кілька хвилин Вася з цікавістю спостерігав їх, але знову повторився той же самий ніжний мелодійний звук, звук струни чудесної скрипки, і Вася забув про все.

Лежав, мріючи про те, як колись виросте і купить собі таку ж чудесну скрипку. Мріяв про музику, про ніжні й могутні звуки, що примушували тремтити його маленьке серце. Згадав, як тікав сьогодні від професора, і потер маленьку вразку на коліні.

Туди він більше не підходить ніколи. Годі ходити попід парканом, немов злодій, крадучи уривки музики. Вася вирішив це твердо раз і назавжди і не мав жодних сумнівів, що рішення свого не змінить.

Ішов додому, коли вже стало зовсім темно. Босі ноги безшумно ступали по м'якій пилюці дороги. Було приємно

відчувати сонячну теплоту землі й здійсмати ногами цілі вихори куряви.

А на другий день, забувши про всі свої рішення, Вася знову стояв біля паркана професорського будинку, чекаючи, коли старий професор з'явиться на веранді зі своєю скрипкою.

В той день професор ходив у місто і, повертаючись додому, побачив маленьку постать, тісно притулену до щілини між штахетами. Професор одразу ж впізнав учорашнього гостя. Помалу, ступаючи якнайтихіше, підійшов до Васі і взяв його за плече.

Вася злякався, намагався вирватися, та професор тримав його міцно. Побачивши, що порятунку немає, Вася заплакав. Професор зараз відведе його до Варвари Павлівни, і та вже пригадає йому все чисто. Він плакав гірко, просився і клявся, що більше ніколи не буде торкатися скрипки, але професор не зважав на це.

Він потягнув Васю в будинок.

Скрипка лежала на столі і, побачивши її, Вася відразу ж забув про сльози. Дивився на неї жадібно, як спраглий на воду. За всяку ціну ладен був доторкнутися до неї ще раз. Професор глянув на маленьке личко Васі, що раптом змінилося, стало не по-дитячому серйозним, і тихо всміхнувся.

Так познайомився старий професор з Васею. Це було за два роки до того, як Борис Петрович Коротков прийшов у четверту школу, а Петро Андрійович Глоба переступив поріг господи мадам Кивенко.

* *
*

На другий день після навчання в школі Вася пішов до професора. На каштанах і акаціях листя вже починало жовкнути, попечене несамовитим промінням південного сонця. Проте квіти ніколи не переставали прикрашати величні клумби професорського саду. Дбайливо політі і старанно підстрижені, вони красувалися серед в'янутих трав, виділялися жаркими барвистими плямами на тлі осіннього листя.

Вася зайшов у маленьку хвіртку впевнено, як давній і добрий знайомий. Легкими кроками збіг на веранду, де сидів професор. Той зустрів його привітним поглядом. Старий завжди радів, коли приходив Вася. Вчив його грати на скрипці, бачив палку любов хлопця до музики і в кожному успіхові і в кожній Васиній невдачі бачив власні успіхи і власні невдачі. Згадував свої перші невмілі спроби грати на скрипці, і його дивувала спільність помилок. Згадував усю свою молодість, але ніколи не жалкував за нею. Він прожив велике повноцінне життя, і прожив його як слід. Зараз він хотів полегшити перші Васині кроки, ті кроки, що з таким трудом давалися йому самому.

Він бачив надзвичайну здібність до музики у свого маленького учня і напевне знав, що з Васі вийде великий скрипаль.

Йому хотілося самому викохати скрипалью величезної сили і показати всьому світові, як прекрасну барвисту квітку, його музику.

Вася сів проти професора, і той відразу ж помітив, що личко його маленького учня блідіше, ніж звичайно. Професор мало знав про те, як живе Вася. Кілька разів він починав про це говорити, але хлопцеві відповідав стримано, явно неохоче, і професор припиняв розмову.

Вони почали, як завжди, свій урок з розмови про се, про те, про погоду, про айстри на клумбах. Вони разом вийшли в садок, потім знову повернулися на веранду, і Вася вийняв з футляра професорову скрипку.

Коли він торкався смичком до струн скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика, красиве й гармонійне царство звуків, у якому було так багато доріг.

Вася грав «Andante Cantabile» Чайковського. А професор сидів і думав, що скоро вже настане час, коли він зможе показати Васю. Ще трохи роботи — і про хлопця можна буде говорити як про визначного скрипаля, скрипалью-виртуоза величезної сили.

— Тобі, Васю, потрібна скрипка. Розумієш? Така хороша власна скрипка,

щоб ти міг грати на ній, коли захочеш, а не тільки в мене.

Професор замовк, раптом обірвавши думку, не сказавши більше ні слова. Вася вийшов. Професор довго дивився йому вслід. Хлопець ішов помалу, збиваючи куряву босими ногами. Професор усміхнувся, вернувся назад на веранду і сів писати листа. Він писав листа в Москву.

А Вася йшов до порту зустрічати теплохід, ловити монети й тягати чемодани. П'ять карбованців для мадам Кивенко заробити було зовсім не так легко.

Розділ п'ятий

На лавці перед ворітьми сиділи і мирно розмовляли два водолази. Вірніше, один розповідав, а другий слухав.

Оповідач, Матвій Петрович Кравченко, могутньої будови чоловік, був місцевий житель і старожил.

А слухач, Степан Тимофійович Огрінчук, людина ще не стара, але теж здоровий і теж з обвітраним обличчям і чорними вусами, схожими на пучки голок, порівняно недавно перевівся в це місто з іншого чорноморського порту. Він подружився з Кравченком і завжди з цікавістю і повагою слухав розповіді старшого товариша.

Зараз розмова в них зайшла про громадянську війну і старик згадав, як з міста тікали білі, коли Червона Армія їх так товкла, що вони ледве добрались до моря.

Вітер налетів з степу. Смеркало.

Старик розповідав не поспішаючи, розважливо:

— Крейсери й лінкори на рейді стоять, — говорив сивоусий, — французькі, англійські, німецькі і ще чортзна-які. Орудія на місто понаводили, а з кожної пушки людиною стріляти можна. У городі тиша, аніччирк, поховалися всі, як щури в трюмі. Ніхто й на вулицю не виходить. А за Графським молом баржа стоїть. І от туди кожну тобі ніч везуть кого-небудь з контррозвідки. Ну, а хто вже на баржу попав, тому каюк і похорон за першим розрядом А в городі полковник Тимашов ловить правого й винуватого. Усіх більшовиками називає, і суд у нього скорий: на баржу, колосники до ніг — і кінець. Піднятися б усім народом, зібрати б усіх матросів і водолазів, придавити б Тимашова до нігтя, він і не писнув би, бо в місті війська немає, тільки юнкери жовтороті бігають. Та що ж ти зробиш, коли пушки просто на місто направлені з усіх кораблів...

Чоловік сплюнув на траву, кілька секунд посидів, немов пригадуючи, потім дістав з кишені гумовий кисет з махоркою, витяг з-за пояса маленьку люльку, набив її, закурив і ще раз сплюнув. Пахкаючи й випускаючи густі клубки диму, він продовжував оповідання:

— Ну, я теж дома сиджу, чого ж мені на вулицю витикатися, просто до Тимашова в лапи, коли мене все місто знає. Коли якось бачу: йдуть до мене дорогі гості. В погонах, при зброї, морди блищать. Я не дуже боязкий, а тоді серце так і тьохнуло. Поведуть мене, думаю, на баржу і згадають мені все — і партизанський загін, і пристава вбитого. Кинувся я до вікна, тікати хотів, а вони й там свого поставили.

Ну, думаю, кінець мені. Входить у кімнату такий шпінгалет у чині поручика і каже мені ввічливо так, ще й руку до козирка прикладає:

— Полковник Тимашов просять вас завітати до них у гості, так що я прошу вас іти разом з нами.

Що за чорт, думаю. Чого це вони такі ввічливі зробились, просто немов і справді в гості кличуть. Бачу я, що від такого гостювання мені, мабуть, не одкрутитися, і кажу:

— Ну, що ж. Ходімте, коли полковник за мною так скучив.

А поручик сердиться:

— Прошу не сміятися й не глузувати, — каже. — Йдеться про репутацію нашої білої армії.

Що за чорт, думаю, чого він від мене хоче? Проте нічого не вдієш. Йду до полковника. А вони зі мною поруч ідуть, револьверів не виймають, так що я зрозуміти ніяк не можу, заарештований я, чи й справді в гості йду.

Ну, приходимо ми в контррозвідку. Вартові, пропуски, все чин чином, і проводять мене зразу й просто до полковника. Я тільки входжу, а він уже з-за столу підвіся й назустріч мені йде.

— А, — каже, — Матвію Петровичу, я вже вас давно чекаю. Сідайте, будь ласка.

Подивився я на нього, на ката всього міста нашого — такий непоказний, бліденький, у пенсне, ще й лисіти починає. Так подивитися на нього — ангельської доброти чоловік, а скільки людей, собака, на той світ відправив.

— Ми від вас чекаємо великої послуги, Матвію Петровичу, — каже полковник, коли я вже сів і сигару його курив, — великої послуги. Бачите, — каже він і штору на вікні відкриває, — ондечки на рейді біля Графського молу крейсер «Галіфакс» стоїть.

Подивився я у вікно. Море синє таке, так мені на волю захотілося, бо хоч і не арештований я, а все ж душно мені з полковником. Бачу, стоїть «Галіфакс», крейсер тритрубний, і всі дванадцять гармат на місто націлені.

А трохи ліворуч від нього — баржа стоїть, тюрма найстрашніша.

— Так от, Матвію Петровичу, вчора з крейсера «Галіфакс» одного мертвого матроса в море скинули з гирями на ногах. Так треба нам того матроса знову дістати. Поспішили поховати його. А коли ви, Матвію Петровичу, не згодитеся, — каже полковник і усміхається, а усмішка така приємна, немов він мені подарунок дає, — а коли не згодитеся, то доведеться вам за тим матросом на дно моря прийти, тільки вже з гирками на ногах.

Подивився я на крейсер, а там же біля нього — глибина. Ніхто туди ніколи ні раніше, ні тепер не лазив. Проте нічого не вдієш, хоч самому лізти, хоч тебе туди спустять — однаково весело.

— Що ж, — кажу, — готуйте водолазний баркас, і костюм, і скафандр де-небудь новий діставайте, щоб усе справно було, бо вмирати мені неохота на дні морському, а матроса вашого я вам дістану.

Мало щось було в мене охоти туди лізти, ну, та вони мене про охоту не питали. Живо баркас спорядили, все, як з-під землі взялося, і поїхали ми з тим самим поручиком до крейсера, де матроса треба було шукати. Стали. Погода така хороша, зюйд-вест надвечір затишає, місто лежить переді мною, наче вимерле, тиша така.

На баркасі двоє матросів з «Галіфакса», ні чорта по-нашому не розуміють, та, видно, водолазне діло знають: біля скафандра і насосів орудують добре. Тільки щось помічаю я — настрої у них неважний. Мовчать, похмурі, і не всміхнуться один до одного.

— Ну, — кажу, — держіться, хлопці. Бережіть нерви і не хвилюйтеся. Дістанемо зараз з дна морського вашого братчика.

Мовчать, ані пари з уст. Тільки поручик на мене прикрикнув, щоб я не дуже базікав. Ну, я й замовк.

Спорядили мене спускатися, все чин чином, і пішов я вниз.

Там глибоко, спускаюсь собі помаленьку, а течія мене потроху зносить убік; знаєш, там, біля Графського молу, підводна течія, де джерела. Де ж тут їхнього матроса шукати, думаю, коли його занесло, мабуть, хтозна-куди. І от стаю на дно, став, озирнувся, глинув і аж

похолов увесь: стоїть біля мене жінка, до ніг її важке каміння прив'язане, очі випнулися, волосся розпущене і руки вгору підняті. Гойдає її течія, і здається, що жива вона йде за мною.

Матвій Петрович сплюнув і замовк на хвилину, немов згадуючи.

Огрінчук мовчав.

— Подивився я на неї: рот розкритий, зуби вишкірені, немов сміється. Обійшов збоку, глянув далі коли їх тут цілий натовп з'являється. Всі страшні, розпухлі, гойдаються у воді, до колосників поправ'язувані. Чоловіки, жінки, діти. І здається, зібралися вони тут на збори якісь. Руки вгору у всіх підняті, немов прокляття вони на білий світ посилають.

Це їх усіх контррозвідники з баржі, щоб патронів не витратити, просто у воду покидали. І так мене за серце взяло. Ну, кажу, іроди богові, будете ви бачити свого матросика. Мало, мабуть, із живого познушались, так ще й мертвий вам потрібний став. Одійшов я подалі від мерців, а течія їх гойдає, і здається мені, що йдуть вони за мною. У воді холодно, а мене ще й від жаху мороз по шкірі пробирає, швидше б утекти звідсіля. Схопив я жінку ту, що перша мені на очі попалася, зав'язав канатом: тягніть, начальники, свого морячка. І потягли її нагору, тільки слід пінний по воді пішов.

— Ну й одправили мене в той же вечір на баржу. Мабуть, здорово пан поручик злякався, коли жінка та мертва до нього з води всміхнулася. Хотів пристрелити мене, а тоді вирішив, хай мене з баржі втоплять.

Приятелі посиділи ще трохи, поговорили про інші справи, потім, коли почало вечоріти, старий встав, потиснув приятелю руку і пішов додому.

Не встиг він відійти кроків двадцять-тридцять, як йому зустрівся високий чоловік у сірому костюмі з непокритою головою, ішов, уважно розглядаючи номери на будинках маленької вулички, когось розшукував... Зрозуміло, що приїжджий! Місцевий житель не буде шукати так невпевнено.

Порівнявшись з незнайомим, Кравченко подивився йому в обличчя. Ну, звичайно, чужий.

Але вже через хвилину йому почало здаватися, що десь, колись він бачив цього чоловіка. Але де і коли? Хоч убий — старий не міг згадати. Йому навіть здалось, що незнайомий його теж пізнав. Але ні, це, мабуть, так здалось. Старий пішов своєю дорогою.

Але його не переставав мучити невиразний спогад: десь він цього чоловіка бачив. Раптом згадав: якби в цього чоловіка була борода, велика, густа борода, тоді було б відомо, на кого він схожий. Тому що постать, хода, посадка голви...

А незнайомий підійшов до будинку, перед яким ще сидів приятель Кравченка, і спитав, чи не тут живе водолаз Огрінчук Степан Тимофійович. Той сказав, що він і є Огрінчук. Незнайомий попросив дозволу зайти поговорити в справі.

Огрінчук запросив його в будинок, ввів у невелику охайно прибрану кімнату, запропонував сісти, поставив на стіл пляшку вина, дві чарки і сів, чекаючи, коли гість скаже, що його завело сюди.

А гість витяг з кишені маленький синій незапечатаний конверт, хвилину потримав його в руці, наче вагаючись, потім передав Степану Тимофійовичу.

Той узяв конверт, поклав перед собою, потім довго порпався в боковій кишені, витяг звідтіля окуляри в залізній оправі, почепив їх на м'ясистого носа і тільки тоді дістав листа.

Це був лист від одного з випадкових знайомих, з яким він колись недовго працював у Ленінградському Епропі¹. Зараз він рекомендував Степану Тимофійовичу свого приятеля Петра Андрійовича Глобу і просив всіляко допомогти йому зробити важливі й відповідальні справи.

— Ну, викладайте, що вам треба зробити й чим допомогти, — грубувато, але добродушно сказав він і, не поспішаючи, налив у склянки вина.

Петро Андрійович почав говорити. Він говорив довгими й плутаними фразами, зрозуміти які, зрештою, було не так-то вже й просто. Мова крутилася біля якихось потоплених суден, водолазної

¹ Е р о п — Експедиція підводних робіт особливого призначення.

роботи, діставання з тих суден залізних частин.

Водолаз слухав, але розумів дуже мало.

Розмова не клеїлася. Говорив один тільки Глоба, водолаз лише притакував, зрідка ковтаючи терпкувате вино, і роздивлявся гостя щоразу уважніше.

А Глоба все говорив про якісь потонулі яхти, згадав до чогось «Чорного принца», що лежить глибоко на дні біля входу в Балаклавську бухту, але чого йому треба — Степан Тимофійович зрозуміти ніяк не міг. І коли обридло слухати довгі, надзвичайно плавні й заокруглені речення, де всі слова було підібрано саме так, щоб ніхто не міг зрозуміти головної думки, Степан Тимофійович допив свою чарку, витер рукою вуса і сказав:

— Все те, що ви говорите, я знаю вже років з двадцять. Ви мені скажіть, чим я вам можу допомогти, тільки так, щоб я зрозумів.

Глоба раптом замовк, наче не сподівався почути такі різкі слова. Потім відкинувся на спинку стільця й розсміявся. Раптом обірвав сміх і знову нахилився до стола, пильно вдивляючись в обличчя водолаза.

— Мені треба, Степане Тимофійовичу, — сказав він, — щоб ви допомогли мені дістати одну річ з яхти «Галатея». Річ ця зовсім маленька і за грошима я не постою. Ця річ дорога мені, як пам'ять від моєї матері. Коли білі тікали звідси, вона була на яхті. Я сподіваюся, ви допоможете мені це зробити.

Степан Тимофійович дивився у вікно, міцно поглажуючи рукою щоку і з приємністю відчуваючи легенькі уколи вчора поголеної бороди.

— Да... — сказав він, подумавши. — Справа ця не важка, тільки дуже давно я вже під воду не ходив. Та й снасті всієї вам у нашому місті не дістати. А про гроші, так це пусте. Нам і своїх вистачає.

І раптом пожвавівши, він одірвав погляд від вікна і глянув на Глобу весело й насмішковано.

— А ви зверніться в Епроп.

— Мені не хотілося б мати справу з Епропом, — гостро відповів Петро

Андрійович, і обличчя його стало нерухомим.

— Що, мабуть, мамашину пам'ятку не всім бачити можна? — засміявся водолаз, показуючи Глобі великі жовтуваті рівні зуби.

— Ні, чому ж, можна, — усміхнувся Глоба. — А винце, Степане Тимофійовичу, у вас знамените.

Він почав говорити про вино, про погоду, про всякі дрібниці, які тільки спадали йому на думку, старанно обминаючи розмову про пам'ятку від матері.

Водолаз дивився на нього, усміхаючись, і не заважав йому говорити. Степан Тимофійович бачив на своєму віку чимало людей і вмів у них розбиратися. Він добре помітив, як Глоба обминає попередню розмову, і гість йому не сподобався. Чим саме йому не подобався цей високий приємний чоловік — було невідомо.

І коли, поговоривши ще з півгодини, Глоба випив останню чарку вина і, попрощавшись з хазяїном, зник за дверима в густій темряві південної ночі, Огрінчук ще довго сидів біля стола і все думав, що ж це за людина відвідала його і що цій людині, власне, потрібно.

Розділ шостий

— Дівчата завжди поспішають з висновками, — переконливо сказав Гриша Глузберг.

Іншим часом йому б, може, і довели протилежне, але ніхто не збирався суперечити Гриші. Тим більше, що ці слова він вимовив поважним, переконливим голосом і, як завжди, відразу ж замовк.

Білява Ніна Іванова, що сиділа недалеко від Глузберга, зразу ж образилася і почала придумувати, що б відповісти так само ущипливо і прикро. Проте, цій сутичці не судилося розгорітись: Борис Петрович обірвав її на самому початку.

Вони сиділи в шостому класі — Борис Петрович біля стола, Ніна Іванова, Гриша Глузберг, Андрюша Кравченко, ще троє хлопців і двоє дівчат на перших партах. Це були трохи дивні збори, де не

було ні голови, ні секретаря, писати протокол зовсім не думали.

Енергійна Ніна Іванова гарячкувала, промовляла з запалом, намагаючись переконати своїх співбесідників, і якби не Борис Петрович, то поважні збори вже давно б перетворилися на звичайну перепалку між школярами.

Коротше кажучи, Ніна вимагала від Бориса Петровича і від усіх присутніх найрішучіших і найсуворіших покарань для Васи. Вася згяньбив увесь клас, коли сьогодні заснув на уроці, і терпіти цього далі не можна. Ще добре, Борис Петрович не захотів ославити їхній клас на всю школу, а що б воно було, якби такій випадок трапився, скажімо, на алгебрі? Просто страшно подумати! Завтра ж треба піти до директора, і хай Вася вчиться в якій-небудь іншій школі, де його ще не знають...

І отут-то Гриша й сказав своє знамените речення про дівчат, які завжди поспішають з висновками. Двоє дівчаток сиділи позаду Ніни, одна стрижена, білява, на ймення Фіра, а друга з маленькими, туго заплетеними кісками, що стирчали в різні боки, — Клава. Вони теж образилися за всіх, але висловитися не встигли, бо Вітька Огрінчук вискочив наперед і взяв слово собі.

Був Вітя Огрінчук маленький на зріст, чорнявий, на диво швидкий і в той же час круглий і лагідний хлопчина. Всі звали його Огурчиком, і він нітрохи не ображався на таке перекручення свого прізвища. Так от Огурчик вискочив з-за парти й закричав:

— Так, і я, і я... Дівчата поспішають... Я думаю, що... Він піонер, так не роблять...

Огурчик говорив захоплено. Слова не поспівали в нього за думками, і зрозуміти те, що він говорив, було досить важко.

— Якби всі говорили так, як Огрінчук, то робити доповіді було б неможливо, — сказав Гриша і знову замовк так само несподівано.

Андрюша Кравченко сидів, намагаючись бути поважним, і не висловлювався. Взагалі Андрюша Кравченко був людина дії. Він міг устругнути найнеймовір-

нішу штуку, але висловлюватися не вмів. Уже давно минув той час, коли він із зневагою ставився до дівчат, але й він не схвалював занадто суворого присуду Ніни.

Школярі дивилися весь час на обличчя Бориса Петровича, намагаючись відгадати його думку. Вчитель тільки усміхався, слухаючи їх, і висловлюватися не поспішав.

Вітя Огрінчук не збентежився першою невдачею й вирішив, що йому все-таки конче потрібно висловитися. Пообіцяв самому собі, що буде страшенно спокійний і витриманий. Після такої обіцянки, уже ні хвилини не вагаючись, почав нову промову:

— Виключати не можна, — сказав він, і всі здивувалися, як це у Вітьки так здорово вийшло, — я повторюю, виключати не можна. Хто знає, чому він... А Нінка поспішає з висновками.

Тут Вітя відчув, що ось зараз почнуться ті ж самі перегони думок із словами, і спробував зупинитися. З цього нічого не вийшло і хвилин зо дві всі здивовано слухали уривчасті слова, які злітали з Вітиних уст. У нього були пропозиції, цілком продумані і зрозумілі, але висловити їх він не міг.

Цілком несподівано для всіх він сказав:

— Все!

І сів саме вчасно, бо Андрюша Кравченко вже починав сміятися, а Гриша намірявся зробити свої ехидні висновки щодо Вітиної промови.

Борис Петрович обвів очима всіх школярів, і тоді з-за спини Ніни Іванової прозвучав Клавін голос. Коли вона говорила, косиці її метлялися в повітрі, а права рука з вимазаними в чорнило пальцями витягалася вперед, наче у справжнього промовця.

— Ми мусимо розглянути це питання з усіх боків, позитивних і негативних. — Вона точно вимовила останні, недавно вичитані в книжці слова, і переможно оглянула збори. — Да, товариші, позитивних і негативних.

— Позитивних і негативних, — повторив Гриша Глузберг, неначе милуючись красою таких високовчених слів.

— Да,— повернулася в його бік Клава,— і нічого не значить, товариші, що в даному разі піонер Вася ще має у перспективі двійку з географії і виключати його з школи не можна. Да! Ми мусимо дізнатись, чому він заснув, і сказати йому, щоб він так більше не робив, а був піонером, з якого можна було б брати приклад.

— Кожна промова має свої позитивні і негативні сторони,— сказав Гриша.

— Да... дізнатись... не можна...— знову вискочив Вітька, і хоч слів було сказано дуже мало, всі його зрозуміли.

— А я думаю, що це не наша справа,— кокетливо поправляючи стрижене волосся, сказала Фіра.— Ну, заснув і більше не буде. Ну, заснув і прокинувся. Треба сказати, щоб більше цього не робив. І допомогти йому ми тут нічим не можемо.

— Неправда,— крикнув Вітя, і навіть Андрюша Кравченко спідлоба подивився на Фіру, одвернувся і пробурмотів щось таке, чого збори не почули.

Борис Петрович, усміхаючись, слухав усіх своїх вихованців, даючи їм можливість висловитися й самим прийти до якогось рішення. Проте школярі могли затягти розмови аж до вечора.

— Хто знає, у кого живе Вася?— спитав він, і ніякова мовчанка відразу ж запанувала в класі.— Що, ніхто не знає? Дивно, дуже дивно. Ну, а де він живе, ви знаєте?

— На Садовій,— відповів Андрюша,— на Садовій у сорок восьмому номері.

Борис Петрович почав розпитувати школярів, і з'ясувалося, що ніхто не знає, де і в кого живе Вася, чи є в нього батько й мати. Знали тільки те, що він ходить до школи вже третій рік, двійок у нього не було, проте про «відмінно» теж не чути. Уроки він пропускає часто і завжди каже, що був хворий, хоч інколи в цей час його можна побачити на пристані.

Оце і все, що знали про Васю школярі. Винуватити їх у тому, що вони мало цікавились товаришем, було неможливо, бо Вася тримався окремо, трохи насторожено, і близьких товаришів у нього в класі не було.

Все це здалося Борису Петровичу трохи загадковим, і він вирішив довідатися сам, чому міг Вася заснути на уроці.

— Ну, так що ж, товариші?— сказав він.— Треба нам дізнатися, як живе Вася. Сам він нам не розкаже. А нам треба було б добре знати, як живе один з наших піонерів і як це могло трапитися, що школяр заснув, слухаючи географію.

— Міцний сон — основа здоров'я,— несподівано для всіх і для самого себе сказав Гриша, але ніхто не всміхнувся, і шкільний філософ збентежено замовк. Ніна махнула рукою в його бік, і Гриша вдавав, наче це сказав не він. Борис Петрович не звернув уваги на Гришині слова.

— Так як ви гадаєте? Як дізнатися? Піти мені завтра до нього додому, чи можна як-небудь довідатися так, щоб сам Вася про це не знав?

Ніна Іванова мовчала з того часу, коли всі відхилили її занадто сувору пропозицію. Тепер вона збиралася встати й запропонувати поставити Васин звіт на загальних зборах загону і там добре розпитати цього сонливого піонера про його життя. Але несподівано підвівся Андрюша Кравченко, і Нінин план загинув навіки.

Сдине, чого зараз боявся Андрюша, це того, що його не зрозуміють як слід. Говорити перед зборами він не вмів, а момент був дуже відповідальний, і від хвилювання йому навіть стискало горло. Може, він все своє маленьке життя чекав нагоди висловити такий геніальний і розгорнутий план, план командира і детектива. Він сказав так:

— Дізнатись неважко. На це ми витратимо один день. Ми посилаємо одного піонера в порт, одного на вокзал, одного до саду, є ще два-три місця, де треба бути постійно, а ще троє залишаються в запасі. Наше місто невелике. Один раз ляжемо пізніше, зате знімемо все чисто. Всю організацію беру на себе.

Андрюша сів і витер рукавом спітнілий лоб. Як він боявся, що його план не пройде! Одчайдушний пустун і розбишака, він умів несподівано для всіх стати серйозним. І план його надзвичайно

чайно подобався школярам. Це нагадувало пригоди, про які тільки читали в книжках.

Але Борис Петрович усміхнувся і зразу ж зруйнував усю струнку побудову Андрюшиного плану.

— Ти, Андрюшо, хороший план придумав,— сказав він,— тільки слідкувати за Васею я вам не дозволю. Зробимо так: завтра я піду до нього додому, а коли з того нічого не вийде, тоді ще раз подумаємо.

— Щойно висловлені плани товариша Кравченка мають недоліки,— виголосив Гриша.

Борис Петрович встав, і на цьому збори закінчилися. Учитель думав, що візит до Васі йому буде найзручніше зробити у вихідний день, це післязавтра, і він сказав про це школярам. Кілька чоловік просилося йому в супутники, але Борис Петрович відмовився.

Збори розійшлися незадоволені. Могла вийти така хороша гра! Але піонери дисципліновані перш за все, і про те, щоб не послухатися Бориса Петровича, не подумав ніхто. Тільки Андрюша ще мав таку надію: Борис Петрович ні про що не дізнається, і тоді всі у школі погодяться з його планом.

Розділ сьомий

У 1919 році недалеко від входу в порт, біля скелі Дельфін, потонула яхта «Галатей». На місто наступали червоні. Крейсери і лінкори з різноколірними прапорами терміново знімалися з якорів і пароплави виходили з порту, навантажені рештками білого війська. Білі панічно тікали за кордон.

Яхта «Галатей» виходила з порту останньою.

Полковник Тимашов, начальник контррозвідки, останнім покинув безлюдний мол. Коли сідав у шлюпку, над морем почали розриватися перші снаряди артилерії червоних. Ад'ютант його боязко озирався на місто, на безлюдний мол, вкритий покинутими, розбитими й забутими чемаданами і заспокоївся тільки тоді, коли зійшов на палубу «Галатей». Че-

рез три хвилини яхта знялася з якоря й повним ходом пішла до виходу у відкрите море.

Ад'ютант полковника був приєднаний до рульового у рубку,— полковник боявся, щоб матроси не привезли його замість Константинополя в Севастополь.

Ад'ютант поклав невеличкий пакунок, загорнутий у прогумований непромокальний мішок, на полицку у рульовій рубці і став перевіряти правильність курсу. В пакуночку були останні матеріали контррозвідки, що їх полковник Тимашов не встиг забрати, а ад'ютант забрав, щоб потім використати для себе. Багато з тих матеріалів стосувалося особисто ад'ютанта, а тому мати їх у власних руках було дуже важливо.

Яхта вийшла з порту і повернула на південний захід. Вона швидко промайнула повз французький крейсер на зовнішньому рейді і направилась у відкрите море.

Снаряди лягали зовсім близько. Падаючи у воду, вони здіймали височенні фонтани срібнозеленкуватих бризок. З кожним ударом ад'ютант і рульовий боязко озиралися, а капітан наказував у машинний відділ прибавити ходу. Яхта розтинала воду з дивовижною швидкістю. Два зелених пінистих вали розходилися від її носа, і через п'ять хвилин вона могла б бути поза обстрілом.

На хвилину снаряди перестали падати біля яхти, і ад'ютант полегшено зітхнув, озираючись назад. Крейсер теж підняв якір і розвертався, виходячи у відкрите море.

Раптом почувся страшений гуркіт, яхта похитнулася, потім знову випрямилася і пішла уповільненим ходом, все більше й більше осідаючи носом у воду. Вона загубила управління і йшла тепер просто до берега, похилена на один бік, нагадуючи смертельно поранену тварину, яка поспішає вмирати у своє лігво.

Серед команди зчинилася паніка. Всі кинулися спускати єдиного рятувального човна.

Снаряди лягали зовсім близько біля яхти. В човен, коли він торкнувся води,

почало стрибати багато народу. Він пере- хилився й зник під водою, не встигши на- вить відійти від борту яхти.

Яхта затонула недалеко від берега. біля скелі Дельфін. Вона лежала на кам'янистому дні, і кінчик її щогл вид- нілися з-під води.

Французький крейсер підійшов до місця аварії і з усієї команди підібрав тільки полковника Тимашова. Після цьо- го, супроводжуваний прокляттями всієї команди яхти, що впливля й урятува- лася на скелі Дельфін, він зник за гори- зонтом.

До міста входили червоні.

Через дві години вони зняли зі скелі Дельфін перелякану і обеззброєну коман- ду «Галатеї», але ад'ютанта полковника Тимашова там уже не було. Рятуючи власне життя, він рискнув проплисти три кілометри у свіжу вітряну погоду і доплив до далекої піщаної коси на захід від міста.

З того часу минуло багато років. Багатьох з тих, що були в списках, вже половили. Але чимало їх ще лишалось на волі, і вони продовжували служити різним іноземним розвідкам.

Першим знайшов дорогу до цих роз- відок бувший ад'ютант Тимашова — Пет- ро Андрійович Глоба. Він жив десь на Уралі і займав скромну посаду. Але дав- ня ненависть до радянської влади не за- лишала його. І, пам'ятаючи багато імен своїх старих співробітників з контрроз- відки, він поступово притягав їх до шпи- гунської та диверсійної роботи в нових умовах. Глоба очолював цілу сітку шпи- гунів і диверсантів.

Раптом стало відомо, що збираються підіймати «Галатею». Глоба і його «ха- зяїни» занепокоїлись. Якщо знайдуть списки і почнуть розшукувати всіх, хто в них значиться, можуть бути великі не- приємності, навіть дуже великі непри- ємності: люди можуть виявитись над- то балакучими, вони розкажуть все, що знають.

Отже, цей клятий гумовий мішок тре- ба було врятувати будь-якою ціною. Але де був цей мішок, знав лише Глоба. Йому і доручили цю справу.

Про мету свого приїзду Глоба пові-

домив мадам Кивенко. Та стурбувалась: її ім'я значилось в списках.

Коли Глоба пішов до водолазів, во- на чекала його, згораючи від хвилю- вання.

Петро Андрійович повернувся похму- рий як ніч. Мадам Кивенко навіть не на- важилася розпитувати. Все було ясно. З темного, розгубленого обличчя Глоби вона бачила: з водолазами нічого не ви- йшло, а як діяти далі, до кого зверну- тися по допомогу — Глоба не знає. Вони мовчки сиділи одне проти одного в напів- темній кімнаті мадам Кивенко. Розмова не клеїлася. Кожний думав про своє. Вар- вара Павлівна вже навіть почала обду- мувати, чи не слід їй піти зараз і заявити про те, що ад'ютант полковника Тима- шова, Петро Глоба, приїхав у місто і си- дить в її кімнаті. Але зразу ж спало на думку, що коли заарештують Глобу, то їй теж не довго доведеться ходити по ву- ллицях міста, і вона відкинула цей плач, як зовсім непридатний.

І саме в той час, коли обоє вони си- діли, цілком заглибившись у власні дум- ки, двері тихо прочинилися і за ними з'я- вилася білява голівка Васі.

Не сказавши й слова, він підійшов до Варвари Павлівни і, як завжди, про- стягнув їй повну жменю срібних монет. Мадам Кивенко порахувала їх так само мовчки і сховала в шухляду стола. Її не цікавило, де і як Вася добуває ці гроші. Вона не знала, скільки праці докладає цей хлопець, і скільки неприємностей пе- реживає він, поки добуде ці п'ять карбо- ванців.

Вася повернувся і вийшов на кухню, де його чекала вечеря, цілі гори невиди- того посуду і ще багато роботи, якої не хотіла робити куховарка Марія.

А коли Вася вийшов, Петро Андрійо- вич згадав високу корму теплохода «Крим», полтиник, кинутий руба в зелен- куваті хвилі. Він пригадав мускулясте смагляве тіло. Воно рухалося у воді швидко і впевнено.

Тоді Вася пробув під водою хвили- ну й сорок секунд.

Глоба сів зручніше в глибоке крісло, мовчки обмірковуючи новий план.

* * *

Вітя Огрінчук повернувся додому смерком. За Графським молом під великим камінням водилися круглоголові бички, і Вітя з хлопцями сьогодні ходив на лови. Ловити бичків справа не важка. Недарма замість того, щоб сказати «ловити бичків», часто говорять «тягати бичків». І така заміна слів є цілком слушною. Хоча бичок — рибка невеличка, проте зажерливість і рот у неї величезні, вона хапає все, від черв'яка до шматочка такого ж самого бичка. Тому ловити її цікаво й неважко.

Огурчик вважав би ганьбою для себе принести додому менш як півсотні бичків, коли він повертається додому. Вудка його лежала на плечі, і бички довгою гірляндю звисали з неї мало не до самої землі.

Вітя йшов додому, як солідний рибалка з вдалих ловів. Коли підходив до хвіртки двору, високий чоловік вийшов йому назустріч, і Вітя на мить спинився, розглядаючи його.

Йому добре запам'яталася висока, затягнута в світлосірий костюм постать і невиразне довге обличчя незнайомця.

Цей чоловік не був у його батька раніше, принаймні він його ніколи не бачив. До того ж незнайомиць був і в місті, очевидно, новою людиною, бо Вітя знав багатьох, коли не всіх мешканців, а таку визначну людину важко було б пропустити. Вітя ще з хвилину дивився услід незнайомцю, що швидко йшов уздовж вулиці, а потім повернув у двір, твердо вирішивши розпитати в батька, хто це такий і чого тут був.

Але перед тим, як зайти до батька, Віті довелося зробити ще чимало в своєму невеликому, але морочливому господарстві. Воно складалося з акваріума, де плавали золоті круглоокі і довгохвості рибки, і маленького щеняти, справжньої німецької вівчарки, у майбутньому грізного прикордонного пса. Правда, поки що майбутній герой кордону качався на ганку, немов маленький темносірий пухнастий жмуток шерсті, проте це Огурчика мало бентежило. Він сам годував

свого собачку і сам перевіряв його здоров'я, торкаючись пальцем чорного вогкенького й холодного носика. Під час такої перевірки Шторм — так звали цю мирну й тиху собачку — намагався лизнути Вітину руку або лягти на спину, задержавши всі чотири лапки догори, і Вітя тут же мусив нагадувати йому, що майбутньому прикордонникові так поводитися зовсім не личить.

Змінивши рибкам воду, Вітя зайшов у кімнату, де біля стола в глибокій задумі сидів батько. Водолаз навіть не помітив, як хлопець зайшов у кімнату. Вітя здивовано глянув на батька, озирнувся, потім здвигнув плечима і тихо вийшов.

Мати дала йому вечеряти і, поївши свіжих, добре засмажених бичків, які смачно хрумтіли на зубах, Вітя знову повернувся до батька. Він образився. Як це батько може не звертати уваги, коли він заходить до кімнати?

Але тепер Степан Тимофійович зустрів Вітю зовсім інакше.

— Ну, що приніс сьогодні, герой-рибалка? — спитав він, усміхаючись.

При посмішці вуса його ворушилися, наїжачувалися ще більше, ніж звичайно.

«Я вже давно прийшов і заходив сюди, а ти на мене уваги не звертаєш», хотів сказати ображений Вітя, але передумав і сказав:

— П'ятдесят бичків. Усі один в один.

— Подумаєш! — перекривив Вітю водолаз — Та коли я таким, як ти, був, то менше сотні додому й нести не хотів.

Іншим разом така зухвала нашішка, напевне, дуже б розсердила Вітю, але зараз він пропустив це повз вуха. Всі його думки зосереджувалися на одному: як би це швидше й краще довідатися про високого гостя в сірому костюмі. Те, що гість був саме тут, Вітя знав напевне: недопита пляшка вина і дві склянки ще стояли на столі. Вітя довго видумував усякі способи, як би його краще підійти до цього делікатного питання, але кінець кінцем рубнув напрямки:

— Батьку, це до тебе отой чоловік приходив?

— До мене, Вітю, до мене, — все ще всміхаючись, відповів водолаз, і раптом

його очі хитро скосилися на Вітю.— А ти скажи мені, Вітю, тільки правду скажи, ти коли-небудь шахрая бачив?

— Ні...

— А я ж тебе просив правду сказати,— знову покосився на Вітю водолаз,— а ти мені просто у вічі брешеш! Бачив ти шахрая, оце зовсім недавно бачив! Самого справжнього шахрая... До нас він більше не прийде. Завтра піду я куди треба— і каюк йому буде по першому розряду.

І Степан Тимофійович розповів Віті, за якою дивною і підозрілою справою приходив незнайомий:

«Дістань йому речі з «Галатеї». А «Галатея», він сам казав, належала білим. Звідки ж він знає, що там є на тій «Галатеї». Га?»

Розділ восьмий

У цей день Вася вперше в житті грав Бетховена. Музика захоплювала його, підіймала і кудись несла, пробуджуючи в ньому нові, незнані почуття.

Музика Бетховена не здалася важкою. Вася грав захоплено, а професор слухав і згадував свій перший концерт, коли він незграбно й невміло, у широкому фраку, взятому на прокат, вийшов на сцену. Його тоді зустріли насторожено, холодною і дещо глузливою мовчанкою. Багато часу минуло відтоді, а пригадується так, ніби це було вчора. Тоді зала здалася професорові тисячоголовим звіром, перед пашею якого він, маленький музикант, стояв беззахисний на яскраво освітленій естраді. Він мусив приборкати цього звіра. Як індійські факіри зачаровують змій, гідких і отруйних, так і він мусив музикою своєї скрипки зачарувати натовп.

Тоді він грав Бетховена. Перед очима професора, немов у тумані, проносився його перший виступ.

Він глибоко замислився.

Вася закінчив грати. Професор навіть не глянув на свого учня. Схвильований Вася кілька хвилин чекав, потім безшумно поклав скрипку на стіл і сів у неглибоке крісло біля стола.

Професор мовчав кілька хвилин. Вася теж не відчував потреби говорити. У мозку бриніли останні акорди, і не вірилося, що це він, Вася, маленький Вася, хлопчик з пристані, може так схвилювати музикою старого, знаменитого професора.

— Він був глухий! — несподівано сказав професор, і погляд його спинився на клумбі, де цвіли величезні червоні кани.

Вася здригнувся. Було дивно і трохи неприємно після музики раптом почути голос професора. Професор дивився в садок. Невідомо було, говорить він до Васі, чи так, сам собі міркує над дивною і страшною долею геніального композитора, який оглух у самому розквіті своєї творчості і ніколи в житті не міг почути найкращих своїх творів.

Надходив вечір, і на веранді було тихо. Вася злякався, чи не оглух і він! Але струна задзвеніла, коли він торкнув її, і професор неначе зрозумів Васині думки й посміхнувся.

Те, що скоро вечір, що Варварі Павлівні треба віддати п'ять карбованців, з яких не зароблено ще ні копійочки, раптом відсунулося кудись далеко, за густу пелену туману, а після того, як Вася взяв перший акорд, і зовсім зникло.

Але не тільки професор слухав цю прекрасну, пристрасну і хвилюючу музику. Зовсім недалеко від того місця, де кінчався низенький паркан професорського саду, на лаві сидів задуманий Глоба, поволі обриваючи листки з маленької гілочки акації.

Сидів він тут давно. Зовсім випадково проходячи мимо, він почув музику, на мить зупинився і побачив на веранді Васю із скрипкою в руках.

Це було досить дивно, і в усякому разі, варто було дізнатись про все до кінця.

Чекати довелося досить довго.

Пізно ввечері, коли кажани на своїх безшумних крилах почали літати у садку, професор відпустив Васю.

Вася попросився з професором, як завжди, коротким потиском руки, і через хвилину, згадавши про п'ять карбованців і Варвару Павлівну, вже біг безлюдними вулицями до порту.

Холодні мурашки лізли йому по спині, коли він думав про те, як лятиме його Варвара Павлівна. У порту й на базарі вже не можна було заробити жодної копійки. Теплохід уже давно відійшов, вантажники пішли з порту, флюпки з іноземних пароплавів, на яких приїхали в місто матроси, самотньо гойдалися на воді біля причалів.

Немов побите щеня, Вася йшов додому. Він не знав, що через хвилину після того, як хвіртка у професорському садку зачирлилася за ним, Глоба зійшов по східцях на веранду, де на столі лежала ще тепла скрипка.

Професор зустрів його здивованим поглядом, але, коли Глоба назвався Васиним родичем, запросив гостя сісти.

Проте Глоба нічого особливого не

вимагав. Він тільки хотів довідатись, чи справді здібний учень цей хлопчик і чи не треба йому чимсь допомогти.

Професор сухо й неприязно сказав, що Вася досить здібний хлопець, але йому ще треба багато вчитися перед тим, як стати скрипалем. Можливо, старого сповнило тривожне почуття ревності.

Глоба не зрозумів справжньої ціни Васиної музики, але зате дізнався: Васі потрібна скрипка.

Цього йому було досить. Через п'ять хвилин він попрощався з професором, пройшов по хрусткому піску доріжки до виходу.

До хвіртки мадам Кивенко Глоба підходив саме тоді, коли з другого боку до будинку наближався Вася.

Найдивніше трапилося пізніше, коли мадам Кивенко стала вимагати, щоб Вася віддав їй свій денний заробіток. Він, полотноївши від жаху, відповів, що грошей в нього немає.

Знав: на цей раз Варвара Павлівна вже його не помилує. Але зовсім несподівано підвівся Глоба, який весь час мовчки сидів за столом і, здавалось, про щось зосереджено думав.

Він узяв Васю за плечі і запропонував піти погуляти. Вони вийшли, супроводжувані здивованим поглядом мадам Кивенко.

Розділ дев'ятий

Вася і Глоба вийшли на вулицю і, не поспішаючи, пішли до набережної. Темрява південної ночі охоплювала їх. Вона була свіжа, прозора, і це нагадувало, що насувається осінь. Зорі висіли в темряві, великі й холодні, вони теж уже стали по-осінньому яскравими. Темрява була сповнена безліччю звуків, які невідомо звідкіля з'являлися й зникали, нічого не залишаючи в пам'яті.

Вася йшов поруч із Глобою. Сотні думок з'являлися в маленькій голівці. Цей вечір був справді зовсім незвичайним. Він розраховував перетерпіти бурю найлютішого гніву мадам Кивенко, а замість того йде зараз гуляти з Глобою на набережну.

Вася не міг зрозуміти ні раптової зміни настроїв Варвари Павлівни, ні причин дивної поведінки Глоби. Така прогулянка була для нього зовсім незвичайною. Правда, вона рятувала його від багатьох лих, і Вася був тільки вдячний Глобі.

Вони помалу йшли вздовж вулиці по тротуару, складеному з великих сірих кам'яних плит, і стиха розмовляли. Між словами траплялися кількахвилинні паузи. Власне, говорив тільки Глоба, а Вася відповідав на його незначні, навіть байдухи запитання.

Так вони дійшли до гранітного парапету і кілька хвилин дивилися на море. В порт заходив великий пароплав; він рухався по воді безшумно й швидко. Вогні на його шоглах і палубі здалека здавалися зорями.

Це був вечір перед вихідним днем, один з прекрасних останніх вечорів літа. Багато людей гуляли по набережній; вони то заходили в міський парк, то знову з'являлись біля моря.

Вася і Глоба кілька хвилин посиділи на лаві, роздивляючись натовп. Раптом Васі здалося, ніби він бачить Вітю Огрінчука. Це занепокоїло його. Була вже десята година, і присутність Віті на набережній була дивною.

Вася кілька хвилин вдивлявся в темряву, потім вирішив, що помилився.

Хвили набігали на набережню, одкочувалися з шумом назад, а потім вода на камінні, дзвінко хлюпаючи, намагалася наздогнати хвилю і повернутися в море. Вася добре знав голос і розмову хвиль, коли море не грає, а тільки дихає. Вони говорили йому про те, що кілька днів продержиться хороша погода. Про це ж говорила ясна безхмарна заграва на заході й кришталеві росяні краплини на травах. Завтра Васі доведеться багато працювати, щоб віддати борг Варварі Павлівні. Проте завтра — вихідний день, всюди буде багато гуляючих і заробити гроші буде легше.

Глоба запропонував Васі піти в кафе з'їсти морозива й випити води. В той вечір Вася не дивувався ні з яких несподіванок, а тому спокійно підвівся й пішов по набережній поруч з Глобою. Вони не

поспішаючи зайшли на веранду кафе «Спартак».

Несподівано в натовпі, який проходив по набережній повз кафе, знову з'явилось і відразу ж зникло захоплене обличчя Вітьки Огрінчука. Вася не був певний, що бачив саме його, і тому цілком спокійно пішов слідом за Глобою, вибираючи столика. Зрештою, він не робить нічого поганого, шкільні товариші можуть зустрічати його хоч поодиноці, хоч цілим класом. Непокійтиса тут нічого.

Кафе «Спартак» стояло на набережній біля самого синього моря. Широка веранда, вся чисто увита густими лозами дикого винограду, і дві невеличкі кімнати, де за буфетом хазяйнував високий чорний грек, — оце й усе кафе. На веранді стояли легенькі плетені крісла і такі ж столи, в кімнатах меблі були трохи солідніші, але влітку в кімнати ніхто не заходив. Всі відвідувачі завжди спинялися біля зручних крісел, зовсім закритих від вулиці густою завісою виноградного листя. В літню спеку нікому й на думку не спадало зайти в душні кімнати, і папа Мустам'які — так усі звали грека — у білосніжному халаті самотньо височів за своїм буфетом. Інколи він виринав з-за нього і проходив по довгезній веранді, критичним оком оглядаючи підлогу, стільці й білі скатерки на столах.

І все ж таки жодного разу не було так, щоб папа Мустам'які помітив якийсь непорядок у державному кафе «Спартак». Папа Мустам'які раніше був боцманом на пароплаві далекого плавання і вимагав, щоб кафе блищало так само, як найчистіше з усієї ескадри військового судно.

Три офіціантки розуміли завідувача кафе з одного погляду. Сюди було приємно зайти і не хотілося виходити. Морозиво у папи Мустам'які було смачніше, ніж десь-інде, хоча всім було відомо, що в кафе «Спартак», як і в інші кафе, його привозять з центрального заводу.

Покуштувати цього морозива й вирішив Глоба. Разом з Васею вони вибрали столик біля самого поруччя веранди. Виноградне листя сплітало густий килим, і окремі листочки близько

нахилялися до чистої скатертини, відтіняючи її білість.

Висока дівчина в білій пишній наколці й туго накрохмаленому фартушку принесла їм жовте й червоне морозиво. Вода у високій пляшці, вкритій дрібними росинками, кипіла від бульбашок. Глоба налив її у дві склянки, посунув одну Васі, другу підніс до рота, надпив, потім глянув крізь прозору воду на світло й почав говорити.

* * *

Коли Васі здалося, що в натовпі він бачить Вітю Огрінчука, це зовсім не було помилкою. Вітя справді помітив, що його товариш довгенько сидів на лаві поруч з тим самим підозрілим незнайомим, про якого батько казав, що це «шахрай, а може, ще більше, ніж шахрай».

Вітя у першу хвилину остовпів від здивування і страху.

«А що,— подумав він,— коли цей шахрай замислив зробити щось нехороше з піонером нашого загону?»

Чи не краще йому, Віті, зараз же побігти й привести міліціонера? Але за хвилину він зміркував, що з нього можуть тільки посміятися і не повірять. Тому Вітя вирішив чекати дальших подій.

Він сховався у тіні за стовбуром старого платана і став дожидати

Тут його і знайшов Андрюша Кравченко. Андрюша поспішав додому, але, побачивши товариша в такий незвичайний час на набережній, не міг пройти мимо. Вітя ховався за платаном. Це здалося надзвичайно таємничим і цікавим. Андрюша зразу ж почав говорити пошепки. Він сподівався почути яку-небудь захоплюючу розповідь про гру, в якій бере участь Вітя, але дійсність перевершила всі його навіть найтаємніші мрії. Від почуття величезної відповідальності Андрюша навіть затремтів. Хвилювання здавалося йому горло.

Вони дивилися на лаву, де сидів похмурий Глоба, з такою настороженістю й жахом, немовби там сидів випущений з клітки звір. Їхні широко розкриті оченята не пропускали жодного Глобинного руху. Потребу йти додому було давно відки-

нуто й зовсім забуто. Хлоп'ята думали, як їм попередити Васю про страшну небезпеку.

Глоба і Вася сиділи на набережній дуже довго. Саме тоді, коли терпець хлопцям уже готовий був увірватися, Глоба раптом підвівся з лави і слідом за ним підвівся Вася. Підводячись, він озирнувся по сторонах, і хлоп'ята за деревом знітилися, заклакки, припали до кори свого платана і стали зовсім непомітними. Вони вільно зітхнули тільки тоді, коли Вася й Глоба помалу пішли разом з натовпом по набережній. Вітю охопив страх: зараз Глоба і Вася зникнуть у натовпі, а знайти їх потім буде неможливо.

Хлопці швидко побігли по тротуару, немов в'юни пробираючись між густим натовпом, і наздогнали Глобу. Вони провели Васю та його супутника до самих дверей кафе «Спартак», ховаючись за двома веселими компаніями молоді. Але в самому кінці занадто захоплений Андрюша зробив, безперечно, помилку, виткнувшись трохи вперед. У ту ж мить Вітя боляче схопив його за руку й потяг назад, але Кравченкові здалося, що Вася його помітив.

Хлопці кинулися тікати й спинилися, пробігши півкварталу. Тільки впевнившись, що ніякої погоні за ними немає і Вася, мабуть, нічого не помітив, вони насмілилися знову наблизитись до повитої густим виноградним листям веранди кафе.

Глоба і Вася вже сиділи біля стола, і дівчина в білому фартушку несла морозиво у кришталевих вазочках.

Затамувавши подих, кожної хвилини спиняючи один одного, хлопці залізли в глибину виноградного листа. Там, між поруччям веранди і зеленою стінкою, був маленький прохід.

Обережно рухаючись, намагаючись, навіть не дихати, хлопці долізли по цьому проходу до того місця, де стояв столик, за яким сиділи Глоба і Вася.

Від них столик відділяла тільки тонка дошана перегородочка, де було прорізано всякі нескладні візерунки. Кожне слово Глоби і Васі долидало сюди абсолютно чітко. Хлоп'ята застигли, намагаючись не пропустити жодного слова.

* *
*

Глоба глянув крізь прозору воду на світло й почав говорити. Він говорив так, наче розказував давно всім відому історію,—поволі й ліниво, але в той час його уважні, насторожені очі напружено стежили за Васею, за тим, як він слухає. Від цього залежало, чи пощастить Глобі виконати намічений ним план. Він мав усі підстави бути задоволеним. З початку і до кінця Вася слухав уважно, не пропускаяючи жодного слова.

— В одному місті,—розповідав Глоба,—жив знаменитий скрипаль. Коли він грав, люди замовкали і ніщо не могло примусити їх розмовляти, поки звучала скрипка. Скрипаль жив у великому місті, він грав у концертах, але також часто грав у себе вдома, і біля відчинених вікон його будинку збирався натовп. У нього була скрипка, яких небагато на світі. Такі скрипки колись робили старовинні італійські майстри. Вони робили їх так, як художники пишуть картини, любовно, помалу, точно й акуратно припасовуючи кожну деталь. І кожна скрипка, зроблена старими майстрами, була справжнім художнім твором. Знаменитий скрипаль був дуже багатю людиною. У нього були прекрасні парки, замки, автомобілі. Прекрасна біла яхта завжди чекала його, коли йому хотілося прїїхати до моря. Вона повільно, плавно погойдувалась у порту на якорі й нагадувала величезну чайку...

Глоба зупинився і хвилину помовчав, спостерігаючи, як слухає його Вася.

Глоба добре вибрав тему свого оповідання. Воно стосувалося того, чим жив Вася, до чого прагнув. Затамувавши подих, хлопець слухав розповідь Глоби.

У кафе грав невеличкий оркестр. Скрипка, піаніно, віолончель і барабан здіймали великий галас. Навіть за сусідніми столиками не було чути жодного слова Глоби. Вася слухав, як фальшиво й плутано виводила скрипка чіткоритмічну мелодію фокстроту, слухав і трохи презирливо всміхався. Вихований на суворій і високій класичній музиці, він вважав фокстроти чимсь негідним музики,

але все ж інколи з приємністю слухав їх по радіо.

— Скрипаль жив,—помовчавши, продовжував Глоба, грав на скрипці, і слава його розносилася широко по всій країні і по всьому світу. І от, коли сталася революція, скрипаль не захотів грати на своїй чудовій скрипці під акомпанемент пострілів. Він сів на свою яхту тоді, коли постріли вже зовсім наблизилися до міста, і наказав капітанові вийти в море.

— Попросту втік за кордон! Читав я про таких!—трохи грубувато перебив Вася романтичну розповідь, але на його слова Глоба не звернув жодної уваги.

— І вони вийшли в море. Був дикий шторм, і хвилі котилися через палубу яхти. Скрипаль боявся за свою скрипку. Її могла намочити вода, і тоді старовинна скрипка загинула б навіки. Він зав'язав її в гумовий мішок і поклав на полицю в рульовій рубці, куди не могла дістатися жодна хвиля. Хвилі несли яхту невідомо куди. Шторм був такий сильний, що легеньке, хоч і швидкохідне суденце майже втратило управління. Капітан намагався тримати яхту далі від берега, щоб хвиля не викинула її на прибережні скелі. Скоро почалася страшна гроза, злива, і великий прожектор, встановлений на яхті, не міг освітити нічого, крім густої сірої пелени падаючої води. І сталося саме те, чого боявся капітан. У повній темряві яхта налетіла на підводну скелю, і невидиме каміння розідрало її дно своїми гострими краями. Яхта затонула недалеко від берега. Кінчик її щогли в ясну погоду можна бачити на хвилях. Але тоді, в шторм, ні скрипаль, ні капітан не змогли добратися до близького берега й загинули у розлютованій штормом пучині моря. Тепер лежить у глибині моря на потонулій яхті чудесна скрипка роботи старого майстра, лежить і чекає того часу, коли їй знову буде дано чарувати людей кришталево чистими звуками...

Глоба замовк і долив собі води в склянку. Потім присунув до себе вазочку з морозивом і почав їсти його, уважно розминаючи шматочки ложечкою.

Ця історія, розказана ним так, між

іншим, глибоко зацікавила маленького скрипаля.

Перед Васиними очима постала чудесна скрипка, краща за професорову в багато разів. Вона світилася, як відбиток сонця, на морському дні, і риби торкали її своїми плавцями, немов намагаючись викликати мелодійні звуки.

Глоба хитро мовчав, даючи Васі час добре обдумати й просмакувати цю історію. У Глоби був чіткий, певний план.

Після розповіді Глоби за столиком почалася звичайна малоцікава розмова. Глоба розпитував Васю, де він вчиться, чи цікаво вчитися, чи є в нього товариші. Вася відповідав, але чудесна скрипка не йшла йому з думок.

Що б він не почав говорити, думки його відразу ж поверталися до цієї привабливої історії.

І коли Глоба так, ніби між іншим, спитав Васю, ким мріє бути хлопець, Вася, ні секунди не замислившись, але трохи зніяковівши, відповів:

— Скрипалем. От мені б ту скрипку з дна моря!

— Скрипалем? — удавано здивувався Глоба.— А ти хіба вмєш грати на скрипці?

— Вмію,— кивнув головою Вася.

Зараз він уже шкодував, що признався Глобі,— той ще сміятиметься з нього.

Але Глоба зовсім не думав сміятися. Хвилину він помовчав, потім глянув на Васю, і зовсім несподівано встав з-за столика. Вася підвівся теж, але Глобина рука лягла йому на плече. І він знову сів на своє місце.

Глоба підійшов до оркестру, хвилину поговорив зі скрипалем, щось сунув йому в руку і взяв його скрипку. Несучи її, як палицю, він підійшов до столика, ткнув скрипку і смичок у руки Васі і наказав:

— Грай!

Вася почервонів, але не зміг втриматися від спокуси і взяв скрипку в руки. Це була поганенька скрипка. Вона анітрохи не нагадувала чудового інструмента професора, та Вася не зважав на це.

Він уже взяв скрипку під підборіддя, але раптом оглянувся і опустив її на ко-

ліна. Від усіх столиків до нього тягнулися зацікавлені насмішкуваті очі. Усі відвідувачі кафе, а їх було досить багато, зараз дивилися на маленького хлопця із скрипкою в руках.

— Грай, не звертай на них уваги!— підбадьорив Глоба, і в голосі його чулося нетерпіння.

І тоді Вася заграв. Він не звик до цієї скрипки, грав погано, у багато разів гірше, ніж там, на затишній веранді у професора, але спинитися вже не міг.

В кафе одразу ж стало тихо.

Матроси й вантажники задумано слухали Васину гру, і навіть сам папа Мустам'які вийшов з-за свого буфету і, немов білий монумент, з'явився в дверях веранди.

Вася грав усе, що приходило йому в голову.

Коли музика скінчилась, в кафе розляглися одноставні й гучні оплески, а Вася почервонів ще дужче. Віддавши Глобі скрипку, він сів на своє місце.

— Прекрасно граєш! — зітхнув Глоба, який нічого не розумів у музиці.

Скрипаль з оркестру підійшов до Васі, ні слова не кажучи, взяв скрипку із стола, сердито повернувся, і за хвилину уривчастий фокстрот уже наповнював собою все кафе.

Папа Мустам'які поморщився і зник за дверима.

— Прекрасно граєш! — ще раз повторив Глоба, — прекрасно граєш, а скрипки в тебе нема. Я б допоміг дістати тобі скрипку того славетного скрипальця та тільки там дуже глибоко.

— То це не казка? Ця скрипка справді в морі лежить? — стрепенувся Вася, і очі його вп'ялися в обличчя Глоби.

— А звичайно, не казка. На яхті «Галатея», що затонула недалеко від скелі Дельфін і кінчики шогл її ще й зараз видно з води, на верхній полиці в рульовій рубці лежить скрипка і чекає, поки хтось її дістане.

— Я дістану її звідти, — скрикнув Вася. — Як ви гадаєте, скільки там може бути глибини?

— Смішно, — спокійно сказав Глоба і всміхнувся. — Як це ти її можеш дістати? Там метрів п'ять, коли не шість глибини, а може й усі сім.

— Та це нічого, — хвилювався Вася. Від хвилювання на його щоках з'явилися червоні плямочки, і він ледве сидів на місці. — Я пірнав і глибше. А як ви думаєте, вона не зіпсувалася?

— Зіпсуватись вона не могла, тільки ти її не дістанеш.

— Петре Андрійовичу, — благально сказав Вася, — допоможіть мені хоч грошки, і я вам на все життя вдячний буду.

Глоба подивився на Васю, усміхнувся і сказав:

— Ну, коли ти вже так просиш, то може, що-небудь ми з тобою і зробимо. Тільки коли ти справді можеш її дістати.

— Я під кілем теплохода проплисти

можу, а це важче, ніж пірнути на шість метрів, — випалив Вася.

Буйна радість закипала йому в грудях, він не міг говорити і тільки всміхався щасливою посмішкою.

Глоба бачив, що його план починає здійснюватись і теж повеселішав. Удвох з Васею вони почали виробляти точний порядок завтрашнього дня, бо Вася не згоджувався чекати більше жодної хвилини.

Та коли вже все було домовлено і залишалося тільки встати й піти на пристань замовити на завтра на ранок човна, до столика підійшов папа Мустам'які і дуже ввічливо звернувся до Васі.

— Пробачте, — сказав він, — але я маю інтерес, щоб ви щовечора приходили сюди і чверть години грали на скрипці. Я мав величезне задоволення, і в моєму серці було прекрасно. Цукерки, і морозиво — скільки хочете!..

— Нічого, нічого, — відповів замість Васі Глоба, — з мого племінника буде світовий скрипаль. Вам я раджу запам'ятати цей день, коли він грав тут.

— Можливо, дуже можливо, — зняковівши, — а це з ним бувало дуже рідко, — пробурмотів папа Мустам'які й поважно пішов у свій буфет.

Розділ десятий

Андрюша і Вітя сиділи у своїй схожанці, аж поки Глоба і Вася не вийшли з кафе. Вони мало не задихнулися від нетерпіння і від усіх тих новин, про які їм пощастило дізнатися.

Слідом за Глобою і Васею вони ходили до шлюпкової пристані. Там Глоба замовив на дев'ять годин ранку завтрашнього дня маленького тримісного човна.

Після того хлопці провели Васю і Глобу до самої хвіртки садиби мадам Кивенко. Вони могли обговорити становище тільки тоді, коли з'ясувалося, що жодних подій сьогодні більше не буде.

Серйозно обговорюючи все, запропоноване Васі, вони, наче дорослі, будували найскладніші комбінації, вигадували неймовірні злочини, які їм ще належить розплутати. Кінець кінцем зрозуміли:

самі вони мало можуть допомогти Васі. Тут була потрібна чиясь порада і серйозна допомога, а до кого звернутися — хлопці не знали.

Вітя Огрінчук завжди надто захоплювався і зараз був певен, що Глоба має намір вчинити страшний злочин. Навіщо це було потрібно Глобі, він не знав, але був глибоко певний у своїй правоті.

Андрюша, трохи розважливіший за свого товариша, думав інакше. Правда, він теж припускав: тут не все гаразд, але про злочин він не думав.

Справді, навіщо Глобі обіцяти дістати для Васі скрипку, якби він до нього погано ставився?

Вася прекрасно грає на скрипці. Це захопило і здивувало обох хлоп'ят однаково. Вася навчився так гарно грати, а вони, хлопці, які знали чисто все в місті, навіть і гадки про це не мали. Це було навіть образливо.

Проте Васина музика їм дуже сподобалася.

Гуляючих на набережній стало вже зовсім мало, коли двоє хлопців вирішили, нарешті, піти до свого вчителя, до Бориса Петровича Короткова, і порадитися з ним.

Прийнявши таке рішення, хлоп'ята негайно ж рушили в дорогу і за кілька хвилин вже стояли перед дверима будинку, де жив Борис Петрович. У всіх вікнах ще світилося, і хлоп'ята з полегшенням зітхнули: підіймати з ліжка Бориса Петровича вони не хотіли.

Кілька хвилин вони торгувалися перед дверима, кому постукати й кому першому зайти. Потім Вітя Огрінчук раптом набрався сміливості, і з таким виглядом, наче кидався у холодну воду, тричі сильно стукнув кулаком у двері і зупинився, чекаючи.

Чекати довелося недовго. Двері прочинилися, і зігнута постать старенької бабусі з'явилася на порозі.

— Нам треба побачити товариша Короткова, — крикнув Вітя. Він крикнув це

з усієї сили і сам здивувався, чого це він кричить.

— Заходьте, заходьте, голуб'ята — прошамкотіла бабуся, ширше розчиняючи двері.

Хлопці зайшли в кімнату.

— Ось тут він живе. В ці двері постукайте, — сказала бабуся і пішла.

Вже не торгуючись, Вітя впевнено стукнув у двері і, почувши неголосне «да», увійшов у кімнату.

Борис Петрович був у кімнаті не сам і тому хлопці, переступивши поріг, зупинилися і зніяковіли. За столом, перед шахматною дошкою сидів чоловік у формі командира військового флоту. Здивовано, так само, як і Борис Петрович, він оглянув двох маленьких гостей і, посміхнувшись, відсунув дошку.

Борис Петрович був здивований до краю. Це був перший випадок, коли хтось з учнів приходив до нього додому. Схвилювані, з ознакою величезної відповідальності на личках, хлоп'ята, очевидно, мали якісь дуже важливі новини, коли наважилися прийти так пізно. Мабуть, щось трапилося в школі або з кимсь із школярів.

Борис Петрович занепокоївся, але нічим не виказав свого хвилювання.

— Добрий вечір, — привітав він не-

сподіваних гостей, — а чого це ви не спите? Вам же давно пора спати.

— Не можна спати, — буркнув Андрюша і замовк, не знаючи, як краще приступити до справи.

— Що ж таке трапилось, що навіть спати не можна? — засміявся Коротков.

— Завтра... Вася... йде.. на скелю... діставати... з води скрипку, — раптом випалив Вітя і, розуміючи, що з цього речення Борис Петрович зрозумів, мабуть, небагато, додав для пояснення: — З бандитом.

— Яку скрипку? З яким бандитом? — розвів руками Борис Петрович. — Нічого не розумію.

Андрюша в думці вилаяв безголового Вітьку і сам узявся до справи.

— Один чоловік, — сказав він, — завтра поїде на яхту «Галатея» о дев'ятій годині разом із Васею. Там у воді в рульовій рубці лежить скрипка, і Вася її завтра буде діставати. Цей чоловік бандит і контррозвідник. Це точно. Ми хочемо, щоб ви допомогли нам врятувати Васю.

— З першого числа ми починаємо підіймати «Галатею», — сказав епропівець.

Але на Андрюшу і Вітю це не справило ніякого враження

Захлинаючись і перебиваючи один одного, вони почали розказувати Борису Петровичу чисто все, що знали про Васю і про Глобу, про те, як Глоба приїхав до старого водолаза Огрінчука, як з водолазом нічого не вийшло, як Глоба частував Васю морозивом і примусив його грати на скрипці, як чудово грає Вася, як папа Мустам'які запропонував Васі грати в кафе, як Глоба розказував казку про скрипалю і, нарешті, як Глоба обіцяв допомогти дістати скрипку з потонулої яхти.

Історія із скрипалем у захоплюючому викладі Віті Огрінчука набула трохи дивних форм, але все ж таки Борису Петровичу і епропівцю вдалося зрозуміти все до кінця.

Коли все було розказано, і Борис Петрович зрозумів, хто такий Глоба і чого Вася поїде завтра до яхти «Галатея», епропівець раптом подвівся, неві-

домо для чого пересунув пішака на дошці, потім стукнув королевою по чорній клітці і сказав:

— Це мені не подобається.

— Мені теж не подобається, — підтвердив Вітя.

— І мені, — відгукнувся Андрюша.

— Так ви, хлопці, більше нічого не знаєте про це все? — усміхаючись, спитав Коротков.

Вітя ще хотів розказати, як йому сподобалася музика Васі, але Андрюша перебив його:

— Це все.

— Тоді йдіть спати. Ми тут уже самі з товаришем поміркуємо, що треба зробити, — тихо всміхаючись, промовив Коротков, і обличчя Віті і Андрюші похмуріли. Вони ж сподівались, що, може, їм буде дозволено взяти участь в якихось надзвичайно цікавих, справжніх і важких готуваннях до завтрашнього дня. А тут — на тобі! — зовсім несподіваний і незаслужений наказ іти спати.

Вігине обличчя скривилося так, наче він хотів заплакати. Побачивши це, Борис Петрович сказав, поплескавши Огрінчука по плечу:

— Вже пізно, а ви з Андрюшею ще маленькі. І запам'ятайте собі, що діти мусять лягати спати о десятій годині. А за Васю не турбуйтеся. За те, що сказали мені, спасибі, але все інше робитиму я сам. А тепер спокійної ночі й приємних снів! Побачимося післязавтра в школі. Всього найкращого!

Борис Петрович злегка вклонився, і хлоп'ятам не залишалось нічого іншого, як сказати: «До побачення!», повернутися і помалу, нехотя вийти на вулицю.

Ох, і дісталось ж Борису Петровичу, коли вони вийшли! І Андрюша, і Вітя були глибоко обурені його несправедливою поведінкою. Невже ж він так і залишить Васю на поталу цьому самому Глобі? А звичайно, коли він з ними так обійшовся, то, певна річ, що й до Васі йому нема ніякого діла.

Вкрай роздратовані такою поведінкою Бориса Петровича, хлоп'ята вирішили завтра самі їхати о дев'ятій годині до скелі Дельфін і подивитися, що там будуть робити Глоба і Вася.

Шлюпку можна буде взяти на базі клубу «Юних піонерів». У компанію було вирішено взяти Ніну Іванову і Гришу Глузберга, як найбільш надійних товаришів. Коли всі деталі завтрашньої експедиції на допомогу Васі було розроблено, хлоп'ята ще раз недобрим словом згадали Короткова і тільки після цього розійшлися по домівках.

* * *

— Мені це не подобається! І дуже не подобається, — сказав епропівець і пішов слоном. — Шах!

— Дурниці, Сашо! — відповів Коротков, захищаючись пішаком, — завтра візьмемо твій катер, під'їдемо туди і з'ясуємо все до останнього гвіздочка.

Але Олександра Михайловича — так звали епропівця — відповідь не задовольнила.

— Здорово не подобається! — ще раз повторив він. — Ти розумієш, на яхті «Галатей» колись із нашого міста тікала вся контррозвідка. Хлоп'ята, звичайно, могли щось наплутати, але коли цей тип хоче дістати з «Галатеї» скрипку, то це вже зовсім підозріло. На яхті може бути все, що завгодно, але я маю великий сумнів, щоб там була хоч би поганенька скрипка. Я не знаю, що він звідтіля хоче дістати і чи могло там що-небудь зберегтися за довгі роки, але зацікавитися цим варто.

— Справді, справді! — відгукнувся Коротков, дуже зайнятий поганим становищем свого короля. — Навіть якщо хлоп'ята перебільшують тільки наполовину, так і то тут є про що подумати.

— Завтра без десяти дев'ять я дуже тебе прошу прийти на нашу пристань, — сказав Олександр Михайлович, роблячи останній хід і встаючи. — Тобі мат! Ми мусимо поспіти туди разом з ними. Правда, нам можна було б і не поспішати. Я не думаю, щоб цей хлопчина міг що-небудь дістати з такої глибини. А через місяць ми цю саму «Галатею» піднімемо на світ і подивимося, що там могло залишитися в рульовій рубці.

Борис Петрович похитав головою.

Чорна корма теплохода «Крим» і пінистий бурун раптом пригадалися йому. Ще він згадав стрункого, наче з бронзи вилитого хлопчика, що, секунду вагаючись, стояв на теплому піску, і полтиник, руба кинутий в маленьку хвильку.

Хвилину і сорок секунд пробув тоді Вася під водою, шукаючи маленький кружечок полтиника на морському дні. Можна повірити, що Вася почне діставати з яхти якусь неіснуючу скрипку.

Але там він справді наражатиметься на смертельну небезпеку. Адже запливати під водою через вузькі двері у тісну й темну рубку це не те саме, що ось зараз вийти через двері на вулицю. Вася може зачепитися там, захлинутися, знепритомніти, і тоді не буде жодної надії на його врятування.

Ні, завтра він мусить рішуче перешкодити цьому типові використати маленького Васю. Завтра треба взяти з собою в човна кого-небудь з прикордонників, там же на місці заарештувати цю невідому людину. Якщо у словах хлоп'ят є хоч частка правди, то хвилювання й турботи будуть цілком виправдані.

Олександр Михайлович і Коротков ще кілька хвилин поговорили про завтрашній день, склали шахи і вийшли на вулицю Короткову хотілося погуляти і заодно провести Олександра Михайловича додому.

Вони повільно йшли затихаючими вулицями міста. На набережній вже не було натовпу. Спорожніла, вона здавалася незнайомою. Коротков і Олександр Михайлович на кілька хвилин сіли на лаву в самому кінці набережної.

Монотонно плюскотіло внизу море. Воно простягалось кудись в темряву, чорне й таємниче. Зелені промінчики від зірок мережили його поверхню. Ніч була тиха, і тільки зорі, яскраві й великі, виділялися на темному тлі оксамитовосинього неба.

Раптом величезна яскрава зоря перечеркнула небо впоперек, залишивши за собою довгий блідий слід. Це нагадувало чудовий фейерверк, але було в багато разів красивіше.

Один з осінніх зорепадів, що інколи трапляються на півдні нашої країни,

проносився перед очима Короткова. Метеори неслися дві-три хвилини; за цей час їх згоріло кілька сотень. Потім зорепад припинився, і великі, звичні зорі у знайомих сузір'ях знову з'явилися на потемнілому небі.

Через кілька хвилин Коротков попрощався з Олександром Михайловичем і не поспішаючи пішов додому. Наближалася північ.

Несподіваний шум за парканом одного з будинків привернув увагу Короткова. Шепотіли дзвінкі дитячі голоси, інколи збиваючись на голосну захоплену розмову.

В кінці Борис Петрович почув:

— Так дивись же, Ніно, точно без чверті дев'ять! — Після цього стукнула хвіртка і дві маленькі постаті швидко побігли вулицею.

«Ці чортенята щось затівають на завтра, — подумав Коротков. — Неодмінно треба прийти точно о дев'ятій».

Розділ одинадцятий

Через півгодини після того, як Глоба пішов, старому професорові прислали скрипку. Її приніс невисокий мовчазний чоловік, який того дня повернувся з Москви. Він не міг принести скрипку вранці, попросив пробачення, попрощався і вийшов.

Професор звичною рукою натягнув струни і провів смичком, швидко перебігаючи з однієї струни на іншу. Скрипка завібрувала, немов дотик смичка електричним струмом пронизав її блискуче поліроване дерев'яне тіло.

Професор поклав її у футляр, закрив кришку і пошкодував, що зараз тут немає Васі.

Старому раптом захотілося пройтись по тихих і безлюдних вулицях міста. Роса вже впала, ніч потеплішала і він міг, не боячись, іти гуляти. У нього жевріла надія побачити Васю, сказати йому радісну новину, запросити його до себе й подарувати скрипку. Професор намагався не признаватися собі, що саме керувало ним, коли він повагом, спираючись на важку сукувату палицю, вийшов

з хвіртки і, не поспішаючи, пішов вулицею до набережної

Ішов тихою ходою, помалу переступаючи неслухняними ногами. Будинки вулиці розступалися перед ним і знову сходилися десь далеко позаду.

Постукуючи палицею, він ішов до набережної, і кожен квартал начебто був значно коротшим, ніж звичайно.

Професор уже стомився, але все ж не губив надії побачити Васю, і завжди, коли він згадував свого учня, усмішка приходила йому на уста.

На набережній старого зустріли шанобливі погляди і пошепки вимовляли його ім'я, коли він проходив.

У міському саду грала музика. Кілька хвилин старий слухав бурхливі і вогненні мелодії з «Кармен».

Він пройшов по набережній, і хороший настрій не лишав його. Правда, надія побачити Васю зникла: уже було пізно — навряд, щоб хлопчик міг ходити в такий час по вулицях.

Професор пройшов набережну до кінця, повернувся і пішов назад.

Музика в саду затихла, і дзвінка південна тиша повисла над засинаючим містом. Вона не порушувалася тихим металевим плюскотом хвиль, а навпаки — від цього приємного монотонного шуму ставала ще більш урочистою.

Професор дійшов до кафе «Спартак» і раптом спинився. Він стояв, прислухаючись, забувши про все на світі, крім звуків музики, яка широкою хвилею лилася з-за зеленої стіни листя дикого винограду.

В кафе прекрасний майстер на поганенькій скрипці грав надзвичайні речі. Музикант легко й безтурботно брав по кілька тактів то з того, то з іншого твору світових композиторів і складав усе це в зухвалий власний твір.

Хвилину професор стояв, слухаючи, і посмішка зникла з його вуст. Підійшов до яскраво освітленого входу в кафе «Спартак» і заглянув усередину.

Земля тікала з-під ніг, і він схопився за груди. Потім швидко відійшов од дверей кафе, знесилено добрів до однієї з лав на набережній і, важко дихаючи, сів.

Вася, захоплений Вася, серед столиків кафе, залитих пивом і забруднених їжею, як це уявлялося професору, грав на поганенькій скрипці. Він стояв перед очима професора; забути це було неможливо.

Вася закінчив грати. У кафе проgrimіли оплески. Професор болісно поворшився.

Може, Вася знову почне грати? Кілька хвилин професор не вставав з лави, але музика не повторювалася. Професор відчув утому і повільно підвівся.

Тепер квартали тяглися неймовірно довго, темні і пустельні. Професор навіть здивувався, що пройшов дуже мало.

Професор кілька разів спочивав, поки дійшов додому. Дійшовши, проминув садок, де задушливо солодко пахли останні квіти матіоли, зійшов на веранду, сів у крісло і кілька хвилин сидів нерухомо.

Сидів довго, і думки, спокійні і розважливі, приходили до нього. Мабуть, він помилився і ніхто не крав у нього учня. Може, Вася просто, щоб поглузувати з музикантів, які тільки й знають грати фокстроти, грав цю зухвалу музику.

А може, Вася так заробляє собі гроші на хліб? Вперше з'явилася в професора така думка, і він з гіркотою подумав про те, що ніколи не розпитував і нічого не знає про Васине життя.

Потім згадалася широка спина Глоби, затягнута в сірий костюм. Вона височіла біля того столика, де грав Вася. І знову професорові стало боляче, знову з'явилася почуття образи.

Скрипка лежала на столі в простому чорному футлярі. Професор відкрив кришку і кілька секунд дивився на струни. Чотирма білими лініями вони прорізали коричневе дерево. Потім закрив кришку, відніс скрипку в кімнату, поклав у ящик великої темної шафи і замкнув на ключ.

Коли він знову вийшов на веранду, по небу летіли ясні метеори. Професор дивився на зорепад, і знову Васина музика забриніла у вухах.

І несподівано професор усміхнувся. Там, у кафе, Вася знушався з усіх, хто хотів слухати заяложені фокстроти; його

музика сміялася з Глоби, з усіх, хто хотів украсти в професора справжнього майстра.

І зрозумівши це, професор усміхнувся.

Розділ дванадцятий

Вони прийшли в порт ранком вихідного дня. Святково вбрані люди поспішали зайняти місця в катерах, щоб їхати на далекі піщані пляжі.

Тієї ночі Варвара Павлівна заборонила Марії примушувати Васю працювати. Вася не довго думав над причиною такої ласкавості. Це його мало обходило. Не цікавить, ну, і добре!

Вася спочив, виспався. Його засмагле личко весело всміхалося, коли Глоба говорив що-небудь веселе або намагався жартувати. Він підганяв Глобу, і вони вийшли з дому на півгодини раніше призначеного часу. На пристані вони взяли замовлену з учорашнього дня невелику шлюпку. Вася сів за руль, а Глоба взяв у руки весла, і шлюпка відпливла від пристані.

Вони виїхали з бухти й завернули за мол. Сонце підбилося за морем, ясне, вже по-осінньому нежарке. Воно відбивалося в кожній найменшій хвиляці, і море іскрилося під кришталевим промінням. Легенький вітер приходив з південного заходу і наганяв невисокі, навіть неувінчані білою піною, хвилі.

Море грало. Море іскрилося під промінням сонця, і безліч сонячних зайчиків щосекунди з'являлася на його поверхні. Хвилі злегка похитували шлюпку, і Вася, як ніколи, сильно відчув прекрасний, неосяжний простір моря під голубим, бездонним небозводом.

Скрипка лежала на дні моря, і Вася мусив її дістати. Він дістане її з будь-якої глибини. Вася думав про скрипку, про те, якою несподівано хорошою людиною виявився оцей похмурий Глоба.

«Скрипка пролежала у воді вже багато років, — думав Вася, — але гумовий мішок не міг промокнути, скрипка не зіпсувалася. Вона могла залишитися зовсім цілою».

У всякому разі Вася мусить мати власну скрипку. Так сказав професор, і так повинно бути. Іншої нагоди здобути скрипку не було. Може, вода її трошки попусвала, то це нічого. Можна буде віддати полáгодити, а своя скрипка, хоч поганенька, це все ж краще, ніж чудовий інструмент професора. На своїй можна грати, коли захочеться, а на професоровій тільки дві години на день.

Вася мріяв про скрипку, і Глоба не заважав йому мріяти. Під сильними ударами весел шлюпка швидко посувалася вздовж берега. Химерні обриси невисокої скелі, яка невідомо чому звалася Дельфін, вже з'явилися перед очима.

З одного боку скеля полого спускалася до води, з другого вона круто обривалася вниз. Треба було мати дуже розвинену уяву, щоб знайти в ній подібність з плавником дельфіна.

Між скелею й берегом лежала широка смуга води. Під водою, наближаючись майже до самої поверхні, теж виднілися скелі. Плавці, перепливаючи з берега на скелю Дельфін, часто зупинялися на них відпочити. Тоді було дуже дивно бачити, як далеко в морі, невідомо на чому, стоїть людина. Поруч з підводними скелями були глибокі й тёмнічкі провалля.

Старі рибалки казали, що там, у підводних прірвах, водяться електричні скати; ніхто їх ніколи не бачив, але всі вірили, що вони там є.

Шлюпка з Васею і Глобою наблизилася до скелі Дельфін, коли до дев'яти годин залишалось ще хвилин п'ятнадцять.

Вони підпливли зовсім близько до скелі, і високий камінь виріс перед ними, немов стіна. Об'їхали його кругом і причалили з другого боку, де скеля полого спускалася до води. Вася провів шлюпку між великим камінням, яке закривало вільний доступ до скелі. Шлюпка зайшла в маленьку бухточку з нерухомою водою. Глоба покинув весла й вискочив на камінь.

Не прив'язуючи шлюпки, Вася вискочив слідом за ним. Удвох вони зійшли на вершечок скелі, і прірва моря раптом розкрилася перед ними.

З двадцятиметрової височини ске-

лі Дельфін було видно дуже далеко. Місто, ще оповите легенькою вранішньою млою, лежало ліворуч від них. На березі до самого горизонту стелився рівний, жовтуватосірий безлюдний степ. А з другого боку до самого неба розкинулось море. Стояв вересень місяць, і для початку осені море було на диво спокійне.

Великий пароплав під прапором, кольорів якого не міг розібрати навіть Вася, заходив у порт. Він пропливав за кілометр від скелі Дельфін, але все ж таки здався величезним.

Вася швидким поглядом охопив усе, що можна було побачити зі скелі Дельфін, і тільки тоді подивився вниз, у глибину моря.

З висоти скелі все дно моря було видно так, немов води й не існувало. Густі зарості червоних і зелених водоростей між скелями похитувалися від підводних течій, немов од вітру. Скелі, порослі сірим підводним мохом і цілими шарами чорних черепашок, підходили близько до поверхні води.

Зовсім недалеко від скелі, на великому плоскому камені, трохи перехилившись на один борт, лежав темний корпус яхти «Галатей». Передня щогла її на півметра витикалася з води.

Вася бачив усе: і високу, химерно оздоблену пасмами водяного моху рульову рубку, і велику діру в правому борту яхти від удару снаряда.

Двері в рубку були напіввідкриті. Помітивши це, Вася радісно всміхнувся.

Там, уже зовсім недалеко від нього, лежала скрипка. Хай там що, а він її дістане.

Незважаючи на те, що всі його думки, всі його бажання поривалися туди, вниз, він тверезими очима і розважливими думками оцінював товщину важкого шару води над яхтою і слабеньку підводну течію, яка ледве помітно колихала водорості.

Глоба стояв поруч, інколи скоса поглядаючи на задуманого Васю.

«Мабуть, — думав він, — хлопець вчора похвалився, а тепер, побачивши, як важко й небезпечно діставати скрипку, злякався і зараз відмовиться». Глоба твердо вирішив за всяку ціну примусити

Васю дістати пакунок з рульової рубки яхти.

Поки що він теж розглядав оброслу мохом і водоростями і обліплена черепашками «Галатею», чекаючи, що скаже Вася.

«Коли зараз не вдасться здобути у власні руки невеличкий пакунок, міцно зав'язаний в гумовому мішку, і виїхати, — міркував Глоба, — то мене викриють, викриють негайно! І не тільки мене».

Як ляв себе Глоба за те, що був дуже обережний, і тоді, тікаючи з цього міста, надто добре заховав документи. Якби не це, то від них уже не залишилося б і згадки і не треба було б стояти отут, чекаючи Васиних слів.

Дістане їх Вася чи не дістане?

Для Глоби це було питанням життя і смерті, але він намагався бути спокійним.

— Зараз ми її, Петре Андрійовичу, дістанемо! — сказав Вася, весело усміхнувшись.

І у Глоби відлягло від серця.

Вони обережно спустилися, перебираючись з каменя на камінь, до шлюпки, сіли в неї, обігнули скелю Дельфін і підпливли до щогли.

Пережилившись через борт, Вася бачив темні розпливчасті контури бортів яхти. З висоти скелі їх було видно значно краще. З поверхні води вони розпливалися і губили рівність ліній, але Вася знав: лінії знову стануть чіткими, коли він порине у воду.

Глоба прив'язав човна до кінчика щогли і оглянувся на Васю. Хлопець сидів на кормі й задумано дивився у воду.

Уперше в житті доводилося йому поринати на затоплене судно. Поринаючи під киль пароплава, він напевне знав, що там нема за що зачепитися. Тут він мусив заплисти у маленьку рульову рубку, де навіть у нормальному стані ніде повернутися, заплисти туди й дістати скрипку. Вона лежить тут, зовсім недалеко від нього, і чекає, коли Вася візьме її в руки.

Коли Вася згадав про скрипку і добре уявив її собі, всі вагання відразу зникли.

Йому потрібна скрипка — так ска-

зав професор, і він матиме її хоч би там що!

Щогла підіймалася саме від рульової рубки; це було дуже зручно, бо не треба було шукати дверей. Незважаючи на це, Вася попросив Глобу на всякий випадок обв'язати його за пояс тонким і міцним мотузком, який лежав на дні шлюпки.

Вася боявся: Глоба побачить, як глибоко треба пірнати, і заборонить йому діставати скрипку.

Він став посеред шлюпки, покvapливо роздягся, залишивши на собі тільки коротенькі червоні трусики, взяв мотузок, обв'язав круг пояса і закріпив міцним, надійним вузлом. Другий кінець мотузка Глоба прив'язав до лави.

Вася стояв на кормі, вдивляючись у воду. Стояв, облитий ясним промінням ласкавого вранішнього сонця. Воно пестило його маленьке, красиво збудоване засмагле тіло.

Ледве помітний вітерець, теплий і на диво запашний, налетів зі степу. М'які струмені повітря приємно лоскотали шкіру, і Вася зіщулювся.

Вітер приносив пахощі степу, запах сухої трави і смачної чорноземної пилу. Вася відчув це сильно, як ніколи.

Раптом острах перед тим, що він може зачепитися й залишитися там, на слизькій, холодній яхті, охопив його серце. Але зараз же пригадався професор. Тепер він, мабуть, ще спить у своїй темнуватій кімнаті.

Це був кінець усіх вагань. Він повернув личко до Глоби. Воно несподівано стало не по-дитячому суворим, серйозним. Тонем наказу він сказав:

— Коли сіпну отак двічі, — і Вася, показуючи, сіпнув за мотузок, — значить мені погано і тягніть мене з усієї сили наверх!

— Ну, я думаю, сіпати тобі не доведеться, — намагаючись усміхнутися, відповів Глоба.

Вася глянув на його обличчя й здригнувся. Зараз воно було бліде, аж сіре, і вражало дивним злим виразом. Коли Глоба намагався всміхнутися, нічого схожого на усмішку не з'являлося на губах. Тільки розтягалися сірі губи,

відкриваючи ряд темних пожовклих зубів, та дужче збігалися зморшки біля рота й очей.

Вася подумав, що Глоба боїться за нього. Побоюючись заборони пірнати у воду, він вирішив не зволікати далі, а починати справу відразу.

Табунець маленьких зелених рибок злякано сахнувся набік.

Гнучке тіло Васі відірвалося від корми, на якусь частку секунди наче застигло в повітрі і, зовсім не здійнявши бризок, зникло під водою.

Шлюпка хитнулася і відпливла трохи назад. Тонкий мотуз, з шарудінням тручись об борти, йшов у воду.

Глоба полегшено зітхнув і став дивитися у воду, де, як довга зеленкувата риба, плив Вася.

Розділ тринадцятий

Зелена прозора вода немов розступилася перед Васиними очима. Кинувшись з корми шлюпки, він одразу ж пішов униз, намагаючись не віддалятися від щогли.

З кожним метром глибини ставало все темніше. Коли Вася досяг покрівлі рульової рубки, все було освітлене фантастичним темнозеленим світлом, незвичайним і неясним.

Вася поринув дуже глибоко, і у вухах з'явилось знайоме тріскотіння, що буває в людей, які поринають на велику глибину. Одночасно в цим з'явилося відчуття сильного тиску у вухах.

Проте для Васі все це не було новинкою, і він нітрохи не злякався.

Знаючи добре, що через кілька секунд тріскотіння у вухах мине, він спускався все глибше й глибше до того місця, де чорною дірою темніли двері рульової рубки.

Вася не збирався відразу ж, з першої спроби дістати з рубки пакунок із скрипкою. Усе роздивитися, усе вивчити і знайти всі можливі входи і виходи — ось було його завдання.

Досягнувши покрівлі рульової рубки, він ухопився за виступ, і крізь велике, у кількох місцях розбите скло, яке закри-

вало всю передню стіну рульової рубки, заглянув усередину.

Довга практика навчила Васю винаятково економно користуватися з того запасу повітря, яке він набирав у легені. Перед тим, як поринути, він набирав повні груди, а потім через кожні п'ятьдесят секунд випускав з рота по кілька великих срібних бульбашок. Вони швидко й безшумно зникали десь угорі.

Якщо біля покрівлі рубки було небагато світла, то в самій кабіні, закритій з усіх боків, було зовсім темно, і в першу мить Вася не міг нічого побачити. Але через кілька секунд, коли очі звикли до дивного світла, Вася міг уже добре розглядіти. Темрява на такій глибині була дуже дивною. Сонячне проміння втрачало свою яскравість. Світилася сама густа й зелена вода.

У рульовій рубці не можна було нічого розібрати. Якись речі, що густо обросли підводним жирним мохом, були розкидані на невеличкому столику і на підлозі біля штурвала.

На компасі, де завжди все блищить ясною свіжістю промитого скла і начищеного металу, тепер сидів великий темнозелений, аж чорний, краб. Він дивився на Васю безбарвними, глибоко запалими очима, і на секунду хлопцеві стало страшно. Але страх зараз же минув — краби були старими знайомими. Вася переловив їх не одну сотню і добре знав, як з ними треба поводитися.

Вся Васи́на увага була звернута туди, де біля задньої стінки рубки на полиці мусила лежати скрипка. Учора в кафе Глоба точно розказав йому і навіть намалював на шматочку паперу, де була полиця і де саме лежав гумовий пакунок.

Погляд Васі уп'явся в те місце, де мусила бути полиця. Справді, там щось темніло, і Вася навіть затремтів від радості. Йому страшенно захотілося зараз же, не підіймаючись на поверхню, заплисти через двері у кабіну і взяти скрипку. Але в легенях з'явилося добре відоме йому почуття тісноти. Не стає повітря. Через кілька секунд вже треба піднятися нагору, коли він не хоче залишитися в цій зеленій темряві назавжди.

Краб, який досі сидів нерухомо,

ближче підліз боком до обличчя Васі, і хлопцеві знову стало страшно. Помалу рухаючи великими і сильними передніми клешнями, краб дивився просто йому в очі. Зараз цей великий і гидкий краб був єдиним хазяїном яхти, рульової рубки, компасів і скрипки.

Вася випустив з рота ще кілька срібних бульбашок і пустив руку. Вода відразу ж м'яко підхопила його і понесла вгору. Зграйка невеличких рибок, неквапливих і небожких, пропливла зовсім близько від Васиних очей. Рибки пливли помалу, важко рухаючи червонуватими плавцями. Вони і Вася були старі добрі знайомі, яким нічого боятися одне одного.

Вася підіймався все вище й вище до поверхні води. З кожним сантиметром дедалі яснішим ставало сонячне світло.

Трохи примруженими очима Вася дивився вгору. Сонце, позбавлене ясного ореолу жаркого проміння, висіло, як велика вогняна куля. Важкий масив скелі Дельфін темнів оддалік, але чітких ліній розібрати не можна було.

Вася швидко підіймався до поверхні. Вода виштовхувала його з кожною секундою все дужче й дужче, він ще допомагав вправними ритмічними рухами рук і ніг, немов спирався на воду. Його мокра, потемніла від води голівка з'явилася біля човна, в тому ж самому місці, під кормою, де хвилину тому Вася кинувся у воду.

Свіже морське повітря могутнім життєдайним потоком влилося у груди. Хвилину хлопець смакував його, не відповідаючи на запитання Глоби. Трохи віддихавшись, він підтягся на руках, швидким рухом скочив у шлюпку і сів на своє місце.

— По-моєму, там усе в порядку, і її можна буде дістати, — сказав він, не звертаючи уваги на запитання Глоби.

— А чому ж ти зразу не дістав її? — різко і злісно крикнув Глоба.

Вася здивовано глянув на нього і навіть здригнувся від несподіванки: завжди спокійного, витриманого Глобу зараз не можна було впізнати. Очі горіли розлючено, обличчя почервоніло. Вася злякався. Ось-ось Глоба кине на нього з кулаками. Не розуміючи, чому саме

Глоба так хоче, щоб він здобув цю скрипку з потонулої яхти, Вася відповів тихим, винуватим голосом:

— Я зараз її дістану. Ви не хвилюйтеся.

— Марш у воду, — крикнув Глоба, і наляканий Вася в ту ж мить підвівся з місця. Він не наслідювався навіть глянути на розлюченого Глобу. Йому було страшно вдруге поринати вниз на затонулу яхту, де зелена темрява, липкі водорості і страшні чорні, мертвоокі краби. Але залишатися тут йому було ще страшніше. Не вагаючись ні хвилини, він став на борт шлюпки.

Знову, як і перше, на мить його тіло застигло в повітрі, безшумно зникло у воді, і мокрий мотуз побіг униз.

Глоба не заспокоївся. Лютий вираз не зникав з його обличчя. Хвилину, поки Вася був під водою, вирішувала для нього все.

А тим часом Вася знову підплив до розчинених дверей рульової рубки, вже не почувуючи тріскотіння у вухах.

Швидко пливучи обережними, вправними рухами, що нагадували економні рухи жаби під водою, він наблизився до дверей рульової рубки.

Так само обережно, намагаючись ні за що не зачепитись, він проник усередину і, тримаючись за слизьке колесо штурвала, оглянувся.

В рубці жили краби. Тут було їхнє царство. Вони гніздилися всюди — на полицях, на компасах, на столі і під столом. Васі навіть здалося, що він чує тихе шарудіння їхніх твердих клешень. Але це тільки здавалося. Краби, великі й маленькі, нерухомо сиділи на своїх місцях.

Тамуючи в собі почуття огиди й страху, Вася пересунувся ближче до задньої стінки, де мусила бути полиця, про яку говорив Глоба.

Справді, полиця була саме там. На ній Вася не побачив ніякого великого пакунок, в якому могла б бути скрипка. На полиці лежав невеличкий, темний, плоский пакунок, щось на зразок портфеля.

Ні, це ніяк не могло бути скрипкою! Там, під водою, незважаючи на те, що вже не вистачало повітря, і страх все

сильніше й сильніше охоплював серце, Васі захотілося заплакати, заплакати від образи. Його обдурили, підло і низько обдурили. А він, наче малесенький хлопчик, повірив злому червонопикуму Глобі.

Так само обережно, намагаючись не зачепитись, хоч оценьята його помутніли і бачили гірше, Вася виплив з рубки і став підійматися вгору.

Так само висіло сонце, як велика полум'яна куля, але зараз Вася вже не звертав уваги ні на що. Ні на рибок, ні на великих білорожевих медуз, яких принесла тиха підводна течія.

Знову мокра голівка показалася з води, і Глоба аж перехилився над бортом. Побачивши, що у Васі в руках немає нічого, він несамовито вилаявся. Чайки злякано знялися із скелі Дельфін в повітря і закружляли над шлюпкою.

— Там немає ніякої скрипки, — сказав Вася, коли він на мить спинився, щоб вдихнути повітря. — Там лежить якийсь маленький пакуночок, але то не скрипка.

— Це скрипка! — кричить Глоба у нестямі. — Присягаюся тобі, це скрипка! Вона розібрана. Їх завжди так возять — ці старовинні прокляті скрипки!

Але Вася не вірить, і Глобі доводиться просити його, мало не благати ще раз спустигися на яхту і дістати пакунок.

— Це ж для тебе, це ж все для тебе! — запевняв Глоба.

Вася ніяк не міг зрозуміти, чому це раптом Глоба так піклується про нього.

Але, зрештою, Глобі вдається переконати Васю.

І знову у Васі перед очима густі зелені сутінки, і знову мертвоокі краби нерухомо спостерігають кожний його рух. Вася заплив у рубку значно впевненіше, ніж перший раз, і наблизився до полиці.

У чорному пакунку, звичайно, не могла вміститися ніяка, навіть розібрана, скрипка. Проте Вася ніколи не бачив розібраних скрипок і повірив.

Відкинувши великого краба, Вася спробував зняти пакунок з полиці.

Це було зовсім не такою легенькою справою. Черепашки, маленькі й гострі, густо обліпили полицю і, наче цементом, прикріпили до неї пакунок.

Зелена вода біля Васиних рук раптом набула трохи рожевого відтінку. Вася відчув гострий біль у пальцях правої руки. Це він порізався об гостру черепашку.

Нарешті пакунок було відірвано від полиці.

Не гаючи тут більше жодної секунди, Вася швидко, відчуваючи, як нестася повітря, поплив угору.

Темніло в очах, і нерухоме сонце на поверхні води здавалося чорним.

Глоба зустрів його появу з пакунком у руках вигуком, але Вася нічого не чув. Тримаючись за борт, він хапав ротом повітря, намагаючись вдихнути його якомога глибше, якомога більше.

Глоба вже не звертав на Васю ніякої уваги: він вирвав у нього з рук пакунок, швидко кинув його на лаву шлюпки, каблуком оббив гострі черепашки, розірвав стару прогумовану матерію, і на

світ з'явився невеличкий, потемнілий від часу портфель.

Глоба був такий радий, що навіть не помітив, як вліз у шлюпку Вася. Хлопець уже віддихався. Личко його, ранише сине від задухи, вже стало, як звичайно, рожевим. Зараз він хотів бачити скрипку, ту саму скрипку, що за неї йому довелося пережити стільки страшних хвилин.

Але перед Глобою на лаві замість скрипки лежав невеличкий портфель крокодилової шкіри, і нічого схожого на скрипку в човні більше не було.

Від обурення Вася немов скам'янів. Застиглими оченятами він дивився, як Глоба, поспішаючи, розкрив портфель і витяг з нього трохи пожовклі папери.

Він розбирав і розкладав їх радісно і з нетерпінням. У нього в руках Вася побачив велике фото. На ньому молодий Глоба стояв на повний зріст. Він був знятий в офіцерській формі. Побачивши це, Вася тихо охнув

— Де ж скрипка? — сказав він, наближаючись до Глоби. — Де ж скрипка?

— Мовчи, шеня! — навіть не повертаючи голови, відповів Глоба.

У Васі аж дух захопило від обурення. Значить, цей Глоба підло дурив його? Замість скрипки він примусив дістати якісь документи!

На хвилину Вася розгубився, не знаючи, що діяти. Ніколи ніякої скрипки на яхті не було, а Глоба просто використав його вміння добре пірнати й плавати під водою! Раптом Васі спало на думку, що цей офіцер Глоба, мабуть, робив колись страшні злочини, а тепер він сам, піонер Вася, допоміг йому.

Від образи й болю Вася мало не заплакав.

Глоба, не звертаючи на нього уваги, заховав фото, гадаючи, що хлопець не встиг його роздивитися, і продовжував тремтячими руками перебирати папери. Кожного з них було цілком досить, щоб з головою викрити контррозвідника Глобу. Він мусив їх спалити негайно, як тільки прибуде на берег.

— Ви мене обдурили! — сказав Вася, відчуваючи, як ридання стискають йому горло. — Ви мене обдурили!..

На цей раз Глоба здивовано повернув голову. У тоні, яким було сказано останні слова, ясно почулася погроза.

— Ти бачив фотографію? — настоєжено, повагом спитав Глоба, повертаючись до корми, де сидів все ще роздягнений Вася.

— Бачив! — зухвало відповів хлопець, і Глоба здригнувся, — бачив і знаю, хто ви такий. Ви — падлюка і білий офіцер. Сьогодні про це знатимуть чисто всі.

Металеві нотки зазвучали у Васиному голосі. Він дивився Глобі прямо в очі.

Глоба зробив крок до нього, і в ту ж мить Вася скочив на борт шлюпки.

— Ага, злякався!

Глоба не відповів. Не зводячи з Васі важкого погляду, він переступив через лаву. Обличчя і очі його почервоніли, налилися кров'ю і весь він був такий страшний, що Вася, ні секунди не вагаючись, кинувся в море і поплив. Не відв'язаний мотуз, з шарудінням тручись об борт, потягся за ним. Другим кінцем він був прив'язаний до лави на шлюпці.

Глоба опустив руку у глибоку кишеню своїх широких штанів і витяг маленький револьвер.

Синя сталь блиснула проти сонця, і коли Васина голівка показалася з води, Глоба вистрілив. Шлюпка хитнулася. Гучна луна відбилася від скелі Дельфін, і чайки знову злетіли в повітря білосніжною галасливою зграєю.

Розділ чотирнадцятий

Гоночний човен водної станції клубу «Юних піонерів» легко відплив від пристані.

Ніна Іванова сиділа на задній лаві, тримаючи в руках два довгі мотузки від стерна. Андрюша Кравченко і Гриша Глузберг сиділи на веслах, а на носі лежав, намагаючись дотримуватись рівноваги і не розхитувати човен, Вітя Огрінчук.

Гриша Глузберг веслував ритмічно й поважно, так само, як робив він усі

свої інші справи. Андрюша Кравченко нервувався, кожної хвилини обертався назад, хитав човен і цим викликав справедливі нарікання Гриші і Ніни.

Розрізаючи носом невеличкі хвилі, човен швидко посувався вперед.

Вони виїхали з бухти через широкі ворота і повернули праворуч, туди, де за невисоким рогом здіймалася скеля Дельфін.

Піонери почували на собі велику відповідальність, і тому розмов на човні майже не було. Тільки пустотливий Огрінчук весь час опускав руку у воду, бризкав на Гришу, але Глузберг вирішив не звертати на нього уваги. Розмова на човні якось не клеїлася. Кожної хвилини могли трапитися зовсім незвичайні події. Дивувало те, що ніде не було видно човна, в якому їхали Глоба і Вася. Адже Андрюша ясно чув учора, як Глоба замовив човна на дев'яту годину.

Коли човен виплив з-за рогу і вдалині з'явилася сіра пляма скелі Дельфін, на човні зовсім затихли. Закривши очі від сонця рукою, Вітя Огрінчук і Ніна пильно вдивлялися в далечінь. Жодна жива істота не ворушилася на поверхні моря. Це нікого не дивувало, бо по цей бік міста пляжі були погані, кам'янисті, дно скелясте і навіть рибалки неохоче ставили тут свої сіті. Андрюша і Гриша гнали човен з усієї сили, і вода тихо хлюпотіла біля стерна. Човен посувався сильними ривками, швидко наближаючись до скелі. У кожного з школярів роїлися страшні думки. Їм весь час здавалося, що там, за скелею Дельфін, де з води стирчить шогла «Галатеї», зараз відбувається щось страшне. Тиша панувала над морем і анітрохи не розвіювала страхів і побоювань за долю Васі.

Веслуочи з усієї сили, Андрюша в думках лаяв себе за те, що не простежив до кінця, коли сяде у шлюпку Вася. А от зараз шлюпки не видно ніде, і коли Глоба вчинить що-небудь страшне і піонери не встигнуть прийти на допомогу Васі, то в цьому буде винен тільки він, Андрюша.

Ніна Іванова, сидючи біля стерна, хвилювалася, мабуть, більше за всіх. Що-

хвилини її невисока постать виростала над човном, очі пильно й уважно вдивлялися вперед, але ні вона, ні Вітя нічого помітити не могли: яхта «Галатея» лежала за скелею, і шлюпку Глоби побачити було неможливо.

Коли човен був за півкілометра від скелі, над морем ледве чутно щось лягнуло. Це було схоже на удар довгого батога. Ляскіт був неголосний, і в човні ніхто не міг догадатися, що це Глоба перший раз вистрілив у Васину біляву голівку.

Але коли далі почало ляскати раз за разом, Ніна Іванова занепокоїлася. Почуття тривоги опанувало її; передалося воно й хлопцям.

Ще дужче налягали на весла Андрюша і Гриша, все швидше й швидше мчав по притихлій воді човен, і з кожною хвилиною чіткішими стадали на тлі ясного неба ламані лінії скелі Дельфін.

Останні кілька десятків метрів човен пролетів із швидкістю, якій могли позаздрити найкращі гонщики міста.

Скеля насунулася на піонерів, висока й крута. Ніна проводила човен біля самого каменя. Він спускався в море, як прямовисна важка стіна.

Човен вилетів з-за рогу скелі Дельфін і завернув праворуч. Від здивування й жаху Ніна не могла ворухнутися. Андрюша і Гриша покинули веслувати. Тільки Вітька заклав два пальці в рот і оглушливо свиснув...

* *
*

І в той же час легка біла моторка відчалила від епропівської пристані. Помалу розвернувшись, поступово збільшуючи швидкість, вона вийшла з порту.

Перед її гострим білим носом розгортався широкий пінний вал води. Здіймаючись над поверхнею, ніс немов одгортав хвилю, розрізаючи її посередині.

У кабіні човна сиділи Борис Петрович Коротков, епропівець Олександр Михайлович і ще один високий білявий молодий чоловік з малиновими петлицями.

Вчора пізно ввечері до його начальника з'явилися місцеві водолази Крав-

ченко і Огрінчук і розповіли: один — про зустріч з колишнім ад'ютантом білого офіцера, другий — про візит якогось підозрілого суб'єкта, що пропонував йому за будь-яку ціну дістати з «Галатеї» для нього якусь «мамашину пам'ятку».

Начальник, природно, зацікавився цим повідомленням і доручив розслідування одному з своїх підлеглих. До того ж сьогодні вранці Коротков і епропівець повідомили йому продовження цієї історії.

Військовий, якому доручили розібратися в усьому, скористався катером, щоб подивитися, що відбувається біля скелі Дельфін

Вони говорили про те, про се, але думки їх були там, біля скелі, де під водою на великому плоскому камені лежала яхта «Галатея».

До скелі Дельфін моторці залишалося десять хвилин ходу...

Розділ п'ятнадцятий

Куля пройшла глибоко у воду, залишивши довгий білий слід.

Спочатку Вася не зрозумів, що це таке продзижчало біля самого його вуха. Коли він глянув на шлюпку, Глоба саме цілився, щоб вистрілити вдруге.

Хлопця охопив смертельний жах, і він закричав. В цьому крикові не було жодної нотки благання, був тільки страх. Але в той же час Вася насторожено слідкував за кожним рухом Глоби. Намагаючись розв'язати вузол, він весь час розхитував шлюпку, і Глобі було дуже важко добре прицілитися.

Коли палець Глоби на спуску ледве помітно здригнувся, Вася поринув у воду, і друга куля пішла в глибину моря, залишивши після себе такий же пінистий слід. Вона пройшла зовсім недалеко від Васиної голови. Хлопець добре чув мелодійне гудіння розсіченої води

Треба було за всяку ціну звільнитися від мотуза. Під водою Вася міг би доплисти до надійних схованок між камінням скелі Дельфін і врятуватися. Він ламав собі пальці, намагаючись розв'язати подвійний намоклий вузол, і з жа-

хом думав про ту мить, коли йому доведеться виринути недалеко від шлюпки. Вузол вже почав трохи піддаватися, але повітря в легенях невисстачало і хоч-нехоч треба було виходити на поверхню.

Третій постріл пролунав саме в той момент, коли Вася виринув з води.

Щось гаряче обпекло Васі лівий бік, проте болю не було. Куля пройшла під шкірою біля стегна, і вода тут зразу ж ледве помітно порожевіла.

Глоба знову цілився в хлопця.

Вася намагався не дивитися на Глобу, на його червоні, наліті кров'ю очі. З усієї сили, ламаючи нігті, розв'язував він туго затягнутий вузол. Розв'язати вдалося саме тоді, коли Глоба вистрілив четверте. Але шлюпка хитнулася від останнього Васиного ривка, і куля зі свистом пішла в повітря десь далеко за скелю Дельфін.

Вася невимовно зрадів, коли важкий намоклий мотуз, нарешті, випустив його із своїх цупких обіймів. Він вирішив негайно поринути у воду, під водою добратися до скелі Дельфін і там заховатися десь під камінням.

Цей план було виконати важче, ніж придумати. Сили потроху залишали Васю. У воді невелика ранка зовсім не боліла, але з неї текла й текла кров, а це вкрай знесилювало і без того вже стомленого хлопця. Поринувши, він зрозумів, що не тільки не допливе до скелі, а навіть під шлюпкою не зможе пройти так, щоб Глоба цього не помітив. Залишалося одне: триматися на поверхні води, уважно слідкуючи за кожним рухом Глоби, і поринати, як тільки ледве помітно ворується палець на спуску.

Це була страшна гра, гра зі смертю! На виграш у Васі не було майже ніяких шансів. Та він мусив боротися, боротися до кінця.

Коли Васі вдалося відв'язати мотуз, у повітрі повисла скажена лайка. Три постріли, один за одним, прозвучали над морем, коли Вася знову виринув на поверхню. На цей раз жодна з куль розлютованого Глоби, який стріляв, стоячи є хиткій шлюпці, не зачепила його.

Ще раз люто вилаявшись, Глоба засунув револьвер у кишеню. Зараз ц

зброя мала не більше значення, ніж звичайна каменюка: патронів там більше не було.

Тепер Глоба стояв у шлюпці й озирався навколо. Йому почулися якісь звуки, і він сторожко дивився, чи не з'явився де-небудь хтось, зацікавлений частинами пострілами. Але навколо нікого не було видно. Десь за скелею Дельфін тихо жило повільним життям вихідного дня місто, і тільки чайки над скелею кружляли в повітрі й падали до води у тривозі.

Оглянувшись на всі боки, Глоба знову звернув свою увагу на Васю. Хлопець знайшов якийсь підводний камінь і стояв на ньому, спочиваючи.

Глоба вилаявся і пожалкував, що зараз у нього немає більше жодного патрона. Зовсім нерухома голівка хлопця являла собою прекрасну мішень і влучити в неї було не важко.

За всяку ціну Глоба мусив позбутися Васі. Тепер вже напевне хлопець не змовчить і розкаже кому-небудь про все.

Глоба вирішив спробувати піймати в'юнкого і спритного Васю, взяти його в човен, а тоді вже вирішувати його долю.

Поспішаючи, він сів на весла і рушив шлюпкою до того місця, де виднілася біла голівка.

Вася одразу ж зрозумів намір Глоби. Спочатку він не знав, чому не чути більше пострілів, але, зрозумівши, зрадів неймовірно.

Тепер було невідомо, хто кого перемає. Вася був певен, що тепер йому вже вдасться втекти, але зовсім забув про ранку, з якої весь час сочилася кров. Сили з кожною хвилиною зникали. Проте, стоячи на своїй скелі, він спокійно чекав, поки Глоба під'їде ближче.

Шлюпка опинилася зовсім недалеко, і несподівано Вася почув ласкавий голос Глоби:

— Ну, ти, герой, годі тобі плавати. Годі тобі у воді мокнути. Лізь у шлюпку, будемо миритися!

— Не обдуриш, катюго, погибелі на тебе немає! — крикнув Вася. Він добре помітив, як Глоба ледь-ледь ворушив лівим веслом, намагаючись підігнати шлюпку ближче.

Глоба тільки вилаявся у відповідь. Хитрість його виявилася марною.

Це було дивне і дике полювання дорослого чоловіка в човні на маленького пораненого хлопця. Вася поринав у воду, пропливав під шлюпкою, навіть інколи хапався за її корму, а коли Глоба кидався туди, відпливав на кілька метрів і чекав, поки Глоба знову сяде на весла.

Але сили з кожною хвилиною залишали маленьке тіло і, побачивши смертельно бліде Васине личко, Глоба зрозумів, що перемога вже недалеко. Він навмисне кружляв по воді, примушуючи Васю плавати якомога більше. Правда, Вася примудрявся хапатися за корму і відпочивати кілька секунд, поки Глоба зривався зі свого місця, але ці секунди були такими короткими!

Глоба твердо вирішив убити Васю тут, недалеко від скелі Дельфін, куди дуже рідко приходять люди. Тут злочин могли викрити тільки через багато часу або й зовсім не викрити. У всякому разі, поки знайдуть Васю, Глоба встигне зникнути в одному з великих міст Радянського Союзу.

Сили покидали Васю. Все важче й важче підводилися над водою рученята, все неслухнянішим ставало тіло, все боліщою здавалася ранка на стегні. Глоба ганявся за ним спокійно, настирливо, певний своєї перемоги. Тільки чудо могло зараз урятувати Васю.

Хлопець не просив пощади. Жодне слово благання не зірвалося з його посинілих уст. Пощади він не чекав. Навіть жах уже минув, і все тіло стало важким і безвільним. У ньому вже не залишилося сили, щоб плавати, поринати у воду, рятуватися.

Вася знову опинився на тій самій підводній скелі і став. Зовсім недалеко височіла скеля Дельфін, і вода хлопотіла на камінні.

Там міг би бути порятунок, але доплити туди вже не було сили, якби навіть Глоба цьому не перешкодив. Шлюпка підпливла зовсім близько, Вася не ворухнувся. Він дивився просто у вічі Глобі. Чекаючи, що Вася знову, як завжди, порине у воду, Глоба з веслом у руках підвівся з лави.

Але Вася не ворушився. Його оченята дивилися суворо і дрібненькі зуби міцно вп'ялися в нижню губу, затамовуючи крик.

Глоба зрозумів: Вася вже не втече. Вася мусить умерти тут.

Важке червоне весло високо піднялося над білявою голівкою.

Вдарити Глобі не вдалося.

Чайки з криком злетіли із скелі Дельфін і гучний свист прорізав тихе повітря.

Глоба швидко, намагаючись приховати свій рух, опустив весло.

Просто на шлюпку з-за скелі Дельфін мчав гоночний човен клубу «Юних піонерів».

Розділ шістнадцятий

Свист хльоснув Глобу по вухах, немов удар батога. Більше не цікавлячись Васею, він дивився на гоночний човен. Там виднілися тільки стривожені дитячі личка. Глоба полегшено зітхнув. Тепер було перед ним єдине завдання: затримати тут піонерів, цих нежданих і небажаних свідків, а самому якомога швидше

добратися до пристані і притьмом тікати з міста.

Глоба поклав весло і спокійно сів на лаву, чекаючи, поки човен підійде зовсім близько.

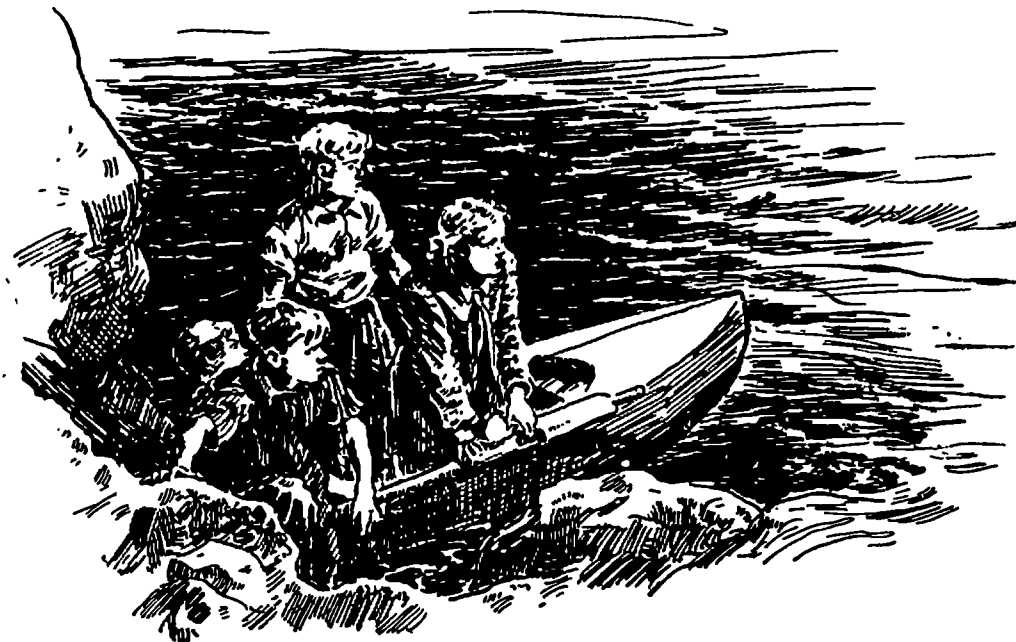
Вася десь зник. Скільки не шукав очима Глоба, на поверхні води ніде не було видно маленької білявої голівки. Очевидно, сили залишили хлопця і, не змагаючись більше, він опустився під воду, на дно, до мертвооких зелених крабів.

Човен підійшов зовсім близько і спинився за кілька метрів від шлюпки.

Глоба дивився на піонерів, і піонери мовчки дивилися на Глобу. Починати розмову ніхто не хотів. Через дві хвилини, коли мовчанка вже стала надто важкою й гнітючою, Глоба помалу опустив руку в кишеню і витяг револьвер.

Двічі він підкинув його на руці. Сонце сліпуче відбивалося на полірованих гранях. Потім узяв револьвер у руку і, не поспішаючи, наставив його на піонерів.

Школярі зблідли. Ще ніколи в житті не доводилось їм зустрічатися з живим бандитом. Бандит обов'язково мусив бути десь у полі або в степу, в чоботях, і в якомусь незвичайному одязі, а тут на тобі —

високий, чисто поголений чоловік у модному сірому костюмі з яскравим галстуком.

Ніхто не сподівався такої зустрічі, і в першу хвилину всі остовпіли від жаху і подиву. Ніхто з них ніколи не думав, що так несподівано можна натрапити на власну смерть.

Спочатку вони навіть подумали, що Глоба просто жартує з ними, але зразу ж згадалася розповідь Андрюші. Тут вже було не до жартів. Очевидно, Глоба боявся їх, маленьких і беззахисних, коли вирішив вдатись до зброї.

— Де Вася? — дзвінко крикнув Вітя Огрінчук і зразу ж сам злякався своєї сміливості.

Глоба оглянувся на всі боки і не відповів нічого. Так само пустельно було навколо. Жодна жива душа не порушувала спокою степу і моря.

— Ану, марш усі на скелю, — раптом, розлютившись, крикнув Глоба, — живо мені! А то я всіх вас тут, як щенят, перестріляю.

Якби піонери знали, що в руках у Глоби синьою сталлю поблискує незаряджений револьвер, вони б ніколи в житті не послушалися зухвалого наказу

Глоби. Але дуло револьвера дивилося на них маленьким уважним чорним оком. Кожної секунди Глоба міг почати стріляти. І тому помалу, плутаючи веслами, вони рушили до скелі Дельфін, до того місця, де каміння становило природну пристань.

У кожного з'явилися дивовижні плани врятування від Глоби. Але уважне око револьвера слідувало за вузьким і хистким гоночним човном, і цей холодний, бездушний погляд сковував рухи і заморожував думки дітей.

Човен поволі посувався до скелі і слідом за ним пливла шлюпка з Глобою.

Вася не з'являвся ніде. Глобі, нарешті, вдалося назавжди позбутися єдиної людини, яка знала таємницю яхти «Галатея».

Хоч як погано веслували тепер піонери, все ж човен, нарешті, досяг того місця, де скеля полого спускалася у воді, і зупинився, м'яко ткнувшись у камінь носом.

Похмуро поглядаючи на шлюпку з Глобою, яка під'їздила до того ж місця, де спинився човен, школярі чекали дальших наказів. Насуплені личка хлопців і

сльозинки в куточках очей Ніни видавали жах і обурення. Кожен з хлоп'ят, коли б міг, розірвав би Глобу на маленькі шматочки. Але синя сталь блищала на сонці, і ніхто не наважився навіть поворухнутися.

Шлюпка Глоби стукнулася об скелю в кількох метрах від того місця, де спинився човен. Глоба вискочив на скелю. Спочатку він хотів прив'язати маленький гоночний човен до шлюпки, але потім зрозумів, що йому буде нелегко тягти на буксирі таку вагу. До того ж порожній човен міг викликати зайві підозріння. Тоді він вирішив забрати у школярів весла. На човні без весел добратися до міста їм було б дуже важко; в усякому разі Глоба встиг би втекти, поки піонери повернулися б назад.

Не поспішаючи, граючись револьвером, Глоба зробив крок до човна і наказав піонерам усім негайно вийти на скелю і винести із собою весла.

Піонери мовчки, похмуро скорились. Револьвер в руках у Глоби був занадто серйозною небезпекою, щоб з ним можна було жартувати. Глоба наказав Ніні зняти навіть стерно, хоч без весел човен і так не міг стати у пригоді піонерам.

І коли всі піонери зійшли на скелю і нехотя стали віддавати Глобі весла, стала трохи дивна річ: човен і шлюпка раптом, невідомо з яких причин, почали віддалятися від скелі. Ніна помітила це відразу ж, але вирішила промовчати, а коли Глоба оглянувся, то човни були вже метрів за три від каміння і дістати їх він не міг.

— Стрибай у воду і підтягни човни,— наказав Глоба Андрюші.

Андрюша покійно підійшов до краю скелі, готуючись стрибнути у воду, але в цю хвилину несподівано почувся крик з-під корми Глобиної шлюпки.

— Хлопці, стрибайте у воду! Швидко у воду стрибайте!

В ту ж мить кругле Васине личко з'явилося біля корми.

— Ні з місця! — крикнув Глоба, підносячи руку з револьвером.

Але на Васю цей рух аж ніяк не вплинув. Він добре знав: у Глоби немає жодного патрона. Коли б Васі вдалося

раніше добратися до цього місця, то піонери жодної секунди не слухались би наказів Глоби.

Тоді, коли почувся свист Огрінчука, Вася з останніх сил поринув у воду і, користуючись з перепочинку, доплив до каміння, яке витикалося з води недалеко від скелі Дельфін.

Вже звідтіля, трохи спочивши, він перепливав до скелі, ухопився за корму шлюпки і встиг відтягти човни саме тоді, коли Глоба зійшов на скелю.

— Ні з місця! — ще раз крикнув Глоба.

— Чого ви його боїтеся? — кричав Вася.— Хлопці, стрибайте у воду! У нього ж патронів немає! Стрибайте, хлопці! — надриваючись, кричав Вася.

Секунду піонери вагалися, немов не вірячи Васиним словам. Потім три зазмаглих тільця промайнули в повітрі, вода завирувала, і троє хлопців виринули біля шлюпки, де вже сидів Вася...

Ніна кинулася до води, щоб слідом за ними досягти шлюпки, але Глоба кинув їй під ноги весло, вона спіткнулася і важко впала на жорсткий камінь. Глоба схопив її за руку, підняв, поставив на ноги й повернувся до хлопців.

Не кажучи ні слова, він потягнув Ніну за собою, туди, де скеля круто обривалася до моря. Підводне каміння, ледве заховане під поверхнею води, підносило вгору гострі шпилі.

Глоба підійшов до самого краю скелі, поруч із собою поставив Ніну. Закусивши губу, вона намагалася не плакати.

— Ану, швидко назад шлюпку, бо залишиться від вашої піонерки тільки мокреньке місце,— і Глоба легенько штовхнув Ніну, наче показуючи, як скине її вниз, зі скелі.

— Хлопці, тікайте! Тікайте, хлопці! — раптом закричала Ніна.

— Цить! — крикнув Глоба, але Ніна не замовкала.

— Він і вас повбиває,— кричала вона,— тікайте!

Але піонери і не подумали тікати. Помалу вони пригнали шлюпку і човен знову до скелі.

Тільки тепер пожалкував Андрюша,

що не попросив Бориса Петровича або когось із старших поїхати разом з ними.

Хлопці, понурившись, не дивлячись один одному в очі, вийшли на скелю. У Васі по нозі ще текла кров. Він знесилився, і чорні плями з'являлися йому в очах.

Глоба відпустив Ніну і підійшов до них. Обличчя його, люте й червоне, зараз кривилося усмішкою.

Він підійшов до Васі, грубо схопив його за руку і штовхнув у шлюпку. Знесилений Вася не опирався і впав просто на дощане дно. Глоба підійшов до гоночного човна і каблуком став несамовито пробивати обшивку.

Тонкі стінки легко ламалися під ударами Глобиного каблука. Скоро човен щерть наповнився водою і став тонути.

Зі сльозами на очах дивилися піонери, як гине гордість їхньої водної станції — гоночний човен. Коли вже стало ясно, що на човні нікому ніколи не вдасться більше їздити, Глоба, не звертаючи уваги на піонерів, повернувся на шлюпку.

Він двічі вдарив веслами по воді, і шлюпка відпливла від скелі. Вася лежав на дні, і все-таки Глоба боявся, щоб хлопець не вискочив і не втік. Глоба не міг більше гаяти часу. Він вирішив зв'язати Васю, від'їхати трохи далі від скелі Дельфін і кинути хлопця у воду, щоб раз і назавжди звільнитися від свідка. Тим же самим мотузом він зараз міцно, морськими вузлами скрутив йому руки й ноги.

Побачивши, як Глоба в'яже Васю, школярі на скелі закричали, почали кидати в шлюпку каміння, що падало, не долітаючи, у воду. Від неможливості щонебудь зробити, чимсь допомогти товаришеві, Ніна навіть заплакала.

Глоба від'їхав ще далі від скелі і раптом на мить спинився. Йому почулося ніби тихе рівне гудіння. Він прислухався, проте, крім тихого плюскоту хвиль в камінні скелі Дельфін, нічого не почув. Він став у шлюпку і підняв Васю, вирішивши розправитися з ним тут-таки і якомога швидше їхати до міста, щоб встигнути на поїзд.

Вася кричав. Він кричав щось незро-

зуміле, але страшне, і піонери на скелі заплакали. І раптом Васин надзвичайний крик припинився.

Глоба підняв Васю в повітря

Біла довга моторка з червоними ватерлініями, одгортаючи велику шумну хвилю, впливла з-за рогу скелі Дельфін

Епропівець стояв біля високого білявого чоловіка з малиновими петлицями. Кобури в обох були розстебнуті. Позаду них виднілося схвильоване обличчя Бориса Петровича.

Крик радості пролунав над скелею Дельфін.

Піонери кричали і сміялися крізь сльози. І навіть Вася знайшов у собі сили всміхнутися. Моторка обігнула шлюпку Глоби і зупинилася біля неї.

Глоба сів на лаву і непомітним рухом відсунув до борту портфель. Обличчя його, рожеве кілька хвилин тому, стало бліде, аж зелене.

— Прошу в моторку, — сказав військовий, тримаючи в руці револьвер.

Глоба сидів нерухомо. Потім різким рухом підвівся і встиг кинути у воду з таким трудом здобутий Васею портфель. Тільки Вася зрозумів справжнє значення цього руху; більше ніхто не помітив його. Борис Петрович уже встиг розв'язати вузли, які міцно, боляче затягували Васині руки, і був дуже здивований, коли, не кажучи ні слова, хлопець кинувся до борту шлюпки й поринув у воду. Глоба тихо, але злобно вилаявся. Борис Петрович запитливим поглядом глянув на епропівця і військового, але ті самі розуміли не більше за нього.

Через хвилину все з'ясувалося. Вася виринув з води, тримаючи в руці портфель.

Борис Петрович допоміг йому влізти у шлюпку. Вася віддав портфель військовому.

Над скелею Дельфін весь час стояв невгамований радісний крик.

Глоба мовчки сидів у кабіні моторки і спостерігав, як військовий, не поспішаючи, розглядав трохи промоклі папери, видобуті з портфеля. Глянувши на фото, він тихенько свиснув.

А Вася, боязко позираючи на епропівця, розказував Борису Петровичу всі

свої пригоди за цей день. Епропівець теж уважно слухав і тільки морщив інколи лоба, немов намагаючись щось пригадати.

Вони підїхали до скелі Дельфін, і піонери веселим, галасливим гуртом ввалилися в моторку. Вони вітали Васю і лаяли Глобу

Борис Петрович стурбовано оглядав ранку на Васиному стегні і витягав бинти. Вася глянув на товаришів, на епропівця, на військового, на позеленілого Глобу, і йому стало так хороше, що захотілося сміятись.

За хвилину він лежав у напівзабутті на м'якій подушці в кабіні моторки і з жалем думав про те, що скрипки у нього все ж таки немає.

Тягнувши за собою шлюпку, моторка швидко поверталася до міста.

Розділ сімнадцятий

Одинокий професор, сумуючи, сидів на веранді. Перша велика біла хризантема розпустилася сьогодні. Вазон стояв перед професором, і він милувався з дрібних, закручених пелюсток, що створювали прекрасну білу квітку.

Поруч з хризантемою лежала скрипка. Вона була у футлярі, але час від часу професор підіймав кришку і тихо торкався її.

Вася не приходив. Професор жадібно вдивлявся в кожну невисоку постать, але Васі не було.

Страшні думки приходили в голову старому професорові. Він думав про те, що Глоба вкрав у нього Васю і завіз куди-небудь далеко, щоб Вася міг, як учора в кафе, заробляти музикою гроші.

Ця думка була жахлива, вона обурювала і позбавляла спокою професора.

Професор навіть хотів піти шукати Васю, але не знав, де живе його учень, і відмовився від свого наміру. Терпляче чекав він, і скрипка лежала перед ним, поруч з хризантемою.

І вже надвечір, коли професор втрапив майже всяку надію побачити Васю, почувся легкий, але зовсім незнайомі

кроки, і якась маленька постать, важко спираючись на паличку, прошкандибала до хвіртки.

Професор аж підвівся з крісла, коли рипнули завіси і в садок увійшов Вася. Хлопець ішов помалу, спираючись на паличку. На його обличчі заграла привітна усмішка, коли він побачив професора.

Вася зайшов на веранду, привітався з професором і побачив скрипку.

Це була не та скрипка, на якій він завжди грав, але розпитувати йому було незручно. Вася сів у крісло. Професор кілька хвилин дивився на хлопця, немов милуючись ним і радіючи.

Вася почав розказувати, і професор разом з ним пережив усі події цього незвичайного дня.

Професор дізнався про високу скелю Дельфін і яхту «Галатей», яка лежить глибоко під водою, про білого офіцера Глобу і мертвооких крабів. Про білу моторку з червоними ватерлініями...

Вася чесно розказав йому, що поринав на затонулу яхту, щоб дістати скрипку, і професор, почувши це, тихо всміхнувся. Він подумав разом і про те, що могло б бути, якби моторка спізнилася на п'ять хвилин, і здригнувся.

І коли Вася замовк, жадібно поглядаючи на нову скрипку, професор усміхнувся і сказав:

— Цю скрипку для тебе прислали з Москви. Шкода, що ввечері мені не вдалося тебе побачити.

— З Москви? — тихо й здивовано перепитав Вася.

— З Москви,— підтвердив професор.— Там не забувають навіть про таких хлопців, як ти.

Професор зробив суворе обличчя, але посмішка проступила на ньому, і Вася, ще не вірячи своєму щастю, теж ніяково всміхнувся.

Обережно, немов боячись, що скрипка зникне, як тільки її торкнутися, він простяг руку до футляра. Насмілившись, він вииняв скрипку і, все ще не вірячи, провів по струнах смичком.

Професор сидів мовчки, спостерігаючи захоплення хлопця, і обличчя його сяяло молодою променистою втіхою.

Вася обережно підніс скрипку до

підборіддя, і вже тоді, забувши про все на світі, про страшний день, про скелю Дельфін і зелену темряву на потонулій яхті, про Глобу і гострий біль у нозі,— заграв.

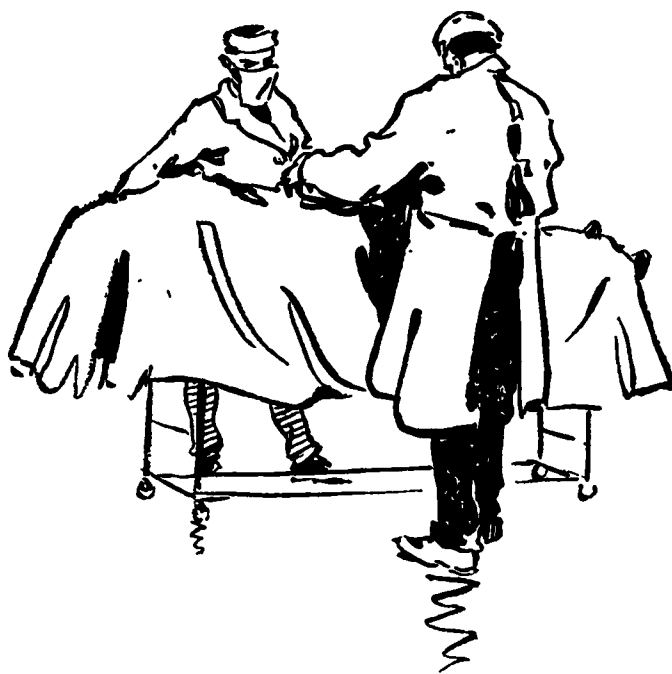
Він грав упевнено і натхненно, як великий майстер. Могутні, сильні звуки злітали з білих пружних струн.

В цій музиці, яка широким потоком заливала веранду й садок, була молода, непереможна радість життя, і старому професорові здалося, що на кілька хвилин молодість повернулася до нього.

Вася грав, і музика його була широкою, як несяжне море, що хвилюється під поривами південного вітру.

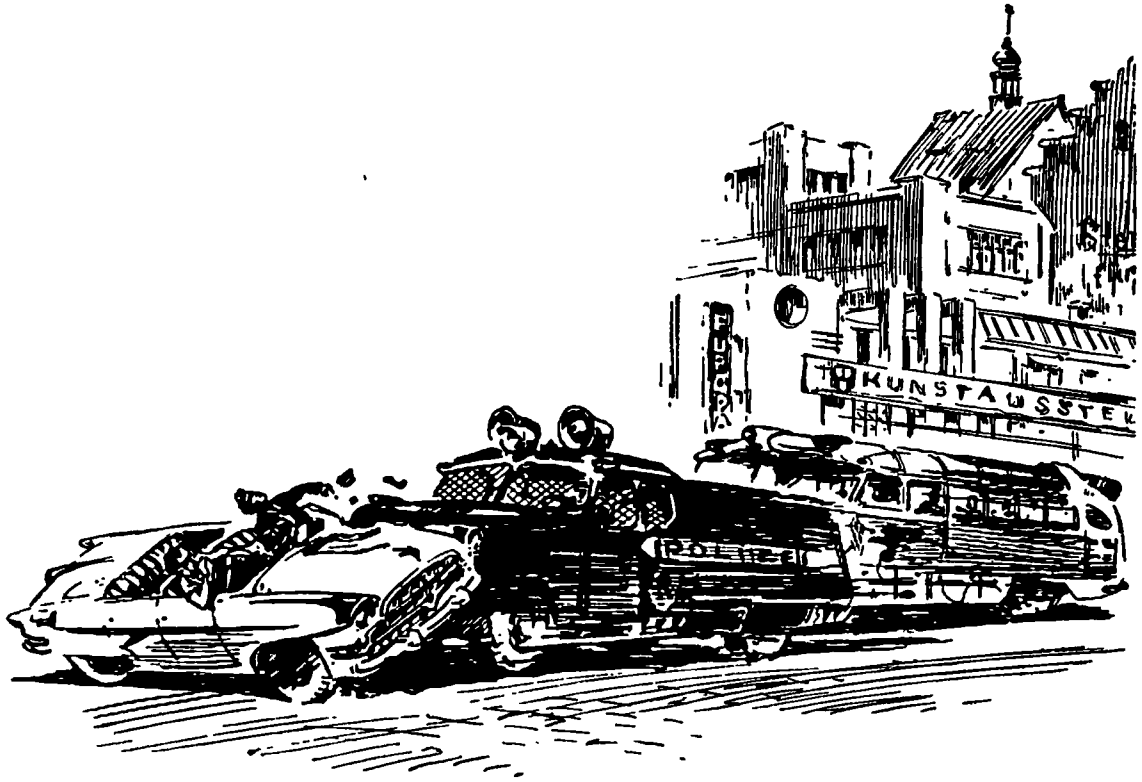
Ю. БЕДЗИК і О. БЕРДНИК

ЛЮДИНА БЕЗ СЕРЦЯ

ФАНТАСТИЧНО-ПРИГОДНИЦЬКА
ПОВІСТЬ

Малюнки
Г. МАЛАКОВА

ЧАСТИНА ПЕРША

Катастрофа

Від Фрідбурзького собору машина звернула ліворуч і помчала широким залюдненим проспектом. Після фешенебельних районів Гріндена, що, здавалось, завжди були огорнуті прозорим серпанком спокою й ранкової тиші, вона немов пірнула у вируючий океан звуків. Петер Стар, тримаючи ліву руку на рулі, правою ніжно обняв Евеліну. Її каштанове волосся тремтіло від легких поштовхів машини.

— Петер, тихіше. Хочеш накоїти лиха? — Вона говорила напівголосом, зморена щастям і ніжністю, притиснувшись щокою до його шовкової сорочки. — Чого ти поспішаєш? Адже ми повинчалися, і тепер завжди будемо разом...

— Повінчалися? — Він скося глянув на дружину і потім широко посміхнувся. — А ти знаєш, Еве, мені все ще не віриться, що ми їдемо з церкви... Та хто знає, може, й зараз це тільки сон.

Евеліна рішуче відхилила від себе його усмінене обличчя — вольове, красиве, з зухвалим поглядом сірих очей.

— Не плеши дурниць, Петер, — наказала вона владним тоном. — Пильнуй краще за дорогою і не прикидайся нещасним. Якщо це й сон — то дуже хороший. Хай він буде таким вічно. Чуєш, любий мій? Вічно! Я знаю, я певна — щастя не покине нас.

— Звичайно, при одній умові, — перебив її жартівливим тоном чоловік, — якщо мої атомні дослідження увінчаються успіхом. Скільки ще роботи. Адже я,

власне, тільки почав. Це не якийсь там утопічне маячіння. Ми з тобою, Еве, люди ділові, нехай бідолаха Берн займається чаклунством...

— Облиш! — гостро докинула Евеліна.— Нащо знущатися з людини...

Стар звів над переніссям брови. Його самовпевнене відкрите обличчя з орлиним носом і важким м'ясистим підборіддям пройнялось щирим подивом.

— Ти серйозно говориш? Йоган Берн — мій кращий друг, і я маю знущатися з нього? Евеліно, ти ж розумна жінка. Повір, що мені жаль його. Я знаю, він кохає тебе, але ти... ти сидиш поруч зі мною. Правду кажу тобі, Еве, жаль. Такі люди в наш час не геть скільки щастя можуть подибати. Гордий, відлюдкуватий, до всього ще й чесний. Ех, Йоган! Забув він, що наука без комерції — все одно, що життя без кохання. — Стар нахилився грайливо до Евеліни, але в ту ж мить мусив міцніше взяти до рук руль, бо машина саме підкотилась до перехрестя.— Швидше б уже додому,— незлобливо вигукнув Петер.— Зараз я схожий на Йогана, сиджу поряд з тобою, а по-справжньому обняти тебе не можу. Так, Йоган мрійник і фантаст. Що ж дивного, коли такий людині ні в чому не таланить: ні в науці, ні в коханні.

— Кажуть, що в житті буває інакше,— озвалася задумливо Евеліна.— Кому не щастить в коханні, тому щастить у роботі.

— Ти віриш в його чудернацькі експерименти?

— Любий мій, колись же повинно поталанити людині. Берн — наш щирий друг...

— Так, Еве, він наш друг, і тому я хочу, щоб він кинув свої дитячі забавки. З його здібностями можна гори перевернути.

Евеліна рішуче хитнула головою. Глибше відкинувшись на спинку м'якого сидіння, задумливо мовила:

— Вчора він сказав мені, що апарат вже сконструйовано. Залишилось тільки випробувати його на живих істотах.

— Дурниці! — Пройнятий самовпевненою рішучістю, Стар гордовито підняв

свою біляву голову.— Механічне серце може бути тільки проміжним етапом, але ніколи...

— Петер! Стій! — раптом перелякано зойкнула Евеліна. Розширеними від жаху очима вона дивилась поперед себе.

Стар теж рвучко подався вперед і шосили натиснув на педалі.

Назустріч їм, обганяючи великий незграбний автобус, мчав поліцейський автомобіль. Він виринув зовсім раптово, виповняючи повітря надривним завиванням сирени.

У голові Стара майнула думка: «Врятувати Евеліну, поставити під удар лівий борт».

Крутим поворотом руля він спрямував машину праворуч. В ту ж мить жахливий удар відкинув автомобіль до тротуару.

Серце працює!

На високому випуклому лобі Йогана Берна виступив рясний піт. З-під густих, низько навислих брів блиснули за скельцями рогових окулярів очі, схвильовано зупинилися на обличчі асистента.

— Скільки?.. — уривчасто запитав Берн.

— Десять хвилин п'ятнадцять секунд...

— Зашивайте!

Берн втомлено опустився в глибоке крісло, асистент Гельд став на його місце, і, нахилившись над операційним столом, почав швидко орудувати інструментами. Берн тривожно стежив за його рухами, безперервно поглядаючи на хронометр. Нарешті, асистент розігнув спину і повернувся до Берна.

— Все! — коротко сказав він.

Берн полегшено зітхнув. Підвівшись з крісла, він узяв плоску металічну коробочку і включив ричажок. Біля операційного столу спалахнув екран. На ньому виник світловий промінь, зігнувся зигзагом, забігав...

— Компресор працює,— прошепотів Гельд.

Берн мовчки кивнув головою і в'явся очима в широку стрічку електронного

записувача біострумів¹. Стрілка лишилась нерухомою...

— Невже невдача? — похмуро промовив асистент.— Очевидно, ми запізнились...

— Зачекайте,— відмахнувся Берн.— Компресор працює... Тиск нормальний... Так... Так... Ага! Дивіться! — торжествуюче закричав він, показуючи на екран.

Справді, автоматичне перо почало вимальовувати на стрічці ледь помітну хвилясту лінію. Ті хвили ставали все більшими, все різкішими.

— Серце працює!..— тихим, урочистим голосом промовив Берн.

Потім він зірвав з голови свою білу шапочку, витер на обличчі піт, розкуйовдив підстрижене їжачком волосся. Гельд з подивом стежив за ним. Ніколи він не бачив хірурга Йогана Берна таким збудженим і неврівноваженим. Берн перехопив погляд асистента, посміхнувся.

— Не дивуйтесь. Це ж результат мого життя, моїх дослідів. Це ж триумф! Це — виклик смерті!

Гельд з сумнівом похитав головою. Він хотів щось сказати, але стримався. Шанобливість не дозволяла йому бути до кінця відвертим.

— Що, ви не згодні зі мною?— Обличчя Берна спохмурніло.— Ви — вічний скептик, Гельд. Навіть такий факт не може вас переконати.

Асистент журливо посміхнувся.

— Ні, доктор, я щиро радію разом з вами. Однак моя радість не означає того, що я цілком і остаточно вірю в механічне серце, тобто — в його чудодійну силу.

Доктор Берн знову сів у крісло. Гельд скромно став поруч.

— Гельд! Я просто дивуюсь вам,— Берн незлобливо знизав здивовано плечима.— Ви — вчений, так, так, не бійтесь цього слова. Ви молодий, талановитий вчений, але я не розумію, де ваші елементарні знання? Невже ви не уявляєте собі принципів основ процесу старіння? Ви забуваєте... перепрошую, я не хочу вас повчати, але ви просто за-

буваєте, що передчасне старіння клітин настає через втому серця. Після сорока — сорока п'яти років активність організму катастрофічно падає саме через оту нездатність серцевого апарата боротися проти створення вуглецевого кістяка¹.

— Вибачте, доктор,— стримано озвався Гельд,— навіть ці шкільні істини не можуть мене ні в чому переконати.

— Не вас, а вашу впертість, Гельд!

— Доктор,— не збиваючись з рівного спокійного тону, вів своє асистент,— ви хочете з допомогою механічного втручання запобігти створенню вуглецевого кістяка...

— О боже! — патетично вигукнув Берн, звівши догори руки.— Нарешті, ви заговорили мовою справжнього медика.

— Дозвольте, доктор...

— Я дозволяю вам, Гельд, я все вам дозволяю,— не давав і слова вимовити своєму асистентові Берн.— Але ж ви й мені дозвольте дещо сказати. Моя істина проста: ось вона, на операційному столі, в грудях пса... Так, так, це моя істина. І вона цілком підтвердить мої передбачення. Ви сказали: з допомогою механічного втручання запобігти створенню вуглецевого кістяка... додаю: в клітинах живого організму. Ви висловили формулу, в яку не вірите. Але, на щастя, ця формула повинна ствердитись. Я вірю, що механічне серце, яке завжди буде діяти ритмічно і з однаковою силою, безперестанку даватиме поштовх для відновлення клітин. Живі тканини не будуть старіти. Якщо ж і наступить смерть, то тільки через сотні років, коли відмовляться служити нервові клітини.

Гельд, закривши за спину руки, пройшовся по операційній. Він замислено дивився собі під ноги.

— Бачите, доктор,— заговорив він обережно,— все це вірно. Але ми не певні, що механічне серце діятиме саме так. Хто гарантує нас проти його негативно-го впливу на органічну тканину. Адже природне серце зв'язане з організмом за допомогою нервів, тканини, лімфи.

¹ Біоструми — електричні імпульси, які виникають в результаті діяльності нервових клітин.

¹ Вуглецевий кістяк — шар вуглецю, який створюється в клітинах старіючого організму в зв'язку з втратою клітинами здатності до нормальної діяльності.

Це — природний, органічний зв'язок. А механічне серце...

— А механічне теж матиме такий зв'язок.— перебив його Берн, уже роздратовуючись.— Згодом ми створимо систему судин, яка, минаючи механічне серце, буде відновлювати органічний зв'язок аорти, артерій і внутрішніх органів. Штучне серце залишиться поза внутрішніми реакціями!. Ніякі психічні чи інші зрушення не будуть впливати на нього і не руйнуватимуть його, як це буває з природним серцем. З допомогою системи чутливих реле¹ воно буде реагувати на підвищення чи пониження тонуусу організму збільшенням чи зменшенням струменю крові!..

— Що ж! — примирливо сказав Гельд, лагідно усміхаючись.— Дай боже! Але в мене є цікава думка! Останнім часом я перечитав багато матеріалів якраз в цій галузі науки...

— Ну й що ж?...

— Вчені на Сході йдуть зовсім іншими шляхами,— почав Гельд.

— Знаю! — зневажливо відмахнувся Берн.— Створення живого білка...

— Цілком вірно. У них величезні досягнення... І я гадаю, чи не варто поєднати ваші роботи з їхніми дослідженнями...

— Цікаво, цікаво! — іронічно посміхнувся Берн.— Як же їх поєднати?

— Не знаю, доктор, нічого певного не можу вам порадити, але мені ясно одне — досягти відновлення клітин можна, застосувавши живий білок в поєднанні з штучним серцем.

— Коротше, ви хочете, щоб я спілкувався з отими... червоними? — гостро запитав Берн.

— Це було б чудово.

— Ніколи! Чуєте мене? Ніколи! — запально вигукнув хірург, збуджено блиснувши очима.— І, взагалі, давайте закінчимо цю розмову...

— Гарзд,— підкреслено коректно згодився Гельд.— Нас розсудить час.

— Саме так! — Берн підвівся з свого глибокого крісла.— Нас розсудить час.—

¹ Реле — чутливий автомат, призначений для включення чи виключення електричної і будь-якої іншої апаратури.

Він підійшов до операційного столу і уважно оглянув апаратуру.— До речі, час уже сказав своє слово. Ось його присуд.

Рука хірурга лягла на біле покривало. Він тріумфуючи посміхнувся.

— Шановний добродію, чи пак, шановний пане скептик, прошу поглянути сюди,— іронічним тоном запросив Берн асистента і плавно зняв простирадло.— Ось мій доказ. Ні, ви дивіться! Ви гарненько роздивляйтесь, пане невірний Хома!...

На операційному столі лежав здоровенний чорний пес. Очі його були закриті. Кінцівки ледве помітно здригалися. Берн тримав у руках коробочку, з'єднану з грудьми пса тонким ізольованим проводом, який підводився під шар бинтів в область серця. Він поклав коробочку в шкіряну сумку і прив'язав її до спини пса. Потім повернувся до асистента і майже сухо, як завжди, промовив:— Час і дослід — кращі судді. А зараз можете йти. Я з півгодини почергую, потім ви мене змініте. Необхідно занотувати все, що відбуватиметься в організмі тварини...

Асистент мовчки кивнув головою й вийшов.

Берн знову сів у крісло. Дві глибокі риски біля рота розійшлися, сухі вузькі губи розтягнулися в задоволеній посмішці. Розмова з Гельдом втомила його, але водночас зробила для нього ще яснішою перемогу. Сьогодні не тільки його свято — сьогодні свято всього людства! Він — Йоган Берн — віднині на сотні років відганяє смерть від людини! Вічне серце створено!

Стрічка на записувачу біострумів рухалась, чорна лінія-хвиля переконливо підтверджувала великий успіх молодого хірурга. Берн на якусь мить закрив очі, з задоволенням потягнувся, хруснув суглобами. Скільки йому довелося докласти зусиль, щоб у безперервній боротьбі відстояти свою правду. В свідомості зарісли якісь образи, до болю яскраво виринуло минуле. Ось ніби зовсім поряд з ним звучить милий голос...

— ...Йоган, прочитай. Якраз про ту проблему, над якою ти працюєш.

Ах, це ж аудиторія університету! Евеліна, чарівна Евеліна, сиплячи в його душу іскорки з зелених очей, подає йому журнал «Вісник Московської Академії Наук».

Прямо перед Йоганом — високий дівочий стан, обтягнутий елегантним синім платтям, бурхливий водоспад каштанового волосся, напівприкриті довгими віями лукаві очі — вони з розуму зводять, ті очі. Та жоден м'яз не здригнувся на обличчі Берна. Холодно, іронічно посміхаючись, він говорить:

— Подивимось...

Йоган піднімає худе обличчя, кидає журнал на стіл і, протираючи скельця окулярів, трохи мружачись, дивиться на Евеліну.

— Ти що ж... думала переконати мене? Навіть тоді, коли роботи по створенню живого білка будуть цілком закінчені, ще неясний механізм їхнього застосування... Це все розраховано на століття кропіткої праці багатьох інститутів.

Дівчина махнула рукою, надула свої м'які, повні губи:

— Тебе молотком по голові треба переконувати...

— Кого це треба так переконувати?— весело кричить, влітаючи до кімнати, Петер Стар.— А, Евеліна знову докучає Йоганові... Ну й що ж, не піддається...

Друзі тиснуть одне одному руки. Петер взяв журнал, пробіг очима кілька рядків, посміхнувся:

— А! Тепер розумію! Все та ж сама проблема — продовження життя. Ти не згоден з доказами цих учених, Йоган?

— Ні! — вперто хитає головою Берна.— Таку проблему треба вирішувати одним ударом.

— І, звичайно, тільки великий геній Йогана Берна здатен піднятися на цю вершину,— з дружньою іронією проголошує Евеліна.

Берна якось непевно знизуює плечима:

— Я говорив і завжди скажу, що продовжити життя на багато років можна тільки створенням штучного серця, яке не буде втомлюватися, як наше, природне.

— Невже здоровій людині потрібно твоє...

— Ні, ні, не перебивай! Я не хочу сказати, що нормальному індивідууму треба замінити серце механічним! Воно буде нам в пригоді тільки тоді, коли людина стане на грані смерті або в разі нещасного випадку. Штучне, механічне серце активізує організм, допоможе йому боротися з утомою. Висновки — ясні..

Евеліна закинула ногу за ногу, почала розгойдуватись у кріслі.

— Ясно тільки одне,— озвалася вона з посмішкою,— замість теплого ніжного серця ти хочеш вставити людям залізячку!

— І не дивно,— жартівливо додає Петер,— бо ти, Йоган, сухар. Великий розум без гарячого серця. От і хочеш зробити всіх людей подібними до себе!

— Ну, це вже занадто,— ображається Йоган, але Петер перебиває його:

— Хіба неправда?.. Тому Евеліна й зробила свій вибір.

Холодна гадюка закрадається в душу Йогана.

— Ну що ж, поздоровляю,— іронічно скрипить він.— Це правда, Евеліно?

Евеліна грайливо обіймає Петера за шию, кокетуючи, ствердно киває головою:

— Угу!..

Якісь звуки вивели Йогана з задуми, образи минулого покрилися туманом. Хірург глянув на стіл. Пес відкрив очі, кліпнув кілька разів, широко позіхнув.

Ось він — триумф! Евеліна і Петер, подивіться, як працює моя механічна «залізячка»! Значить, не марними були оті п'ять років напруженої роботи після закінчення університету.

Пес побачив хірурга, вдарив кудлатим хвостом по столу, хотів піднятися, та паси, якими його було прив'язано, не пустили.

— Полеж, песику, полеж,— ласкаво промовив Берна і ніжно провів рукою по його цупкій шерсті. Пес облизався, тихо заскавучав.

Йоган кинув погляд на прилади.

— Що це таке? — Очі Берна розширились від подиву. Стрілка електронного записувача біострумів ніби сказала.

Вона викреслювала велетенський зигзаг. Це свідчило про те, що активність організму пса збільшилась в десятки разів проти нормальної. Берн тривожно слідкував за механічним пером. Зигзаги наростали, гострішали, ось вони почали виходити за межі стрічки. І раптом в апараті почувся сухий тріск, стрічка зупинилась.

Берн зблід. Щось неймовірно, непередбачене. Апарат навіть не розрахований на таку дивовижну активність! Це добре чи, може, навпаки, зле? І яка в цьому причина?

Пес підняв голову, заскавучав, потім, розширивши ніздрі, з шумом втягнув повітря.

— Що тобі, песику?

Різко відчинилися двері. Зайшов Гельд.

— Ви, Гельд? — здивовано запитав Берн.— Я ж говорив — через півгодини...

— Вибачте, доктор,— схвильовано відповів асистент.— Вас терміново викликають. В клініку привезли двох пацієнтів з місця автомобільної катастрофи. Серйозні травми...

— Гарзд! — коротко кинув Берн, — чергуйте тут і підключіть новий записувач — старий вийшов з ладу. Слідкуйте за інтенсивністю біострумів, нагодуйте пса...

Йоган скинув халат, натиснув кнопку на стіні операційної. Безшумно відкрилися маленькі дверцята, і він опинився в стерилізаційній камері. Приємні теплі хвили невидимого випромінювання пронизали його тіло.

На операційний стіл!

Берн швидким кроком зайшов до прийомної. Звичним рухом тихо причинив за собою двері. Ось вони — двоє, чоловік і жінка. Доки він захоплювався експериментами, життя йшло своїм шляхом...

Назустріч хірургові покваліливо ступив лікар, який привіз потерпілих.

— Хто? Звідки? — коротко запитав Берн.

— Молода пара. Вінчалися в церкві. Потім — автомобільна катастрофа. Інженер Петер Стар і його дружина...

— Хто? — мимоволі здригнувся Берн.

— Що з вами, доктор? Я кажу...

Та хірург вже не слухав лікаря. Швидко підійшов до колясок і відгорнув покривала.

«Так ось де ми зустрілися! Дорога Еве, ти прийшла привітати мене з моїм відкриттям у своєму весільному вбранні». Великі очі Берна наповнились сумом, сухі вольові губи гірко стиснулись.

Дивився непорушними, немов скляними очима поперед себе і, здавалось, бачив якесь видіння. Перед ним лежало тіло його товариша Петера Стара, а поряд... Еве, люба Евеліно, на твоїх скронях я бачу кров! Але ти не вмреш. Ні, ні! У Берна вистачить сил порятувати твоє життя!

— Ніж! — В його голосі раптом почувся тверді владні нотки.— Та швидше, швидше давайте ніж!

Сестра, яка стояла поруч, відкрила скляну шафу і хутко подала хірургові інструмент. Берн одним помахом розрізав вінчальну сукню Евеліни.

— Аналізатор!

Два санітари підкотили квадратний жовтий ящик на коліщатах. Берн ковзнув побіжним заклопотаним поглядом по знайомих приладах.

— Серце! — наказав хірург притишеним, але все тим же непохитно вольовим голосом.— Тільки обережніше!

Сестра обтягнула руку Евеліни чорним пояском, до грудей притулила широкий розтруб. Берн впився поглядом в прилад. Стрілочка зрушила з місця, на одному з екранів виникла світла цятка, яка почала пульсувати.

— Досить! — наказав хірург.— Серце ослаблене, але все гарзд. Графіка мозку!

Сестра приклала до голови Евеліни дві металічні пластинки, включила рубильник. Спалахнув зеленим кольором екран, на якому посунулася біла стрічка. Лінія, яка малювалася на ній, карколомно стрибала.

— Струс мозку,— похитав головою Берн.— Але особливої небезпеки нема...

Груди Евеліни судорожно підіймалися, вона важко дихала.

Берн глянув на санітарів.

— В палату! Озон! Масаж!

Потім підійшов до Петера і так само швидко розрізав на ньому одяг. Оголилися груди — міцні, атлетичні, ніжно-золотистого кольору. Біля соска, в ділянці серця, Йоган побачив велику синю пляму. Його густі брови нахмурилися, лоб побілів. Очі за скельцями окулярів спалахнули тривожними вогниками. Хірург приставив чорний розтруб до грудей Стара і глянув на шкалу. Стрілка ледве-ледве ворухнулася, дрібно затремтіла і знову замерла.

— Серце травмоване! — прошепотів Берн. Потім схвильовано кинув лікареві:

— Подайте кордінеліт! Зробимо укол в серце.

— Невже... — Неприхований страх проступив на обличчі лікаря.

— Так! Іншого виходу нема, — відрізав Берн. — Серце спиняється.

Лікар вагався недарма. Кордінеліт був страшним препаратом. Він миттєво стимулював роботу серця, але його дію витримував лише сильний організм. Опісля це коштувало хворим багатьох років життя.

Берн зробив блискавичний укол. Тіло Стара стрепенулося, якась агонічна судорога хвилиночку пройшла по ньому. Кілька секунд стрілка на шкалі скажено бігала, та ось її рухи послабли. Вона безнадійно поповзла донизу і ледве помітно пульсувала в такт ударам серця...

Берн витер піт з обличчя, натиснув на столі кнопку дзвінка. За якусь хвилину до прийомної зайшов асистент.

— Гельд, залиште поки що пса, — коротко сказав хірург. — Проконтролюйте роботу серця пацієнта.

— Гарзд, — озвався Гельд. — Але мушу сказати: собака в дивному стані. Активність її організму незвичайно підвищилася. Вийшов з ладу другий електронний записувач.

— Он як! Дивно, справді дивно! Та про це потім. Контролюйте пацієнта, а я гляну на жінку.

Берн вийшов.

В приміщенні було тихо, але тиша та здавалась страшнішою грому, бо тут в цьому непорушному тілі відбувався дво-

бій між життям і смертю. Важкий мото-рошний неспокій розлився хвилями по кімнаті, стиснув легені присутніх.

Мужне, відкрите обличчя Гельда, з простуватими грубими рисами селянина, видавало зосереджену думу. Він впився поглядом в прилади, але знав напевне, що його втручання зараз зайве. Про це ясно свідчив аналізатор. Навіть славетний Берн не допоможе. Яка іронія долі! Вони творять вічне серце, а люди гинуть на їх очах. В його голові завирували фантастичні видіння, пов'язані з казковим відкриттям доктора Берна...

Гельд стояв і, хмурячи високе красиве чоло, дивився в простір.

— Як справи?

Голос Берна немов розбудив асистента. Він мимоволі ковзнув очима по приладах.

— Справи невтішні, докторе, — озвався Гельд стриманим, ледь притишеним тоном. — Подивіться, серце майже не працює. Тонус організму катастрофічно падає.

Берн сумно похитав головою. Взявши холодіючу руку Стара і якимось механічно прошупуючи пульс, він промовив:

— А там діла кращі. Пацієнтка буде жити. Невеликий струс мозку. Нервовий шок...

Він дивився на прилади і, ще не усвідомлюючи того, що має статись через кілька секунд в цій кімнаті, бездумно повторював:

— Нервовий шок... струс мозку...

Але раптом його погляд спинився на маленькій чорній стрілці. Вона кволо піднялась і знову впала донизу. І той тремтливий рух ніби зачепив в його душі якусь найтоншу струну, ніким незвідану і ніким не відкриту струну жалю. Перед ним помирав товариш, його вірний друг юнацьких років Петер Стар... Ніяка сила вже не могла врятувати його. Ніяка сила!.. Через кілька хвилин Петера не буде!

Хірург з болісним виразом обличчя зробив крок назад. Оцінююче глянув здалека на тіло товариша, на кремезну постать асистента, що нерухомо стояв біля приладів. Безпорадно озирнувся навколо. Чогось ніби чекав, ніби слухав... Якийсь

голос наказував йому діяти, але він не міг збагнути того голосу.

Врешті, почув той голос. «Серце... Механічне серце...» Берн аж руку підніс до чола. Дивно й страшно прозвучали ті три слова. Струснув головою. Ні, він не може, він не сміє! Правда, перший експеримент вдався... Механічне серце повернуло життя псу. Він сам, Йоган Берн, годину тому впивався безтямною радістю перемоги.

Але чи ж мав він право застосувати зараз свій винахід? Перед ним людина, його товариш!

Берн заціпенів. Думки гарячково кружляли в його голові. Треба щось робити. Треба негайно діяти. Адже іншого виходу немає. Коли йдеться про життя або смерть, медицина не сміє відступати перед найтяжчим випробуванням!..

«А може...» В глибині його свідомості виникла тиха підступна думка. «Може, хай вмирає. Я зробив усе, що міг, все, на що здатний хірург. Евеліна залишиться самотньою і... хто знає...»

Але в ту ж мить хвиля сорому жбучнула до голови Берна. Як він міг таке подумати? В його вухах пролунав голос Стара. Колись той жартома говорив йому:

— Ти ж людина без серця! Науковий сухар!..

Ні! Він доведе йому, що це не так! Він доведе, що Берн творив для врятування людей, а не заради егоїстичних цілей.

— Доктор! — почувся незвичайно різкий голос асистента.

— Га? Що там? — стривожено поглянув на нього Берн.

— Серце зупинилося! Клінічна смерть!

Ці слова вдарили Берна, немов обухом. Він схопився обома руками за скроні і міцно стиснув їх. Так, він не сміє більше вагатися. Зараз він доведе всім, що він не сухар. І сам Петер Стар, який лежить мертвий, переконається в цьому.

Тоді серед тиші, наче урочисте закликання, пролунав голос хірурга:

— Труп — на операційний стіл!

Ординатори здивовано глянули на доктора. Його наказ здався їм дивним,

мало не божевільним. Тільки асистент Гельд розуміюче кивнув головою. Він знав — доктор Берн зважився на нечуваний крок...

Через кілька хвилин Йоган Берн, його асистент Франц Гельд, три ординатори і дві сестри, проминувши стерилізаційну камеру, в якій їх було просвічено потужним ультракоротким промінням, увійшли до операційної. Це просторе приміщення з прозорим дашком, вилискуючими стінами, підлогою з суцільного рожевого пластмасового листа нагадувало казковий салон, але було обставлене з незвичайною строгістю лише необхідними приладами і шафами з інструментами...

Сестри зав'язували халат на спині доктора. Він уже не бачив ні одиної хмаринки, що рожевіла в призахідному сонці і з цікавістю заглядала своїм червоним оком до операційної через прозорий дашок, ні асистента, ні навколишніх предметів. Він дивився туди, де на підвіщенні лежав труп Стара, закритий білими покривалами, під промінням велетенської газосвітної лампи-рефлектора. Навіть не на труп, а на невелике відкрите місце в ділянці серця, де виднівся страхітливий синець... Зараз він, доктор Берн, має подолати і розкрити велику таємницю смерті і буття.

Хірург зібрав усю свою волю, сконцентрував думку. А може, зупинитися, доки не пізно? Ні! Іншого шляху для нього нема. Тільки цей, один, найважчий!..

Чітким кроком вийшов на підвищення, підняв руки.

— Випустити кров! — наказав хірург.

Кров з вен на руках Петера Стара полилася по тоненьких трубках темною цівкою в прозорі балони.

— Законсервовану кров! — одним порухом губів мовив Берн. Схилившись над трупом, він впевненими енергійними рухами розрізав тіло. Хвилина, друга... Сестри і ординатори ловили кожний жест хірурга і блискавично подавали йому необхідні інструменти.

Ось, нарешті, серце оголене! Невловимо швидко чудодійні руки доктора наклали затискувачі на аорту, артерії і вени. Ще кілька енергійних рухів рукою —

і Берн обережно вийняв з грудей Стара нерухоме серце.

Лікарі завмерли. Великі краплі поту тремтіли на чолі хірурга. Він подивився на свого асистента і з-під пов'язки пролунав твердий, чіткий наказ:

— Гельд! Механічне серце!..

Воскресіння з мертвих

...Якимись незвичайними плутаними стежечками поверталася свідомість. Перед заплющеними очима поставало блідо-рожеве марево, на чорно-фіолетовому тлі спалахували й згасали золоті іскорки, немов зорі на вечірньому небі.

Евеліна застогнала, злегка ворохнулася. Тіло було важким і неслухняним. Не відкриваючи очей, спробувала усвідомити, що з нею. Але думки тікали в безвість, у морок, сплітались гарячим плетивом, розтікались туманом. З великим зусиллям Евеліна підняла повіки і в ту ж мить заплющила їх — яскраве світло ударило в очі, засліпило.

Що це? Біле простирadlo, яким вона вкрита, спинка ліжка, білі матові стіни кімнати! Де вона? У себе вдома? Ні! Не схоже! В домі Петера? Петера... А де ж він?

— Петер! — тихо поклікала вона.

Ніхто їй не відповів.

Та що це таке, зрештою? Її звалила хвороба? Вона в лікарні? Мабуть, так, бо навколо все біле — і ліжка і простирadла, і стіни. Але що ж могло трапитися? Евеліна нічого не могла пригадати, як не намагалася напружувати думку, викликати спогади про минуле. Всі її зусилля були марними.

В кімнаті почувалися м'які кроки.

— Хто тут? — слабким голосом промовила Евеліна.

Над нею схилилося обличчя в окулярах, з білою лікарською шапочкою на голові. Хто це? Щось дивно знайоме є в кожній рисі обличчя... Туман потроху розвіявся, лице проступило ясніше...

— Йоган?!

— Спокійно! — Він поклав їй на руку свою суху гарячу долоню. — Тобі хвилюватися не можна.

— Але де я? Що зі мною? — з острахом допитувалася Евеліна, намагаючись звестися на лікоть.

— Я все розповім... Лежи, поки що не рухайся.

— Як я потрапила сюди?

— Вас привезли після катастрофи. Ви з Петером були в церкві... Він чалися...

— А-а-а! — застогнала вона. Ніби блискавка пронизала її свідомість, освітила, розігнала пільму забуття.

— Не треба! Я все пам'ятаю!.. — кволо прошепотіла Евеліна, простягаючи до Берна бліду руку.

А перед її заплющеними очима зримо, зовсім реально поставали картини минулого. Урочисте богослужіння в церкві... Поздоровлення знайомих... Машина мчить залюдненими вулицями, а поряд — Стар. Серце Петера б'ється гаряче і пристрасно. Віднині це серце освітить назавжди їй дорогу до великого і неземного щастя.. А потім... потім... у світ радості раптом ввірвався дикий свист... поліцейський автомобіль з-за рогу, удар!.. І потім... темна яма забуття!..

Евеліна застогнала, відкрила очі і майже крикнула в лице Йогану:

— А Петер? Де Петер?..

— Спокійно, Евеліно, — ласкаво мовив Берн. — Все буде гаразд. Петер тяжко хворий... Кілька днів тому він опритомнів. Зараз він спить...

— Кілька днів? — здивовано відкрила очі Евеліна. — Як? Хіба ми не вчора прибули сюди?

Берн сумно посміхнувся, рисочки біля його сухих губів стали ще різкішими.

— Вас привезли в клініку двадцять вісім днів тому.

— Значить, я була тяжко хворою?

— Невеликий струс мозку... Все минуло... Тепер ти цілком здорова.

— А Петер? З ним теж все гаразд?

Берн якусь хвилину помовчав, немов збираючись з думками.

— Ну чого ж ти мовчиш?.. Йому погано? Може, він вмер? — Останні слова вона вигукнула майже в розпачі.

Евеліна, бліда, схвилювана, піднявшись на руках, розширеними очима дивилася на Йогана. Біла сорочка сповзла

з її плеча, але вона не звертала на те уваги.

— Ну, говори мені! Чом ти мовчиш?

— Він живий,— знехотя процідив Берн.— Але...

— Що?

— Ти потім узнаєш.

— Я можу його побачити? Зараз!

— Ні! Тобі ще не можна хвилюватись.

— Я вимагаю! Чуєш — я вимагаю!

Вона схопила Берна за рукав білого халата, благаючи впилася зеленими очима в його сухе, суворе лице. Погляд Йогана віщував їй якусь біду...

— Гаразд! Цими днями ми зустрінемося всі разом. Заспокойся.

Евеліна полегшено зітхнула, опустилася на подушку. Легенькі голочки вп'ялися в мозок — очевидно, давалася взнаки перевтома від раптового хвилювання. Перед її очима загойдалася кімната, ліжко, Берн... І знову її поглинула темна прірва забуття.

Минуло кілька днів. Свідомість остаточно повернулася до Евеліни. Тепер вона лежала самотня, спокійна, віддаючись роздумам. Інколи заходив Берн. Але він був скупий на слова, якось дивно уникав її погляду і намагався говорити здебільшого про сторонні, байдужі речі. На запитання Евеліни, що з Петером і чому він не відвідає її, Йоган відказував лаконічно, просто:

— Петер хворий, йому не можна хвилюватись. Він переніс важку операцію.

— То нехай він напише мені хоча б записку,— настійливо просила жінка.

— Еве, люба моя,— говорив з невластивою йому ніжністю хірург,— всьому свій час. Через кілька днів ти й Петер достатньо зміцнієте і я дозволю вам зустрітись. Повір, мені боляче бачити, як ти вболіваєш за Петером, але я не можу, не смію...

Нарешті, минули оті обіцяні «кілька днів». Ранком Берн зайшов до палати Евеліни.

— Сьогодні люба дівчинка, мабуть, зовсім здорова? — замість привітання озвався до неї від дверей хірург.

— Так, тільки не тягни більше, я прошу, благаю тебе — В очах Евеліни горіли вогники нетерпіння.

Квола посмішка осяяла лице Йогана. Він натиснув кнопку на стіні. В дверях з'явилася сестра.

— Що пан доктор бажає?

— Халат!

Через кілька хвилин сестра внесла до палати блідозелений вовняний халат, поклатла на ліжко.

— Можете йти,— сказав Берн.

Сестра причинила за собою двері.

— Ану, спробуй встати,— підбадьорливо мовив Йоган.

— Спробую,— неспіливо відповіла Евеліна.

Берн відвернувся до вікна.

— Одягайся...

Непевними рухами Евеліна натягнула на себе халат, сіла в ліжку. Потім худенькими, немов аж прозорими руками, поправила своє пишне волосся. Запитливо подивилася на Йогана.

— Ми підемо до нього?

— Так.

— З ним все гаразд?

Берн промовчав. Знову хвиля тривоги залила груди Евеліни.

— Чому ти мовчиш?

Хірург, дивлячись кудись убік, підійшов до неї.

— Ти зараз про все дізнаєшся сама.

Щось загрозливе й несподіване почувалося в тоні Йогана. Серце Евеліни уривчасто й тривожно закалатало. Вона встала, сперлася на руку Берна.

— Ходімо...

Немов уві сні Евеліна пройшла коридором клініки повз численні палати. Нарешті, Берн відчинив двері до такої ж ізольованої кімнати, як і кімната Евеліни. Тут було тільки одне ліжко. Хтось, укритий простирадлом, лежав на ньому.

У блакитнуватих сутінках — вікно було затягнуте синьою завісою — Евеліна спершу ніяк не могла збагнути, кого вона бачить перед собою.

Але ось пролунав голос Берна:

— Ти спиш, Петер?

Хірург обережно взяв руку хворого. Повернувшись до жінки, кивком голови запросив її сісти на стілець. Сам, не

відпускаючи руки Стара, опустився на край ліжка.

— Петер! — тремтливим голосом покликала Евеліна.

Вії Петера здригнулися. У виразі його обличчя з'явилось щось тривожне, болісне. Дихання Евеліни перехопили спазми. В наступну мить вона побачила, як напіврозплющені очі Петера спинились на ній.

— Еве! — прошепотів він. — Слава богу, ти тут! Який страшний сон мені приснився. Бачиш, я трохи занедужав...

Схвильована Евеліна хотіла йому щось відповісти, але раптом Петер, помітивши хірурга, урвав її мову:

— 'І ти прийшов, Йоган?

— Як бачиш, прийшов і виконав свою обіцянку! — озвався Берн.

Петер кволо посміхнувся.

— Нема гірш, Еве, коли тебе лікує товариш. Жодної пільги, режим, як у в'язниці! Шість днів я просив його привести тебе.

— Заспокойся, Петер, — Йоган дружньо потиснув товаришеві руку. — Зараз ти зрозумієш, чому я був таким жорстоким. Я привів Евеліну, і ми повинні серйозно поговорити.

— Що ти маєш на увазі?

— Зараз скажу. Справа в тому, що...

— Зачекай! Я пам'ятаю... я добре пам'ятаю ту страшну катастрофу. Очевидно, після неї нас привезли в твою клініку. Так?

— Так!

— Ну, гаразд! Гаразд! Ти нас вилікував, тепер все добре! Але навіщо ця гаємничість? Чому ти так дивишся на мене, Йоган? Мені щось загрожує?

Голос Петера був тривожним і розгубленим. Його сірі очі пронизували Берна.

— Заспокойся, — сказав Йоган. — Ти бачиш цей шар бинтів на своїх грудях?

— Розумію! Я був поранений і ти... оперував мене?

— Так! Я зробив тобі складну операцію.

— Йогане! — тремтячим голосом промовила Евеліна. — Мені здається — я все починаю розуміти.

Берн жестом зупинив її.

— Вас привезли до моєї клініки більше місяця тому. Ви обоє були непритомні. Спочатку я оглянув Евеліну...

— Ти зробив би це в будь-якому випадку, — спробував пожартувати Петер. — Адже твої почуття до Евеліни...

— Петер! — Евеліна кинула на Стара докірливий погляд.

— Вислухай мене, — продовжував Берн. — Тепер не до жартів. У неї був констатований струс мозку, але без внутрішніх пошкоджень. З'явилася певна гарантія, що вона залишиться живою. Тоді я оглянув тебе! На твоїх грудях я побачив великий синець. Слід від сильного удару... Якраз біля серця!..

— Але ж особливої небезпеки не було? — тремтячим голосом запитала Евеліна.

— Навпаки! Тільки найчутливіші прилади могли встановити удари серця. Тонус катастрофічно падав! Наближалася смерть! Я зважився ввести кордінеліт, ти знаєш — це могутній препарат. Я знав, що в тебе було міцне серце...

— Було? — вигукнув Петер. — Хіба тепер у мене його нема?

Евеліна, ледве стримуючись, щоб не закричати, безтямними очима дивилася на Берна. По його обличчю повзла блідість.

— Я мусив зробити вибір! Я не міг допустити твоєї загибелі і... В цей час асистент доповів, що ти вмер! Так! Ти був у стані клінічної смерті! Зупинилося серце, зникло дихання!..

Петер відкинувся на подушку, істерично зареготав. Тамуючи сміх, він схопив себе за горло, але ніяк не міг зупинитися.

— Ти жартуєш, Йоган! Ха-ха-ха!.. Ну, звичайно, ти фантазуєш!.. Я відвідав потойбічний світ і знову повернувся до вас! Ха-ха-ха!..

Евеліна обняла Петера за плечі.

— Заспокойся, любий. Адже Йоган хоче тобі тільки добра.

— Ні! Ти послухай, Еве! Я був мертвий!.. Ха-ха-ха! Значить, Йоган воскресив мене?..

Берн суворо подивився на Стара. Потім зняв окуляри і, протираючи скельця, скромно сказав:

— Так, Петер, я воскресив тебе...

В голосі Йогана було стільки серйозності, що Стар за хвилину замовк.

— Що ж ти зробив зі мною?— спитав він насторожено.

Берн одягнув окуляри, встав з крісла, підійшов до вікна. Евеліна і Петер, тамуючи подих, стежили за ним.

— Петер! Ти пам'ятаєш наші суперечки в університеті?— озвався Йоган.

— Про механічне серце і продовження життя?

— Так! Недавно мій експеримент увінчався успіхом! Це було рівно тридцять чотири дні тому.

— В той день, коли ми...

— Так! Саме в той день. Ти помер і я... подумав про механічне серце. Я зрозумів, що для твого порятунку мушу йти на ризикований крок...

— І ти...— Стар судорожно схопився обома руками за ліжко.

— І я вставив у твої груди механічне серце,— твердо одказав Берн.— Ти знову повернувся до життя.

Евеліна втягнула голову в плечі, зі-

щулилася, немов від холоду. Вона боялася глянути на Петера.

Але Стар був на диво спокійний. Відкинувшись на подушку, він кілька хвилин щось зосереджено обдумував.

— Я не вірю тобі, Йоган,— тихо сказав Петер.

— Ти можеш не вірити, але факт залишається фактом. Ходімо, це зовсім поряд...

Хірург кинув Стару халат.

— Одягайся! Вставати можеш сміливо! У тебе вже все прийшло до норми.— Він натиснув кнопку в стіні і відчинив двері.

Евеліна допомогла Петеру одягнути халат. Той перебував у якомусь дивному стані отупіння. Загорнувши поли халата, похитуючись, підійшов до дверей. Це були потайні двері до якоїсь лабораторії. Евеліна і Петер ввійшли туди першими. За ними — Берн. Звичним рухом хірург відкрив дверцята шафи, потім запросив Петера і Евеліну.

— Поглянь,— підняв Берн велику прозору банку.— Ось твоє серце!..

Евеліна тихо скрикнула. Вона не дивилася на банку, вона дивилася на обличчя свого чоловіка, по якому котилися великі краплі поту. Він важко дихав, втупившись гарячковим поглядом в банку. Там у жовтавій рідині плавало багровосине серце.

— Це... мое серце?— тремтливим голосом спитав Петер.

— Так!— Йоган швидко поставив банку на полицку і різким рухом закрив шафу. Потім урочисто повернувся до своїх друзів.

— Бачиш, Петер,— я не обдурював тебе!

Якось сила зірвала Стара з місця, він кинувся до хірурга і схопив його за горло.

— Ти перетворив мене в робота!— безтямно закричав він.— Ти злочинець! Я задушу тебе!

— Петер! Петер!— намагалася розборонити їх Евеліна.— Любий, заспокойся!

Але Йоган сам взяв Петера своїми сухими тренованими руками за плечі, відірвав від себе і посадив у крісло. Петер важко дихав. Потім він притиснув до грудей руку і, дивлячись кудись в одну точку, почав прислухатись.

— Не б'ється!.. Не чути... Я— людина без серця.

Хірург, потираючи рукою сині знаки на шії, ніби нічого й не сталося, сказав:

— Але ж послухай, Петер, у мене не було іншого виходу! Замість травмованого я вставив тобі своє серце, свою мрію. Заспокойся!.. Ти можеш пишатися тим, що перший житимеш не сімдесят-вісімдесят років, а двісті-триста років, як біблейські патріархи. Ти перший відкриєш в історії людства нову еру— еру довголіття, може, навіть безсмертя!

Голос Йогана зміцнів, у ньому зазвеніли металічні нотки. Петер підвів голову, подивився на свого товариша, обличчя його вже набрало цілком спокійного виразу.

— Пробач мені, Йоган! Це помило моєї волі...

— Пусте,— перебив його Берн.— Я

повинен сказати тобі кілька слів про твоє нове життя.

— Хіба я мушу жити якомсь особливо?— здивувався Петер.

— Ні! Ти цілком нормальна людина. Можеш, як і раніше, працювати, творити. Але поки що будь обережним в рухах, рана ще не зовсім зажила. Свого серця, як стороннього тіла, ти не відчуватимеш. Воно має таку ж саму форму, як і справжнє серце. Органічний мішок заважає хімічній взаємодії внутрішніх органів з металом. Знай— практично твоє нове серце вічне! Його схема нескладна і тому дуже надійна. Більшість вузлів електрообладнання виготовлено з найновіших напівпровідників¹. Компресор приводиться в рух атомною батареєю, яка закріплена на грудях і з'єднана з моторчиком спеціальним кабелем. Ти особливо бережи цю батарею. Це— мій винахід!..

— А довго вона буде працювати?

— Шість місяців. Саме про це я й хотів сказати тобі. Через шість місяців ми замінимо заряд. Я зроблю його більш довговічним... Але ти розумієш— експеримент на людині зроблено вперше, я мушу контролювати тебе. Я буду заходити до тебе.

— Хіба ще можливі ускладнення?— тривожно запитав Петер.

— Не думаю,— відповів непевно Берн.— Але ми повинні запобігти можливим несподіванкам.

Петер встав з крісла, підійшов до Йогана.

— Покажи мені ще раз мое... колишнє серце.

Хірург мовчки відкрив шафу. Евеліна мимоволі здригнулася. Її чоловік, притиснувши до грудей руки, немов загіпнотизований, подався всім тілом вперед. Він, не відриваючись, дивився на банку, і по його змарнілих щоках покотилися дві великі сльози...

¹ Напівпровідники— метали або оксиди металів, які проводять електричний струм тільки в одному напрямку. Широко застосовуються в електриці і радіотехніці.

Трагедія на вулиці Бохум

Життя Евеліни різко змінилося. Де й поділася її колишня веселість, її дитячі пустощі. Ніхто б не подумав, що ота реготуха, мрійниця, вічна жартівниця, якою знали Евеліну подруги по університету, стане такою серйозною і цілковито віддасться піклуванню про свого хворого чоловіка.

Власне, жахлива катастрофа і операція в клініці Берна давно лишилися позаду. Стар одужав, зміцнів, йому було дозволено ходити по кімнаті, і він з ранку до вечора, заглиблений у важкі роздуми,— незвичайна робота мислі позначилася новою глибокою зморшкою на високому красивому чолі,— міряв рівними кроками блискучий паркет від письмового стола до дверей, що вели в спальню.

Зовні це був той самий Петер Стар, інженер атомної лабораторії в Штраузе, молодий, але досить заповзятливий ділок. Все, здавалося, лишилось по-старому: Петер був колишнім Петером. Але то було тільки зовні, на око. Щойно переступивши поріг чоловічого дому, Евеліна збагнула: операція змінила Петера. Більше того, вона зробила його іншою людиною. Відколи Евеліна вийшла з клініки Берна, обережно тримаючи під руку свого коханого мужа за перебинтованими грудьми, в її життя вступив хтось інший, чужий і незаний. Може, їй було просто страшно, що ось, поряд з нею, живе людина, у якої, власне, нема серця? Ні, ні! Вона знала, вона усвідомлювала чітко і виразно, що механічне серце не могло відштовхнути її від Петера. Скільки людей живе з протезами ніг, рук, з штучними щелепами, скляними очима. Колись вона навіть прочитала в газеті повідомлення про те, що кінозірка Ельфріда Шпац одружилася з мільйонером Томасом Барнелом, котрому бракувало обох ніг і правої руки — він втратив їх під час автомобільної катастрофи. Правда, дехто подекував, ніби «великодушна» кінозірка зважилась на цей альтруїстичний крок, віддаючи своє серце чековій книжці майбутнього мужа-каліки. Але ж це було! Шлюб Шпац і Барнела нікого не здивував, ні в кого не викликав осуду.

Ні! Евеліна не боялась механічного серця. Щось інше постало між нею і Петером, важким тягарем лягло їй на душу. Евеліні здавалося, ніби з нею коїться щось незвичайне. Він говорив — і кожне слово його ніби сковувало її тіло, здавлювало залізними лабетами мозок, примушувало напружуватись кожен нерв. А коли в його голосі проступала бодай одна нотка повеління, Евеліна вже була ладна до виконання наказу.

«Це ж мій Петер,— намагалася вона розібратися в своїх почуттях,— мій друг, мій чоловік. Чому ж він так гнітить мене своєю присутністю?»

А ніч — що могло бути гірше за ті безконечні довгі години безсоння й роздумів. Думки пливли десь оддалік, стороною, майже не зачіпаючи її мозку. Спокійно дихав поруч неї уві сні Петер, а вона лежала горілиць і вся була прийнята одним почуттям чекання. Ось зараз, нехай він тільки скаже, нехай тільки ворухне губами — і вона вже готова виконувати його наказ.

Петер теж не впізнавав дружину. Після важкої операції йому було дозволено працювати над конструюванням атомного реактора вдома, лабораторні експерименти ще чекали попереду. Евеліна самовіддано служувала йому, та саме ця самовідданість і викликала в нього подив. Адже не такою була її допомога раніше. Помічаючи її насторожений погляд, її різкі поквалливі рухи, коли вона — майже з благоговійним острахом — поспішала виконати його бодай найменше прохання, він драгувався.

«Невже моє серце вселяє в неї таку глибоку пошану? Раніш принципова і самостійна, вона перетворилася тепер в справжнісіньку рабиню. Треба буде поговорити з нею, з'ясувати все»...

Якось працюючи над кресленням, Петер сказав:

— Я їздив сьогодні в клініку Берна. Він каже, що його експеримент блискуче виправдав себе. Через десять днів, коли він остаточно пересвідчиться в тому, що мій організм пристосувався до нових умов, він оголосить про свій винахід в пресі.

— Я б не раділа цьому, Петер,— озвалася з спальні Евеліна.

— О, ти завжди була надто скромною.

Евеліна вийшла з сусідньої кімнати і зупинилася на порозі, спершись головою об одвірок. Струнка, з пишним хвилястим волоссям, що, відливаючись щирим золотом в променях вечірнього сонця, вільно спадало їй на спину й на плечі, вона нагадувала казкову німфу. Цей ефект ще посилювався ніжним серпанковим платтям, яке відтіняло злегка округлі форми її тіла.

— А ти не подумав про те, що механічне серце зробить тебе...

Петер легким жестом правої руки зробив у повітрі коло.

— Воно зробить мене першою людиною світу. Так, так, Еве, мені сказав сьогодні Берн, що механічне серце практично робить людину безсмертною, принаймні, дуже довговічною...

Владний тон Петера примусив Евеліну здригнутись, немов на неї повіяло крижаним холодом. Вона мимоволі зробила крок назад, до себе в спальню.

— Чого ж ти? — здивувався Петер.— Скажи, чому це не подобається тобі?

Знову якийсь внутрішній голос наказав Евеліні: повернись, повернись до нього!

— Я боюся, що ти станеш... ти будеш...— вона вагалася, не зважуючись на слово,— тебе будуть рекламувати, як вдалий механізм, як модель....

Петер підійшов до неї і міцно обняв її. Ніжні груди Евеліни притиснулись до грубої бинтової пов'язки під Петеровою сорочкою.

— Від кого я чую такі слова? — спитав він владно.— Хіба не чарівна Еве Доршайт мріяла про всесвітню славу, про незвичайні фантастичні речі? Хіба не вона вийшла заміж за інженера Петера Стара, який обіцяв їй, а в думках і всьому світові, здійснити переворот в ядерній техніці?

Вона звела на нього свої зеленаві очі під довгими пухнастими віями. Подивилась мить, другу, як дивиться дитина в обличчя батька. Потім кволо посміхнулася.

— Так, я мрійниця, Петер. Твоя вільна, широка натура захопила мене, полюбила мою уяву. Але мої мрії завжди були чистими. Не заради марнолюбства і нікчемної слави одружилася я з тобою. Я полюбила твою сміливість, твою неприборкану волю. І я не хочу, щоб ти зробився об'єктом сенсації і недобрих пристрастей. Вчора я їздила до однієї знайомої, вона — жінка поліцейського службовця. Від неї я дізналась по секрету, що поліція... таємна поліція вже давно стежить за дослідями Берна. Ти — теж під контролем... Якщо Берн відмовиться передати свої відкриття державі...

— Ти хочеш сказати,— корпорації монополістів? — роздратовано обізвав Евеліну чоловік.

— Нехай так... корпорації... Якщо він не розкриє своєї таємниці, його лабораторію візьмуть під особливий нагляд. І тебе теж...

Стар гнівно нахмурився.

— Ось воно як? Ти вважаєш, що мене можуть заарештувати?..

— Не сердься, Петер,— благальним тоном промовила Евеліна. Вона з якоюсь безпомічністю простягнула вперед руки.— Що ж ти вдієш проти всієї корпорації? Ти сам розумієш, що механічне серце може мати не тільки наукове значення...

— Так, так,— сумно похитав головою Петер,— я все розумію. Конструюючи механічне «серце», Берн мріяв про безсмертя людства, а панам з корпорації «Золотого ангела» потрібні механічні солдати... Просто-напросто вбивці з залізом у грудях! Матеріалу вистачить — кожного дня на вулицях міст імперії — безліч катастроф. О, звичайно, сто тисяч, двісті тисяч таких вояків, як Петер Стар,— людей з невразливим броньованим серцем — це непогана річ для походу на Схід! У людей з корпорації — далекий приціл!..

Петер підійшов до столу, сів, сперся головою на руку. Якось раптово втупіла, байдужість до всього скувала його думку...

Евеліна все ще стояла в дверях. Але ось вона важко зітхнула. Почулося здавлене, приглушене ридання.

«Боже мій! — майнуло в голові Стара.— Ні за що образив її, довів до сліз! До чого ж вона стала вразливою!»

Дружина витерла сльози і пішла до себе в спальню.

«Треба вибачитись, втішити її,— думав Петер.— Чого ж вона пішла геть? Люба моя, хороша дівчинко! — звертався він в думці до Евеліни, і водночас відчував, як думки його кружляють в шаленому вихорі, як щось нестримне, гарячкове проймає його свідомість.— Підійди до мене, моя рідна дівчинко».

В ту ж мить Петер почув, як за спиною в нього рипнули двері, і Евеліна тихо озвалася:

— Ну, чого тобі? Чого ти мене кликав?..

Він різко повернувся до неї, немов його оперізували батогом.

— Я... я не кликав...

— А мені почулося, немов ти гукнув: підійди до мене, моя дівчинко... Ось так завжди — хороші речі тільки вчуваються мені...

Йому стало жаль її.

— Ти не розумієш жартів. Звичайно, я тебе кликав. Тільки я озвався до тебе в думках, а ти, моя рідна, моя кохана дівчинко, почула мій внутрішній голос. Я десь читав — у Гомера чи Шекспіра, здається, у Шекспіра — коли закохані по-справжньому віддані одне одному, вони можуть розмовляти без слів...

Її тонка, ніжна рука лягла йому на плече, а він прикрив її своєю важкою долонею і так завмер у непорушності.

«Вона почула мою думку,— розмірковував він.— Справді, дивна річ!..»

Але ввечері трапилась подія, яка різко змінила хід Петерових думок.

Він лежав на канапі, поринувши спогадами в минуле. Згадував батька — маленького, присадкуватого чоловіка, який завжди клопотався про кредит для своєї крамнички і ніколи не міг роздобути його, згадував юнацькі заміри, коли його молодій гарячій голові все здавалось таким ясним і простим в житті — тільки вийди на самостійну стежину, і вона вмить приведе тебе і до слави, і до шани людської, і до багатства. Скільки втіхи дала йому подяка шефа за вдало розроб-

лену схему нового реактора. Це тільки початок, але Петер не спиниться, він піде далі, він здійснить свій грандіозний винахід! Так, так, його ім'я прославиться у віках, а з ім'ям прийде багатство, вплив, могутність. Можливо, його оберуть в парламент... і потім механічне серце — хіба не він перший в історії людства став на шлях, котрий має привести до безсмертя?

Петер згадав про Евеліну. Ввесь вечір товчеться на кухні. Жалісливе дитячко... Куховарка гуляє, а вона, бач, сама захотіла прибрати. Я переконаю її, що всі турботи даремні. Таємна поліція! Яке йому діло до таємної поліції? Нехай сержанти. Скоро з ним заговорять іншою мовою. Скоро світ відкриє перед ним свої широкі обійми слави... Ну, де ж Евеліна? Нехай іде сюди...

Евеліна майже вбігла.

— Ти кликав? — спитала вона з ніжною турботливістю.— Що ти хочеш?..

Він мовчки дивився на неї.

— Так що ж тобі?.. Чого ти мене кликав? — повторила своє запитання жінка.

Петер спохмурнів. Не знати чому, але його раптом пройняв страх. Так буває завжди з людиною, коли її приголомшує якась несподівана, неймовірна згодка.

«Це вже вдруге,— подумав він.— Щось неймовірне!»

— Гарзд, я піду! — Евеліна в подиві низала плечима.

Петер рвучко схопився з канапи.

— Стривай! — Він підійшов до неї зовсім близько, уважно глянув їй у вічі.— Скажи, Еве, ти справді чула мій голос? Може, тобі тільки здалося?..

На худенькому, тендітному обличчі Евеліни проступив вираз здивування. Тонкі чорні брови її зійшлися дашком на переніссі. Вона ніби згадувала щось.

— Ти... кликав мене,— озвалась вона по хвилі.— Я чула твій голос. Двері з кухні були відчинені. Куховарка пішла в місто. Хто ж міг говорити, крім тебе? Я чула, ти сказав: «Де Евеліна? Нехай іде сюди!» Вона спробувала пожартувати:— Чи, може, ти вже не віриш Шекспіру?

— Я й сам не знаю.— нерішуче

мовив Петер, непевно оглядаючись навколо.— Мені якось недобре...

— Недобре?

— Ти розумієш, я й сам не знаю...

— Ти мусиш піти до Берна.

— До Берна? — Петер наче вперше почув ім'я свого товариша.— А, до Берна! Ні, ні! Облиш мене! — Він раптом опустив голову і відійшов до вікна.— Нічого не розумію. Може, я тільки помиляюся... Еве, ти пробач мені, дурні нерви...

На тому їхня розмова скінчилася.

Але непрошені думки всю ніч гнітили Петера. Якись сумніви, немов хробаки, точили його душу, непокоїли мозок. Адже він не озвався до неї жодним словом, а вона прийшла! Ну, припустимо, вдень їй тільки почулося... Але ж увечері... Повторила його думки слово в слово, немов підслухала їх. Підслухала? А хіба думки можна підслухати? Звичайно, є спеціалісти, котрі на відстані відгадують людські думки. Може, то все омана, а може й правда! Тільки ж у них є свій досвід, своя наука. А тут — ні сіло ні впало — через дві кімнати почула кожне його слово. Що ж сталося? Мабуть, це після операції! Так, треба йти до Берна... Йоган мусить знати, він вивчав психіатрію, та й взагалі він більше розуміється на моєму здоров'ї, ніж я сам.

Ранком Петер сказав:

— Еве, я недобре почуваю себе. Поїдемо до Берна.

Вони нашвидку поспідали і вийшли з дому.

Прозорий літній ранок зустрів їх бадьорою прохолодою. У велетенських вікнах будинків, немов на екранах, відбивалось оксамитовоблакитне небо, по якому неквапно повзли хмарки. Автомобілі безперервним потоком проносилися між масивним громадям будівель.

Петер з приємністю вдихав звичні запахи бензину і легкої куряви. «Скоро на цих вулицях стане гаряче, як в пічці», подумав він і одразу ж голосно промовив:

— Відколи я продав свою машину, мені немов бракує правої руки.

— Берна сказав, що тобі треба побільше ходити, — особливо перший час...

— Ну, знаєш, це вже занадто! —

з непідробним обуренням мовив Петер.— Невже Йоган вважає, що він все життя піклуватиметься про моє здоров'я? Я не можу мати машину, мені треба обмежуватись в їжі, може, ще й дихати не дозволять, скільки захочу! Що це таке — вічний експеримент чи вічна каторга?..

Евеліна жартівливо повисла у нього на руці.

— А чого це ми сердимось? — Голос у неї був ніжний і пустотливий.— Сьогодні ж увечері викличемо агента й замовимо нашому вредному хлопчикові Петеру автомобіль...

Привітний тон дружини заспокоїв Петера. Дивні у нього нерви! Кожна дрібничка дратує його... Клята операція! І Берна запевняє, що він стане нормальною людиною!..

Вони підійшли до перехрестя. Стали на краю тротуару, бо поліцейський підняв руку у великій білій рукавиці і, спинивши потік машин, що рухалися головним проспектом, відкрив дорогу для транспорту з бічної вулиці.

Стар байдужим поглядом окинув будинки, потім перевів очі на потік машин. Червоний автобус на повному ходу мчав до перехрестя. Ще мить, і він мав зупинитись перед застережливим сигналом поліцейського.

«А що, коли...» Дика, неймовірна думка майнула в голові Стара. Такі думки завжди з'являються несподівано, вони проймають свідомість, як вогонь охоплює сухий віхоть соломи. Вони паралізують волю і позбавляють людину здатності до тверезого міркування. Їх раптова поява викликає таку ж раптову рішучість — діяти!

«А що... коли...» знову страшним ударом шугонуло в голові Стара, і в ту ж мить він прошепотів самими губами:

«Ей, ти, хлопчико в червоному автобусі, не зупиняйся! Я наказую тобі — не зупиняйся! Не зупиняйся!»

Великі круглі очі Стара сповнилися холодною рішучістю. Він вперто дивився на червоний автобус і беззвучно повторював своє заклинання, немов жрець, якому належало спинити неприборкану стихію. Він шепотів вперто, настирливо,

дивлячись поперед себе гарячковим, блискучим поглядом.

Його вирвав з оціпеніння переляканий голос Евеліни:

— Який жаж! — Вона сховала у нього на грудях голову і, мало не з плачем, простогнала: — Який жаж! Там стільки пасажирів!..

А на перехрестя вже збігалися зі всіх боків люди. Червоний автобус, що на повному ходу врізався у вантажну машину, стояв поперек вулиці. Над потрошеним бортом простягувалися кризь повибивані шибки десятки закривавлених рук. Серед стогону і криків чувся пронизливий жіночий плач. Лунали поліцейські свистки. Двоє людей в білих халатах пробігли повз Петера і Евеліну. Сотні машин захрастили в обох напрямках вулицю.

Евеліна підняла голову, провела рукою по своєму каштановому волоссі, потім по обличчю, немов відганяла страшний сон.

— Ходімо, Петер, — прошепотіла вона обзкровленими губами. — Мені не добре... Яке страхіття!..

Легкий дроз проймав її тіло, худенькі руки судорожно стискували лікоть Петера, наче він мав порятувати її саму від загибелі. А навколо бігли перелякані, стурбовані люди, чулись вигуки команд, надривні сирени санітарних машин.

Петер — спокійний і діловий, аж до розважної байдужості, роздивлявся навкруги. Не було на його обличчі ні страху, ні подиву. Тільки сіросталеві очі горіли якимсь нелюдським холодним вогнем. Було в погляді тих очей щось владне, тріумфуюче, гіпнотичне...

— Ти кажеш — страхіття! — озвався він рівним твердим голосом. І враз широко посміхнувся: — Ні, Евеліно! Велике звершення! Я... входжу в безсмертя! Не дивись на мене так. Я не втратив глузд!..

Він заговорив покvapливше, гарячковим, піднесеним тоном:

— Ходімо негайно додому! Тепер я все знаю. Я відкрию тобі мою таємницю, мою чудесну таємницю залізного серця!..

«Світ ляже до моїх ніг»

Він майже впихнув її в коридор. Похапцем зачинив за собою двері, чомусь уважно подивився на замок, немов хотів пересвідчитися, чи ніхто їх не підслуховує.

— Ти гадаєш, я здурів! — промовив він з піднесенням в голосі. — Помиляєшся, Еве! Ти навіть не можеш уявити, яка подія трапилася допіру на вулиці.

Очі Евеліни, налякані, все ще повні сліз, невідривно дивилися на Стара. Поведінка чоловіка здавалася їй такою дивовижною й безглуздою, що їй раптом забракувало слів.

А він ходив швидкими кроками по кімнаті і говорив:

— Ти бачила катастрофу? Це не випадковість і не нещасний випадок! Помиляєшся, дівчинко! — Він став навпроти неї і урочисто звів догори вказівного пальця правої руки, немов професор, що виголошує перед аудиторією велике наукове відкриття. — Це справа моїх... це... це я вчинив.

— Ти не сповна розуму! — виходило нарешті з вуст Евеліни. — Схаменились, Петер!

Він різко рубонув рукою.

— Пусте! Я примусив шофера їхати на застережливий сигнал поліцейського. Якщо ти не віриш — пригадай вчорашній випадок. Може, забула, як я кликав тебе? Повірила в Шекспіра? Я сам не знаю, в чому справа, але мені здається... — Він раптом опанував себе і заговорив спокійним, розважливішим тоном: — мені здається — це наслідки операції. Берн дав мені в руки могутню зброю. Він навіть не уявляє, що він зробив зі мною. Я можу без слів наказувати будь-кому, я можу передавати мою волю. Я всемогутній! — Обличчя його запалало напівбожевільним світлом, очі спалахнули безтямним вогнем.

Свідомість Евеліни потьмарилась. Їй пригадалась розмова з Берном, дивовижні подробиці операції, які він так настійливо радив деякий час приховати від Петера. Звичайно, Йоган не міг передбачити наслідків свого винаходу. Він думав тільки про життя Стара, про його серце...

— Прощу тебе, заспокойся! — кволим тоном озвалась жінка.— Заспокойся. Візьми себе в руки, Петер. Можливо, це справді велика подія в твоєму житті... в нашому житті.

Стар підійшов до вікна. Надворі вже пломенів гарячий червневий день. Блакитне небо зблякло, поглинуло останні хмарки і тепер розгортало над містом свої сіросталеві одноманітні полотнища попелястого серпанку. Цієї обідньої пори, коли від спеки й куряви навіть автомобільна метушня на вулицях починала поволі завмирати, місто, з його монотонним нагромадженням похмурих квадратних будівель, нагадувало велетенське закам'яніле море.

Стар задивився в далечінь. Можливо, велична, незмірно грандіозна картина міста знайшла відгук в його думках — так само безмірних і безконечних.

Трохи заспокоєний, він промовив, не обертаючись до Евеліни:

— Життя — як безмежний океан. Не всякому кораблю дано проплисти по ньому. Але мені здається, що я пройду найважчим і найславетнішим курсом. Мені навіть самому страшно. Тільки я почувую в собі щось неземне, якісь нелюдські сили.

Евеліна підійшла до нього і ніжно взяла його за руку.

— Ти не ображайся, Петер,— тихо озвалась вона.— Звичайно, щось трапилось з твоїм організмом. Ти став сильнішим, ти подавив мене своєю волею. Але ж та подія на вулиці... хіба це не могло бути випадковим... Я боюся, Петер, що ти захопишся нереальними мріями, тебе заповонить фантазія...

— Ха-ха! — грубим, чужим для неї сміхом зареготався Стар. Нереальна фантазія?

— Петер, все так незвичайно...

— Ну, гаразд, ми ще раз перевіримо... Я переконаю тебе і... себе теж... Бо хіба ж в моїй свідомості не сидить проклятий хробак сумніву.— Зараз... зараз ми пересвідчимося...— Його погляд упав на відчинене вікно, на сіру похмуру будівлю на протилежному боці вулиці.— Потім він ковзнув очима вниз.— Ага, е... Дивись, Евеліно, бачиш, онде на пере-

хресті поліцейський-регулювальник. Гордовита постать, чи не так? Охоронець порядку, що підкоряється тільки велінням закону і свого... капрала. Ха-ха! Тож дивись, дивись уважно.

Він спохмурнів і невідривним, настирливим поглядом впився в поліцейського. «Ти, ти, хлопчино,— гарячково вирувала в його голові думка,— ти чуєш мене?» В очах Стара блиснув вогник зухвалих веселощів. Він дивився і безперестань, до болю в скронях, повторював у думках фразу: «Я наказую тобі, хлопчино на перехресті, я наказую тобі залишити своє місце і зайти в мою квартиру. Перший будинок зліва від площі, восьмий поверх, квартира Петера Стара! Чому ж ти стоїш? Зійди з свого місця! Негайно зійди з свого місця»...

Евеліна теж прикипіла поглядом до високого стрункого поліцейського. Йй здавалося, що вона бачить сон, що перед нею оживає одна з тих чарівних казок про «скатертину-самобранку» чи про «палицю-стукалицю», які в ранньому дитинстві їй розповідала бабуся-няня. Незвичайність, неймовірність того, що мало статися, в чому переконував її Петер, була запаморочливою. Вона навіть не хвилювалася. Її свідомість дійшла до тієї грані перенапруження, коли вже ніякі контрасти дійсності, ніякі несподіванки не можуть похитнути в людині душевного спокою.

Так, вона бачила ясно й чітко все, що відбувалося на просторому перехресті неподалік від їхнього дому. Першу мить поліцейський стояв непорушно. Але ось він дивно захвилювався. Здавалося, до його слуху донеслися чийсь накази, хоч він ніяк не може збагнути, звідки його кличуть. Він повернув голову праворуч, потім ліворуч, звів очі догори, навіть провів долонею по лобі, немов йому щось заважало краще роздивитись такі знайомі обриси навколишніх будинків.

Його руки в білих рукавицях, до яких була прикована увага десятків водіїв машин, безсило опустилися вниз. Рух на залюдненому проспекті припинився. По центральній і бічній вулицях підкочувались все нові й нові машини, але на самому перехресті вони збилися до купи.

Навколо поліцейського утворилося суцільне море вилискуючих корпусів, фар, громіздких кузовів.

А поліцейський стояв і, все ще проїнятий подивом, роздивлявся навкруги. Раптом він зійшов з білого кружала, яким позначався його пост, і швидко, вже не вагаючись, попрямував до будинку Стара. Евеліна, низько перехилившись через підвіконня, ще встигла побачити, як він затримався на мить перед фасадом їхнього дому, роздивився над входом номер і зник в парадному.

— Він іде,— майже пошепки озвалася вона, не дивлячись на свого чоловіка. В її словах чулися страх і розгубленість, наче вона чекала приходу розгніваного месника. Кожна секунда здавалася їй вічністю.

— Петер, він іде,— знову прошепотіла Евеліна. В її голосі почулося благання.

А Стар, чомусь зовсім спокійний, врівноважений, дивився на двері і чекав.

— Нехай заходить.— Його слова прозвучали з такою діловою розважливістю, що одразу стало ясно: Стар вже давно був готовий до нового незвичайного повороту в своєму житті. Розум його залишився ясним і здоровим.

Він сам, не чекаючи дзвоника, пішов у передпокій, на мить затримався там і, коли за дверима почулося несміливе шкрябання й шумотіння,— певно, поліцейський намацував кнопку дзвоника — рішуче відімкнув двері.

— Заходьте!

Поліцейський мовчки вступив до коридору. Після яскравості літнього сонячного дня він ніяк не міг привычитися до сутінок, що панували в коридорі. Петер широко розчинив перед ним двері в кімнату. Знову рішуче запросив:

— Прошу, сюди!

Тільки тепер, опинившись в багатомебльованій кімнаті і побачивши перед собою Стара й Евеліну, поліцейський зважився на слово:

— Ви мене викликали?

Евеліна перелякано шулилася на канапі. Їй здавалося, що поліцейський, ось цей здоровий, в повному глузді чоловік, стряхне з себе страхітливу ману, збгане

ідіотизм свого становища і розвіє безглузде фантазування Петера.

Але поліцейський мовчав. Мовчав і Стар. Дивився на новоприбулого і поволі беззвучно ворухив губами. Певно, щось наказував йому в думках.

Очі поліцейського, немов очі зацькованого звірка, бігали по кімнаті, руки безпорадно крутили портупею. Евеліна помітила, як дрібно тремтять його ноги.

Раптом... ні, що це? Що він робить? Евеліна шарпнулася назад, ще глибше втиснулася в м'яку спинку канапи. Він... він стає на коліна. Він здійсмає до неї руки. Він беззвучно благає її. Його очі, його зібганий рот, кожна риска молодого красивого обличчя перетворилися в суцільну маску покори.

Тоді до поліцейського підійшов Стар і, поклавши йому на плече руку, мовив владним діловим тоном:

— Встаньте і йдіть! Ви більше нам не потрібні!

Той підвівся і мовчки, не піднімаючи голови, залишив кімнату. Стар проводжав його до дверей.

Коли він повернувся в кімнату, Евеліна сиділа в тій самій розгубленій позі, втиснувшись в м'яку спинку канапи. Її волосся безладно спало на плечі. В очах світився страх.

— Тепер ти віриш в могутність свого чоловіка? — бадьоро спитав Петер.

Він простягнув до неї руку, щоб приголубити її, але жінка рвучко відсахнулася назад, як дика кізка, яку сполохало наближення мисливця. Очі ще більше розширились від жаху. Сама постать Стара, вираз його обличчя, його рухи паралізували її.

— Ну, чого ти лякаєшся?

— Стій, не чіпай мене! Це щось не так! Якесь мара! — безтямно белькотіла Евеліна. Руки її трусилися, а нажахані очі бігали по кімнаті.

— Отакої! — Петер розвалькуватів на канапу, обіперся руками на коліна. Довга біла пасмина волосся впала йому на лоба, й він, взявши її між зуби, почав роздумливо жувати. Йому хотілося чимось заспокоїти дружину.

А Евеліна думала: «Що ж воно таке? В казках її покійної няні грапляли-

ся чудеса, та й ті казки завжди мали добрий кінець». Маленька Еве не могла заснути, коли розповідь кінчалася горем, невдачею, сльозами. Вона тоді сама плакала і прохала бабусю, щоб з'явилася чародійка або грізний морський цар, або ще яке незвичайне диво і щоб вони принесли з собою щастя. В казках буває диво, але ж це не казка. Це її Петер, чоловік і друг, якого вона знає до найменших дрібниць, котрого так добре вивчила за минулі роки товаришування. Безперечно, виною всьому операція. Це Берн накоїв лиха. Але ж хіба він знав, до чого спричиниться механічне серце? Та й чи лихом буде все, що зараз діється? Може, маячіння Петера — велике щастя! Він прославиться, він вчинить велику справу, він допоможе людству ввійти в добу щастя... Ось зараз вона поговорить з ним...»

— Петер, ми підемо до Берна,— промовила Евеліна врівноваженим, привітним тоном.— Ти вибач, що я так дивно допіру поводитись. Я просто перелякалась. Але ми повинні піти до Берна. Він відкриє твою таємницю. Ти тільки подумай: його механічне серце не просто врятувало тобі життя. Воно зовсім перетворило твій організм, для людства, для світової науки це...

Петер зміряв Евеліну зневажливим поглядом.

— Ти піклуєшся тільки про Йогана.

— Петер, не говори дурниць. Це наша спільна справа. Якщо Йоган з'ясує, в чому річ, він відкриє для людства нову блискучу сторінку.

— Геть! — люто вигукнув Стар. Він схопився з канапи, і червоними, налитими кров'ю очима глянув на Евеліну.— Не хочу я чути ні про яке людство! Годі! Петер Стар не буде піддослідним кроликом, на якому світова наука здійснить свій перший великий експеримент. Механічне серце належить мені, я його володар.

Гнівний погляд Стара знову паралізував Евеліну.

— Але що ж ти хочеш робити? — промовила вона кволим голосом.

— Не знаю, Еве. Тільки переді мною відкривається шлях, котрого не мала пе-

ред собою жодна людина світу. Яким же я був би нікчемою, коли б не скористався з цього неповторного випадку!

— Ось тому ми й повинні йти до Берна,— несміливо докинула Евеліна.

— Е, ні, мій шлях інший. Я буду служити не науці, а собі, Еве.— Він схилився до жінки і заговорив квапливим гарячковим напівшепотом: — Ти тільки подумай: я стану першою людиною в державі, я завоюю владу, я піднімуся на незвідану височінь, і світ... світ ляже до моїх ніг. О, ради такої мети я ладен піти на все. Тепер ніщо вже не втримає мене. Провидіння кличе мене. Це воно дало мені знак, я не смію мовчати. Облиш, не умовляй мене і не дивися на мене такими наляканими очима. Я не втратив розуму. Невже тебе не приваблює наше фантастичне майбутнє. Наше, Еве, наше з тобою! Ти станеш королевою моїх мрій і мого життя. Тобі під ноги я кину світ. Ні, не світ — всесвіт.

Евеліна заперечливо похитала головою.

— Ти не віриш? — спитав він трохи притишеним голосом.

— Можливо й так, Петер,— озвалася Евеліна,— але ти забув одну річ. Твоє життя надто коротке. Можливо, ти й здійснив би свої плани, але через два місяці, ні, навіть менше... ти загинеш... Тільки Берн, який володіє секретом твого механічного серця, здатен продовжити твоє існування.

Петер важко опустив голову. Проїшовся по кімнаті — раз, вдруге. Щось напружено обмірковував, на щось зважувався. Важке м'ясисте підборіддя його нервово рухалося з боку в бік.

— Ти кажеш — Берн? — спинився він раптом посеред кімнати.— Я не можу жити без нього. Це вірно. Тоді в мене лишається єдиний вихід. Я приневолю його, він буде виконувати мої накази,— він стане моїм невідступним слугою. Були ж колись у великих імператорів і королів мудрі лейб-лікари. Нехай це навіть нечесно по відношенню до Берна, до мого давнього товариша, нехай... Майбутнє велить мені діяти безжалісно. Я не зупинюсь ні перед чим. Мене не злякають ріки крові. Нехай

смерть йде за мною. Мільйони людей віками гинули заради нікчемних дрібниць, угноювали землю для таких самих нікчемних майбутніх поколінь. А я... я людина нового світу. Кров омие мій шлях, кров підніме мене в безсмертя.

«Він втратив глузд,— подумала Евеліна.— Говорити з ним — даремна річ. Треба попередити Берна. Якщо він загіпнотизує і Йогана — скоїться непоправиме лихо. Бідний Петер, він захворів на страшну хворобу. До Берна, якомога швидше до Берна!»

— Ти розумієш мене, Еве? — спитав Петер, блискаючи своїми безтямними очима.

— Я все розумію, все, тільки я вкрай втомилася.— Еве відкинулася на спинку канапи і заплющила очі.

— Мені теж не дуже добре. Мабуть, я перенапружив свої нерви.

Тим часом Еве гарячково обмірковувала плани подальших дій. Петера треба затримати. Він нізащо не повинен зустрічатися сьогодні з Йоганом, принаймні, до того часу, доки вона наодинці не поговорить з ним.

— Я завжди вірила в твій тверезий розум, Петер,— озвалася по хвилі Евеліна. Вона вже надумала, що має робити, і поспішала здійснити свій задум.— Ми з тобою — одне ціле. Адже так? Ти не покинеш свою кохану Еве? — Вона намагалася говорити якомога щиріше, і її великі очі заповнили Стара.

— Ти моя єдина, мое життя,— з такою ж щирістю відповів він.

— Тоді послухай,— провадила далі жінка.— Ми підемо до Берна разом і почесному, по-діловому про все йому розповімо. Я вірю, що він стане на твій бік, він теж фантазер і мрійник, і тоді без примусу, без насильства ви станете робити велику спільну справу. Він залишиться нашим другом, нашим радником. Хіба ж ти не розумієш, що друг завжди може принести більше користі, ніж пригнічений, подавлений раб, безвільний лейб-медик?

— А якщо він не погодиться? — нерпляче урвав її мову Петер.

— Якщо він не погодиться, тоді...— Евеліна на мить завагалася...— тоді ти

будеш діяти, як тобі підказує твій великий розум.

Він погодився. Більше того: він навіть в душі зрадив такому повороту справи. Його дружина ніколи не радила йому дурниці. Нехай буде так, як вона каже. Сьогодні вони не підуть до Берна. Сьогодні вони будуть відпочивати. І без того цей день надто важкий. Але завтра зранку в його житті розпочинається нова сторінка.

— Ти кудись зібралася? — спитав він, побачивши, що Евеліна шукає свою сумочку.

— Полеж трохи, Петер, я сходжу до моєї кравчихи і за півгодини буду вдома. Берись до роботи, а, може, краще ляж, відпочинь.

Він заспокоївся, втихомирився і, наче добродушне, безневинне дитя, ліг на канапі. Важка втома опанувала все його тіло, навіяла сон.

— Иди, Еве,— промовив він.— Тільки не барися.

Берн зник

Пана імперського міністра вїхав зустрічати на аеродром сам політичний бос корпорації «Золотога ангела» Ганс Шаукель. Високоповажна особа — імперський міністр Герман Тод — повертався з далекої заокеанської столиці, куди він їздив для короткотермінових переговорів.

Ганс Шаукель, низенький, опасистий, з круглими рум'яними щічками, стояв уже біля бетонованої доріжки, коли велетенський реактивний літак підкотив до похмурої каркасної будови аеропорту. Шаукель був у доброму гуморі. Він, людина впливова і можновладна, мав чим похвалитися сьогодні своєму товаришеві і співбратові по найважливіших державних справах — імперському міністрові Тоду.

Коли високий, сухорлявий старик Герман Тод зійшов по східцях з літака і вони щиро потиснули один одному, руки, Шаукель урочисто промовив:

— Ну, Герман, я хочу почути від тебе, яку вісточку ти привіз нам з Браунгтона? Щось у тебе не дуже радісне

обличчя. Чи не провели тебе наші за-океанські товстосуми за ніс?

Тод похмуро відрубав:

— Похвалитись нічим.

— Ова! І заради такого безвідрадного висновку треба було гайнувати десять днів?

— Ти, Ганс, прекрасно розумієш, що людей, які йдуть з проханням, рідко зустрічають квітами. Наші браунгтонські друзі з самого початку взяли диктаторський тон. Добре, що мені вдалося виканючити у них хоч деякі поступки. Так, так, в повному розумінні слова — «виканючити».

Опецькуватий Шаукель, здавалось, слухав неприємні новини з байдужим і навіть вдоволенням поглядом. Справді, чим гірші справи у Тода, тим яскравішими будуть політичні перемоги, яких домігся він за час відсутності імперського міністра.

— Шкода, що нашої великій державі доводиться канючити, — мовив бос з виразом робленого смутку на обличчі.

Герман Тод нічого не відповів. Він крокував до машини насуплений, високий, немов привид ночі. Його густі волохаті брови важкими дашками нависали над глибокими западинами очей. Серед моря сліпучого сонячного світла на тлі яскравої зелені аеродромного поля постать Германа Тода справляла враження привида, що якимсь випадком потрапив з чорних підземель під проміння ясного літнього дня.

Шофер у блискучому шкіряному комбінезоні з великою поліцейською кокардою на кашкеті запобіжливо розкрив перед ними дверцята автомобіля.

Тод важко опустився на задне сидіння і ще дужче втягнув у плечі свою довгасту сухорляву голову.

— Куди накажете, панове? — спитав шофер.

— Додому, — буркітливо відповів імперський міністр. Кілька хвилин їхали мовчки. Босові хотілося, щоб Тод сам запитав його про політичні справи. Але той не виявляв ні найменшого бажання до розмов.

— Я хочу порадувати тебе, Герман, — з розчарованим виразом обличчя вида-

вив з себе бос. — Корпорація влевнено дивиться в майбутнє.

Тод звів у подиві брови.

— Я давно не чув з вуст мого політичного боса таких оптимістичних фраз. Мабуть, діла справді блискучі, якщо ти заговорив таким тоном, Ганс.

Заохочений увагою міністра, Шаукель пожвавішав:

— Ти знаєш, що я не перший рік керую корпорацією «Золотого ангела». Коли ти виїхав, я був твердо переконаний, що нам немає чого покладати особливих надій на панів з Браунгтона. Тим хлопцям вистачає справ і в себе вдома. Звичайно, я не хотів розхолоджувати тебе і бажав тобі тільки найкращих успіхів. Але за час твоєї відсутності ми діяли. Ми вирішили організувати невеликі політичні загони з шибайголів і студентства, озброїти їх і приготувати до рішучих дій. Ці розбещені молодчики не дуже розбірливі в питаннях моралі. Коли почнуться страйки на заводах, особливо на атомних, ми зможемо використати їх проти робітників. Вони створять також основу нашої майбутньої армії. Треба дати їм якусь запалюючу назву, щось з відтінком романтики. Наприклад, «Вогняне серце». Для молодих голів це непоганий стимул. До речі, як в Браунгтоні дивляться на наші військові приготування? Сподіваюся, що це не дуже їх турбує. Вони повинні розуміти...

Старий Герман Тод ніби ожив. Він повернув до боса своє довгасте обличчя з яструбиним носом і хитрувато посмінувся.

— Дві руки, які тримають один меч, не бояться одна одної!

— Ну, от бачиш, — зрадів бос, — наші діла не такі вже й погані. Якщо там не проти...

Імперський міністр підніс догори свого кістлявого вказівного пальця.

— Там не тільки не проти, але навіть вимагають найрішучіших дій. Там ставлять питання так: якщо ми хочемо одержати фінансову підтримку Браунгтонського уряду, ми повинні форсувати військові приготування проти Сходу. Час не терпить. Зволікання може призвести до найприкріших наслідків. Технічний потенціал комуністів уже перевищив наші

виробничі можливості. До того ж, останнім часом вони здійснили кілька грандіозних винаходів. Я сам читав у Браунгтоні повідомлення про те, що московські вчені закінчують роботи по продовженню життя. Крім того, вони вже пустили навколо нашої грішної планети дванадцять супутників і тепер можуть вільно координувати обстріл нашого континенту своїми далекосяжними ракетними снарядами. Зрештою, ви й самі це прекрасно знаєте. Напевно, наша контррозвідка не марнує часу.

— Так, про ці речі я поінформований, — скромно підтвердив Шаукель.

— Тоді ти мусиш знати, що нам треба діяти якнайрішучіше. Політичні загои — це крапля в морі. Нас повинні цікавити, насамперед, роботи наших дослідних інститутів.

Шаукель самовдоволено посміхнувся.

— Чому ти радієш? — глянув на нього з подивом імперський міністр.

— Маю підстави, Герман. Даремно ти думаєш, що Ганс Шаукель займеться тільки дрібними політичними авантюрами. Ми теж готуємо грандіозне відкриття, можливо, навіть грандіозніше, ніж все, що роблять зараз комуністи. Коротше: механічне серце сконструйоване.

— Ова? Нарешті! — Герман Тод рвучко подався вперед.

— Винахід Берна поставить нашу країну на перше місце в світі. Звичайно, роботи ще не цілком завершені, але вже ясно, що ми одержуємо колосальну зброю. Таємна поліція встановила нагляд за клінікою Берна. Вчора мене повідомили, що перший вдалий експеримент над людиною здійснено. В нашому місті вже є людина з механічним серцем. Берна не знає про наші наміри, але мені здається, тепер, коли роботи закінчено, треба розкрити карти. Сьогодні ж ми викличемо його до себе і поговоримо про все відверто.

— Людина з механічним серцем! — вражено бурмотів старий міністр.

— Механічне серце — це броньоване серце, принаймні таким його можна зробити, це серце солдата, який не боїться кулі, якому не страшна примара смер-

ті, — все дужче й дужче запалюючись, говорив Ганс Шаукель.

— Це сто тисяч, п'ятсот тисяч, мільйон безсмертних, невразливих вояків, які підуть за нашим наказом хоч до чорта в пекло. О господи! — Імперський міністр набожно звів догори руки. — Нарешті ти зглянувся на твоїх вірних слуг!

— Ну ось, так завжди буває на світі, — напівжартівливо, напівсерйозно поскаржився бос. — Хтось робив справу, а дякують богові.

Старик повернувся до Шаукеля і поляскав його по плечі.

— Ганс, корпорація ніколи тебе не забуде. Ми робимо спільну справу, а бог... що ж, нехай він допомагає нам всім. В Браунгтоні мені сказали, що ми повинні самі собі допомогти і самі собі віддячити за наші турботи. — Він показав рукою на схід. — Он там. Розумієш мене? Подяка там.

— Вічні обіцянки, — пробуркотів Ганс Шаукель, хоч на обличчі його вже проступив вираз задоволення. Імперський міністр таки оцінив його старання.

Вони вже вїхали в місто, коли бос раптом надумався:

— Стривай, а чи не викликати поліцей-президента? Може, він повідомить нас про що-небудь цікаве.

Шаукель вийняв з невеличкої ніші поперед себе трубку радіотелефону і, натиснувши потрібні кнопки, гукнув у мембрану:

— Пане поліцей-президент! Алло! Говорить Шаукель.

В трубці почувалася швидка відповідь:

— Слухаю вас, пане Шаукель. Я тільки-но дзвонив до вас в резиденцію, але мені сказали, що ви виїхали...

— Так, я їду з аеродрому, — перебив його бос. — Як справи з Берном?

Кілька секунд трубка не озивалась. Погойдуючись на м'якому сидінні, бос нервово притискував навушники до вуха. Врешті почувся непевний голос поліцей-президента:

— Трапився непередбачений випадок. Агенти загубили слід Берна. Крім того, деякі події... незвичайні події... я мушу доповісти вам...

— Ви маєте на увазі наслідки опера-

ції? — вже роздратованим тоном вигукнув Шаукель.

— Так, пане. Справа в тому, що...

— Ні, зачекайте, зараз я їду до вас. Приготуйте всі факти, викличте людей.

Він недбало кинув трубку в нішу на сидінні шофера, трохи розгублено повернувся до імперського міністра.

Той допитливо подався вперед.

— Що там?

— Бачиш, Герман, трапився непередбачений випадок... зник Берн. Я мушу їхати... негайно. Від цього залежить дуже багато... Якщо ти хочеш...

Тод ствердно кинув головою. В його глибоко запалих очах теж проступив досадливий блиск.

— Так, я їду з тобою.

Машина промчала через центральну площу, проминула незграбне сіре приміщення імперського банку і зупинилась біля управління таємної поліції.

Довгі коридори були тут вистелені важкими м'якими килимами, так немов урочисто-насторожена тиша мала підкреслити таємничість і важливість тих справ, які чинилися в цій установі.

Двоє агентів провели високошановних відвідувачів до кабінету поліцейського президента. Шеф таємної поліції Екельгафт, чоловік низенького зросту, нагоптаний, міцний, з довгими мавп'ячими руками, з булькатими очима і виступаючими наперед вилицями, поспішав їм назустріч.

— Прошу, панове,— він кілька разів шанобливо схилив голову, намагаючись надати своєму обличчю якомога улесливішого виразу.— Не сподівався, що ви приїдете так швидко.

— Наша поліція завжди у всьому запізнюється, — кинув недбало Тод, звертаючись до боса.

Натяк був досить влучний. Поліцейський президент розумів, що справа з Берном може коштувати йому дуже дорого. Тому він квапився наперед викласти події в найбільш вигідному для нього світлі.

— Прошу до мого кабінету, панове. Мої агенти тільки-но повідомили мене, що дві години тому Берн зник. Дома він не з'являвся. Можливо, він став жертвою нещасного випадку, а може...

— Та кажіть прямо! — гримнув на нього Тод. Зайшовши першим до кабінету шефа поліції, він одразу ж втомлено впав у м'яке глибоке крісло.

— Я маю на увазі іноземну агентуру.

— Що? — Бос, який стояв біля крісла імперського міністра, підняв свою кругленьку голову. Маленькі оченята його — майже шпаринки — гнівно блиснули на поліцейського президента.— Ви дозволили іноземній розвідці зірвати плід з-під самого носа? Ви... ви тухтії! Ви нікчема!

— Переярошую... але я діяв у повній згоді з вашими вказівками,— кволо, з безнадійним виразом обличчя виправдувався Екельгафт.— Ви самі настійливо радили мені не втручатися в справи Берна. Ви казали, що він ні в якому разі не повинен знати про наш контроль.

Бос криво посміхнувся.

— Ви забуваєте, пане поліцейський президент, що ви — криміналіст. Не всі факти піддаються точній регламентації. Ніякі інструкції не можуть передбачити того, що повинен відчувати... так, так, відчувати інтуїтивно справжній криміналіст...

— Мені здається,— озвався з глибокого крісла імперський міністр, дивлячись з-під кошлатих брів на шефа поліції, — що ви даремно сперечаєтесь, панове. Пане Екельгафт, про які нові факти ви можете повідомити нас? Я не хочу вірити, що ваша агентура втратила всі сліди.

Екельгафт підбадьорився. В словах високого гостя він відчув слабку надію на порятунок. Може, йому ще вдасться виправдатись! Може, він переконає Шаукеля і Тода, що його поліцейське око не втратило гостроти. Поліцейський президент пригадав ранкові події, котрі він сам ще не встиг осягнути як слід. Вони спалахнули в його свідомості, немов рятівні зірки. Так, треба розповісти про них, пов'язати їх з справою Берна. Може, це хоч відтягне скандальний кінець...

— Сьогодні ранком,— почав він неспішно, — на розі проспекту Рошаль і вулиці Бохум з невідомих причин скоїлася страшна автомобільна катастрофа. Вбито десять осіб, поранено — дванадцять. Рівно через дві години на цьому перехресті поліцейський Горман втратив

самовладання і, наче навіжений, кинувся в один з сусідніх будинків. Як виявилось пізніше, хтось з провокаційною метою закликав його на восьмий поверх і примусив там стати навколішки перед господарями квартири номер сорок дев'ять.

— Ви плещете дурниці,— обірвав його бос.— Хто б міг примусити поліцейський чин ставати навколішки перед невідомими людьми. Ви тверезі, пане Екельгафт?

Але поліцей-президент, відчувши в погляді імперського міністра мовчазну підтримку, продовжував далі:

— Я гадаю, що... ці дивні обставини вимагають детального вивчення...

Тим часом бос підійшов до великої карти міста, що висіла на стіні неподалік від письмового стола Екельгафта, і почав її уважно розглядати.

Екельгафт слідкував за товстим вказівним пальцем Шаукеля, яким той водив по карті, розшукуючи перехрестя Рошаль і Бохум. Його думки гарячково шукали порятунку, бодай найменшого просвітку. І раптом в його пам'яті спалахнула іскорка. Як він тільки не пригадав цього раніше? Адже агенти, котрі слідкували за Берном, не раз доповідали йому, що хірург часто заходить в дім на перехресті Бохум і Рошаль. Так, так, тепер він навіть пригадав донесення агента номер шість: той називав навіть номер квартири. Його повідомлення в столі, він зараз розшукає його і... можливо, саме це стане ключем до розгадки всієї справи.

— Прошу вибачення! — Екельгафт шарпнувся до свого столу. Розкрив одним ривком шухляду і став покvapливо перегортати паперовий мотлох.— Одну хвилину. Я, здається... Так, знайшов... Повідомлення агента номер шість... Доктор Берн втретє за час встановлення посту на розі Бохум-Рошаль відвідав дім номер десять і кожного разу він заходив в квартиру номер сорок дев'ять.

Тод і Шаукель зацікавлено повернули до нього голови. Бос навіть відійшов від карти і провів своєю товстою, вкритою густим рудим волоссям рукою по зморшкуватому лобі. Яструбиний ніс імперського міністра підскочив догори, немов дзьоб хижого птаха.

— А сьогодні ранком?..— вихопилось у Шаукеля.

Поліцей-президент триюmfує підняв догори клапоть паперу. Його булькаті очі засяяли гордовитим блиском.

— А сьогодні ранком поліцей-германа було заликано в квартиру номер...— Екельгафт витримав невеличку паузу...— номер сорок дев'ять.

— Негайно висилайте туди людей! — гаркнув бос.— Затримайте всіх, хто там буде!

Герман Тод вдоволено закивав своєю довгастою кістлявою головою. Він цілком схвалював рішучість свого політичного помічника.

— Дійте якомога швидше, панове,— вимовив він спокійним доброзичливим тоном.— Я певний, що тепер наша таємна поліція виправдає покладене на неї довір'я.

Треба тікати!..

Біля під'їзду клініки Берна Евеліна вискочила з автоекспреса, кинула шоферу асигнацію.

— Ви мені більше не потрібні!.. Можете їхати!..

Машина безшумно зникла за рогом. Евеліна проминула невеликий палісадник, відгороджений від вулиці ґратчастим парканом. Серце її билося тривожними лункими ударами. Вона притиснула до грудей руку, немов хотіла вгамувати той стукіт.

— Спокійно, спокійно,— шепотіла вона до себе.— Треба все як слід обговорити з Берном!..

Поправила звичним жестом своє пишне волосся, зайшла до приймальної кімнати. Назустріч їй ввічливо встав з-за столу широколиций санітар.

— Чим можу служити, пані!..

— Мені потрібний Йоган Берн! — якомога спокійніше відповіла Евеліна.

— Доктор дуже зайнятий!..

— Я прошу вас викликати його!

— Шановна пані, доктор не велів...

— Справа надзвичайно важлива! — нервово наполягала Евеліна.— Передайте йому мою візитну картку...

— Гарзд! Зачекайте! — промовив санітар.— Я доповім йому.— Він включив невеличкий телевізійний апарат, що стояв на столі.— Підійдіть-но сюди...

Евеліна схилила своє обличчя до об'єктиву телевізора. На екрані з'явився Берн, запитливо подивився на санітара.

— Доктор! Вибачте за порушення вашого наказу!..— заговорив той.— Вас просить дама!..

Йоган підняв очі і побачив Евеліну.

— Еве? — здивувався він.— Що таке?..

— Йоган! негайно прийми мене...

— Що-небудь трапилось?

— Так! Нещастя!..

— Проведіть даму до мене! — наказав Берн.

— Слухаю! — відповів санітар.

Виключивши телевізор, він жестом показав Евеліні на двері.

— Прошу...

Довгим порожнім коридором Евеліну було проведено до дверей кабінету шефа клініки.

Безшумно відчинилися двері, і назустріч Евеліні з глибини кабінету швидко йшов Берн. Радісно усміхаючись, він потиснув ніжну руку жінки.

— Ну, як Петер?

Крім Йогана в кабінеті ще був його асистент Франц Гельд.

— Прошу вибачення,— сказала Евеліна.— Мені треба поговорити з тобою наодинці!..

Гельд мовчки схилив голову, якимось запитливо подивився на Евеліну і вийшов.

— Це твій найближчий асистент? — запитала вона.

— Так!..

— Ти цілком довіряєш йому?..

— Не зовсім! — В тоні Берна почулась ніяковість.— З того часу, як мене повідомили, що поліція стежить за моїми роботами, його поведінка здається підозрілою... Може, це даремні сумніви! Ну, гарзд, повернемось до мети твого приїзду! Що трапилось?..

— Йоган,— схвильовано почала Евеліна, сідаючи на канапу.— Скоїлось лихо!.. І ти... ти, напевне, в цьому винен!..

— Що? З Петером погано?

— Ні! Не те!.. Кілька днів тому трапилися страшні речі... Ні! Не так! Ще раніше я почала відчувати, що з Петером не все гарзд. Він якось став впливати на мою психіку...

— Чому ж ти відразу не сказала мені про все?

— Я не надавала цьому ніякого значення!.. Я думала, що сама винна. Ти ж знаєш, скільки довелося пережити. Мої нерви після отієї події, після операції Петера зовсім розладнались. Я гадала, що це стан депресії.

— Говори, говори,— квавив її Берн.

— Кілька днів тому мені здалося, що мене покликав Петер.— Я була на кухні... Я прийшла до нього... Він сказав, що не кликав мене. Вірніше кликав, але в думках. Потім став плести щось про Шекспіра... про духовний зв'язок між закоханими. Я заспокоїлася, але в серці моему лишилася підозра...

— Цікаво! Цікаво! — прошепотів Берн.

— Такий випадок повторився знову,— продовжувала Евеліна.— Петер схвилювався, подумав, що в нього розладнується мозок... Ми вирішили зустрітись з тобою.

— Чому ж ви одразу не приїхали? — тривожно запитав Берн. Неясні передчуття вже опанували його.— Ну, говори, що ж було далі?

— Ми зупинилися перед світлофором. І раптом скоїлась страшна катастрофа. Автобус, наповнений людьми, врізався в зустрічну машину... Це було жахливе видовище! Але Петер залишався спокійним Ні! Він тріумфував. В його очах було щось божевільне, безтямне.

— Ну, а далі, далі! — Берн, нахмурений, грізний, ходив по кімнаті, аж розлітались крилами поли білого халата. Схрещені за спиною руки судорожно стискались.

Він слухав Евеліну, напружуючи всі сили, щоб не втратити самовладання. Адже трапилось найжахливіше, найнеймовірніше. Катастрофа на вулиці Бохум... дикий, безглуздий вчинок поліцейського... божевільне маячення Петера Стара... Бернові здавалося, що він бачить перед собою оті кошмарні картини,

ніби чує голос Стара: «Я маю страшну силу. Я можу повелівати людьми! Я стану володарем світу!»

— Ну, так, а далі? Що було далі? — підганяв Берн Евеліну.

— Я думала, що все це сон, — дике видіння, — розповідала гарячково жінка. — Але це був не сон. Я більше не могла витримати. Я прийшла до тебе. Ми повинні... ти, ти повинен діяти... негайно! Найжахливіше те, що Петер за своїм характером — егоїст, самозакоханий егоїст. Він і раніше мріяв про славу, а тепер просто осатанів.

— Ти гадаєш, він не заспокоїться? — запитав Берн, щось обдумуючи.

— Де там! — Евеліна відкинулася на спинку крісла і безнадійно махнула рукою. — Він примусить і тебе служити своїм божевільним планам. Адже від тебе залежить...

— Знаю! — роздратовано обірвав Йоган. — Знаю, що я накоїв. Якщо він з'явиться сюди, ми загинули.

— Не тільки ми...

— Так! Наше місто і наші друзі, — а може, навіть... мені страшно подумати. Він стане фанатиком, маніяком. Жа доба влади остаточно запаморочить його свідомість.

— Йоган! — майже розпачливо вигукнула Евеліна. — Але що ж це? Від чого? Невже операція?..

— Так!.. Безумовно!.. Я все розумію!.. Радіація¹ елементу, очевидно, пробилася екран, і випромінювання проникло в організм Петера. Мозок і нервова система його активізувались в мільйони разів!.. Немає нічого дивного в тому, що він на відстані паралізує волю інших людей. Я дав йому можливість масового гіпнозу!..

— Що ж тепер робити? — Евеліна судорожно вчепилася побілілими пальцями в м'які бильця крісла.

— Треба тікати! — суворо одказав Берн. — Про дії Стара, мабуть, уже знає поліція... Його використовують політичні і фінансові кола... Це страшніше, ніж залізне серце, яке вони хотіли вставляти своїм солдатам! Але, слава богу, секрет атомної

батареї ще нікому не відомий! Стару залишилося жити місяць!..

— Ти хочеш... щоб він вмер? — з жахом запитала Евеліна. Її була нервова лихоманка.

Берн стиснув руку жінки.

— Послухай, Еве! — сказав він. — Справа дуже серйозна! Ми повинні вирішити — смерть одного чоловіка чи смерть мільйонів! Ти ж сама говорила, що він замислив.

— Так! Але, Йоган... я думала, ти зможеш що-небудь вдіяти... Я ж люблю його, Йоган!..

— Гаразд! — Хірург різко зупинився на місці. — Я спробую протягом місяця сконструювати батарею, яка знищить його активізацію! Але для цього нам треба виграти час! Ти розумієш, що тут залишатися ми не можемо! Це єдиний вихід! Ми поїдемо на мою віллу в горах! Про неї ніхто не знає!.. Полетимо туди літаком, негайно!..

— Гаразд! Я згодна! — ще вагаючись, сказала Евеліна.

Берн підійшов до телефону, набрав номер.

— Алло! Контора повітряних сполучень?.. Вільні місця на Шліссельдорф є?.. Через двадцять хвилин? Дуже добре! Два квитки!

Берн обернувся. На порозі стояв асистент.

— Що вам треба? — різко запитав Берн.

— Доктор! Вас просять на консіліум у клініку професора Шлісса...

— Я не можу! Я виїжджаю!..

— Сьогодні?..

— Негайно!.. Операції довіряю проводити вам і... Я повернусь не скоро, можливо, через місяць!

— Не секрет, куди доктор їде?..

Евеліна застережливо подивилася на Берна.

— Вибачте, я не маю часу, — сухо відрізав Берн.

Асистент поклонився і вийшов.

— Мені не подобається його поведінка, — похитала головою Евеліна. — Чому він без дозволу зайшов? Він, очевидно, чув твою розмову по телефону.

— Гаразд, потім, — Берн квапливо

¹ Радіація — випромінювання (лат.).

став одягати сірий плащ.— У нас залишилися лічені хвилини! Ти готова?

— Так!

— Пішли.

Берн повернув ручку на панелі. В стіні відкрилися потайні двері. В ніші темнів вузький коридор.

— Іди перша!

Вони спустилися тісними, крутими сходами на задній двір клініки. Берн відкрив гараж, підійшов до коричневого лімузина.

— Сідай

Через хвилину машина Берна мчала до аеродрому. Евеліна тривожно поглядала на хронометр.

— Залишилося вісім хвилин!

— Встигнемо!

Завищали гальма, авто зупинилося біля аеровокзалу. До них підійшов чиновник у форменному картузі.

— Пан Берн?

— Так!

— Ось ваші квитки... Поспішайте до літака.

— Дякую! Машину поставте в гараж!

Берн допоміг Евеліні вийти з машини. Вона сперлася на його руку.

— Де наш літак?..— запитала вона, озирючись на всі боки.

— Пішли! Онде він.

Справді, на краю велетенського бетонного аеродрому стояли сотні різних машин — гелікоптерів, швидкісних стратопланів, маленьких спортивних літаків. Берн підвів Евеліну до велетенського пасажирського вертольота. За кілька хвилин він мав піднятися у повітря. Його широко розкидані врізнобіч лопасті, немов павучі лапи, поволі оберталися в повітрі.

В коридорі їх чекав провідник.

— Ось ваша каюта,— він відкрив маленькі блискучі дверцята. Берн і Евеліна зайшли в невелику комфортабельну каюту, де було двоє м'яких крісел і круглий стіл. Евеліна на хвилину затрималась в проході і озирнулася назад. Рвучко закривши двері, схопила Берна за руку.

— Йоган... В літак тільки що сів твій асистент!

— Що ти кажеш? Значить... Значить... Я так і знав! Мені серце підказувало...

— Невже... агент?..

Берн не відповів. Заревіли мотори вертольота, поле аеродрома похитнулось у вікні кабіни. Машина плавно піднялась в повітря і взяла курс на захід.

«Евеліно, вернись!»

Відчай пройняв Петера. Минуло вже п'ять годин, відколи Евеліна пішла з дому. Зникла, як у воду впала. Спочатку він думав, що вона подалася до Берна. Подзвонив у клініку, але йому відповіли, що доктора нема, поїхав у якійсь терміновій справі. Петер зв'язався зі всіма знайомими, зі всіма близькими, збігав до сусідів по будинку, однак все було марно.

— Евеліно, де ти? — говорив він сам до себе, стоячи посеред порожньої кімнати.— Евеліно, вернись!

Він бігав по кімнаті, обхопивши у відчай голову, стояв подовгу біля вікна, хвилинами наслухався, чи, бува, не зазеленчить телефон, вихилявся з вікна і дивився вниз на тротуар, вишукував очима серед перехожих. Все нараз стало йому осоружним і чужим в цій старій, давно обжитій квартирі. Немов Евеліна, його золотава, струнка Евеліна, забрала з собою часточку його власного життя, винесла тепло з його оселі. Ні, ні, без неї він не може жити. Навіть дикі плани світового панування, власного звеличення і безсмертя, здалися йому далекими і майже нездійсненними. Хіба зможе він жити без неї? Хіба вистачить у нього сил подолати всі перепони, пройти найскладнішими шляхами, найзаплутанішими манівцями?

«Я мушу розшукати її,— вирішив Стар.— Піду в поліцію. Це їхня справа. Наша поліція завжди хизується своєю оперативністю. Я буду вимагати від них, я пообіцяю їм все, навіть... навіть свої послуги».

За кілька хвилин він стрімголов летів вниз по сходах. Швидше, швидше...

Можливо, вона зазнала нещастя. Може, вона чекає його помічі. Швидше. Ох, ці клятві перехожі. Скільки ж їх? Поліцей-управління недалеко. Один квартал, другий.

Шарпнув велетенські темнокоричневі двері і зайшов до просторого, виповненого урочистою тишею і прохолодою вестибюля.

Біля невеличкого дерев'яного пульта його спинив черговий у формі сержанта поліції.

— Вам куди? В управління кримінальної поліції, чи, може...— і він багатозначно вказав на широкі сходи, що вели до зашкленних димчастим склом дверей. Весь другий і третій поверх займало управління таємної поліції.

— Мені треба... я шукаю людину. Я інженер Стар з атомної лабораторії Штаузее.— Петер стояв в нерішучій позі, благально дивлячись на невисокого приладкуватого поліцейського з крилатим кашкетом на голові.

— Тоді прошу, на першому поверсі,— озвався той і шанобливим жестом показав на довгий коридор, що тягнувся ліворуч від вестибюля.

Петер, недовго роздумуючи, вскочив до першої ж кімнати. З-за високого бар'єра на нього глянув крізь великі рогові окуляри поліцейський чиновник, старенький чоловічок із зморшкуватим мишачим обличчям і круглими, як у сови, очима.

— Мое прізвище Стар,— швидко заговорив Петер.— Сьогодні вранці... десь так... об одинадцятій годині зникла моя дружина. Де я тільки не дзвонив, кого я тільки не питав... Ніхто... ніхто нічого не знає. Я бігав до сусідів, до її батьків, звертався в клініку Берна, вона буває там, але...

— Клініку Берна? — підозріло перепитав чоловік в окулярах. Потім раптом похопився і, надавши своєму обличчю улесливо-співчутливого виразу, промовив:— Ох, прошу, я вас слухаю. Вона їздила до Берна, і що ж їй сказав Берн?

Протягом цього дня весь штат поліцейського управління, від найвищих чинів таємної поліції і до останнього детектива-криміналіста, жив лихоманковими чутками про втечу лікаря Берна. Звичай-

но, Петер не здогадувався, що значила ота коротка фраза, яку йому кинув сьогодні по телефону черговий асистент клініки: «Берн виїхав у терміновій справі». Але для старенького чиновника в рогових окулярах поява схвильованого і збудженого Петера Стара, особливо ж після того, як він назвав ім'я Берна, здалася підозрілою.

— Мені дещо відомо про вашу дружину,— бовкнув він навмання, аби тільки виграти час. «Цю людину треба затримати,— майнуло в голові поліцейського.— Непогано, якщо він причетний до справи Берна. Здається, вперше в житті мені посміхнулося щастя». А до Петера ввічливо промовив:— Зачекайте хвилинку, я вийду до сусідньої кімнати і дещо з'ясую.

Петер, з виразом щирої подяки на змарнілому, посірілому обличчі, сів неподалік від бар'єрика на стілець.

Минуло кілька хвилин. Чиновник в окулярах не з'являвся. Стар почав нервово ходити по кімнаті. Важкі роздуми заповнили його голову. Він відчув, як в ньому піднімається нестримна хвиля гніву. «Він забув про мене? Чи, може, це пастка?»

Раптом широко розчахнулися двері і до кімнати ввійшли з коридору поліцей-президент, бос Шаукель і двоє нижніх чинів таємної поліції.

Він одразу ж зірвався з стільця і кинувся їм назустріч.

— Це неподобство!— вигукнув він роздратовано. — Я двадцять хвилин чекаю вашого службовця. У мене зникла дружина... я прошу допомогти мені...

— Хто ви такий?— запитав поліцей-президент, ставши навпроти нього і міряючи його пильним поглядом.

— Мое прізвище Петер Стар.— Я — інженер атомної лабораторії в Штаузее...

— Де мешкаєте?

— Вулиця Рошаль, 10, квартира 49.

Від його слів присутні здригнулися. Петер помітив, як двоє поліцаїв, задкуючи, відійшли до дверей і стали навпроти виходу. «Що таке? — подумав Стар.— Невже вони здогадалися, що я винуватедь ранкової катастрофи? Ні, це неможливо».

— Нам доведеться затримати вас на деякий час,— промовив суворим тоном поліцей-президент.— Прощу вас, ходітьте за нами.

Він відступив убік і, пропустивши перед себе Петера, перший пішов за ним. Праворуч і ліворуч крокували охоронці. Бос залишив кімнату останнім.

«Здається, мене заарештували,— промайнуло в голові Петера.— Я можу застосувати свою силу, примусити їх випустити мене. Але ж тоді я нічого не дізнаюся про Евеліну. Нехай поки що буде так, як вони хочуть. Побачимо, що буде далі».

Минувши коридор, вони вступили до великої похмурої кімнати з двома рядами лав під стінами і невеличким столиком в правому задньому кутку. Ліворуч під заратованим вікном частина кімнати була відгороджена залізним ґратчастим бар'єром. Напевне, туди заводили арештованих під час допиту або побачення з близькими й рідними.

Старові запропонували сісти на окрему лаву під стіною. Поліцей-президент опустився на стілець за столом, бос лишився стояти. Поліцаї зайняли місця по праву і ліву сторони від Петера.

«Значить, я заарештований», знову промайнуло в голові Стара.

— Ваше ім'я Стар Петер, проживаєте по вулиці Рошаль 10, квартира 49?— не приховуючи свого вдоволення, промовив Екельгафт.

— Цілком вірно,— Петер ствердно кивнув головою. В цю мить він не почував ні злості, ні страху, вся його увага була зайнята незвичайною для нього процедурою поліцейського допиту. Він потішався думкою: «Нехай роблять, що хочуть, нехай вдають з себе володарів, але ж я сильніший за них. Досить мені одного напруження нервів, одного розумового імпульсу, і вони стануть моїми слухняними рабами».

Ця впевненість настроювала його на бадьорий лад. Він дивився на присутніх відкритим, незлобливим поглядом, і куточки його рота злегка посіпувались у посмішці.

Поліцей-президент кілька секунд допитливо дивився в обличчя Стара. Буль-

каті його очі немов впивалися в душу Петера. І раптом він шосили ляснув по столу рукою:

— Досить блюзнірствувати!— Напевно, це був давній прийом, що мав одразу деморалізувати підслідчого.— Де знаходиться доктор Берн?

Від несподіванки у Петера відняло мову. Що він чує? Берн зник. Берна розшукує поліція. Оразу все з незвичайною чіткістю постало в пам'яті Стара: ранковий дзвінок в клініку... насторожений погляд чиновника в рогових окулярах, його квапливе вибачення...

— Я й гадки не маю, де може бути Берн,— відповів Петер твердим голосом. Але присутні завважили в тому голосі тремтливі нотки хвилювання.

— Молодий чоловіче,— продовжував крикливо Екельгафт,— ваше зволікання може тільки нашкодити вам і вашій дружині.

Петер насторожився. Вони знають про Евеліну. Напевно, втеча Берна має якийсь зв'язок зі зникненням Евеліни. Тоді доведеться розповісти все і разом з ними вдатися до розшуків.

Але в ту ж мить поліцей-президент вимовив фразу, яка остаточно зіпсувала всю справу. Екельгафт вирішив збрехати і своєю брехнею спонукати Стара до відвертої розмови.

— Ми знаємо, де знаходиться ваша дружина. Від нас залежить її повернення додому. Але, шановний пане Стар, ви повинні розповісти нам все, що ви знаєте про хірурга Берна і, головне, допомогти поліції розшукати його сліди.

«Значить, втеча Берна не має ніякого відношення до зникнення Евеліни,— промайнуло в голові Петера.— А я вже подумав недобре про Йогана. Що ж, тоді ці панове не почують від мене жодного слова».

Він відхилився до стіни і широко розкинув поперед себе ноги. В дорогому сталевосірому костюмі, з вольовим обличчям, він сидів, немов якась можливо-ладна особа. Його очі з-під красивих тоненьких, майже дівочих брів задиркувато дивилися на поліцей-президента.

— Дивуюся, панове,— промовив він, розтягуючи слова,— в нашій країні

людину безпідставно затримують в поліцейському управлінні і поза всякими правилами вчиняють їй допит. Я сподівався одержати від вас допомогу, але я бачу...— він багатозначно глянув на своїх охоронців, що стояли праворуч і ліворуч від нього,— я бачу, що мое уявлення про нашу демократію було невірним...

— Даремно ви пашекуєте, шановний пане Стар,— понизив голос Екельгафт. Виставивши наперед свою вилицювату фізіономію, він злісно примружив булькаті очі і процідив кризь зуби:— Інтереси державної безпеки примушують нас застосувати до вас найсуворіші заходи.

— Тобто?..— Петера не залишав жартівливо-зухвалий настрій.

— Таємна поліція володіє засобами...

— Га-га-га!— Петер гучно розреготався. Засунувши руки в кишені, він рівномірно розгойдувався з боку на бік.— Яке чудесне відкриття! Панове, ви просто зачарували мене!

Тоді до столу підійшов бос. Він нахилився до поліцай-президента і прошепотів йому щось на вухо.

В ту ж мить Екельгафт різко підвівся.

— Ми не можемо марнувати часу,— промовив він загрозово-урочистим тоном.— Ви негайно будете відповідати або ми застосуємо до вас найсуворіші заходи. Ви будете відповідати?

— До кого ви звертаєтесь?— Петер зміряв Екельгафта глузливим поглядом.

— Встати!— гаркнув поліцай-президент.

— Я не звик до такого тону, панове.

— Поставити його на ноги!— наказав Екельгафт поліцейським офіцерам.

Чотири дужі руки вчепилися в Стара і шарпнули його догори. В першу мить Стар навіть не второпав, чого вони хочуть. Але ось його опанувала скажена лють. Лице налилося кров'ю, очі майже викотилися з орбіт. Кілька секунд він безтямно ворухив губами, і раптом шарпнувшись вперед, замахнувся кулаком на поліцай-президента.

Це була його фатальна помилка. Він не встиг сконцентрувати свої думки, не

встиг своїми вольовими імпульсами паралізувати ні Екельгафта, ні боса, ні охоронців. Охоплений шаленим гнівом, він піддався звичайному людському пориву і кинувся на свого супротивника з наміром розтрошити, розквасити його гидотливу мавп'ячу пику.

В ту ж мить один з охоронців вдарив Петера ручкою револьвера по голові і збив з ніг. Стар відчув пекучий біль в тімені. Щось гаряче й липке поповзло йому за шию, і він непритомним повалився на підлогу.

Втеча з тюрми

Голова важка, стугонить. До горла підкочується млюсть. Хочеться розплющити очі, але щось немов попритискувало гарячими п'ятаками повіки. В середині пече — випікає.

Врешті Петер розірвав повіки, зиркнув поперед себе. Побачив тільки сліпучо білу стелю, залиту яскравим світлом. Перевів очі ліворуч — знову стіна, праворуч — теж стіна. Аж онде віконце. Він все пригадав: страшні вирячені очі поліцай-президента, його хрипкий окрик, щось пекуче, гостре б'є в тім'я...

Петер підняв голову, роздивився навкруг себе. Тепер збагнув, що він у тюремній камері. Невеличке приміщення охайне, все пофарбоване в білий колір. Вгорі — сліпуча електрична лампочка забиває памороки, давить на мозок.

Йому пригадалося все, що він читав про тюрми, про в'язнів, і він став усвідомлювати, навіщо й до чого ота яскрава лампочка під стелею. Це теж частка тортур, яким піддаватиме його поліцай-президент. Це не світло, а пекуче настирливе око, що залазитиме йому в душу, гнітитиме його день і ніч, доки не висотає з нього останні сили, доки він, позбавлений волі і самовладання, не стане слухняною іграшкою в руках поліцейських властей.

«Я, всемогутній, непереможний, мушу скніти в цій дірі й мушу гинути заради примх якогось мопса?— Подив і лють піднялися гарячою хвилею в душі Петера.— Я вчинив дурницю, і це привело мене в камеру. Але досить. Зараз вони заспівають під мою дудку».

Він підійшов до дверей і заглянув у вічко. Та воно було зачинене ззовні, з коридору. Це ускладнювало справу. Але треба діяти, негайно діяти! Тільки як? Адже, не знаючи людини, не бачачи її в вічі, він не здатен підкорити її своїй волі. Кого він примусить відчинити йому двері? Хто стане жертвою його гіпнозу?

Охоплений відчаєм, Петер став крокувати по камері. Думав про Евеліну, та від тих думок ще більше зростав його неспокій. Минали години, можливо, вже десятки годин, але він ще не зробив жодного кроку для її порятунку. Він — завоювник всесвіту!

Безсилля породжувало в ньому незвідану раніше лють. Тільки б вирватись звідси, тільки б оволодіти становищем! О, він зуміє довести їм, що «людина — залізне серце» вміє мститися за вчинені їй кривди.

«Я мушу сконцентрувати свої думки і прийти до певного рішення», подумав Петер. Він сів на невисоке ліжко з тоненьким джутовим матрацом, застеленим грубою повстяною ковдрою, і замислився. На кожному поверсі в'язниці, напевно, чергує один поліцейський. Треба, щоб він підійшов до камери. Тоді можна буде роздивитися його і діяти. Але як його пошукати?

Петер насторожив слух. Страшна німота виповнювала приміщення в'язниці. Було так тихо, що Петеру здавалося, ніби він чує ледь-ледь вловиме посвистування в грудях. «Мое серце», думав він.— Вони замкнули людину з механічним серцем, мене, безсмертного і непереможного. О, кляті! Кляті! Що це? Кроки? Так, так, здається вони йдуть».

В коридорі, справді, почувалася чиясь хода. Петер одним стрибком підскочив до дверей і став шалено гамселити по залізній оббивці. Але масивні, амортизовані на м'яких гумових шарнірах двері поглинали стукіт. Петер майже не чув ударів. Тільки дарма набив собі кулаки.

Повернувся до вікна і саме в цю мить почув, як клацнуло вічко. Охоронець заглянув до камери. Петер рвучко повернувся до дверей, але було вже пізно. Вічко зачинилося.

Кілька разів після того Петер чув

клацання в маленькому залізному віконці — напевно, за ним невідступно слідкували. Але кожного разу, коли він намагався побачити охоронця, металевий п'ятчок з легким стуком затуляв отвір.

Минав час, Петер думав про Евеліну. Яке лило могло скоїтися з нею? Може, її пограбовано, знівечено, заточено в таку ж сліпучояскраву камеру? Він знав, що володіє страшною силою, і водночас усвідомлював своє ганебне безсилля.

Раптом йому на думку спала цікава вигадка. Він обдурить охоронця. Він заманить його в камеру і тоді...

Петер швидко підсунув до вікна ліжко, перекинув його. Потім зняв піджак і одним рукавом став обмотувати собі шию. З такою недосконалою петлею обережно, навмисне обережно й поволі, виліз на перекинуте ліжко. Зачекав трохи, спустився додолу. Через хвилину почав знову чіплятися за залізні пруті. Підтягнувся раз, вдруге...

В коридорі загупотіли поквалливі кроки. Завила сирена. Значить, його маневр вдався. Охоронець вчинив тривогу, помітивши підозрілі дії Петера. Адже в'язень, про якого піклувався сам поліцай-президент, намагався повіситися на залізних ґратах вікна!

Але Петер не залишав своєї справи: він уже стояв на ліжку і, дотягнувшись до вікна, поквалливо прив'язував другий рукав піджака до металевих ґрат.

— Стійте!— розітнувся позаду переляканий вигук дозорця.

Стар повернув до нього обличчя і зміряв його обережним вивчаючим поглядом. Здається, все йде як слід. Тепер можна діяти.

В камеру тим часом зайшло кілька поліцейських, і серед них — начальник в'язниці.

— Схаменіться, Стар!— гукнув начальник в'язниці. Його маленькі очі на квадратному обличчі сердито виблискували.— Злізайте негайно донизу, ми все одно не дозволимо вам накласти на себе рукою!

— Гаразд, я злізу, але відійдіть до дверей,— примирливим тоном озвався Стар. Його мозок вже працював з максимальним напруженням.

Поліцейські слухняно відійшли до виходу.

Петер зліз на підлогу.

Розставивши широко ноги, він пильно дивився на тюремників. Дивився і поволі, з настирливою невідступністю влазив їм у душу своїм поглядом. Підняв руку і раптом, трохи притишеним голосом урочисто промовив:

— Складіть зброю... там!— Він показав рукою на найдавший куток під вікнами.— Негайно, всі до одного!

Сім чоловік, що були в камері, поволі, немов у півсні, втупившись у Стара, попрямували в куток і покидали на підлогу зброю. В очах начальника в'язниці, в поглядах інших тюремників з'явилися дивні гарячкові вогники. Здавалось, вони втрачали розум, і їх пройняв якийсь фанатичний безтямний порив, якась звіряча відданість. Зброя на підлозі, руки по швах, очі — невідривно спрямовані на Стара. Кожен нерв, кожен м'яз напружені до краю. Зараз він дасть команду, і вони сліпо кинуться її виконувати. Вони вже втратили людську подобу, вони вже придаток, безвільна часточка його нервів, його думок.

— А тепер всі в коридор!— грімів наказ Стара.

Слухняні, збиті до купи тюремники, товплячись, віддаваючи одне одному ноги, посунули з камери. Позаду крокував Петер.

Кілька охоронців, що трапились їм в коридорі, спочатку здивовано витріщились на цю незвичайну картину. Але Стар одразу ж приєднав їх до гурту.

— Ей, ви, в коридорі! Сюди, до мене!

І вже не сім, а десять, п'ятнадцять чоловік, немов слухняна черідка овечок, тупотіли яскраво освітленим коридором.

— Стій!

Люди зупинились.

— У кого ключі від камер?

Начальник тюрми,— втягуючи перелякано свою квадратну голову в плечі, проштовхався наперед.

— До ваших послуг, пане Стар,— мовив він, злегка заїкаючись.— Ключі у чергових по коридорах. Лецков, Зееле, Францман — сюди!— звернувся він до своїх підлеглих.

Троє поліцейських підійшли до начальника в'язниці.

— Віддайте ключі панові Стару.

Петер спинив їх одним жестом руки.

— Ні, робіть те, що я вам накажу.

Стара охопило гарячкове почуття свавілля і дикої помсти. Ось зараз він відплатить за все. Нарешті він по-справжньому доведе свою силу. Він розтрощить цю клятву в'язниці, він розжене цих нелюдів — тюремників.

— Відчиняйте камери!

Заклацали замки, загроюкали двері. Десятки людей,— сірих, виснажених, зведених до останньої грані відчаю, почали виходити з камер. Це була в'язниця кримінальних злочинців.

Петер побачив озвірілі, напівдикі обличчя вбивць, злодіїв, бродяг. Вони виходили несміливо, крадькома, зиркаючи похмуро спідлоба злісними, глибоко запаленими очима.

З другого й третього поверху спускались нові й нові в'язні в смугастих штанах і куртках, в жовтих фесках і важких дерев'яних черевиках. Коридор сповнився приглушеним гомоном, перестуком дерев'яних підборів, брязкотом заліза.

Петеру зробилося страшно. Він ніколи не думав, що таїться в темних закутках його міста, в світі отих напівздиравілих людей, які кожного дня, кожної години творять найжахливіші злочини, топчуть найсвятіші людські почуття, нівечать людську гідність. Ось невелика часточка того підземного світу. Ось його пожадливі ненажерливі руки, його дика, проступаюча в кожній рисці обличчя жадоба грабунку, вбивства. І це в той час, коли пани з корпорації «Золотого ангела», всі оті імперські міністри твердять щоденно про соціальну рівність, про зростаючу культуру населення. Хіба ж не вони локаутами¹ на заводах, розоренням фермерів спричинилися до існування оцієї армії нелюдів і вбивць!

А в'язні натискували, п'яніли від усвідомлення своєї свободи. Вони вже шастали галасливими зграями по кори-

¹ Локаут — масове звільнення з роботи в капіталістичних країнах.

дорах, збившись в купки, про щось домовлялися, гарячково до чогось готувалися.

Тоді Петер, піднявши догори руку, гучно крикнув:

— Всі, хто є в коридорі, на вулицю!

Сотні людей скорилися його волі. Секунда, друга, і вони покірною масою рушили до виходу. З ними змішались поліцейські. Хтось боляче штовхнув Петера, хтось притиснув його до стіни.

— Швидше! Швидше!— гукав Стар, намагаючись криком заглушити в собі мимовільний страх перед цим озвірілим табуном людей. Немов тріска, підхоплена повинню, він плив довгим коридором. Він відпихався руками від смугастих халатів, з огидою відвертав обличчя від смердючих тіл, що лізли йому під самий ніс, і думав: «Я знову втрачаю владу над становищем, знову щось сильніше від мене кидає мною, немов нікчемною сміткою. Де ж моя дивовижна воля? Що я можу вдіяти з цими людьми?»

Його опанувало легке каяття: навіщо він зробив це? Він накаже охоронцям навести лад. Досить! Треба кінчати з цим. І геть, геть звідси.

Опинившись на дворі, оточений вируючим натовпом, Петер розшукав очима кілька сірозелених постатей з крислатими кашкетами на головах — то були збиті до купи й затиснуті в куток тюремного двору охоронці і, напруживши всі сили, гукнув:

— Гей, ви,— до мене!

Голос його потонув в оглушливому гаморі, немов писк пташеняти серед збуреної громобійної ночі.

Тоді він закричав майже істерично:

— Начальник тюрми, до мене! Охоронці, до мене!

І не встигли ще поліцейські проштовхатись до нього крізь сіробрудну каламуть смугастих курток і жовтих фесок, як він вже, не думаючи, віддав наказ. Дикий, безглуздий наказ, котрий міг породити тільки його гарячковий, манячливий мозок.

— До зброї! Всіх загнати в камери!

Можливо, за інших умов, поліцаї не зважились би на такий крок — адже їх оточувало справжнє море оскраженілих

людей. Але тепер вони діяли швидко, з точністю механізмів. Не знати звідки в їхніх руках з'явилися карабіни і скорострільні автоматичні пістолети. До першої групи поліцаїв приєдналося більше двадцяти повністю озброєних охоронців, які були в караульному приміщенні.

Петер бачив, як очолена начальником тюрми варта почала з двох боків наступ на в'язнів. Злочинці чинили оскраженілий опір. Збуджені думкою близького звільнення, вони з безтямною люттю відбивалися від охоронців.

Перед Старом розгорнулася картина справжньої баталії. Спочатку вартові намагалися загнати в'язнів назад в приміщення тюрми криками і ударами прикладів.

Але ось пожбурена кимсь каменюка повалила на землю одного з поліцаїв. Одрозу ж заgrimіли постріли. Стогони поранених і вмираючих заповнили просторе тюремне дворище.

Кулі засвистіли над головою Стара. Якийсь здоровенний чолов'яга, зірвавши з себе смугасту куртку, з божевільними очима кинувся на поліцая, що стояв неподалік від Петера. Поліцай, майже не цілячись, прошив його короткою пістолетною чергою. В'язень зробив ще два три кроки і, розмазуючи по обличчю кров, впав біля ніг Петера. Він корчився в передсмертних муках, намагаючись судорожно дотягнутися до Петерова черевика.

Блідий, тремтячий, Стар підскочив до начальника тюрми,— той саме безжалебно топтав разом з двома охоронцями вже майже бездиханне тіло у смугастому вбранні, шарпнув його за плече і розпачливо крикнув йому в обличчя:

— Випустіть мене звідси! Негайно відчиніть двері і виведіть мене геть!

Через кілька хвилин Стар у супроводі двох поліцаїв пройшов до запасного виходу. Охоронці з напруженою готовністю відчинили маленькі двері, що вели з підвального приміщення тюрми на вулицю і, виструнчившись, запопадливими очима впилися в Петера. Він, не озираючись, шаснув у відчинені двері і зник у глухому завулку.

ЧАСТИНА ДРУГА

Голубий беркут

На загородній віллі Германа Тода зібралась нарада керівних діячів корпорації «Золотого ангела».

Герман Тод, політичний бос Ганс Шаукель, поліцей-президент Екельгафт і ще кілька високопоставлених осіб сиділи в невеликій затишній вітальні. Глибокі м'які крісла, довгасти овальний стіл, вкритий темносиньою оксамитовою скатертиною, великий екран телевізора, що займав усю стіну праворуч від дверей — оце й все, що могло впасти в вічі при побіжному огляді кімнати Тода.

Обговорювались останні тривожні вісті: зникнення Берна і фактичний провал розрахунків на механічне серце.

— Нічого втішного, панове,— порушив мовчанку Герман Тод, злегка помахуючи своєю сухорлявою з орлиним носом головою.— Про становище розкаже Шаукель. Прошу, Ганс.

— Єдине, що я можу вам сказати, панове,— почав Шаукель,— це мої міркування відносно Петера Стара. Ви знаєте, що Стар — перший вдалий експеримент Берна, його перша людина з механічним серцем. Результати операції Берна виявилися такими несподіваними й разючими, що перед нами постає можливість пошуків нових шляхів, навіть тепер, після втечі Берна. Мозок Петера Стара активізований до краю. Я не можу пояснити цього науково, але політичні наслідки факту для мене цілком ясні.

— Перший політичний наслідок — скандальна подія в карній тюрмі,— пробуркотів опасистий чоловік в пенсне на довгому золотому ланцюжку.

— Випадок у тюрмі? — повернувся до нього бос.

— Так, так, пане Шаукель.— Корпоратист кивнув своєю волячою головою, від чого одвислі зморшки-мішки на підборідді в нього м'яко заколивались.— Я маю на увазі подію, яка коштувала життя восьми поліцейських і яка призвела до божевілья начальника в'язниці. Я вже не кажу про вбивство ста двадцяти

п'яти карних злочинців, хоч і це викликало в країні не дуже схвальну реакцію...

Шаукель рвучко підвівся. Обпершись на стіл, він підвів урочисто голову і промовив з триумфом:

— Так, ви маєте рацію, але, як то кажуть, нема лиха без добра. Ця подія відкрила нам очі. Ми дізналися, хто такий Стар, дізналися, що він володіє страшенною надлюдською силою. Він може спинити загін поліції, полк, дивізію, може викликати заворушення серед населення, може, зрештою, примусити кожного з нас стати його вірним слугою. Могутність його мозкових імпульсів жахлива. Але ми вже знаємо й деякі подробиці, котрі проливають світло на його «ахілесову п'яту». Петер Стар мусять бачити свого ворога. Він може діяти на великій відстані, але він не здатен привести до покори людину, яку не бачить... Мені здається, що...

— Я волів би, щоб менше здавалося! — озвався жовчним тоном той самий корпоратист у пенсне.

— Мені здається,— провадив далі несхитно Шаукель,— що людина без серця не така вже й страшна. Всі плітки про його непереможність не варті лама-ного гроша.

В кутку підхопився поліцей-президент Екельгафт. Досі він сидів мовчки, запобігливо утримуючись від розмови.

— Так, так, панове,— майже прохрипів він своїм надтріснутим од вічного вигукування голосом.— Ми даремно турбуємось... Запевняю вас, панове, що таємна поліція швидко впорається з цим суб'єктом... Агентурні розшуки вже розпочались... Людина в такому стані, як Петер Стар, не може не залишати після себе слідів. Зрештою, ми таки запопадемо його в свої руки і одразу ж...

— Що ж ви одразу зробите з ним? — Герман Тод спрямував на Екельгафта на-смішкуватий погляд своїх порожніх очей.

— Ми одразу ж знищимо його,— скоромовкою випалив поліцей-президент.

Повертаючи на всі боки свою плес-

кату голову з мавпячим лобом, Екельгафт обвів присутніх тріумфуючим поглядом.

— А чи не занадто покvapливе ваше рішення, пане поліцай-президент? — прошамкав сухими губами імперський міністр.

Ганс Шаукель, хутко блимнувши на Тода крізь вузькі шпаринки очей, збагнув думку міністра і рішуче втрутився в розмову:

— Мені здається, що такий захід в цьому випадку не виправдає себе. Треба все добре обміркувати.— Він говорив неквапом, збираючись з думками.— Знищення... я розумію — це метод таємної поліції. Криміналісти воліють діяти обачніше, але...— І раптом його осяяла думка.— Ми залишимо Петера Стара живим. Обов'язково залишимо його живим.

— Як! — вигукнув корпоратист з важкою волячою головою.— Ви хочете, щоб він зруйнував нашу державу, щоб він викликав страхітливий заворушення серед робітників?

— Я нічого не хочу...

— Пане Шаукель,— обережним шанобливим тоном докинув з свого кутка поліцай-президент,— ви завжди вимагали рішучих дій...

Політичний бос поклав на стіл свої товсті руки з червоними пальцями-сосисками. Він уже твердо знав, як діяти, і тому впевненість пройняла кожен його рух і кожне його слово.

— Дозвольте мені, панове, викласти перед вами мої міркування,— заговорив він стриманим, але досить наполегливим тоном.— Перш за все, я хочу нагадати вам, що справа Берна має не тільки воєнно-стратегічне значення, але й неабияке політичне. Роботи Берна тісно переплітаються з дослідженнями червоних, які теж прагнуть розв'язати проблему довголіття. Останнім часом преса на Сході високо оцінила його роботи над створенням штучного серця. До речі, там ще не знають про успішний результат цих робіт. Червоні визнають, що їхні відкриття в галузі відновлення клітин дадуть найбільший ефект в разі використання робіт Берна. Не знаю, що там в них

І до чого, ця клята наука ніколи не була мені до смаку, але загалом справа уявляється досить серйозною. Визнання червоних всіх країн, це підірв наших стратегічних позицій. Таким чином,— бос проникливим поглядом обвів учасників засідання,— таким чином, перший висновок: механічне серце ні в якому разі не повинне потрапити до рук червоних. Другий висновок: необхідно не тільки посилити розшуки Берна, але й використати в наших інтересах людину з механічним серцем. Петер Стар допоможе знайти свого рятівника й друга і своїм мозковим впливом примусить хірурга діяти на нашу користь. До речі, ви, напевно, знаєте, що вони давні товариші...

— Ваші плани нереальні! — роздратовано вигукнув корпоратист з волячою шиєю.— Тільки знищення!

— Я теж за знищення! — верескливо вигукнув сухорлявий старик з маленькою бородою-еспаньйолкою, який весь час мовчки прислухався до розмови. Це був власник контрольного пакету акцій кількох найбільших атомних заводів Ерік Фінс.— Досить ми хвилювалися. Того й дивись, що Петер Стар примусить нас відписати на його ім'я всі наші акції.

Поважні особи, що сиділи в глибоких, затишних кріслах, стривожились, немов рій ос, до яких вкинуто трутня. Їхні обличчя набули незвичайної рухливості, голоси зазвучали тривожно й вимогливо.

— Тільки вбити...

— Вдатися до зброї. Район перебування Петера Стара повинен бути знищений і спалений вщент.

І серед того різнобою голосів, хрипких, надривних, верескливих, немов брязкотіння бляхи, почувся раптом владний голос імперського міністра:

— Панове, наш шановний друг Ганс Шаукель має рацію. Ви забули, панове, одне: Петер Стар — не тільки загроза, але й дарунок бога. Він зробить нашу армію наймогутнішою і найжорстокішою в світі.

— Але як?

— Про що ви, пане імперський міністр?

— Він тільки може розладнати нашу армію.

Герман Тод одірвався від спинки крісла і, наблизивши свої впалі груди до столу, рівним тоном, немов диктуючи наказ, промовив:

— Випадок у тюрмі, панове. Петер Стар примусив охорону тюрми вчинити найбезглуздіші речі. Він зіткнув між собою десятки людей, які, не шкодуючи життя, почали знищувати одне одного. А коли він дасть наказ дивізії, армії, всім нашим збройним силам, коли він на кілька місяців перетворить наших солдатів на слухняні автомати — це ж буде щось неймовірне, — щось... я просто не знаходжу слова... це буде нашим тріумфом!

Виступ Германа Тода приголомшив членів корпорації. Його план, який в першу мить здався безглуздим, несподівано давав у їхні руки могутню зброю для завоювання світу. Як тільки досі це не спало нікому на думку? Петер Стар — це мільйонна армія автоматів, це розгром комуністичної конфедерації.

Обличчя боса Шаукеля одразу ж набуло владного, дещо зухвалого виразу. Бос збагнув, що його думки цілком збіглися з міркуваннями імперського міністра. Обвівши всіх гордовитим поглядом, він мовив:

— Берн втік від нас, але тепер він не потрібний нам. «Людина без серця» розв'яже всі наші проблеми. Треба діяти, якомога швидше діяти. Пане Екельгафт, — звернувся він до поліцай-президента, — які вжито заходи для виявлення місцезнаходження Петера Стара?

— Перш за все, ми стежимо за його квартирою.

— Невже ви гадаєте, що він знову повернеться додому?

— Він обов'язково мусить з'явитися додому, — з певністю відповів поліцай-президент. — Зараз всі його думки спрямовані на розшуки дружини, яка зникла за невідомих обставин.

— Гаразд, стежте за його домівкою. — Ганс Шаукель звернувся поштиво до імперського міністра: — Як ти гадаєш, Герман, візьмемо його силою чи, може, шанобливо запросимо його. Надішлемо твого особистого листа. Відверто скаже-

мо йому, що він нам потрібний не як бранець, а як рівноправний партнер.

— Так, так, — запевняючись погодився Екельгафт, який зрозумів, куди тепер віє вітер. — Мої люди зуміють переконати Петера Стара, я в цьому твердо впевнений.

Відповіддю Екельгафту були тільки холодні, майже неприховано глузливі, зневажливі погляди корпоративістів. Цю людину зневажали і водночас її боялися. Права рука Германа Тода, керівник таємної поліції, Екельгафт був здатен наробити чимало прикростей навіть найбільш високопоставленим особам у державі.

Однак, службові якості Екельгафта цілком задовольняли членів «Золотого ангела». Його необдумана жорстокість, сліпа відданість справі корпоративістів примушували корпорацію терпляче зносити в своєму середовищі цю відразливу особу.

В кінці розмови Герман Тод наче щось згадав — рвучко підвівся з свого крісла і, попрохавши гостей трохи зачекати, вийшов у сусідню кімнату. Багато-значний жест, яким він підкріпив слово «зачекайте», насторожив присутніх. Напевно, щось важливе. Можливо, якась новина або одержано термінову телеграму з-за кордону, про яку він забув сказати серед гарячкових розмов і суперечок.

Тод повернувся дуже швидко. Його сухі губи були міцно стулені.

— Панове, — звернувся він до присутніх, — сьогодні о восьмій вечора почнеться заповнення останнього резервуара Голубого Беркута в Штірвальді. Ми спостерігатимемо за цією операцією з допомогою телевізора...

Гості пожвавішали. Останній резервуар, тобто шостий, мав завершити створення грандіозної захисної смуги вздовж східного кордону країни. Смугу готували на випадок успішного контр-наступу ворожих військ у майбутній війні.

Офіційно було оголошено, що резервуари, власне, шість великих штучних озер, розташованих у гірській місцевості, на висоті двох-трьох тисяч метрів над

рівнем моря споруджуються виключно для мирних цілей. В разі посухи вони використовуватимуться для зрошення полів. Крім того, наявність грандіозних водних резервів,— так стверджували офіційні повідомлення,— сприятиме підвищенню судноплавності рік, пом'якшенню кліматичних умов тощо.

— Ви справді приготували для нас приємний сюрприз, пане міністр,— вигукнув зрадло один з корпоратистів.

— Я не хотів лишати вас в поганому настрої після сьогоднішньої розмови.— Герман Тод глянув на ручного годинника.— Ще маємо десять хвилин,— промовив він сухо. Поки що я хочу вшанувати моїх дорогих гостей смачним напоєм.— Він натиснув на кнопку, що була в бильці крісла, і коли до кімнати зайшла огрядна красива покоївка, лагідним тоном попросив: — Гелено, почастуйте нас квасом. Так, так, панове, я хочу, щоб ви скуштували звичайнісінького сільського квасу. Не забувайте, що я житель села, принаймні все дитинство провів у батьковому маєтку і люблю наші сільські страви й напої.

Потім Тод включив телевізор. Екран спалахнув одразу рівним, ледь-ледь хвилястим світлом. В наступну мить перед очима присутніх з'явилась невеличка кімнатка. Стіни її були викладені балками, а на підлозі лежало кілька великих шкур — чи то ведмедячих, чи то оленячих. Кімната нагадувала приміщення якоїсь північної факторії. Незабаром на екрані з'явився чоловік у сірому спортивному костюмі, з загнutoю люлькою.

Тод промовив:

— Як справи, Грюнтер?

— Доброго вечора пане імперський міністр,— відповів стриманим діловим тоном чоловік на екрані. Він стояв посеред своєї маленької зрубової кімнати.— Все готове для затоплення. Війська виводять з котловану останніх жителів. Це фанатики, які не вірять в те, що їхні землі справді будуть залиті водою. Їх доводиться просто силоміць, під дулами гвинтівок виганяти з халуп...

— Грюнтер,— перебив його імперський міністр,— розкажіть нам детальніше про Голубий Беркут. Зараз в моїй кім-

наті зібралися члени Ради корпорації. Я сподіваюся, що в вашій конторі немає сторонніх людей?

— Я сам, пане міністр.

— Тоді викладайте все,— наказав Тод.

— Ви знаєте,— почав Грюнтер рівним, діловим тоном,— що призначення водосховищ по лінії Лангенау — Тейхово — Штірвальд нагромаджувати величезні маси води на випадок стратегічного контрнаступу червоних армій. Озеро Голубий Беркут — найбільше в усій системі. Після повного затоплення воно не поступиться за розміром найбільшим озерам Альп. Але головне не в цьому. На дні і в берегах резервуару вмонтовано кілька сот грандіозних атомних реакторів — нагрівачів, які протягом десяти годин можуть нагріти мільйони кубометрів води. Зважте, панове, також на те, що одразу ж після виповнення всього резервуарного обсягу, в нього буде влито кілька сот кубометрів спеціальної хімічної речовини, яка підвищить температуру кипіння води до п'ятисот градусів. Ми одержимо щось схоже на розплавлений метал — страшну всеспопеляючу рідину.

— Непогана купіль для наших страйкарів,— докинув буркітливим тоном Екельгафт.

— ...А в разі наступу ворожого війська ця величезна маса пекельно гарячої води буде випущена на рівнини. Там, де прокотиться виручий смерч, залишиться тільки спалена земля. Ворога буде знищено протягом кількох годин.

— Так, але ж там землі моїх дідів і прадідів,— не втримався один з корпоратистів.

Інженер на екрані, ніби вгадавши можливі зауваження, продовжував далі:

— Привілейовані особи будуть сповіщені про наближення операції за п'ять-шість годин — час цілком достатній, щоб, скориставшись гелікоптером або літаком, залишити зону майбутнього затоплення. Щождо населення... ну, панове, ми не можемо керуватися альтруїстичними принципами там, де йдеться про збереження наших політичних ідеалів. В разі відступу ми так чи інакше назавжди

втраємо ці землі. Зрештою, ми, інженери, виконуємо тільки вашу волю, панове члени корпорації. Ми тільки здійснили ваші загальні настанови, втіливши їх в конкретні дії...

— Здається, вже час,— нетерпляче перебив інженера Герман Тод.

— Слухаю, пане міністр,— послужливо відповів інженер.— А зараз, панове, наш оператор буде включати окремі об'єкти споруди, і ви зможете слідкувати за ходом затоплення котлована.

На екрані телевизора корпоратисти побачили величезну долину, затиснуту між пасмами гір, яка простягнулася на кілька десятків кілометрів. Ширина її не перевищувала шести-восьми кілометрів. Це була улоговина з похилими берегами, порослими лісом і чагарником. Вздовж правого схилу тулилися невеличкі, переважно дерев'яні халупки з плоскими дахами, біля яких метушилися люди. Вони вантажили на автомашини свої речі, гаяче про щось розмовляли.

Вдалині серед чагарів, що росли на дні майбутнього озера, з'явилися невеличкі постаті в сірозелених френчах і плескатих кашкетах. Вони йшли кількома шеренгами, тримаючи в руках автоматичні карабіни, а поперед них пленталися немічні, втомлені люди в широких крилатих капелюхах, з важкими клунками за спинами. Серед них були жінки й діти. Війська силоміць виводили з котлована останніх жителів долини.

Ось вони наблизились до будиночків. Раптом солдати і вигнанці спинились. На екрані було добре видно, як жінки кинулись до солдатів, змішалися з ними.

— Гюнтер, поясніть мені, що там трапилось? — гукнув у мікрофон імперський міністр.

— Жителі долини не хочуть залишити долину. Солдати одержали наказ застосовувати зброю.

— Невже оті нікчеми сподіваються, що їхній опір може змінити справу? — вигукнув Шаукель.

— Передайте мій наказ: діяти рішуче й безжалісно! — твердо промовив Герман Тод.

В напівтемряві, ледь освітлений го-

лубуватим відблиском екрана, він нагадував страшного шуліку-степовика, з довгою жилавою шиєю, яструбиним носом і жовтим, як слонова кістка, черепом.

Біля будиночків вже зав'язався справжній бій. З долини безперестану підходили шеренги солдат, а з селища набігали нові юрми селян і робітників. В руках у декотрих з'явилися кирки, заступи, ломи.

Пролунав перший постріл — гучний, розкотистий, немов гірський обвал — і покотився луною по долині. За ним гримнув другий, третій...

— Що вони роблять? — роздратовано озвався в п'яті один з корпоратистів.— Про ці події дізнається весь світ, і тоді нам не спекатися лиха.

— Панове, я все передбачив,— холодним вбвчим тоном промовив з свого глибокого крісла Герман Тод.— Сподіваюся, що ви виправдаєте мої рішучі заходи. Країна і весь світ нічого не знатимуть про ці події.— Потім, звертаючись до екрана, власне — до мікрофона, він наказав: — Гюнтер, час кінчати справу.

На екрані з'явилася постать інженера. Він стояв біля маленького вертольота, вже налаштованого для підйому. Гвинти його зі свистом розрізали повітря. Інженер, в льотному шоломі, у великих шкіряних рукавицях, давав комусь останні накази.

— Пане міністр,— промовив він трохи схвильовано.— Війська ще не вийшли з котлована. Крім того, на об'єктах ще залишилось кілька наших інженерів, вони востаннє перевіряють атомні реактори...

— Досить розмов, Гюнтер! — підвищив свій голос імперський міністр. Негайно виконуйте наказ.

— Слухаю, пане міністр,— глухим голосом одказав головний інженер.

Знову на екрані змінилася картина. Корпоратисти побачили десять величезних залізобетонних споруд, які за формою дуже нагадували ангари. Тільки над півкруглими дахами в них височіли широкі розтруби.

Раптом над розтрубом бетонованих споруд-велетнів вдарили водяні фонтани. Очевидно, тиск води був колосальний.

Водяна хмара на кілька хвилин затягнула весь екран. Але ось струмені трохи послабли, вітер відніс убік водяне марево, і одразу ж відкрилася жахлива картина. Десять бурхливих потоків, скаженіючи, ламаючи на своєму шляху дерева і поодинокі будівлі, рвалися до дна улоговини.

Охоплені жахом люди, рятуючись від неминучої загибелі, суцільними лавами тікали від насосних станцій. Чулися відчайдушні крики, дитячий лемент. Кволі й старші віком падали під ноги тих, що навалювалися ззаду. Їх безжально топтали, мішали з землею.

Вода вже розтікалася широким плесом по дну улоговини. Перші стрімкі ручаї доганяли втікачів. Люди брели по воді, падали, захлиналися, повзли навкарачки.

А вдалині, немов велетенські неземні чудовиська, чорніли контури насосних станцій з казково красивими султанами води. З затятою впертістю вони випльовували смерть, і не було їхньому шалу ні спину, ні перепони.

— Ох! — зойкнув хтось істерично в напівтемній кімнаті.

Всі обернулись і побачили покоївку Гелену. В темноті виблискували її великі чорні очі, немов тими очима вона ввібрала в себе весь жах, всю безпорадність нещасних, приречених на загибель людей.

— Гелено, хто тобі дозволив заходити без виклику? — розгнівано спитав імперський міністр.

— Я... я на хвилину... — почала виправдовуватись жінка, — я принесла вам квасу, який ви мені загадували...

Вона схилила голову і боязко, як шкодливе дівча, пішла до дверей.

— Ось бачите, — звернувся Тод до присутніх, відриваючись на мить від телеекрана, — мене називають надмірно жорстоким, але в себе вдома я навіть нездатний тримати в покорі служниць.

— Дивіться! Дивіться, що там коїться! — вигукнув хтось з присутніх.

На екрані тим часом все різко змінилося. Весь простір улоговини перетворився в суцільне вируюче море. Тільки подекуди над водяним плесом витикали-

ся осиротілі будівлі виселка. Серед шумовиння й піни борсалися поодинокі людські постаті. Сотні людей, допіру проїнятих нестримною обопільною вороженчею, стали жертвами неблаганної водяної стихії.

Кімната сповнилась гнітючим мовчанням. Тільки легке шурхотіння хвиль виривалося з динаміка телевізора. Грандіозне море смерті піднімалося в берегах. Жодного свідка, жодної людини, яка бачила його народження, не лишилося в живих. Напевне, про це подумали всі, хто був у кімнаті. І, мабуть, кожний подумав про єдину людину, яка уникла смерті — про старшого інженера Грюнтера.

— Він утік вчасно, — з задоволенням констатував імперський міністр, — і, таким чином, звільнив нас від цілого ряду серйозних політичних наприємностей.

— Що ж ви маєте на увазі? — спитав сухенький Ерік Фінс.

— О, панове, я дуже багато чого маю на увазі, — відповів Герман Тод підкреслено спокійним, розважливим тоном, поринувши в своє глибоке крісло. Він втомлено відкинув назад голову. — Я маю на увазі, перш за все, інтереси «Золотого ангела». Про цього невинного хлопчика треба інколи піклуватися.

— Але ж у хлопчика міцні крила, — звернувшись улесливим тоном Шаукель, зобразивши на своєму круглomu опецькуватому обличчі хитрувату міну.

Той кволо кивнув головою.

— Так, так, крила... Ти маєш цілковиту рацію, Ганс. Крила і дужі м'язи... — Міністр раптом замовк.

— «Золотий ангел» має також добру голову, — промовив ввічливо один з корпоративістів. — Це ваш світлий розум, пане Тод.

— О, так, світлий розум... Дякую за визнання. До речі, ми говорили допіру про Голубий Беркут. Я хочу повідати вам, панове, свої міркування. — Герман Тод говорив в'ялим, байдужим тоном, немов йшлося про найзвичайнішу річ у світі. — Бачите, панове, людська порода має дивну властивість: вдовольняється дрібною помстою за велику кривду.

Герман Тод дістав зі столу коробку з сигарами і запалив. Обгорнувшись голубоватою хмаркою диму, відкинувся головою на спинку крісла, мрійливо втупився очима в стелю. Мить щось пригадавав.

— Я пересвідчився в цьому ще замолоду,— почав він, шамкаючи сухими безкровними губами.— По сусідству з нашим маєтком жив один заповзятливий землевласник-ділок. Одного разу йому вдалося застрахувати свої землі і весь майбутній урожай на дуже пільгових умовах. Якась нова страхова компанія, завойовуючи собі клієнтуру, пропонувала дивовижно високі страхові ставки. Сусід одразу ж зметукував, що ця історія може принести йому немалий зиск. Коли хліб визрів, він потай наказав своєму управителю підпалити поле. Почалась пожежа. Згоріли не тільки його хліба, а й усе збіжжя його наймитів і сусідів-селян. Компанія виплатила йому солідну страхову суму, але в окрузі почалися балачки, що справа нечиста, що це він накоїв лиха. Оскаженілий натовп прийшов до садиби нашого сусіда. Тоді він наказав зв'язати свого управителя і передав його селянам як винуватця злочину. І що ж ви думаете, панове? Натовп розтоптав управителя, змішав його з землею і на тому заспокоївся. Дрібна помста зробила свою справу.

— Невже ви... ви хочете...— пробелькотів огрядний корпоратист, знімаючи в подиві золоте пенсне,— ви хочете нашого Грюнтера...

— Ваша догадливість, пане Штюкгауфен, мене щиро радує. Я мав на увазі саме Грюнтера.

Штюкгауфен якого спочатку налякала здогадка про Грюнтера, тепер, захочений словами імперського міністра, вдоволено закивав головою.

— Так, так, значить... Грюнтер,— говорив він заповзятливо,— чудова ідея. Але, перепрошую, як це...

Герман Тод владно вдарив по столу долонею.

— Інженера Грюнтера буде обвинувачено в державній зраді, в тому, що він навмисно затопив резервуар Голубого

Беркута, не дочекавшись виводу звідти військ і цивільного населення. Свідками його злочину будемо тільки ми з вами, панове. Але... — імперський міністр на якусь хвилину замовк, — операція з затопленням Голубого Беркута пройшла успішно. Тепер ми повинні так само успішно закінчити справу Берна і Стара. Все залежить від нашої ініціативи, пане поліцай-президент!— він кинув останню фразу навмання в темний куток, де сидів Екельгафт.

Але після його слів одразу ж загворив політичний бос Шаукель:

— Панове, ідея! Трагедія на Голубому Беркуті допоможе нам спіймати Петера Стара. Бог і провидіння не забувають нас, панове.

— О, дорогий Ганс! Говори! — пожвавішав імперський міністр.

Шаукель вдоволено потягнувся в кріслі

— Піймаємо його, як куріпочку. Завтра ж у ранкових газетах треба повідомити про трагічну подію в Штірвальді, оголосити Грюнтера злочинцем і... довести до відома всіх, що поліції й рятівним загонам вдалося вирвати у смерті кілька чоловік. Можна вигадати окремі імена, але на перше місце поставити ім'я Евеліни Стар. Хоч він і людина без серця, свою дружину він любить безтямно. Це я зрозумів у той день, коли побачив його в поліцай-правлінні. Прочитавши повідомлення, він обов'язково з'явиться до лікарні. До речі, ми точно вкажемо, де розміщено постраждалих. Петер Стар піде провідати свою дружину, він піде туди, твердо перекоаний в тому, що своїми психічними імпульсами захистить себе від будь-якого нападу. Ось тут ми його й візьмемо. Ми заманимо його в темну кімнату, він просто не зможе ні на кого вплинути.

— Непоганий план,— Герман Тод вдоволено провів пальцями по своїх сухих губах.— Ви хочете поставити йому ультиматум.

— Так і... ні.

— Ви хочете благати його, умовляти?

— Панове,— твердим самовпевненим

тоном став пояснювати Ганс Шаукель.— Я запропоную йому джентльменську угоду. Йому буде обіцяно гроші і політичний вплив. Він стане членом корпорації «Золотого ангела». Я трохи знаю характер Стара. Це людина марнолюбна і не дуже принципова в питаннях честі. Досі він мріяв про світову славу вченого, ми запропонуємо йому славу політичного діяча.

— Я боюся, що це буде злий джін,— застеріг боса корпоратист із волячою шиею і масивним квадратним обличчям.— Ми викличемо злого духа, якого опісля не зможемо приборкати.

— Можливо, що нам доведеться деяким поступитися перед ним,— згодився Шаукель. — Але, панове, зрештою, ми маємо справу з розумною і тверезо мислячою людиною. Ми доведемо йому, та він і сам мусить зрозуміти, що без нас вся його психічна могутність не варта копійки. Разом з нами він стане велетнем. Разом з нами він завойоє світ. А далі... Що ж, немає нічого вічного. Мавр зробив свою справу, мавр може забиратися геть, здається, так писав Шекспір.

Пропозиція Шаукеля, хоч і ризикована, в якійсь мірі навіть авантюристична, все ж відкривала блискучі перспективи. Особливо вона сподобалась імперському міністрові. Обое вони були пройняті нестримним прагненням до наступальної політики, обом здавалося, що саме тепер настав час для великих дій. Корпорація «Золотого ангела» мала вийти на світову арену, підкорити людство своєму безроздільному пануванню. Настав час, і втрачати його було б непоправимим безглуздом.

Тому, коли бос звернувся до присутніх з запитанням, чи підтримають вони його пропозицію, імперський міністр і голова корпорації «Золотого ангела» Герман Тод урочисто промовив:

— Я завжди вірив тобі, Ганс. Тепер ти ще раз довів свою відданість нашим ідеалам Гадаю, панове, що заперечень не буде? «Людина без серця» повинна стати нашою наймогутнішою зброєю. Тож, панове, нехай нам щастить в цьому. Нехай бог допоможе нам звершити великі справи!

«Ти не вмреш, Арнольд!»

Він прокинувся ранком в напівтемній кімнатці зубожілого готелю і довго не міг збагнути, що з ним трапилось. Якись неясні маячливі образи туманили його голову. В свідомості поволі виринали картини вчорашнього дня: тюрма... ув'язнення... покірні, безглуздо віддані очі начальника в'язниці, кривава колотнеча...

І одразу ж в голові майнула думка: «Евеліна». Можливо, вона вже дома і чекає на нього. Але як зайти в дім. Його, напевно, підстерігає поліція, на нього влаштовано засідку. Чи допоможуть волюві імпульси? Він сильний, коли ворог виступає відкрито, але боротися з агентами, з шпиками...

Він довго ходив по місту, сторожко озирючись навколо. Нарешті, забрів на вулицю Бохум. Пройшовся протилежною стороною, непомітно кидаючи погляди на вікна. Наче ніхто не чатує внизу біля дверей.

Стар підняв голову. Два вікна його квартири були відчинені, одне зачинене. Здається, він лишив відкритими всі. Хто ж це показав? А може, Евеліна дома!

Петер повернув за риг, до телефонної будки. Довго прислухався до гудіння в мембрані. Ніхто не озивався. Значить, квартира порожня. Але ж вікно зачинене. Не міг же він забути... Зайти чи ні?

Петер таки зважився. Він прискорив ходу і, насторожено зиркнувши спідлоба довкола себе, зайшов у парадне. Думка працювала напружено, гарячково. Петер піднявся на п'ятий поверх і попрямував до своїх дверей. Мить прислухався. Жодного шереху, квартири німувала насторожено й грізно.

Тоді Петер, ще раз озирнувшись, дістав ключик і поквалливо відчинив двері. У кімнатах не було ні душі. Петер пильно заглянув в кожний закапелок, у кожному шпаринку. По тому, як були розкидані речі, він збагнув, що за час його відсутності ніхто не відвідував квартири.

Стар втомлено опустився на канапу. Його пройняло почуття байдужості і гіркоти. Евеліни немає. Лишився самотнім, без підтримки друзів, без теплого слова, без поради і втіхи.

В невеселих роздумах провів Петер решту дня. Водночас його не покидало тривожне передчуття: за ним мають прийти, його так не лишать в спокої. Тому він ляжливо наслухався до найменшого шереху. Час від часу підходив до вікна і сторожко виглядав на вулицю.

Коли перші присмерки заповнили кімнату, Петера почав долати сон. Виснаження останніх днів давалося взнаки. Перевтомлений мозок обгортався туманом. Хотілося впасти і забутись, пірнути в п'ятому, щоб не було ні механічного серця, ні Берна, ні поліції, яка десь невпинно стежить за ним.

Але він напружував усі сили і відганяв дрімоту. «Уві сні вони схоплять мене. Вони скористаються моєю розслабленістю, і тоді ніякі вольові імпульси не допоможуть мені. Треба чатувати всю ніч. Якщо й на ранок не з'явиться Евеліна, треба тікати».

Щоб відігнати сон, Петер поринув у мрії. Перед ним розіслалась безконечна рівнина, незвіданий простір, де мільйони людей запопадливо, з фанатичним благоговінням чекали його появи. Хвилинами йому здавалося, що величезний натовп звертається до нього і благає порятунку від лютих ворогів. Петер не бачив тих ворогів, але він йшов поперед натовпу і безстрашно кидався в бій. Найвизначніші державні діячі урочисто вітали його і зичили йому великих успіхів у житті. Наче марево, з'явилася Евеліна. Красива, майже неземна, ледь зрима серед рожевих хмар, вона йшла йому назустріч з широко розкритими обіймами, а за нею піднімалося багряне сонце, Петер засліплено відвернув очі. Чи то сонце, чи її неземна краса, її золотавосонячне волосся палають таким пекучим вогнем? Він простягав до неї руки, і в ту ж мить марево зникало...

Всю ніч Петер ходив рішучим нервовим кроком по кімнаті, ходив вперто, немов в'язень.

Десь о дванадцятій тишу ночі розітнув телефонний дзвінок. Петер кинувся до апарата, немов очманілий. Схопив трубку і, ледве гамуючи в собі хвилювання, промовив:

— Це ти, Евеліно?

Ніхто не відповідав. Він потримав трубку хвилину, другу і потім якось безвільно поклав її на важіль. Це, певно, поліція розвідує, чи він вдома, чи ні. Значить, скоро завітають зловісні гості. Що ж, нехай. Він знає, як боронитися, він знищить їх.

Знову задзеленчав телефон.

Тепер Стар уже не квапився. Злий, похмурий, зняв трубку. Приклав її до вуха і навіть не запитав, хто дзвонить.

Але мембрана одразу ж відгукинулася улесливим чоловічим голосом:

— Шановний пане Стар!

— Я вас слухаю.

— З вами буде говорити поліцай-президент Екельгафт.— У трубці почулося шамотіння, перешіптування і, врешті, заговорив хрипкий, уже знайомий Петеру голос:

— Сердечне вибачення, пане Стар, за пізній дзвінок...

Стар мовчав, не озивався.

— Ви слухаєте мене, пане Стар? — в голосі Екельгафта забриніли нотки роздратування.— Прошу вас, забудьте прикору подію у в'язниці. Все це сталося зовсім випадково. Ми хочемо говорити з вами цілком відверто і, головне — в дружньому тоні. Так, так, будемо говорити, як друзі.

— Перестаньте базикати, Екельгафт! — урвав його облесливу мову Стар.— Що ви хочете від мене?

— Ну... от який ви,— ображеним тоном відповів Екельгафт.— Я звертаюся до вас цілком щиросердо: ми хочемо побачитись з вами.

— Ми вже бачились,— відрубав Стар.

— Пане Стар, забудьте про минуле. До вас виявляють цікавість вищі урядові кола. З вами хочуть розмовляти...

— Прошу, я не кладу телефонної трубки.

— Пане Стар,— домагався свого поліцай-президент,— телефон — поганий засіб для обговорення важливих питань. Я розумію, що ви не зважтесь прийти до нас, але... якщо ви згодні... я сам завітаю до вас. Сподіваюся, склянка рому чекатиме на гостей?

— Даремно граєте комедію, пане по-

ліцай-президент,— сухо відповів Петер.— Нікуди я не піду і нікого до себе запрошувати не збираюся. Майте на увазі, якщо ви спробуєте проникнути до мене силоміць або хитрощами, я накою страшного лиха. Сподіваюсь, ви не забули про події у в'язниці?

— Ну для чого ж, для чого такий тон? — Петеру здалося, що він почув, як Екельгафт стиха вилаявся. Але ось знову пролунав його привітний голос:— Ми не будемо силувати вас, пане Стар. Я запевняю, що за вами не стежать і ніхто не збирається силоміць вдиратися до вас. Дуже прикро, але... ви... ви втрачаєте велику можливість.

Петер, не дослухавши, поклав трубку. На його обличчі блукала невиразна посмішка. Він здогадувався, що поліція збагнула його силу і тепер вирішила говорити з ним іншим тоном. Але ж головне не в тому. Головне те, що вони не дають йому спокою. Що вони замислили? Вони думають судити його, вони хочуть помститися за криваву подію в тюрмі? Чи, може, вони просто вирішили спекатися страшного для них механічного серця? У всякому разі, треба остерігатися. Небезпека не минула. Екельгафт говорить правду: напевно, урядові кола таки всерйоз зайнялися ним.

До ранку Петер ходив по кімнаті, пройнятий тривожними думками. Його нерви були напружені вкрай. Кожен звук, найменший шерех викликав у ньому дрож. Коли десь перед світом на вулиці почулося вищання гальм, він, немов наелектризований, кинувся до вікна.

Три поліцейських машини стояли біля будинку. Темні постаті швидко зіскакували на тротуар і одна за одною зникли в парадному. «Це — розмова подружньому,— злісно подумав Петер.— Що ж, завдам їм роботи». Петер вийшов у коридор і прислухався. На східцях не чути було жодного звуку. Очевидно, поліцейські намагалися підкрастися до його квартири якомога тихіше і взяти його сонним.

У голові Петера гарячково вирували думки. Лють здавила йому горло. Він провчить їх назавжди і нажене страху на всю країну.

Одним стрибком Петер опинився біля дверей і безшумно відімкнув їх. Потім прокрався в кімнату і, залишивши двері в коридор відчиненими, сховався за шафою.

Хвилини здавалися довгими, як вічність. Петер весь перетворився в слух, його тіло тремтіло.

Раптом в коридорі нечутно заскрипів паркет — хтось навшпиньки прокрадався до кімнати.

В темряві Петер розгледів в отворі дверей невиразну людську постать. Чоловік, вагаючись, постояв мить, другу і зробив крок до кімнати. За ним зайшло ще кілька поліцейських. Вони стояли насторожено, злякано, озиралючись навколо. В руках одного з них спалахнуло слабеньке голубувате світло ліхтарика. Синє кружало впало на підлогу і поповзло по стінах.

Петер ще дужче притиснувся до шафи. Все його тіло напружилось, підтягнулося, немов він наготувався до стрибка.

До кімнати зайшло ще троє.

— Напевно, після телефонного дзвінка він залишив квартиру,— промовив один з поліцейських.

— А може, він заховався де-небудь? Треба обшукати всі закутки. А головне: не дивіться йому в лице, одразу заплющуйте очі і кидайтесь на нього. Бийте його по голові, щоб він і не стямився.

Гаряча хвиля озлоблення, яка була допіру трохи вляглася, знову піднялась у грудях Стара.

Він зробив крок уперед і владним тоном промовив:

— Стійте!

Чорні постаті залякли на місці. Страшний голос Стара вразив їх, немов грім.

— Ви гадали схопити мене сонним?—Він дивився на них в п'ятьмі, уважно й зосереджено, і з кожною секундою все дужче й дужче зв'язував їх, немов металевими путами.

— Наказую вам,— промовив він все тим же крижаним тоном,—запросіть всіх, хто є в парадному, до кімнати. Гукніть їх звідти.

Його наказ було виконано. Ще шість

чоловік, які чатували на східцях, зайшли в кабінет Петера Стара.

Люди в п'яті здавалися якимись примарами, і це ще дужче посилювало в душі Петера відчуття фанатичного озлоблення.

Відійшовши в куток, за шафу, Петер гукнув надміру голосно.

— Світло!

Хтось з поліцаїв послужливо намацав на стіні вимикач і включив світло.

Страшні, налиті кров'ю очі Стара — поліцаї з жахом дивилися на Петера — пролазили в їхні душі і, наче кліщами, здавлювали їх.

Загіпногувавши поліцаїв, Стар на якусь мить сам розгубився. Що робити далі? Перед ним стояло більше десяти безвільних постатей, якихось напівсвідомих істот. Він може наказати їм, і вони негайно залишать його дім. Ну, гаразд, він випровадить їх, але завтра придуть інші. Йому не дадуть спокою, його схоплять десь на вулиці, і жорстоко розправляться з ним. Жорстоко! О кляті! Як говорив той негідник? «Не дивіться йому в

лице, а кидайтеся на нього... Бийте його по голові...» Вони прийшли вбити його саме тоді, коли перед ним, Петером Старом, відкрився великий шлях до слави й безсмертя. Щось гаряче й пекуче затьмарило йому розум, божевільна лють охопила його

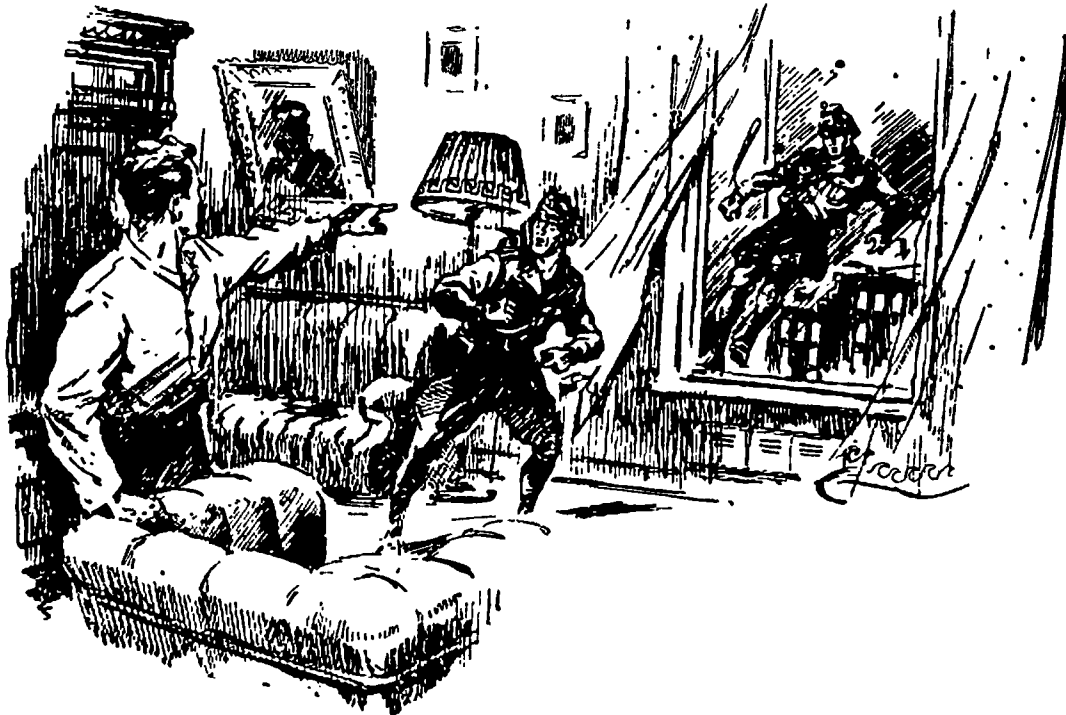
Він раптом простягнув уперед руку і, вказавши на найближчого поліцая, крикнув:

— Ти — на підвіконня! Марш!

Даючи цей наказ, він ще не тямив, що діє. Але в наступну мить його мозок прояснився. Породжений гарячковим маренням намір викарбувався в свідомості чіткою думкою. Його божевільна лють немов набрала осмисленої цілеспрямованості. «Нехай жах смерті захистить мене», прошепотів він сам до себе, невідривно дивлячись на вайлуватого поліцейського, якого стосувався страхітливий наказ.

Поліцай втягнув голову в плечі і мерзлякувато зіщулився.

— Я наказую тобі! — гримів голос

Стара.— Чуєш мене? Марш на підвіконня!

Присадкуватий поліцей неграбно, якось боком пройшов через кімнату і поволі, немов втомлений, поліз на підвіконня.

— А гепер!..— Петер Стар широко, наче задихаючись, розкрив рота, майже верескливим голосом закричав:— Стрибай вниз!

Поліцей безпорадно повернув до нього своє обличчя. Він безтямно розкрив рота, жадібно ковтнув кілька разів повітря, але, зустрівшись очима з поглядом Стара, простягнув уперед руки і пірнув униз головою. На тротуарі хтось дико заверещав, потім зненацька заревли мотори, і всі три машини помчали геть від дому.

— Тепер ти — на підвіконня! Стрибай!

Знову важкий удар об бруківку.

— До вікна!

Люди покірно вилазили на підвіконня і, схиливши безвільно голову, падали в сіре провалля.

У кімнаті лишився один поліцей. Це був юнак років двадцяти, худий, зіщулений, з гострим носом і великими темними очима. Він чекав наказу.

Стар на мить завагався. «Ні, я не знищу його,— раптом вирішив він.— Я... я зроблю його своїм покірним рабом, віданим рабом».

— Як тебе звати, хлопче? — спитав Петер, зробивши крок до молодого поліцея.

Той мовчки дивився на Стара і нічого не відповідав. Він був настільки пригнічений усвідомленням неминучої смерті, що не мав сил зібратися з думками.

Петер повторив удруге:

— Як тебе звати, хлопче?

— Арнольд,— ледве помітним рухом губів відповів молодий поліцей.

— Ти не вмреш, Арнольд,— спокійно, немов про найзвичайнісіньку річ у світі, промовив Петер.— Я бачу, ти хороший хлопець і станеш мені в пригоді. Але віднині ти будеш підкорятися тільки мені. Мої накази для тебе — закон.

— Я слухаю вас, пане Стар,— млявим, байдужим тоном одказав поліцейський. Здавалося, життя, яке йому пода-

рував Петер Стар, не дуже радувало хлопчину.

Заклавши за спину руки, Стар широким кроком ходив по кімнаті. Він щось обмірковував. Густі зморшки вкрили його чоло. М'ясиста щелепа рухалась з боку на бік.

Врешті він зупинився навпроти хлопця і зміряв його з ніг до голови уважним, вивчаючим поглядом.

— Ти будеш моєю правою рукою, Арнольд,— промовив він неквапом.— Моїм охоронцем і довіреною особою. Мої вороги — це твої вороги. Мое життя — це твоє життя. Коли ти побачиш, що ворог підняв на мене руку, ти мусиш забити його, не вагаючись.— Він говорив все запальніше, все швидше, його очі горіли гострим нелюдським вогнем.

— Ти підеш зі мною великим шляхом, шляхом безсмертя і слави. Я — перша людина неземного життя. Безсмертя впало мені до ніг, воно заповіло мені стати на чолі світу. Той, хто вірно мені служитиме, вступить разом зі мною під склепіння вічності.

Хлопець зачаровано дивився на Стара.

— Я служитиму вам, мій володарю,— вихопилося з його вуст.

— Так, ти вірно сказав,— урочистим тоном мовив Петер.— Я володар.

Він підійшов до вікна і замислився. Його думки ширяли десь у безмірній високості, в недосяжних далях. Земне життя стало для нього нараз байдужим і чужим. Десь внизу, на вулиці, лунали свистки поліцейських, вили автомобільні сирени, чувся незвичний для такого раннього часу схвильований гомін юрби, яка збиралася довкола знівечених тіл поліцейських, а він — винуватець всієї трагедії — стояв холодний, байдужий і марив далекими світами.

Раптом він отямився. Одрозу пригадав, що його безсмертя — це тільки фікція, найкоротше життя на землі. Місяць лишилось йому до смерті, один місяць працюватиме його батарея.

Повернувшись до юнака, Петер Стар промовив.

— Ти мусиш виконати моє перше завдання, Арнольд.

— Я слухаю вас, мій володарю.
— Ти повинен відшукати сліди хірурга Берна, про якого ти, мабуть, уже чув не раз.

— Це той самий лікар, який...— поліцейай запнувся на слові.

— Так, це він.

— Де я мушу шукати його, мій володарю?

— Я не знаю,— сказав Петер, дивлячись кудись у вікно понад будинками міста.— Можливо, він уже там, куди ми всі прийдемо рано чи пізно. А може... ні, він, напевно, десь неподалік. Він хо-вається від мене. Мені здається, що поліція знає, де він. Вони говорили про мою дружину, значить, вони знають і про Берна.

На обличчі юнака промайнула радісна усмішка.

— Я знаю, що робити,— вигукнув він.— Моя мати...

— Вона в поліції?

— Ні, вона працює покоївкою у самого імперського міністра. Відколи я пішов працювати в поліцію, вона вигнала мене з дому. Дивна. Я її люблю, але не можу зрозуміти її. Мені подобається детективна робота. Нічні нальоти, вистежування... Я піду до неї і розпитаю про все. Вона, мабуть, чула що-небудь.

— Так, іди! — Петер схвально кивнув головою.

— Де я знайду вас, мій володарю?— вже з порога запитав Арнольд.

— Запам'ятай мій телефонний номер. Ось тобі листок, запиши. А якщо мене тут не буде, я лишу для тебе записку в готелі «Вампір». Це буде наше постійне місце зустрічі.

Юнак вправно, по-військовому клацнув підборами і вийшов.

Стар потрапляє до пастки

Арнольд швидко крокував вулицями міста. Робітники першої зміни вже вирушали на роботу. Гомінкий потік посувався разом з Арнольдом. Обличчя людей були невиспані, жовтаво-сині, під очима темніли важкі мішки.

Біля невеличкого двоповерхового бу-

динку юнак зупинився. Чи вдома мама? Може, вона чергує сьогодні?

Мати була вдома. Коли, відчинивши двері, Гелена побачила сина, її брови здивовано і водночас підозріло підскочили вгору.

— Заходь, заходь,— промовила вона непевно, наче ще сумніваючись, чи справді перед нею стоїть її єдиний син, шибай-голова і розбишака Арнольд.

Юнак рішучим кроком зайшов до кімнати.

— Мамо, я хочу поговорити з тобою.

Вона дивилася на його бліде, аж посіріле обличчя, на важкі синці під очима, на ніс, що трохи загострився і ніби пожовтів, дивилася і не впізнавала.

— Щось трапилось? Ти накоїв лиха?

— Лиха? — він подивився у вікно блискучими очима. Було в тих очах щось моторошне і нелюдське.— Ні, я вчинив і буду чинити далі велику справу. Мамо, ті, кому ти служиш,— мої смертельні вороги. Віднині я буду боротися проти них. Буду боротися, доки ми з моїм володарем не переможемо їх.

— Що ти плетеш? — зляканим голо-сом запитала мати.— Ти мариш.

Арнольд втомлено опустився на канапу. Похитав докірливо своєю довгастою головою.

— Це я чую від матері, яка вчила мене справедливості. Я йду на боротьбу з ними, з «Золотим ангелом», чуєш, мамо? Вона вся подалася наперед.

— Значить, ти згадав свого нещасного закатованого батька? Ти зрозумів, чому твоя мати була змушена йти в покоївки до кривавого диктатора Германа Тода? Сину, любий мій, ми будемо разом з тобою мститися за нашого тата.

— Так, будемо,— похмуро сказав Арнольд.— Але я не питаю тебе, хто ти і з ким зв'язана...

Мати сіла на канапу біля сина. Вона захоплено дивилася на красиве обличчя Арнольда. Ось який він, її син, котрого відштовхнула від себе, коли він затесався до поліції і став служити вбивцям її чоловіка. В обличчі Арнольда вона впізнавала риси свого покійного Стефана. Саме таким, гарячим і нестримним, він був у той день, коли стояв пікетчиком біля

свого заводу. Тоді його було заарештовано і вбито у в'язниці.

— Я не буду питати тебе, звідки ти прийшов, Арнольд,— промовила вона по хвилині.— Але моє серце підказує мені, що ти допоможеш мені.

— Так, ми робимо спільну справу,— рівним тоном одказав юнак.

— Тому я й вірю тобі.— Мати кілька секунд про щось думала. Напевно, вона зважувалась на щось.— Ти мусиш допомогти мені. Володарі «Золотого ангела» затівають страшну річ.— Очі її розширились, голос затремтів.— Вони радились вчора, і я все чула. Скоро прольється кров наших друзів...

— Кажі, що вони затіяли,— нетерпляче перебив її син.

— «Золотий ангел» хоче знайти якогось Петера Стара...

— Стара? — перелякано зойкнув Арнольд.

— Вони шукають Петера Стара,— квапливо продовжувала мати,— і хочуть скористатися його «залізним серцем»...

— Яким серцем, що ти верзеш? — знову урвав материну мову Арнольд.— Петер Стар...— Він схопився з канапи і урочисто поглянув навколо себе. Але раптом отямився, змовк і тихо опустився на старе місце.

— Ти знаєш його? — запитала мати.

— Ні, мамо, це я так. Говори далі. Що вони затіяли?

— «Золотий ангел» влаштував засідку біля клініки на вулиці Штерна. Сьогодні в газетах буде повідомлено, начебто дружина Петера Стара, Евеліна, тяжко поранена під час трагічної події на Голубому Беркуті, перебуває в цій клініці... Стар піде до неї, і вони впіймають його. Коли він потрапить до їхніх рук, щось страшне...

Арнольд, як навіжений, зірвався з місця.

— Досить, мамо! Ти правду кажеш?

— Але ж вислухай мене до кінця. Ти мусиш повідомити наших людей, щоб вони негайно вжили заходів... Ти підеш до них...

Арнольд шарпнув на собі портупею. Мить подумав.

— Мамо, я буду слухатись тебе, я...

я виконаю все... Тільки скажи... Ти нічого не знаєш про Берна? Може, ти чула, де він зараз ховається?

— Сьогодні під час свіданку поліцай-президент доповідав моєму хазяїну, що поліція напала на його слід. Потім вони стали говорити пошепки, мені довелося вийти, і я нічого не дізналася. Але наші друзі стежать за Берном. Герман Тод даремно старається...

— Значить, Герман Тод знає? — Юнак на мить замислився.

— Послухай, Арнольд! Мене турбує інше,— майже благальним тоном заговорила мати.— «Золотий ангел» хоче використати Петера Стара. Вчора було прийняте рішення ввести його до корпорації і зробити всемогутнім диктатором. Якщо це станеться, Стар знівечить країну. Я мушу йти на віллу, але ти допоможеш мені. Ти підеш...

— Так, так, мамо, я піду...— він говорив кудись у простір, втупившись холодними очима у відкрите вікно.

— Ти підеш на квартиру Бервальдів,— говорила далі схвильованим тоном Гелена,— ...ти пам'ятаєш, де живуть Бервальди? Там зустрінешся з посланцем...— Вона на мить запнулась. Чи варто говорити йому все? — побачиш молодого чоловіка по імені Краузе і розповіси йому все, що я тобі допіру казала. Ти чуєш мене, Арнольд?

— Чую, мамо,— якимось байдуже відповів син. Його думки блукали далеко-далеко... Сильний голос неугавно звучав у його вухах: «Ти підеш за мною великим шляхом безсмертя й слави...»

Той голос позбавляв Арнольда сил, навівав на нього якийсь казковий сон. І тому він механічно, мов неживий, відповів матері.

— Піду.

— Ти пам'ятаєш адресу Бервальдів?

— Пам'ятаю.

— Ну, то йди, сину.

— Іду, мамо.

На вулицях вже було повнісінько люду. Тривожні чутки носилися по місту. З вуст у вуста передавались подробиці трагедії на Голубому Беркуті і вбивства поліцейських на вулиці Бохум.

Газети вийшли з величезними ан-

шлагами на всю першу сторінку. «Трагедія Голубого Беркута — справа рук червоних». «Врятовано тридцять дев'ять осіб. Серед них Евеліна Стар, Карл Брайнгвайнер, Ганс Мюллер...»

Арнольд не поспішав. З почуттям виконаного обов'язку він повертався до свого володаря. Він просто має справу з духами, він сам могутній, як дух. Нехай йде до Тода, нехай не боїться «Золотого ангела». Я так і скажу йому: «Вони хочуть зробити вас великою людиною. Вони знають, де перебуває Берн».

Хтось міцно схопив Арнольда за руку.

— Друзе, ти живий?

Юнак побачив перед собою двох товаришів-поліцейських. Вони дивилися на нього здивованими і водночас переляканими очима.

— Нам казали, що «залізний диявол» викинув тебе з вікна.

Арнольд насупився.

— Мені вдалося вислизнути з його квартири, — відбрехався він. — А що, його впіймали?

— Еге, впіймаєш його! — почав захоплено розповідати один з поліцаїв. — Він зачарований самим дияволом. Кажуть, що він прибув з Індії, де багато років знався з чорнокнижниками. Скажи, Арнольд, який він? Плещуть, що у нього під волоссям є маленькі ріжки?

— Перестань патякати! — різко обірвав його Арнольд. — Скажи, де зараз цей чоловік? Мабуть, поліція чатує біля його будинку?

— Та ні! Дивна річ, поліції наказано не з'являтися на вулиці Бохум. Може, переодягнені агенти й стежать, але наших там немає. Я чув, що він уже вийшов з дому і попрямував до клініки Берна.

Далі Арнольд не слухав. Він побіг, збиваючи перехожих, і гарячкові думки кружляли в його голові. Петер Стар нічого не знає. Він буде оборонятися, його можуть вбити. Треба попередити володаря, що Герман Тод хоче стати його другом. Тільки Герман Тод знає, де знаходиться Берн. Аби не запізнитися, аби добігти вчасно.

Ось і вулиця Бохум. Арнольд зайшов у парадне і швидко піднявся на п'ятий

поверх. Наблизився до знайомих дверей. Ось дзвінок, маленька табличка... Як чітко, як виразно постало нараз все в його пам'яті! Він бачив це вночі, коли разом з товаришами підкрадався до цих дверей.

— Стійте! Вам куди?

Арнольд помітив двох поліцейських. Вони стояли на верхній площадці, тримаючи в руках автоматичні пістолети. По тому, як вони, зігнуті, зіщулені, визирали крізь поруччя, можна було зрозуміти їхній стан. Кожної хвилини вони чекали чогось страшного, якоїсь неймовірної витівки «залізного диявола».

— Курт? Носке? — Арнольд не міг приховати свого подиву.

Знайомі поліцейські теж полегшено зітхнули. Один з них, товстий, вайлуватий, хитрувато посміхнувся.

— Кажуть, що тобі вдалося втекти від «залізного диявола»?

— Я не тікав від нього...

— Ого! — вражено і трохи глузливо вигукнув другий поліцай. — Може, ти породичався з ним і він звів тебе з нечистим?

Після тривожних хвилин, проведених в засідці, поліцаї були раді трохи розвеселитись.

Але Арнольд урвав їхні жарти...

— Де Петер Стар? — гукнув він їм різко.

— Ти нас питаєш? — товстун журно похитав головою. — Коли б ми знали, то, може б, не стовбичили в цьому проклятому парадному. Мабуть, він зник чорним ходом. Запропастився, наче в воду впав. Скрізь виставлено пости. Скажемо тобі по секрету: у нас газова кулі. Ми його не можемо вбити. Такі кулі тільки отруюють. Коли він втратить свідомість, ми повинні зв'язати його і відпровадити в тюрязку. Ми будемо стріляти навіть годі, коли побачимо його за двісті метрів. Він не встигне й слова сказати. Тепер йому капут...

Арнольд, опустивши голову, поволі став спускатися сходами вниз. «Добре, що я в формі, — подумав він. — Вони й досі вважають мене за свого. Не знають, що я служу великому володарю».

Через десять хвилин юнак був біля лікарні на вулиці Штерна. Двоповерховий сірого кольору, особняк ховався в

гушавині дерев. Ще здалеку Арнольд побачив великий натовп. Сотні людей, схвильованих, метушливих, юрмилися біля ґратчастих воріт клініки. Кілька поліцаїв стояли за ґратами.

— Негайно покличте головного лікаря! — гукав до поліцаїв високий чоловік, розмахуючи над головою капелюхом. Його очі видавали відчай і злість. — Довго вони будуть приховувати від нас правду?

До Арнольда кинулось одразу кілька чоловік. Напевно, присутні вирішили, що він охоронець.

Чоловік з капелюхом в руці схопив його за лікоть.

— Та майте ж совість, молодий чоловіче! — вигукнув він істеричним голосом. — Підіть, передайте їм, що ми будемо скаржитись, напишемо самому міністру... ми... це ж неподобство! Мій син офіцер... загинув на Голубому Беркуті. Я хочу знати... може, він тут... поранений. Нехай вивісять списки!

— Так, так! — підхопило кілька голосів. — Нехай вивісять списки!

Арнольд похмуро обвів усіх холодним, байдужим поглядом. Нічого не відповівши, проштовхнувся до ґратчастих воріт.

Вслід йому залунали гнівні вигуки: — Негідник! Вони всі такі! Без серця й душі!

Схвильований натовп почав натискувати на Арнольда. Задні сипали прокльонами, гнівно погрожували кулаками.

— Скажіть, де наші діти?..

— Де мій чоловік?..

— Я втратила брата!..

Арнольд припав обличчям до залізної брами.

— Гей, хлопці, підійдіть сюди! — покликав він поліцаїв, які з байдужим виглядом стояли трохи оддалік на посипаній гравієм доріжці.

— Чого тобі? — Один з них перевальцем, тримаючи в руках автоматичний карабін, підійшов до брами.

— Я з загону капітана Штурвальда, — притишеним голосом мовив Арнольд. — Відчини мені.

Поліцай перелякано вирячив на нього очі. Його рука мимоволі лягла на затвор.

— Але ж ви... ви всі загинули?

Він дивився на Арнольда, немов на якийсь привид, немов на саму смерть.

— Ні, я врятувався, відкрий, — вже трохи дратуючись, гукнув Арнольд.

Поліцай впустив його до середини. До них одразу підійшли два других охоронці. Почались розпитування, здивовані, недовірливі вигуки. Арнольд відповідав коротко, похмуро.

— Де ж цей Петер Стар? — спитав він і собі, коли охоронці трохи вгамували свою цікавість.

— Петер Стар в наших руках, — відповів один з поліцаїв — сухорлявий високий чоловік з веснянкуватим обличчям. — Не знаємо тільки, як його взяти.

— Де ж він?

— Він пройшов одним з перших до середини. Разом з отими крикунами. Наші хлопці спочатку поховались. Потім його заманули в окрему кімнату, відрізали від інших. А людей повиганяли, сказали, що немає дозволу на побачення. Двері товстезні, вікон немає. Хай собі викликає духів. А якщо й вирветься, ми все одно покладемо його на землю оцими штурцями. — Поліцай показав на свого карабіна. — Газові кулі, раз — і без пам'яті. Не знаю тільки, для чого з ним церемониться. Підкласти б під двері добру гранатку...

«Ось він ворог Петера Стара, — промайнуло в голові Арнольда. — Я мушу його знищити». Він вихопив свій пістолет і, перш ніж інші поліцаї встигли опам'ятатися, загнав три кулі в груди веснянкуватого. Ще один постріл, і другий поліцай, болісно зойкнувши, схопився за живіт й упав на землю.

Далі події відбувались з блискавичною швидкістю. Важким ударом ноги Арнольд звалив на землю третього охоронця і кинувся до приміщення клініки. Одним стрибком подолав східці і заскочив у вестибюль. Йому перегородили шлях п'ять чи шість поліцаїв. Арнольд шаснув у гардеробну, двері до якої були відчинені. Сховавшись за невисокий дерев'яний бар'єр, він почав відстрілюватися.

Кулі з тонким дзижчанням цьохкали над головою юнака. Суха тинька падала на підлогу. Брязнула велика пишна люстра, сипнувши донизу щедрим до-

щем скалок. Постріли гупали лунко, розкотисто, немов під високим склепінням клініки рвалися гранати.

— Божевільний! — кричали поліцаї з вестибюля. Їх набралось там уже більше десятка.— Тобі все одно кінець. Здавайся!

Арнольд гарячково обмірковував ситуацію. Він мусить за всяку ціну повідомити свого володаря про те, що Герман Тод знає, де перебуває Берн. Петер Стар десь тут, в одній з кімнат, може, за цією стіною, може, там — вгорі. Він уже, певно, почув стрілянину, він прислухається.

Тоді юнак приклав долоні рупором до рота і шосили закричав у відкриті двері:

— Володарю мій! Володарю!

У відповідь вибухнув гучний регіт поліцаїв.

— Ви чуєте, він збожеволів!

— Арнольд, не дурій!

Але хлопець продовжував викрикувати:

— Володарю мій, великий, всемогутній володарю! Слухай мене!

Високе склепіння вестибюля відгукувалося громовою лункю.

— Не гай часу, володарю! Герман Тод знає таємницю Берна!..

Десь у кінці довгого коридору грукнули двері і почувся знайомий голос Петра Стара:

— Геть від мене! Нікчемні раби, мерзенні собаки! Я наказую вам, я — Петер Стар!

У вестибюлі і в коридорі запала важка тиша. Жодного виуку, жодної погрози на адресу Стара не почув Арнольд. «Він подолав їх, він скорив їх і зробив своїми рабами».

Та ось Стар з'явився у вестибюлі. Довкола нього чвалали з очманілими, відсутніми очима кілька поліцаїв, яким, напевно, було доручено охорону «залізного диявола». Ці люди вже були скорені. Стар здобув першу перемогу.

— Де ти, Арнольд? — гукнув Стар.

Але в ту ж мить охоронці, що ховалися за колонами, розрядили свої автомати. Розкотистий грім пострілів потряс стіни приміщення. Отруйні кулі влучили «людину без серця». Стар рвучко скинув

догори голову, широко розкрив рота, немов йому забракувало повітря, і, змстельнувши руками, впав на підлогу.

Арнольд, не темлячи себе, вискочив з засідки. З палаючими очима підбіг до гурту охоронців, що вже навалилися на безпомічне тіло Стара, почав озвіріло розкидати їх в різні боки.

Удар по голові змішав його думки: чорна пелена заслала очі, щось млосне, гіркотливе підступило до горла. Новий удар в груди — і Арнольд втратив свідомість.

Відверта розмова

Петера завели в темне приміщення. Куди його привезли, він не знав. Шум міста зник. Тут була повна тиша. Де ж він? За містом?..

Спалахнуло світло. Прикривши очі рукою, Стар оглянувся. Він був у невеликій кімнаті без вікон. Посередині стояв круглий стіл, навколо стола — шість чи сім крісел. В кутку — канапа. І більше нічого!..

— Ну, це все-таки не тюрма! — подумав, позіхаючи, Петер.

Напруження минулих днів давалися визнаки. Страшенно боліла голова, все тіло нило... За всяку ціну треба відпочити, хай навіть камінь з неба падає.

Раптом відчинилися двері. В отворі з'явилася постать Екельгафта з огидним вилищуватим обличчям. Очі його — холодні, немов у жаби, горіли тріумфом. Він урочисто переступив поріг. Позад нього — в коридорі — стояло кілька темних постатей. Напевне, то були агенти.

— Ну, пане Стар! — іронічно прохрипів Екельгафт. — Тепер ви в моїх руках... Куди ж поділася ваша хвалена сила? Га?

— Геть, старий дурню! — спокійно відказав Стар.

Очі поліцай-президента налилися кров'ю

— Як? — закричав він. — Мене... дурнем... обізвати?

Від обурення він навіть не міг логічно зв'язувати слова, а випльовував їх, немов гавкав. Стар засміявся.

— Ну, чого ти шаленієш, потворо? —

Ти ж можеш дати наказ своїм псам, щоб вони знищили мене! Чого ждеш?..

— Я тобі пригадаю все! — опанував себе Екельгафт.— Дякуй богіві, що пан Шаукель наказав не ліквідувати тебе! Хай вони добренько надивляться на тебе, а потім ми з тобою поговоримо!.. Я пригадаю тобі все — тюрму, смерть моїх людей...

«Аби тільки виспатися,— промайнуло в голові Стара.— Тоді все буде добре!»

А вголос додав:

— Гарзд! Поговоримо!.. А тепер іди геть!

Екельгафт, тремтячи від люті, різко причинив двері, зробив крок уперед:

— О, клятий! Скільки ти мені приніс лиха! Сам сатана не придумав таких мук, які дістануться тобі!.. Бережись!

Петер злостиво посміхнувся, сів на диван.

— Добре, добре! А тепер дай мені поспати!

Він приліг і одразу ж повернувся на правий бік, обличчям до стіни. Хвили втомі почали заколисувати його, перед очима заметлялись різнокольорові кола.

Екельгафт плюнув і, грюкнувши дверима, вийшов...

... Стар прокинувся від шуму в коридорі. Сів на дивані, протер очі, прислухався.

Відчинилися двері. До кімнати зайшов Екельгафт. Очі його були прищурені в собачій відданій усмішці. Напівобернувшись до дверей, він зробив запрошуючий жест.

— Прошу, панове!

Петер насторожився. До кімнати зайшов політичний бос Шаукель, а за ним високий худий чоловік, якого Стар часто бачив на фотографіях.

«Ого! — з задоволенням подумав Петер.— Сам імперський міністр Тод зволив прийти! Цікаво!»

Холодні очі Тода зупинилися на обличчі Петера, обмацували його. Стар підвівся, з підкресленою жартівливістю обтрусив на рукавах пір'їнки, розгладив поли.

— Вибачте, панове,— комічно розводячи руками, сказав він,— що я приймаю

вас у такому костюмі. Гадаю, що на перший випадок ви мені пробачите!

— До всього — він ще й нахаба,— нахилившись до Шаукеля, прошепотів Тод.

— Будь ласка, сідайте, панове!— продовжував фіглярствувати Стар.— Я не такий жорстокий, як ви!.. Жаль тільки, що я не маю можливості пригостити вас чим-небудь! Але цій справі можна зарадити...

— Помовч ти, блазню! — гримнув Екельгафт.

Стар зареготався.

— Ага! Якраз ти і допоможеш нам у цьому. Слухай мене! Я наказую тобі негайно принести сюди кілька пляшок шампанського і бокали! Чуєш?

Стальний погляд Петера уп'явся в Екельгафта. Тод і Шаукель з подивом і страхом побачив, як лице поліцей-президента перетворилося в безвільну маску. Він витягнувся, немов по команді «струнок», підніс руку до кашкета.

— Слухаю! — механічно повторив Екельгафт і, повернувшись кругом, вийшов з кімнати.

— Значить, до нього повернулася його сила? — прошепотів вражений Шаукель.

— А вона й не зникала,— насмішкувато відповів Стар.— Просто я хотів погратися з вами... Якщо бажаєте я продемонструю це й на вас, вельмишановні панове.

Тод пожував старечими губами, підняв руку.

— Зачекайте, Стар! Тепер буду говорити я... Заходьте, панове!

До кімнати несміливо просунулись три члени корпорації «Золотого ангела», посідали довкола столу. Тод жестом припросив Стара.

— Пане Стар, давайте говорити відверто!

— Оце зовсім інший тон,— тріумфуючи, відповів Петер.

Зайшов Екельгафт, тримаючи на підносі кілька пляшок замороженого шампанського... Він поставив пляшки на стіл і знову виструнчився.

— Чого ви ще бажаєте? — тупо дивлячись на Стара, мовив Екельгафт.

Тод роздратовано повернув сухе обличчя до Петера.

— Будь ласка, припиніть цю комедію! Нам досить того, що ви натворили в тюрмі. Стар сухо засміявся:

— Я, пане імперський міністр, не просив вас садовити мене туди. А потім я не мав іншої можливості вирватися з ваших лабет...

— Гаразд, гаразд! — примирливо промовив Шаукель. — Ближче до справи!..

— Сідайте, Екельгафт, — різко сказав Стар, — і запам'ятайте цю науку!

В очах поліцай-президента спалахнули вогники свідомості. Він провів рукою по обличчю, ніби стираючи з себе якусь павутину, здивовано озирнувся навколо, потім ніяково посміхнувся і сів на вільний стілець.

— Отже, Стар, уважно слухайте нас! — з суворим виразом на обличчі озвався нарешті Тод. — В цій кімнаті присутні: політичний лідер корпорації «Золото-го ангела», почесний президент корпорації Ерік Фінс та його два заступники, а також ваш покірний слуга, Герман Тод. В наших руках все політичне та економічне життя країни! Гадаю, ви розумієте це?..

— О, безперечно, — насмішкувато відповів Стар.

— Наша країна стоїть перед незвичайними подіями! Ми готуємося до війни з світовим комунізмом. Це буде останній, вирішальний бій! Для цього нам потрібна сильна армія, яка, не задумуючись, піде на бій виконувати волю того, хто пошле її. І тільки! Так от, Стар, я знаю, що ви можете примусити нас стати навколішки, навіть зробити щось дивовиж-

ніше. Але ж, зрозумійте, ви нічого не досягнете, виступивши проти державної машини. Вас, кінець кінцем, знищать!..

Петер промовчав. Він чекав, що скаже далі Тод.

Ерік Фінс — вертлявий чоловічок, — притуливши руку коритцем до вуха, зацікавлено витягнув голову і схвально кивав нею в такт словам Тода.

— Я пропоную, — урочисто продовжував імперський міністр, — спілкування! Ваша сила — наша підтримка!

Він повернувся до Екельгафта:

— Викличте негайно президента країни!

Поліцай-президент зірвався з місця і вийшов.

— Так от, — говорив далі Тод, — ми висунемо вас на пост прем'єр-міністра, дамо у ваші руки армію, економічні і військові ресурси всієї імперії. Від вас же будемо вимагати тільки одного — створити армію, яка не думатиме, куди і для чого її посилають. Вона буде слухатися лише вас! А ви — нас!..

Сім пар очей — тривожних, чекаючих — вп'ялися в обличчя Стара.

— Я згоден, панове,— нарешті пролунав у кімнаті спокійний твердий голос Петера.

Присутні радісно загомоніли.

В цей час різко відчинилися двері. До кімнати зайшов у супроводі Екельгафта чоловічок маленького зросту з невеликою лисиною. Це був президент держави. Він оглянув присутніх, здивовано піднявши безбарвні брови.

— Що все це значить, Тод? — зни-завши плечима, сказав президент.— Що за таємничість?.. Чому ви зібрались у такому приміщенні?

— Ми вас викликали не для того, щоб оцінити приміщення, — різко відповів Тод.— Сідайте...

Президент якось несміливо присів на стілець, вийняв сигару, відкусив кінчик.

— Я слухаю.

Тод сухою рукою показав на Стара. — Цій людині ви доручите сформу-вати кабінет міністрів. Власне, кабінет залишиться в старому складі. Вся пов-нота влади перейде до нього... Це треба зробити негайно!

Президент приголомшено глянув на присутніх. Він спить? Що це за глузу-вання! Та ні, Шаукель серйозно і ствер-дно дивиться на нього, Ерік Фінс з задо-воленням розтягує в посмішці свій рот, подібний до заваленої могили.

— Я не розумію, панове,— нарешті зважився президент.— Хто ця людина, і чому вам забажалося висувати її на високий пост прем'єра? Представником якої партії він є, і яке має відношення до керування державою?..

Тод глузливо подивився на прези-дента:

— А мене цікавить, чи хто-небудь задавав такі питання, коли ми висували вас на пост президента?

— Сподіваюсь, що ви не будете по-рівнювати мене з якимось авантю-ристом?! — роздратовано вереснув пре-зидент.

Стар зірвався з місця, блиснув очима на старика, але Тод жестом заспокоїв його.

— Хто він і для чого ми це робимо,— промовив імперський міністр,— нехай вас не цікавить! Щоб не продовжувати без-

плідної дискусії, я ще раз повторюю: Петеру Стару ви доручите сформувати уряд! Все інше вас не торкається!

В голосі Тода зазвучали сталеві нотки. Та президент гордовито випро-стався і твердо сказав:

— Доки я на своєму посту, цей аван-тюрист не буде прем'єр-міністром... Це моя тверда воля!..

Шаукель встав, підійшов до старика і прямо в обличчя йому владно промовив:

— Киньте грати комедію. Згоджуй-тесь! А якщо ні... корпорація знайде шляхи, щоб позбутися вас.

— Що ви хочете сказати, Шау-кель? — істерично вигукнув президент

— На жаль, в його словах правда, мій друже,— сухо підтвердив Тод.— Те, що ми робимо — порятунок імперії від світового комунізму. Навіть не імперії, а світу! Вам ясно!..

Президент розгублено оглянувся довкола.

— Панове! Я не розумію, — пробель-котів він, розводячи руками.

— А від вас і не вимагають цього,— засміявся Фінс.— Згоджуйтесь — і баста!

Президент хвилину повагався, потім махнув рукою і сів на стілець.

— Гарзд!..

— От і добре,— доброзичливо по-сміхнувся Тод.— Завтра ж ви офіційно оголосите призначення нового прем'єра.

Егоїстичне гордовите почуття пере-повнило груди Стара. Металічний холод-ний механізм гнав кров по збудженому тілу людини-маніяка. І раптом серед на-вали радісних думок в голові Петера промайнуло тривожне й настирливе: «Бери! Де ж він?.. Адже я не знаю сек-рету елемента. Через місяць я загину, якщо його не буде замінено...»

Гадюка раптового відчаю здавилъ йому груди, Стар підвівся і звернувся до Тода:

— Я можу вважати, що ми дійшли повної згоди?..

— Так, — відповів Тод.— Панове, гадаю — заперечень не буде?

Шаукель, Фінс, інші члени корпорації ствердно закивали головами.

— І я можу наказувати? — запитав Петер.

— Так!..
— Екельгафт!
— Я слухаю вас, пане прем'єр! — підхопився той.

Петер холодно поглянув на нього.

— Слухай уважно! Це поки що торкається тільки мене...

Присутні з цікавістю повернулися до Стара.

— Лікар Берн зник з міста, зникла і моя дружина. Поставте спеціальну охорону на всіх кордонах імперії. Не допускайте, щоб вони покинули межі країни. Не пізніше як через три тижні Берн повинен бути тут! Ви відповідаєте головою!

— Але досі розшуки ні до чого не привели! — несміливо обізвався Екельгафт.

— Я два рази не повторюю! — відрізав Стар.— Крім того, негайно звільніть мого ад'ютанта Арнольда і надайте йому медичну допомогу... Ідіть!..— Він повернувся до присутніх і урочисто проголосив:

— А тепер, панове, скріпимо наш союз!

Гучно тріснув корок, і шампанське запінилося в бокалах...

Хто він?

...Зелене поле аеродрому лишилося позаду. Автоекспрес мчав Берна і Евеліну гірською дорогою поміж скель і лісів на південний захід. Евеліна безперервно позирала в задне віконце. По автостраді за ними і назустріч їм мчали машини різних марок. Та хіба розбереш, хто там їде — стороння людина чи ворог?!

Берн нерувався.

— Скоріше б приїхати на місце. Треба негайно продовжити роботи над елементом! Але мене турбує Гельд. Невже він агент? Скільки років працювали разом!.. Ти переконана, що це був він? Може, ти помилилася?

— Ні,— заперечливо похитала головою Евеліна,— я визнала його.

Автоекспрес різко завернув з автостради ліворуч в кам'яну ущелину з крутими схилами, проминув вузький місток над гірською річкою, завиваючи, під-

нявся на стрімку гору і зупинився біля вілли, розташованої на галявині серед гірського лісу велетенських смерек і буків.

Берн і Евеліна не бачили, що всю дорогу над ними летів малесенький спортивний гелікоптер. Коли вони зупинилися, він зник за вершинами дерев.

Берн вийшов з машини, подивився на шлях, яким вони їхали, повернувся до Евеліни.

— Ну, тепер можемо бути спокійними. Тут нас, напевне, ніхто не знайде.

Евеліна вистрибула з машини, повними грудьми вдихнула западне повітря, подивилася навколо.

— Яка краса!

— О, так,— з гордістю відповів Йоган.— Це я вибрав місце.. Коли мені трапляється особливо термінова й складна робота, я їду сюди, тут ніхто не заважає. На віллі є прекрасна лабораторія і все необхідне для дослідів.

— Я мріяла побути в таких місцях з Петером,— прошепотіла Евеліна.— З Петером...— А тепер ми приїхали, ні... втекли, щоб залишити його на самоті... щоб він помер!

Вона рвучко повернулася до Йогана. Хвиля каштанового волосся заблищала на сонці. Очі благаюче подивилися в лице Берну.

— Йоган! Любий Йоган! Що ми накоїли?

Сльози покотилися в неї по щоках.

Йоган схопив її за руки.

— Евеліно! Що з тобою? Хіба це не єдиний шлях для врятування мільйонів людей від маніякальних замірів Петера. Ти думаєш — мені легко було зважитись на цей крок?.. Єдине, що я обіцяю — до кінця місяця сконструювати новий елемент, який знищить біоактивізацію... Ну, заспокойся!

Евеліна витерла сльози.

— Пробач, Йоган. Просто я квола жінка і трохи розклеїлася. Але ти обіцяєш врятувати його?

— Обіцяю, обіцяю.

Взявши Евеліну під руку, Берн попрямував до вілли, оточеної залізною огорожею. По широких східцях з веранди їм назустріч ішов старий сивий слуга в зім'ятому капелюсі. Він прикрив долонею очі

від сонця, подивився на прибулих. Його рот розтягнувся в посмішці, добродушне обличчя засяяло вдовolenням.

— Доктор Йоган! Нарешті, ви приїхали... Чому вас так довго не було?

— Потім, потім, Фріц. Зараз приготуй нам обід.

— Слухаю вас, доктор!

Слуга квапливо попрямував до будинку. За ним пішли Евеліна і Йоган.

Під час обіду Берн крадькома поглянув на Евеліну, в його голові настирливо билася думка: «Як дивно! Доля ніби навмисне вже вдруге дає мені можливість позбутися суперника... Адже я досі люблю Евеліну. Боже мій, яка вона прекрасна! Зачекати один місяць, батарея Петера виснажить, і... він помре.— А Евеліна!»

Так як і тоді, під час операції, Берн рішуче відігнав від себе недобрі думки.

— Ні! Я за всяку ціну мушу врятувати його! Це велить мені обов'язок медика і... товариша.

Берн кинув салфетку на стіл, підвівся.

— Евеліно, йди спати, відпочинь. А я, не гаючи часу, візьмуся до роботи.

Він поцілував їй руку і вийшов з ідальні.

Жінка лягла на канапу, втомлено заплющила повіки. Та сон не брав її. Перед нею, на чорному фоні, вогняними фарбами малювався образ Петера. Його божевільні очі вп'ялися в її обличчя, владно кличуть: «Евеліно! Вернись!»

Вона здригнулася, схопилася з канапи, злякано озираючись довкола... Може, він десь неподалік?.. Може, він хоче примусити її вернутися до нього?

Але поступово спокій запанував у душі Евеліни. Ні, він неспроможний цього зробити. Просто, вона відчуває навіть на такій відстані його колосальні вольові імпульси. І все ж таки як страшно!

Евеліна пригадала останній день, той страшний день катастрофи, коли Петер викладав перед нею свої маніякальні думки про завоювання світу. О, як мало було тоді в ньому людського! Якийсь страшний механізм! Механізм з людським розумом. Ні! Ні! Йоган правий... Жаліти його не можна. Коли не вдасться його врятувати, то...

За вікнами шуміли високі смереки, співали заколисуючі пісні... Евеліна схилилася на канапу. Може, їй вдасться задрімати. Але в наступну хвилину до кімнати влетів Берн. Обличчя його було бліде і стривожене.

— Що трапилось, Йоган?..

— Лихо! — Сюди їде авто, за рулем сидить Гельд!

— Твій асистент?

— Так!

— Що ж робити?

— Я сховаюсь! Він, здається, сам. Поговори з ним і дізнайся, чого він хоче.

Вони кинулися до вікна. Справді, біля воріт спинилася відкрита машина. З неї вийшов Гельд і після хвилинного вагання попрямував до вілли.

Берн відсахнувся од вікна.

— Як він узнав, що ми тут? — злякано запитала Евеліна.

— Не час з'ясовувати це! Він, безумовно, агент поліції. Спробуй спекатися його. А потім... потім ми вирішимо, що робити.

Берн зник у сусідній кімнаті, а Евеліна поспішила в коридор назустріч Гельду.

Асистент, схвильований і трохи зніяковілий, підійшов до неї.

— Мені потрібний доктор Берн!

— Доктора нема,— сухо відповіла жінка.— Він недавно виїхав звідси.

— Неправда! — гаряче заперечив Гельд.— Я знаю — він тут.

— Шановний пане!—Евеліна спалахнула.— Ви забуваєтесь! І яким чином ви дізналися, що ми тут?

Гельд гірко посміхнувся.

— Ви, напевне, вважаєте мене за шпигуна? Даремно! Я приїхав сюди ради Стара, ради... вас! Адже ви його дружина!

— Але ж Берна нема,— вперто вела своє Евеліна.— Якщо ви хочете щось сказати, говоріть мені, я передам доктору.

— Гаразд! Я поїду назад, тільки прошу вас — передайте зміст нашої розмови доктору. Я хотів затримати його ще там, у місті, але не встиг. І тому поїхав за вами. Я змушений був це зробити... Ви покинули напризволяще Петера Стара. Ви розумієте, що ви вчинили? Тепер він

кинеться розшукувати вас, наробить дурниць. Його психічна могутність...

— Звідки ви знаєте про його могутність? — перебила Евеліна.

— Я помічник Берна, — сухо відповів Гельд. — Крім того, я випадково почув вашу розмову... Його обов'язково використають у своїх цілях корпоратисти. Невже ви не розумієте, до чого це призведе?

— Що ж пропонуєте ви? — запитала Евеліна, вже втрачаючи витримку.

— Ви не повинні були їхати від нього. Його необхідно ізолювати від людей. Ви тільки подумайте — це ж страхітлива машина для масового гіпнозу. Адже доктор Берн і ви — найближчі йому люди. Ви могли б тримати Стара в певних рамках, доки не буде встановлено причини цієї психологічної патології¹...

— Ну, гаразд! Що ж ви пропонуєте? — ледве приховуючи роздратування, запитала Евеліна.

— Негайно їдьте назад! Доки він вдома і не накоїв лиха, треба вивезти його в надійне місце, де б ніхто не міг знайти його. Ми переправимо вас всіх в іншу країну. Звичайно... на певний час...

— Хто це такі... ми?

Гельд знітився.

— Поки що я цього сказати не можу. Підозріння спалахнуло в душі Евеліни з новою силою.

«Безперечно, це агент, — подумала вона. — Він хоче заманити нас і видати поліції».

А вголос сказала:

— Гаразд! Я передам доктору ваші слова. Я згодна з вами...

Гельд радо посміхнувся:

— Ми допоможемо вам! Запам'ятайте адресу: Прахтштрассе, 37, квартира Бервальдів. Чесні, надійні люди... запитайте мене. Краще приїжджайте вночі... Ви навіть не уявляєте, яке страшне лихо ми відвернемо від світу, якщо ізолюємо Стара. Все інше може зробити тільки Берн!

— Що інше?

— Повернути вашого чоловіка до нормального стану.

Гельд подав руку Евеліні.

— Я їду! Не марнуйте часу! Сьогодні треба це зробити, а то буде пізно.

— Гаразд.

Евеліна зачекала, доки Гельд вийшов з вілли і сів у машину. А коли авто рушило, вона прожогом кинулась до кімнати. Там її вже чекав Йоган.

— Ну, що? — нетерпляче запитав він.

Евеліна передала йому зміст розмови.

— Я так і думав, — блиснув очима Берн. — Агент поліції, ніяких сумнівів. Ми не можемо їхати туди — ти розумієш? Петер перетворить нас у слухняних кроликів і примусить виконувати його волю. А корпоратисти використають мій винахід для воєнних цілей. Тепер я знаю, хто передавав поліції відомості про мої роботи.

— Що ж нам діяти, Йоган?

— Не поїдемо! Залишаємось тут.

— Як? — здивувалася Евеліна. — Вони ж знайдуть нас?

Берн іронічно посміхнувся.

— У мене така підземна лабораторія, що її не відшукає ніяка поліція. Там ми будемо спокійно працювати цей місяць. Тим часом все з'ясується.

Берн натиснув кнопку дзвінка. Зайшов Фріц.

— Що бажає доктор? — привітно запитав він.

— От що, Фріц. Я буду в лабораторії. В нижній — ти розумієш?

— Ви хочете сказати....

— Я хочу сказати, що, хто б не приїхав — друзі, вороги, чорт, диявол — все одно, мене нема, я поїхав, і ти не знаєш, де я. Зрозуміло?

Фріц вклонився.

— Все буде зроблено, доктор. Працюйте спокійно.

— Газети, листи — передавай мені кожного дня!

— Слухаю...

— Щодня виїжджай до міста і розвідуй все, що торкається мене.

— Все буде зроблено.

— А тепер іди...

Слуга вийшов. Берн відкрив на стіні дверцята, включив рубильник. В ту ж мить Евеліна зойкнула: підлога здригнулася і почала опускатися.

— Що це, Йоган?

¹ Патологія — ненормальність.

— Спокійно! Ми опускаємось на той світ,— пожартував Берн.

Спуск припинився. Берн підійшов до отвору в стіні, пропустив поперед себе Евеліну. Підлога з тихим шумом знову посунулася вгору.

Напівтемними коридорами, по вузьких східцях Евеліна і Берн попрямували до підземелля...

Зустріч у лісі

Десь кілометрів за п'ять від вілли Берна, серед густих чагарів, що щільною стіною обступили дорогу, Гельд наказав шоферу спинити машину. В око йому впала невеличка хатинка, яка стояла трохи осторонь від шляху, під високою стрункою ялинкою і дуже нагадувала житло альпійських горців — гостроверха, кладена зрубом, з красивою мансардою. «Лісник», подумав Гельд.

— Візьміть за всю дорогу від міста й назад,— сказав він, даючи шоферу кілька асигнацій.— Мені доведеться затриматись тут.

Шофер з байдужим виглядом перелічив гроші, так само спокійно, флегматично заховав їх в кишеню і, не попрощавшись, поїхав далі.

Гельд кілька хвилин, вагаючись, стояв на дорозі. Рішення, яке він шойно прийняв, було раптове й дивовижне. Зовсім несподівано, ще сидячи в машині, він збагнув, що його розмова з Евеліною була фікцією, що Берн навмисне сховався від нього, що вони не повірили йому і на призначене місце до нього не прийдуть. А коли так,— його поїздка була марною. Він не зміг переконати Берна, не зміг заручитись його допомогою. Страшне лихо наближається невідступно й швидко.

Гельд рівним кроком підійшов до хатинки. Постукав у двері. Йому відчинив невисокого зросту вже літній чоловічок— з тоненькими вусиками і гостренькою борідкою. Зовні він здавався інтелігентною людиною.

— Ви не можете покликати господаря дому? — звернувся до нього замість привітання Гельд. Чомусь одразу виникла думка, що чоловік з борідкою — теж випадково заїжджий, можливо, комер-

сант, а то й просто любитель далеких мандрівок..

— Я — господар,— непевним тоном одказав чоловік.— Чим можу служити?

— Я вивчаю природу тутешнього краю... мені треба...— Гельд на мить завагався, і це вагання не сховалося від уважного погляду чоловіка.— Я хочу пожити у вас день-два... звичайно, якщо ви мені не відмовите.

— Заходьте до кімнати,— припросив чоловік уже привітніше.— Вибачайте, я лісник, і особливої розкоші ви тут не знайдете.— Він перший пройшов темними тісними сінцями і відчинив двері до кімнати. Власне, ця кімната — простора, з двома маленькими вікнами на протилежних стінах, і займала весь дім.— Прошу вас, розташовуйтеся, мене звати Людовіком фон Едельгорном. Так, так, не дивуйтеся, колись і ми, фон Едельгорни, жили в краших будинках.— Він урочисто підняв догори праву руку, і його брови трохи зійшлися на перенісці. Шкіряна, вже потерта куртка лісника, його грубі, мабуть, теж хтозна-якої давності шерстяні штани, великі шкарубкі руки, вкриті виразками й мозолями, дивно контрастували з суворим благородним виразом обличчя старика.— Колись і наш рід славився на всю країну. Мій прадід розповідав, що фон Едельгорни були першими радниками при дворі його імператорської величності. Всі оці ліси належали нашій родині. Але ж кому в наш час потрібна родовитість і благородство! Нікчемні грошові мішки захопили владу, розтоптали велич нашої країни... Тепер мені доводиться працювати лісником на землях, що належать якійсь шахраюватій фірмі.

Він раптом заметушився, згубив усю свою пиху і почав перепрошувати Гельда:

— Ви мені пробачте! Чого тільки не наговорить стара голова. Можете зайняти оце велике ліжко, воно належало моїй бабусі, останній княгині на двісті кілометрів в окрузі. Спійте спокійно, сподіваюся, ви не вірите в духів. Вона зрідка приходить до мене порадитись, але сторонніх не чіпає. Вибачте, як вас величати? Траумвальд? Яке чудове, милозвучне ім'я!

Гельд слухав базікання старика, але думками був далеко звідси. «Доведеться чергувати на дорозі. Якщо протягом доби Берн не проїде цією дорогою до міста, значить, вони мені не повірили. Тоді я поїду до них знову, буду переконувати їх, буду благодіяти...»

Його роздум перервав скрипучий голос господаря дому:

— Скажіть, ви давно були в місті?

— Ні, я щойно звідти,— майже не думаючи відповів Гельд.

— Звідти? — раптом здивувався старик — Але ж ви їхали до міста, а не з міста. Вибачте, що я, стара голова, лізу не в свої справи... Життя тут таке нудне, що мимоволі почнеш мудрувати...

— Я їздив по навколишніх місцях, мене цікавить флора й фауна...

— Ах, так, перепрошую, пане Траумвальд! — Старик метушливо порався в кімнаті, намагаючись привести до ладу розкидані речі, меблі, різне шмаття.— Ви не чули про останні події на Голубому Беркуті? У мене невеличкий приймач, вчора одна закордонна станція передала страхітливе повідомлення. Начебто втплено більше п'яти тисяч чоловік. У наш час теж вбивали людей, але ж де гуманність? Все це робиться так відверто, з такою цинічністю!

— Я знаю не більше вашого,— сухо відповів Гельд. Базікання старого починало його дратувати.

— Так, так, вибачте! Може, ви хочете що-небудь попоїсти? Я не вживаю м'яса, ви самі розумієте: серце, нирки... Але ось добрий салат, коржі. Мені приносять молоко. Тут недалеко селище... Живуть одні дикуни, ніякого благородства, грубість в манерах, у словах... Але треба визнати — чесні, роботящі людиці. Молоко хороше, без води. Пийте, пийте, я нічого не візьму з вас за їжу. Я вдячний вам, що ви розважили мене в цій самоті.

Гельд не став відмовлятися від їжі. Апетит у нього був страшенний. Він навіть забув, коли востаннє їв. Допався до їжі, немов його два дні тримали в погребі. Наминав за обидві щоки, але очима щоразу пильно позирав на свого дивного господаря. Чи справді він дивакуватий чи, може, тільки прикидається таким? І

чого так допитується про його наміри, чому це його цікавить мета Гельдової подорожі?

Попоївши, Гельд одразу ж вийшов з хати. Сказав старику, що піде прогулятися, тутешню природу роздивиться.

Пройшовши дорогою метрів триста, він, сховавшись в густому чагарнику, що цієї пори саме пишно розквітав червононькими квітками шипшини,— став стежити за навколишньою місцевістю. Це був пустельний край, розташований за сто кілометрів від міста, а від найближчого гірського села — за двадцять. Тому цей шлях був майже безлюдний.

Гельд пильно дивився в тому напрямку, де за пологими узгір'ями серед густого лісового масиву ховалася вілла Берна. Звідти, і тільки звідти мали їхати до столиці Берн і Евеліна.

Гельд марно прождав до вечора. Коли вже в сутінках він повернувся в хатину, старий лісник, повільно щось пережовуючи своїм майже беззубим ротом, з легкою підозрою спитав його:

— Де це ви, пане, так довго забарилися? Я вже й бозна-що став думати. Може, гадаю. Його злодії захопили, а може, заблукав у лісі. Край у нас тут безлюдний. Одна вілла доктора неподалік, та він у ній рідко коли й живе. Ось тільки вчора доктор проїхав з своєю дружиною на машині.

— Ви... ви бачили? — Гельд спрямував на лісника невідривний настирливий погляд, в якому легко було прочитати гарячкове нетерпіння.— Ви не знаєте, поліція не була в цих містах? Може, хтось цікавився Берном?

Старий задумливо почував свою клиноподібну борідку, зиркнув скося на Гельда і чомусь став покvapливо оглядати свій старенький похідний мішок. Дістав голку і залатав невеличку дірочку. Щось відрізав, щось доточив. Та все це було тільки про людське око. Нашадок «великого й славнозвісного» роду фон Едельгорнів, потомок імператорських радників, одразу ж зметиковав, що йому нагодився випадок збагатити своє кволенке господарство на кілька золотих монет. Треба тільки піти і... Так, негайно треба сходити, доки цей невтомний «дослідник

флори й фауни» ще не дав дьору з його самотньої лісової оселі.

— Ох, діла, діла,— почав квапитись біля свого маленького мисливського столика дідок.— Оце б полежати та побазікати з шановним гостем, аж ні — треба чвалати в ліс. Народ же у нас, самі знаєте, який: не догледів раз — півліса обчухрають. Лиха матиму тоді від пана інспектора, хай боронить свята діва, заступниця наша...

Він вийшов з хатини, і Гельд ще кілька хвилин чув під вікном його бурмотіння. Потім у вікні з'явилася його постать—він уже сидів на велосипеді і уважно придивлявся в темні кімнати.

Постукав пальцем у шибку.

— Ви ж не кидайте дому, поки я вернусь,— гукнув Гельдові і хутенько покотив до дороги.

Але Гельд не послухав поради старого. Сидіти в хаті не можна було ажніяк. Не для того він лишився в цій глушині. Може, саме зараз проскочить на своїй машині Берн. Треба негайно йти до шляху.

Сівши під невисоким сосновим деревцем, Гельд замислився.

Як дивно складалися події. Він, Гельд, мрійник і фантазер, що з самого дитинства прагнув зробити щось хороше, правдиве, геройське, прагнув відкрити людям хоча б невелику часточку того, що звуть таємницею людського щастя. Він, Франц Гельд, який за останні копійки здобув освіту, потому вийшов на широкий шлях вченого, став помічником видатного хірурга й дослідника Йогана Берна, тепер так невдало мусив виконувати роль детектива, перетворитись у слідопита.

Так мусив, бо друзі чекали від нього, котрому вдалося найближче підійти до великої таємниці Берна, допомоги. Народжена Берном «людина без серця» вже виходила на шлях страшних авантур. Її треба було спинити за всяку ціну! Але ж Берн теж виступив на двобій з нею. Гельд добре знав, чому Йоган Берн з такою пачічною покваліфікацією покинув столицю і виїхав на таємну віллу. Він злякався свого винаходу, вірніше, тих, хто міг би використати його як зброю. Значить, треба було тільки ввійти в контакт з Берном і довести йому, переконати його, що їхній

шлях спільний. Без Гельда, без його друзів на атомних заводах, Берн не зуміє спинити Петера Стара. І ось виявляється, що Евеліна і Берн не вірять йому. Минув день, а вони не виїхали з вілли. Вже й сонце сіло, скоро не розгледіти нічого серед темряви, а їх нема... Але що це? Фари? З міста наближалась машина.

Гельд заховався в густих кущах. Краше хай його не помічають. Коли вона проїде...

Та за якихось метрів десять від Гельда великий громіздкий пікап рвучко зупинився, і з кузова зіскочило кілька поліцейських. У вечірніх сутінках Гельд розгледів тільки кашкети з довгими козирками і маленькі автоматичні карабіни.

Серед них був і «благородний» лісник фон Едельгорн. Гельд одразу ж впізнав його сухорляву зібгану постать. Він щось квапливо півголосом пояснював одному з поліцаїв, напевно старшому, і показував рукою в бік своєї хатинки. До Гельда долинули окремі слова:

—... мабуть там... зі всіх боків...

Поліцаї, розсипавшись ланцюгом, почали оточувати хатинку. Тільки шофер лишився в машині.

Гельд одразу збагнув усю серйозність становища. Поліція прийшла, щоб арештувати його. Він сам виказав себе необачним базіканням. Треба негайно діяти! Негайно, якомога швидше! Тікати? Та чи ж далеко він втече? По дорозі вони його одразу доженуть. Піти лісом — небезпечно. Він обов'язково заблукає, не потрапить своєчасно в місто.

Думки неслися в його голові з лихоманковою швидкістю. Одне рішення приходило на зміну другому. А може... може... В його голові раптом виник відчайдушний план. Більше він не вагався.

Далі події розгорталися швидко. Гельд, весь час слідкуючи за шофером, який, мабуть, задрімав, бо його голова схилилася на груди, став підкрадатися. Зігнутий, немов нічний привид, підійшов до машини ззаду. Крок, другий... Вийняв з кишені кастет... Різкий замах, удар, ще один удар, і непритомний шофер мішком упав на дорогу.

В наступну мить Гельд сидів за

рулем. М'яко зафуркотів мотор, машина подалася назад, зробила крутий розворот і швидко покотила до міста...

Вертольот іде до Бруклінгема

Гельд зайшов у вестибюль. З плащем на руці, з чемоданчиком, він поквапливо наблизився до метрдотеля і кинув на стіл ключі від свого номера.

— Прошу. Ось гроші. Ні, ні, це візьміть собі.

Сівши в таксі, Гельд коротко наказав:

— Вулиця Грінвера, дев'ятий номер.

Машина зупинилася перед невеличким одноповерховим будиночком. В передранковому тумані ледь-ледь вирізнялися дерева крихітного палісадника, а затулені вікна нагадували заплющені очі.

— Будь ласка, зачекайте, я недовго,— попросив Гельд.— Звідси поїдемо в аеропорт.

Проминувши палісадник, Гельд обережно постукав у двері. В сусідньому дворі загавкав собака, йому відгукнулась пронизливим гавканням ще одна. «Кляті, весь виселок розбудять», подумав роздратовано Гельд. Він постукав ще раз, і тільки тоді за дверима почулося чалапання ніг.

Гельд нетерпляче забрязкотів клямкою.

— Відчини, Стефан! Це я, Франц Гельд.

Двері несміливо рипнули, і крізь щілинку просунулася невеличка сухорлява голова.

— Чого ви прийшли так рано, Франц? — хрипкуватим зі сну голосом запитав хлопчина.

— Де батько?

— В аеропорту.

— Ходімо зі мною, допоможи викликати батька. Я мушу негайно вилетіти першим-ліпшим літаком або вертольотом. За мною йде поліція.

— А чого вони за вами женуться? — запитав хлопець тривожним голосом.

— Багато будеш знати — старим станеш,— похмуро пожартував Гельд.— Не думай, що вони вже на цій вулиці. Я їхав

на машині і залишив їх кілометрів за вісімдесят позаду. Але я боюся, що вони зв'яжуться з містом по телефону. Ну, швидше!

Хлопець в сутінках, не запалюючи світла, одягнувся, щось шепнув на вухо матері й вийшов за Гельдом на вулицю.

Небо вже злегка бралось ранковим багрянцем. Деревя перед будинком набули чіткіших обрисів, немов виступили з туману. Десь почулися людські голоси, і Гельд тривожно повернув у той бік голови. Але розмова стихла.

— Швидше, Стефан, кожна хвилина дорога.

Вони поїхали безлюдними вулицями до аеропорту.

За кілька кварталів від головного входу в аеровокзал Гельд відпустив шофера.

— Стефан, йди розшукай батька,— тихо озвався Гельд до хлопця.— Передай йому те, що я тобі сказав. Хай він знає, що від нього залежить життя сотень і тисяч наших товаришів. Я мушу негайно вилетіти.

Хлопець шугнув у бокові двері.

Гельд насторожено прислухався. В його напруженій уяві весь час поставали якісь дивні загрозливі образи. То йому здавалося, що приміщення порту оточене поліцією, то вчувався чийсь застережливий голос, кликав його до себе...

Але поступово нерви Гельда вгамувалися. Він зосередив свої думки. Що він має зараз робити? Вилетіти звідси — це перше і найголовніше. Йому не вдалося переконати Берна, тепер треба діяти власними силами. Він повідомить товаришів. «Комітет мужніх» обміркує всі заходи, зважить обстановку, можливо, доведеться закликати до дії робітників! Зволікання — найнебезпечніша річ...

До нього наблизилася дві постаті. Це були Стефан і його батько Томас. В ранкових сутінках важко було розгледіти обличчя чоловіка. Але Гельд його добре знав. Він знав і любив це мужнє, відкриті обличчя старого підпільника з голубими очима і виразними, немов викарбованими, рисами біля рота і на переніссі.

— Ти завалив справу? — спитав Томас притишеним голосом.

— Трапилось непередбачене, — коротко став пояснювати Гельд. — Берна я не зустрів. Мені не повірили. Напевно, вирішили, що я агент поліції. Потім я сам ледве не потрапив до рук цих молодчиків. Коротше, організуй мені втечу. З першим ранковим літаком...

Томас мить помовчав. Потім підняв голову, пильно подивився в п'ятьмі на Гельда.

— Ти певний, що за тобою не стежать?

— За мною не стежать, — твердо мовив Гельд, — але, може, вони повідомили телефоном... У всякому разі, іншого виходу немає. Якщо я залишусь тут, корпоратисти почнуть діяти. «Залізне серце» вже служить їм. Тільки що я прочитав повідомлення в вечірніх газетах — Петер Стар сформував уряд.

— Через півгодини до Бруклінгема відлітає вантажний вертольот. Я тебе влаштую туди. Правда, пілот там ненадійний. Ти маєш зброю на всякий випадок?

— Маю...

— Тоді ходімо. Я проведу тебе в одне місце, де ти зачекаєш. — Вони пройшли крізь невеличкі двері на територію аеропорту і наблизились до невисокого металічного корпусу.

— Це наш склад. Постійте з Стефаном. Тут менше світла. — Старий Томас помітно хвилювався. — Якщо хто запитає — звідки, скажіть, що ви прийшли за мною, що мамі погано, захворіла.

Хвилини чекання здалися нестерпно довгими. Електричні вогні вже погасли, кволе, немов змішане з туманом ранкове світло надало будовам аеропорту невиразносизий відтінок. Здавалося, що й земля, і ангари, і поле аеродрому, і літаки пофарбовані в один збляклий сірий колір.

Раптом Стефан схопив Гельда за руку.

— Ходімте, онде тато кличе нас.

Справді, біля самого входу в аеропорт виднілася невеличка постать Томаса. Він заклично махав рукою.

Гельд і Стефан наблизились до нього.

— Ходімте швидше, — поквапливо мовив Томас. Голос його був тривожний. — Поки що все йде як слід. Але я тур-

буюся: кажуть, що годину тому, перед самим твоїм приходом приїздили якісь люди. Ніхто з наших не бачив, куди вони пішли. Може, тривога даремна, але...

— Ти справді став лякливим, Томас, — підбадьорливо кинув йому Гельд. — Я тебе знав не таким, коли ти працював на нашому атомному заводі в Бруклінгемі.

— Гаразд, пішли, — невдоволено буркнув Томас і першим рушив навprostець через льотне поле.

Вони наблизились до довгастих з пласкими дахами приміщень — пакгаузів. Біля одного з них стояв незграбний вертольот. Кілька робітників навантажували його.

Томас відвів Гельда вбік.

— Зачекай трохи, зараз вони кінчають.

Через двадцять хвилин Гельду було дозволено зайняти місце в вантажному приміщенні серед ящиків і тюків. Після Гельда до своєї кабіни пройшов пілот. Ще до того, як піднятися по трапу, він кілька хвилин притишено говорив з Томасом. Той переконливо доводив йому щось, підкріплюючи свої слова красномовними жестами.

Пілот з похмурим обличчям і непривітним поглядом маленьких колючих очей проминув Гельда і, щільно закривши за собою дверцята кабіни, вмовився в м'якому кріслі.

Гельд вдоволено витягнув ноги. Сидіння було незручне, і дорога передбачалась нелегка.

Раптом за стінами вертольота почулося фурчання мотора. Мабуть, під'їхала машина. «Невже вони наздогнали мене?» подумав Гельд, механічно хапаючись за пістолет, що лежав у правій кишені піджака.

Розчинилися двері, і до середини заглянув чоловік у формі службовця аеропорту — на його жовтому зморшкуватому, як цитрина, обличчі, що ховалося в тіні широкого кашкета з гербом, сиділи великі рогові окуляри.

— Прошу вибачення, пане, — промовив він. — З вами полетять ще дві особи. Термінові справи, ми змушені потурбувати вас...

Він зміряв Гельда насмішкуватим поглядом і одразу ж спустився по трапу вниз. До кабіни зайшло два здоровенних хлопці в темносірих костюмах і крислих капелюхах. Жуючи сигаретки, вони сіли неподалік від Гельда на дерев'яному ящику і повели між собою притишену розмову.

Запрацювали мотори. Гучно заревли вертикальні гвинти, машина плавно піднялася вгору.

Кілька хвилин в кабіні було тихо. Але ось нові пасажирки звернулись до Гельда.

— Ви далеко, пане? — спитав один з них, широкоплечий, атлетичної будови хлопець, і зиркнув на Гельда примруженими хитруватими очима.

— До Бруклінгема, — похмуро буркнув Гельд. Настирливий погляд невідомого чомусь не подобався йому.

— У вас погодні настрої, пане? — заговорив другий, трохи старший на вигляд. — Невже наше місто справило на вас таке недобре враження?

— У кожному місті можна знайти хороше й погане, — ухильно відповів Гельд, намагаючись надати своєму обличчю виразу байдужості.

Але незвичне хвилювання сповнило його. Гельд чомусь виразно відчув, як його маленький пістолет відтягує кишеню, і подумав: «Треба було б весь час тримати руку напоготові. Хтозна, що воно за хлопці».

— Зрештою, не дивно, що у вас недобрий настрої, — знову озвався молодший пасажир, чомусь самовпевнено посміхаючись. — Такі події зараз у країні, від яких голова обертом іде. Ну, звичайно, не всякому це до вподоби.

— Що ви маєте на увазі? — звів на нього підозрілий погляд Гельд.

— Я маю на увазі тільки наше місто і його околиці, — вже сухішим тоном відрізав чоловік. — Невже ви не знаєте, що сьогодні вночі якийсь злочинець обдурив поліцію, вкрав поліцейську машину і...

В одну мить Гельд збагнув усе. Перед ним сиділи агенти поліції. Вони навмисне, відчуваючи свою цілковиту зверхність, чинили над ним обережний, замаскований допит. Рука Гельда поволі

потягнулася до кишені. Але діяти було вже пізно.

— Цей негідник, — несподівано гучно, з підкресленою різкістю промовив чоловік, — приїхав у наше місто для того, щоб розшукати хірурга Берна, якого зараз шукають по всій країні. Певно, в нього є особисті наміри, що суперечать намірам уряду й поліції. — Він раптом подивився в обличчя Гельда злим невідривним поглядом і вигукнув: — Досить грати комедію, пане. Руки на коліна! Не думайте чинити опір, наша зброя б'є без промаху.

Він різко нахилився вперед і швидко обмацав Гельда. Забрав пістолет, гаманець, носову хустину. З кишені штанів витягнув портсигар.

— Сподіваюся, ви порядні джентльмени, панове, — мовив спокійним тоном Гельд, гарячково обмірковуючи ситуацію — і принаймні залиште мені сигари...

Оволодівши зброєю Гельда, обидва агенти вмить змінилися на обличчі. Очевидно, це вже було професійною рисою їхнього характеру: доки жертва переслідування озброєна, вона викликає ненависть і підозру, тільки-но вона потрапляє до пастки, вони одразу ж добрішають, ладні встановити з нею навіть якісь панібратські відносини, зав'язати дружню розмову. Ось і зараз молодший агент привітно посміхнувся і сказав:

— Ви вгадали, пане, сигар ми не палимо, можете залишити їх при собі. Вибачаюсь, здається, мій колега палить...

— Прошу, прошу, — спохватився Гельд і чомусь уважно став копирсатись у портсигарі.

Пригостивши старшого агента, Гельд вийняв сигару і, відкусивши кінчик, взяв її в рот.

Агенти продовжували жваво патякати, але Гельд їх не слухав.

— Ми стежили за вами від самого готелю, — говорив молодший агент. — Звичайно, ми могли б взяти вас ще на вокзалі, але ж ми теж люди. Псувати вам настрої, пане, в момент вильоту — це було б просто не по-джентльменськи. І потім нам теж хочеться забавитись... Так, так, пане, нам набридає ганятися за

злочинцями по курних шляхах та завулках. Ми вирішили потішитися, влаштувати своєрідну комедію.

Гельд підніс сірник до своєї сигари і підпалив її. Синій димок тоненьким струмком піднявся вгору. І раптом кінчик сигари спалахнув яскравим синюватим вогнем, щось зашипіло, затріщало, немов фейерверк, і тонка пружна цівка сивого диму порснула в обличчя агентів.

Агенти отетеріло витріщили очі. Не встигли вони зважитись на якусь дію, як їдкий дим запаморочив їхню свідомість. Без жодного звуку обидва лантухами зсунулися на підлогу.

Гельд, вдаривши кінчиком сигари об стіну, загасив її. Кілька секунд він сидів з затиснутим ротом, відвертаючи обличчя від димової хмарки, що поволі танула. «Молодці хлопці, що дали мені цю прекрасну штучку! — подумав він. — Тепер уже отрута не страшна, концентрація її надто слабка».

Гельд підвівся і забрав у агентів зброю. Поклав їхні пістолети до кишені, свій залишив у руці. Переступив через розпластані тіла і підійшов до кабіни пілота. Рвучко відкрив її.

— Шановний! — Він простягнув руку і дулом пістолета злегка штовхнув пілота в плече.

Той з жахом подивився на нього. Його маленькі колючі очі гарячково блискували.

Гельд показав йому жестом руки на безвільні тіла обох агентів.

— Я сподіваюся, ви непричетні до цієї історії, — промовив він спокійним тоном, однак похмуро звівши над переніссям брови. — Але вашу зброю віддайте.

— Обшукайте мене, — заїкаючись відповів переляканий пілот. Ми... ми цивільні... Ніякої зброї...

Та Гельд все ж таки для певності обшукав його.

— Ну, гаразд, — мовив він, — тепер вам доведеться трохи змінити курс. На аеродромі мене, мабуть, вже чекають ось такі молодчики. Доставте мене в Штаузе. Спуститесь біля крайніх будівель... або ні, краще далі від виселку, в ліску. В ліску!.. Пам'ятайте, якщо ви поведете маши-

ну на аеродром, я пристрелю вас. — І він ще раз для більшої переконливості підніс до обличчя пілота пістолет.

Перший удар

Довге похмуре приміщення. Попід стінами — ряд столів. Газосвітні лампи розсіюють тремтливе ніжноглубе світло. Вікон нема. Двері — низенькі, важкі, з металевими окуттями. Приміщення справляє враження бункера або каюти військового корабля.

Шість чоловік, що зібралися біля маленького столу, — це члени таємної робітничої організації «Комітет мужніх». Вони зійшлися на термінову нараду в одному з запасних підземних приміщень атомного заводу в Бруклінгемі.

— Краузе, — звернувся високий сивий чоловік до молодого робітника в синьому комбінезоні. — Хто чергує біля головного входу?

— Хлопці з кабельного цеху, друже Гартман, надійні охоронці.

— Тоді розповідайте, Краузе, — владним тоном наказав сухорлявий Гартман. — Розповідайте все детально, тільки без захоплення. Ситуація надто серйозна, і ми повинні вирішити, що нам робити далі.

Всі присутні пильно дивилися на молодого робітника з чорнявим чубчиком.

— Вчора вранці, — почав юнак, — мені подзвонила матінка Гелена і сказала, що Арнольд приїде на квартиру Бєрвальда й передасть важливі відомості. Йй вдалося підслухати, що говорилося на нараді «Золотого ангела»...

— Краузе! — різко урвав його мову Гартман, — ви повторюєте те, про що вже доповідали нашому комітетові вчора. Скажіть, які відомості передав вам син Гелени?

— Я не бачив Арнольда...

— Як? Ви не виконали завдання? — Довгасте, з тонким, немов висіченим носом, обличчя Гартмана, набуло суворого виразу. — Невже ви, кращий зв'язківець нашої організації...

— Друзі! — Краузе схвильовано підніс до грудей обидві руки. — Вислухайте

мене. Я прийшов на квартиру Бервальда, але Арнольда там не було. Я чекав його годину-другу, але він не з'явився.

Краузе ніяково озирнувся навколо, немов шукаючи підтримки. Великі сірі очі його розширились.

Запала гнітюча мовчанка, лишаючи невідомим, що ж затіяли члени «Золотого ангела».

Всі сходилися на тому, що ситуація вимагає рішучих дій. Але якими мають бути ті дії, до чого треба вдатися найперше — в цьому не було єдності. Особливо хвилювали трагічні події на Голубому Беркуті.

Багато робітників заводу і серед них кілька інженерів працювали на спорудженні атомних реакторів у Грюнвальді. Вони загинули всі до одного.

— «Золотий ангел» затіяв страшну річ, друзі,— нарешті озвався Гартман.— Нас запевняють, що водосховища призначені для зрошувальних цілей. Тоді запитаємо панів з корпорації: навіщо вони вмонтували в дно сховища атомні нагрівачі. Невже не зрозуміло, що йдеться про створення найжахливішої системи стратегічних укріплень, які поставлять під загрозу насамперед життя і майно жителів наших прикордонних провінцій.

— Ми мусимо негайно сповістити про все народі! — обурено вигукнув хтось в присутніх.

— Так,— погодився ще один робітник,— негайно надрукувати прокламації...

Гартман застерезливо підняв свою кістляву руку.

— А ви забуваєте, друзі,— промовив він рішучим тоном,— що у нас поки що немає жодних доказів.

— То що ж робити?

— Може, ти волієш, Гартман, щоб ми офіційно виступили в пресі з підтримкою політики Германа Тода?

На обличчі Гартмана з'явилась гірка посмішка. Йому було боляче і водночас приємно слухати такі запальні репліки. Слова його товаришів ще раз свідчили про їхню відданість спільній справі, великій справі боротьби проти визиску, проти війни, за дружбу з країнами, розташованими на Сході, де ствердився передовий соціалістичний лад.

— Я пропоную витримку і ще раз витримку,— сказав рівним голосом сивий чоловік.— І потім прошу не забувати, що зараз перед нами постає нова загроза — людина без серця». Ми маємо відомості, що корпорація «Золотого ангела» докладає всіх зусиль, щоб втягнути цю загадкову людину в свої махінації. Гелена мала повідомити нас, але, на жаль...

— ...але, на жаль, дещо розповідь про нього інший,— почувся раптом голос Гельда. Відчинивши обережно двері, він став на порозі і привітно дивився на присутніх.

Всі кинулися до нього. Гартман схопив його за руку й потягнув до стола.

— Звідки ти, Франц?

— Зачекайте, друзі,— став відборонятися Гельд.— Людину з дороги завжди садовлять за стіл і пригощають чимось смачненьким.

— У нас немає для тебе солодких пілюль. Справи надто гіркі,— заговорив похмурим тоном Гартман.— Ти знаєш щось про «людину без серця», то розповідай: до нас доходять найдивовижніші чутки.

— Мої повідомлення не порадують вас,— мовив Гельд,— однак мушу сказати, що втрачати надії не треба. Перед віздом я хотів повідомити тебе, Гартман, щоб ви були наготові. Але за нашим інститутом пильно стежать. Я мусив їхати до Берна і переконати його в необхідності спільних дій. На жаль, він, власне, одна його супутниця прийняла мене за агента поліції. Я благав їх повернутися до Петера Стара і, використавши свій вплив на нього, ізолювати його від «Золотого ангела». Всі мої старання виявилися марними. Я ледве сам не потрапив до рук поліції. За годину до відльоту я дізнався, що Петера Стара проголошено главою уряду. Це справа надто серйозна. Це те, чого я найбільше боявся...

— Ми знаємо і дуже дивуємося,— докинув слівце Гартман.

— А й справді,— втрутився в розмову молодий хлопчина з чорним чубчиком,— чого вони так панькаються з тим Старом! Невже він справді, як твердить дехто, користується послугами нечистого?

— Ні,— заговорив Гельд,— він користується найчистішими науковими досягненнями, які, на жаль, потрапили в ненадійні руки. Вам відомо, що я на протязі кількох років працюю у Йогана Берна. Однак, свої досліди з механічним серцем він завжди приховував від мене. Можливо, він вважав мене за агента поліції, особливо після мого короткотермінового ув'язнення в зв'язку з процесом Траумана. Я знаю тільки одне: його винахід—це велика справа, це грандіозне відкриття. Але створене ним механічне серце спричинилося до дивних наслідків. Петер Стар, якому травмоване серце замінено новим, механічним, дістав можливість впливати на людей. Його механічне серце перетворило його в могутнього гіпнотизера. Зрештою, останні політичні події свідчать самі за себе. Недарма ж монополісти так гаряче схопилися за Стара. Слід чекати з їхнього боку рішучих дій, але й ми повинні приготуватися до всього.

Повідомлення Гельда схвилювало присутніх. Але думки різко розійшлися. Дехто вважав за необхідне негайно оголосити загальний страйк. Інші радили звернутися до нового уряду з запитом, які заходи вжито для детального розслідування трагедії на Голубому Беркуті. Були й такі, що вимагали переходу до збройної боротьби.

Невисокий чоловічок в пенсне, з тоненькими вусиками під гачкуватим носом, гарячково зиркаючи своїми маленькими колючими очницями, вигукував тонким фальцетом:

— Я завжди стояв за рішучі дії! І зараз вимагаю: тільки кулею й кров'ю ми зможемо врятувати нашу країну від страшних лихоліть.

— У тебе анархічні вимоги, Конрад,— гнівно одказав йому Гартман.— Ми не авантюристи, а політична організація. В країні немає умов для збройної боротьби. Ми ще не користуємось достатнім впливом серед робітників і селян...

— Е, знову політика!— злісно вигукнув чоловічок з гачкуватим носом.

— Так, політика,— втрутився й собі Гельд.— Особливо зараз ми повинні бути політиками. «Людина без серця» прийшла до влади! Петер Стар швидко поширить

свій вплив на широкі маси населення. Він піддасть дії своїх гіпнотичних імпульсів армію, поліцію. І якщо на заводі є зброя, її треба негайно вивезти звідси й захвати в надійному місці. Ми не повинні йти на провокацію. Я сподіваюся, що Бернові вдасться знайти протидію...

Чоловічок, якого звали Конрадом, встав й войовниче випнув груди.

— Так, мої хлопці мають дещо,— мовив він задержувато.— Але це їхня зброя а не зброя організації. Вони будуть тримати її там, де хочуть.

— І використують, коли захочуть?— підозріло перепитав його Гартман.

— Ні... тобто... вони можуть робити, що хочуть,— трохи знітився анархіст Конрад.— Ми віримо в силу зброї і ми переконаємо всю організацію...

Раптом розчинилися двері, і до кімнати вбігло двоє робітників.

— На завод прибула поліція!— схвильовано сказав один з них.

— Ось і дочекалися,— з серцем вигукнув Гартман.— Слухай, Конрад, де твої хлопці поховали свої іграшки? Ти певний, що їх не знайдуть?

— Певний,— сухо відрубав Конрад.

— Тоді на подвір'я, друзі,— гучно наказав Гартман.— Ми повинні бути серед людей. А ти, Гельд, іди.— Він відшукав очима юнака з чорнявим чубчиком.— Краузе, проведи доктора чорним ходом. Щоб жодна душа його не бачила.

За кілька хвилин члени «Комітету мужніх» вийшли з приміщення.

А заводське подвір'я вже виповнилось галасом, лементом, лайкою. Робітники повиходили з цехів, сердито юрмились купками, немов рої потривожених бджіл. Тут же були поліцаї. Вантажні машини, на яких їх привезли з міста, стояли в ряд, і біля кожної машини походжало кілька озброєних людей.

— Чого вони хочуть?— запитав Гартман у старого майстра, що саме проходив повз нього.

— Кажуть, начебто хтось доніс, що в людей є зброя,— знехотя відповів майстер і, махнувши злісно рукою, почвалав далі.

«Справи погані,— вирішив Гартман.— Хочуть нас потрусити добре й

полякати. Знають, що наш завод для них — найважливіша штука».

Тим часом з контори вийшло кілька офіцерів і з ними сам директор. Вони обминули робітників і попрямували до реакторного цеху. Гартман тривожно глянув їм услід. Адже в тому цеху працювало найбільше прихильників Конрада, саме вони й переховували зброю. Невже Конрад вчинить якусь дурницю?

Щільна стіна робітників, що закривала вхід до цеху, неохоче розступилася, і військові зайшли до середини.

— Панове,— говорив директор, міцний, атлетичної будови чоловік, з великим, нависаючим на очі лобом,— я запевняю вас, що ніякої зброї на довіреному мені заводі...

— Даремно запевняєте, пане директор,— обірвав його старший з офіцерів.— Ми маємо незаперечні відомості. В цьому цеху заховано сорок автоматів. Новий уряд не схильний виявляти будь-яку лояльність до бунтівників.

— Але ж ви бачите, що це тільки верстати — не більше,— безпорадно розводив руками директор.— Я працюю тут десять років...

Старший по чину офіцер, з жовтим, наче цитрина, обличчям і обвислими брезклыми щоками, зміряв директора насмішуватим поглядом своїх водянистих очей і, нічого не сказавши, попрямував назад з цеху.

Вийшовши надвір, офіцер підняв руку і гукнув натужно, намагаючись перекричати шум натовпу:

— Слухайте мене! В реакторному цеху переховується зброя. Ми знаємо про це точно. Пропоную негайно вказати місце її переховування.

З натовпу почулися вигуки:

— Даремно прийшли, пане офіцер!

— Тут завод, а не цейхгауз!

— Забирайтесь геть, панове!

Гартмант уважно стежив за поліцейськими. Обличчя їхні були похмурі, насуплені, щось неприродно закам'яніле відбилося в їхніх поглядах. Особливо вразило Гартмана поведження двох молодих хлопців з автоматичними карабінами, які стояли до нього найближче. Гартману вдалося, що він впіймав в їхніх очах бо-

жевільний вииск. Вони міцно стискували зброю, злісно поглядаючи на робітників.

«Звідки їх привезли, таких навіжених? — подумав з тривогою Гартман.— Немов кожний робітник — їхній ворог?»

Старший офіцер кілька разів пройшовся вздовж натовпу. На похмурі, насторожені погляди він відповідав неприхованою люттю.

Гартман, виступивши наперед, сувро промовив, дивлячись прямо в лице офіцеру.

— Ваш задум шитий білими нитками, пане офіцер! Ми прекрасно розуміємо, що ви хочете спровокувати нас... Робітники нашого заводу категорично протестують проти подібних дій уряду!

— Не дозволимо! — залунали обурливі вигуки над натовпом.

Підвищивши голос, Гартман говорив далі:

— Я уповноважений заявити вам і адміністрації заводу, що робітники оголошують страйк в знак протесту проти свавільних дій уряду на Голубому Беркуті і таких актів, як ось тепер!..

— Значить, не хочете сказати, де схована зброя, ще й бунтувати надумали? — злісно перервав Гартмана старший офіцер і, повернувшись до свого почту, гукнув:

— Панове, приступайте до обшуку. Дійте рішуче, це наказ нашого володаря!

Згадка про «володаря» немов електричним струмом пройняла офіцерів. Вони одразу ж підтягнулися, напружились і, гостро виблискуючи очима, попрямували до своїх загонів. За мить почулися гучні команди: «По цехах!»

Але поліцаєм не вдалося проникнути в приміщення цехів. У дверях кожного цеху стало по кілька десятків робітників. Вони взялися міцно за руки і, створивши живу стіну, перегородили шлях нежданим гостям.

«Вони роблять дурницю,— промайнуло в голові Гартмана.— Нехай краще обшукують. Справа може скінчитися кровопролиттям».

Його побоювання виявилися не марними. Стрівши на своєму шляху опір, поліцаї одразу ж вдалися до зброї. На голо-

ви робітників посипалися удари прикладів. Біля одного з цехів гримнув постріл. Можливо, цей постріл був випадковим, але він немов пробудив у душах поліцаїв щось дике й звіряче.

Почулися зойки, прокльони, благання порятунку. Гартман, притиснутий до стіни натовпом, бачив, як поліцаї з озвірілими обличчями стріляли в живу стіну людських тіл. Десятки людей вже лежали на землі, корчачись у передсмертних муках.

В одному з цехів стихійно виник опір. Майже безбройні робітники кидалися на своїх убивць, душили їх голими руками, топтали ногами, закидували камінням. Жорстокість розправи, вчиненої поліцією, викликали нелюдську зненависть. Робітники мали єдину перевагу— їх було набагато більше, і це вирішило справу.

Натовп живою стіною посунув на поліцейських.

Офіцери сховалися в приміщенні заводууправління. «Зараз викличуть підкріплення,— подумав тривожно Гартман.— На цьому справа не закінчиться».

Через десять хвилин до воріт заводу підкотило ще кілька вантажних машин. Тепер прибули регулярні війська. Вливаючись у ворота нестримним потоком, вони розсипалися врзнібіч і, вишикувавшись у щільні шеренги, повели наступ на робітників. Знову жива стіна посунулася до цехів. Сотні автоматів безперервно вилльовували смертоносну зливу.

На ганок вискочив старший офіцер. Він був розпатланий, розхристаний, немов його тільки-но душили й шматували сотні рук.

— Стріляйте! Всіх нищьте! — кричав він нестямним голосом.— Підривайте стіни цього клятого заводу!

Але й без його закликів війська творили щось жахливе. Гартман, якому вдалося з простреленою рукою проскочити на другий поверх, в хімічну лабораторію, бачив, як підбурювані офіцерами солдати добивали пострілами поранених і збитих з ніг.

Раптом, звернувши погляд до воріт, Гартман побачив незвичайну картину. Якийсь плечистий білявий чоловік в сірому цивільному костюмі, стоячи у відкритій легковій машині, немов головнокоман-

дуючий, що приймає парад війська, звертався з гучною промовою до вишикуваних перед ним солдатів. Він гарячково вимагував рукою, вказуючи в бік заводу. За кілька хвилин солдати, по команді своїх командирів, зривалися з місця і чимдуж бігли у ворота. До машин підходили нові загони, чоловік знову звертався до них з промовою. Про що він говорив, Гартман не чув, але здогадувався, що людина своїм виступом запалює солдатів на розправу. Тільки чому він у цивільному? Хто ця людина?

Гартман не міг знати, що на машині стояв Петер Стар, новий прем'єр-міністр країни.

Коли на віллу до Стара подзвонили з поліцай-управління і повідомили про події на атомному заводі, він вирішив негайно їхати туди з загоном військ. Хтозна, як виявить себе його вплив. Можливо, на відстані гіпноз втрачає свою силу. Зрештою, краще спробувати на місці. Він обміркував усе до найменших подробиць, був спокійний, як ніколи, і сповнений рішучості.

Спинив машину за кілька метрів від заводських воріт і звелів вишикувати перед собою перший загін. Сказав солдатам коротко і твердо: «Слухайте мене! Це я наказую вам, я — Петер Стар, ваш вождь. Наказую самовіддано й без жалості карати бунтівників, що порушують спокій нашої держави. Наказую виконувати волю своїх командирів так як ви виконували б мою власну волю. Ідіть і дійте!».

Після цього війська ввійшли на територію заводу.

Петер Стар спокійно, немов під час грандіозної вистави, спостерігав за ходом розправи над робітниками. Поряд з ним стояв поліцай-президент і передавав його накази офіцерам.

Стрілянина на заводському подвір'ї все посилювалася. Петер Стар бачив, як стіна сірих військових френчів сунула до цехів. А на землі лишалися сотні непорушних розпластаних тіл.

— Ні, цього мало, мало! — бурмотів нестямно Петер.— Я мушу зробити більше. Мій перший крок повинен прогрімити на весь світ.— В його запамороченій свідомості малювалися страшні картини

спустошення і руйнувань, а розпалена уява вже нищила цілі континенти й народи. Заводські цехи, що височіли перед ним, здавалися йому велетенською фортецею.

— Полковнику! — крикнув він розлючено.

— Я вас слухаю, пане прем'єр-міністр, — виструнчився перед ним сухорлявий і довготелесний, як гліст, офіцер.

— Ваші солдати діють мляво, — грімів Стар. — Я вимагаю фанатизму, я вимагаю самовідданості. Цей завод підняв свій голос проти нашої держави! Я вимагаю фізичного знищення всіх, хто чинив нам опір. Смерть і вогонь повинні очистити це грішне місце. Не жалійте будівлі, руйнуйте машини! Ідіть і дійте!

Стар зовсім втратив самовладання. Рот бризкав піною, очі блищали. Простягнувши вперед руку, немов звертаючись до неба, він кидав прокльони до похмурих заводських приміщень.

— Якщо цього буде мало, я викличу танки! — кричав він.

— Пане прем'єр-міністр, — запопадливо, тримаючи руку біля кашкета, відповідав полковник. — Ми впораємося без танків. Ваш наказ для нас святиня. Хай живе володар!

Повітря струснув вибух. За ним другий, третій, четвертий. Це за наказом Петера Стара війська застосували гранати...

Через кілька хвилин велетенський стовп диму й вогню знявся до неба. Горіло кілька корпусів. Війська поквапливо залишали зруйновані будівлі. Виносили поранених солдатів і офіцерів, викочували пошкоджені автомашини. Тільки робітникам-оборонцям шаленіюча пожежа була вже не страшна. Майже всі вони полягли від куль, посланих військами Петера Стара, першої «людини без серця».

Евеліна робить рішучий крок

Скільки годин минуло, відколи вони спустилися в підземне приміщення, Евеліна не знала. Час здавався довгим, одноманітним. Йоган зачинився в лабораторії, вона ж у відведеній для неї кімнаті без

кінця ходила з кутка в куток, мов в'язень в одиночній камері. Тут було багато книг, але Евеліна не могла читати. Страшний відчай, сумніви краяли її душу.

... Ось і тепер вона лежить в ліжку, намагається заснути. Не можна! Як там Петер? Що з ним?

Зненацька вона почула стук дверей, шум багатьох ніг нагорі. Евеліна прислухалася. До її слуху ясно долинала розмова.

Евеліна, забувши про заборону Йогана, влетіла до лабораторії. За широким столом біля якогось дивного апарата сидів Йоган.

— Що тобі, Евеліно?

Жінка звела догори злякані очі, показала на стелю.

— Ти чуєш?..

Берн тривожно прислухався, вловив невиразні звуки.

— Зараз ми дізнаємось, що там таке... Там є мікрофон.

Він присунув до себе невеликий динамік, включив його. В динаміку почулися голоси. Говорив старий Фріц:

— Я вас запевняю, пане капітан! Доктора тут не було!

— Брехня! — пролунав у відповідь різкий голос. — Ми маємо абсолютно точні відомості, що Берн приїхав сюди!..

Йоган злякано подивився на Евеліну.

— Ти розумієш? Це Гельд повідомив їх — сумніву нема!

Дальші слова заглушив шум і тріск у динаміку. Очевидно, поліція робила обшук.

Незабаром знову пролунав спокійний голос Фріца:

— Даремно ви це робите, пане капітан! Я сказав правду! Доктор вже кілька місяців не приїздив на віллу...

— Мовчи, старий блазню, — різко відрубав офіцер.

Евеліна і Берн, затаївши подих, чекали, чим це закінчиться.

— А сюди вони не доберуться? — схвильовано запитала Евеліна.

— Ні, ні! — заспокійливо сказав Йоган. — Це неможливо.

Знову пролунали кроки і потому — голос офіцера.

— Якщо доктор буде тут, повідомте

нас негайно. Його терміново викликають на консиліум — ви розумієте? Йдеться про врятування життя високопоставленої особи!.. Вашому господарю нічого не загрожує!

— Добре, пане капітан,—покірно відповів Фріц.

Берн усміхнувся.

— Яке блюзнірство!.. Та дарма... Від мене вони нічого не одержать!.. Я волюю краще зогнити в землі, ніж віддати свій винахід у руки корпоративістів.

В динаміку почувся стукіт дверей, стихаючі кроки.

— А чи не думаєш ти, що це зв'язано з Петером? Може...

Берн тривожно подивився на Евеліну, зняв окуляри і почав протирати скельця. Він завжди робив так, коли дуже хвилювався.

— Ти гадаєш, що він уже...

— Я нічого не гадаю,— з мукою в голосі прошепотіла Евеліна.— Треба якось дізнатись!..

Берн схилився до мікрофона.

— Фріц!..

— Я слухаю, доктор,—озвався слуга.

— Вони від'їхали?..

— Так!

— Слухай мене! Негайно їдь у місто!.. Привези свіжі газети! Візьми гроші — ти знаєш—де. Постарайся підкупити кого-небудь в поліції. Розумієш? Я повинен знати все!..

— Буде зроблено, доктор,—почулося з динаміка.

— Ну, щасливо!.. Повертайся не пізніше завтрашнього вечора...

Берн виключив динамік.

— Завтра ввечері ми все будемо знати, Евеліно. Заспокойся...

Евеліна пішла до себе, лягла на ліжко, та знову не могла заснути. Кілька годин лежала з мігренню, втупившись очима в стелю... Поволі втома зморилася її, повіки склепилися.

... Уві сні на неї з страшної темряви понесли кошмарні видіння. Евеліні здавалося, ніби вона йде з Петером по крутій стежині на високу гору, десь аж під хмарами. Ось вони вже піднялися на стрімку

вершину, з якої видно весь світ. Криваве сонце сідає за далекий обрій, і пільма на повзає на землю. Тоскно, сумно стає на серці у Евеліни. Вона дивиться в лице Петеру, помічає гордовиті вогники в його очах.

— Бачиш, Евеліно, насувається ніч,— говорить Стар.— Але я розжену ту пільму! Я засвічу свій факел — факел володаря світу!

— Зачекай! — стогне Евеліна, хапаючи Петера за руку, та він владно виривається од неї і відбігає на кілька кроків убік.

— Стій, божевільна!— кричить він.— Я бог — хіба ти не знаєш, що воля бога священна!..

Евеліна з жахом бачить, як Петер росте, стає велетнем. Ось голова його вже сягнула хмари. Демонічним вогнем горять його очі. Потім Стар розриває свої груди, і Евеліна бачить, як звідти нестерпним блиском палає велетенське серце. Потюки крові полилися на гори і засяяли вогненною рікою, освітлюючи навколишній краєвид примарним багрянним промінням.

Евеліна зіщулилась від жаху, притиснулася до гранітних скель.

— Дивись! — лунає громовий голос Петера.— Тепер я йду по світу! — Я — безсмертна людина!.. Скажи, хто зможе не поклонитися мені?

Він робить велетенський крок з гір на рівнину, і Евеліна бачить, як села і міста країни спалахують вогнем. В гуркоті і громі валяться будівлі, і падають обвуглені трупи на дорогах. Стар робить другий крок, зривається буря, і стає темно. Тільки сліпучі зигзаги блискавиць зеленкуватим світлом вирають на обличчі Петера. Евеліна вже ледве тримається на ногах.

— Петер! Вернись! — кволим голосом кричить вона.

Але він не чує її. Ось у жахливій по смішці кривиться лице Стара, і над горами гримить страшний регіт.

— Ха-ха-ха! — І потоками ллється кров, і в огненному смерчі в прах розлітаються міста. Ураган налітає на Евеліну, підхоплює її, мов пів'їрку, і кидає в ущелину...

— Евеліно! Еве! Кохана! — лунає над світом відчайдушний заклик Петера.
... Евеліна нестямно кричить і відкриває очі. Над нею схилився Йоган. Він лівою рукою трясє її за плече, в правій у нього — газети. З-за спини виглядає Фріц.

Евеліна якусь хвилю не може згадати, де вона і що з нею. Дивиться нерозуміючими очима на Берна.

— Що з тобою, Евеліно? — запитує Йоган.

— Мені снівся страшний сон... Ніби Петер...

— Що там сон! На, прочитай газети! Тремтячими руками БERN розгортає свіжі аркуші і починає читати.

«Президент країни доручив сформувати уряд новому прем'єр-міністру Петеру Стару! Стар залишив за собою пост військового міністра і головнокомандуючого армії імперії...»

Йоган кинув газети на ліжко і стиснув руками голову.

— Треба було чекати цього! О, що я накоїв?..

Евеліна ще не отямилась від сну, і ось нове страшне повідомлення звалилося на неї, мов сніг на голову. Вона без слів розуміла, що трапилось там, в Бруклінгемі, після їх від'їзду.

Вона з страхом і надією подивилася на Йогана.

— Що ж ми будемо робити?..

— Нічого! — відповів БERN. — Будемо сподіватися, що він не встигне накоїти лиха: йому залишилося жити не більше двадцяти п'яти днів!.. Про всякий випадок продовжимо розпочату роботу. Треба й надалі стежити за подіями в місті!

БERN звернувся до Фріца.

— Що тобі вдалося розвідати?

— Я підкупив ротмістра з поліції. Дав дві тисячі. Вас і дружину Стара розшукують власті. На всіх кордонах виставлено посилені пости. Відомо також, що новий прем'єр оголосив закон про додатковий набір в армію. По місту ширяться тривожні чутки, що скоро буде війна.

— Кожного дня навідується до міста, — сказав БERN. — Уважно слідкуй за всім, що відбувається, особливо за подіями, які торкаються мене і Стара.

— Гаразд! — відповів Фріц.

— А тепер іди, відпочинь...

Старий слуга вийшов з кімнати.

... І знову потягнулися тривожні дні, сповнені чекання і неясної надії. БERN посилено працював над виготовленням нової батареї для механічного серця. У вільний час він запрошував Евеліну і включав радіо. Відтоді, як Петер став прем'єр-міністром, тон передач різко змінився. Без кінця лунали в ефірі загрозливі голоси генералів і маршалів імперії. Вони поширювали провокаційні чутки, запевняли народ, що країні загрожує експансія зі Сходу, а тому начебто треба готуватися до страшною, нищівної війни на захист імперії і нації.

Особливо гнітюче враження на Берна і Евеліну справило повідомлення про загибель десятків тисяч людей в долині Голубого Беркута. В офіційному комюніке говорилося, що все це сталося через злочинну недосвідченість головного інженера будівництва чи навіть було наслідком його зради. Інженера заарештовано і посаджено в тюрму.

В зв'язку з цими подіями робітники атомних, металургійних, авіаційних та ракетних заводів оголосили страйк, вимагаючи розслідування страшного злочину... Урядова преса замовчувала наслідки страйку, але БERN спіймав передачу з інших країн, в якій повідомлялося про криваві події в Бруклінгемі.

Нарешті, в пресі з'явилося повідомлення про створення урядової комісії для розслідування трагедії в долині Голубого Беркута і про віддання до суду головного інженера будівництва, якого обвинуватили в державній зраді.

Спливали останні дні місяця. Евеліна з страхом чекала, якого ще лиха накоїть Петер, куди заведе його сліпа жадова влади.

Та ось Фріц привіз з міста газети. Там були надруковані незвичайні новини. Евеліна, хвилюючись, прочитала:

«Прем'єр-міністр Петер Стар тяжко захворів. Він не виходить з своєї резиденції».

Наступного дня з'явилося нове повідомлення:

«Петер Стар повернувся до виконання своїх обов'язків. Стан здоров'я прем'є-

ра покращав. Він провів засідання кабінету міністрів. Відзначають, що прем'єр дуже постарів. Очевидно, на нього вплинула невідома хвороба...»

Через кілька днів газета повідомила:

«Петер Стар знову зліг. Поки що він не може виконувати своїх обов'язків...»

Евеліна не витримала. Вона кинулася до Йогана, показала йому газету.

— Ти бачиш! Надходять останні дні! Він помре! Треба щось робити!.. Ідемо, милий Йоган!..

Берн заперечливо похитав головою:

— Ні, Еве, ні! Мені їхати зараз не можна!.. Ти розумієш — мене схоплять і...

На очах Евеліни заблищали сльози. Ламаючи руки, вона подивилася в обличчя Берна.

— Послухай, Йоган! Я не можу більше. Я люблю його! Треба врятувати Петера!.. Я поїду...

— А через тебе він узнає, де я! — крикнув Берн. — І примусить нас зробити все, що йому забажається!

Йоган потер рукою лоб, замислився. Евеліна з надією чекала, що він скаже.

— Постривай,— озвався Берн. — Залишилося три дні... Так. Безумовно, його хвороба — це наслідок зменшення радіоактивності батареї. Ти маєш рацію, Еве. Я гадаю, що радіація його мозку зменшилася — напевне, він не загіпнотизує тебе. Ідь і спробуй поставити йому ультиматум. Якщо він хоче жити — хай відмовиться від своєї політики!

— Коли я поїду? — радісно стрепнулася Евеліна.

— Сьогодні!

— Йоган, милий! Ми врятуємо Петера!

Берн сумно посміхнувся.

— Я б хотів вірити в це! У всякому разі... ми спробуємо. Після розмови з ним скажеш — хай вишле за мною літак, і дасть наказ поліції не переслідувати мене. Розумієш?..

Евеліна вже одягала легкий сірий плащ, прибрала під блакитний берет пишне волосся. Потім щиро обняла Берна. Він обережно погладив її плечі, заглянув в обличчя.

— Бережи себе! Не нароби дурниць!..

— Спасибі тобі, Йоган...

— Щасливо. Я жду... Еве!..

...Через півгодини автоекспрес мчав Евеліну по широкій автостраді до Бруклінгема...

Клятва Петера

...На таємному засіданні корпорації «Золотого ангела» розгорілася суперечка. Присутні мовчазно, з острахом спостерігали, як Тод і Стар, нагороївившись, немов дикі вепри, кидали в лице один одному страшні обвинувачення.

— Ви наробили дурниць, Стар! — жовчно скрипів Тод. — Ви допустили до того, що війська зруйнували будівлі на заводах корпорації. Ви так одурманили своїх ідіотів-солдатів, що вони з надмірною жорстокістю пролили забагато крові...

Стар — схудлий, з темним поглядом — стримано, але досить різко кинув у відповідь:

— А ви хіба не страшнішу кашу заварили в долині Голубого Беркута?! Чи не та трагедія спричинилася до страйку!.. Це, по-перше! А по-друге, коли вже на те пішло — чи нам лічити, скільки крові пролито в тому або іншому випадку?!

Шаукель не витримав, встав з крісла, сухо процідив:

— Панове, прошу вас, припиніть цю непотрібну суперечку! Я все-таки стою на тій позиції, пане Стар, що вам пора вже братися за справжні діла. Наша держава мусить виходити на світову арену. Я вимагаю сьогодні ж приступити до обговорення конкретних дій!.. І тоді все, про що ви сперечаєтесь, відпаде саме собою.

Між корпоратистами почувся гомін задоволення. Стар важко сів у крісло, провів рукою по лобі. Чому так часто повторюються в нього приступи безсилля?.. Ось і зараз відчувається, ніби хтось витрусив з нього кістки. Організм зовсім ослаб, руки й ноги ніби з вати...

Тод щось говорить, та Петер не слухає його. Цвяхом сидить в голові страшна думка: «Якщо не зустрінуся з Берном

через три дні — кінець.. А Берн ніби у воду впав Треба негайно їхати до Екельгафта!»

— Ви заснули, чи що? — лунає у нього над вухом голос Тода.

Стар підіймає голову, нерозуміючим поглядом дивиться на імперського міністра, мляво відповідає:

— Я знову погано почуваю себе, панове. Я поїду додому. Засідання проведемо завтра!..

Тод хоче сказати щось різке, його тонкі губи вже стиснулись в гнівний гримасі, але Шаукель сіпає імперського міністра за рукав. Петер, ніби манекен, повільно простує до дверей. Раптом спинається.

— Отже, завтра, панове,— промовив мляво. — О десятій годині.

За дверима, мов вірний пес, непорушно сидів Арнольд. При появі хазяїна він миттю зірвався на ноги.

— Що вам потрібно, мій володарю?

— Негайно до Екельгафта!..

Арнольд підхопив Стара під руку, обережно повів по сходах до машини.

— Жени якомога швидше,— наказав Стар, відкидаючись на спинку сидіння. Авто рвонуло з місця. У вухах засвистів вітер. Біля поліцейського управління Арнольд зупинив машину.

— Чекай мене тут,— наказав Стар.— Звідси ми поїдемо додому!..

Охоронці біля входу з острахом розступилися перед Старом і пропустили його в приміщення. Він одним духом пробіг по коридору і рвонул двері до кабінету Екельгафта. Поліцай-президент, побачивши прем'єр-міністра, зблід і загремтів.

— Пане прем'єр,— забелькотів він.— Чому ви не викликали мене, а приїхали самі?

— Я розжену твою бездарну поліцію і повішу тебе на вуличному ліхтарі! — заревів розлючений Стар.— Де Берн? Де моя дружина?

Екельгафт хотів буг щось відповісти, та Стар, стукаючи по столу, в нестямі поворював:

— Де Берн, нікчемний мерзотнику? Де Берн?

Потім важко дихаючи, впав у крісло.

Екельгафт від страху не міг вимовити й слова.

— За межі країни вони не виїжджали!..— пробелькотів нарешті він.— Я сподіваюся, що ми скоро їх знайдемо.

Петер не слухав Екельгафта. Відчув, що не може контролювати себе і сконцентрувати думки. Невже знову зникає сила?

«Зараз, зараз все перевірю», вирішив Петер і, подивившись на поліцай-президента, наказав йому в думках:

«Встань і підійди до вікна!..»

Екельгафт залишився непорушним. Петер зблід. Все! Його вольовим імпульсам кінець! Треба, щоб ніхто не помітив цього!..

Стар устав з крісла, холодно й твердо промовив до поліцай-президента:

— Даю тобі на розшуки ще один день! Завтра ввечері прощайся з життям, якщо твої нездари не знайдуть Берна і!..

Він різко повернувся і вийшов з кабінету.

Похиливши голову, сів у машину. Не бачив нічого перед собою. Безкінечне чекання смерті вкрай підірвало його нерви. Його не радувала вже ні влада, ні можливість здійснення страшних честолюбних намірів. Страх смерті каменюкою гнітив мозок.

Надто скоро він вирішив діяти! Треба було дізнатись про секрет елемента, залишити Берна при собі, а потім... потім він не боявся б смерті!.. А тепер — хто він? Примара! Його життя залежить від наявності енергії в якійсь мізерній батареї, що висить осьде на грудях! Може, самому аналізувати елемент і з'ясувати, який його атомний номер! Та ні, вже пізно! Очевидно, радіація чи напіврозпад його доходить до кінця!.. Без Берна він нічого не вдіє.

Йоган! Йоган! Ти ж товариш мій. Невже даси мені загинути? Евеліно, моя прекрасна Евеліно! Ти залишила мене напризволяще перед смертю!.. Я знаю, чому ти втекла! Злякалася страшної сили, яка з'явилася в мені!.. В тобі живі «гуманні» почуття!.. О, мізерна гуманність!.. Чи далеко заїдеш з нею? В цьому світі тільки силою можна добитися свого.

Яка жорстока його доля! Ось він — необмежений володар країни — скоро

перетвориться на шмат гнилого м'яса! А мільйони людей будуть жити, веселитись, працювати і кохати!..

Мов удар блискавкою осяяв мозок Петера. Йому згадалися давні часи юності — дні навчання, дружби і чудесних мрій!.. Ні, краще жити, як всі, без маніякальних планів! Втекти, втекти звідси, вирватися з полону кошмару!.. Аби тільки замінити елемент! Аби тільки зустрітися з Берном.

Авто виїхало за місто і зупинилося перед резиденцією Стара. Це була двоповерхова вілла, оточена буйним садом. За віллою протікала бурхлива гірська річка, вдалині синіли стрімкі схили гірських кряжів...

Арнольд допоміг Петеру піднятися по широких мармурових східцях. Біля входу, немов сірі привиди, непорушно стояли вартові. Вони мовчазно віддали честь прем'єру і знов завмерли.

Стар, схопившись рукою за груди, ледве-ледве добрався до канапи, важко опустився на неї.

— Арнольд! — слабо гукнув він.

— Що вам, володарю?

— Через кожні півгодини викликай поліцейське управління! Нагадує Екельгафту, що через двадцять чотири години Берн повинен бути в наших руках, а ні — то хай готується до смерті!

— Слухаю, — відповів Арнольд і безшумно зник за дверима.

Стар ліг. Спробував упорядкувати розбурхані думки... Може, покликати спеціалістів? Ні, він не розкриє свого секрету. Корпоратисти не повинні знати, що Стар втратив свою могутність. Але чого ж йому сподіватися? Як відшукати сліди Йогана!.. Тоді і Шаукель вже помітили, що з прем'єром не все гаразд. Петер бачив це по їхніх поглядах! Він потрібен їм як зброя для завоювання необмеженої влади над світом. А тепер! Чого він вартий тепер? Його вольові імпульси зникли. Це довів експеримент з Екельгафтом. А може, він просто перетворився?.. Треба відпочити, і сила радіації знову повернеться до нього. Завтра о десятій вечора — засідання корпорації. Його останній день, останнє засідання... Він використовує всю свою могутність, по-

ставить на ноги всю поліцію і таки знайде Йогана Берна...

Стар у безсилій люті заскрипів зубами, зірвався з дивана, пробіг по кімнаті. Кожний рух виснажував його. Через кілька хвилин йому запаморочилось у голові, тіло стало важким, млявим і він упав на диван.

Хтось тихо відчинив двері. Петер розплющив очі й побачив ад'ютанта. Його очі сяяли торжеством.

— Що трапилось, Арнольд? — кволим голосом запитав Петер.

— Володарю мій! Внизу охоронці затримали жінку, яка хотіла бачити вас. Вона називає себе Евеліною Стар...

— Що? — закричав Петер, зриваючись з місця. — Як ти сказав?

— Вона називає себе Евеліною Стар, — рівним тоном повторив Арнольд.

— Сюди! Негайно сюди!

— Цю жінку?

— Так, негайно сюди! — нетерпляче перебив Петер. — Негайно!..

Арнольд хутко вийшов з кімнати.

Почулися дрібні, чіткі кроки, різко розчинилися двері. Петер здригнувся. На порозі стояла Евеліна, бліда, схудла, у сірому плащі і голубому береті. В очах її блищали сльози.

— Петер! — прошепотіла вона і кинула до чоловіка. Він міцно обняв її. Але вона відхилилась на мить від нього і подивилася йому в лице.

— Боже мій! Як ти постарів! Подивись, на кого ти став схожий?

Евеліна схопила Стара, який ще не огамився від радості й подиву, за руку і підвела до великого трюмо. Петер поглянув на своє відображення. Скроні його були густо засіяні сивиною, вона проступала навіть серед світлого волосся. Біля рота і очей різко покарбувалися зморшки. За короткий час Петер постарів на десяток років.

Але це чомусь не схвилювало його. Він байдуже глянув ще раз на своє відображення і сів у крісло. Піймав Евеліну за руку і запитав:

— Де ти була, чому не приходила раніше?

— Не осуджуй мене! — схвилювано заговорила Евеліна. — Я не могла зроби-

ти інакше! Ти налякав мене своїми дикими ідеями! Мене гнітила твоя страшна воля!.. Але потім...

— Потім... — з надією перервав Петер.

— Потім я зрозуміла, що вчинила не зовсім вірно. Берн повинен був відразу допомогти тобі звільнитися від страшної батареї...

— Берн? Значить ви були разом?

— Так!

— Де ж він? Чому він не приїхав? Адже він знає, що я помру через два три дні!

Евеліна спохмурніла. Сіла біля Петера, взяла його за руку.

— Слухай мене! Йоган допоможе тобі. Але... ти повинен відійти від політики. Це його умова. В протилежному разі він не відкриє секрету батареї.

— Чому ж він сам не приїхав?..

— Він не хоче ризикувати! Ти ж можеш примусити його розповісти все, а він не бажає, щоб світ руйнувала диявольська сила, захована в твоєму серці.

— Ну... припустимо... я погоджусь. Значить, тоді він приїде?

— Так! Але повторюю, його умови такі: ти повністю відійдеш від політичного життя. Крім того, ти повинен дати наказ, щоб поліція не переслідувала Берна...

Стар тривожно подивився на Евеліну, мить подумав:

— Другу вимогу виконати неважко! Екельгафт фанатично боїться мене. А перше — не знаю... «Золотий ангел» не дасть мені спокою, і його молодчики знищать мене на другий день після того, як я відмовлюсь виконувати їхні бажання.

Евеліна оглянулася, пристрасно зашепотіла, схилившись до Петера.

— Тобі нічого боятися! Ми покинемо цю країну... Виїдемо на південь, до моря. Там ти відпочинеш, знову візьмешся за свої дослідження. Згадай, Петер, наші мрії? Невже все минуло, мов сон? Навіщо ти вплатився в цю страшну гру? Ти загинеш! Ти неминуче загинеш!

Петер, схиливши голову, мовчав у важкій задумі. Так, вибору немає. Його життя в руках Берна... Та, зрештою, і жалкувати ні за чим!

Стар підняв голову, глянув у тривожні очі Евеліни.

— Я згоден! Хай приїжджає!

— Ти даєш слово? Ти клянешся... нам?

— Так, я клянусь! — твердо промовив Стар. Тільки благаю — швидше! Нехай він їде, бо мені погано... серце відмовляється працювати.

— Не турбуйся, любий. — Я його скоро привезу. Але дай наказ, щоб мене відвезли туди на літаку.

Стар натиснув кнопку. Наче привид, у дверях з'явився Арнольд.

— Негайно вертольот! Поїдеш з Евеліною.

Берн відкриває секрет

Берн безперестану чатував біля вікна, занепокоєно позираючи на дорогу: чи не їде Евеліна?

Урядова радіостанція не сповіщала про стан здоров'я нового прем'єра. Йоган губився у здогадках. А якщо Петеру вдасться підкорити її своїй волі? Тоді поліція переверне всю віллу. Як би він не ховався — його все одно знайдуть.

Неспокій Берна наростав з кожною годиною. Надвечір він вийшов на ганок вілли. Навколо тривожно шумотів ліс, з-за гори насувалася темна хмара. «Певно, буде гроза», подумав він.

Берн підняв голову, та так і захолов від несподіванки. Прямо в двір опускався великий сірозелений вертольот військового типу. В обличчя Берну вдарили струмені гарячого повітря з нижніх дюз¹ вертольота.

— Тікати! — промайнула в голові Йогана блискавична думка. Та було вже пізно. Машина, важко похитнувшись, приземлилася за десять метрів від Берна.

Рука Берна опустилася в кишеню на холодну сталь браунінга. Ні, так просто вони його не візьмуть! Він не стане лялькою в руках Стара...

Але в наступну хвилину відкрилися дверцята вертольота і на пісок вистрибула Евеліна, сяючи променистими

¹ Дюзи — отвори реактивних моторів.

очима. Вона була в тому самому сірому плащі і голубому береті. За нею вийшов з машини незнайомий Берну молодий військовий з холодними, байдужими очима.

Евеліна підбігла до Йогана.

— Ну? — Він міцно потиснув її руку.

— Все добре! Він згодився на всі умови... Він зовсім хворий. Напевно, його гіпноз не діє... Ми мусимо їхати. Петер казав, що енергії батареї вистачить тільки до твого повернення...

— Це не страшно. Я розрахував точно... А хто це з тобою?

— Особистий ад'ютант Стара. Він послав його зі мною.

— Мене не будуть переслідувати?

— Ні, все буде гаразд!

Берн покликав Фріца:

— Допоможи мені навантажити деякі прилади на вертольот.

Вони зникли в будинку, а через кілька хвилин з'явилися знову, несучи невеликі, але важкі пакунки. Поклавши пакунки в машину, Берн повернувся до Фріца:

— Ти залишайся тут. Я скоро приїду.

Фріц з сумним обличчям поклонився Берну — Бережіть себе, докторе!.. — і відійшов од вертольота, витираючи старечу слезу.

Йоган подивився на червоне сонце, яке, ховаючись за зубчатою грядою гір, кривавим світлом обаграло грозову хмару, що ніби зупинилася серед неба.

— Одного разу, — прошепотів він сам до себе, — ти зробив помилку, Йоган. Що ж тепер? Добре чи зле?

Потім провів рукою по очах, ніби відганяючи якийсь привид, і рішуче повернувся до Евеліни:

— Поїхали!..

Один за одним вони зникли в дверцятах машини. За ними спокійно зайшов Арнольд.

— Це і є Берн? — запитав він Евеліну.

— Так...

Арнольд нічого не сказав, тільки скупа усмішка задоволення майнула по його обличчю.

Приглушено загули мотори, і раптом Йогану здалося, ніби вілла, річка і нав-

колишні гори, поійняті темним нічним серпанком, попливли кудись вниз.

Вертольот взяв курс на Бруклінгем.

В нічному мороці за ілюмінаторами в прогалинах між хмарами пливли зорі. Евеліна, зморена пригодами дня, спала, відкинувшись на м'яку подушку сидіння. Берн дивився на її ніжне обличчя і думка — невесела й тривожна — хвилювала його серце:

«Чого ти досягнув, Йоган? Це ті рожеві мрії про безсмертя, які штовхали тебе до шукань? Куди потрапив твій винахід, кому приніс користь?.. Замість радості й задоволення, замість вдячності людства ти бачиш кров, чуєш прокльони! Знову, як завжди, найгуманнішу ідею використали ті, хто мріє про панування над світом? Ганьба! В чому ж ти помилився? В чому?..»

Внизу засяяли вогні Бруклінгема. Вертольот пішов вниз і поволі опустився біля величезної будівлі аеровокзалу.

Евеліна відкрила очі, протерла їх кулачками.

— Що, ми вже прилетіли?

— Пора! — лагідно сказав Берн, підводячись.

Арнольд зробив знак пілоту. Дверцята автоматично відкрилися. Зелене поле аеродрому, освітлене потужними прожекторами, розкинулось за бетонованою доріжкою. Берн побачив групу людей, що мовчазно дивились на прибулих.

— Нас зустрічають? — запитав він Евеліну.

Та непевно знизила плечима.

— Не знаю... Можливо, Петер наказав!

Берн зійшов на землю, за ним Евеліна. В ту ж хвилину на Берна накинулось кілька чоловік. Не встиг він отямитися, як на його руках вже клацнули наручники.

Йоган з люттю повернувся до Евеліни.

— Оце така його гарантія?..

Евеліна спочатку оторопіла. Потім гнівно підступила до поліцейських.

— Негайно відпустіть його! Я вам наказую!..

Сухий, довгий агент жовчно засміявся:

— Вона наказує! Ви чуєте!
Полицейські дружно зареготалися. Сухий агент ще раз поглянув на фотографію, задоволено хитнув головою:

— Так! Це він — Йоган Берн! В машину!..

— Хто вам дозволив?—майже захлипаючись в сльозах, крикнула Евеліна.

— Вас, пані, ми теж просимо їхати з нами.

В цей час з вертольота вийшов Арнольд. Спочатку він вражено подивився на агентів, потім перевів свій погляд на Берна. Обличчя його посіріло. Він підійшов до сухорлявого агента і навідліг ударив його по щоці. Довготелесий оторопіло закліпав очима.

— Негайно відпустіть доктора!— владно наказав Арнольд.

Поліцаї миттю зняли з Берна наручники Старший агент, потираючи долонею червону шоку, перелякано пробурмотів:

— Пане! Ми мали наказ від поліцай-президента.

Арнольд зневажливо подивився на нього, хотів щось сказати, але в цю мить біля них, скрипнувши гальмами, зупинився відкритий автомобіль, з якого вискочив радісний Екельгафт.

— Де Берн? — крикнув він.

Арнольд криво посміхнувся. Евеліна і Берн з подивом чекали, чим все це закінчиться.

Екельгафт, побачивши Арнольда, нараз скис.

— А, пане ад'ютант! Значить, мої агенти запізналися? Це вам вдалося піймати злочинців?

— Ви недотепа, пане Екельгафт!— суворо відрубав Арнольд.— Ви про все дізнаєтесь пізніше за інших. Хірург Берн їде за викликом пана прем'єра... А це — її світлість Евеліна Стар.

Він простягнув Екельгафту охоронну грамоту за підписом Стара, і, дивлячись прямо в булькаті очі поліцай-президента, сухо додав:

— Хірург Берн перебуває під захистом закону. Дайте наказ припинити розшуки...

— Слухаю! — хрипко промовив Екельгафт.

Арнольд зробив знак Евеліні, і вони

втрьох пішли до автоекспреса. На передньому склі спалахнула урядова емблема. Авто помчало безлюдними вулицями до резиденції прем'єр-міністра.

... Через кілька хвилин машина зупинилася біля вілли. Охоронці мовчазно розступилися перед Арнольдом. Ад'ютант перший хутко піднявся по широких розкішних сходах до кімнати, різким рухом відчинив двері. Берн і Евеліна почули його радісний голос:

— Мій володарю, ваш наказ виконано!

— Де вони? — кволо озвався Стар.

— Тут, в коридорі...

— Поклич їх і залиш нас!

Арнольд жестом запросив Берна і Евеліну до кімнати і причинив за ними двері. Евеліна з радісною усмішкою наблизилася до чоловіка. Червоні плями повзли по обличчі Петера, груди високо здіймалися від хвилювання.

— Йоган! — прошепотів він.

Якийсь клубок підкотився до горла Берна, але він стримав себе і майже суворо сказав:

— Здрастуй, Петер! Як бачиш, я приїхав своєчасно. Гадаю, ти зрозумієш без пояснень, чого мені це коштувало...

— Так, я розумію!..— схопив його за руку Петер.— Мені Еве все говорила.. Але скажи тільки одне — я буду жити? Я хочу жити! Я відмовлюсь від усього... Оце кляте механічне серце!..

— Пізно говорити про це! — перебив його Берн.— Я не міг передбачати наслідків операції... Ти захопився маніякальною ідеєю, ти став марити про якусь зверхність! Невже це ти, Петер, мій товариш?..

Евеліна сіпнула Берна за рукав, благально подивилася на нього. Йоган за хвилю замовк, побачивши бліде обличчя Стара.

— Гарзд!— продовжував він.— Насамперед — твоє здоров'я. Тільки умова одна і та сама: після того, як я заміню тобі батерею, ми всі разом вилітаємо за кордон.

— Я вже дав слово Евеліні! — понуро відповів Петер.

— Ти повториш його тепер?

— Клянусь!

— Добре. Я вірю тобі.

Берн опустився в крісло і, знову, як завжди, протираючи окуляри, промовив:

— Слухай же... Мені залишилося роботи годин на двадцять. За цей час батарея буде готова.

— А якщо енергії не вистачить до того часу, як ти закінчиш роботу? — стримовано запитав Стар.

— Зараз я перевірю інтенсивність твоєї батареї, — заспокійливо відповів Берн.

Він встав і вийняв з валізки чорний довгастий апарат. На шкалі під склом тремтіло кілька тоненьких стрілок.

— Роздягнися! — наказав Берн.

Стар хутко скинув сорочку, оголивши груди, які оперезував товстий шар бинтів. Йоган почав розмотувати їх. Евеліна ще ніколи не бачила, що там, під тими бинтами...

Впав останній бинт. Евеліна легко скрикнула. Петер неспокійно підняв голову і поглянув на дружину.

— Еве! Люба! Ти краще не дивися на мене зараз!

— Ні! Ні! — тихо відповіла вона, невідривно дивлячись на Петера. — Я мушу бачити це, я повинна звикнути...

Берн, не звертаючи уваги на їхню розмову, вже замірював активність батареї. Чорні стрілки тремтіли, поволі повзли по шкалі.

— Енергії вистачить на п'ятдесят дві години! — випроставшись, сказав Берн. — Але тільки в тому разі, якщо ти не будеш напружувати свою волю. Ці два дні ти повинен відпочивати! А за цей час я встигну закінчити нову батарею...

Евеліна, тамуючи нервовий дрож, дивилася на груди Петера. З чорної коробочки, де містилася атомна батарея, підводився блискучий шнур до невеликої капсули біля соска: «І цей провід несе енергію для холодного, бездушного механізму!» думала Евеліна. Їй хотілося закричати, хвиля дитячого розпачу охопила її...

— Значить, ти встигнеш, Йоган?.. — з надією запитав Стар.

— Я впевнений! — твердо відповів Берн. — А тепер слухай — я розповім тобі конструкцію батареї! Зачкай, замотува-

ти бинтами поки що не будемо. Дивись...

Він витягнув з сумки на грудях Петера чорну плескагу коробочку, зняв кришку. Під нею виднілося три блискучі клеми.

— Тут три елементи... Дуже прості за своєю конструкцією. Зовні — германієві напівпровідники, всередині — свинцевий сплав, покритий шаром радіоактивного елементу з атомним номером 111. Цей елемент має дуже велику інтенсивність радіації бета-променів. У замкненому колі, що починається від германію, радіація безпосередньо перетворюється в електричний струм, який і живить твоє серце, вірніше — мотор компресора.

— Так просто? — прошепотів Петер. — А я...

— Просто? А ти знаєш, чого мені коштувало дістати цей елемент? Він добувається в незначних кількостях дифузним способом тільки на заводах корпорації «Золотого ангела», та й то для експериментів. Але тепер я сконструював іншу батарею. Я використав як енергетичну силу еманацию¹ елементу 111. Це ліквідує активізацію твоєї нервової системи. Крім того, запасів еманации вистачить на два роки, а не на шість місяців.

Берн закрив коробочку, поклав її в сумку і почав замотувати груди Петера. Евеліна стежила за його рухами — похмура, пригнічена і мовчазна...

Великий годинник на стіні ударив раз, вдруге... Берн здригнувся, поглянув на хронометр. Дві години ночі!

— Треба поспішати. Дорога кожна хвилина... А тебе ще раз попереджую — не вставай, не виїжджай з дому, старайся ні про що не думати.

— Йоган! Скажи мені, — несміливо озвався Петер, — чому ти не заміниш батарею тим же елементом 111? Адже він в тебе є...

— Так, є! — твердо відповів Берн. — Але я не можу тепер вірити тобі! Не ображайся. Я не хочу знову так жорстоко помилитись...

Раптом до кімнати зайшов Арнольд. Рівним тоном промовив:

— Герман Тод нагадує, мій воло-

¹ Еманация — один з продуктів розпаду радіоактивних елементів.

дарю, що о десятій годині нарада в корпорації!..

— Ти поїдеш? — Евеліна стривожено повернулася до Петера.

— Ні! ні! Заспокойся. Арнольд, передай Тоду, що я тяжко хворий і прибути не можу...

— І що Петер Стар лежатиме в ліжку не менше трьох днів,— додав Берн.

Арнольд поклонився і вийшов.

Евеліна подивилась вологими очима в обличчя Берна, розчулено сказала:

— Дякую тобі, Йоган! За все... Я залишаюсь. А ти... поспішай!..

Берн мовчазно повернувся і вийшов з кімнати.

Ультиматум «Золотого ангела»

Петер залишився сам. Хвилину він лежав непорушно, але незабаром його охопив неспокій. Йому знову здалося, що в грудях невистачає повітря, а в скронях стукають болочі молоточки.

Петер схопився з дивана, сів у крісло. Задивився непорушним поглядом у вікно. Там, на обрії, за гірським пасмом, розгорялась заграва. Важкі думи гнітили його душу, чорними кажанами кружляли в голові.

«Може, Йоган обдурив мене? А якщо в нього... не вийде? Чекати, коли залишиться дві доби?.. Ні! Я мушу діяти!»

Потім до голови тихо прокралася несподівана думка:

«Адже тепер я можу сам відновити батарею... Я накажу Фінсу негайно роздобути цей елемент. Потрібно зовсім небагато — п'ять грамів...»

І тільки десь глибоко-глибоко в свідомості слабо звучала пересторога:

«Адже ти дав слово Йогану і Евеліні! Вони приїхали, щоб врятувати тебе!»

Та перша думка захопила Стара цілком. Вона впевнено доводила:

«Якщо ти заміниш батарею, ти станеш безсилим і звичайнісіньким, нікому не потрібним інженером! А твої мрії про панування над світом?.. Досить лише відновити шар елементу III, і ти знову станеш всемогутнім! Ні, я не можу додержати свого слова! Хай пробачать мені Еве і Йоган. Я просто сумніваюся та й не

можу ждати, коли є можливість відновити елемент негайно...»

Через кілька годин Стар підіймався по розкішних сходах палацу «Золотого ангела». Герман Тод чекав його на другому поверсі.

— Здрастуйте, пане Стар! Гадаю, що сьогодні ви відчуваєте себе краще, ніж учора? — спитав він, ховаючи в куточках рота глузливу посмішку.

— Дякую. Краще,— стримано відповів Стар.

Вони зайшли до кімнати, де збиралась закрита нарада корпоратистів. Цього разу тут були присутні лише найголовніші члени «Золотого ангела» — Тод, Шаукель, Фінс та шість найбільших фінансистів і промисловців.

Поява Стара викликала загальне пожвавлення.

Всі зайняли місця навколо великого круглого стола. Герман Тод, плямкаючи сухими губами, оглянувши присутніх і, не встаючи з місця, промовив:

— Отже, сьогодні ми маємо вирішити все, що нас турбує. Час не жде! Будемо рішучими, панове! — Він зробив коротку паузу і глибоко вдихнув повітря.— Міжнародний комунізм упевнено займає позиції не тільки на світовій арені, але й всередині нашої імперії, у свідомості нашого народу. Я не буду говорити вам, до чого все це може призвести. Нам треба переходити в наступ, доки нас не знищили. Військового потенціалу імперії вистачить, щоб виступити на поєдинок зі Сходом...

— Нас агітувати не треба, Герман,— буркотно зауважив з свого місця Шаукель.

Імперський міністр скривився, незадоволено глянув на політичного боса.

— Головне, що нас турбує — це армія,— провадив він далі.— Зараза соціалістичних ідей проникла глибоко у свідомість народу, тому армія в такому вигляді, як вона є — ненадійна! Нам потрібна армія, яка буде зовсім вільною від усякого впливу, яка знатиме одного господаря — «Золотого ангела». Покладати надії на Браунгтон, як ви, напевно, знаєте, нічого. Вони передають ініціативу в наші руки... Ми мусимо діяти самостійно!

Досить зволікання і нерішучості! Ми організуємо процес над інженером Грюнтером в справі Голубого Беркута, що дасть нам можливість посилити наступ на робітників... Водночас уряд проведе підготовку армії до рішучого військового наступу. Ми чекаємо від вас, пане Стар, кардинальних дій. Ви розумієте мене, пане Стар?

Тод замовк. Всі погляди звернулися на Петера.

У голові Стара снувала одна думка: «Треба негайно вимагати елемент!»

Він обвів очима корпоратистів, зупинив погляд на обличчі Фінса.

— Перше ніж говорити про справу, яку тільки-но порушив Герман Тод, я хочу, панове, звернутися до вас з проханням.

Присутні здивовано переглянулися.

— Що ви хочете? — Нічого не розуміючи, Шаукель подався вперед.— Хіба ви не господар країни? Невже ваше прохання таке казкове?

Стар схаменувся. «Шаукель має рацію! Я почав надто благально і це насторожило їх!»

— Я звертаюся до вас з особистим проханням... Перш за все, я звертаюся до вас, пане Фінс...

Герман Тод невдоволено затарабанив по столу пальцями. Весь його вигляд так і говорив: ну, що він знову грає комедію? Але Тод змовчав.

— Пане Фінс!—продовжував Стар.— Мені негайно потрібно п'ять грамів радіоактивного трансуранового елементу III! Не пізніше сьогоднішнього дня!

— Навіщо... я перепрошую...— здивовано підняв ріденькі кушики брів Фінс.

— Я не схильний звітуватись перед вами! — різко промовив Стар.

— Але ж зрозумійте: ваше бажання виконати неможливо! Елемент III добувається в кількості двадцяти грамів протягом року, і всі наявні запаси його передаються в центральну лабораторію для експериментальних робіт над атомною зброєю.

Гнівна зморшка залягла між бровами у Стара. Його красиве лице спохмурніло.

— Мені набридли ваші пояснення,— не втримався Стар.— Ви повинні будь-що дати мені елемент.

Ерік Фінс, немов півень, скопився з місця.

— Пане! Ви забуваєте, що я почесний президент корпорації «Золотого ангела»! Як ви смієте говорити зі мною таким тоном?

Лють і відчай залили груди Стара. Він втратив здібність володіти собою, у голову важко вдарила кров. Очі прем'єра — гострі, налиті кров'ю — вп'ялися в Фінса.

— Я наказую тобі!—прохрипів він.— Я наказую тобі дати мені елемент III!..

Присутні зацікавили, смертельна блідість вкрила обличчя Фінса. Всі чекали, що під гнівним, вольовим поглядом Стара Фінс перетвориться в слухняного кролика. Адаже до нього було звернено наказ людини без серця. Та минула хвилина, друга, і нічого не змінилось. Фінс, полегшено зітхнувши, сів у крісло і ехидно засміявся.

Петер схаменувся. Він видав себе. Ганьба! Адаже Берн застерігав його. Він не повинен був виходити з дому, вставати з постелі. В цьому напруженні волі витрачувалися його останні запаси радіації.

Голова Стара низько схилилася. Треба шукати вихід! Де він? Єдиний вихід— відкрити секрет!.. Я потрібний їм — вони підтримають мене...

Петер Стар сухим поглядом подивився на Тода.

— Я розповім вам усе. Панове... я змушений говорити з вами чистосердно.

Корпоратисти з цікавістю перезирнулися.

— Моє серце зупиняється! — тихо промовив Стар.

— Ваше серце? — здивовано вигукнув Шаукель.— Ах так! — схаменувся він, згадавши, про яке серце говорить Стар.

— Так,— повторив прем'єр,— моє серце зупиняється. Сьогодні останній день мого життя. Якщо я не одержу елементу з атомним номером III,— я не доживу до ранку.

— Хто вам сказав про це? — запитав Тод.

— Хірург Берн, який сконструював моє серце.

— Ви його бачили?
— Він приїхав, щоб попередити мене.
— Чому ж він не зробив усього, що треба?

— У Берна немає елемента.

Кілька хвилин Тод і Шаукель про щось перемовлялись між собою. Нарешті, імперський міністр поглянув на Стара.

— І ви знову одержите свою силу після зарядки батареї? — спитав він.

— Так!

Герман Тод хвилину замислено дивився на свої довгі, кістляві руки, потім, звернувся до Фінса:

— Іменем «Золотого ангела» ми просимо вас дати наказ про виділення необхідної кількості елемента III для прем'єр-міністра імперії! — урочисто промовив він.

— Воля «Золотого ангела» — закон! — пискнув Фінс і хитрувато посміхнувся.

Петер не міг стримати радісного пориву.

— Значить, я одержу... елемент?

— Сьогодні ж... негайно! — відповів Фінс.

— Ні, зачекайте! — рішуче озвався Тод. — Тепер розмова у нас піде інакше...

— Що ви маєте на увазі?

— Ви розумієте, Стар, — сухим, діловим тоном почав Тод, — тепер ваше життя цілком залежить від нас! Не турбуйтеся, ми не будемо нагадувати вам про це. Забудемо маленьку суперечку на сьогоднішньому засіданні. Але запам'ятайте раз і назавжди — всі накази чи постанови «Золотого ангела» ваш уряд буде виконувати беззастережно; без консультації з нами ви не здійсніте жодного значного заходу. Коротше, у ваших діях повинна втілюватися воля «Золотого ангела»! Розумієте?..

— Це що — шантаж? — тихо запитав Стар. Його очі нагадували очі зацькованого звіра. Обурення піднялося в його грудях. Але він стримався, бо знав, що іншого виходу нема.

— Не шантаж, а ультиматум! — сухо відповів Тод. — Ви згодні зі мною, панове?

— Так! — схилив голову Шаукель.

— Так! — сказав Фінс.

— Так! — глухо відгукнулись інші члени корпорації.

Запанувала тиша. Нарешті почувся в'ялий, непевний голос Стара:

— Я згоден! Воля «Золотого ангела» — моя воля!

Тод, не приховуючи своєї радості, встав і урочисто проголосив:

— Панове! Припинимо засідання! Пан прем'єр-міністр мусить зробити все необхідне для свого здоров'я... Його здоров'я — наша спільна справа. Засідання продовжимо сьогодні вночі.

Стар підвівся, непевним кроком підійшов до Фінса.

— Поїдемо?

— Я до ваших послуг, пане прем'єр-міністр, — запобігливо вереснув старик.

Він рвучко підхопився з-за столу і попрямував до дверей. Стар важко пішов за ним. Велике нервово збудження остаточно знесило його. Відчинилися двері, Петер ступив крок і раптом світ запаморочився в його очах. Тіло Стара важко посунулося на підлогу.

Фінс підтримав прем'єра, злякано закричав:

— Панове! Допоможіть!..

З залу вискочили Тод, Шаукель, ще кілька корпоративістів. По сходах уже біг Арнольд, перестрибуючи через три приступки. Він підхопив Стара на руки, тривожно подивився в його бліде обличчя.

— Володарю! Що з вами?..

— В лабораторію! — прохрипів Стар. — Негайно в лабора..

На губах прем'єра виступила піна.

Арнольд безпорадно глянув на Фінса.

— Куди він хотів?..

— За мною, — скомандував старик. — Поїхали!..

Слідом за «почесним президентом» корпорації Арнольд з натугою поніс Петера до машини. Заревів мотор, і чорний лімузин помчав по урядовій вулиці за місто, в район атомних заводів.

— Ну, тепер він у наших руках! — прошепотів Тод, дивлячись услід машині.

— Якщо залишиться живим, — додав Шаукель.

Берн починає нове життя

Дзвонила Евеліна.

— Ти чуєш, Йоган,— сумно і втомлено звучав у мембрані її голос,— скоїлось найстрашніше.

Берн, ще зайнятий своїми дослідями, вражено подивився поперед себе на матовобілу стіну лабораторії.

— Про яке лихо ти говориш?

— Всю ніч Петер мучився,— говорила далі Евеліна,— все не міг зважитись... Під ранок йому стало гірше, і він подався до Тода...

— Я нічого не розумію,— роздратованим тоном озвався Берн.— Ти не можеш приїхати зараз до мене і розповісти мені все як слід?

— Я приїду...— Голос Евеліни зовсім ослаб, і Берн навіть не помітив, коли вона поклатла трубку.

Він підвівся з-за столу. Неспокійні думки оволоділи ним. «Що ж там трапилось? Невже?... Ні, цього не може бути, адже вони про все домовились. Петер не посміє вчинити такий крок, він просто побоїться залишитись без моєї підтримки. Все йде добре. Ще кілька годин напруженої роботи— і можна буде випробувати нову батарею».

— Пане доктор,— пролунав голос швейцара з невеличкою динамікою на столі.— До вас прийшла пані Евеліна Стар. Ви можете прийняти її?

— Негайно пропустіть!

Евеліна майже вбігла в лабораторію. Її обличчя було бліде й змарніле. Вона безсило опустилася в крісло. Руки її впали донизу. Відкинувши голову з довгим хвилястим волоссям на м'яку спинку, Евеліна промовила:

— Все пропало, Йоган!..

— Я не розумію тебе, Еве. Невже він міг...

— Так, він зрадив своє слово... Добре, що його радіація вже не діє. Інакше він затримав би мене, і, можливо, я ніколи не змогла б передати тобі цієї новини.

— Але ж чому? — Берн стояв перед нею розгублений і безпорадний.— Розкажи все, поясни мені.

Евеліна довго і схвильовано розповідала Берну про ранкові події.

— О десятій ранку Стар поїхав на засідання «Золотого ангела»,— закінчила вона.— Він хоче взяти на атомних заводах елемент...

Йоган Берн мовчки слухав Евеліну. не озиваючись ні словом. Сухе обличчя його ще більше загострилося.

— Значить, кінець? — якось непевно, ніби перевіряючи себе самого, запитав Йоган.

— Треба тікати. Я не залишусь з цим маніяком. Він лякає мене. Я ненавиджу його...

— Любиш чи не любиш, але мусиш залишитись в домі Петера Стара,— несподівано промовив Берн.

— Як? — очі Евеліни розширились від жаху.— Ти хочеш, щоб я теж перетворилася в його рабину? Щоб і мої руки вмилися кров'ю невинних?..

Йоган сумно посміхнувся. Ні, він цього не бажає. Він зробить так, щоб Евеліна не підпадала під вплив Петера Стара. Вона буде першою людиною, яка зуміє чинити опір «залізного дияволу».

Берн підійшов до свого письмового столу і вийняв звідти маленьку металеву пластинку.

— Ось річ,— сказав він,— яка врятує тебе...

Евеліна поквалливо взяла з рук лікаря металеву пластинку і оглянула її з усіх боків. Щось схоже на мініатюрний приймач. Яка ж в ньому сила? Чому так заспокійливо дивиться на неї Йоган Берн!

Він коротко пояснив:

— Це — напівпровідниковий нейтралізатор. Ще на віллі я прийшов до висновку, що треба сконструювати зброю проти біорадіації... Адже невідомо, як будуть розвиватись події. Цей маленький апарат сконструйований дуже просто... Впіймавши хвилю біорадіації, він нейтралізує її і охороняє людину від впливу гіпнозу... Просто і ефективно!..

Еве вражено слухала Берна. Тепер вона зможе, не покидаючи Петера Стара, слідкувати за кожним його рухом. Він вважає, що вона така ж рабиня, як і всі, що оточують його. Поступово і наполегливо вона керуватиме його

поведінкою, можливо, їй навіть вдасться зірвати задуми «Золотого ангела».

— Значить, я мушу тримати пластинку весь час на голові?

— Так, вона повинна щільно прилягати до тім'я,— мовив Берн.— Давай я одразу ж прикріплю її.

Він дістав з шухляди ножиці, вистриг на тім'ї Евеліни невеличкий п'ятачок і прикріпив нейтралізатор до оголеного місця.

— Ти відчуваєш що-небудь? — спитав він.

— Анічогісінько...

— От і гаразд, а він і поготів не здогадається ні про що. На цьому місці ти краще зроби якийсь чудернацький завиток.— В голосі Берна почулися жартівливі нотки.— Адже ви, жінки, мастаки робити собі найхімерніші зачіски.

— На зачіски я майстер. В цьому ти, Йоган, не помилився,— одказала з ледь прихованим сумом в голосі Евеліна.— Якщо справа тільки в зачісці, ми обов'язково переможемо...

Вони деякий час сиділи мовчки. Кожен розумів, що тепер починається нове життя, довге, напружене, сповнене неймовірних зусиль. Вони будуть робити спільну справу, відділені одне від одного непрохідною стіною.

Насуплений Йоган раптом тепло посміхнувся, і взявши Евеліну за руку, лагідно мовив:

— Хороша ти, Еве. Скільки в тобі сили! Як ми зможемо жити, не зустрічаючись.

Евеліна поклала на його руку свою долоню.

— Зустрічатись ми будемо, Йоган. Це потрібно для нашої спільної справи і...— Раптом щось гарячею хвилею залило її серце. Адже ця лагідна людина, цей мужній, скромний, вольовий вчений, руку якого вона колись так беззастережно відхилила, ввійшов в її життя. Він став її першим і найщирішим другом.— У мене є подруга на вулиці Бохум, 17 Вона — кравчиха. Через неї ти дізнаєшся, як зв'язатись зі мною. А зараз... я навіть не уявляю, що ти будеш робити.

— Я бачу, що мені одному не під силу така справа,— тихо, ніби щось зва-

жуючи в думках, мовив Йоган Берн.— Я буду шукати людей, які допоможуть нам. Ці люди є. Я дам в їхні руки зброю, проти якої безсилі навіть чари «залізного диявола».

Евеліна встала з крісла. Їй треба було йти. Вона простягнула Йогану свою тендітну красиву руку, але він раптом схилив голову і припав до неї гарячим поцілунком.

— Мужайся, Евеліно! — прошепотів він пристрасно, ледве тамуючи в собі хвилювання.

— До швидкої зустрічі, Йоган! — з теплою одказала йому Евеліна.

Вона вийшла, а Берн, прислухаючись до її кроків, що поволі завмирили в коридорі, тільки беззвучно повторював. «До швидкої зустрічі... до швидкої зустрічі...»

Вечоріло. Берн навмисне не включав світла. Хотілось побути на самоті. Стояв посеред просторого приміщення лабораторії, серед химерних, ледь виразних довгих столів з безліччю пробірок і реторт, з дивовижними апаратами й інструментами, стояв і прислухався до внутрішнього голосу. Немов перевіряв своє життя, свої держання і мрії.

Чого домігся він, створивши механічне серце? Він перший вивів людський організм на шлях безсмертя. Своєю думкою він досягнув найзаповітнішу таємницю природи й буття, відчинив двері у невідомий світ. Чи, може, то все було тільки його фантазією? Хіба його «механічне серце» не стало звичайнісіньким механічним автоматом?

— О господи! — простогнав у відчаї Берн і безсило опустився на стілець.— Може, ти караєш мене за гординю, за мою зухвалість, за те, що посмів я зробити крок у твій незвіданий світ? Навіщо я створив те кляте серце, коли, крім крові й сліз, воно нічого не принесло людству? Якби тільки міг, якби мені сила, я своїми власними руками знищив би «залізного диявола», плід моєї одвічної мрії...

— Ні, ви зробили велику справу, людство залишиться вам вдячним. Не відчаюйтесь, Йоган Берн.

Йоган здригнувся. Чиясь рука спокійно лягла йому на плече. Він обернувся

і в пітьмі упізнав свого асистента Франца Гельда.

— Як ви потрапили сюди, колего?— тремтячим голосом запитав Йоган Берн.

— Я прийшов до вас, доктор,— спокійно одмовив Гельд,— бо тільки ви можете врятувати нашу країну від страшних лихоліть, які готує їй «залізний диявол».

Берн боязко підняв попереду себе руку. Підозра й надія змішались у його серці. Темна постать, що стояла біля нього, лякала його, але водночас він відчував, що ця постать принесла йому довгождану відповідь на питання: що робити далі?

— Скажіть чесно,— промовив Берн хрипким голосом,— чого ви хочете від мене? Хто послав вас?

— Насамперед, доктор, давайте кінчимо грати в містерію і включимо світло.— Гельд сам підійшов до вимикача і натиснув на кнопку.— Ну, ось, тепер ми більше схожі на людей. Ви дозволите мені сісти? Дякую.

— Гельд,— заговорив Берн.— я хочу, нарешті, дізнатися, якими картами ви граєте...

— Ви вимагаєте відвертості?— Гельд прямо подивився в обличчя Берна своїми розумними темними очима.

— Я хочу знати правду, можливо, ми знайдемо спільну мову. Розумієте, колего, тільки правду!

Франц Гельд рвучко підвівся і підійшов до вікна. Став спиною до Берна, кілька хвилин мовчав.

— Доктор, я шукаю правду з шістнадцяти років, відколи мого батька завалило на шахті і мені довелося утримувати сім'ю. Але давайте зараз говорити не про правду, давайте думати разом, як врятувати країну, весь наш континент від нових жахів війни, від сліз і крові, які готує кліка «Золотого ангела». Ваше «залізне серце» потрапило до рук пройдисвітів, котрі цінують науку тільки з погляду її використання для власного збагачення, для здійснення людиноненависницьких планів.

— Ви даремно проповідуйте мені доктрини червоних,— урвав його мову Берн.— Ви знаєте, що я не займаюся політикою..

Гельд зробив крок до Берна.

— Ні, доктор,— Гельд заперечливо похитав головою,— ви навіть не уявляєте, як ви далеко зайшли в політику, не бажачучи того... Витвір ваших рук, вашого генія... так, я не боюся назвати факти... витвір вашого генія робить страшну політику. Ви чесна людина і не повинні лякатися слова «політика». Від нього вам все одно не втекти.

Берн застерезливо підняв руку.

— Я згоден взяти свої слова назад,— промовив він примирливим тоном.— Але кажіть конкретно, що ви хочете. І, зрештою, скажіть, хто ви?

— Я — ваш асистент, крім того, я — друг вільних людей.— Гельд говорив неквапом, зважаючи кожен фразу, невідривно стежачи за виразом обличчя Берна.— Вільних людей в нашій країні багато, доктор, не будемо уточнювати, хто вони і як вони зветься по-справжньому. Знайте тільки одне: вільні люди хочуть допомогти вам. Надто страшне лихоліття принесло країні ваше відкриття. Тож давайте діяти спільно. Ви згодні?

Берн мовчки кивнув головою. Він раптом відчув себе безпорадним і безсилим.

Гельд розповів доктору про останні новини. Яскраво й детально змалював йому трагедію на Голубому Беркуті і криваву подію на атомному заводі під Бруклінгемом, переконливо довівши, що це були дві ланки одного безкінечного ланцюга злочинної політики, яку провадить корпорація «Золотого ангела».

— Ви, доктор,— говорив Гельд,— ніколи не відкривали мені таємницю свого винаходу, і тому я не знав, яким шляхом ми повинні йти...

Берн дружньо взяв Гельда за руку і, дивлячись йому довірливо в очі, сказав:

— Тепер для вас, колего, не буде таємниці. Я вірю вам, і ви повинні знати правду.

Протягом години Йоган Берн детально розповідав своєму асистенту принцип дії механічного серця. Він креслив перед ним на папері складні схеми, підводив його до апаратів, включав найскладніші механізми, палко жестикулюючи, до-

водив йому щось. Він розкривав йому велику таємницю свого життя, вірячи, що слова його падають на плідний ґрунт.

— Тепер ви розумієте, в чому річ?— спитав він Гельда, скінчивши свої наукові пояснення.— Проклята біорадіація. Я не повинен був створювати механічного серця.

Але Гельд не погодився з ним. Він, сміливий вчений і політик, розумів, що Берн зробив велике відкриття: примусив метал служити живій матерії, перекинув місток від органічного світу до неорганічного.

— Однак, скажіть мені, шановний доктор,— говорив Гельд,— невже ви коли-небудь серйозно вірили в те, що метал може бути не тільки містком, але й здатен замінити органічну матерію?..

— Я не тільки вірив у це,— тихо озвався Берн,— вся моя праця ґрунтувалася на цій передумові. Вічне серце робить людину безсмертною, перетворює її органічні клітини у вічно функціонуючу категорію... Очевидно я помилився.

— Мені здається, доктор, що ви справді помилились,— м'яко мовив Гельд,— але ваша помилка не в тому, що ви сконструювали механічне серце. Ні, це серце ще послужить людству. Однак, я гадаю, що воно ніколи не замінить живого серця. Ви пригадуєте, ми говорили колись про роботи московських вчених?

— Так,— кивнув головою Берн,— здається, щось про відновлення органічної речовини...

— І про використання вашого механічного серця в поєднанні з великим відкриттям наших московських колег.

Берн ніяково посміхнувся. Йому було приємно говорити з Гельдом, він відчував у ньому справді допитливий глибокий розум, просту людську ширість і дружню прямотинність.

— Я підозрював тоді, що ви хочете знищити мій винахід, обезцінити його...

— Не знаю, про це ви мені не казали, можливо, тільки думали, але ваше недовір'я гнітило мене страшенно.— Гельд рішуче підвів голову.— Ну, гаразд, для спогадів у нас зараз обмаль часу. Давайте краще подумаємо, як запобігти ли-

хові, яке має скоїтись, а власне, вже скоїлось.

— Мабуть, думати доведеться більше вам, колего,— Берн хитрувато глянув у вічі Гельда.

— Як?.. Не розумію...

— У принципі я розв'язав проблему самооборони, тобто я винайшов апарат, який дає можливість рятуватись від згубного впливу біорадіації Петера Стара. Від вас залежить, чи зможемо ми перетворити його в засіб масової оборони.

— Апарат виправдав себе, ви певні?

— Я не тільки певний,— сказав Берн,— але й перевірів його в своїх лабораторних умовах. Людина, забезпечена цим захистом, може не боятися вольових імпульсів «залізного диявола».

— О, як нам потрібні зараз такі апарати!— вигукнув Франц Гельд.— Ви можете передати нам свій винахід?

Берн пройшов у куток лабораторії, відкрив невеличкий сейф і вииняв звідти кілька металевих пластинок.

— Ось вони...

Гельд вражено подивився на руку Берна

— Ні, ви... ви жартуєте,— пробурмотів він недовірко.— Невже оці залізячки...

— Так, саме ці залізячки,— посміхнувся Берн.— Звичайнісінький нейтралізатор-резонатор, який перехоплює біорадіацію і надійно захищає мозок. Простий напівпровідниковий контур, настроєний на хвилю біорадіації...

— Так, справді геніально і просто!— не стримав свого подиву Гельд.

— Але для виготовлення нейтралізаторів необхідні лабораторні умови.

— Зачекайте, хіба ваша лабораторія?..

Берн сумно похитав головою.

— В тому й річ, що я перебуваю тут останні хвилини. Вчора ввечері Петер Стар пообіцяв мені залишити свій злочинний шлях, своє прислужництво «Золотому ангелу». Я повірив йому і відкрив секрет батареї. Годину тому я дізнався, що Петер Стар зрадив своє слово. Він знову з корпоратистами. Тепер він примусить мене обслуговувати його механічне

серце, працюючи над його удосконаленням.

— Ви повинні залишити клініку.

— Так, єдиний вихід — це втеча. Не знаю, що й як буде, але мені треба перейти на нелегальне життя. А раз так...

— ...значить, ви не матимете змоги конструювати нейтралізатори,— додав за нього Гельд стурбованим голосом.

— Ви маєте цілковиту рацію, колего. Голими руками ці залізячки не виготовити.

Гельд думав не довго.

— Мої друзі допоможуть вам. Вони влаштують вам конспіративну квартиру.— Гельд хвилину помовчав.— Шкоди лабораторного обладнання... то ми заберемо все, що є найціннішого в цій клініці.

Берн сумним поглядом обвів велику простору кімнату, несподіваний жаль заповнив його серце. Своїми руками він мав пограбувати оцю прекрасну лабораторію, де було здійснено стільки дивовижних дослідів.

— Що ж, іншого виходу немає,— тихим голосом погодився Йоган.

Вони заходились передивлятися обладнання й препарати, які належало вивезти. Берн брав пробірки, колбочки, великі й маленькі пляшки з хімікатами, передивлявся блискучі інструменти, найнеобхідніші речі відкладав убік.

— Одному цього не винести, колего,— констатував безпорадно Берн.

— Я допоможу вам.— В голосі Гельда почулися рішучі владні нотки.— Зараз я поїду до товаришів, повідомлю їх. Ви готуйтеся. Рівно через півтори години ми під'їдемо за вами. Відпустіть всіх лікарів і чергових сестер. Нехай лишиється тільки старша покоївка, під якимось приводом відпровадьте також швейцара.

Берн слухав мовчки і тільки раз по раз кивав головою.

— Ну, здається, все.— Франц Гельд востаннє озирнувся по кімнаті.— Ми ще повернемося в цю лабораторію. Не сумуйте, доктор!

— Звідки у вас така певність, колего? — Бернові раптом забракувало слів, він міцно стиснув губи і опустив голову. Але ось якась дивна гаряча хвиля виповнила його груди. Він подав Гельдові руку.— Я хочу вірити так, як вірите ви. Ідіть, я чекатиму вас.

Він провів Гельда в коридор і повернувся до лабораторії. Зупинився посеред просторої кімнати — насторожений, зібраний, вольовий. Стояв і слухав, як гучно калатало його серце. Воно ніби кликало його йти отим єдиним — нехай найтяжчим — шляхом. Він знав, що найтяжчий шлях тепер був йому не страшний.

Берн відкривав нову сторінку свого життя.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Перед грозою

Стар натиснув кнопку на столі. До кімнати зайшов Арнольд.

— Слухаю, мій володарю!..

— Арнольде!..— обличчя Стара набуло привітного виразу — Ти один відданий мені по-справжньому...

— Ваша воля, володарю, для мене — закон,— з чіткістю механізма відповів Арнольд.

— І тому я...— Стар на якусь мить замовк, ніби роздумуючи над подальшими словами,— і тому я вирішив призна-

чити тебе начальником моїх імперських гвардійців.

— Ваша воля для мене закон, володарю,— відрубав Арнольд.

Холодний самовідданий погляд охоронця викликав у душі Стара почуття нестримної гордовитої всевладності.

— Я доручаю тобі і твоїм людям стежити за діями Германа Тода і Шаукеля. У мене немає сумніву, що їхня політична поліція контролює кожен мій крок. В їхніх руках — я звичайна маріонетка. Але я хочу покласти цьому край. Я вивруся з полону і перетворюю їх самих

у слухняних рабів. А тому...— він затримався на мить, потім промовив загрозливо:— Паралізуй політичну поліцію, перетягни їхніх людей на свій бік. Контрдії— ось наша система.

Стар говорив гарячково і нестримно, думки виникали в його голові, немов короткі блискавки. Він збуджено крокував по кабінету і, не помічаючи Арнольда, говорив кудись у простір.

— Для завоювання світу я мушу створити імперію, яка буде підкорятись тільки моїй диктатурі! Я не піду проти інтересів корпоратистів, проти їхньої фінансової могутності. Нехай ці ненажерливі тварини керують своїми заводами. Я прагну до політичної влади...

— Вони ніколи не погодяться на те, щоб віддати вам усю повноту політичної влади,— несміливо докинув Арнольд.

Слова охоронця трохи охолодили Стара. Він спохмурнів і якимись злісними очима зиркнув на Арнольда.

— Тоді ми їх примусимо це зробити,— промовив Стар з посмішкою на жовтому зморшкуватому обличчі.— Ми... ми знищимо політичну верхівку корпорації! — люто вигукнув Стар, стиснувши перед собою кулак.

Він спинився посеред кімнати і втупився невідривним поглядом у підлогу.

— Арнольд,— озвався він по хвилі,— якої сили охоронні політичні загони?

— П'ятдесят або шістдесят тисяч чоловік,— одказав Арнольд.

— Скільки в особистій охороні Германа Тода?

— Біля п'яти тисяч.

Стар підняв голову і почав уважно роздивлятись стелю, ніби шукав там відповідь на якесь хвилююче питання. Раптом його губи скривилися.

— Ти знаєш, чому ця суха мумія, оцей всемогутній Герман розмістив охоронні полки в казармах Траумвальда?— запитав він не то себе, не то свого охоронця і одразу ж, не даючи йому сказати й слово, промовив:— Він боїться, щоб вони не потрапили під мій вплив. Я кілька разів просив його дозволити мені відвідати Траумвальд і ознайомитись із станом поліцейських загонів. Адже, крім усього, я військовий міністр, це мій пря-

мий обов'язок. Але він твердо відмовив мені в цьому. Хитра лисиця.

Зненацька Арнольд близько підійшов до Стара і сказав:

— Я знаю, володарю мій, що Герман Тод тримає в горах додаткові гарнізони. Це переважно танкові частини.

Стар спалахнув.

— Підступні собаки! — Його очі горіли нелюдським блиском.— Вони бояться мене, як гієни, і водночас судорожно чіпляються за мене. Але ми перші завдамо удар. Так, я наказую тобі, Арнольд. Сьогодні ж, після офіційного призначення на пост начальника імперської гвардії, ти почнеш збирати сили. Ударним кулаком будуть наші гвардійці. Кожного дня ми будемо збільшувати їхню чисельність. Це моя армія! Все. Можеш іти!..

Петер Стар лишився сам.

Рішення, яке він тільки-но прийняв, збентежило його і навіть трохи налякало. Він був переконаний в нездоланності свого гіпнотичного впливу, знав, що армія підтримає його. Але що буде, коли він позбавиться підтримки корпоратистів? Чи стане йому сил керувати величезною країною, чи знайде він собі опору в нових обранцях? Та, зрештою, не можна забувати й про охоронні частини Германа Тода. Ними керує син Тода, молодий здібний генерал Альфред Тод. Він ще ні разу не бачився з Старом, він досі лишився поза його впливом. Дізнавшись, що проти батька готується удар, він, не вагаючись, вдасться до рішучих дій. Мабуть, ці військові частини теж таять у собі небезпеку. Якщо в місто ввійдуть броньовані війська Альфреда Тода, його гіпнотичні імпульси виявляться безсилями. Треба діяти обережно. Обережно і рішуче. Інакше одного чудового дня «Золотий ангел», встановивши своє безроздільне панування на континенті, знищить його...

Вже смеркло, а Стар самотньо крокував по кабінету, не впускаючи до себе жодної живої душі. Він напружено обдумував ситуацію. Могутність Стара зростала, але становище його залишалось, як і раніш, ненадійним. Він був зв'язаний з корпоратистами залізними нитками.

«Золотий ангел» тримав у своїх руках всі атомні заводи. «Залізне серце» могло зупинитись першого-ліпшого дня.

Три варіанти обдумував Стар. Перший — розшуки Берна. Другий — остаточно усунення від влади корпоративістів. Третій — війна проти Сходу.

Стар обмірковував, зважував, вагався. Адже йшлося про останній удар, який мав вирішити все. Прем'єр зупинився перед великим дзеркалом, глянув на своє відображення. Жахливо старіє його лице! Він уже давно зрозумів, що постійне напруження при передачі вольових імпульсів знищує його організм і набагато скорочує життя!.. А Берна ніби у воду впав.

Прем'єр відійшов од зеркала, глянув у вікно, замислився. Ждати не можна!.. Він негайно розпочне війну проти Заходу, ситуація на континенті ускладниться, комуністи, звичайно, не залишаться осторонь і через рік можна буде знайти привід для походу на Схід... Так! Він завдасть страшного блискавичного удару по комуністичній федерації і тоді... тоді роботи їхніх учених потраплять до його рук... Треба буде тільки своєчасно після першого ж удару викинути в район інститутів, що працюють над проблемою довголіття, оперативні парашутні десанти!..

Лице прем'єр-міністра засвітилося надією. Він потер долоні, зняв трубку телефону.

— Алло! Пане Тод! Я б хотів бачити вас. Ви збирались до мене?.. Гарзд!

Стар запалив сигару, замислився. Треба прибрати до рук цю стару лисицю! Необхідно вжити ряд рішучих заходів, щоб застрахати Тода і головних членів «Золотого ангела»... Потім на місце Екельгафта поставити свою людину. А старого дурня вигнати геть. Він ні до чого не здатний та ще й скомпрометований. А може!.. Принадна думка блискавкою майнула в голові прем'єра...

— Добрий день, пане Стар! — почувся біля дверей поважний, скрипучий голос. До кабінету зайшов Тод. — Ви хочете говорити тільки зі мною? — запитав він, сідаючи в крісло.

— Так! Потім ці питання ми розгля-

немо на розширеному засіданні. Якщо будемо вважати за потрібне...

— Он як! — Тод здивовано підняв брови. — Гарзд, кажіть...

— Я гадаю, що вже можна починати нашу велику справу...

Тод радісно стрепенувся.

— Проти Сходу, звичайно?..

— Ні! Я вирішив почати на Заході, — твердо відповів Стар.

— Ви збожеволіли! Проти нас виступить вся західна коаліція...

— Дарма!.. Доки вони отямляться, ми завоюємо оперативний простір. Після першого ж успіху ми вдаримо по комуністичній федерації. Я впевнений у перемозі!..

— Ні! — нахмурився імперський міністр. — Я не можу згодитися з таким планом. Браунгтон виступить проти.

— А ми його й питати не будемо, — скипів Стар. — Ці хитрі ділки тільки крутять хвостом. Нам нема чого прислухатися до голосів з-за океану. Ми самі вирішимо долю нашого континенту!

Обличчя прем'єра налилося кров'ю, очі заіскрилися.

«Ще до мене застосує свою силу, — з острахом подумав Тод. — Хай йому біс...»

А вголос сказав:

— Бути по-вашому! Але ми повинні не робити необміркованих кроків. Краще не дратувати Браунгтон.

Стар засміявся.

— Переможців не судять!

Тод підвівся, пройшовся по кабінету.

— А яку зброю ви думаєте застосувати? — запитав він.

— Зброю? Звичайно, всяку. І ядерну...

— Ядерну? — Тод злякано подивився на Стара. — Ви серйозно це говорите?..

— Звичайно.

— І бомби?

Стар завагався, хвилину щось обмірковував.

— Ні! — нарешті, сказав він. — Ми застосуємо тільки тактичну ядерну зброю. Стратегічна — буде наготові.

Тод похитав головою, промовчав.

— Нікому нічого сповіщати не

будемо. Парламент поставимо перед фактом. Ви згодні?..

Тод зневажливо махнув рукою.

— Що парламент! Але члени корпорації мусять знати все.

— Хай буде так!.. Тепер ще одна річ. Пора розпочинати процес в справі Голубого Беркута і атомних заводів.

— Атомних заводів? — здивувався Тод.— Що ви хочете сказати? Кого ж ми обвинуватимо в цьому?

— А кого ми обвинувачуємо в справі Голубого Беркута? — усміхнувся Стар.

— Там ми знайшли Грюнтера. Він був зв'язаний з будівництвом. А тут...

— А тут теж були люди, зв'язані з розправою! — обірвав його Стар.

— Мені здається... — почав Тод.

— Зараз ви побачите самі.

Прем'єр підняв трубку, включив номер прямого зв'язку.

— Екельгафт? негайно до мене! Захопіть з собою імперського прокурора Гакера і чотирьох поліцейських офіцерів.

— Що ви надумали, Стар? — захвилювався Тод.

— Зараз побачите! — Стар поклав трубку. — Мені вдалося дізнатись про дуже цікаві речі...

Через десять хвилин до кабінету прем'єра несміливо зайшов Екельгафт, за ним Гакер і чотири офіцери в формі поліції. Вони виструнчились перед Старом.

— Сідайте, — сказав прем'єр. — Я покликав вас у важливій справі... Мені стало відомо, що у вищих урядових колах є зрадник.

У Тода поза шкірою забігали мурашки. Він зрозумів, що Стар зараз вчинить якусь дурницю.

— Дозвольте... хто це такий? — випалив Екельгафт.

Прем'єр ехидно засміявся, потім нахмурився, пронизав поліцей-президента очима.

— Ви ще питаєте, хто це такий? Встаньте!

Екельгафт зірвався з місця, злякано втупився в Стара.

— Дивіться, Тод! — показав на нього прем'єр. — Зараз він нам все розкаже.

— Стар! — прошепотів імперський міністр. — Що ви хочете робити?..

— Стривайте! — відмахнувся той. — Пане Гакер! Як мені вдалося дізнатись, десять років тому поліцей-президент Екельгафт зв'язався з іноземною розвідкою. З того часу він систематично передає своїм хазяям необхідні відомості. Розправа над робітниками на атомних заводах — це його робота.

— Пане прем'єр! Що ви говорите? — пробелькотів приголомшений Екельгафт. Але Стар, впившись страшним поглядом в його лице, гримів далі.

— Все це було вчинено за наказом тієї ж розвідки, щоб скомпрометувати наш уряд. Ви чуєте, Екельгафт? Ми все знаємо!.. Визнаєте ви свою вину?

Тод злякано витріщив очі на прем'єра. Тепер він розумів, до чого йдеться. Екельгафт закліпав повіками, ледве прохрипів:

— Так точно! Все правильно! Винен!

— От бачите! — засміявся Стар, іронічно зібгавши губи. — Винен?! Тепер визнає свою вину... Гакер, ви чули?

— Чув! — приголомшено відповів прокурор. Він ніяк не міг збагнути того, що тут робиться.

— Тоді заведіть справу на нього і підключіть до процесу Голубого Беркута. Про хід слідства доповідайте мені.

— Слухаю!

— Арештувати! — наказав Стар офіцерам. — Відправити до тюрми. Йдіть і дійте!..

Офіцери поспішно вивели Екельгафта з кабінету. Прокурор теж вийшов, не промовивши ні слова.

Тод отямився лише через кілька хвилин.

— Що ви накоїли?..

— Але ж... вибачте... він визнав усе! — роздратовано вигукнув Стар.

— Гарзд! Гарзд! — все ще розгублено шепотів Тод. Сцена, свідком якої він був допіру, вивела його з рівноваги. Він ніяк не міг зібрати думок. Він просто боявся. Того й чекай... проклятий Стар перетворить скоро і його в безсловесного раба, а там і до суду недалеко. Ні! Треба

якогого швидше використати його, а потім знищити!..

Так думав хитрий Герман Тод, а вголос говорив тихі, примирливі слова:

— Кого ж ми поставимо на місце Екельгафта? Країна охоплена неспокоєм. Необхідна міцна і надійна рука. Я пропоную...

— У мене є кандидатура,— урвав його мову Стар.

— Хто ж це?

— Новий начальник імперської гвардії — Арнольд Рок! Його я пропоную на пост поліцей-президента.

Тод прикусив губу, помовчав.

— Ну, а тепер,— вів далі Стар,— перейдемо до найважливішого... Як ви гадаєте, з чого ми почнемо?..

— Ми почнемо з Штайнфельду! — твердо сказав Тод.— Чуєте — з Штайнфельду!..

... А через день прем'єр-міністр імперії Петер Стар приймав у себе голову автономної прикордонної області Штайнфельд Шіп'єна, терміново запрошеного до Бруклінгема. Присутніми були тільки Стар, Шаукель, Тод, Фінс, Шіп'єн та його заступник.

Після офіціальних привітань, Стар підвівся з крісла і, звертаючись до Шіп'єна, сказав:

— Я буду говорити відверто. Вже багато років ваша область має статут автономної. Але, я гадаю, ви не будете заперечувати, що наша імперія має всі законні права на цю область. Я вважаю...

— Як? — підскочив Шіп'єн.— Може, я недочув?.. Що ви хочете сказати? Для чого ви, власне, викликали мене?..

— Для того, щоб урегулювати питання про зміну статуту вашої області,— спокійно мовив Стар.

— Пане прем'єр! — Шіп'єн став блідим як смерть.— Ви забуваєте, що Штайнфельд перебуває під протекторатом Світової ради!..

— Ми не забули цього! — обізвався Тод.— Але історична справедливість вимагає, щоб область була повернена законному господарю — нашій імперії. Бог знає, що наші предки спільно тримали

меч Але навіть тепер більшість населення вашої області!..

— Ніколи цього не буде! — істерично закричав Шіп'єн.— Це шантаж!..

Стар взяв з стола великий аркуш паперу з надрукованим на ньому текстом.

— Заспокойтесь. Прочитайте, будь ласка,— подав він цей аркуш Шіп'єну. Той, вагаючись, почав читати. Члени «Золотого ангела» з цікавістю стежили за ним...

А Стар, втупивши погляд у Шіп'єна, сконцентрував волю і гарячково думав:

«Підпиши! Підпиши цей документ!»

— Зважаючи... історичні аспекти... керуючись волею народу...— бурмотів Шіп'єн,— уряд Штайнфельду вирішує добровільно приєднати автономну область до... імперії... Панове! Як же це?.. Це нечуване насилля.— Шіп'єн розгублено оглянув присутніх, потім перевів погляд на Стара, кілька секунд дивився в його магнетичні очі й врешті безвільно опустився в крісло. На його обличчі виступив рясний піт, рот скривила жалібна судорога безпорадності.

— Гарзд!—тихо, байдуже промовив Шіп'єн.— Я згодний!..

— Пане прем'єр! — підскочив його заступник.— Схаменіться!

— Мовчіть! Я переконаний. Так буде краще...

Стар, триумфуючи, підсунув йому ручку, чорнило. Шіп'єн серед повної тиші з гарячковою поспішністю підписав документ. Нижче поставив свій підпис міністр закордонних справ Штайнфельду.

Стар переможно оглянув присутніх. Тод і Шаукель ніяково Perezирнулися.

— Я гадаю, ми скінчили справу — байдуже запитав Шіп'єн.

— Звичайно,— люб'язно усміхнувся Стар.— Ми дуже вдячні вам за виявлену вами державну мудрість...

Потиснувши гостям руки, прем'єр провів їх до дверей. Потім різко обернувся.

— Отже!..— почав було Тод.

— Отже, зроблено перший крок! Війська повинні бути приведені в бойову готовність! А тепер я вимагаю надати мені необмежені повноваження диктатора на час військових дій!..

Війна

Над світом дихнув вітер війни. Все почалося звичайно і просто. Власне, так починалися десятки і сотні воєн.

Уряд Пер'єну надіслав уряду Петра Стара ультиматум, який був складений у рішучому, загрозливому тоні. Можливо, люди, які його писали, усвідомлювали свою високу історичну місію. Більше двохсот років тому їхній славнозвісний предок — дуже низенький і дуже войовничий чолов'яга з імператорським жезлом у руці — завоював весь континент. Його військові лаври туманили голови пер'єнівським генералам. А тепер його нащадки хотіли своїм ультиматумом зробити крок до нової світової баталії і нагадати людству, що імператорський жезл не ржавіє від часу.

Пер'єнівці застерігали уряд Петра Стара проти введення військ на територію Штайнфельду, бо Штайнфельд ще за давніх часів належав до Пер'єнівської держави.

Але ж їм не бракувало й глузду для розуміння того, що Петер Стар тільки чекає їхнього ультиматуму. Вони писали дуже гнівно і дуже урочисто: «Наш уряд,

вірний священним ідеалам справедливості, глибоко переконаний в непохитності принципів свободи, сповнений рішучості відстоювати ці благородні принципи всіма силами і зі всією непоступливістю, урочисто попереджає, що введення ваших військ на територію Штайнфельду буде розглядатись нами, як казус федеріс¹ і примусить нас вдатись до кардинальних кроків».

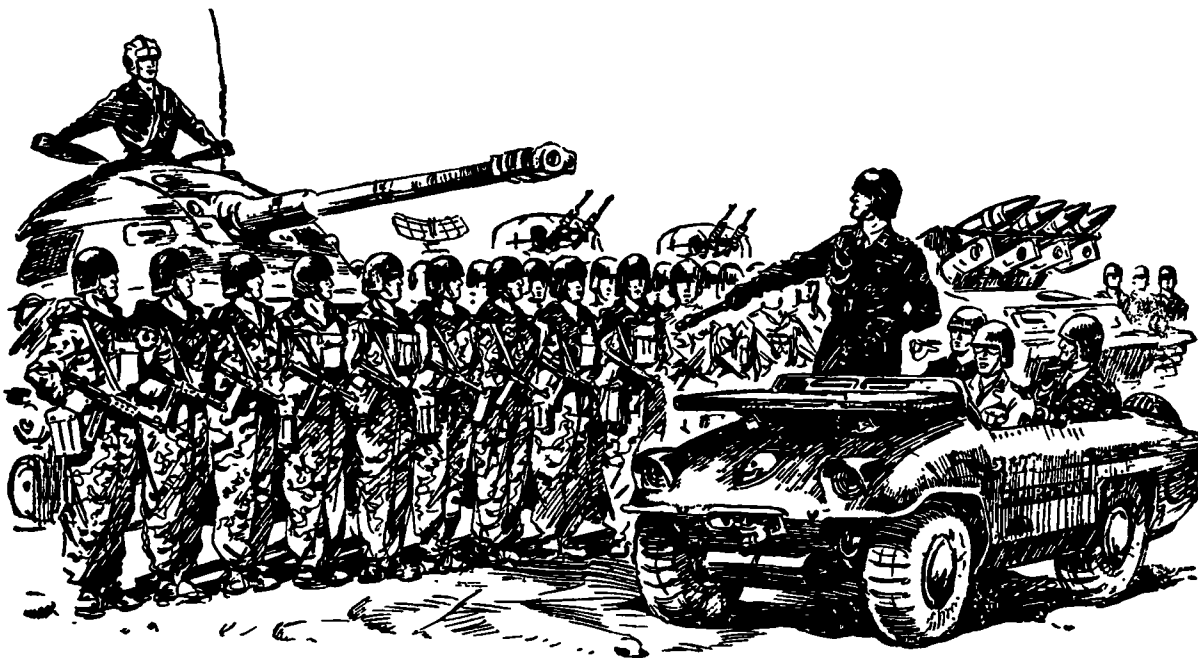
Рік тому ультиматум Пер'єну міг би врятувати мир. Тепер цей ультиматум означав війну. Але чи не так траплялося завжди: хто хотів війни, той ніколи не виявляв надмірної покvapливості.

Петер Стар, одержавши цей ультиматум, тільки презирливо зареготав.

— Ні, ви подивіться, Тод, вони нам ще загрожують, ці пияки і розпусники... Ха-ха-ха, тепер ніхто не обвинуватить нас в агресії.

Наступного дня дві дивізії озброєних до зубів солдатів перейшли кордон Штайнфельду. Невеличку автономну область заповнили автомашини, танки, на її аеродромах почали сідати важкі бомбардувальники.

¹ Привід війни.

В той самий день парламент Пер'єну офіційно оголосив війну Бруклінгему. На стратегічні об'єкти імперії було скинуто перші бомби, над прикордонними містами зав'язалися повітряні бої.

Диктатор вилетів до основних контингентів військ, сконцентрованих на західних кордонах. Його бойовий вертольот приземлився неподалік від головного міста Штайнфельду. На величезному полігоні завмерли в струнких шеренгах солдати імперської армії і гвардійські загони. Вітер злегка колихав бойові знамена, десь за горизонтом гуркотіла канонада. Там ішли бої з передовими частинами військ Пер'єну.

«Ось він — початок мого піднесення», з пихою подумав Стар. Броньовані загони пройдуть по всьому континенту, і вже не «Золотий ангел» диктуватиме йому свою волю, а він сам керуватиме світом, і вчені всіх країн працюватимуть тільки для нього. Вони допоможуть йому навіть зберегти свою молодість, і не буде кінця його пануванню.

Диктатор сів у відкритий автомобіль, під'їхав до першої колони військ. Перед ним виструнчився генерал. Стар недбало підняв руку, вислухав рапорт... Потім кинув похмурий погляд на солдатів і офіцерів, які, заціпенівши, стежили за кожним його рухом.

— Солдати! — пролунав над полігоном голос прем'єра. — Жорстокий і підступний ворог оголосив нам війну, імперія в небезпеці. Ворог посмів підняти руку на націю, яка покликана вершити долю світу. Обов'язок кожного з нас — помститися за страшний злочин ворога і піти шляхом, що приведе нас до панування над світом. З нами — бог! Ідіть і дійте!..

Очі солдатів і офіцерів загорялись божевільним блиском, їхні руки судорожно стискали короткі важкі автомати. Вони вже рвалися в бій, вони тільки чекали наказу.

Стар поїхав по неосяжному полігону повз піхотні, моторизовані, бронетанкові частини, повз колони пілотів і парашутистів.

Шість годин тривала підготовка.

Стар втомився. Витерши на обличчі

піт, диктатор покликав генерала — командуючого фронтом. Відкинувшись на сидіння автомобіля, він чітко і роздільно промовив:

— Головний удар ви завдаєте через двадцять хвилин. Введіть у дію оперативні атомні загони. Перед тим бомбардуйте позиції ворога важкими ракетами. Атомних бомб поки що не вживати, а моторизовані і піхотні війська ввести в дію після того, як по лінії фронту на глибину ста кілометрів утвориться зона смерті. Я буду стежити за операцією з повітря.

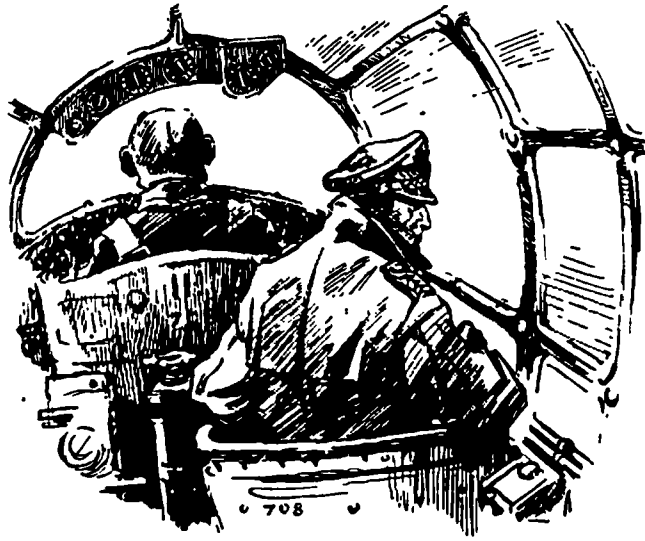
— Слухаю вас! — крикнув генерал, хвацько віддаючи честь.

Диктатор пересів у бойовий реактивний вертольот. Заревли дюзи на коротких крилах, машина блискавично піднялася в повітря. Стар бачив, як дорогами Штайнфельду підтягуються до кордону колони танків, машин. А там, попереду, клубочився дим, спалахували вогні пострілів, здіймалися хмаринки вибухів.

— Це дрібниці проти того, що зараз буде, — зловтішно шепотів Стар, раз по раз дивлячись на хронометр. Через круглий ілюмінатор кабіни диктатор жадібно впився поглядом туди, де проходили позиції військ Пер'єну, і раптом здригнувся. Навіть тут, на висоті двох кілометрів, він почув, як на рівнині пролунав страшний грізний гуркіт. Лінія фронту закуталася клубами чорно-зеленого диму від вибухів ядерних снарядів. Лавина вогню покотилася далі, вглиб території Пер'єну. А позад неї лишалася димуча земля. Услід вогняній лінії фронту з виттям помчали низько над землею реактивні гостроносі штурмовики, густий дим пронизали оточені золотою короною велетенські ракети...

Грім канонади став віддалятися. Потроху розвіювався дим. Вертольот Стара повис над кордоном. Диктатор бачив, як моторизовані частини нестримним потоком ринули на спалену територію Пер'єну. Жажлива усмішка осяяла блідозелене обличчя Стара...

— Вдалий початок! — прошепотів він. Потім повернувся до пілота і наказав повертати назад. Вертольот опустився біля будинку штабу. До машини вже

бігли офіцери. Побачивши диктатора, вони виструнчилися.

— Закритий броньовик з протиатомним захистом! — наказав Стар.— Оперативна бронетанкова група поїде зі мною.

На полігон з оглушливим гуркотом вилетів броньований загін, що входив до гвардійської частини диктатора. Стар сів у один з броньовиків, наказав рушати вперед за фронтом. Раптом його зупинив блідий і розгублений начальник штабу. Він щойно вибіг з будинку.

— В чому річ? — крикнув Стар.

— Пане прем'єр! — Офіцер навіть забув віддати честь.— Тільки що одержано повідомлення... Наші бомбардувальники дальньої дії в районі міст Паре, Гаане, Лієндена зіткнулися з невидимою перепоною і майже всі загинули. Вдалося установити, що цією перепоною є високочастотне електромагнітне поле великої потужності, яке виводить з ладу електрообладнання літаків...

— Нездари! — гримнув Стар.— Негайно встановіть координати поля і киньте туди оперативні атомні зағони і бомбардуйте місця, де встановлена апаратура, засипте ракетами, атомними снарядами і продовжуйте просування без жодних затримок... Ідіть і дійте!

— Слухаю! — механічно відповів офіцер і побіг назад, до штабу.

Бронетанковий загін Стара рушив услід за фронтом. Швидко насувалася ніч. Коли диктатор переїжджав кордон, навколо було темно, тільки на горизонті спалахували яскраві заґрави. Проїжджали мимо колишніх укріплень Пер'єну. В сьйві потужних прожекторів видно було чорні руїни броньованих ковпаків, дотів, траншей, танків, гармат і безліч обвуглених трупів солдатів...

Далі на їхньому шляху лежали залишки міста, яке нараховувало раніше близько півмільйона чоловік. На колишніх вулицях, серед закіптявілих, просякнутих смородом руїн, Стар побачив колони своїх піхотних частин, які посувалися на захід.

Це було страшне видовище. Солдати й офіцери йшли, як манекени,— в сірих плащах, з масками на обличчях. На прозорих забралах виблискувало проміння місяця, який прозирав з-за димних кіс. І в тому тьмяному, моторошному світлі це військо нагадувало колони привидів.

Навіть у диктатора на якусь мить мороз пробіг поза шкірою. Але в наступну хвилину він опанував себе. Знову працювала думка, гарячково і нестримно: «Вперед! Вперед! До повної перемоги!..»

Диктатор схилився над мікрофоном, і в казковій п'тьмі заґримів страшний, демонічний голос:

— Вперед, мої вірні солдати! Нема в світі такої сили, яка б зупинила вас!.. Пустеля і трупи хай залишаються там, де пройдете ви. Вперед — за імперію! З вами бог!..

— Слава володарю! — заревли тисячі горлянок, і той нелюдський крик луною прокотився поміж руїнами в неосяжній п'тьмі. А за горизонтом гуркотіла канонада, шаленіли заґрави, здіймався кривавий дим.

Ряд за рядом, колона за колоною просувалися тупі, божевільні обличчя, освітлені заґравами пожеж. Удари кованих чобіт, брязкіт зброї, гуркіт могутніх машин потрясли чорну випалену пустелю.

.

...Десь за тридев'ять земель вояки Петера Стара плюндрували чужу землю, нівечили працю поколінь, а тут, в серці імперії, на вулицях Бруклінгема наростає грізний, немов вулканічна лавина, вир протесту. Переможні реляції, що лунали день і ніч з гучномовців впереміжку з нервовим скигленням танцювальної музики, тонули в прокльонах і грізних пересторогах демонстрантів. Урядові газети шматувались і втоптувались в землю. Нескінченим потоком надходили на адресу президента листи і телеграми, кожне слово яких дихало гнівом і великою мужністю. Ті маленькі клапти паперу, на яких ставили свої підписи простий вчитель і рядовий священник, чиновник і дрібний підприємець, лікар і двірник, жахали керівників «Золотого ангела» не менше, ніж могутня хвиля страйків, що з кожним днем наростала по всій країні.

Країна вимагала суду над винуватцями трагедії Голубого Беркута, над убивцями бруклінгемських робітників.

Тепер навіть Тод, який раніше рішуче виступав проти плану Петера Стара, зрозумів, що судовий процес треба провести якомога швидше.

Вночі на терміновому засіданні «Золотого ангела» було вирішено діяти негайно. Імперський прокурор Гакер і представники військового трибуналу одержали

ли найсуворіші інструкції: перетворити суд над Грюнтером і Екельгафтом в процес проти всіх вільнодумців і нелояльних елементів.

Ранком країну спантелювало сенсаційне повідомлення. Його оголосили в пресі, по радіо і телевізору.

Хлопчаки-газетярі гасали залюдненими вулицями Бруклінгема і з незвичайним запалом горлали:

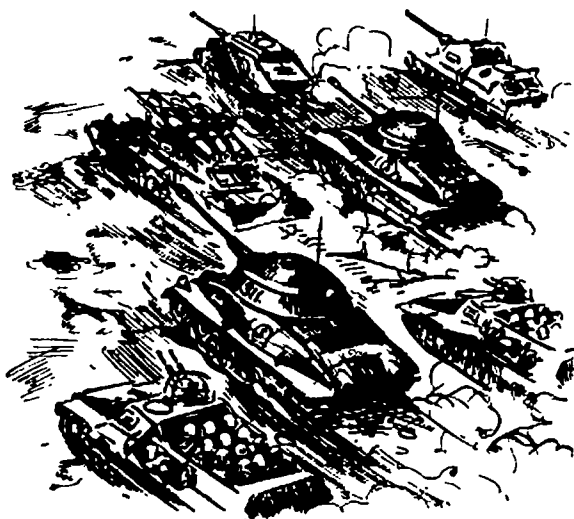
«Небачений процес!.. Розкриття таємниці Голубого Беркута... Знайдено винуватця кривавих подій на атомному заводі... Сліди ведуть в комуністичне підпілля. Народ вимагає покарання злочинців...»

Процес мав проходити у великому, просторому залі, де часто відбувались світові асамблеї вчених, дипломатів, молоді, де під високим склепінням не раз звучали прекрасні ораторії Баха, сердечні мелодії Чайковського, весняно-сонячні вальси Штрауса. А тепер зал перетворювали із храму муз і розуму в ганебне судилище.

«Золотий ангел», переконаний у своїй перемозі, діяв безцеремонно й нахабно. Процес було оголошено відкритим, матеріали слідства навмисне широко публікувались в пресі. Очевидно, корпоратисти вирішили влаштувати грандіозну політичну провокацію.

Арнольд Рок, новий поліцай-президент, з хвилюванням чекав цього дня. Всю відповідальність за цей процес володар поклав на нього. Чи ж виконає він його наказ? Чи зуміє одним ударом покінчити з наростаючим невдоволенням народу. Так, він зробить все, він буде слухати голос володаря, він пам'ятатиме його слова: «Той, хто вірно служитиме мені,—ввійде разом зі мною під склепіння безсмертя». Ось тільки Екельгафт! Трохи дивує Арнольда ця історія, і надто вже легко, зовсім охоче визнає він себе винним в страшних злочинах... Навіть не віриться. Всі знають його як жорстоку і несправедливу людину, а тут виявляється, що він працював на користь комуністів! Та дарма! Це справа володаря, це його наказ!

Арнольд натиснув кнопку. До кабінету зайшов його помічник.

— З'єднайте мене з начальником оперативних груп!

— Слухаю!

Помічник вийшов. Арнольд зняв масивну трубку телефону. На малесенькому екрані з'явилося обличчя — худе, з гачкуватим носом. Воно шанобливо усміхнулося, побачивши поліцай-президента.

— Що накажете?

— Вільд! — різко промовив Арнольд, — приготуйте всі наявні оперативні групи поліції. Чергуйте неподалік від будинку, де відбуватиметься процес. Найменші спроби викликати безпорядки — рішуче ліквідуйте! Вогнестрільної зброї не вживайте, хіба що в крайньому випадку. Користуйтеся тільки хімічними кулями! Зрозуміло?..

— Ясно, пане поліцай-президент!

— Сподіваюся, що ви забезпечите повний порядок. Таке бажання пана Старал..

— Я виконаю наказ володаря!

Арнольд поклав трубку, одягнув темносиній берет з орлом. А через хвилину закритий лімузін мчав його до залу суду...

В приміщенні, де розпочався процес, зібралось біля трьох тисяч чоловік. Передні ряди, що йшли амфітеатром, були зайняті молодчиками легіону «Вогняне серце». Серед робітників, службовців та студентів чувся стриманий гомін. Передавались непевні чутки, що готується вирок, який дасть поштовх до переслідування прогресивних організацій і партій.

Навколо стола трибуналу метушилися оператори кіно і телебачення, безугавно клацали камерами фоторепортери. Нарешті під стелею спалахнули велетенські люстри. Легка хвиля збудження прокотилась по залу. З високих дверей позаду суддівського столу вийшли члени військового трибуналу — високий, огрядний генерал і два полковники. Через хвилину, слідом за ними, з'явилися імперський прокурор Гакер і два оборонці в чорних мантіях. Вони зайняли свої місця...

Присутні в залі захвилювались. Тихо задзижчали апарати, спалахи на мить засліпили членів трибуналу. З бічних дверей

вийшли поліцейські, стали шпалерами вздовж проходу між рядами. Швидким рішучим кроком вступив до залу поліцай-президент Арнольд Рок, блідий, суворий, підтягнутий. Він скупно кивнув членам трибуналу і пройшов у ложу неподалік від прокурорського крісла.

Голова трибуналу повернувся до дверей, і ті, що сиділи в передніх рядах, почувли старечий, надтріснутий голос:

— Введіть підсудних!

Під конвоем чотирьох охоронців між шпалерами поліції пройшли колишній інженер будівництва Грюнтер і колишній поліцай-президент Екельгафт. Вигляд у інженера був пригнічений, розбитий, він ішов з низько похиленою головою, втупившись очима в підлогу. Екельгафт навпаки, справляв враження на диво метушливої людини. Він ступав коротко, з вистрибом, немов за кожним кроком його боляче оперізували ззаду батогами. Його булькаті очі розгублено бігали довкола.

Екельгафт і Грюнтер сіли за чорним бар'єром на лаві підсудних. Праворуч і ліворуч від них стали охоронці з маленькими автоматичними карабінами.

Генерал підвів голову від паперів, кивнув імперському прокуророві.

— Ваше слово, пане Гакер.

Представник державного обвинувачення Гакер поважно, зберігаючи на своєму обличчі вираз непохитної суворості і самовпевненої пихи, твердим кроком підійшов до пульта. Розкрив перед собою велику папку.

— Ваша честь! — Він низько, з традиційною шанобою схилив голову перед генералом, потім так само поштиво кивнув членам трибуналу: — І ви, панове судді! Всіх нас, весь народ нашої імперії і наших друзів за кордоном до глибини душі схвилювала й обурила страшна трагедія в долині Голубого Беркута, а потому — ще жажливіша трагедія на атомних заводах в Бруклінгемі. Народ справедливо вимагає розслідування і покарання тих, хто спричинився до смерті тисяч безвинних людей. Їхня кров волає розплати! Хто ж ці винуватці? Хто несе відповідальність за невинні жертви?

Прокурор на хвилину замовк. У задніх рядах зчинився якийсь рух. Арнольд

занепокоєно оглянувся, генерал суворо підвів свою голову, але хвиля неспокою одразу ж вгамувалася.

— Відповідальність за згадані події,— продовжував Гакер,— цілком і повністю лягає на злочинні підривні елементи, зв'язані з міжнародним комунізмом, які мали своїх агентів навіть у високих урядових колах... Я буду говорити коротко, панове судді!

— Перше, щодо трагедії в долині Голубого Беркута! Головний інженер будівництва Грюнтер виявився агентом комуністичної федерації. Виконуючи завдання своїх господарів, він передчасно заповнив водою резервуари велетенських водоймищ, призначених для зрошення наших полів. Від його злочинницьких дій загинуло п'ять тисяч жителів долини і кілька охоронних батальйонів, які були послані для евакуації населення Голубого Беркута. Цією акцією малось на меті кинути тінь на імперський уряд...

— Смерть комунізму! — зарепетували сотні голосів у передніх рядах. Але в задніх рядах грізно полинув гомін незадоволення і протесту. Прокурор, блиснувши очима, підняв руку.

— Підривні елементи не вдовольнилися цим злочином! Вони спровокували на заводах Бруклінгема страйк, який був жорстоко придушений, незважаючи на заборону уряду імперії. Цю акцію виконав агент іноземної держави, колишній поліцай-президент Екельгафт!.. Спеціальна урядова комісія розслідувала події і начисто пересвідчилася в справедливості обвинувачення...

В залі пролунали крики обурення, які перемішувалися з демагогічними вигуками легіонерів «Вогняного серця». Голова трибуналу встав, суворо подивився в зал.

— Поводьтеся пристойно, або я накажу очистити приміщення. Тут, очевидно, є спільники злочинців!..

— Немає потреби говорити далі,— резонерствував прокурор.— Я прошу трибунал заслухати самих підсудних, і вони підтвердять справедливість моїх слів!..

Голова трибуналу кивнув прокуророві. Той сів за свій столик, втупився в папери. Генерал, не повертаючи голови, наказав:

— Підсудний Грюнтер! Встаньте!..

Інженер підвівся, поглядом мерця обвів зал, повернувся до трибуналу. Генерал зашелестів паперами.

— Ви дали наказ про передчасне затоплення водоймищ? — різко запитав він.

— Так! — тихо, байдужим голосом відповів інженер.

— Які цілі ви перслідували цією акцією?

— Я виконував наказ!

— Хто вам дав наказ?

— Резидент комуністичної розвідки.

— Давно ви зв'язані з ним?

— Три роки!..

— Що вам було обіцяно за цей злочин?..

— Виїзд в комуністичну конфедерацію і 10 мільйонів доларів...

Прокурор переможно глянув у зал. Генерал вдоволено промовив:

— Підсудний, сядьте!

Інженер понуро сів і завмер у непорушній позі.

Голова трибуналу повернувся до оборонців.

— У вас є запитання?..

— Ні,— лаконічно відповіли ті.

— Підсудний Екельгафт! — почувся знову голос генерала.— Встаньте!

Екельгафт підскочив, немов наелектризований, витягнув вздовж тіла свої довгі руки, закліпав повіками.

— Ви послали загони поліції для придушення страйку?

— Так! — хрипко відповів Екельгафт, бездумно дивлячись на генерала.

— Вам було передано наказ про те, щоб ви не вживали зброї?

— Так точно!

— Чому ви порушили цей наказ? З якою метою ви спровокували кровопролиття?

— Я мав вказівки від іноземної розвідки.

— Розвідки якої країни?

— Комуністичної конфедерації!..

— Давно ви служите в цій розвідці?

— 10 років!..

— Сідайте!..

Екельгафт сів, витираючи на лобі піт. Генерал полегшено зітхнув, хотів щось

сказати, але в цей час з задніх рядів пролунав жіночий голос:

— Не слухайте його! Це провокація.

Різко задзеленчав дзвоник. Голова трибуналу грізно подивився в той бік, звідки почувся вигук.

— Хто порушив порядок! Пане поліцей-президент, вживіть заходів!..

Арнольд зірвався з місця, щось промовив начальнику поліцейського конвою. Але в цей час натовп біля входу розступився, і через весь зал до стола трибуналу швидко попрямувала жінка з пакунок у руках. Її супроводжувало двоє мужчин, Арнольд зблід. Це була його мати — Гелена. Спочатку він щось хотів сказати та в останню мить стримався.

Гелена наблизилась до стола трибуналу.

— Це я порушую «порядок», — промовила вона.

— Що ви хочете? — різко спитав генерал.

— Все те, що твориться на суді і в чому ви обвинувачуєте підсудних — провокація і страшна брехня!..

Задні ряди підтримали її слова вдоволеними вигуками. Члени трибуналу обмінялись тривожними поглядами. Генерал, втупившись очима в Гелену, проскрипів:

— Ви хочете виступити свідком?

— Так!

— Принесіть присягу.

Жінка поклала праву руку на невеличкий молитвеник, що лежав край столу, і урочисто повторила за генералом:

— Клянусь богом всемогутнім, що я буду свідчити правдиво й чесно...

— Ви знаєте, яку відповідальність берете на себе?..

— Так! Але я знаю, що я роблю. На цьому процесі обвинувачуються не ці два підсудні, а наші робітничі організації, всі прогресивні люди країни...

— Досить! — суворо крикнув генерал. — У вас є факти?

— Є! — відізала Гелена. — Ось вони!..

Зал завмер. Люди, витягнувши голови, намагалися побачити, що робиться біля стола трибуналу. Гелена передала

пакунок двом чоловікам, які супроводжували її. Вони швидко розгорнули папір. Це був портативний магнітофон.

— Що ви принесли? — запитав генерал.

— Тут записана розмова, яка має пряме відношення до сьогоднішнього процесу.

— Хто ви така? Ваше прізвище?

— Гелена Рок! Працюю у Германа Тода!

— Імперського міністра?

— Так!..

Один з членів суду схилився до генерала і прошепотів йому на вухо:

— Це мати поліцей-президента... Будьте обережні!..

Голова трибуналу глянув на Арнольда і одразу ж переконався, що так воно і є. Поліцей-президент сидів схвильований і блідий...

— Ви мусите вислухати запис! — пролунали десятки голосів. — Конституція для всіх!

— Тихо! — генерал щосили закалатав дзвоником. — Суд об'єктивно й справедливо оцінить всі факти!.. Прошу вас, пані, що ви хотіли сказати?

Арнольд грізно подивився на матір, але вона тільки обпекла його презирливим поглядом.

Один з супутників Гелени включив магнітофон. І всі почули розмову, яка відбувалася в кабінеті Германа Тода в день трагічного затоплення долини Голубого Беркута.

Трибунал заціпенів. Генерал не знав, що робити. Арнольд важко дихав, дивлячись широко відкритими очима на матір, яка, мов переможець, стояла біля стола трибуналу...

— Ганьба! — залунали тисячі голосів.

Та генерал заверещав на весь зал:

— Ваші свідчення фальшиві! Це підступні дії комуністичних агентів!

Гелена блиснула очима, вибігла на підвищення.

— Фальшиві! — вигукнула вона. — Як ви смієте це говорити, коли своїх вірних слуг, котрі сидять на лаві підсудних, ви судите для того, щоб опорочити робітничий рух, щоб розправитися з не-нависними вам людьми! Адже всім

відомо, що придушити страйк дав наказ не Екельгафт через якогось там міфічного резидента, а новий прем'єр-міністр Стар, і ви використали його для розв'язування нової війни, для розправи з нашими братами й сестрами! Ви хочете весь світ перетворити в роботів, у німх і покірних рабів, які мовчазно виконуватимуть волю корпорації «Золотого ангела».

В залі здійснюється страшенний крик.

— Брехуни! Геть уряд Петера Стара! Припинити фальшиве судилище!

Гелена підняла руку.

— Ви чуєте голос народу?.. Народ вимагає, щоб Петер Стар припинив страшну ядерну війну, яка загрожує світові катастрофою! Геть уряд, який іде проти волі народу!..

Та раптом на підвищення вискочив оскаженілий Арнольд. В його руці синювато виблискував револьвер. Очі поліцейського сипали іскрами, нічого людського не було в тих очах. Чужа воля керувала ним, вона наказувала йому: «Хто проти мене, той твій ворог, ворог імперії».

— Замовчи! — прогримів Арнольд. В ту ж мить запанувала лиховісна тиша. Навіть члени трибуналу й прокурор не могли отямитися. Вони ніколи не бачили поліцейського в такому розлюченому стані.

— Геть звідси, виродку! — прозвонив голос Гелени.— Ця людина — мій син! Стар перетворив його в слухняного раба — сліпого виконавця його волі!..

— Замовчи! — ще раз зарепетував Арнольд зовсім скаженіючи. Пролунав постріл. Гелена схопилась рукою за груди і зі стогоном впала на поміст.

— Закон! Де закон? — заgrimів зал.— Вбивці!..

— Розігнати це бидло! — крикнув Арнольд. Пополотнілі поліцейські дали з карабінів чергу в повітря. Публіка, ламаючи стільці, ринула до виходу. Надворі охоронні загони оточили будинок. Вони хапали людей і кидали їх в закриті машини.

Арнольд, заціпенівши, стояв біля тіла матері і божевільними очима дивився в її

мертве лице. Ось він нагнувся, взяв її на руки і тихо пішов до виходу. Ніхто не заважав йому. Він ішов з піднятою головою, з гарячковим блиском в очах, ішов неквапом, похитуючись, немов саме втілення божевільного відчаю і каяття.

В залі залишилися тільки члени військового трибуналу.

Процес продовжувався. До вечора були закінчені всі формальності. А на ранок радіо і телевізор рознесли по всій імперії вирок імперського суду:

«Головний інженер будівництва в долині Голубого Беркута Альфред Грюнтер та колишній поліцей-президент Сільвестер Екельгафт за зв'язок з іноземною розвідкою, за зраду держави, за терористичні і диверсійні акти, спрямовані на підрив могутності імперії,— засуджені до смертної кари.

Вирок виконано».

Прозріння Арнольда

Над площею лунали крики, плач, прокльони. Поліція й молодчики з легіону «Вогняне серце», вкрай розперезавшись, чинили розправу над беззахисними людьми. З бічних завулків були виведені загони, озброєні хімічними автоматами. Одягнувши маски, поліцейські відкрили по юрбі стрілянину. Отруйний зелений дим поплив над площею. Мов підкошені, падали люди на брук і одразу ж засинали важким, непробудним сном. Поліцейські круками кидались на свої жертви, одягали їм наручники і втягували в чорні машини.

Арнольд не бачив того. З трупом матері він їхав до передмістя Бруклінгема. Думка в ньому завмерла, свідомість притупилася. В голові билосся тільки одне, настирливо й невідступно: «Швидше і швидше! Додому!.. Додому... Я так давно не був там...»

Машина вирвалася з залюднених центральних вулиць і помчала між рядами білих вілл. Потім пішли сірі корпуси похмурих будинків, де жили робітники, дрібні службовці, студенти. Нарешті місто закінчилось. Все частіше траплялися

дорогою сади, городи, а далі — невеличкі лісові посадки і смугасті поля. В буйній зелені садів мальовниче виступали одноповерхові охайні будиночки замських жителів. Біля одного будиночка Арнольд зупинив машину. З-за хвіртки люто гавкав собака, але Арнольд не звертав на те уваги... Думка відроджувала з далеких світлих часів чудесні спогади, оповиті болючим смутком.

Плин думок Арнольда перервав грізний голос за хвірткою, який приборкував собаку. На вулицю вийшов кремезний сивий фермер. Він здивовано, навіть з переляком втупився в людину, одягнену в блискучий мундир вишого поліцейського сановника імперії...

— Я до ваших послуг, мій пане! — тремтячим голосом озвався фермер.

— Дуже прошу вас... допоможіть мені поховати цю жінку, — тихо відповів Арнольд. — Вона жила колись в цьому домі... Дістаньте труну, допоможіть викопати могилу... Я за все заплачу!.. Буду чекати вас на цвинтарі...

— Можете бути спокійним, мій пане! — заметушився фермер. — Я зараз! Покличу моїх хлопців...

— Я чекатиму.

Машина Арнольда рушила по вузькій бічній вулиці і незабаром в'їхала у ворота цвинтаря, де й зупинилася. З малесенької хатини вийшов дідусь-сторож, підсліпувато подивився на незвичайного гостя.

Арнольд взяв тіло матері на руки, і, дивлячись нерухожим поглядом кудись поперед себе, рушив між рядами могил у гліб цвинтаря.

Арнольд обережно опустив тіло матері на траву, що, немов зелений килим, вкривала землю довкола мармурових плит; відкинув з її чола волосся. Нестерпний біль стиснув його серце, сльози полилися з очей — перші сльози з того часу, як він перестав бути дитиною...

Арнольд плакав і з кожною сльозою вбирав у себе ненависть. О, будь він проклятий! Це він... він підняв мою руку на рідну мою матір. Тепер я все збагнув... О, володарю мій, всемогутній володарю! Ти випив мою кров, ти спопелив мою душу. Я став твоїм підлим рабом... Я втра-

тив людську подобу... Проклятий! Проклятий!

Ноги Арнольда підломились, і він поволі впав на землю, ткнувшись головою в траву. Судорожний плач потрясав його тіло в розкішному мундирі.

А від воріт цвинтаря вже наближалися люди. Фермер з двома своїми синами ніс труну, лопати, вірьовки. Арнольд підвівся, показав їм, де копати могилу, і відійшов убік.

Над цвинтарем дихнув вітерець, з заходу наступала хмара. Тривожно шелестіло листя крилатого клена над могилами. Щось грізне, неблаганне вчувалося Арнольдові в шамотінні дерева. Він підвів голову, і йому здалося, що чорна хмара — то вже не хмара, а велетенська рука помсти, рука смерті.

— Все готово. Можна опускати!.. — Старий фермер обережно поторсав Арнольда за плече.

Арнольд, геть пополотнілий, підійшов до могили. Мати вже лежала в труні, прикрита прозорим серпанком. Він підняв те покривало, сухими губами поцілував блідий лоб, закриті очі покійної...

— Закопуйте! — дивлячись невидючими очима на фермера, прошепотів поліцей-президент.

Незабаром по труні забухало груддя, все глухіше, глухіше... і ось, нарешті, стихло... Чорну хмару високо в небі розірвала блискавиця, і гримнув грім. Линув бурхливий дощ, — щедрий і теплий. Він ніби хотів обмити палючі сльози Арнольда — сльози горя і великого оновлення...

Хтось торкнув його за руку. Молодий чоловік оглянувся.

— Все! — самим порухом губів вимовив фермер, витираючи мокру лисину.

Арнольд мовчазно простягнув йому пачку асигнацій.

— Не треба! — суворо відповів старий. — Ходімо, хлопці...

І вже здаля гукнув:

— А гроші віддайте сиротам, в якій-небудь дитячий приют!..

Шумувала злива, хилились під потоками води старі клени. Скаженіли блискавиці, розтинаючи хмари.

Замах

... Евеліна була в розпачі. Мов в'язень, сиділа вона на віллі Петера Стара. Хоч в її розпорядженні був увесь будинок і буйний сад, де могла відпочивати, але вийти в місто їй не дозволяли. Вздовж стін, що огороджували резиденцію диктатора, безперестанку ходили патрулі—здорівенні ситі хлопці в сірих мундирах з автоматичними револьверами — і уважно пильнували, щоб ніхто не прокрався з двору на вулицю чи з вулиці в двір. Евеліна підходила кілька разів до воріт, та кожного разу перед нею виростала мовчазна постать охоронця.

— Пані! Не можна!..

— Як? Мені теж не можна?.. Ви забуваєтесь... Я тут господиня...

— Наказано нікого не випускати!

— Чий це наказ?

— Володаря!..

Евеліна дивилася в обличчя цьому тупому виконавцю чужої волі і розуміла, що говорити з ним — марна річ, що діє тут лише наказ диктатора, її чоловіка. Заливаючись сльозами, вона мовчки йшла до кімнати, падала на канапу.

Радіо й газети приносили тривожні вісті. Переможний хід армії диктатора, який розв'язав ядерну війну, затримався. В горах на західних кордонах йому був даний жорстокий бій, який порушив всі стратегічні розрахунки. Нічого не було відомо про чисельність жертв, про втрати, про перспективи війни — радіо замовчувало все. Тільки в самій імперії піднялася поліцейська істерія, розпочалося масове переслідування всіх, кого бодай в найменшій мірі можна було запідозрити у «вільномумстві» і «демократизмі». Після страсти Екельгафта і Грюнтера, обвинувачених у державній зраді, таємна поліція розгромила багато організацій, які виступали проти війни, проти політики уряду Петера Стара...

Країна принишкла, насторожилась у тривожному чеканні.

Цілими днями сиділа Евеліна на канапі, зіщулена, зібгана, немов зацьковане звірятко. Втупившись порожніми очима в одну точку на стіні, вона перебирала в голові спогади минулого. Апатична й

байдужа, думала про ті щасливі дні, коли чисте кохання до Петера і його гаряча відданість робили її життя безжурним. мрійливим сном. І як неблаганно, як безглуздо розвалилась та прозора споруда щастя, немов шалений вихор, зруйнував її. Невже виною всьому автомобільна катастрофа? Нехай би навіть нічого не трапилось з Петером, хіба він з його бездушним егоїзмом, з манікальними думками про славу, не став би в її житті холодним диктатором, не перетворив би їхню сім'ю у звичайнісінький придаток своєї самозакоханої особи? Ні, ні, не там мусть вона шукати відповіді на свої сумніви. Берн, хороший, чесний, Йоган Берн теж не завинив перед нею. Він помилявся, але хто порятований у житті від помилок. Даремно прозивав його Петер сухарем. Добра душа його, велике в нього серце. Вжахнувшись ганебних дій Петера, він, не вагаючись, відмовився від слави і від багатства. Як мріяв він про те, щоб своїм винаходом вчинити добре діло. Клята біорадіація, немов кара, з'явилися на його шляху, кара за його гордість, за честолюбство і самовпевненість. Коли б Евеліна знала, чим все це скінчиться, вона б переконала його, що великий апофеоз безсмертя слід шукати не по глухих закарелках самотності. Колеги зі Сходу простягнули йому руки, але він не прийняв їх. Бідний Йоган, він був сліпий у своїй самовпевненості. І ось результати. Петер став кривавим диктатором. Та, зрештою, хіба ж він сам щасливий? Хіба надмірна біорадіація не перетворила його організм в згасаюче вогнище? Кожне вольове напруження коштує йому місяців життя. За останні тижні він зістарівся на десятьок років. Йї молодий красень, її атлет і жартівник Петер зробився похмурым стариком. Куди ж пішли його сили? На що? Він хизується своїми завоюваннями, йому дає втіху жах, котрий він наганяє на простих людей. Він завойовує, грабує, палить. Для кого? Для отих підлих корпоративістів, для отого ангела смерті з золотими кігтями і залізним серцем. Так, так, не Петер, а вони справжні люди без серця, і не Петер, а вони «залізні дияволи»!.. Сплюндрували науку, знівечили безсмертне відкриття, Йогана...

Так минали дні, повні мук, відчаю, жакликих сновидінь.

Але ось одного дня вся вілла сповнилась криками, стуком важких кроків. Почувся різкий голос Петера Стара. Кров жбухнула до голови Евеліни. В очах її потемніло...

Тепер або ніколи! Вона ще раз поговорить з ним! Вона ще раз спробує умовити його повернутися до нормального життя.

— Де Евеліна? — загримів голос Петера.

— Нагорі, у себе, володарю! — відповів охоронець.

— Нікого не впускайте до вілли! Я скоро сам поїду в місто...

— Слухаю!

Евеліна чула, як Петер піднявся по сходах, наблизився до кімнати. Стар у військовій формі, без головного убору з'явився в дверях. Евеліна з жахом помітила, що голова його зовсім побіліла, а обличчя покарбувалося глибокими старечими зморшками...

Диктатор усміхнувся, та усмішка його була подібна до усмішки мерця.

— Здрастуй, Еве! Чому так непритно зустрічаєш мене?

— Здрастуй, Петер! — сказала, підводячись з канапи, Евеліна. — Чом ти приїхав?

Вона намагалася бути спокійною. Диктатор підійшов до неї, схопив її в свої обійми, притиснув до грудей.

— Еве! Люба моя! — пристрасно прошепотів він, цілуючи її в очі. — Ти бачиш — я приїхав до тебе... Ти єдина моя вітха і надія!..

— Єдина вітха? — перепитала Евеліна, відсторонюючись від Петера. — А чому ж ти наказав не випускати мене з вілли? Чому я сиджу, мов у в'язниці? Чому ти не послухав мене?.. Чому ти порушив свою урочисту клятву?

— Чому? Чому? — розсердився Петер. — Не я роблю це! Доля...

— Доля? А для мільйонів людей, які загинули через тебе, теж доля судила жахливу смерть? Невже вони заслужили її? І за що? Що доброго несеш ти світу? Панування проклятої корпорації «Золотого ангела»?!

— Дурненька! — В голосі Стара почулось роздратування. — Я тільки вийду до фінішу у війні разом з ними! А потім, коли світ схилиться до моїх ніг, я ліквідую цю підступну кліку і створюю новий порядок у світі, де буде один господар — Петер Стар!.. І ти... моя дружина...

Евеліна широко відкритими очима дивилася на диктатора, тепер уже цілком усвідомлюючи, що ніяка сила не зарадить йому, що він — приречений!..

— Ну, а що тебе не випускали — пробач мені!.. Це сталося просто тому, що я боявся за тебе!.. Зараз в країні дуже тривожно, і я хотів, щоб ти була під надійним захистом, — додав Стар після невеликої паузи. — Я приїхав, щоб знову зарядити свою батарею перед останнім походом!.. Церемонитись досить! Я кину всю армію, найстрашнішу зброю проти Сходу і скоро над землею запанує вічний мир! Більше соціальна плутанина не буде терзати світ. Кожен знатиме своє місце. А спільну мету для людства вкажу я — володар всесвіту!..

Очі диктатора засяяли божевільним вогнем. Евеліні здалося, що вона бачить того самого Петера, який з'явився до неї тоді, на віллі, в страшному сновидінні. Кров, руїни, смерть — ось що несе він світові. Що робити? Як зупинити цей невимолимий фатум?..

— Еве! — стривожився Петер, обіймаючи її за плечі. — Ти погано себе почувашь?..

Евеліна відчула, як її груди притиснулися до металічної коробки, що ховала в собі батарею. Цей дотик пробудив у ній рішучість! Ні, вона не буде вагатися! В її серці нема любові, а лише невмолима ненависть до цієї машини! Треба знищити її ради людей, ради світу, ради тих, кого ще не розтоптав диктатор!..

Погляд Евеліни впав на кортик, який висів з лівого боку на поясі Стара. Якраз він і потрібен їй!.. Дивлячись прямо в очі Стару, вона легко витягла кортик з піхов, затиснула в гарячій долоні!.. А вуста ще продовжували говорити слова, такі пусті і непотрібні:

— Петер! Петер! Схаменися! Невже ти не розумієш, що тебе жде страшна загибель?..

— Ні! Ні! Сто разів — ні!.. Провидіння посадило мене на коня — я буду на ньому їхати до кінця!..

Евеліна рвонулась з рук Петера, відступила на крок. Очі її заблищали недобрим вогником.

— Він прийшов — твій кінець! — крикнула вона і, коротко розмахнувшись, вдарила кортиком в груди диктатора — прямо під серце. Але в ту ж мить з жахом відчула, як лезо ковзнулось по металічній поверхні серця!..

Стар відхитнувся від неї, вирвав кортик з грудей, притиснув рукою рану. Мундир забарвився в багровочервоний колір. Петер важко дихав. Кілька секунд він дивився на Евеліну палаючим поглядом, потім страшно зареготав.

— Ха-ха-ха! Ти хотіла вбити мене? Мене — володаря всесвіту! Ха-ха-ха! Я невразливий! Я вічний! Ти забула, що в мене залізне серце! Ха-ха-ха!

Він схопив Евеліну за руку, з силою кинув додолу. Його очі — неблаганні, холодні — наблизилися до її обличчя.

— Ти будеш моєю рабою. Ти нікуди не підеш звідси. Ти переконаєшся в тому, що правий я. Я прощаю тобі цей замах. Я іду. Іду назустріч моїй великій долі!..

Евеліна істерично скрикнула і знепритомніла.

Диктатор рішуче вийшов у коридор, замкнув двері на ключ.

— Ей, охоронці! Не випускати жінку з кімнати до мого повернення!

Охоронець уже біг по сходах. Він виструнчився перед Старом, взяв з його рук ключ.

— Слухаю вас, володарю!..

— Лікаря! І негайно закрити машину!

— Слухаю!..

Охоронець стрімголов помчав униз, а за ним рушив Стар — закривавлений, суворий, з поглядом, у якому вже не було нічого людського...

Контрудар

— Все готово до виступу! Треба тільки визначити день. Ось якраз для цього ми й зібралися...

Гартман, як завжди, спокійний і врівноважений, оглянув усіх членів «Комітету мужніх». Вони зібралися в таємному приміщенні за містом. Останні події вимагали від них рішучих дій. Не можна було далі залишатись байдужими перед жорстокою політикою диктатора та корпорації «Золотого ангела»...

— Отже... — почав Гельд, який теж був присутній тут.

— Отже, сьогодні ми мусимо передати наше рішення по всій країні. Всі організації попереджені і ждуть сигналу...

— А як зі зброєю? — почувлися голоси.

— Зброї вживати не будемо. Це дасть тільки привід диктатору потопити в крові наш рух. Закличемо всіх чесних патріотів до маніфестації. Я певен, що нас підтримає вся країна. Уряд не посміє кинути війська проти всього народу. Нам треба розкрити секрет «людини без серця» — ту силу, яка використовується для одурманювання армії й поліції... Є відомості, що диктатор готується до нападу на Схід. Треба вимагати, щоб Стар був виведений з складу уряду. Коли парламент побачить, що народ знає секрет «людини без серця» — він буде змушений виконати волю країни... Доки Стара немає тут...

— Він уже в місті, — промовив, заходячи до кімнати, Берн. Він був схвильований і блідий.

— Нарешті, ви прийшли, доктор! — радісно вигукнув Гартман. — Ми саме говоримо...

— Я знаю, — перебив його Берн. — Справа у тому, що Стар прибув сьогодні до Бруклінгема. Він поїхав до корпорації «Золотого ангела»... Ситуація ускладнюється. Виступати треба негайно!..

— Чому ви так думаете?

— Тому, що диктатор приїхав перезарядити свою батарею! Надходить час, коли він буде позбавлений радіації. Нам це вигідно... Стар не повинен одержати елемент 111. Необхідно блокувати лабораторію атомних заводів... Цим ми зможемо перешкодити дальшому розвитку ядерної війни, бо «Золотий ангел»,

побачивши, що диктатор позбавлений сили, змушений буде змінити свою агресивну політику... Наступні події будуть залежати від активності і свідомості народу.

— Але ж Стар кине проти нас поліцію! Знову проллється кров!— крикнув Гартман.

— Озбройте робітників, які блокуватимуть атомні заводи,— у вас немає іншого виходу! Видайте всім захисні нейтралізатори.

— Як ви гадаєте, товариші?— Гартман повернувся до членів комітету.

— Берн правий!— відповів Гельд.

— Ми згодні!— підтримали його інші члени комітету.

Запанувала тривожна тиша. Здавалося, над головами присутніх пронісся подих грози.

Нарешті Гартман перервав мовчанку. Він твердо і суворо сказав:

— Я згоден теж. Виступаємо негайно!.. Баретті! Передайте по радіо всім організаціям країни: «Виступ сьогодні о третій годині дня. Маніфестація буде мирною. Зброю вживати лише в крайніх випадках. За волю і щастя!

«Комітет мужніх»...

Баретті вийшов з листком радіограми в руках.

— Друзі!— сказав Гартман. — Всі на свої місця! Витримка і спокій!

Члени «Комітету мужніх» один за одним покидали темне приміщення, готуючись до рішучого випробування.

А в ефірі линула коротка, пристрасна радіограма, закликаючи народ до маніфестації.

«Золотий ангел» стривожений

— Резюме таке: війна затягнулася. Ми опинилися перед коаліцією держав, які мають потужний військовий потенціал. Уряди комуністичної конфедерації в ноті, яку я вам тільки що зачитав, попереджають нас про допомогу західним країнам, якщо ми не припинимо війну. Світова Рада засуджує нас, а Браунгтон вмиває руки!.. В такій складній си-

туації ми мусимо твердо вирішити, що робити далі...

В просторому залі будинку корпорації зібрався кабінет міністрів разом з керівниками «Золотого ангела». Імперський міністр закінчував доповідь про результати політики уряду за останні місяці. Картина була нерадісною.

— А тепер, панове, я слухаю вас,— сказав Тод, оглядаючи присутніх.

Підвівся Шаукель. Взяв олівець, покрутив його, поставив сторч на стіл.

— Рішення може бути тільки одне! Ми не повинні ждати вступу в дію військових сил комуністів. Треба вдарити першими, щоб одним ударом паралізувати стратегічні центри ворога. Потім ми введемо на його територію головні контингенти армії. Схід — наш основний ворог!.. Захід схилиться перед нами, якщо ми розіб'ємо комуністичну фортецю...

— Я цілком підтримую пана Шаукеля! — пискнув Фінс.— Браунгтон рішуче підтримає нас, коли побачить нашу перевагу. І не тільки підтримає, а й визнає наш пріоритет в справах цього континенту...

Один за одним виступали члени «Золотого ангела», міністри імперського уряду. Вони підтримували пропозицію Шаукеля про негайний виступ проти Сходу.

Тод урочисто і суворо прокарбував:

— Значить, вирішено! Ми негайно викличемо Стара для підготовки нових контингентів армії. Фронт на заході поки що нам не буде заважати...

Засідання раптом було порушено різким дзвінком телефону. Дзвонили з комісаріату поліції.

Голос комісара був зляканий, з надрином:

— Пане імперський міністр! Робітники, студенти і службовці Бруклінгема вийшли на вулиці. Небачена маніфестація! Вони несуть лозунги проти війни, вимагають усунення від влади Стара та нових виборів у парламент.

Присутні насторожилися — слова комісара гучно лящали в мембрані.

— Яких заходів ви вжили? — крикнув Тод у трубку.

— Я чекаю ваших наказів.
— Поліцай-президент знає про ці події?

— Його немає в кабінеті! Він кудись зник!..

— Цього ще неvistачало! — розлютовано пробурчав Тод.— Стар поставив хлопчиська на такий відповідальний пост. Ось наслідки!.. Послухайте, комісар. Зв'яжіться з військовим міністерством. Виведіть на вулицю весь гарнізон! І не здумайте панькатися з ними. За годину — все покінчити!

— Пане імперський міністр,— відгукнувся комісар.— За останніми відомостями, маніфестує більше трьох мільйонів чоловік...

Корпоратисти охнули. Тод зблід. Судорожно стискуючи трубку, він закричав:

— Виконуйте наказ! Киньте всі наявні резерви війська!

— Слухайо! — почувся в'ялий голос. Тод поклав трубку.

— Становище ускладнилося,— сказав він. У що мить відчинилися двері і до приміщення рішучими кроками зайшов диктатор.

— Я знаю все — прохрипів Стар.— Ось до чого призводить лібералізм... Тепер буду діяти я!..

— Що ви маєте на увазі, пане прем'єр? — запитав Тод.

— Я жорстоко придушу цю маніфестацію! В моїй імперії повинні панувати тільки покора і відданість!..

— Стар! — вихопилось у Тода.— Ви сказали «моя імперія»... Чи правильно я зрозумів вас?..

— Так! Я сказав «моя імперія»! Всю повноту влади я беру в свої руки!.. Ваша влада — влада «Золотого ангела» — закінчилась! Є один володар імперії — я!

Корпоратисти, геть спантеличені, дивилися на божевільне лице Стара. Вони не знали, що думати, що відповісти йому. Тоді підвівся з свого місця Тод.

— Ви занадто захопилися, Стар. Ми попереджали вас, що ви загинете, коли виступите проти нас.

— Цього не буде! — гордовито відповів диктатор.— Гляньте на вулицю. Чи

впораєтесь ви, без мене! Тільки я врятую вас, вас і імперію.

Спалахнув екран контрольного телевізора, і на ньому з'явилося лице комісара поліції.

— Повідомляю, що армія перейшла на бік маніфестантів. Вона відмовилася розганяти народ... Дивіться самі! Включаю контрольні об'єктиви на центральній площі!..

Корпоратисти побачили, як на сусідньому екрані проступили обриси площі. Заповнені багатотисячним натовпом. Над головами людей майоріли національні прапори. Гриміло могутнє скандування:

— Геть Петера Стара! Геть диктатуру! Вимагаємо нових виборів у парламент! Геть війну!..

В натовпі мелькали мундири солдатів. Комісар говорив правду.

Екран згас. Знову почувся голос комісара.

— Які будуть накази?..

Його обірвав Тод. Він рішуче підвівся і, дивлячись прямо в обличчя Стара, промовив:

— Ви чули, пане прем'єр, голос народу? Там, на вулиці вимагають вашої відставки. Ми не можемо зараз робити інакше. Ситуація надто складна. Ми змушені вивести вас зі складу уряду.

— Голос народу! Ха-ха-ха! — зарготав Стар.— Ви виводите мене із складу уряду! Ха-ха-ха! Ви — шкідливі коти, що, напаскудивши, тікають в куток. Я покажу вам, хто справжній володар імперії!.. Зараз я виїжджаю з оперативними групами до атомних заводів! Блокую їх!..

— Ви не зробіте цього. — Герман Тод гнівно звів брови.— Ви хочете занепастити імперію...

— Я зроблю це! Я мушу одержати елемент, необхідний для врятування імперії. Потім, роздушивши непокору, я піду в похід. А ви — слухайте мене! — підвищив голос Стар, блискаючи очима.— Я вимагаю покори від вас. Беззаперечної покори.

Слова Стара почали діяти. Корпоратисти піднялися з місць і завмерли непорушно.

Диктатор невесело засміявся.

— Ну от! Я можу тепер наказувати вам все, що завгодно! Тепер ви нікчемні раби й більше нічого! Де ваша пиха? Де могутність, якою ви так хизувалися?

Ніхто не промовив жодного слова. В поглядах наймогутніших сановників держави проступала тільки покірність і собача відданість.

— Ми слухаємо вас, володарю! — тихо промовив Тод.

Диктатор зневажливо махнув рукою.

— Кому ви потрібні? Сідайте і ждіть!..

Корпоратисти, мов манекени, опустилися в свої крісла. Диктатор швидко попрямував до виходу.

— Між іншим, — зупинився Стар, — продовжуйте засідання.

Круто повернувшись, диктатор залишив зал. Корпоратисти, пригнічені й приголомшені, не озвалися жодним словом.

... Стар вийшов на площу перед будинком. Тут розташувалась оперативна бронетанкова група. Біля машини, чекаючи володаря, стояли солдати й офіцери.

— Гей, вірні мої хлопці! — закричав на весь голос диктатор. — По машинах!..

Солдати заметушилися. Почувся гуркіт моторів. Стар сів у невеликий броньовик і рушив на урядову трасу. За ним з брязкотом посунув загін. Здалеку долинав гомін багатомільйонної юрби. То на парламентській площі маніфестанти вимагали відставки Петера Стара.

Диктатор криво посміхнувся.

«Аби тільки зарядити батарею! — подумав він. — Тоді я покажу вам! О, я покажу вам!»

Бронетанкова група промчала по урядовій трасі і вилетіла за місто. В долині бовваніли корпуси атомних заводів. На неосяжному пустирищі юрмилися тисячі робітників. Заводи були заблоковані. «Доведеться вдатися до зброї, — подумав Стар. — А може, може... спробувати масовий гіпноз? Так! Тільки так!»

Стар зупинив свій броньовик. Спинився і весь загін. Кіптява, піднята машинами, поволі відносила вітром в далину. Робітники мовчазно і суворо стояли стіною перед входом на заводське подвір'я.

Машина диктатора почала стиха наближатися до юрби, яка завмерла в суворому, настороженому чеканні.

Останній бій

В юрбі робітників прокотився гомін. «Залізний диявол!» «Залізний диявол!» Ці два страшних слова передавались з вуст у вуста. Тисячі очей, похмурих, сповнених рішучості й гніву, стежили за наближенням диктатора.

Жива стіна перегородила Стару дорогу до заводської лабораторії. Цю стіну він має подолати, чого б це не коштувало. Стар знав, що його секрет розкрито, що робітники вирішили обірвати його життя. Невимовна лють розпирала його груди.

Раптом диктатор побачив у передніх рядах Берна й Гельда. Страшна догадка прокралася в душу Стара, за спиною в нього поповзли мурашки...

«Чому Берн тут? Він зв'язаний з виступом? Це він розкрив мій секрет. Адже я порушив клятву, і тепер він вирішив дати мені бій — останній бій в моєму житті! Але це їм не вдасться. Я ще маю силу. Я ще примушу пропустити мене до лабораторії».

Диктатор висунувся з броньовика і щосили закричав до натовпу:

— Ей ви! Чому зібралися тут? Негайно розходьтесь! Хіба ви не бачите, що це я, ваш володар?

Наперед виступив Гартман. Сухим, різким голосом він кинув кілька слів, які примусили Петера здригнутися:

— Ми впізнали вас, пане Стар! Народ вимагає вашої відставки. Час покінчити з терором і агресією. Дорога для вас закрита — ніяка диявольська сила не допоможе вам. Проти вас виступила нація, вся країна — тому забирайтеся геть!..

Стар, ледве стримуючи лют, промовив гучним тоном наказу:

— Я вимагаю, щоб ви пропустили мене до лабораторії! Ви знаєте, чого мені треба. Я сподіваюся на вашу лояльність. Я не хочу проливати крові. Я хочу життя!..

— Ваше життя — це смерть мільйонів! — суворо відповів Гартман. — Ви не одержите елемента!..

— Геть Стара! — загриміли тисячі голосів. Петер зрозумів усе. Робітники вже винесли йому вирок.

Тоді над площею пролунали страшні, мов заклинання, слова диктатора:

— Гей ви, раби! Досить розмов! Це говорю вам я — ваш володар! Розступіться і стійте непорушно!..

Слова його були наповнені такою демонічною силою, що у багатьох робітників поза шкірою поповзли мурашки. Але за мить іронічний, їдкий сміх сколихнув юрбу. Ніхто не рушив з місця. Сила радіації не діяла!.. Холодний піт виступив у Стара на чолі!.. Що

сталося? Адже він відчуває, що сила ще є!

Сміх затих. І серед загальної тиші диктатор почув спокійний голос. Це говорив Берн. Його очі з-за окулярів метали блискавки, крізь кам'яні щелепи цідились суворі невблаганні слова:

— Одного разу, помилившись, я дав тобі нове життя, я дав тобі в руку страшну диявольську зброю. Тепер я забираю цю зброю! Люди захищені від твого впливу. Тобі нема чого сподіватися!..

Заскреготавши зубами, диктатор захлопнув люк броньовика. Машина заднім ходом поповзла до загону.

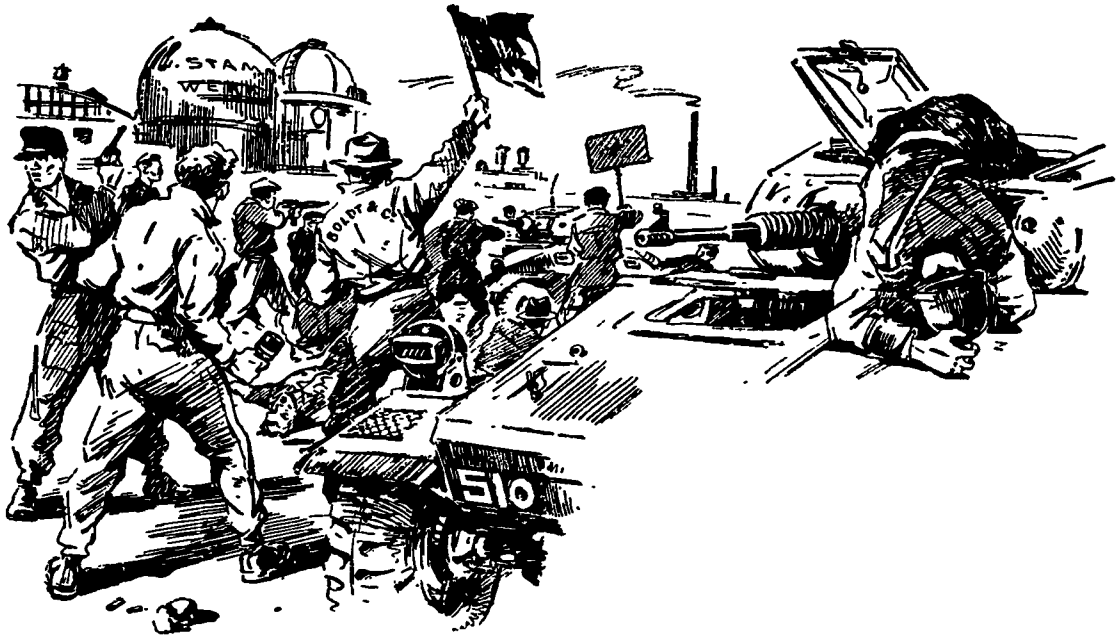
— Приготуватись! — понесли над площею тривожні слова Гартмана.

Захлинувшись від ненависті і відчаю, диктатор кричав у мікрофон:

— Розігнати юрбу! Стріляйте їх безжалісно, мої вірні хлопці!..

Башти на танках і броньовиках прийшли в рух, і по рядах робітників полоснув смертоносний град!..

— А-а-а! — немов стогін, пролунало

над багатотисячним натовпом. Робітники почали оточувати загін Стара. Під машини полетіли гранати. Кілька танків спалахнули яскравим полум'ям. Три броньовики рвонулися прямо до заводських воріт, розсипаючи навколо себе смерть з найжачених кулеметами башт, але всі вони були знищені влучно кинутими гранатами. Пройняті чужою волею танкісти вели машини в гущу робітничої маси, давили гусеницями людей, та все було даремно. Прорватися до заводів не вдавалося!

Диктатор понуро дивився на страшне побоїще!.. «Все! Кінець!.. Треба тікати! А куди ж?..»

Зацькованими очима Стар слідкував з броньовика за кривавою драмою. Злітали в повітря металеві чудовиська, корчилились в передсмертних муках люди...

Машина Стара повним ходом помчала до міста. Скоріше! Скоріше!.. В його грудях — порожнеча, голова крутиться! Кінчається елемент, кінчається і його життя!..

Раптом напереріз диктатору з вулиці вискочила відкрита машина. Вона зупинилась перед броньовиком. Петер різко загальмував. В машині сидів Арнольд. Він рвучко вийшов з кабіни. Стар радісно скрикнув, висунувся до пояса з люка.

— Арнольд! — закричав він. — Де ти був?

Та раптом диктатор помітив, що погляд Арнольда, палаючий і ненависний, позбавлений звичної покори. Заклавши за спину руки, з розтріпаним волоссям, блідий як мрець, він стояв посеред вулиці і, ледве ворущачи помертвілими губами, з якимсь лютим болісним стоном, говорив:

— Нарешті, я один на один з тобою, «Залізний диявол»!

— Ти божевільний! — вжахнувся Стар. — Що ти мелеш?

— Так! Я був божевільним. Довго був! Тепер я звільнився від тебе. Ти примусив мене вбити матір — мою матір! Ти примушував мене вбивати ні в чому не повинних людей. Вмирай же тепер — підле породження пекла!..

Арнольд підняв над головою руки.

Стар з жахом побачив дві гранати. Не тямлячи себе, він дав повний хід — прямо на Арнольда. Машина підім'яла тіло поліцей-президента, але в ту ж мить страшний вибух потряс повітря. Диктатор — оглушений і обпалений — полетів на тротуар. На нього згори посипалися розбиті шибки. Десь пролунали відчайдушні крики.

Стар, мов зацькований, оглянувся і очманіло кинувся в ворота найближчого будинку.

Смерть

Важко дихаючи, Петер темним тунелем вискочив на глуху малолюдну вулицю. Притулився до стіни, оглянувся навколо. Перехожі з жахом дивилися на нього. Вони пізнавали страшного диктатора — «Залізного диявола». Але Стар уже ні на що не звертав уваги. Скоріше машину!.. Смерть — холодна, жорстока смерть — невпинно невблаганно наближається до нього, і немає в світі сили, яка б зупинила її.

Додому! Швидше додому!..

Ось їде відкрита машина. В ній — пасажери.

Стар, зціпивши від болю зуби, кинувся на середину вулиці, високо підняв руку. Шофер різко загальмував. Пасажери перелякано зойкнули. В цьому сивому, з божевільним поглядом, маніяку вони впізнали диктатора імперії...

— Що вам потрібно? — У шофера від страху дрібно тремтіли руки.

— Машину, — хрипко відповів Стар. — Геть з машини!..

— Вибачте! — забелькотів шофер. — Я везу пасажирів.

Світ потьмарився у Петерових очах. Останнім зусиллям він зібрав рештки своєї демонічної волі і, дивлячись прямо у вічі шоферу, прошепотів:

— Іди, хлопче, геть! Ви, шановні панове, теж!.. Прошу!..

Шофер і пасажери, мов у сні, підвелися з місць. Не відриваючи очей від диктатора, вийшли на брук.

— Ідіть геть! — махнув рукою Стар, сідаючи за руль. Авто просто з місця рво-

нуло вперед. Швидше! Швидше! Додому!..

Ось він — кінець! Ось вони — божевільні мрії! Ха! Завоювання світу! Він — Петер — сам колись сміявся з таких маніякальних думок. Він мусив знати, що ніякий гіпноз неспроможний кинути світ під ноги насильству і несправедливості! А він втратив глузд, забажав стати «суперменом»!¹ Чого домігся він? Втікає пустинними вулицями. Куди? Вмирати!

Стар поглянув у дзеркальце над вітровим склом. Чи це він? Чи це той красивий жартівник Петер Стар? Рідке, сиве, розкошлане волосся на напівголому черепі, зморшкуватий лоб, блідозелене худе обличчя шістдесятилітнього старика. Тільки очі в глибоких западинах, як і раніше, горять безумством.

Перехожі, жахаючись, кидались геть від авто, яке з шаленою швидкістю мчало по автостраді за місто.

Завершала гальма, і машина зупинилася перед віллою. Диктатор, не чекаючи, коли відкриють ворота, вискочив з кабіни, пробіг мимо здивованого охоронця. Гвардійці завмерли, виструнчилися перед володарем, втупивши в нього бездумні погляди. Петер швидко глянув на них, провів долонею по чолі... Так, так! Їх треба відпустити. Вони більше не потрібні.

Тримаючись рукою за колону, він кивнув старшому:

— Скажіть охороні, що всі ви вільні!..

— Як? — затинаючись, спитав старший гвардієць. — Зовсім вільні?

— Так! Можете йти геть! — підвищив голос Стар. — Я відпускаю вас!..

Якісь вогники свідомості, змішані з радістю і здивуванням, промайнули в очах солдатів. В наступну хвилину вони кинули зброю і швидким, поквалливим кроком, ніби чекаючи, що ось-ось їх знову покличуть назад, подалися до воріт.

Стар уже не бачив нічого. Зціпивши зуби, з неймовірними труднощами він піднімався по сходах. Слуга — останній

слуга в його будинку — шанобливо схиляється перед ним.

— Ключі! — хрипить Стар. Слуга з острахом віддає ключі. Він не розуміє, що сталося з володарем. Петер кволо махнув рукою.

— Ти вільний! Іди геть!..

Слуга, не озираючись, перестрибуючи через три-чотири приступки, помчав униз. Хряснули вихідні двері... Все! Тепер він на самоті. Ніт.. Евеліна! Де вона?..

Стар відімкнув двері. Промінь прорізав морок кімнати. Похитуючись, Петер зайшов всередину, зупинився.

З крісла зірвалася Евеліна. Ось вона — перед ним. Страшним гнівом і презирством горять її очі.

— Ти! Знову прийшов мучити мене? Напився крові?.. Ну, чого мовчиш?..

— Евеліно! — ледве чутно шепоче Стар. — Я помираю...

— Помираєш? Брехня! Знову хочеш обдурити мене!..

— Еве! Люба моя! Прости мене!.. Жадоба влади засліпила мене! Я не міг втриматися! Ви з Йоганом теж не допомогли мені!.. Прости мене! Я... помираю! Я не одержав елемента! Все!.. Кінець!..

Схопившись за груди, Стар впав на підлогу. Евеліна підбігла до нього, стала навколішки.

— Петер! Петер! Що з тобою? — Обличчя Евеліни спотворилось жахом.

— Еве! Дай мені твою руку! Скоріше... руку...

Погляд його ставав все теплішим, все людянішим, туман смерті поволі застилав очі.

— Петер! Невже всьому край? Якийсь дикий, підлий сон! Ще все повернеться! Ти не вмреш! — безумно говорила вона, тримаючи в своїх руках голову чоловіка.

— Все! — раптом закричав Стар, судорожно підвівшись на руках. — Все! Хай буде прокляте... залізне серце, «Золотий ангел» висмоктав мої сили! Прокліття йому!.. Йоган! Йоган! Де ти? Воскреси мене!.. Дай життя!..

Тіло Петера стрепенулось, обм'якло. — Прощай, Еве!..

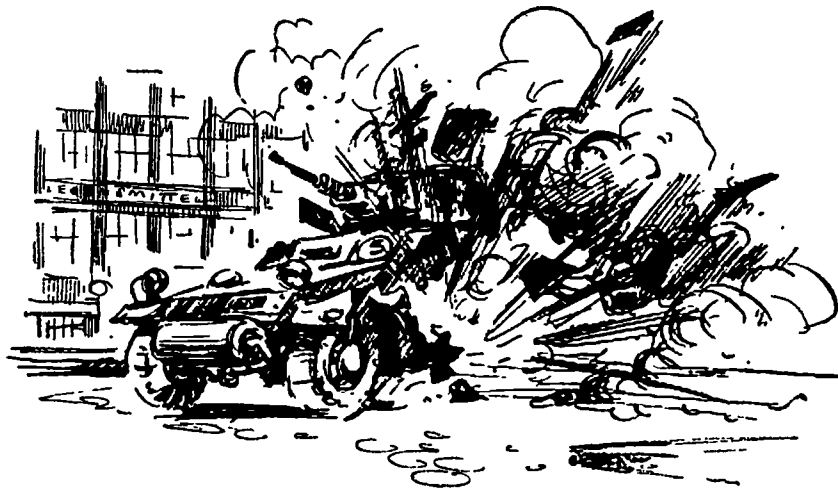
¹ Супермен — надлюдина (анг.).

— Сій, Петер! Сій! — Евеліна схопилась на ноги.— Я приведу Берна! Я знайду його! Ми повернемо тобі життя! Зачекай!..

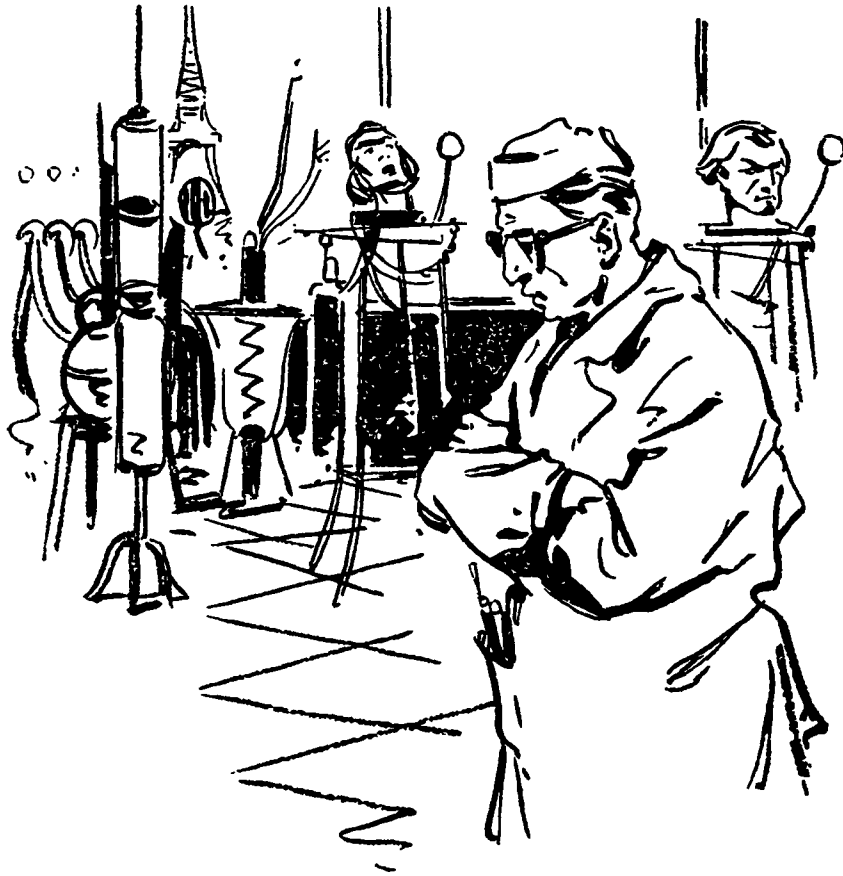
— Пізно,— прошепотів Стар.— Все...

Важкий подих зірвався з його вуст, груди піднялися і завмерли...

... Наступного дня газети сповістили про смерть диктатора імперії — Петера Стара...

ОЛЕКСАНДР БЕЛЯЕВ

ГОЛОВА ПРОФЕСОРА ДОУЕЛЯ

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ

*Присвячую дружині моїй
Маргариті Костянтинівні Беллевій*

*Переклад з російської
В. КОЗАЧЕНКА*

*Малюнки
В. ДОВГАЛЯ*

Перша зустріч

— Прошу, сідайте.

Марі Лоран опустила в глибоке шкіряне крісло.

Поки професор Керн розпечатував конверт і читав листа, вона нашвидку оглянула кабінет.

Яка похмура кімната! Але працювати тут зручно: ніщо не відвертає уваги. Лампа з низьким абажуром освітлює тільки письмовий стіл, завалений книгами, рукописами, коректурами. Око ледь вирізняє масивні меблі чорного дуба. Темні шпалери, темні драпрі. В напівтемряві блищить лише золото тиснених оправ у важких шафах. Довгий маятник старовинного годинника рухається розмірено і плавно.

Перевівши погляд на Керна, Лоран мимоволі всміхнулася: сам професор цілком пасував до стилю кабінету. Ніби витесана з дуба, важка, сувора постать Керна здавалася частиною умеблювання. Великі окуляри в черепаховій оправі скидалися на два циферблати годинника.

Як маятники, рухалися його очі сіропелястого кольору, переходячи з рядка на рядок листа. Прямокутний ніс, рівний розріз очей, рота і квадратне підборіддя, що видавалося наперед, надавали обличчю вигляду стилізованої декоративної маски, яку виліпив скульптор-кубіст.

«Камін прикрашати такою маскою», подумала Лоран.

— Колега Сабатьє казав уже про вас. Так, мені потрібна помічниця. Ви медичка? Чудово. Сорочок франків на день. Розрахунок щотижня. Сніданок, обід. Але я ставлю одну умову...

Постукавши сухим пальцем об стіл, професор Керн поставив несподіване запитання:

— Ви умієте мовчати? Всі жінки балакучі. Ви жінка — це погано. Ви вродлива — це ще гірше.

— Але яке відношення...

— Найближче. Вродлива жінка — жінка подвійно. Значить, їй властиві і подвоєні жіночі вади. У вас може бути чоловік, друг, наречений. І тоді всі таємниці до біса.

— Але...

— Ніяких «але»! Ви повинні бути німою, як риба. Ви повинні мовчати про все, що побачите і почуєте тут. Пристаєте на такі умови? Змушений попередити: невиконання матиме надзвичайно неприємні для вас наслідки. Дуже неприємні...

Лоран зніяковіла і зацікавилась...

— Я згодна, коли у всьому цьому немає...

— Злочину, хочете ви сказати? Можете бути абсолютно спокійною. І вам не загрожує ніяка відповідальність... Як у вас з нервами?

— Я здорова...

Професор Керн кивнув головою.

— Алкоголиків, неврастеніків, епілептиків, божевільних в роду не було?

— Ні.

Керн ще раз кивнув головою.

Його сухий, гострий палець впився в кнопку електричного дзвінка. Двері нечутно відчинились.

В напівтемряві кімнати, мов на фотографічній пластинці, яку проявляють, Лоран побачила лише білки очей, потім поступово появилися бліки лискучого обличчя негра. Чорне волосся і костюм зливалися з темними драпрі дверей.

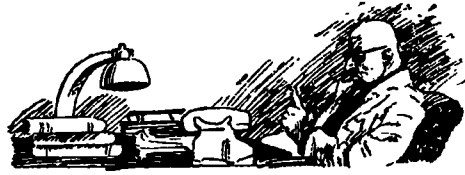
— Джон! Покажіть мадемузель Лоран лабораторію.

Негр кивнув головою, запрошуючи йти за ним, і відчинив другі двері.

Лоран зайшла до зовсім темної кімнати.

Клацнув вимикач, і яскраве світло чотирьох матових півкуль залило кімнату. Лоран мимоволі примружила очі. Після напівтемряви похмурого кабінету білизна стін засліплювала... Блищали стекла шаф з блискучими хірургічними інструментами. Холодним світлом горіли сталь і алюміній

незнайомих Лоран апаратів. Теплими, жовтими бліками падало світло на мідні відполіровані деталі. Труби, змієвики, колби, скляні циліндри... Скло, каучук, метал...

Посеред кімнати — великий прозекторський стіл. Поруч з столом — скляний ящик; в ньому пульсувало людське серце. Від серця тягнулися трубки до балонів.

Лоран повернула голову вбік і раптом побачила таке, що примусило її здригнутися, ніби від електричного удару.

На неї дивилася людська голова — сама голова без тулуба.

Вона була прикріплена до прямокутної скляної дошки. Дошку підтримували чотири високі блискучі металеві ніжки. Від перерізаних артерій і вен, через отвори в склі, йшли, з'єднавшись вже парами, трубки до балонів. Найтовща трубка виходила з горла і з'єднувалася з великим циліндром. Циліндр та балони були обладнані кранами, манометрами і невідомими Лоран приладами.

Голова уважно і скорботно дивилася на Лоран, кліпаючи повіками. Не могло бути сумніву: голова жила, відділена від тіла, самостійним і свідомим життям.

Незважаючи на приголомшливе враження, Лоран не могла не помітити, що ця голова різьблена на голову нещодавно померлого відомого вченого-хірурга професора Доуеля, який вславився своїми дослідженнями оживлення органів, вирізаних з свіжого трупа. Лоран не раз була на його блискучих публічних лекціях, і їй добре запам'ятався цей високий лоб, характерний профіль, хвилясте, посріблене сивиною густе руське волосся, блакитні очі... Так, це була голова професора Доуеля. Тільки губи й ніс його зробилися тоншими, скроні та щоки запали. очі більше заглибилися в орбіти, і біла шкіра набула жовтолимонного відтінку

мумії. Але в очах було життя, була думка.

Лоран, як зачарована, не могла відвести погляду від цих блакитних очей.

Голова беззвучно поворушила губами.

Це вже було занадто для нервів Лоран. Вона ледве не знепритомніла. Негр підтримав її і вивів з лабораторії.

— Це жахливо, це жахливо... — повторювала Лоран, упавши в крісло.

Професор Керн мовчки барабанив пальцем об стіл.

— Скажіть, це справді голова?..

— Професора Доуеля? Так, це його голова. Голова Доуеля, мого померлого шановного колеги, яку я повернув до життя. На жаль, я міг воскресити саму лише голову. Не все дається одразу. Нещасний Доуель страждав від невиліковної поки що хвороби. Помираючи, він запідав своє тіло для наукових дослідів, які ми провадили з ним разом. «Все моє життя було віддане науці. Хай же науці послужить і моя смерть. Я волю, щоб у моему трупові копався друг-вчений, а не могильний черв'як» — ось який заповіт лишив професор Доуель. І я одержав його тіло. Мені пощастило не лише оживити його серце, але й воскресити свідомість, воскресити «душу», кажучи мовою натовпу. Що ж тут жахливого? Люди до цього часу вважали жахливою смерть. Хіба ж воскресіння з мервих не було тисячолітньою мрією людства?

— Я віддала б перевагу смерті перед таким воскресінням.

Професор Керн зробив непевний жест рукою.

— Так, воно має свої незручності для воскреслого. Нещасному Доуелю було б незручно показатись на люди в такому... неповному вигляді. Ось чому ми обставляємо таємницею цей дослід. Я кажу «ми», тому що таке бажання самого Доуеля. До того ж дослід ще не доведено до кінця.

— А яке же професор Доуель, тобто його голова, висловив це побажання? Голова може розмовляти?

Професор Керн на мить знітився.

— Ні... голова професора Доуеля не

розмовляє. Але вона чує, розуміє і може відповідати мімікою обличчя...

І щоб перевести розмову на інше, професор Керн запитав:

— Отже, ви приймаєте мою пропозицію? Чудово. Я чекаю на вас завтра о дев'ятій ранку. Але пам'ятайте: мовчати, мовчати і мовчати.

Таємниця забороненого крана

Життя Марі Лоран давалось не легко. Їй було сімнадцять років, коли помер її батько. На плечі Марі лягли клопоти про хвору матір. Невеликих коштів, які залишилися по смерті батька, вистачило ненадовго, доводилося вчитись і підтримувати родину... Кілька років вона працювала нічним коректором у газеті. Одержавши звання лікаря, марно намагалася знайти місце. Їй запропонували їхати в глибокі місця Нової Гвінеї, де лутувала жовта пропасниця. Ні їхати туди з хворою матір'ю, ні розлучатися з нею Марі не хотіла. Пропозиція професора Керна була для неї виходом з скрутного становища.

Незважаючи на всю химерність роботи, вона погодилася майже без вагання.

Лоран не знала, що професор Керн, перед тим, як прийняти її, збирав про неї докладні відомості.

Вже два тижні вона працювала у Керна. Обов'язки її були нескладні. Протягом дня мусила стежити за апаратами, які підтримували життя голови. Вночі її заступав Джон.

Професор Керн пояснив їй, як поводитися з кранами біля балонів. Показавши на великий циліндр, від якого йшла товста трубка до горла голови, Керн суворо заборонив їй відкривати кран циліндра.

— Коли повернути кран, голова негайно ж умре. При нагоді я з'ясую вам усю систему, яка підтримує життя голови, і призначення цього циліндра. А поки що вам досить і того, що ви знаєте, як поводитись з апаратами.

Однак дати потрібні пояснення Керн не спішив.

В одну ніздрю голови було глибоко вставлено маленького термометра. В певні години треба було виймати його і записувати температуру. Термометрами й манометрами були обладнані також балони. Лоран стежила за температурою рідин і тиском у балонах. Добре відрегульовані апарати не завдавали клопоту, діючи з точністю годинникового механізму. Особливої чутливості прилад, який було приставлено до скроні голови, відмічав пульсацію, механічно викреслюючи криву. Через добу стрічку міняли. Вміст балонів поповнювався без Лоран, ще до того, як вона приходила.

Марі поступово звикла до голови і навіть подружилася з нею.

Коли вранці Лоран заходила до лабораторії з зарожевілими від ходи і свіжого повітря щоками, голова кволо всміхалась до неї і повіки її тремтіли на знак вітання.

Голова не могла розмовляти. Але поміж нею і Лоран швидко встановилася умовна розмова, хоча й дуже обмежена. Коли голова опускала повіки — це означало «так», знімала вгору — «ні». Трохи допомагали і губи, які беззвучно ворухилися.

— Як ви сьогодні почуваете себе? — запитувала Лоран.

Голова посміхалася «тінню посмішки» і опускала повіки: «добре, дякую».

— Як провели ніч?

Та ж міміка.

Ставлячи запитання, Лоран вправно виконувала ранкові обов'язки. Перевірила апарати, температуру, пульс. Зробила записи в журналі. Потім з надзвичайною обережністю обмила водою з спиртом обличчя голови з допомогою м'якої губки, витерла гігроскопічною ватою вуха. Зняла шматок вати, який завис на віях. Промила очі, вуха, ніс, рот, — в рот і ніс для цього вводилися особливі трубки. Привела до ладу волосся.

Руки її спритно й швидко торкалися голови. На обличчі голови відображалося задоволення.

— Сьогодні чудовий день, — говорила Лоран. — Синє-синє небо. Чисте морозне повітря. Так і хочеться дихати

на повні груди. Дивіться, як яскраво світить сонце, зовсім по-весняному.

Кутики уст професора Доуеля печально опустилися. Очі тоскно глянули у вікно і зупинилися на Лоран.

Вона почервоніла від легкої досади на себе. З інстинктом чутливої жінки Лоран обминала розмови про все, що було недосяжним для голови і могло зайвий раз нагадати про убогість її фізичного існування.

Марі відчувала якусь материнську жалісливість до голови, як до немічної, обійденої природою дитини.

— Що ж, будемо працювати! — швидко сказала Лоран, щоб виправити помилку.

Зранку, до появи професора Керна, голова читала. Лоран приносила купу свіжих медичних журналів та книжок і показувала їх голові. Голова переглядала. На потрібній статті ворухила брови. Лоран примощувала журнал на пюпітр, і голова занурювалася в читання. Лоран звикла, стежачи за очима голови, вгадувати, який рядок голова читає, і вчасно перегортати сторінки.

Коли треба було на полях зробити помітку, голова подавала знак, і Лоран проводила пальцем по рядках, стежачи за очима голови і відмічаючи олівцем ризику на полях.

Для чого голова примушувала робити позначки на полях, Лоран не розуміла, з допомогою їхньої скупі мімічної мови не сподівалася одержати пояснення і тому не розпитувала.

Але якось, проходячи через кабінет професора Керна, коли він був відсутній, Марі побачила на столі журнали з помітками, які вона робила за вказівками голови. А на аркуші паперу рукою професора Керна були переписані відмічені місця. Це примусило Лоран замислитись.

Згадавши зараз про це, Марі не втрималася від запитання. Можливо, що голові пощастить якимось відповісти.

— Скажіть, нащо ми відмічаємо деякі місця в наукових статтях?

На обличчі професора Доуеля з'явився вираз невдоволення і нетерпіння. Голова виразно поглянула на Лоран,

потім на кран, від якого тягнулася трубка до горла голови, і двічі звела брови. Це означало прохання. Лоран зрозуміла, що голова хоче, щоб відкрили отой заборонений кран. Уже не вперше голова зверталася до неї з таким проханням. Але Лоран пояснювала бажання голови по-своєму: голова, напевне, хоче покінчити з своїм безрадіним існуванням. І Лоран не наважувалася відкрити заборонений кран. Вона не хотіла бути причиною смерті голови, боялась відповідалості, боялась і загубити місце.

— Ні, ні,— злякано відповіла Лоран на прохання голови.— Коли я відкрию цей кран, ви помрете. Я не хочу, не можу, не смію вбивати вас.

Від нетерплячки і усвідомлення безсилля по обличчю голови пройшла судорога.

Тричі вона енергійно здіймала вгору повіки й очі...

«Ні, ні, ні. Я не помру!» — так зрозуміла Лоран. Вона вагалася.

Голова почала беззвучно ворухити губами, і Лоран здалося, що губи намагаються сказати «Відкрийте. Відкрийте. Благаю!..»

Цікавість Лоран розгорілася до краю. Вона відчувала, що тут криється якась таємниця.

В очах голови світилася безмежна туга. Очі просили, благали, вимагали. Здавалося, вся сила людської думки, все напруження волі зосередилося в тому погляді.

Лоран наважилась.

Серце її скажено калатало, рука дрижала, коли вона обережно відкривала кран.

Одразу ж з горла голови почулося шипіння. Лоран почула кволий, глухий, розбитий голос, який деренчав і шипів, як зіпсований грамофон:

— Д-дяк-кую... вам...

Заборонений кран пропускав стиснуте в циліндрі повітря. Проходячи через горло голови, повітря приводило в рух голосові зв'язки, і голова могла говорити. М'язи горла і зв'язки не могли вже працювати нормально: повітря з шипінням проходило через горло і тоді, коли голова не говорила. А розсічені нервові

стовбури ший порушували нормальну роботу м'язів голосових зв'язок і надавали голосові глухого, деренчливого тембру.

Обличчя голови виявляло задоволення.

Але цієї хвилини почулися кроки з кабінету і брязкіт замка (двері лабораторії завжди замикалися на ключ з кабінету). Лоран ледве встигла закрутити кран. Шипіння в горлі голови припинилось.

Зайшов професор Керн.

Голова заговорила

Відтоді, як Лоран відкрила таємницю забороненого крана, минуло з тижень.

За цей час поміж Лоран та головою встановилися ще більш дружні відносини. В ті години, коли професор Керн перебував у клініці чи в університеті, Лоран відкривала кран, спрямовувала до горла голови невеликий струмінь повітря, щоб голова могла говорити пошепки, але розбірливо. Тихо говорила і Лоран. Вона побоювалася, щоб негр не підслухав їхньої розмови.

На голову професора Доуеля їхні розмови, певне, впливали добре. Очі її пожвавішали, і навіть скорботні зморшки між бровами розгладились.

Голова розмовляла багато й охоче, ніби винагороджуючи себе за час вимученої мовчанки.

Минулої ночі Лоран бачила уві сні голову професора Доуеля і, прокинувшись, подумала: «А чи бачить сні голова Доуеля?»

— Сні... — тихо прошепотіла голова.— Так, я бачу сні. І я не знаю, чого більше вони завдають мені: горя чи радощів? Я бачу себе у сні здоровим, сповненим сили і прокидаюся подвійно знедоленим. Знедоленим і фізично і морально. Адже я позбавлений всього, що доступне живим людям. І лише здатність мислити залишена мені. «Я мислю. Отже, я існую», з гіркою посмішкою процитувала голова слова філософа Декарта.— Існую...

— Що ж ви бачите уві сні?

— Я ще ніколи не бачив себе у моєму теперішньому вигляді. Я бачу себе таким, яким був колись... бачу рідних, друзів... Нещодавно бачив небіжчицю дружину і переживав з нею весну нашого кохання. Бетті колись звернулася до мене, як пацієнтка, ушкодивши ногу при виході з автомобіля. Перше наше знайомство відбулося в моєму кабінеті. Ми якось одразу зблизилися з нею. Після четвертих відвідин я запропонував їй подивитися портрет моєї нареченої, який лежав на письмовому столі. «Я одружусь з нею, коли матиму її згоду», сказав я. Вона підійшла до столу і побачила на ньому маленьке дзеркальце; поглянувши в нього, вона засміялась і сказала: «Я гадаю... вона не відмовиться». За тиждень вона була моєю дружиною. Ця сцена недавно пройшла передо мною уві сні... Бетті померла тут, у Парижі. Ви знаєте, я приїхав сюди з Америки як хірург під час європейської війни. Мені запропонували тут кафедру, і я залишився, щоб жити біля рідної могили. Дружина моя була чарівною жінкою.

Обличчя голови проясніло від спогадів, але одразу ж спохмурніло.

— Яким далеким здається той час!

Голова замислилась. Повітря тихо шипіло в горлі.

— Минулої ночі я бачив уві сні свого сина. Мені дуже хотілося б подивитися на нього ще раз. Але я не наслідуюсь піддавати його такому випробуванню... Для нього я помер.

— Він дорослий? Де він перебуває зараз?

— Так, дорослий. Він майже ваш одноліток, чи трохи старший. Закінчив університет. Зараз повинен бути в Англії, у своєї тітки по матері. Ні, краще б не бачити снів. Але мене, — вела далі голова, помовчавши, — мучать не лише сни. Наяву мене мучать фальшиві почуття. Як це не дивно, але іноді здається, що я відчуваю своє тіло. Мені раптом захочеться зітхнути на повні груди, потягнутись, випрямити широко руки, так як це робить людина, коли засидиться. А іноді я відчуваю подагричний біль у лівій нозі. Правда ж смішно? Хоч, як

лікареві, це вам повинно бути зрозумілим. Біль такий реальний, що я мимоволі опускаю погляд і, звичайно, крізь скло бачу під собою порожній простір, кам'яні плити підлоги... Іноді мені здається, що зараз почнеться приступ задухи. І тоді я майже задоволений своїм «по смертним існуванням», яке позбавляє мене принаймні від астми... Все це чисто рефлекторна діяльність клітин мозку, які були зв'язані колись з життям тіла...

— Жахливо! — не витримала Лоран.

— Так, жахливо... Дивно, за життя мені здавалося, що я жив однією роботою думки. Я, справді, якось не помічав свого тіла, занурившись в наукову роботу. І тільки загубивши тіло, я відчув, що я втратив. Тепер, як ніколи за все моє життя, я думаю про пахощі квітів, духмяного сіна десь на узліссі, про далекі прогулянки пішки, про шум морського прибою... Я не втратив відчуття нюху, дотику та інших почуттів, але я відрізаний від усієї різноманітності світу почуттів. Пахощі сіна хороші в полі, коли вони пов'язані з тисячею інших відчуттів: і з пахощами лісу, і з красою вечірньої зорі, і з гомоном лісових птахів. Штучні пахощі не змогли б мені замінити природних. Пахощі парфумів «Троянда» замість квітки? Це так само мало задовольнило б мене, як голодного пахощі паштету без паштету. Втративши тіло, я втратив світ, — увесь неосяжний, чудесний світ речей, яких я не помічав, речей, які можна взяти, помацати, і в той же час відчувати своє тіло, себе. О, я охоче б віддав своє химерне існування за єдину радість відчутти в своїй руці вагу простої каменюки! Коли б ви знали, яке задоволення дає мені доторк губки, коли ви ранком миєте мені обличчя. Адже дотик — це єдина для мене можливість відчутти себе в світі реальних речей... Все, що я можу зробити сам, це доторкнутися кінчиком мого язика до моїх пересохлих губів.

Того вечора Лоран повернулася додому неуважною і схвильованою. Старенька мати, як звичайно, наготувала їй чаю з холодною закускою, але Марі не доторкнулася до бутербродів, нашвидку випила склянку чаю з лимоном і звелася

на ноги, щоб іти до своєї кімнати. Уважний погляд матері зупинився на ній.

— Ти чимось збентежена, Марі? — запитала старенька.—Може, якись неприємності на службі?

— Ні, мамо, просто я стомилась і голова болить... Я ляжу раніш, і все мине.

Мати не затримала її, зітхнула і, залишившись на самоті, замислилась.

З того часу, як Марі влаштувалась на службу, вона дуже змінилася. Стала знервованою, замкнутою. Мати та дочка завжди були великими друзями. Поміж ними не було таємниць. І ось тепер з'явилася таємниця. Старенька Лоран почувала, що її дочка щось приховує. На запитання матері про службу Марі відповідала дуже коротко і невиразно.

— У професора Керна є лікарня дома для особливо цікавих у медичному відношенні хворих. І я доглядаю їх.

— Які ж це хворі?

— Різні. Є дуже важкі випадки...— Марі супилась і переводила розмову на інше.

Стареньку не задовольняли такі відповіді. І вона почала навіть розпитувати сторонніх, але їй ні про що довідатися не пощастило, крім того, що було вже відомим від дочки.

«Чи не закохана вона часом у Керна і, можливо, безнадійно, без взаємності?..» думала старенька. Але тут же й заперчила сама собі: її дочка не втаїла б від неї свого захоплення. Та й до того ж, хіба Марі не гарненька? А Керн неодружений. І коли б тільки Марі кохала його, то, звичайно, і Керн не втримався б. Іншої такої Марі не знайти в цілому світі. Ні, тут щось інше... І старенька довго не могла заснути, перевертаючись з боку на бік на високих перинах.

Не спала й Марі. Погасивши світло, щоб мати думала, ніби вона вже спить, Марі сиділа в ліжку з широко розплющеними очима. Вона згадувала кожне слово голови і намагалася уявити себе на її місці: тихенько торкалася язиком своїх губів, піднебіння, зубів і думала:

«Оце й усе, що може робити голова. Можна прикусити губу, кінчик язика. Можна ворухити бровами. Рухати очима. Заплющувати, розплющувати їх. Рот і

очі. Жодного поруху більше. Ні, ще можна трохи рухати шкірою на лобі. І більше нічого...»

Марі заплющувала і розплющувала очі, кривила обличчя. О, коли б у цей час мати поглянула на неї! Старенька вирішила б, що її дочка збожеволіла.

Потім несподівано Марі почала хпати себе за плечі, коліна, руки, гладила груди, занурювала пальці в густе волосся і шепотіла:

— Господи! Яка я щаслива! Як багато я маю! Яка я багата! І я не знала, не відчувала цього!

Втома молодого тіла давалася знаки. Очі Марі мимоволі заплющились. І тоді вона побачила голову Дуеля. Голова дивилася на неї уважно і скорботно. Голова зривалася з свого столика і літала в повітрі. Марі бігала попереду голови. Керн, як шуліка, кидався на голову. Звивисті коридори... Тугі двері... Марі поспішала відчинити їх, але двері не піддавались, і Керн доганяв голову, голова свистіла, шипіла вже біля вуха... Марі відчувала, що задихається. Серце калатає в грудях, його прискорені удари болю віддаються у всьому тілі. Холодний дріж проходить вздовж спини... Вона відчиняє дуже багато дверей... О, який жах!..

— Марі! Марі! Що тобі? Та прокинься ж, Марі! Ти стогнеш...

Це вже не сон. Мати стоїть біля ліжка і стривожено гладить її волосся.

— Нічого, мамо. Просто мені приснився поганий сон.

— Тобі дуже часто почали снитися погані сни, дитино моя...

Старенька виходить зітхаючи, а Марі ще деякий час лежить з розплющеними очима, тамуючи біття серця.

— Однак, нерви мої зовсім здають,— тихо шепоче вона і цього разу засинає міцним сном.

Смерть чи вбивство?

Якось, переглядаючи перед сном медичні журнали, Лоран прочитала статтю професора Керна про нові наукові дослідження. В цій статті Керн посилався на

праці інших вчених з тієї ж галузі. Всі ці вибірки були взяті з наукових журналів та книг, і вони цілком збігалися з тими, які Лоран за вказівкою голови підкреслювала в часи їхніх ранкових занять.

Другого дня, як тільки трапилась нагода поговорити з головою, Лоран запитала:

— Що робить професор Керн в лабораторії тоді, коли я відсутня?

Повагавшись, голова відповіла:

— Ми з ним продовжуємо наукову роботу.

— Значить, і всі оті позначки ви робите для нього? А вам відомо, що вашу роботу він друкує під своїм ім'ям?

— Я догадуюсь.

— Але це обурливо! Як ви можете дозволяти таке?

— Що ж я можу зробити?

— Коли не можете ви, то можу зробити я! — гнівно вигукнула Лоран.

— Тихше... Даремно... Було б смішним у моєму становищі мати претензії на авторські права. Гроші? Нащо вони мені? Слава? Що може дати мені слава?.. Та й потім... коли все це стане відомим, роботу не буде доведено до кінця. А в тому, щоб вона була доведена до кінця, зацікавлений я сам. Сказати правду, мені хочеться бачити наслідки моєї праці.

Лоран замислилась.

— Така людина, як Керн, ладна піти на все,— тихо проказала вона.— Професор Керн казав мені, коли я поступала до нього на службу, що ви померли від невиліковної хвороби і самі заповідали своє тіло для наукової роботи. Це правда?

— Мені важко говорити про це. Я можу помилитись. Це правда, але, може бути... не все правда. Ми працювали разом з ним над оживленням людських органів, взятих від свіжого трупа. Керн був моїм асистентом. Кінцевою метою моєї праці тоді я ставив оживлення відсіченої від тіла голови людини. Я закінчив усю підготовчу роботу. Ми вже оживлювали голови тварин, але вирішили не оголошувати про наші успіхи доти, доки нам не пощастить оживити і продемонструвати людську голову. Перед цим останнім дослідом, в успіху якого я був певен, я передав Кернові рукопис з усією

проведеною мною науковою роботою для підготовки до друку. Одночасно ми працювали над іншою науковою проблемою, яка теж була дуже близькою до вирішення. В цей час у мене трапився важкий приступ астми — однієї з хвороб, яку я, як вчений, намагався перемогти. Поміж мною і хворобою йшла давня боротьба. Справа була тільки в часі: хто з нас першим вийде переможцем? Я знав, що перемога може бути за нею. І я дійсно заповідав своє тіло для анатомічних робіт, хоч і не чекав, що саме моя голова буде оживленою. Так ось... під час того останнього приступу Керн був біля мене і подавав мені медичну допомогу. Він вприснув мені адреналін. Можливо... доза була дуже великою, а може й астма зробила своє діло.

— Ну, а потім?

— Асфіксія (ядуха), коротка агонія — і смерть, яка для мене була лише втратою свідомості... А потім я пережив досить дивні перехідні стадії. Свідомість дуже повільно почала повертатися до мене. Мені здається, що моя свідомість була пробуджена гострим почуттям болю в шиї. Біль поступово стихав. Тоді я не зрозумів, що це означає. Коли ми з Керном робили досліди оживлення собачих голів, відсічених від тіла, ми звернули увагу на те, що собаки відчують надзвичайно гострий біль після пробудження. Голова собаки билася на блюді з такою силою, що іноді з кровоносних судин випадали трубки, через які подавалась поживна рідина. Тоді я запропонував анестезувати місце зрізу. Щоб воно не підсихало і не піддавалося діянню бактерій, шия собаки занурювалась в особливий розчин Рінген-Локк-Доуель. Цей розчин має і поживні, і антисептичні, і анестезуючі речовини. Ось в такий розчин і було занурено зріз моєї шиї. Без цього застережного заходу я міг би померти вдруге дуже швидко після пробудження, як умирали голови собак у наших перших дослідах. Але, повторюю, тієї хвилини я про все це не думав. Все було неясним, ніби хтось розбудив мене після сильного сп'яніння, коли вплив алкоголю ще не минув. Але в моїй голові все ж засвітилася радісна думка, що коли свідо-

мість, хоч і не ясна, повернулася до мене, то, виходить, я не помер. Ще не розплющуючи очей, я розмірковував про дивність останнього приступу. Звичайно приступи астми обривалися в мене раптово. Іноді інтенсивність задушливості послаблювалася поступово. Але я ще ніколи не губив свідомості після приступу. Це було щось нове. Новим було також відчуття гострого болю в шиї і ще одна дивна річ: мені здавалося, що я зовсім не дихав і разом з тим не відчував задушливості. Я спробував дихнути, але не міг. Більш того, я загубив відчуття своїх грудей. Я не міг розширити грудної клітки, хоч посилено, як мені здавалося, напружував свої грудні м'язи. «Щось дивне,— думав я,— або я сплю, або марю...» З великим зусиллям мені пощастило розплющити очі. Темрява. У вухах неясний шум. Я знову заплющив очі... Ви знаєте, коли людина помирає, то органи її почуттів згасають не всі одразу. Спочатку людина втрачає почуття смаку, потім гасне її зір, потім слух. Певне, у зворотному порядку йшло і їхнє відновлення. Через деякий час я знову розплющив очі і побачив тьмяне світло. Так ніби я занурився у воду на велику глибочінь. Потім зеленкувата імла почала розходитись, і я неясно побачив перед собою обличчя Керна і в той же час почув уже досить виразно його голос: «Очуняли? Дуже радий бачити вас знову живим». Зусиллям волі я примусив мою свідомість прояснитися швидше. Я поглянув униз і побачив просто під підборіддям стіл,— тоді цього столика ще не було, а був простий стіл, подібний до кухонного, нашвидкуруч приладнаний Керном для досліду. Хотів озирнутися назад, але не міг повернути голови. Поруч з цим столом, трохи вище, був інший стіл — прозекторський. На тому столі лежав чийсь обезглавлений труп. Я поглянув на нього, і труп здався мені дивно знайомим, незважаючи на те, що він не мав голови і його грудна клітка була розітнута... Тут же поруч в скляному ящику билося чиясь людське серце... Я непорозуміло глянув на Керна. Я ще ніяк не міг розуміти, чому моя голова височить над столом і чому я не бачу свого тіла. Хотів простягнути руку, але не відчув її. «Що таке?..»

хотів я запитати у Керна і лише беззвучно поворушив губами. А він дивився на мене і посміхавсь. «Не впізнаєте? — запитав він у мене, кивнувши в напрямі прозекторського стола — Це ваше тіло. Тепер ви назавжди позбавилися астми». Він ще міг жартувати!.. І я зрозумів усе. Признаюся, першої хвилини я хотів кричати, зірватися з столика, вбити себе і Керна... Ні, зовсім не так. Я знав розумом, що повинен був сердитись, кричати, обурюватися, і в той же час був вражений крижаним спокоєм, який оволодів мною. Можливо, що я й обурювався, але якось дивлячись на себе і на світ збоку. У моїй психіці сталися зрушення. Я тільки спохмурнів і... мовчав. Чи міг я хвилюватися так, як хвилювався раніш, коли тепер моє серце билося в скляній посудині, а новим серцем був мотор?

Лоран з жахом дивилася на голову.

— І після цього... після цього ви продовжуєте з ним працювати. Коли б не він, ви перемогли б астму і були б тепер здоровою людиною... Він злодій і вбивця, і ви допомагаєте йому піднятися на вершину слави. Ви працюєте на нього. Він, як паразит, живиться вашою мозковою діяльністю, він зробив з вашої голови якийсь акумулятор творчої мислі і заробляє на цьому гроші й славу. А ви!.. Що дає він вам?.. Яке ваше життя?.. Ви позбавлені всього. Ви жалюгідний обрубок, в якому, на ваше горе, ще живуть бажання. Увесь світ украв у вас Керн. Пробачте, але я не розумію вас. І невже ж ви покійно, не ремствуєючи, працюєте на нього?

Голова посміхнулася печальною усмішкою.

— Бунт голови? Це ефектно. Що ж я міг зробити? Адже я позбавлений навіть останньої людської можливості: покінчити з собою.

— Але ж ви могли відмовитись працювати з ним!

— Коли хочете, то я пройшов і через це. Але мій бунт викликаний був не тим, що Керн використовує мої розумові здібності. Зрештою, яке значення має ім'я автора? Важливішим є те, щоб ідея вийшла в світ і зробила своє діло. Я бунтував тільки тому, що мені важко було

звикнути до свого нового існування. Я віддавав перевагу смерті перед життям... Я розповім вам про один випадок, який трапився зі мною у той час. Якимось я був у лабораторії сам. Раптом у вікно влетів великий чорний жук. Звідки він міг з'явитися в центрі величезного міста? Не знаю. Може, його завезло авто, повертаючись з замиської поїздки. Жук покружляв наді мною і сів на скляну дошку мого столика, поруч зі мною. Я скосив очі і стежив за цією гидкою комахою, не маючи можливості скинути її. Лапки жука ковзали по склу, і він, шурхаючи суглобами, повільно наближався до моєї голови. Не знаю, чи зрозумієте ви мене... я відчував завжди якусь особливу гидливість, почуття відрази до таких комах. Я ніколи не міг примусити себе доторкнутися до них пальцем. І ось я був безсилим навіть перед цим жалюгідним ворогом. А для нього моя голова була тільки зручним транспортним для зльоту. І він продовжував повільно наближатися, шурхаючи ніжками. Після деяких зусиль йому пощастило зачепитися за волосся бороди. Він довго борсався, заплутавшись у волоссі, але вперто ліз все вище. Так він проповз по стиснутих губах, лівою половиною носа, через заплющене ліве око, поки, нарешті, досягши лоба, не впав на скло, а звідти на підлогу. Дурниця. Але вона справила на мене жахливе враження... І коли прийшов професор Керн, я категорично відмовився продовжувати з ним наукову роботу. Я знав, що він не наважиться на людях демонструвати мою голову. А без користі не буде тримати у себе голову, яка може стати доказом проти нього. І він уб'є мене. Такі були мої розрахунки. Поміж нас зав'язалась боротьба. Він вдався до жорстоких заходів. Якимось пізно ввечері він зайшов до мене з електричним апаратом, приклав до моїх скронь електроди і, ще не пускаючи струму, звернувся з промовою. Він стояв, схрестивши руки на грудях, і говорив дуже лагідним, м'яким тоном, як справжній інквізитор. «Шановний колего, — почав він, — ми тут одні, віч-на-віч, за товстими кам'яними стінами. А втім, коли б вони були й тонші, це справи не міняє, тому що ви не можете гукати. Ви цілковито у моїй владі. Я можу

завдати вам найжахливіших тортур, і ніхто мене не покарає. Але нащо торттури? Ми з вами обидва вчені і можемо зрозуміти один одного. Я знаю, живеться вам не легко, але не моя в тому провина. Ви мені потрібні, і я не можу звільнити вас від важкого життя, а самі ви не можете втекти від мене навіть у небуття. Так чи не краще нам закінчити справу миром? Ви будете продовжувати нашу наукову роботу...» Я заперечливо повів бровами, і губи мої нечутно прошепотіли: «Ні». «Ви дуже засмуχετε мене. Чи не хочете цигарку? Я знаю, що ви не можете відчувати повного задоволення, тому що у вас немає легень, через які нікотин міг би всмоктуватися в кров, та все ж знайомі відчуття...» І він, взявши з цигарнички дві цигарки, одну закурив сам, а другу вставив мені до рота. З яким задоволенням я виплюнув ту цигарку! «Ну, добре ж, колего, — сказав він тим же ввічливим, байдужим тоном, — ви примушуєте мене вдатися до фізичних дій». І він пустив електричний струм. Ніби розпечений бурав пронизав мій мозок... «Як ви себе почуваете? — дбайливо запитав він мене, ніби лікар пацієнта. — Голова болить? Може, ви хочете вилікувати її? Для цього вам варто лише...» — «Ні!» — відповіли мої губи. «Дуже й дуже шкода. Доведеться трохи посилити струм. Ви дуже засмуχετε мене». І він пустив такий сильний струм, що, здавалось, голова моя палає. Біль був нестерпним. Я скрипів зубами. Свідомість моя тьмарилась. Як я хотів втратити її! Але, на жаль, не втрачав. Я тільки заплющив очі і стиснув губи. Керн курив, пускаючи дим мені в обличчя і продовжував підсмажувати мою голову на повільному вогні. Він уже не переконував мене. І коли я розплющив очі, то побачив, що він оскаженим від моєї впертості. «Чорт! Коли б ваш мозок не був мені такий потрібний, я б засмажив його сьогодні ж і нагодував би ним свого пінчера. Фу, впертий!» І він безцеремонно зірвав з моєї голови всі проводи і зник. Та мені ще рано було радіти. Швидко він повернувся і почав впускати в розчини, які живили мою голову, дратівні речовини, які викликали у мене великі і нестерпні болі. І коли я мимоволі кривився, він

запитував: «То як, колего, ви вирішуєте? Все ще ні?» Я був незламним. Він вийшов ще більш роздратований, обкидаючи мене тисячею прокльонів. Я торжествував перемогу. Кілька днів Керн не з'являвся в лабораторії, і з дня на день я чекав рятівниці — смерті. На п'ятий день він з'явився так, ніби нічого й не було, весело висвистуючи якусь пісеньку. Не дивлячись на мене, він взявся до роботи. Днів зо два, чи зо три я спостерігав за ним, не беручи ніякої участі. Але робота не могла не цікавити мене. І коли він, провадячи досліди, зробив кілька помилок, які могли загубити результати всіх наших зусиль, я не втерпів і подав йому знак. «Давно б так!» сказав він з задоволеною посмішкою

і пустив повітря через моє горло. Я пояснив йому помилки і з того часу продовжую керувати роботою... Він перехитрував мене.

Жертви великого міста

З того часу як Лоран розкрила таємницю голови, вона зненавиділа Керна. І це почуття росло з кожним днем. Вона засинала з цим почуттям, і прокидалася з ним. Вона в страшному маячнні бачила Керна уві сні. Вона була просто хвора зненавистю. Останнім часом, зустрічаючись з Керном, вона ледве стримувалась, щоб не кинути йому в обличчя: «Вбивця!»

Вона трималася з ним вимушено і холодно.

— Керн — жахливий злочинець! — вигукнула вона, залишившись наодинці з головою. — Я поскаржусь на нього... Я буду кричати про його злочин, не заспокоюся, поки не розвінчаю цієї краденої слави, не розкрию всіх його злочинів. Я себе не пошкодую.

— Тихше!.. Заспокойтесь, — умовляв Доуель. — Я вже казав вам, що в мене немає почуття помсти. Але коли ваші моральні почуття обурюються і жадають відплати, я не буду відмовляти вас... тільки не поспішайте. Я прошу вас почекати до кінця наших дослідів. Адже й мені потрібен зараз Керн так само, як і я йому. Він без мене не може закінчити праці так само, як і я без нього. А це ж усе, що мені залишилось. Більшого мені не створити, але розпочата робота повинна бути завершеною.

В кабінеті зачулися кроки.

Лоран швидко закрутила кран і сіла з книжкою в руці, все ще обурена. Голова Доуеля опустила повіки, як людина, що задрімала.

Зайшов професор Керн.

Він підозріло поглянув на Лоран.

— Що таке? Ви чимось збентежені? Чи все гаразд?

— Ні... нічого... все гаразд... родинні неприємності...

— Дайте ваш пульс...

Лоран неохоче простягнула руку.

— Б'ється посилено... нерви розгулялися... Для нервових це, мабуть, важка робота. Але я з вас задоволений. Я подвоюю вам винагороду.

— Мені не потрібно, дякую.

— «Мені не потрібно». Кому ж не потрібні гроші? Адже у вас родина.

Лоран нічого не відповіла.

— Ось що. Треба дещо підготувати.

Голову професора Доуеля ми перенесемо в кімнату за лабораторією... Тимчасово, колего, тимчасово. Ви не спите? — звернувся він до голови.— А сюди завтра привезуть два свіженьких трупи, і ми виготуємо з них пару чудових голів, які розмовлятимуть, і продемонструємо їх в науковому товаристві. Час уже обнародувати наше відкриття.

І Керн знову допитливо поглянув на Лоран.

Щоб завчасно не виявити всієї сили своєї неприязні, Лоран змусила себе вдатися байдужу і поспішила поставити запитання, перше, яке спало їй на думку:

— А чії трупи привезуть?

— Я не знаю, і ніхто цього не знає.

Тому що зараз це ще не трупи, а живі і здорові люди. Здоровіші, ніж ми з вами. Це я можу сказати з певністю. Мені потрібні голови абсолютно здорових людей. Але завтра на них чекає смерть. А за годину, не пізніше, вони будуть тут, на прозекторському столі. Я вже потурбуюсь про це.

Лоран, яка сподівалася від професора Керна всього, подивилася на нього таким зляканим поглядом, що він на мить зніяковів, а потім голосно розреготався.

— Дуже проста справа, я замовив пару свіженьких трупів у морзі. справа, бачите, полягає в тому, що місто, цей сучасний молох, вимагає щоденних людських жертв. Щодня, з послідовністю законів природи, в місті гине від вуличного руху кілька людей, не рахуючи нещасних випадків на заводах, фабриках, будівництвах. Ну й ось ці приречені, бадьорі, сповнені сили і здоров'я люди сьогодні спокійно заснуть, не знаючи, що їх чекає завтра. Завтра вранці вони підведуться і, весело наспівуючи, будуть одягатися, щоб іти, як вони будуть думати, на роботу, а насправді — назустріч своїй немину-

чій смерті. В той же час в іншому кінці міста, так само безтурботно наспівуючи, буде одягатися їхній ненавмисний кат — шофер або водій трамвая. Потім жертва вийде з своєї квартири, кат вийде з протилежного кінця міста від свого гаража чи трамвайного парку. Перемагаючи потік вуличного руху, вони вперто будуть наближатися одне до одного, не знаючи одне одного, аж до фатального місця зіткнення їх шляхів. Потім на одну коротку мить хтось з них загинеться — і все. На статистичній рахівниці, яка відраховує число жертв вуличного руху, прибавиться одна кісточка. Тисячі випадковостей повинні привести їх до цього фатального місця зіткнення. І все ж таки це неминуче трапиться з точністю годинникового механізму, який на одну мить зводить в одну площину дві стрілки, що йдуть з різною швидкістю.

Ніколи ще професор Керн не був таким балакучим з Лоран. Та й звідки в нього така несподівана щедрість? «Я подвоюю вам винагороду...»

«Він хоче задобрити, купити мене,— подумала Лоран.— Він, здається, підозрює, що я здогадуюсь, ба навіть знаю про багато що. Але йому не пощастить купити мене».

Нові пожилці лабораторії

Ранком на прозекторському столі лабораторії професора Керна дійсно лежали два свіжих трупи.

Дві нових голови, які призначалися для публічної демонстрації, не повинні були знати про існування голови професора Доуеля. Ось чому вона була завбачливо переміщена професором Керном до сусідньої кімнати.

Чоловічий труп належав робітникові років тридцяти, що загинув у потоці міського руху. Його могутнє тіло було розчавлене. В напіввідкритих, застеклених очах завмер переляк.

Професор Керн, Лоран та Джон в білих халатах працювали над трупами.

— Було ще кілька трупів,— говорив професор Керн.— Один робітник упав з риштувань. Забракував. У нього могло

бути ушкодження мозку від струсу. Забракував я і кількох самовбивць, які отруїлися. Ось цей хлопець виявився годящим. Та ще ось оця... нічна красуня.

Він кивком голови вказав на труп жінки з красивим, але зав'ялим обличчям. На обличчі збереглися ще плями рум'ян і гримувального олівця. Воно було спокійним. Тільки зведені брови і напіввідтулений рот надавали йому виразу якогось дитячого подиву.

— Співачка з бару. Вбито її випадковою кулею під час сварки п'яних апашів. Просто в серце — бачите? Навмисне так не влучиш.

Професор Керн працював швидко і впевнено. Голови були відділені від тіла, трупи винесені.

Ще кілька хвилин — і голови вміщено на високі столики. До горла, вен і сонних артерій введено трубки.

Професор Керн був у приємно збудженому стані. Наближалася мить його торжества. За успіх він був певен.

На майбутню демонстрацію та доповідь професора Керна були запрошені світила науки. Преса, керована вмілою рукою, вміщувала попередні статті, в яких підносила науковий геній професора Керна. Журнали друкували його портрети. Виступові Керна з його дивовижним досвідом оживлення мертвих людських голів надавали значення торжества національної науки.

Весело насвистуючи, професор Керн вимив руки, закурив цигарку і самовдоволено подивився на голови, які були перед ним.

— Хе-хе! На блюдо потрапила голова не лише Іоана, але й самої Саломеї. Непогана буде зустріч. Залишається тільки повернути кран і... мертві оживуть. Ну, що ж, мадемуазель? Оживлюйте. Відкрутіть всі три крани. В тому великому циліндрі міститься стиснуте повітря, а не отрута, хе-хе...

Для Лоран це вже давно не було новою. Але вона, з майже несвідомою хитрістю, не подала навіть вигляду.

Керн спохмурнів, став раптом серйозним. Підійшовши впритул до Лоран, він, відрубуючи кожне слово, сказав:

— Але у професора Доуеля прошу

повітряного крана не відкривати. У нього... пошкоджені голосові зв'язки і...

Помітивши недовірливий погляд Лоран, він роздратовано додав:

— Як би там не було... я забороняю вам. Будьте слухняною, коли не хочете мати великих неприємностей

І, повеселівши знову, він затягнув на мотив опери «Паяци»: — Ото ж, ми починаєм!

Лоран відвернула крани.

Першою виявила ознаки життя голова робітника. Ледь помітно здригнулися повіки. Зіниці зробилися прозорими.

— Циркуляція є. Все йде чудово...

Раптом очі голови змінили свій напрям, повернулися на світло вікна. Повільно відновлювалася свідомість.

— Живе! — весело гукнув Керн. — Дайте більше повітря.

Лоран відвернула кран дужче.

Повітря засвітило в горлі.

— Що це?.. Де я?.. — невизначно запитала голова.

— В лікарні, друже, — сказав Керн.

— В лікарні?.. — Голова повела очима, опустила погляд донизу і побачила порожній простір.

— А де ж мої ноги? Де мої руки? Де моє тіло?

— Немає його, друже. Воно розчавлене. Тільки голова і вціліла, а тулуб довелося відрізати.

— Як це відрізати? Ну, ні, я не згоджуюсь. Яка ж це операція? Нащо я здався, такий? Однією головою шматка хліба не заробиш. Мені руки потрібні. Без рук, без ніг на роботу ніхто не візьме... Вийдеш з лікарні... Тьху! Та й вийти ні на чому. Як же тепер? Пити — їсти треба. Лікарні ж наші... знаю я їх. Потримаєте трохи та й проженете: вилікували. Ні, я не даю згоди, — твердив він.

Його вимова, широке, засмагле, веснянкувате обличчя, зачіска, наївний погляд блакитних очей — все свідчило про його сільське походження.

Нужда відірвала його від рідних ланів, місто розтерзало молоде дуже тіло.

— Може, хоч допомога яка вийде?.. А де той? — раптом згадав він, і очі його розширилися.

— Хто?

— Та той, що наїхав на мене... Тут трамвай, тут другий, тут автомобіль, а він просто на мене...

— Не турбуйтеся. Він своє одержить. Номер грузовика записано: чотири тисячі сімсот одинадцятий, коли вас цікавить. Як вас звати? — запитав професор Керн.

— Мене? Томá звали. Томá Буш, он воно як.

— Ось що, Томá... Нуджи ви відчувати не будете і не страждатимете ні від голоду, ні від холоду, ні від спраги. Вас не викинуть на вулицю, не турбуйтеся.

— А що ж, задарма годуватимете чи на ярмарках за гроші будете показувать?

— Показувати покажемо, але не на ярмарках. Вченим покажемо. Ну, а тепер відпочиньте...— І поглянувши на голову жінки, Керн заклопотано зауважив:— Щось Саломея примушує себе довго чекати.

— Це що, теж голова без тіла? — запитала голова Тома.

— Як бачите, щоб вам не нудьгувати, ми потурбувалися запросити до компанії дівчину... Закрийте, Лоран, його повітряний кран, щоб не заважав своєю балаканиною.

Керн вийняв з ніздрі жінки термометра.

Температура вища за трупну, але ще низька. Оживлення йде повільно...

Минав час. Голова жінки не оживала. Професор Керн почав хвилюватися. Він ходив по лабораторії, позирав на годинника, і кожен його крок по кам'яній підлозі дзвінко відлунював у великій кімнаті.

Голова Тома з подивом дивилася на нього і беззвучно ворушила губами.

Нарешті Керн підійшов до голови жінки і уважно оглянув скляні трубочки, якими закінчувалися каучукові трубки, введені в сонні артерії.

— Ось де причина. Ця трубочка входить дуже нещільно, і тому циркуляція відбувається повільно. Дайте ширшу трубку.

Керн змінив трубку, і за кілька хвилин голова ожила.

Голова Бріке,— так звали жінку,— на своє оживлення реагувала більш бурливо. Коли вона остаточно опритомніла

і заговорила, то почала хрилко кричати, благала краще вбити її, але не залишати такою потворою.

— Ах, ах, ах!.. Моє тіло... моє бідне тіло!.. Що ви зробили зі мною? Врятуйте мене або вбийте. Я не можу жити без тіла!.. Дайте мені хоч подивитися на нього... ні, ні, не треба. Воно без голови... який жах!.. який жах!..

Коли вона трохи заспокоїлась, то сказала:

— Ви кажете, що оживили мене. Я малоосвічена, але я знаю, що голова не може існувати без тіла. Що це, диво, чаклунство?

— Ні, те, ні друге. Це — досягнення науки.

— Коли ваша наука може творити такі чудеса, то вона повинна вміти робити й інші. Приставте мені нове тіло. Віслюк Жорж продирявив мене кулею... Але ж немало дівчат пускають собі кулю в лоба. Відріжте їхнє тіло і прикладіть до моєї голови. Тільки раніш покажіть мені. Треба вибрати гарне тіло. А так я не можу... Жінка без тіла. Це гірше, ніж мужчина без голови.

І, звернувшись до Лоран, вона попросила:

— Будь ласка, подайте мені дзеркало.

Дивлячись у дзеркало, Бріке довго і уважно вивчала себе.

— Жахливо! Можна вас попросити поправити мені волосся! Я не можу сама зробити собі зачіску...

— У вас, Лоран, збільшилось роботи, — посміхнувся Керн. — Відповідно буде збільшено і вашу винагороду. Мені час.

Він поглянув на годинника і, підійшовши близько до Лоран, прошепотів:

— В їх присутності,— він вказав очима на голови,— жодного слова про голову професора Доуеля!..

Коли Керн вийшов з лабораторії, Лоран пішла відвідати голову професора Доуеля.

Очі Доуеля дивилися на неї з сумом. Печальна посмішка кривила губи.

— Бідний мій, бідний... — прошепотіла Лоран.— Але скоро за вас помстяться!

Голова подала знак. Лоран відкрила повітряний кран.

— Ви краще розкажіть, як пройшов дослід,— прошипіла голова, кволо посміхаючись.

Голови розважаються

Головам Тома та Бріке ще важче було звикнути до свого нового існування, ніж голові Доуеля. Його мозок працював над тими ж науковими проблемами, які цікавили його й раніш. Тома й Бріке були люди прості і без тіла жити їм не було сенсу. Не дивно, що вони скоро засували.

— Хіба це життя? — скаржився Тома.— Стовбичиш, як пень. Всі стіни до дірок прогледів...

Пригнічений настрої «бранців науки», як жартома називав їх Керн, дуже турбував його. Голови могли захиріти від нудьги скоріш, аніж настане день їхньої демонстрації.

І професор Керн всіляко намагався розважати їх.

Він дістав кіноапарат, і Лоран з Джоном вечорами влаштовували кіносеанси.

Голові Тома особливо подобались комічні картини з участю Чарлі Чапліна і Монті Бенкса. Дивлячись на їхні витівки, Тома на якийсь час забував про своє убоге животіння. З його горла вихоплювалося навіть щось схоже на сміх, а на очі навертали сльози.

Але ось відскакав Бенкс, і на білій стіні кімнати з'явилось зображення ферми. Маленьке дівча годує курчат. Чубата квочка заклопотано пригощає своїх пташенят. На тлі корівника молода дужа жінка доїть корову, відганяючи ліктем теля, яке тичеться мордою до вим'я. Пробіг кудлатий собака, весело вимахуючи хвостом, і слідом за ним показався фермер, ведучи за повідок коня.

Тома захрипів незвичайно високим, фальшивим голосом і раптом вигукнув:

— Не треба! Не треба!

Джон, який порався біля апарата, не відразу зрозумів у чому справа.

— Припиніть демонстрацію! — ви-

гукнула Лоран і швидко ввімкнула світло. Зблідле зображення ще миготіло якийсь час і, нарешті, зникло. Джон зупинив проєкційний апарат.

Лоран глянула на Тома. На очах у нього були сльози, але це вже не були сльози, викликані сміхом. Все його повне обличчя скривилося, як у скривдженого дитинчати, рот перекосився.

— Як у нас... на селі... — схлипуючи, проказав він.— Корова... курочка. Пропало, все тепер пропало...

Біля апарата вже поралася Лоран. Швидко світло згасло, і на білій стіні замиготіли тіні. Гарольд Ллойд втікав від полісменів, які його переслідували. Але настрої Тома був уже зіпсований. Тепер вигляд людей, які рухалися, почав навівати на нього ще більший сум.

— Іч, ганяють, як скажені, — бурчала голова Тома.— Посадити б його отак, не поскакав би.

Лоран ще раз спробувала змінити програму.

Картина великосвітського балу зовсім розхвилювала Бріке. Красиві жінки і їхні розкішні туалети дратували її.

— Не треба... я не хочу дивитися, як живуть інші,— казала вона.

Кінематограф прибрали.

Радіоприймач розважав їх трохи довше.

Іх обох хвилювала музика, особливо танцювальна.

— Боже, як я танцювала цей танок! — вигукнула якимось Бріке, заливаючись сльозами.

Довелось вдатися до інших розваг.

Бріке капризувала, щохвилини вимагала дзеркала, вигадувала нові зачіски, просила підводити їй очі олівцем, білити й рум'янити обличчя. Її дратувала незграбність Лоран, яка ніяк не могла зрозуміти таємниць косметики.

— Невже ж ви не бачите,— роздратовано говорила голова Бріке,— що праве око підведене темніше від лівого. Підійміть дзеркало вище.

Вона просила, щоб їй принесли модні журнали і тканини, і вимагала драпувати столика, на якому була закріплена її голова.

Вона доходила до дивацтва, оголо-

сивши раптом з запізнілою сором'язливістю, що не може спати в одній кімнаті в чоловічій.

— Відгородіть мене на ніч ширмою, або принаймні, хоч книгою.

І Лоран робила «ширму» з великої розгорнутої книги, встановивши її на скляній дошці біля голови Бріке.

Не менш клопоту завдавав і Тома.

Якось він почав вимагати вина. І професор Керн змушений був дати йому насолоду сп'яніння, ввівши в живильні розчини невеликі дози п'яних речовин.

Іноді Тома та Бріке співали дуетом. Ослаблені голосові зв'язки не підкорялися їм. То був жахливий дует.

— Мій бідний голос... Коли б ви могли чути, як я співала раніш! — казала Бріке, трагічно ламаючи брови.

Вечорами на них находили роздуми. Незвичайність існування примушувала навіть ці прості натури замислюватися над питаннями життя і смерті.

Бріке вірила в безсмертя. Тома був матеріалістом.

— Звичайно ж ми безсмертні, — казала голова Бріке. — Коли б душа вмирала з тілом, вона не повернулася б у голову.

— А де у вас душа сиділа: в голові чи в тілі? — уїдливо запитав Тома.

— Звичайно, в тілі була... скрізь була... — не зовсім упевнено відповідала голова Бріке, відчуваючи в запитанні якусь каверзу.

— То що ж, душа вашого тіла тепер безголовою ходить на тому світі?

— Самі ви безголовий, — образилася Бріке.

— Я з головою. Тільки одна в мене і є, — не змовкав Тома. — А ось душа вашої голови, чи не залишилась вона на тому світі? Чи не повернулася через оцю гумову кишку назад на землю? Ні, — казав він уже серйозно, — ми, як машина. Пустили пару — знову запрацювала. А коли розбилась на дрізки — ніяка пара не допоможе...

І кожне занурювалося в свої думки...

Небо і земля

Докази Тома не переконували Бріке. Не дивлячись на своє безладне життя, вона лишалася справжньою католичкою. Ведучи досить бурхливе життя, вона не мала часу не лише думати про потойбічне існування, але навіть і до церкви ходити. Однак прищеплена в дитинстві релігійність міцно трималася в ній. І тепер, здавалося, настав найбільш зручний час для того, щоб це насіння релігійності проросло. Теперішнє життя її було жахливим, але смерть — можливість другої смерті — лякала її ще більше. Ночами її мучили привиди гробного життя.

Їй ввижались язики пекельного по-

лум'я. Вона бачила, як її грішне тіло вже підсмажувалося на величезній жаровні.

Бріке з жахом прокидалася, клацаючи зубами і задихаючись. Так, вона справді відчувала задуху. Її збуджений мозок вимагав посиленого притоку кисню, але вона була позбавлена серця—того живого двигуна, який так ідеально регулює постачання потрібної кількості крові всім органам тіла. Вона пробувала кричати, щоб розбудити Джона, який чергував у їхній кімнаті. Але Джонові набридли повсякчасні виклики, і він, щоб спокійно поспати хоч кілька годин, незважаючи на вимоги професора Керна, виключав іноді в голів повітряни крани. Бріке розтуляла рота, як риба, викинута з води, і намагалася кричати, але той крик був не голоснішим за передсмертне зівання риби... А по кімнаті все бродили чорні тіні химер, пекельне полум'я освітлювало їх обличчя. Вони наближались до неї, простягали страшні лапи з пазурами. Бріке заплющувала очі, але це не допомагало: вона однаково бачила їх. І дивно: їй здавалося, що серце її завмирає і холодне від жаху.

— Господи, господи, невже ж ти не помиляєш рабу твою, ти всемогутній,— беззвучно ворушилися її губи,— твоя доброта безмірна. Я багато грішила, але хіба я винна? Адже ти знаєш, як це все сталося. Я не пам'ятаю своєї матері, мене нікому було навчити добра... Я голодувала. Скільки разів я прохала тебе допомогти мені. Не сердься, господи, я не докоряю тобі — боязко продовжувала вона свою німу молитву,— я хочу сказати, що я не така вже й винна. І, змилосердившись, ти, можливо, пошлеш мене в чистилище... Тільки не до пекла! Я помру від жаху... Яка я дурна, адже там не вмирають! — і вона знову починала свої наївні молитви.

Погано спав і Тома. Але його не переслідували привиди пекла. Його гризла нудьга за земним. Всього кілька місяців тому він пішов з рідного села, залишивши там усе, що було дорогим його серцю, захопивши з собою на дорогу лише невеличку торбу з коржами і свої мрії — заробити в місті грошей для того, щоб

купити клопоть землі. І тоді він одружиться з рожевошокою дужою Марі... О, тоді батько її не буде заперечувати проти їхнього одруження.

І ось все загинуло... На білій стіні своєї несподіваної тюрми він побачив ферму і побачив веселу, дужу жінку, так схожу на Марі, що доїла корову. Але замість нього, Тома, інший мужчина провів через подвір'я повз заклопотану квочку з курчатами коня, який відмахувався хвостом від мух. А він, Тома, вбитий, знищений, і голова його настроєна на палю, як вороняче опудало. Де його дужі руки, могутнє тіло? З відчаю Тома заскрипів зубами. Потім він тихо заплакав, і сльози капали на скляну підставку.

— Що це? — прибираючи вранці, здивовано запитала Лоран.— Звідки тут вода?

Хоч повітряний кран уже й був завбачливо відкритий Джоном, Тома не відповідав. Похмуро і непривітно подивився він на Лоран, а коли вона відійшла до голови Бріке, він тихо прохрипів їй услід:

— Вбивця! — Він уже забув про шофера, який розчавив його, і переніс увесь свій гнів на людей, які його оточували.

— Що ви сказали, Тома? — озирнулася Лоран, повертаючи до нього голову. Але губи Тома були вже знову міцно стиснуті, а очі дивилися на неї з неприхованим гнівом.

Здивована Лоран хотіла було розпитати Джона про причину поганого настрою, але Бріке вже заволоділа її увагою.

— Будь ласка, почухайте мені ніс з правого боку. Ця безпорадність жахлива... Пришика там немає? Але чого ж тоді так свербить? Дайте мені, будь ласка, дзеркало.

Лоран піднесла дзеркало до голови Бріке.

— Поверніть праворуч, я не бачу. Ще... ось так. Почервоніло. Може помазати колдкремом?

Лоран терпляче мазала кремом.

— Ось так. Тепер прошу припудрити. Дякую... Лоран, я хотіла б запитати у вас про одну річ...

— Прошу.

— Скажіть мені, коли... дуже грішна людина сповідається у священника і покається в своїх гріхах, чи може така людина мати відпущення гріхів і потрапити до раю?

— Звичайно, може,—серйозно відповіла Лоран.

— Я так боюся пекельних мук...— зізналася Бріке.— Прошу вас, запросіть до мене кюре... я хочу померти християнкою...

І голова Бріке з виглядом помираючої мучениці звела очі вгору. Потім вона опустила їх і вигукнула:

— Який цікавий фасон вашого плаття! Це остання мода? Ви давно не принесли мені модних журналів.

Думки Бріке повернулися до земних справ.

— Короткий поділ... Гарні ноги дуже виграють, коли коротка спідниця. Мої ноги! Мої нещасні ноги! Ви бачили їх? О, коли я танцювала, ті ноги зводили мужчин з розуму!

До кімнати зайшов професор Керн.

— Як справи? — весело запитав він.

— Слухайте, пане професор,— звернулася до нього Бріке,— я не можу так... ви повинні приробити мені чие-небудь тіло... Я вже просила вас якось і тепер прошу ще. Я дуже вас прошу. Я певна, що коли ви тільки захочете, то зможете зробити це...

«Чорт, а чому б і ні?» подумав професор Керн. Хоч він присвоїв собі всю честь оживлення людської голови, відділеної від тіла, але в душі визнавав, що цей вдалий дослід є цілковито заслугою професора Доуеля. Але чому не піти далі Доуеля? З двох загиблих людей скласти одного живого,— це було б грандіозно! І коли б дослід удався, вся честь по праву належала б одному Кернові. А втім, деякими порадами голови Доуеля можна було б скористатися. Так, над цим рішуче слід замислитись.

— А вам дуже хочеться ще потанцювати? — посміхнувся Керн і пустив у голову Бріке струмінь цигаркового диму.

— Чи я хочу? Я буду танцювати день і ніч. Я буду махати руками, як вітряк,

буду пурхати, як метелик... Дайте мені тіло, молоде, гарне, жіноче тіло!

— Але чому обов'язково жіноче? — грайливо запитав Керн.— Коли ви тільки захочете, я зможу дати вам і чоловіче тіло.

Бріке поглянула на нього з подивом і жахом.

— Чоловіче тіло? Жіноча голова на чоловічому тілі! Ні, ні, то буде жахлива потворність! Важко навіть вигадати костюм...

— Але ж ви тоді вже не будете жінкою. Ви перетворитесь на чоловіка. У вас виростуть вуса і борода, зміниться й голос. Хіба ви не хочете перетворитись на чоловіка? Багато жінок жалкує, що вони не народилися чоловіками.

— Це, мабуть, такі жінки, на яких чоловіки не звертали ніякої уваги. Такі, звичайно, виграли б від перетворення на чоловіка. Але я... я не потребую цього.— І Бріке гордо звела свої гарні брови.

— Ну, нехай буде по-вашому. Ви залишитесь жінкою. Я постараюсь підшукати вам красиве тіло.

— О, професоре, я буду безмежно вдячна вам. Можна це зробити сьогодні? Уявляю, який буде ефект, коли я знову повернуся в «Ша-нуар»....

— Це так швидко не робиться.

Бріке продовжувала базикати, але Керн уже відійшов від неї і звернувся до Тома:

— Як справи, друже?

Тома не чув розмови професора з Бріке. Заклопотаний своїми думками, він похмуро глянув на професора і нічого не відповів.

З того часу, як професор Керн пообіцяв Бріке дати нове тіло, її настрої різко змінилися. Пекельні привиди вже не переслідували її. Вона більше не думала про потойбічне існування. Всі її думки були сповнені клопотами про майбутнє нове земне життя. Дивлячись в дзеркало, вона непокоїлася тим, що її обличчя схудло, а шкіра набула жовтуватого відтінку. Вона замучила Лоран, примушуючи завивати собі волосся, робити зачіску і наводити грим на обличчя.

— Професоре, невже ж я й залишу-

ся такою худюшою і жовтою? — стурбовано запитувала вона Керна.

— Ви будете ще кращою, ніж були,— заспокоював він її.

— Ні, фарбами тут не допоможеш, це самообман,— говорила вона, коли професор пішов.— Мадемуазель Лоран, ми будемо робити холодні обмивання і масаж. Біля очей і від носа до губів у мене з'явилися нові зморшки. Я гадаю, що коли зробити добрий масаж, вони зникнуть. Одна моя подруга... Ох, я й забула вас запитати, чи знайшли ви сірого шовку на плаття? Сірий колір дуже мені пасує. А модні журнали принесли? Чудово! Дуже жаль, що не можна ще приміряти. Я не знаю, яке у мене буде тіло. Добре було б, якби він дістав вище на зріст, з вузькими стегнами... Розгорніть журнал.

І вона поринула в таємниці краси жіночого вбрання.

Лоран не забувала про голову професора Доуеля. Вона, як і раніше, доглядала голову і ранками допомагала читати, але на розмови не залишалось часу, а Лоран ще багато про що хотіла порозмовляти з Доуелем. Вона все більше стомлювалася і нервувала. Голова Бріке не давала їй спокою і на хвилину. Іноді Лоран переривала читання і змушена була бігати на вигуки Бріке тільки для того, щоб поправити локон або відповісти на те, чи була Лоран в магазині білизни.

— Але ж ви не знаєте розмірів вашого тіла,— стримуючи роздратування, говорила Лоран, нашвидку поправляючи локон на голові Бріке, і поспішала до голови Доуеля.

Думка про здійснення сміливої операції захопила Керна.

Керн посилено працював, готуючись до цієї складної операції. Він надовго замикався з головою професора Доуеля і розмовляв з нею. Без порад Доуеля Керн при всьому бажанні обійтися не міг. Доуель вказував йому на цілу низку труднощів, про які Керн не подумав і які могли вплинути на результат дослідів, радив проробити кілька попередніх дослідів над тваринами і керував цими дослідями. І — така вже була сила інтелекту Доуеля,— він сам надзвичайно зацікавився майбутнім дослідом. Голова

Доуеля ніби аж посвіжішала. Думка його працювала з надзвичайною ясністю.

Керн був задоволений і незадоволений такою великою допомогою Доуеля. Чим далі йшла робота, тим більш впевнювався Керн, що без Доуеля він з нею не впорався б. І йому залишалося потішати своє самолюбство тільки тим, що цей новий дослід буде зроблено ним.

— Ви гідний наслідувач покійного професора Доуеля,— якось сказала йому голова Доуеля з ледве помітною іронічною посмішкою.— Ох, коли б я міг взяти більш активну участь у цій роботі!

Це не було ні проханням, ні натяком. Голова Доуеля дуже добре знала, що Керн не захоче, не наважиться дати їй нове тіло.

Керн спохмурнів, але удав, що не чув цього вигуку.

— Отже, досліди з тваринами завершилися успішно,— сказав він.— Я оперував двох собак. Обезглавивши їх, пришив голову однієї до тулуба іншої. Обидва живі-здорові, шви на шиї зростаються.

— Живлення? — запитала голова.

— Поки що штучне. Через рот даю тільки дизенфікуючий розчин з йодом. Але незабаром перейду до нормального харчування.

За кілька днів Керн оголосив:

— Собаки харчуються нормально.. Перев'язки знято і, я думаю, за день-два вони бігатимуть.

— Почекайте з тиждень,— порадила голова.— Молоді собаки роблять різкі рухи головою, і шви можуть розійтися. Не форсуйте.— «Встигнете пожати лаври»,— хотіла додати голова, але стрималася.— І ще: тримайте собак в різних приміщеннях. Разом вони будуть здійсмати гармидер і можуть зашкодити собі.

Нарешті настав день, коли професор Керн з урочистим виглядом увів до кімнати голови Доуеля собаку з чорною головою і білим тулубом. Собака, певне, почував себе добре. Очі його були живими, він весело вимахував хвостом. Забачивши голову професора Доуеля, собака раптом наїжачив шерсть, загарчав і загавкав диким голосом. Незвичайне вище, певне, вразило і налякало його

— Проведіть собаку по кімнаті,— сказала голова.

Керн пройшовся вздовж кімнати, ведучи пса за собою. Від зіркового погляду Доуеля нічого не приховувалось.

— А це що? — запитав Доуель.— Собака трохи кульгає на задню ногу. І з голосом не гаразд.

Керн знітився.

— Собака кульгав і до опереції,— сказав він,— нога перебіта.

— На око деформації не видно, а прощупати, на жаль, я не можу. Ви не могли знайти пару здорових собак? — з сумнівом у голосі запитала голова.— Я думаю, зі мною можна бути цілком одвертим, шановний колего. Напевне, з операцією оживлення довго копалися і дуже затримали «смертну паузу» зупинки діяльності серця та дихання, а це, як вам мало бути відомим з моїх дослідів, не рідко веде до розладнання функцій нервової системи. Але заспокойтесь, такі явища можуть зникнути. Постарайтесь лише, щоб ваша Бріке не закульгала на обидві ноги.

Керн оскаженів, але намагався не подати вигляду. Він впізнав у голові колишнього професора Доуеля — прямого, вимогливого і самовпевненого.

«Обурливо! — думав Керн.— Оця шипляча, мов проколота шина, голова продовжує вчити мене і глумиться над моїми помилками, і я змушений, як школяр, вислуховувати його повчання... Поворот крана, і дух вилетить з цього гнилого гарбуза...» Проте Керн, нічим не виявляючи свого настрою, з увагою вислухав ще кілька порад.

— Дякую за ваші вказівки,— сказав Керн і, кивнувши головою, вийшов з кімнати.

За дверима він знову повеселішав.

«Ні,— втішав себе Керн,— роботу вроблено відмінно. Вгодити Доуелю не легко. Кульгава нога і дикий голос собаки — дрібниці порівняно з тим, що зроблено».

Проходячи через кімнату, в якій містилася голова Бріке, він зупинився і, вказавши на собаку, мовив:

— Мадемуазель Бріке, ваше бажання скоро здійсниться. Бачите оцю собачку?

Вона так само, як і ви, була головою без тіла, і подивіться, вона живе і бігає так, ніби нічого їй не трапилось.

— Я не собачка,— ображено відповіла голова Бріке.

— Але ж це необхідна спроба. Коли ожила собачка в новому тілі, то оживете й ви.

— Не розумію, до чого тут собачка,— вперто твердила Бріке.— Мені немає ніякого діла до собачки. Ви краще скажіть, коли ви мене оживите. Замість того, щоб скоріш оживити мене, ви валадаєтесь з якимись собаками.

Керн безнадійно махнув рукою і, весело посміхаючись, сказав:

— Тепер скоро. Треба тільки знайти годящий труп... тобто тіло, і ви будете в повній формі, як кажуть.

Відвівши собаку, Керн повернувся з сантиметром в руках і уважно виміряв округлість шиї голови Бріке.

— Тридцять шість сантиметрів,— сказав він.

— Господи, невже я так схудла? — вигукнула голова Бріке.— У мене було тридцять вісім. А розмір туфлів я ношу...

Але Керн, не слухаючи її, швидко пішов до себе. Не встиг він усістися за свій стіл в кабінеті, як у двері постукали.

— Заходьте.

Двері відчинились. З'явилася Лоран. Вона намагалась триматися спокійно, але обличчя її було схвильованим.

Порок і добротність

— В чому річ? З головами щось трапилось? — запитав Керн, підводячи голову від паперів.

— Ні... я хотіла поговорити з вами, пане професор.

Керн відкинувся на спинку крісла.

— Я вас слухаю, мадемуазель Лоран.

— Скажіть, ви серйозно пропонуєте голові Бріке дати тіло чи тільки втішате її?

— Цілком серйозно.

— І ви сподіваєтесь на успіх цієї операції?

— Цілком. Ви ж бачили собаку?

— А Тома ви не думаєте... поставити на ноги? — здалеку почала Лоран.

— А чому б і ні? Він уже просив мене. Не всіх зразу.

— А Доуеля... — Лоран раптом заговорила швидко і схвильовано. — Звичайно, кожен має право на життя, на нормальне людське життя, і Тома і Бріке. Але ви, розуміється, знаєте, що цінність голови професора Доуеля далеко вища за інші ваші голови... І коли ви хочете повернути до нормального існування Тома і Бріке, то наскільки ж важливіше повернути до того ж нормального життя голову професора Доуеля.

Керн спохмурнів. Вираз його обличчя зробився настороженим і жорстоким.

— Професор Доуель, вірніш його професорська голова, знайшов чудесного захисника у вашій особі, — сказав він, іронічно посміхаючись. — Але в такому захисникові, певне, немає й необхідності, і ви даремно гарячете і хвилюєтесь. Зрозуміло, що я думав і про оживлення голови Доуеля.

— Але чому ви не починаєте досліду з нього?

— Та саме тому, що голова Доуеля дорожча за тисячу інших людських голів. Я почав з собаки, перш ніж наділити тілом голову Бріке. Голова Бріке є настільки дорожчою за голову собаки, наскільки голова Доуеля дорожча за голову Бріке.

— Життя людини і собаки непорівнювані, професоре.

— Так само, як і голови Доуеля та Бріке. Ви нічого більше не хочете сказати?

— Нічого, пане професор, — відповіла Лоран, прямуючи до дверей.

— В такому разі, мадемуазель, я хочу вас про дещо запитати. Почекайте, мадемуазель.

Лоран зупинилася біля дверей, запитально дивлячись на Керна.

— Прошу вас, підійдіть до столу, присядьте.

Лоран з неясною тривогою опустила ся в крісло. Обличчя Керна не віщувало нічого доброго. Керн відкинувся на спинку крісла і довго, допитливо дивився в очі Лоран, аж поки вона не опустила їх.

Потім він швидко звівся на весь свій високий зріст, міцно вперся кулаками в стіл, нагнув голову до Лоран і запитав тихо і проникливо:

— Скажіть, ви не пускали в дію повітряний кран голови Доуеля? Ви не розмовляли з ним?

Лоран відчула, що кінчики пальців її заholоли. Думки вихором закружляли в голові. Гнів, який викликав у ній Керн, клекотів і ладен був прорватися назовні.

«Сказати чи не сказати йому правду?» вагалася Лоран. О, якою б було насолодою кинути в обличчя цій людині слово «вбивця», але такий одвертий випад міг би зіпсути все.

Лоран не вірила в те, що Керн дасть голові Доуеля нове тіло. Вона вже дуже багато знала, щоб повірити у таку можливість. І мріяла вона тільки про одне: розвінчати Керна, який привласнив собі наслідки праці Доуеля, перед суспільством і розкрити його злочин. Вона знала, що Керн не зупиниться ні перед чим, і, оголошуючи себе одвертим його ворогом, вона піддавала своє життя небезпеці. Але не почуття самоохорони зупинило її. Вона не хотіла загинути до того, як злочин Керна буде розкрито. І через це слід було брехати. Але брехати не дозволяла їй совість, все її виховання. Ще ніколи в житті вона не брехала і тепер відчувала страшне хвилювання.

Керн не зводив очей з її обличчя.

— Не брешіть, — сказав він глузуючи, — не обтяжуйте своєї совісті гріхом брехні. Ви розмовляли з головою, не відмовляйтесь, я знаю це. Джон підслухав усе...

Лоран, втягнувши голову, мовчала.

— Мені тільки цікаво знати, про що ви розмовляли з головою?

Лоран відчула, як кров знову припливає до її щік. Вона підняла голову і подивилася прямо в очі Керна.

— Про все.

— Так, — сказав Керн, не знімаючи рук зі стола. — Так я й думав. Про все.

Настала пауза. Лоран знову опустила очі додолу і сиділа тепер з виглядом людини, яка чекає на вирок.

Керн раптом швидко підійшов до

дверей і замкнув їх ключем. Проїшовся кілька разів по м'якому килиму, заклавши руки за спину. Потім нечутно підійшов до Лоран і запитав:

— І що ж ви гадаєте робити, мила дівчинко? Віддати до суду криваву потвору Керна? Затоптати його ім'я в грязюку? Розкрити його злочин? Доуель, напевне, просить вас зробити це?

— Ні, ні,— забувши увесь свій страх, гаряче заговорила Лоран.— Запевняю вас, що голова професора Доуеля зовсім позбавлена почуття помсти. О, це благородна душа! Він навіть... відмовляв мене. Він не такий, як ви... не можна судити по собі! — вже з викликом закінчила вона, блиснувши очима.

Керн посміхнувся і знову закрокував уздовж кабінету.

— Так, так, чудесно. Значить, у вас все ж були такі наміри, і коли б не голова Доуеля, то професор Керн уже сидів би в тюрмі. Коли добродесність не може перемогти, то, принаймні, порок повинен бути покараний. Так закінчувалися всі пристойні романи, які ви читали, чи не правда, мила дівчинко?

— І порок буде покарано! — вигукнула вона, вже майже втрачаючи владу над своїми почуттями.

— Звичайно, звичайно, там, на небесах.— Керн подивився на стелю, облицьовану великими квадратами чорного дуба...— Але тут, на землі, хай буде вам відомо, наївна істото, перемагає порок, і тільки порок! А добродесність... Добродесність стоїть з простягнутою рукою, вимолюючи у порока копійчину, або стримить он там,— Керн кивнув у бік кімнати, де була голова Доуеля,— як вороняче опудало, розмірковуючи над плинністю всього земного.

І, підійшовши до Лоран впритул, він, стиснувши голос, мовив:

— Ви знаєте, що і вас і голову Доуеля я можу, в буквальному розумінні слова, перетворити на попіл і жодна душа не довідається про це.

— Я знаю, що ви ладні піти на всякий...

— Злочин? І дуже добре, що ви знаєте це.

Керн знову закрокував по кімнаті, і

вже звичайним тоном вів далі, ніби розмірковуючи вголос:

— Однак, що ж ви накажете з вами робити, прекрасна меснице? Ви, на жаль, з тієї породи людей, які не зупиняються ні перед чим і заради правди готові прийняти мученицький вінець. Ви тендітна, нервова, вразлива, але вас не залякаєш. Вбити вас? Сьогодні ж, зараз же? Мені пощастить замести слід убивства, але все ж з цим доведеться поклопотатись. А час мені дорогий. Підкупити вас? Це важче, ніж залякати... Ну, кажіть, що мені з вами робити?

— Залиште все так, як було... адже я не викривала вас до цього часу.

— І не викриєте?

Лоран затрималася з відповіддю, потім відповіла тихо, але твердо:

— Викрию.

Керн тупнув ногою.

— У-у, вперте дівчисько! Так ось що я скажу вам. Сідайте зараз же за мій стіл... Не бійтесь, я ще не збираюсь ні душити, ні труїти вас. Ну, сідайте ж.

Лоран непорозуміло глянула на нього, подумала і пересіла в крісло біля письмового стола.

— Зрештою, ви потрібні мені. Коли я зараз уб'ю вас, мені доведеться наймати заступника чи заступницю. Я не певен, що на вашому місці не опиниться якийсь шантажист, який, довідавшись про таємницю голови Доуеля, не почне висмоктувати з мене гроші, щоб зрештою все ж донести на мене. Вас я, принаймні, знаю. Отож, пишть: «Рідна матусе,— чи як ви там звертаєтесь до своєї матері? — стан хворих, яких я доглядаю, вимагає моєї постійної присутності в домі професора Керна...»

— Ви хочете позбавити мене волі? Затримати у себе? — обурено запитала Лоран, не починаючи писати.

— Саме так, моя добродесна помічнице.

— Я не буду писати такого листа,— рішуче відповіла Лоран.

— Досить! — раптом вигукнув Керн так, що в годинникові загула пружина.— Зрозумійте ж, що в мене немає іншого вибору. Не будьте, зрештою, дурною.

— Я не залишусь у вас і не буду писати цього листа!

— Ага, ось як! Добре ж! Можете йти куди хочете. Але перш ніж ви вийдете звідси, ви станете свідком того, як я відберу життя у голови Доуеля і розчиню цю голову в хімічному розчині. Ідіть і кричіть тоді на весь світ про те, що ви бачили у мене голову Доуеля. Вам ніхто не повірить. З вас будуть сміятися. Але стережіться! Я не залишу вашого доносу без помсти. Ідіть же!

Керн схопив Лоран за руку і потяг до дверей. Вона була дуже кволою фізично, щоб чинити опір цьому брутальному натискові.

Керн відімкнув двері, швидко пройшов через кімнату Тома та Бріке до кімнати, де була голова професора Доуеля.

Голова Доуеля непорозуміло дивилася на ці несподівані відвідини. А Керн, не звертаючи уваги на голову, швидко підійшов до апаратів і різко повернув кран від балона, який подавав кров.

Очі голови, нічого не розуміючи, спокійно повернулися в бік крана, потім голова подивилася на Керна і розгублену Лоран. Повітряний кран був закритий, і голова не могла розмовляти. Вона тільки рухала губами, і Лоран, звикла до міміки голови, зрозуміла: то було німе запитання. «Кінець?»

Потім очі голови, спрямовані на Лоран, почали ніби пригасати, і в той же час повіки широко розкрились, яблука очей витріщились, а обличчя почало судорожно посмикуватись. Голова переживала муки задушливості.

Лоран істерично крикнула. Потім, хитаючись, підійшла до Керна, вчепилася в його руку і, майже гублячи свідомість, заговорила тремтячим, здавленим спазмою голосом:

— Відкрийте, скоріш відкрийте кран... Я згодна на все!

З ледве помітною посмішкою Керн відкрутив кран. Живильний струмінь пішов через трубку до голови Доуеля. Посмикування обличчя припинилось, очі набули нормального виразу, погляд прояснів. Згасаюче життя повернулося до голови Доуеля. Повернулася і свідомість,

тому що Доуель знову подивився на Лоран з виразом непорозуміння і ніби навіть розчарування.

Лоран похитувалася від «вилювання».

— Дозвольте вам запропонувати руку, — галантно сказав Керн, і дивна пара зникла.

Коли Лоран знову сіла до столу, Керн, так ніби нічого й не трапилось, сказав:

— Так на чому ж ми зупинилися? Ага... «Стан хворих вимагає моєї присутності, — або ні, напишіть: — невідлучного перебування в домі професора Керна. Професор Керн був таким ласкавим, що надав у моє розпорядження чудесну кімнату з вікном у сад. Крім того, оскільки мій трудовий день подовшав, Керн потроїв моє жалування».

Лоран з докором подивилася на Керна.

— Це не обман, — сказав він. — Необхідність примушує мене позбавити вас волі, але я повинен чимось винагородити вас. Я дійсно збільшую вам платню. Пишіть далі: «Умови тут дуже хороші, і хоч роботи багато, але я відчуваю себе чудово. До мене не приходь — професор нікого не приймає в себе. Не сумуй, я буду писати тобі...» Так. Ну й від себе додайте ще якийсь ніжностей, які ви звичайно пишете, щоб лист не викликав ніяких підозрінь.

І, вже ніби забувши про Лоран, Керн почав думати вголос:

— Довго так, звичайно, тривати не може. Але, сподіваюсь, я надовго й не затримаю вас. Наша робота наближається до кінця, і тоді... Тобто я хочу сказати, що голова не довговічна. І коли вона закінчить своє існування... Ну, що там, ви знаєте все. Простіше сказати, коли ми закінчимо з Доуелем роботу, закінчиться й існування голови Доуеля. Від голови не залишиться навіть попелу, і тоді ви зможете повернутися до своєї високоповажної матінки. Ви більш не будете небезпечною для мене. І ще раз: майте на увазі, коли ви здумаете зазікати, у мене є свідки, які на випадок чого присягнуть, що брентні останки професора Доуеля разом з головою, ногами й іншими професорськими атрибутами після анатомічного розтину спалені мною в крематорії.

Для таких випадків крематорій — дуже зручна річ.

Керн подзвонив. Зайшов Джон.

— Джон, ти відведеш мадемуазель Лоран до білої кімнати, яка виходить вікнами до саду. Мадемуазель Лоран переселяється до мого дому, бо зараз буде дуже багато роботи. Запитай у мадемуазель, що їй потрібно, щоб влаштуватися найзручніше, і добудь все необхідне. Можеш замовити від мого імені телефоном в магазинах. Рахунки я сплачу. Не забудь замовити для мадемуазель обід.

І, вклонившись, Керн вийшов.

Джон провів Лоран до відведеної їй кімнати.

Керн не збрехав: кімната, дійсно, була дуже хороша — світла, простора і затишно обставлена. Велике вікно виходило в сад. Але найпохмуріша тюрма не могла б нагнати на Лоран більшого суму, ніж оця весела, гарна кімната. Ніби тяжко хвора, дійшла Лоран до вікна і поглянула в сад.

«Другий поверх... високо... звідси не втечеш...», подумала вона. Та коли б і могла втекти, не втекла б, тому що її втеча означала б присуд голові Доуеля.

Знеможена Лоран опустилася на канапу і занурилась у важкі роздуми. Вона не могла визначити, скільки часу була в такому стані.

— Істи подано,— почула вона, мов кризь сон, голос Джона і звела стомлені повіки.

— Дякую, я не голодна, приберіть зі столу.

Вишколений служка не заперечуючи виконав наказ і вийшов.

І вона знову поринула в свої думки. Коли у вікні протилежного будинку спалахнуло світло, вона відчула таку самотність, що вирішила негайно відвідати голови. Особливо їй хотілося побачити голову Доуеля.

Несподівані відвідини Лоран надзвичайно порадували голову Бріке.

— Нарешті! — вигукнула вона. — Вже? Принесли?

— Що?

— Моє тіло,— сказала Бріке таким тоном, ніби мовилося про нове плаття.

— Ні, ще не принесли,— мимоволі

посміхаючись, відповіла Лоран.— Але скоро принесуть, тепер уже вам недовго ждати.

— Ох, скоріше б!

— А мені теж пришиють інше тіло?— запитав Тома.

— Так, безумовно,— заспокоїла його Лоран.— І ви будете таким же здоровим і дужим, як і були. Ви заробите грошей, поїдете до себе на село і одружитесь з вашою Марі.

Лоран уже знала всі потаємні мрії голови.

Тома чмокнув губами.

— Скоріш би.

Лоран поспішила пройти до кімнати Доуеля.

Як тільки повітряний кран було відкрито, голова запитала Лоран:

— Що все це означає?

Лоран розповіла голові про розмову з Керном і про своє ув'язнення.

— Це обурливо!— сказала голова.— Коли б тільки я міг допомогти вам... і я, певне, зможу, якщо тільки ви допоможе-те мені...

В очах голови був гнів і рішучість.

— Все це дуже просто. Закрийте кран від живильних трубок, і я помру. Повірте, що я навіть пожалкував, коли Керн знову відкрив кран і оживив мене. Я помру, і Керн відпустить вас додому.

— Я ніколи не повернуся додому такою ціною! — вигукнула Лоран.

— Я хотів би мати все красномовство Цицерона, щоб переконати вас зробити це.

Лоран заперечливо похитала головою.

— Навіть Цицерон не переконав би мене. Я ніколи не наважуся вкоротити життя людині...

— А хіба я людина? — сумно посміхнувшись, запитала голова.

— Пам'ятайте, ви самі повторили слова Декарта: «Я мислю. Отже, я існую», відповіла Лоран.

— Припустимо, що це так, але тоді ось що. Я перестану інструкувати Керна. І вже ніякими тортурами він не примусить мене допомагати йому. І тоді він сам прикінчить мене.

— Ні, ні, благаю вас.— Лоран піді-

йшла до голови.— Послухайте мене. Я думала раніш про помсту. Тепер думаю про інше. Коли Кернові пощастить приставити тіло до голови Бріке і операція пройде вдало, то є надія і вас повернути до життя... Не Керн, так інший.

— На жаль, надія ця дуже непевна,— відповів Доуель.— Навряд чи дослід вийде навіть у Керна. Він зла і злочинна людина, честолюбна, як тисячі Геростратів. Але він талановитий хірург і, мабуть, найздібніший з усіх асистентів, які були в мене. Коли не здійснить цього він, який використовував мої поради до цього дня, то вже не зробить ніхто. Однак я маю сумнів, що і він здійснить цю невидану операцію.

— Але собаки...

— Собаки — інша річ. Обидва собаки, живі й неушкоджені, лежали на одному столі перед тим, як була здійснена операція пересадки голів. Все це сталося дуже швидко. Та й то Кернові, певно, пощастило повернути до життя лише одного собаку, інакше він би привів обох до мене похвастати. А тіло трупа можуть привезти тільки через кілька годин, коли, можливо, почнуться вже процеси гниття. Про складність самої операції ви можете самі судити, як медик. Це не те, що пришити напіввідрізаний палець. Треба зв'язати, акуратно зшити всі артерії, вени і, найголовніше, нерви і спинний мозок, інакше вийде каліка; потім поновити кровообіг... Ні, це надзвичайно важке завдання, непосильне для сучасних хірургів.

— Невже ж ви самі не зробили б такої операції?

— Я обміркував усе, вже робив досліді з собаками і гадаю, що мені це вдалося б...

Двері несподівано відчинилися. На порозі стояв Керн.

— Народа змовників? Не буду вам заважати,— і він грюкнув дверима.

Мертва Діана

Голові Бріке здавалося, що підібрати і пришити до голови людини нове тіло так само просто, як приміряти і пошити нове плаття. Об'єм ший знято, залишаєть-

ся тільки підібрати такий же об'єм ший у трупа.

Однак вона швидко впевнилася, що справа не така проста.

Ранком у білих халатах до неї з'явилися професор Керн, Лоран і Джон. Керн розпорядився, щоб голову Бріке обережно зняли з скляної підставки і поклали обличчям догори так, щоб можна було бачити увесь зріз ший. Живлення голови кров'ю, насиченою киснем, не припинялося. Керн заглибився у вивчення і проміри.

— При всій одноманітності людської анатомії,— казав Керн,— кожне тіло людини має свої індивідуальні особливості. Іноді важко буває розрізнити, чи співпадає, наприклад, зовнішня чи внутрішня сонна артерія. Не однаковою буває і товщина артерій, ширина дихального горла навіть у людей з однаковим об'ємом ший. Немало доведеться поморочитись і з нервами.

— Але як же ви будете робити операцію? — запитала Лоран.— Приставивши зріз ший до зрізу тулуба, ви тим самим одразу закритете всю поверхню зрізу.

— В тому-то й річ. Ми з Доуелем опрацювали це питання. Доведеться робити цілу низку поздовжніх розрізів — їти від центру до периферії. Це дуже складна робота. Доведеться робити свіжі розрізи на ший голови і трупа, щоб добратися до ще невідмерлих, життєздатних клітин. Але головні труднощі все ж не в цьому. Головне — як знищити в тілі трупа продукти початкового загнивання або місця інфекційного зараження, як очистити кровеносні судини від закипелої крові, наповнити їх свіжою кров'ю і примусити запрацювати «мотор» організму — серце... А спинний мозок? Найменший доторк до нього викликає дуже сильну реакцію, часто з найтяжчими наслідками.

— І як же ви збираєтесь подолати всі ці труднощі?

— О, поки що це моя таємниця. Коли дослід пощастить здійснити, я опублікую всю історію воскресіння з мертвих. Ну, на сьогодні досить. Поставте голову на місце. Пустіть повітряний струмінь. Як ви себе почуваете, мадемуазель? — за-

питав Керн, звертаючись до голови Бріке

— Дякую, добре. Але, послухайте, пане професор, я дуже стурбована... Ви тут говорили про різні незрозумілі речі, але одне я зрозуміла, що ви збираєтесь різати мою шию вздовж і впоперек. Адже це буде страшна гидота. Куди я покажуся з такою шиєю, яка буде схожою на котлету?

— Я постараюся, щоб рубці були не такими помітними. Але зрозуміло, що сховати цілковито сліди операції не пощастить. Не робіть страшних очей, мадемуазель, ви можете носити на шиї бархатку чи навіть кольє. Так тому й бути, я подарую його вам у день вашого «народження». Ага, ще ось що. Зараз ваша голова дещо всохла. Коли ж ви будете жити нормальним життям, голова повинна потовщати. Щоб знати ваш нормальний об'єм шиї, доведеться вас «розголувати» зараз же, інакше може статися неприємність.

— Але ж я не можу їсти,— жалібно відповіла голова.

— А ми вас розгодуємо через трубку. Я приготував особливий розчин,— звернувся він до Лоран.— Крім того, доведеться посилити і подачу крові.

— Ви додаєте до поживної рідини жирові речовини?

Керн непевно махнув рукою.

— Коли голова не розжиріє, то «набубнявіє», а це нам і потрібне. Отже,— закінчив він,— лишається найголовніше: молити бога, мадемуазель Бріке, щоб скоріш загинула яка-небудь красуня, яка позичить вам після смерті своє красиве тіло.

— Не говоріть так, це жахливо! Людина повинна вмерти, щоб я одержала тіло... І, лікарю, я боюсь. Адже це тіло мертвого. А раптом вона прийде і буде вимагати повернути їй своє тіло?

— Хто вона?

— Мертва.

— Але ж у неї не буде ніг, щоб прийти,— сміючись відповів Керн.— А коли й прийде, то ви скажете їй, що це ви дали її тілу голову, а не вона вам тіло, і вона, звичайно, буде вдячною за цей подару-

нок. Іду чергувати до моргу. Побажайте мені успіху!

Успіх досліду багато в чому залежав від того, щоб знайти по можливості свіжий труп, і тому Керн облишив усі справи і майже переселився до моргу, вичікуючи щасливого випадку.

З сигарою в роті він ходив довгим приміщенням так спокійно, ніби гуляв бульварами. Матове світло падало зі стелі на довгі ряди мармурових столів. На кожному столі лежав труп, уже обмитий струменем води і роздягнутий.

Заклавши руки в кишені пальта і попихуючи сигарою, Керн обходив довгі ряди столів, зазирає в обличчя і час від часу підіймав шкіряні покривала, щоб оглянути тіло.

Разом з ним ходили і родичі або друзі загиблих людей. Керн ставився до них недобррозичливо, побоюючись, щоб вони не вирвали у нього потрібного трупа з рук. Одержати трупа Кернові було не так-то просто. Протягом трьох днів на кожен труп могли заявити свої права родичі, а через три дні напіврозкладений труп не являв для Керна будь-якого інтересу... Йому був потрібен зовсім свіжий. по можливості навіть не охололий труп.

Керн не скупився на хабарі, щоб мати змогу одержати свіжий труп негайно. Номер трупа можна було замінити, і якась невдаха, зрештою, могла бути зареєстрованою, як така, що «пропала безвісти».

«Однак не легко знайти Діану до смаку Бріке», думав Керн, роздивляючись широкі ступні і мозолясті руки трупів. Більшість з тих, що лежали тут, належали не до тих, які їздять в автомобілях. Керн пройшовся з кінця в кінець. За цей час кілька трупів впізнали і вивнесли, а на їх місце вженесли нові. Але й серед новачків Керн не знайшов хорошого матеріалу для операції. Були трупи без голови, проте, або не підхожі за комплекцією, або такі, що мали рани на тілі, чи, зрештою, такі, що починали вже розкладатися. День закінчувався. Керн відчував голод і з задоволенням уявив собі курячі котлети в паруючому горошку.

«Невдалий день», подумав Керн,

виймаючи годинника. І він попрямував до виходу через рухливий, сповнений відчаю, суму і жаху натовп. Назустріч йому служки несли труп жінки без голови. Обмите молоде тіло блискотіло, як білий мармур.

«О, це щось годяще», подумав він і пішов слідом за сторожами. Коли труп поклали, Керн нашвидку оглянув його і ще більше переконався, що він знайшов те, що потрібно. Керн уже хотів шепнути служкам, щоб вони винесли труп, як раптом до трупа підійшов бідно одягнений старий з давно не бритими вусами і бородою.

— Ось вона, Марта! — вигукнув він і витер рукою з лоба піт.

«Чорт його приніс!» вилаявся Керн, і підійшовши до старого, сказав:

— Ви впізнали трупа? Адже він без голови.

Старий вказав на велику родимку на лівому плечі.

— Примітна, — відповів він.

Керн здивувався, що старий говорить так спокійно.

— Хто ж вона була? Ваша дружина чи дочка?

— Бог милостивий, — відповів балакучий старий. — Племінницею вона була, та ще й нерідною. Від моєї двоюрідної сестри їх трое залишилось, — сестра померла, а мені їх на шию. У мене своїх четверо. Злидні. Але що робити, пане? Адже не кошенята, під паркан не підкинеш. Так і жили. А тут трапилось нещастя. Живемо ми в старому будинку, нас давно виселяли з нього, але куди дінешся? І от дожились. Дах обвалився. Інші діти синцями відбулися, а цій голову зовсім знесло... Мене з старою дома не було, ми з нею смаженими каштанами торгуємо. Я прийшов додому, а Марту вже до моргу повезли. І нащо морг? Кажуть, за компанію в інших квартирах теж людей подавило, і дехто з них одним був, от всіх їх сюди. Я додому прийшов, фюїть, і ввійти не можна, ніби землетрус.

«Справа підходяща», подумав Керн і, відвівши старого вбік, сказав йому:

— Що вже трапилось, того не поправиш. Бачите, я лікар, і мені потрібен

труп. Буду говорити одверто. Хочете мати сто франків — і можете йти додому.

— Тельбушити будете? — Старий несхвально покивав головою і замислився. — Йй, звичайно, однаково пропадати... Ми люди бідні... А все ж не чужа кров...

— Двісті.

— А нужда велика, діти голодні... а все-таки жаль... Хороша дівчина була, дуже хороша, дуже добра, і обличчя, як троянда, не те, що ось цей мотлох... — Старий презирливо кивнув на столи з трупами.

«Ну й старий! Він, здається, починає розхвалювати свій товар», — подумав Керн і вирішив змінити тактику.

— А втім, як хочете, — байдуже сказав він. — Трупів тут багато, і є кілька не гірших від вашої племінниці. — І Керн одійшов від старого.

— Та ні, як же так, дайте подумати... — дріботів за ним старий, явно схильючись до згоди.

Керн уже радів, але становище несподівано змінилось ще раз.

— Ти вже тут? — почувся схвильований старечий голос.

Керн оглянувся і побачив повну стареньку в чистому білому чепчику, яка швидко наближалася. Старий, забачивши її, мимоволі гмикнув.

— Знайшов? — запитала старенька, перелякано озираючись навколо і шепочучи молитви.

Старий мовчки вказав рукою на труп.

— Голубочка ти наша, мученице нещасна! — заголосила старенька, наближаючись до обезглавленого трупа.

Керн бачив, що з старою важко буде поладнати.

— Слухайте, мадам, — ввічливо сказав він, звертаючись до старої. — Я тут розмовляв з вашим чоловіком і довідався, що ви дуже бідуете.

— Бідуюмо чи ні, а в других не просимо, — відрубала не без гордошів стара.

— Так, але... бачите, я член благодійного похоронного товариства. Я можу взяти похорони вашої племінниці на рахунок товариства і візьму всі клопоти на себе. Коли хочете, можете доручити це

мені, а самі йдуть у своїх справах, на вас чекають ваші діти та сироти.

— Ти що тут розп'явся? — напала старенька на чоловіка.

І, повернувшись до Керна, вона сказала: — Дякую, пане, але я повинна зробити все як слід. Яюсь обійдемо і без вашого благодійного товариства. Чого очима вертиш? — перейшла вона на звичайний тон у розмові з чоловіком. — Забирай покійницю, поїдемо. Я тачку привезла.

Все це було сказано таким рішучим тоном, що Керн сухо вклонився і відійшов.

«Прикро! Ні, сьогодні рішуче нещасливий день».

Він пішов до виходу і, відвівши сторожа вбік, тихо сказав йому:

— Так дивіться ж, коли буде щось путяще, негайно телефонуйте мені.

— О, пане, обов'язково, — закивав головою сторож, який одержав від Керна доброго хабара.

Керн смачно пообідав у ресторані і повернувся додому.

Коли він зайшов до кімнати Бріке, вона зустріла його звичним для останнього часу запитанням:

— Знайшли?

— Знайшов, та невдало, хай йому чорт! — відповів він. — Потерпіть.

— Та невже ж отак-таки нічого підходящого й не було? — невгавала Бріке.

— Були ось такі кривоногі каракалиці. Коли хочете, то я...

— Ой, ні, краще вже я потерплю. Я не хочу бути каракатицею.

Керн вирішив лягти спати раніше звичайного, щоб раніше встати і знову піти до моргу. Але не встиг він заснути, як затріщав телефон біля ліжка. Керн вилаявся і зняв трубку.

— Алло! Я слухаю. Так, професор Керн. Що? Розбився поїзд біля самого вокзалу? Багато трупів? Ну да, ясно, негайно. Дякую.

Керн почав швидко одягатися, викликав Джона і гукнув:

— Машину!

За п'ятнадцять хвилин він уже мчав нічними вулицями, як на пожежу.

Сторож не збрехав. Цієї ночі смерть збрала великий врожай. Трупів носили без перерви. Всі столи були завалені ними. Швидко довелось класти їх на підлогу. Керн був захоплений. Він благословляв долю за те, що ця катастрофа не трапилася вдень. Звістка про неї, напевне, ще не розійшлася по місту. Сторонніх у морзі поки що не було. Керн розглядав ще не роздягнуті і не обмиті трупи. Всі були абсолютно свіжими. Виключно щасливий випадок. Одне тільки погано, що й цей благонадійний випадок не дуже рахувався з спеціальними вимогами Керна. Більшість тіл було розчавлено або пошкоджено в багатьох місцях. Але Керн не губив надії, тому що трупи все прибували.

— Покажіть мені он ту, — звернувся він до служки, який ніс труп дівчини в сірому костюмі. Череп її був розбитий над потилицею. Волосся закривавлене, одяг теж. Але одяг не пом'ятий. «Певне, ушкодження тіла невелике... Підійде. Бувало тіла досить плебейська, — певне якась камеристка, але краще таке тіло аніж нічого», думав Керн. — А це? — Керн вказав на інші носі. — Та це справжня знахідка! Скарб! Чорт, прикро все ж, що загинула така жінка!

На підлогу опустили труп молоді жінки з надзвичайно гарним аристократичним обличчям, на якому захолов тільки один глибокий подив. У неї було пробито череп вище правого вуха. Напевне, смерть настала раптово. На білій шії видно було намисто з перлів. Вишукане чорне шовкове плаття було лише трохи

роздерте внизу і від коміра до плеча. На оголеному плечі видно було родимку.

«Як у тієї,—подумав Керн.—Але це... яка краса!—Керн нашвидку зміряв шию.— Як на замовлення».

Керн зірвав дороге намисто з справжніх великих перлин, кинув його служкам і сказав:

— Я беру ось цей труп. Але тому, що в мене немає часу зробити старанний огляд трупів тут, то про всяк випадок я беру і ось цей,— він показав на перший труп дівчини...— Скоріш, скоріш. Вгорніть їх у полотно і виносьте. Ви чуєте? Натовп збирається. Вам доведеться відкрити морг, і за кілька хвилин тут буде справжній гармидер.

Трупи винесли, поклали в автомобіль і швидко завезли на квартиру Керна.

Все необхідне для операції було вже задалегідь наготовано. День — вірніше ніч воскресіння Бріке настала. Керн не хотів гаяти жодної хвилини.

Обидва трупи обмиті і занесені до кімнати Бріке загорнутими в простирадла і вкладені на операційний стіл.

Голова Бріке горіла від нетерпіння поглянути на своє нове тіло, але Керн навмисне поставив стіл так, щоб голова не бачила трупів, поки не буде закінчено всіх приготувань.

Керн швидко проробив відсічення голів трупів. Ці голови було загорнуто в парусину, і Джон їх виніс. Краї зрізів та стіл вимиті, тіла приведені до ладу.

Ще раз критично оглянувши тіла, Керн заклопотано покрутив головою. Тіло з родимкою на плечі було бездоганно гарним по формі і особливо виграло в порівнянні з тілом «камеристки»,— ширококостим, вуглуватим, незграбно скроеним, але міцно зшитим. Бріке, звичайно, обере тіло цієї аристократичної Діани. Однак, уважно оглядаючи тіло, Керн помітив у Діани, як назвав він її, певний дефект: на ступні правої ноги була невеличка рана, зроблена якимсь обрізком заліза. Великої небезпеки це не являло. Керн припик рану, зараження крові боятися ще не було підстав. Та все ж за успіх операції з тілом «камеристки» він був значно впевненіший.

— Поверніть голову Бріке,— сказав

Керн, звертаючись до Лоран. Щоб Бріке не заважала своїм пашекуванням під час готувань, їй заткнули рота, тобто відкрили балон із стиснутим повітрям.— Тепер можна пустити повітряний струмінь.

Коли голова Бріке побачила трупи, вона крикнула так, ніби несподівано опеклася. Очі її розширились від жаху. Один з цих трупів повинен стати її власним тілом. Вперше гостро, до болю відчула вона всю незвичайність цієї операції і почала вагатися.

— Ну, що ж ви? Як вам подобаються тру... ці тіла?

— Я... боюсь...— прохрипіла голова...— Ні, ні, я не думала, що це так страшно... я не хочу...

— Не хочете? В такому разі я пришию до трупа голову Тома. Тома стане жінкою. Ви хочете, Тома, зараз же мати тіло?

— Ні, почекайте,— злякалася голова Бріке.— Я згоджуюсь. Я хочу мати он те тіло... з родимкою на плечі.

— А я вам раджу обрати ось це. Воно не таке гарне, але без жодної дряпінки.

— Я не прачка, а актриса,— гордо сказала голова Бріке.— Я хочу мати красиве тіло. І родимка на плечі... Це дуже подобається чоловікам.

— Хай буде по-вашому,— відповів Керн.— Мадемуазель Лоран, перенесіть голову мадемуазель Бріке на операційний стіл. Зробіть це обережно, штучний кровообіг голови повинен діяти до останньої хвилини.

Лоран клопоталася з останніми приготуваннями голови Бріке. На обличчі Бріке був вираз надзвичайного напруження і хвилювання. Коли голову перенесли на стіл, Бріке не витримала і раптом закричала так, як вона ще ніколи не кричала:

— Не хочу! Не хочу! Не треба! Краще вбийте мене! Боюсь! А-а-а-а!

Керн, не перериваючи своєї роботи, різко гукнув до Лоран:

— Закрийте скоріш повітряний кран! Введіть до живильного розчину гедонал, і вона засне.

— Ні, ні, ні!

Кран закритися, голова змовкла, але продовжувала ворухити губами і дивитися з виразом жаху і благоання.

— Пане професор, чи можемо ми робити операцію проти її волі? — запитала Лоран.

— Зараз не час займатися етичними проблемами, — сухо відповів Керн. — Вона потім сама нам дякувати буде. Робіть своє діло або йдіть і не заважайте мені.

Але Лоран знала, що піти вона не може, — без її допомоги доля операції була б ще більш сумнівною. І вона, переборовши себе, продовжувала допомагати Керну. Голова Бріке так билася, що трубки ледве не вийшли з кровоносних судин. Джон прийшов на допомогу і притримав голову руками. Поступово пересмикування голови припинились, очі заплющились: гедонал давався взнаки.

Професор Керн розпочав операцію.

Тиша порушувалася лише короткими наказами Керна, який вимагав того чи іншого хірургічного інструменту. Від напруження у Керна на лобі здулися жили. Він пустив у хід всю свою блискучу хірургічну техніку, поєднуючи швидкість з надзвичайною обережністю та старанністю. При всій своїй зненависті до Керна Лоран не могла цієї хвилини не захоплюватися ним. Він працював, як натхненний артист. Його спритні, чутливі пальці творили чудеса.

Операція тривала годину і п'ятдесят п'ять хвилин.

— Все, — нарешті сказав Керн, випростовуючись, — віднині Бріке перестала бути головою, відділеною від тіла. Залишається тільки вдихнути їй життя: примусити забитись серце, збудити кровообіг. Але з цим я впораюся сам. Ви можете відпочити, мадемуазель Лоран.

— Я ще можу працювати, — відповіла вона.

Незважаючи на втому, їй дуже хотілось подивитися на останній акт цієї незвичайної операції. Але Керн, певне, не хотів відкривати їй таємниці воскресіння. Він ще раз настійно запропонував їй відпочити, і Лоран підкорилась.

Керн знов викликав її через годину. Був він ще більш стомленим, але облич-

чя його виявляло глибоке самовдоволення.

— Попробуйте пульс, — запропонував він Лоран.

Дівчина не без страху взяла за руку Бріке, за ту руку, яка лише три години тому належала холодному трупові. Рука була вже теплою, і биття пульсу прощупувалось. Керн приклав до обличчя Бріке дзеркало. Поверхня дзеркала спітіла.

— Дихає. Тепер треба добре сповити нашу новонароджену. Кілька днів їй доведеться лежати зовсім нерухомо.

Поверх бинтів Керн наклав на шию Бріке гіпсовий лубок. Все тіло було сповите, а рот міцно зав'язаний.

— Щоб вона не здумала розмовляти, — пояснив Керн. — Першу добу ми протримаємо її в сонному стані, якщо серце дозволить.

Бріке перенесли до кімнати, суміжної з кімнатою Лоран, обережно поклали в ліжку і піддали електронаркозові.

— Харчувати ми її будемо штучно, поки не зростуться шви. Вам уже доведеться доглядати її.

Тільки на третій день Керн дозволив Бріке «прийти до тями».

Була четверта година дня. Косий промінь сонця прорізав кімнату і освітив обличчя Бріке. Вона легко повела бровами і розплющила очі. Ще мало що усвідомлюючи, поглянула на освітлене вікно, потім перевела погляд на Лоран і, нарешті, опустила очі донизу. Там уже не було порожнечі. Вона побачила кволо дихаючі груди і тіло, — її тіло, прикрите простирадлом. Квола посмішка засяяла на її обличчі.

— Не пробуйте говорити і лежіть тихо, — сказала Лоран. — Операція пройшла дуже добре, і тепер все залежить від того, як ви будете поводитися. Чим спокійніше ви будете лежати, тим шкоро зведетесь на ноги. Поки що ми будемо розмовляти з вами з допомогою міміки. Коли ви опустите повіки вниз, це буде означати «так», вгору — «ні». Почуваєте ви де-небудь біль? Тут? Шия і нога. Це мине. Хочете ви пити? Істи?

Бріке не відчувала голоду, але хотіла пити.

Лоран подзвонила Кернові. Він зразу ж прийшов з свого кабінету.

— Ну, як себе відчуває новонароджена? — Він оглянув її і висловив вдоволення. — Все добре. Терпіння, мадемуазель, і ви скоро будете танцювати. — Він дав кілька розпоряджень і вийшов.

Дні «одужання» тягнулися для Бріке дуже повільно. Вона була зразковою хворою: стримувала свою нетерплячість, лежала спокійно і виконувала всі розпорядження. Настав день, коли її, нарешті, розповили, але говорити ще не дозволяли.

— Чи відчуваєте ви своє тіло? — не без хвилювання запитав Керн.

Бріке опустила повіки.

— Спробуйте дуже обережно рухати пальцями ніг.

Бріке, певно, спробувала, тому що на її обличчі відбилась напруженість, але пальці не рухалися.

— Певне, функції центральної нервової системи ще не повністю відновилися, — авторитетно сказав Керн. — Але я сподіваюсь, що вони швидко відновляться, а разом з ними відновиться і рух. — Про себе ж подумав: «Коли б Бріке не закульгала і справді на обидві ноги».

«Відновиться — як дивно звучить це слово», подумала Лоран, згадавши про холодний труп на операційному столі.

У Бріке з'явилися нові клопоти. Тепер вона годинами пробувала ворухити пальцями на ногах. Лоран також не з меншою зацікавленістю стежила за цим.

І от якось Лоран радісно вигукнула:

— Ворухиться! Великий палець на лівій нозі ворухиться!

Далі справи пішли краще. Заворухилися й інші пальці на руках і ногах. Швидко Бріке вже могла трохи зводити руки й ноги.

Лоран була враженою. На її очах сталося чудо.

«Яким би злочинцем не був Керн, — думала вона, — все-таки він незвичайна людина. Правда, без голови Доуеля йому б не пощастило зробити цього подвійного воскресіння мертвого. Але все ж і сам Керн талановита людина, — адже це стверджувала і голова Доуеля. О, коли

б Керн воскресив його! Але ні, цього він не зробить».

Ще за кілька днів Бріке дозволили говорити. У неї виявився досить приємний голос, але дещо ламкого тембру.

— виправиться, — запевняв Керн. — Ще співати будете.

І Бріке швидко спробувала співати. Лоран була дуже вражена тим співом. Верхні ноти Бріке брала досить писклявим і не дуже приємним голосом, в середньому регістрі голос звучав дуже невправно і навіть хрипко. Та зате низькі ноти були чарівними. То було чудесне грудне контральто.

«Адже горлові зв'язки лежать вище місця зрізу шиї і належать Бріке, — думала Лоран, — звідки ж цей подвійний голос, різні тембри верхнього і нижнього регістру? Фізіологічна загадка. Чи не залежить це від процесу омолодження голови Бріке, яка старша від її нового тіла? Чи, можливо, це якимось пов'язано з порушенням функцій центральної нервової системи? Зовсім незрозуміло... Цікаво знати, чиє це молоде, струнке тіло, якій нещасній голові воно належало...»

Лоран, нічого не кажучи Бріке, почала продивлятися газети, в яких друкувалися списки загиблих під час катастрофи з поїздом. Скоро їй трапилась замітка про те, що відома італійська актриса Анжеліка Гай, яка їхала тим поїздом, зникла без сліду. Трупа її не виявлено, і над цією загадкою билися газетарі. Лоран була майже впевнена, що голова Бріке одержала тіло загиблої актриси.

Зниклий експонат

Нарешті в житті Бріке настав великий день. З неї зняли останні бинти, і професор Керн дозволив їй підвестись.

Вона звелась і, спираючись на руку Лоран, пройшлася вздовж кімнати. Рухи її були невпевнені і трохи поривчасті. Іноді вона робила дивні жести рукою: до певного рівня її рука рухалася плавно, потім траплялася затримка і ніби змушений порух, який знову переходив у плавний.

— Все це мине,— впевнено говорив Керн.

Трохи турбувала його лише невелика ранка на носі Бріке. Ранка гоїлась повільно. Але з часом і вона зажила так, що Бріке не відчувала болю навіть ступаючи на хвору ногу. А за кілька днів Бріке вже пробувала танцювати.

— Не зрозумію, що таке,— говорила вона,— деякі рухи я роблю вільно, а інші важко. Певне, я ще не звикла керувати своїм новим тілом... А воно чудесне! Подивіться на ноги, мадемуазель Лоран. І зріст хороший. Ось тільки оці рубці на шії... Доведеться їх затуляти. Та зате оця родимка на плечі чарівна, правда ж? Я пошию плаття такого фасону, щоб її було видно... Ні, я рішуче задоволена своїм тілом.

«Своїм тілом! — думала Лоран.— Бідна Анжеліка Гай!»

Все, що так довго стримувала в собі Бріке, разом прорвалося назовні. Вона закидала Лоран вимогами, замовленнями, проханнями про білизну, костюми, туфлі, шляпи, модні журнали, речі косметики.

В новому сірому шовковому платті вона була відрекомендована Керном голові професора Доуеля. І так, як це була чоловіча голова, Бріке не могла не пококетувати. І була дуже задоволена, коли голова Доуеля прохрипіла:

— Чудово! Ви чудово справилися зі своїм завданням, колего, вітаю вас!

І Керн під руку з Бріке, сяючи, як молодожон, вийшов з кімнати.

— Сідайте, мадемуазель,— галантно сказав Керн, коли вони зайшли до його кабінету.

— Не знаю, як мені і дякувати вам, пане професор,— сказала вона, млосно опускаючи очі і потім кокетливо поглянувши на Керна.— Ви так багато зробили для мене... А я нічим не можу віддячити вам.

— Цього й не потрібно. Я винагороджений більше, ніж ви думаєте.

— Я дуже рада.— І Бріке осяяла Керна ще більш променистим поглядом.— А тепер дозвольте мені піти... виписатися з лікарні.

— Як піти? З якої лікарні? — одразу навіть не зрозумів Керн.

— Піти додому. Уявляю, який фурор зробить моя поява серед подруг!

Вона збирається йти! Керн не припускав навіть і думки про це. Він проробив величезну роботу, вирішив дуже складне завдання, зробив неможливе зовсім не для того, щоб Бріке робила фурор серед своїх легковажних подруг. Він сам хотів зробити фурор демонстрацією Бріке перед вченим товариством. Потім він, можливо, і дасть їй деяку волю, але тепер про це нічого й думати.

— На жаль, я не можу відпустити вас, мадемуазель Бріке. Ви повинні ще деякий час залишитися в моєму домі, під моїм наглядом.

— Але нащо? Я почуваю себе чудово,— заперечила вона, граючи рукою.

— Так, але вам може зробитися гірше.

— Тоді я прийду до вас.

— Дозвольте, мені краще знати, коли вам можна буде піти звідси,— вже різко сказав Керн.— Не забувайте, чим ви були без мене.

— Я вже дякувала вам за це. Але я не дівчинка і не невілниця і можу розпоряджатися собою!

«Ого, та вона з характером», здивовано подумав Керн.

— Ну, ми ще поговоримо про це,— сказав він.— А поки що звольте йти до своєї кімнати. Джон, напевне, вже приніс вам бульйон.

Бріке надула губи, підвелась і, не дивлячись на Керна, вийшла.

Бріке обідала разом з Лоран в її кімнаті. Коли Бріке зайшла, Лоран вже сиділа за столом. Бріке опустилася на стілець і зробила грайливий, красивий жест кистю правої руки. Лоран не раз помічала цей жест і думала про те, кому він, власне, належить: тілові Анжеліки Гай чи Бріке? Адже хіба не міг залишитися в тілі Анжеліки Гай автоматизм рухів, що якось закріпився у рухових нервах?..

Для Лоран всі ці питання були дуже складними.

«Ними, напевне, зацікавляться фізіологи», подумала вона.

— Знову бульйон! Набридли мені

оці лікарняні страви,— вередливо мовила Бріке.— Я охоче з'їла б зараз дюжину устриць і запила стаканом шаблі.— Вона зробила кілька ковтків бульйону з чашки і продовжувала:— Професор Керн сказав мені зараз, що він не відпустить мене з дому ще кілька днів. Коли б не так! Я не з породи домашніх пташок. Тут можна вмерти від нудьги. Ні, я люблю так жити, щоб усе крутилося колесом. Вогні, музика, квіти, шампанське...

Невпинно базікаючи, Бріке нашвидку пообідала, встала з стільця і, підійшовши до вікна, уважно заглянула вниз.

— Спокійної ночі, мадемуазель Лоран,— сказала вона, повернувшись.— Я сьогодні рано ляжу спати. Будь ласка, не будіть мене вранці. В цьому домі сон — найкраще проведення часу.

І, кивнувши головою, вона пішла до своєї кімнати.

А Лоран сіла писати листа матері.

Всі листи контролювалися Керном. Лоран знала, як строго він стежить за нею, і тому навіть не намагалася пересилати якогось листа без його цензури.

А втім, щоб не хвилювати свою матір, вона вирішила,— коли б і могла переслати листа без цензури Керна,— не писати їй правди про свій мимовільний арешт.

Тієї ночі Лоран спала особливо погано. Вона довго совалася в ліжку, думаючи про майбутнє. Життя її було в небезпеці... Яких заходів вживе Керн, щоб «знешкодити» її?

Не спалося, видно, й Бріке. З її кімнати чувся якийсь шурхіт.

«Примірює нові плаття», подумала Лоран. Потім все стихло. Неясно, крізь сон Лоран почула ніби якийсь приглушений крик і прокинулася. «Однак мої нерви нікуди не годяться», подумала вона і знову заснула міцним передранковим сном.

Прокинулася вона, як і завжди, о сьомій ранку. В кімнаті Бріке все ще було тихо. Лоран вирішила не турбувати її і зайшла до кімнати голови Тома. Голова Тома, як і раніше, була похмура. Після того, як Керн «пришив тіло» голові Бріке, Тома засумував ще більше. Він просив, благав, вимагав, щоб йому

також дали нове тіло, нарешті брутально лаявся. Лоран коштувало багатьох зусиль заспокоїти його. Вона полегшено зітхнула, закінчивши ранковий туалет голови Тома, і попростувала до кімнати голови Доуеля, яка зустріла Лоран привітною посмішкою.

— Дивна це річ — життя! — сказала голова Доуеля.— Ще недавно я хотів померти. Але мій мозок продовжує працювати, і всього три дні тому мені спала на думку незвичайно смілива і оригінальна ідея. Коли б мені пощастило здійснити свою думку, це зробило б цілий переворот у медицині. Я розповів про свою ідею Кернові, і треба було бачити, як загорілися його очі. Йому, напевне, ввижався пам'ятник, за життя поставлений вдячними сучасниками... І от я повинен жити для нього, для ідеї, а значить і для себе. Справді, це якась пастка.

— І яка ж це ідея?

— Я коли-небудь розповім вам, нехай все це виразніше оформиться в моєму мозку...

О дев'ятій Лоран вирішила постукавши до Бріке, але відповіді не почула. Стурбована Лоран спробувала відчинити двері, але вони виявилися замкненими з середини. Лоран нічого більше не лишалося, як доповісти про це Керну.

Керн, як завжди, діяв швидко і рішуче.

— Ламайте двері! — наказав він Джонові.

Негр вдарив плечем. Важкі двері тріснули і зірвалися з петель. Керн, Лоран і Джон зайшли до кімнати.

Пом'ята постіль Бріке була порожньою. Керн підбіг до вікна. Від ручки рами вниз спустилася мотузка з роздертого простирадла і двох рушників. Клумба під вікном була витоптана.

— Це ваша справа! — крикнув Керн, повернувшись грізним обличчям до Лоран.

— Запевняю вас, що я не брала ніякої участі у втечі мадемуазель Бріке,— твердо сказала Лоран.

— Ну, з вами ми ще поговоримо,— відповів Керн, хоч рішуча відповідь Лоран одразу переконала його в тому, що Бріке діяла без спільників.— Тепер слід

потурбуватися про те, щоб упіймати втікачку.

Керн пройшов до свого кабінету і схвильовано закрокував від каміна до столу. Першою його думкою було викликати поліцію. Але він одразу відкинув цю думку. Поліцію найменш слід було вплутувати в цю справу. Доведеться звернутися до приватних агентств розшуку.

«Чорт, я сам винен... Треба було вжити заходів до кращої охорони. Але хто міг подумати. Вчорашній труп — втік! — Керн зло розреготався.— І тепер, чого доброго, вона розляпає про все, що з нею трапилось... Адже вона говорила про фурор, який зробить її поява.. Ця історія дійде до газетних кореспондентів, і тоді... Не слід було показувати її голові Доуеля... Наробила клопоту. Віддячила!»

Керн викликав телефоном агента приватної контори розшуку, дав йому велику суму на витрати, пообіцявши ще більшу на випадок успіху, і дав детальний опис Бріке.

Агент оглянув місце втечі і сліди, які вели до залізної огорожі саду. Огорожа була високою і закінчувалася гострими шпичаками. Агент похитав головою: «Молодець дівчина!» На одному шпичаку він помітив клапоть сірого шовку, зняв його і старанно вклав до гаманця.

— У це плаття вона була одягнена перед втечею. Будемо шукати жінку в сірому.

І, запевнивши Керна що «жінка в сірому» буде обов'язково розшукана не пізніше, як за добу, агент пішов.

Агент був досвідченою у своїй справі людиною. Він довідався про адресу останньої квартири Бріке і адреси кількох колишніх її подруг, завів з ними знайомство, у однієї з подруг знайшов фотокартку Бріке, дізнався, в яких кабаре Бріке виступала. Кілька агентів було розіслано по цих кабаре на розшуки втікачки.

— Пташка далеко не залетить,— впевнено говорив агент.

Однак на цей раз він помилився. Минуло два дні, але на слід Бріке напасти так і не пощастило. Лише на третій день розшуків постійний відвідувач одного кабачка на Монмартрі повідомив агента,

що у ніч втечі там була «воскресла» Бріке. Але куди вона потім зникла, ніхто не знав.

Керн хвилювався все більше. Тепер він турбувався не тільки про те, що Бріке розпятає про його таємниці. Він боявся назавжди втратити цінний «експонат». Правда, він міг зробити другий — з голови Тома, але на це потрібен був час, величезна затрата сил. Та й новий дослід міг закінчитись не так блискуче. Демонстрування ж оживленої собаки, зрозуміло, не дало б того ефекту. Ні, Бріке треба було розшукати, чого б це не коштувало. І він подвоював, потроював преміальну суму за розшуки «забіглого експоната».

Кожного дня агенти доповідали йому про наслідки розшуків, але ці наслідки були невтішними. Бріке ніби крізь землю провалилась.

Доспівана пісня

Після того, як Бріке з допомогою свого нового спритного, гнучкого і дуже тіла перелізла через огорожу і вийшла на вулицю, вона покликала таксі і дала дивну адресу:

— Кладовище Пер-Лашез.

Але не доїжджаючи до площі Бастилії, вона змінила таксі і попрямувала до Монмартру. На перші потреби вона захопила з собою сумочку Лоран, де було кілька десятків франків. «Одним гріхом більше — нічого не значить, а до того ж це було необхідно», заспокоювала вона себе. Каяття в заподіяних гріхах було відкладене на довший строк. Вона знову відчувала себе цільною, живою, здоровою людиною, навіть молодшою, ніж була до цього. До операції, за її жіночим рахунком, їй було близько тридцяти. Нове ж тіло мало навряд чи більше двадцяти років. Залози цього тіла омолодили голову Бріке: зморшки на обличчі зникли, колір його покращав. «Тепер тільки й пожити», думала Бріке, замріяно дивлячись у маленьке дзеркальце, яке виявилось в сумочці.

— Зупиніться тут,— наказала вона шоферові і, розрахувавшись з ним, пішла далі пішки.

Було біля четвертої ранку. Вона підійшла до знайомого кабаре «Ша-нуар», де виступала тієї фатальної ночі, коли сліпа куля урвала на півслові веселеньку шансонетку, яку вона співала. Вікна кабаре ще горіли яскравим світлом.

Не без хвилювання зайшла Бріке до знайомого вестибюля. Стомлений швейцар, мабуть, не впізнав її. Вона швидко пройшла до бічних дверей і через коридор зайшла до приміщення для акторів, яке примикало до сцени. Першою зустріла її Руда Марта. Злякано скрикнувши, Марта сховалася у своїй вбиральні. Бріке розреготалася і постукала в двері, але Руда Марта не відчиняла.

— О, Ластівка! — почувла Бріке чоловічий голос. Під цим ім'ям вона була відомою в кабаре за свою пристрасть до коньяку з ластівкою на етикетках.— Так ти жива? А ми тебе давно вважали мертвою.

Бріке озирнулася і побачила гарного, елегантно одягненого чоловіка з дуже блідим бритим обличчям. Такі обличчя бувають у людей, які рідко бачать сонце. То був Жан, чоловік Рудої Марти. Він не любив говорити про свою професію. Його ж друзі і товариші по п'янках не вважали тактовним запитувати про джерела його існування. Досить було того, що в Жана часто водились гроші і що він був «хлопець-душа». У ті ночі, коли в Жана віддувалася кишенька, вино лилось рікою і Жан платив за всіх.

— Звідкіля ти прилетіла, Ластівко?

— З лікарні, — відповіла Бріке.

Боячись, щоб у неї не відібрали нове тіло родичі або друзі тієї, котрій воно належало, Бріке вирішила нікому не розповідати про незвичайну операцію.

— Моє становище було дуже серйозним, — вигадувала вона. — Мене вважали померлою і навіть відправили в морг. Але там один студент, який оглядав трупи, взяв мене за руку і відчув слабкий пульс. Я була ще живою. Куля пройшла біля самого серця, не зачепивши його. Мене одразу завезли до лікарні, і все обійшлося добре.

— Чудово! — вигукнув Жан. — Наші всі будуть безмежно здивовані. Треба збризнути твоє воскресіння.

Замок у дверях клацнув. Руда Марта, яка підслухала через двері цю розмову, впевнилася, що Бріке не привид, і відчинила двері. Подруги обнялися і міцно поцілувалися.

— Ти ніби зробилася тоншою, вищою і граціознішою, Ластівко, — сказала Руда Марта, з цікавістю і навіть подивом розглядаючи постать подруги, яка з'явилася так несподівано.

Бріке трошки знітилась під цим допитливим жіночим поглядом.

— Звичайно, я схудла, — відповіла вона. — Мене годували лише бульйоном. А зріст? Я купила собі туфлі з дуже високими підборами. Ну й фасон плаття...

— Але чого так пізно ти з'явилася сюди?

— О, тут ціла історія... Ти вже виступала? Можеш посидіти зі мною хвилинку?

Марта ствердно кивнула головою. Подруги всілися біля столика з великим дзеркалом, який було заставлено коробками з гримувальними олівцями і фарбами, флаконами парфумів, пудреницями, найрізноманітнішими коробочками з шпильками та булавками.

Жан примостився поруч, потягуючи єгипетську цигарку.

— Я втекла з лікарні. В буквальному розумінні, — повідомила Бріке.

— Але чому?

— Набридли бульйони. Розумієш, бульйон, бульйон і бульйон... Я просто боялася захлнутися в бульйоні. А лікар не хотів мене відпускати. Він повинен був ще показати мене студентам. Боюсь, що мене буде розшукувати поліція... Я не можу повернутися до себе і хотіла б залишитись у тебе. А ще краще — зовсім виїхати з Парижа на кілька днів... Але у мене так мало грошей.

Руда Марта навіть руками сплеснула — так усе це було цікаво.

— Ну, звичайно ж, ти зостанешся у мене, — сказала вона.

— Боюсь, що мене теж буде розшукувати поліція, — замислено проказав Жан, пускаючи дим кільцями. — Мені теж на кілька днів слід було б зникнути з горизонту.

Ластівка була своєю, і Жан не при-

ховував від неї своєї професії. Ластівка знала, що Жан — пtiця «високого льоту». Його спеціальністю було виламування сейфів.

— Летимо, Ластівко, з нами на південь. Ти, я і Марта. На Рів'єру, подихати морським повітрям. Засидівся, треба провітритись. Віриш, я більш як два місяці не бачив сонця і вже починаю забувати, яке воно.

— От і чудово,— заплескала в долоні Руда Марта.

Жан поглянув на дорогий золотий годинник-браслет.

— Але у нас є ще година часу. Чорт, ти повинна доспівати нам свою пісеньку... А потім летимо і хай тебе розшукують.

Бріке з задоволенням пристала на це запрошення.

Її виступ зробив фурор, як вона того й чекала.

Жан вийшов на естраду в ролі конферансьє, нагадав трагічну історію, яка трапилася тут з Бріке кілька місяців тому, і потім оголосив, що мадемуазель Бріке, на бажання публіки, ожила після того, як він, Жан, влив їй у горло чарочку коньяку «Ластівка».

— Ластівка! Ластівка! — заревла публіка.

Жан подав знак рукою і, коли вигуки стихли, продовжував:

— Ластівка проспівала шансонетку з того самого місця, на якому її так несподівано перервали. Оркестр, «Кишеньку!»

Оркестр загравав, і з половини куплета, під бурхливі оплески, Бріке доспівала свою пісеньку. Правда, гармидер був такий, що вона й сама не чула свого голосу, але цього і не потрібно було. Вона відчувала себе щасливою, як ніколи, і впливалася тим, що її не забули і зустріли так тепло. А те, що ця теплота була дуже підігрітою винними парами, її не засмучувало.

Закінчивши співати, вона зробила несподівано граціозний жест кистою правої руки. Це було щось нове. Публіка зааплодувала ще голосніше.

«Звідки у неї це? Які гарні манери. Треба запозичити цей жест...», подумала Руда Марта.

Бріке зійшла з естради в зал. Подру-

ги цілували її, знайомі тягнулися з бокалами і чокались. Бріке розчервонілась, очі її блищали. Успіх та вино запаморозчили їй голову. Вона, забувши про небезпеку переслідування, ладна була просидіти тут усю ніч. Але Жан, який пив не менше за інших, не губив контролю над собою.

Час від часу він позирав на годинника і, нарешті, підійшов до Бріке і торкнув її за руку.

— Час!

— Але я не хочу. Ви можете їхати самі. Я не поїду,— відповіла Бріке, млясоно поводячи очима.

Тоді Жан мовчки підняв її і поніс до дверей.

Публіка почала ремствувати.

— Сеанс закінчено! — гукнув Жан уже біля дверей.— До наступної неділі!

Він виніс Бріке, яка відбивалася від нього, на вулицю і посадив у автомобіль. Скоро підійшла й Марта з невеличким чемоданчиком.

— На площу Республіки,— сказав Жан шоферові, не бажаючи назвати кінцевого пункту. Він звик їздити з пересадками.

Жінка-загадка

Хвилі Середземного моря ритмічно набігали на піскуватий пляж. Легенький вітер ледь напинав вітрила білих яхт і риболовецьких шаланд. Над головою, в синій повітряній глибині, ласкаво гули сірі гідроплани, які робили короткі рейси-прогулянки між Ніццою і Ментоною.

Юнак у білому тенісному костюмі сидів у плетеному кріслі і читав газету. Біля крісла лежали в чохлах тенісна ракетка і кілька свіжих наукових англійських журналів.

Поруч з ним, під білим великим зонтом, біля мольберта порався його друг-художник Арман Ларе.

Артур Доуель, син покійного професора Доуеля, та Арман Ларе були нерозлучними друзями, і ця дружба більш ніж що інше доводила правдивість прислів'я про те, що протилежності сходяться.

Артур Доуель був мовчазний і дещо холодний. Він любив порядок, умів наполегливо і систематично працювати. Йому залишався всього один рік до закінчення університету, і його вже залишали в університеті при кафедрі біології.

Ларе, як справжній француз з півдня, був дуже пристрасною натурою, сумбурною і запальною. Він закидав пензлі та фарби на цілі тижні, щоб потім знову взятися до роботи запоєм, і тоді вже ніяка сила не могла одірвати його від мольберта.

Тільки в одному друзі були схожими один на одного: обидва вони були талановитими і вміли добиватися раз наміченої мети, хоч і йшли до цієї мети різними шляхами: один — поривами, стрибками, другий — розміреним кроком.

Біологічні праці Артура Доуеля привертали до себе увагу найвидатніших спеціалістів, і йому пророкували блискучу наукову кар'єру. А картини Ларе викликали багато розмов на виставках, і деякі з них уже були закуплені найвідомішими музеями різних країн.

Артур Доуель кинув на пісок газету, притулився головою до спинки крісла, приплющив очі і сказав:

— Тіла Анжеліки Гай так і не знайдено.

Ларе невтішно труснув головою і важко зітхнув.

— Ти й досі не можеш забути про неї? — запитав Доуель.

Ларе повернувся до Артура з такою швидкістю, що той мимоволі посміхнувся. Перед ним був уже не палкий художник, а рицар, озброєний щитом-палітрою, з списом-муштабелем у лівій руці і мечем-пензлем у правій, — ображений рицар, ладен знищити того, хто завдав йому смертельної образи.

— Забути Анжеліку!.. — вигукнув він, потрясаючи своєю зброєю. — Забути ту, яка...

Хвиля, несподівано підкравшись, з шипінням залила його ноги майже до колін, і він меланхолійно докінчив:

— Хіба можна забути Анжеліку? Світ зробився нуднішим з того часу, відколи замовкли її пісні...

Вперше Ларе довідався про заги-

бель, вірніш про безслідне зникнення Анжеліки Гай у Лондоні, куди він приїхав, щоб писати «симфонію лондонського туману». Ларе був не лише поклонником таланту співачки, але й її другом, її рицарем. Не дарма ж він народився в південному Провансі, серед руїн середньовічних замків

Довідавшись про нещастя, яке трапилося з Гай, він був так вражений, що єдиний раз у житті перервав свій «живописний запій» в самому розпалі творчості.

Артур, який приїхав до Лондона з Кембріджа, бажаючи відвернути свого друга від похмурих думок, придумав цю подорож на побережжя Середземного моря.

Але й тут Ларе не знаходив собі місця. Повернувшись з пляжу до готелю, він передягнувся і, сівши на поїзд, поїхав у найлюдніше місце — гральний дім Монте-Карло. Йому хотілося розвіятись.

Не дивлячись на порівняно ранній час, біля приземкуватого будинку вже юрмився натовп. Ларе зайшов до першого залу. Публіки було мало.

— Робіть вашу гру, — запрошував круп'є, озброєний лопаткою для загрібання грошей.

Ларе, не зупиняючись, пройшов до другого залу, стіни якого були розписані картинами, що зображали напівоголених жінок, які займалися полюванням, скачками, фехтуванням, — одне слово, усім тим, що збуджує азарт. Від картин віяло напруженням пристрасної боротьби, азарту, зажерливості, але ще більше й різкіше ці почуття були написані на обличчях живих людей, які зібралися навколо грального стола.

Ось товстун комерсант з блідим обличчям простягає гроші тремтячими пухкими, веснянкуватими руками, закритими рудуватим пушком. Він дихає важко, мов астматик. Очі його напружено стежать за рухливою кулькою. Ларе безпомилково вгадує, що товстун уже добре програвся і тепер ставить останні гроші, сподіваючись відігратися. А коли ні — цей товстий чоловік, можливо, попростує до алеї самовбивць, і там

відбудуться останні розрахунки з життям...

За товстуном стоїть бідно одягнений британський старий з скуйовдженим сивим чубом і маніакальними очима. В руках у нього записна книжка і олівець. Він записує виграші і номери, робить якісь підрахунки... Він давно вже програв усе своє майно і зробився рабом рулетки. Адміністрація грального дому видає йому невелику місячну допомогу — на життя і на гру: своєрідна реклама. Тепер він буде своєю «теорією ймовірності», вивчає капризну вдачу фортуни. Коли він помиляється у своїх здогадах, то сердито стукає олівцем по книжці, підскакує на одній нозі, щось бубонить і знову заглиблюється в підрахунки. Коли ж його припущення виправдуються, обличчя його сяє, і він повертає голову до сусідів, ніби бажаючи сказати: от бачите, нарешті мені таки пощастило відкрити закони випадковості.

Два лакеї вводять під руки і садляють у крісло біля стола стару в чорному шовковому платті, з бриліантовим намистом на зморшкуватій шиї. Обличчя її набілено так, що вже не може збліднути. Забачивши таємничу кульку, яка розподіляє горе і радощі, її запалі очі загоряються вогнем зажерливості, і тонкі пальці, унизані перснями, починають тремтіти.

Молода, гарна, струнка жінка, одягнута в елегантний темнозелений костюм, проходячи повз стіл, кидає недбалим рухом тисячофранковий банкнот, програє, байдуже посміхається і проходить до іншої кімнати.

Ларе поставив на червоне сто франків і виграв.

«Я сьогодні повинен виграти», подумав він, ставлячи тисячу, — і програв. Але його не покидала впевненість, що врешті решт він виграє. Його вже охопив азарт.

До столу рулетки підійшло троє: чоловік, високий і ставний, з дуже блідим обличчям, і дві жінки. Одна рудоволоса, а друга в сірому костюмі. Мимохіть поглянувши на неї, Ларе відчув якусь тривогу. Ще не розуміючи, що його хвилює, художник почав стежити за жінкою

в сірому і був вражений одним жестом правої руки, який зробила вона. «Щось знайоме! О, такий жест робила Анжеліка Гай!» Ця думка так вразила його, що він уже не міг грати. А коли троє невідомих, сміючись, відійшли нарешті від столу. Ларе, забувши взяти з стола виграні гроші, пішов слідом за ними.

О четвертій ранку хтось сильно постукав у двері Артура Доуеля. Сердито накинувши на себе халата, Доуель відчинив.

До кімнати нетвердою ходою зайшов Ларе і, стомлено опустившись у крісло, мовив:

— Я, здається, божеволію.

— Що трапилось, друже? — вигукнув Доуель.

— Трапилось таке, що... я не знаю, як вам і сказати... Я грав з учорашнього дня до другої години ночі. Виграш змінювався програшом. І раптом я побачив жінку, і один жест її вразив мене так, що я кинув гру і пішов за нею до ресторану. Я сів за столик і попросив чашку чорної міцної кави. Кава мені завжди допомагає, коли нерви занадто розійдуться... Незнайомка сиділа за сусіднім столиком. З нею був молодий чоловік, пристойно одягнутий, але такий, що не викликає особливої довіри, і досить-таки вульгарна рудокоса жінка. Мої сусіди пили вино і весело розмовляли. Незнайомка в сірому почала співати шансонетку. В неї виявився писклявий голос досить неприємного тембру. Але несподівано вона взяла кілька низьких грудних нот... — Ларе стиснув свою голову. — Доуель! То був голос Анжеліки Гай. Я з тисячі голосів упізнав би його.

«Нещасний! До чого він дійшов», подумав Доуель і, лагідно поклавши руку на плече Ларе, сказав:

— Вам здалося, Ларе. Візьміть себе в руки. Випадкова схожість...

— Ні, ні! Запевняю вас. — гаряче заперечив Ларе. — Я почав уважно приглядатися до співачки. Вона досить гарна, чіткий профіль і милі лукаві очі. Але її постать, її тіло! Доуель, хай чорти розтерзають мене зубами, коли фігура спі-

в'язки не схожа, як дві крапельки води, на фігуру Анжеліки Гай.

— От що, Ларе, випийте броду, приймайте холодний душ і лягайте спати. Завтра, чи вірніш сьогодні, коли ви прокинетесь...

Ларе докірливо подивився на Доуеля.

— Ви думаєте, що я збожевів?.. Не спішіть робити остаточні висновки. Вислухайте мене до кінця. Це ще не все. Коли співачка проспівала свою пісеньку, вона зробила кистю руки ось такий жест. Це улюблений жест Анжеліки, жест цілком індивідуальний, неповторний.

— Але що ж ви хочете сказати? Не думаєте ж ви, що невідома співачка володіє тілом Анжеліки?

Ларе потер лоба.

— Не знаю, від цього, дійсно, збожеволіти можна... Але слухайте далі. На шії співачка носить досить химерне кольє, вірніш навіть не кольє, а цілий приставний комірець, прикрашений дрібними перлами, завширшки, принаймні, чотири сантиметри. А на її грудях досить широкий виріз. Виріз відкриває на плечі родимку — родимку Анжеліки Гай. Кольє здається бинтом. Вище кольє — невідома мені голова жінки, нижче — знайоме, яке я вивчив до найдрібніших деталей, ліній і форм тіло Анжеліки Гай. Не забувайте, адже я художник, Доуель. Я вмію запам'ятовувати неповторні лінії і індивідуальні особливості людського тіла... Я робив стільки начерків та ескізів з Анжеліки, стільки написав її портретів, що не могу помилитися.

— Ні, це неможливо! — вигукнув Доуель. — Адже Анжеліка за...

— Загинула? В тому то й річ, що це нікому невідомо. Вона сама чи її труп безслідно зник. І ось тепер...

— Ви зустрічаєте воскреслий труп Анжеліки?

— О-о!.. — Ларе застогнав. — Я думав саме про це.

Доуель підвівся і закрокував по кімнаті. Певне, сьогодні вже не пощастить заснути.

— Будемо міркувати спокійно, — сказав він. — Ви кажете, що ваца невідома співачка має ніби два голоси: один

свій, більш ніж посередній, і другий — Анжеліки Гай?

— Низький реєстр — її неповторне контральто, — відповів Ларе, ствердно кивнувши головою.

— Але ж це фізіологічно неможливо. Не думаєте ж ви, що людина високої ноти витягає з свого горла верхніми кінцями зв'язок, а низькі нижніми? Висота звука залежить від більшої чи меншої напруги голосових зв'язок на всьому протязі. Адже це, як на струні: при більшій напрузі вібруюча струна дає більше коливань і більш високий звук, і навпаки. До того ж коли б зробити таку операцію, то голосові зв'язки були б укорочені, значить голос став би дуже високим. Та й взагалі людина не могла б співати після такої операції: рубці повинні були б заважати правильній вібрації зв'язок, і голос, у кращому випадку, був би дуже хрипким... Ні, це рішуче неможливо. Нарешті, щоб «оживити» тіло Анжеліки, потрібно мати голову, чиюсь голову без тіла.

Доуель несподівано замовк, бо згадав про те, що в певній мірі підтверджувало припущення Ларе.

Артур сам бачив кілька дослідів свого батька. Професор Доуель вливав у судини загиблого собаки підігріту до тридцяти семи градусів Цельсія живильну рідину з адреналіном — речовиною, що дратує і примушує їх скорочуватися. Коли ця рідина під певним тиском потрапляла до серця, вона відновлювала його діяльність, і серце починало гнати кров до судин. Поволі встановлювався кровообіг, і тварина оживала.

— Найголовнішою причиною загибелі організму, — сказав тоді батько Артура, — є припинення постачання органів кров'ю і киснем.

— Отже, так можна оживити й людину? — запитав Артур.

— Так, — весело відповів його батько, — я берусь здійснити воскресіння і коли-небудь зроблю це «чудо». До цього я й веду свої досліді.

Оживлення трупа, виходить, можливе. Але чи можна оживити труп, в якому тіло належало одній людині, а голова — іншій? Чи можлива така операція?

Щодо цього в Артура були сумніви. Правда, він бачив, як батько його проробляв надзвичайно сміливі і вдалі операції пересадки тканин і кісток. Але все це було не таким складним, і це робив його батько.

«Коли б мій батько був живим, я певне, повірив би, що здогад Ларе про чужу голову на тілі Анжеліки Гай правдоподібний. Тільки батько міг насмілитись зробити таку складну і незвичайну операцію. Можливо, ці досліди продовжували його асистенти? — подумав Доуель. — Але одна справа оживити голову чи навіть цілий труп, а інша — пришити голову однієї людини до трупа іншої».

— Що ж ви хочете робити далі? — запитав Доуель.

— Я хочу розшукати цю жінку в сірому, познайомитися з нею і розкрити таємницю. Ви допоможете мені?

— Звичайно, — відповів Доуель.

Ларе міцно потис йому руку, і вони почали обмірковувати план дій.

Весела прогулянка

За кілька днів Ларе вже був знайомий з Бріке, її подругою та Жаном. Він запропонував їм прогулятися на яхті, і його запрошення прийняли.

В той час, як Жан та Руда Марта розмовляли на палубі з Доуелем, Ларе запропонував Бріке зійти вниз оглянути каюти. Їх було всього дві, зовсім невеличкі, і в одній з них стояло піаніно.

— О, тут навіть інструмент є! — вигукнула Бріке.

Вона сіла до піаніно і заграла фокстрот. Яхта злегка погойдувалась на хвилях. Ларе стояв біля піаніно, уважно дивився на Бріке і обмірковував, з чого почати своє слідство.

— Заспівайте що-небудь, — сказав він.

Бріке не примушувала упрощувати себе. Вона заспівала, кокетливо позираючи на Ларе. Він їй подобався.

— Який у вас... дивний голос, — сказав Ларе, допитливо дивлячись їй в обличчя. — У вашому горлі ніби є два голоси: голоси двох жінок...

Бріке знітилася, але швидко оволодівши собою, вимушено засміялась.

— О, так!.. Це у мене з дитинства. Один професор співів виявив у мене контраalto, а інший — меццо-сопрано. Кожен ставив голос по-своєму і вийшло... до того ж я недавно застудилася...

«Чи не забагато пояснень до одного факту? — подумав Ларе. — І чому вона так знітилася? Мої припущення справджуються. Тут щось є».

— Коли ви співаєте на низьких нотах, — сумно заговорив він, — я ніби чую голос однієї моєї хорошої знайомої... Вона була відомою співачкою. Сердешна загинула під час залізничної катастрофи. На загальний подив, її тіла не розшукали... Її постать надзвичайно нагадує вашу, як дві краплини води... Можна подумати, що це її тіло.

Бріке, вже не ховаючи страху, подивилася на Ларе. Вона зрозуміла, що він завів цю розмову неспроста.

— Бувають люди дуже схожі одне на одного... — сказала вона тремтячим голосом.

— Звичайно, але такої подібності я не зустрічав. До того ж... ваші жести... ось цей жест руки... І ще... Ви зараз взяли руками за голову, ніби поправляючи пишні пасма волосся. Таке волосся було у Анжеліки Гай. І так вона поправляла непокірне пасмо на скроні... Але у вас немає довгих локонів. У вас коротке, стрижене за останньою модою волосся.

— У мене раніш було теж довге волосся, — сказала Бріке зводячись. Обличчя її зблідло, пальці злегка тремтіли. — Тут душно... Підемо нагору...

— Почекайте, — зупинив її Ларе, так само хвилюючись. — Мені треба поговорити з вами.

Він силою всадив її в крісло під ілюмінатором.

— Мені погано... Я не звикла до качки! — вигукнула Бріке, пориваючись вийти. Але Ларе, ніби ненароком торкнувся її шиї, відслонивши краєчок кольє. Він побачив зарожевілі рубці.

Бріке похитнулася. Ларе ледве встиг підхопити її: вона знепритомніла.

Художник, не знаючи що робити, бризнув їй в обличчя водою з карафн.

Вона скоро прийшла до тями. Несказаний жах світився в її очах. Кілька довгих секунд вони дивилися одне на одного мовчки. Бріке здавалося, що прийшов час розплати. Страшний час розплати за те, що вона привласнила чуже тіло. Губи Бріке здригнулися, і вона ледве чутно прошепотіла:

— Не губіть мене!.. Пожалуйте...

— Заспокойтесь, я не збираюсь губити вас... але я повинен розкрити цю таємницю.— Ларе підняв безвільно звислу руку Бріке і міцно стиснув її.— Зізнайтеся, це не ваше тіло? Звідки воно у вас? Скажіть мені всю правду!

— Жан! — спробувала вигукнути Бріке, та Ларе затис її рота долонею, прошипівши в саме вухо:

— Коли ви ще раз крикнете, ви не вийдете з цієї каюти.

Потім, залишивши Бріке, він швидко замкнув двері каюти і щільно прикрив раму ілюмінатора.

Бріке заплакала, як дитина. Та Ларе був невблаганим.

— Сльози вам не допоможуть! Говоріть швидше, поки я не втратив терпіння.

— Я ні в чому не винувата,— заговорила Бріке, схлипуючи.— Мене вбили... Але потім я ожила... Одна моя голова... І голова Тома стояла там же... Я не знаю, як це трапилось... Професор Керн,— це він оживив мене... Я просила його, щоб він повернув мені тіло...— Він пообіцяв... І роздобув десь ось це тіло...— Вона майже з жахом подивилася на свої плечі і руки.— Але коли я побачила мертве тіло, то відмовилась... Мені було так страшно... Я не хотіла, благала не приставляти моєї голови до трупа... Це може підтвердити Лоран: вона доглядала нас, але Керн не послунав. Він зробив так, що я заснула і прокинулась ось такою. Я не хотіла залишатися у Керна і втекла в Париж, а потім сюди... Я знала, що Керн буде переслідувати мене... Благаю вас, не вбивайте мене і не кажіть нікому... Тепер я не хочу залишитись без тіла, воно стало моїм... Я ніколи не відчувала такої легкості в руках. Тільки болить нога... Але це мине... Я не хочу повертатися до Керна!

Слухаючи цю плутану розповідь, Ларе думав: «Бріке, здається, дійсно неповинна. Але цей Керн... Як міг він добути тіло Гай і використати його для такого жахливого експерименту? Керн! Я чув про це ім'я від Артура. Керн, здається, був асистентом у його батька. Ця таємниця повинна бути розкритою».

— Перестаньте плакати і уважно вислухайте мене,— строго мовив Ларе.— Я допоможу вам, але з однією умовою, коли й ви нікому не скажете про те, що трапилось з вами аж до цієї хвилини. Нікому, крім однієї людини, яка зараз прийде сюди. Це Артур Доуель,— ви вже знаєте його. Ви повинні у всьому слухати мене. Коли тільки не послухаєте, вас чекає страшна кара. Ви вчинили злочин, який карається смертю. І вам ніде не пощастить сховати вашу голову і привласнене вами чуже тіло. Вас знайдуть і гільйотинують. Отож слухайте мене. Найперше — заспокойтесь. По-друге, сідайте до піаніно і співайте. Співайте якнайголосніше, щоб було чути там, нагорі. Вам дуже весело, і ви не збираєтесь виходити на палубу.

Бріке підійшла до піаніно, сіла і заспівала, акомпануючи собі неслухняними пальцями.

— Голосніше, веселіш,—командував Ларе, відчиняючи ілюмінатор та двері. То був незвичайний спів,— крик відчаю і жаху, перекладений на мажорний лад.

— Голосніше, барабаньте по клавішах! Так! Грайте і ждiть. Ви пойдете в Париж разом з нами. Не спробуйте втікати. В Парижі ви будете в безпеці. Ми зуміємо сховати вас.

З веселим обличчям Ларе зійшов на палубу.

Яхта, нахилившись на правий борт, швидко пливла на легкій хвилі. Вологий морський вітер освіжив Ларе. Він підійшов до Артура Доуеля і, непомітно одвівши його вбік, сказав:

— Ідіть вниз до каюти і примусьте мадемуазель Бріке повторити все, що вона розповіла мені. А я забавлю гостей.

— Ну, як вам подобається яхта, мадам? — звернувся він до Руді Марти і повів з нею невимушену розмову.

Жан, розлігшись в плетеному кріслі, розкошував далеко від поліції і сищиків. Він не хотів більше ні думати, ні спостерігати, він хотів забути про постійну настороженість. Повільно тягнувши з маленької чарки чудовий коньяк, він все більше занурювався у споглядальний, напівсонний настрій. Це якраз було на руку Ларе.

Руда Марта почувала себе також чудово. Чуючи з каюти спів подруги, вона й сама, в перервах між фразами, приєднувала свій голос до грайливої пісні.

Чи заспокоїла Бріке гра, чи Артур видався їй менш небезпечним співбесідником, але цього разу вона більш доладно і послідовно розповіла йому історію своєї смерті і воскресіння.

— Оце й усе. Ну, хіба ж я винна? — вже посміхаючись, запитала вона і проспівала коротеньку шансонетку «А чи ж винна я», яку на палубі повторила Марта.

— Опишіть мені третю голову, яка жила у професора Керна, — сказав Доуель.

— Тома?

— Ні, ту, який вас показував професор Керн! А втім...

Артур Доуель швидко витяг з бічної кишені гаманця, пошукав у ньому, добув звідти фотокарточку і показав її Бріке.

— Скажіть, чи схожий зображений тут мужчина на голову мого... знайомого, яку ви бачили у Керна?

— Та це ж точнісінько він! — вигукнула Бріке. Вона навіть кинула грати. — Просто диво! І з плечима. Голова з тілом. Невже ж і йому вже встигли прийти

тіло? Що з вами, рідний мій? — співчутливо і злякано запитала вона.

Доуель похитнувся. Обличчя його зблідло. Він, насилу оволодівши собою, зробив кілька кроків, опустився в крісло і закрив обличчя руками.

— Що з вами? — ще раз запитала його Бріке. Але він нічого не відповідав. Потім губи його прошепотіли: «Бідний батьку», але Бріке не розчула тих слів.

Артур Доуель дуже швидко оволодів собою. Коли він звів голову, обличчя його було майже спокійним.

— Пробачте, я, здається, налякав вас, — сказав він. — У мене іноді бувають такі легенькі припадки від серця. От уже все й минуло.

— Але хто цей чоловік? Він так дуже схожий на... Ваш брат? — зацікавилась Бріке.

— Хто б він не був, ви повинні допомогти нам розшукати цю голову. Ви поїдете з нами. Ми влаштуємо вас у такому затишному куточку, де вас ніхто не знайде. Коли ви можете їхати?

— Хоч і сьогодні, — відповіла Бріке. — А ви... не відберете у мене моє тіло?

Доуель одразу не зрозумів, потім посміхнувся і відповів:

— Звичайно, ні... коли ви тільки будете слухати нас і допомагати нам. Підемо на палубу.

— Ну, як ваше плавання? — весело запитав він, зійшовши на палубу. Потім подивився на обрій з виглядом досвідченого моряка і, заклопотано похитавши головою, сказав: — Море мені не подобається... Бачите оту темну смугу на обрії?.. Коли ми вчасно не повернемося, то...

— О, скоріш назад! Я не хочу потонути, — напівжартома, напівсерйозно вигукнула Бріке.

Ніякої бурі не передбачалося. Просто Доуель вирішив налякати своїх сукупних гостей для того, щоб скоріш повернутися на берег.

Ларе умовився з Бріке зустрітися на тенісному майданчику після обіду, «коли не буде бурі». Вони розлучалися всього на кілька годин.

— Слухайте, Ларе, ми несподівано натрапили на слід великих таємниць, — сказав Доуель, коли вони повернулися до

готелю.— Чи знаєте ви, чия голова була у Керна? Голова мого батька, професора Доуеля!

Ларе, що вже увівся на стільці, підскочив, як м'яч.

— Голова? Жива голова вашого батька? Та чи можливе таке? І все це Керн! Він... я розтерзаю його! Ми знайдемо голову вашого батька.

— Боюсь, що ми не застанемо її в живих,— печально відповів Артур.— Батько сам довів можливість оживлення голів, відсічених від тіла, але голови ці жили не більш, як півтори години, потім вони вмирили, бо кров згорталася, а штучні живильні розчини могли підтримати життя ще менший час.

Артур Доуель не знав, що його батько незадовго до смерті винайшов препарат, який він назвав «Доуель 217» і який Керн переіменував на «Керн 217». Уведений в кров, цей препарат зовсім усуває згортання крові і тому робить можливим більш тривале існування голови.

— Але живою чи мертвою ми повинні розшукати голову батька. Скоріше в Париж!

Ларе кинувся до своєї кімнати збирати речі.

В Парижі

Нашвидку пообідавши, Ларе побіг на тенісний майданчик.

Трохи запізнившись, Бріке дуже зраділа, побачивши, що він уже чекає на неї. Не дивлячись на весь страх, який вселяв їй цей чоловік, Бріке продовжувала вважати його дуже інтересним чоловіком.

— А де ж ваша ракетка? — розчаровано запитала вона його.— Хіба ви сьогодні не будете вчити мене?

Ларе вже протягом кількох днів учив Бріке грати в теніс. Вона виявилася дуже здібною ученицею. Та Ларе знав таємницю цієї здібності більше, ніж сама Бріке: вона володіла тренуваним тілом Анжеліки, яка була чудовою тенісисткою. Колись вона сама навчила Ларе кількох ударів. І тепер Ларе залишалося тільки привести у відповідність уже треноване тіло Гай з ще не тренуваним мозком Бріке,— за-

кріпити в її голові звичні рухи тіла. Іноді рухи Бріке були невпевненими, незграбними. Але часто, несподівано для себе, вона робила надзвичайно спритні рухи. Вона, наприклад, дуже здивувала Ларе, коли почала подавати «різані м'ячі»,— її ніхто цього не вчив. А цей вправний і важкий прийом був своєрідною гордістю Анжеліки. І, дивлячись на рухи Бріке, Ларе іноді забував, що грає не з Анжелікою. І саме під час гри в теніс у Ларе виникло ніжне почуття до «відродженої Анжеліки», як іноді звав він Бріке. Правда, те почуття було далеким від того обожнювання і схиляння, яким він був сповнений до Анжеліки.

Бріке стояла біля Ларе, затулившись ракеткою від призахідного сонця,— один з жестів Анжеліки.

— Сьогодні ми не будемо грати.

— Який жаль! А я б не від того, щоб пограти, хоч у мене дужче ніж звичайно, болить нога,— сказала Бріке.

— Підемо зі мною. Ми їдемо в Париж.

— Зараз?

— негайно.

— Але ж мені потрібно хоч переодягнутися і взяти деякі речі.

— Добре. Даю вам на збори сорок хвилин, і ні хвилини більше. Ми заїдемо за вами в автомобілі. Ідьте же швидше збиратися.

«Вона, дійсно, кульгає», подумав Ларе, дивлячись услід Бріке.

По дорозі до Парижа нога у Бріке розболілася не на жарт. Бріке лежала в своєму купе і тихо стогнала. Ларе заспокоював її, як міг. Ця мандрівка ще більше зблизила їх. Правда, він доглядав з такою турботливістю, як йому здавалось, не за Бріке, а за Анжелікою Гай. Але Бріке сприймала турботи Ларе цілком на себе. Ця увага дуже зворушувала її.

— Ви такий добрий,— сказала вона сентиментально.— Там, на яхті, ви налякали мене. Але тепер я не боюсь вас.— І вона посміхнулася так чарівно, що Ларе не міг не посміхнутися у відповідь. Ця одвітна посмішка вже цілковито належала голові: адже посміхалася голова Бріке. Вона робила успіхи, сама того не помічаючи.

А недалеко від Парижа трапилася маленька подія, яка ще більш порадувала Бріке і здивувала самого винуватця цієї події. Під час особливо важкого приступу болю Бріке протягнула руку і сказала:

— Коли б ви знали, як я страждаю...

Ларе мимоволі взяв простягнуту руку і поцілував її.

Бріке почервоніла, а Ларе знітився.

«Чорт,— думав він,— я, здається, поцілував її. Але ж це була тільки рука — рука Анжеліки. Однак біль відчуває голова, значить, поцілувавши руку, я пожалів голову. Але голова відчуває біль тому, що болить нога Анжеліки, але біль Анжеліки відчуває голова Бріке...» Він зовсім заплутався і знітився ще більше.

— Як ви пояснили ваш несподіваний від'їзд вашій подрузі? — запитав Ларе, щоб швидше позбутися ніяковості.

— Ніяк. Вона звикла до моїх несподіваних вчинків. А втім, вона з чоловіком теж швидко буде в Парижі. Я хочу її бачити... Ви, будь ласка, запросіть її до мене.— І Бріке дала адресу Рудої Марти.

Ларе і Артур Доуель вирішили поселити Бріке у невеликому порожньому будинку, який належав батькові Ларе, в кінці авеню дю Мен.

— Поруч з кладовищем! — вигукнула забобонна Бріке, коли автомобіль провозив її повз кладовище Монпарнас.

— Значить довго жити будете,— заспокоїв її Ларе.

— Хіба є така прикмета? — запитала Бріке.

— Найпевніша.

І Бріке заспокоїлась.

Хвору влаштували в досить затишній кімнаті на величезному старовинному ліжку під балдахіном.

Бріке зітхнула, відкинувшись на гірку подушок.

— Вам неодмінно треба запросити лікаря і сиділку,— сказав Ларе. Але Бріке рішуче заперечувала. Вона боялася, що нові люди донесуть на неї.

З великими труднощами Ларе умовив її показати ногу своєму приятелеві, молодому лікарю, і запросити в сиділки дочку консь'єржа.

— Цей консь'єрж служить у нас двадцять років. На нього і на його дочку цілковито можна покластися.

Запрошений лікар оглянув розпухлу і дуже почервонілу ногу, наказав робити компреси, заспокоїв Бріке і вийшов з Ларе до іншої кімнати.

— Ну, як? — не без хвилювання запитав Ларе.

— Поки що нічого серйозного немає, але стежити треба. Я буду відвідувати її через день. Хвора повинна мати абсолютний спокій.

Ларе кожного ранку відвідував Бріке. Якимось він тихо зайшов до кімнати. Сиділки не було. Бріке дрімала чи лежала з заплющеними очима. Дивна річ, обличчя її, здавалося, все молодшало. Тепер Бріке можна було дати не більше двадцяти років. Риси обличчя пом'якшали, стали тендітнішими.

Ларе навшпиньки підійшов до ліжка, нахилився, довго дивився на це обличчя і... раптом несподівано поцілував у лоб. Цього разу Ларе не аналізував, чи цілує він «останки» Анжеліки, голову Бріке, чи всю Бріке.

Бріке повільно звела повіки і поглянула на Ларе. Бліда посмішка майнула на її губах.

— Як ви себе почуваете? — запитав Ларе.— Я не розбудив вас?

— Ні, я не спала. Дякую, я відчуваю себе добре. Коли б не цей біль...

— Лікар каже, що немає нічого серйозного. Лежіть спокійно, і скоро ви одужаете...

Зайшла сиділка. Ларе кивнув головою і вийшов. Бріке провела його ніжним поглядом. В її життя увійшло щось нове. Вона хотіла скоріш одужати. Кабаре, танці, шансонетки, веселі п'яні відвідувачі «Ша-нуар» — все це відійшло кудись далеко, втратило сенс і ціну. В серці її народжувались нові мрії про щастя. Можливо, що це було найбільше чудо «перевтілення», про яке не здогадувалася вона сама, не здогадувався і Ларе. Чисте, незаймане тіло Анжеліки Гай не лише відмолодило голову Бріке, але й змінило хід її думок. Розбещена співачка з кабаре перетворювалася на скромну дівчину.

Жертва Керна

В той час як Ларе був цілковито поглинутий турботами про Бріке, Артур Доуель збирав відомості про дім Керна. Час від часу друзі радилися з Бріке, яка повідомляла їм усе, що знала про дім і людей, які його населяли.

Артур Доуель вирішив діяти дуже обережно. З моменту зникнення Бріке Керн мусить бути настороженим. Захопити його зненацька навряд чи пощастить. Потрібно вести справу так, щоб до останньої хвилини Керн не підозрював, що на нього вже ведеться атака.

— Ми будемо діяти якнайхитріше,— сказав він Ларе.— Насамперед треба довідатись, де живе мадемуазель Лоран. Коли вона не заодно з Керном, то багато в чому нам допоможе,— значно більше, ніж Бріке.

Дістати адресу Лоран було неважко. Та коли Доуель відвідав квартиру, там на нього чекало розчарування. Замість Лоран він застав тільки її матір, чистенько одягнену, благообразну бабусю, заплакану, недовірливу, вбиту горем.

— Чи можу я бачити мадемуазель Лоран? — запитав він.

Старенька непорозуміло подивилася на нього.

— Мою дочку? Хіба ви її знаєте?.. А з ким я маю за честь розмовляти і нащо вам потрібна моя дочка?

— Коли дозволите...

— Прошу вас.— І мати Лоран пропустила відвідувача до маленької вітальні, заставленої м'якими старовинними меблями в білих чохлах з мереживними накидками на спинках. На стіні великий портрет. «Хороша дівчина», подумав Артур.

— Мое прізвище Радье,— сказав він.— Я медик з провінції, вчора тільки приїхав з Тулона. Колись я був знайомий з однією з університетських подруг мадемуазель Лоран. Вже тут, у Парижі, я випадково зустрів цю подругу і довідався від неї, що мадемуазель Лоран працює у професора Керна.

— А як прізвище університетської подруги моєї дочки?

— Прізвище? Ріш!..

— Ріш! Ріш!.. Не чула такої,— зауважила Лоран і вже з явною підозрою запитала:— А ви не від Керна?

— Ні, я не від Керна,— з посмішкою відповів Артур.— Але дуже хотів би познайомитися з ним. Річ у тому, що він працює в тій галузі, якою я дуже цікавлюсь. Мені відомо, що цілу низку дослідів, і найцікавіших, він провадить дома. Але він дуже замкнена людина і нікого не хоче пускати до свого свята святих.

Старенька Лоран вирішила, що це схоже на правду: потрапивши на роботу до професора Керна, дочка казала, що він живе дуже замкнено і нікого не приймає. «Що ж він робить?» запитала вона у дочки і почула непевну відповідь: «Всякі наукові досліді».

— Отож,— вів далі Артур,— я вирішив познайомитися спочатку з мадемуазель Лоран і порадитися з нею, як мені найпевніше досягти мети. Вона могла б підготувати ґрунт, попередньо домовитися з професором Керном, познайомити мене з ним і ввести в дім.

Вигляд юнака викликав довіру, але все, що було зв'язано з іменем Керна, збуджувало в душі мадам Лоран такий неспокій і тривогу, що вона не знала, як вести далі розмову. Вона важко зітхнула і, стримуючи себе, щоб не заплакати, сказала:

— Моеї дочки немає вдома. Вона в лікарні.

— В лікарні? В якій лікарні?

Мадам Лоран не стрималась. Вона дуже довго була самотньою зі своїм горем і тепер, забувши про обережність, розповіла своєму гостеві все: як її дочка несподівано прислала листа про те, що робота змушує її залишитися на деякий час в домі Керна для догляду за тяжко хворими; як вона, мати, робила марні спроби побачитися з дочкою в домі Керна; як хвилювалася; як, нарешті, Керн повідомив її, що її дочка захворіла нервовим розладом і її одвезли до лікарні для душевно хворих.

— Я ненавиджу отого Керна,— казала старенька, втираючи хусткою сльози.— Це він довів мою дочку до божевілля. Я не знаю, що вона бачила в домі Керна і що там робила,— про це вона

навіть мені не говорила,— але я знаю одне, що як тільки Марі поступила на цю роботу, то так і почала нервувати. Я не впізнавала її. Вона приходила бліда, знервована, вона позбулася сну і апетиту. По ночах її душили кошмари. Вона кричала і говорила крізь сон, що голова якогось професора Доуеля і Керн переслідують її... Керн присилає мені поштою заробітню плату дочки, досить значну суму, присилає до цього часу... Але я не приторкаюся до грошей. Здоров'я не купиш ні за які гроші... Я втратила дочку...— І старенька залилася слізьми.

«Ні, в цьому домі не може бути спільників Керна», подумав Артур Доуель. Він вирішив більше не приховувати справжньої мети своїх відвідин.

— Добродійко,— сказав він,— я тепер одверто зізнаюся, що маю не менше підстав ненавидіти Керна. Мені потрібна була ваша дочка, щоб звести з Керном деякі рахунки і... виявити його злочини.

Мадам Лоран зойкнула.

— Ні, не турбуйтеся, ваша дочка не замішана у ці злочини.

— Моя дочка скоріш умре, аніж зробить злочин,— гордо відповіла Лоран.

— Я хотів скористуватися з послуг мадемуазель Лоран, але тепер бачу, що вона сама потребує допомоги. Я маю підстави думати, що ваша дочка не збожеволіла, а відправлена до божевільні професором Керном...

— Але чому? За що?!

— Саме тому, що ваша дочка скоріш умре, ніж піде на злочин, як ви зволили висловитись. Певне, вона була небезпечною для Керна.

— Але про які злочини ви говорите?

Артур Доуель ще недостатньо знав Лоран, остерігався її старечого багатослів'я і тому вирішив всього не розкрити.

— Керн робив незаконні операції. Будь ласка, скажіть, до якої лікарні віддана Керном ваша дочка?

Схвильована Лоран ледве зібрала сили, щоб продовжувати складно говорити. Перериваючи слова риданнями, вона сказала:

— Керн довго не хотів мені про це говорити. До себе додому він не пускав мене. Доводилось писати йому листи. Він відповідав ухильно, намагаючись заспокоїти мене і впевнити, що моя дочка одужує і швидко повернеться до мене. Коли мое терпіння лопнуло, я написала йому, що подам на нього скаргу, коли він зараз же не відповість, де моя дочка. І тоді він повідомив адресу лікарні. Вона міститься в передмісті Парижа, в Ско. Лікарня належить приватному лікареві Равіно. Ох, я їздила туди! Але мене навіть не впустили на подвір'я. Це справжня тюрма, обнесена кам'яною стіною... «У нас так заведено,— відповів мені сторож,— що рідних ми нікого не впускаємо, навіть рідної матері». Я викликала чергового лікаря, але він відповів мені так само. «Добродійко,— сказав він,— відвідини рідними хворих завжди хвилюють і погіршують їхній душевний стан. Можу вам тільки сказати, що вашій дочці краще». І він зачинив переді мною ворота.

— Я все-таки постараюсь побачитися з вашою дочкою. Можливо, що мені пощастить і звільнити її.

Артур старанно записав адресу і попращався.

— Я зроблю все, що тільки буде можливо. Вірте мені, що я зацікавлений у цьому так само, ніби мадемуазель Лоран була б моєю сестрою.

І, супроводжуваний всілякими порадами і добрими побажаннями, Доуель вийшов з кімнати.

Артур вирішив негайно побачитися з Ларе. Його друг цілими днями був у Бріке, і Доуель попрямував на авеню дю Мен. Біля будиночка стояв автомобіль Ларе.

Доуель швидко піднявся на другий поверх і зайшов до вітальні.

— Артур! Яке нещастя! — зустрів його Ларе. Він був надзвичайно розхвилюваний, метався по кімнаті і куйовдив своє чорне кучеряве волосся.

— Що трапилося, Ларе?

— Оі...— застогнав його друг.— Вона втекла...

— Хто?

— Мадемуазель Бріке, звичайно!

— Втекла? Але чому ж? Кажіть же, нарешті, толком!

Але не легко було примусити Ларе говорити. Він все метався, стогнав, зітхав і окхав.

Минуло не менш десяти хвилин, поки Ларе заговорив:

— Вчора мадемуазель Бріке ще зранку скаржилася на те, що болі в нозі посилюються. Нога дуже напухла і поси- ніла. Я викликав лікаря. Він оглянув но- гу і сказав, що становище різко погірша- ло. Почалася гангрена. Необхідна опера- ція. Лікар не брався оперувати дома і наполягав на тому, щоб хвору негайно перевезли до лікарні. Але мадемуазель Бріке нізачо не погоджувалась. Вона боялася, що в лікарні звернуть увагу на шрами на її шиї. Вона плакала і говори- ла, що повинна повернутися до Керна. Керн попереджав її, що їй необхідно залишитися до повного «одужання». Вона не послухала його і тепер жорстоко покарана. І вона вірить Кернові як хірургові.

«Коли він міг воскресити мене з мерт- вих і дати нове тіло, то може вилікувати і мою ногу. Це для нього дрібниця». Всі мої умовляння не привели ні до чого. Я не хотів відпускати її до Керна... І я ви- рішив піти на хитрість. Я сказав, що сам відвезу її до Керна, маючи на увазі пере- везти до лікарні. Але мені необхідно було вжити заходів до того, щоб таємниця «воскресіння» Бріке й справді не розкри- лася передчасно,— я не забував про вас, Артур. І я поїхав, на годину не більш, щоб домовитись із знайомими лікарями. Я хотів перехитрувати Бріке, але вона перехитрувала мене і сиділку. Коли я приїхав, її вже не було. Все, що від неї залишилося — ось ця записка, що лежа- ла на столику біля її ліжка. Ось, поглянь- те.— І Ларе подав Артурові аркушик па- перу, на якому олівцем нашвидку було написано кілька слів:

«Ларе, вибачте мені, я не можу зробити інакше. Я повертаюся до Керна. Не відвідуйте мене. Керн поставив мене на ноги, як уже зробив це раз. До ско- рого побачення,— ця думка втішає мене».

— Навіть підпису немає.

— Зверніть увагу,— сказав Ларе,— на почерк. Це почерк Анжеліки, хоч дещо і змінений. Так могла б написати Анжелі- ка, коли б вона писала в сутінках або в неї боліла рука: більш крупно, більш роз- машисто.

— Але все-таки, як це трапилось? Як вона могла втекти?

— На жаль, вона втекла від Керна, щоб тепер втекти від мене до Керна. Коли я приїхав сюди і побачив, що клітка спо- рожніла, я ледве не вбив сиділку. Але во- на пояснила, що саму її введено в оману. Бріке, з зусиллям підвівшись, підійшла до телефону і викликала мене. То були хитрощі. Мене вона не викликала. Пороз- мовлявши по телефону, Бріке сказала си- дільці, що я нібито все влаштував і про- шу її негайно їхати до лікарні. І Бріке по- просила сиділку викликати автомобіль, потім за її допомогою дісталась до авто- мобіля і поїхала, відмовившись від по- слуг сиділки. «Це недалеко, а там мене знімуть санітари», сказала вона. І сиділ- ка була цілком певна, що все діється за моїм розпорядженням і з мого відома. Артур! — раптом вигукнув Ларе, знову розхвилювавшись.— Я їду до Керна не- гайно. Я не можу її залишити там. Я вже викликав свою машину. Ідемо разом, Артур!

Артур пройшовся вздовж кімнати. Яке несподіване ускладнення! Припусти- мо, Бріке вже розповіла все, що знала про дім Керна. Та все ж її поради були б потрібними і в майбутньому, не кажучи вже про те, що вона сама була доказом проти Керна. І цей збожеволілий Ларе. Тепер він поганий помічник.

— Послухайте, друже мій,— сказав Артур, поклавши руки художникові на плечі.— Зараз, більш ніж будь-коли, нам необхідно міцно взяти себе в руки і утри- матись від ризикованих вчинків. Діло зроблено. Бріке у Керна. Чи слід нам передчасно тривожити звіра в його лігві? Як ви гадаєте, розповість Бріке Керну про все, що трапилось з нею відтоді, як вона втекла від нього, про наше знайомство з нею і про те, що ми багато чого довіда- лись про Керна?

— Можу запрягтись, що вона ні- чого не скаже,— переконано відповів

Ларе.— Вона дала мені слово там, на яхті, і не один раз повторювала, що збереже таємницю. Тепер вона виконає це не тільки під впливом страху, але й... з інших мотивів.

Артурові були зрозумілими ці мотиви. Він уже давно помітив, що Ларе виявляв все більше й більше уваги до Бріке.

«Нещасний романтик, — подумав Доуель, — везе ж йому на трагічну любов. Цього разу він втрачає не лише Анжеліку, але й новонароджуване кохання. Однак ще не все загинуло».

— Будьте терплячим, Ларе, — сказав він.— Наші прагнення сходяться. Об'єднаймо наші зусилля і будемо вести обережну гру. У нас два шляхи: або завдати Кернові негайного удару, або постаратись спочатку обхідним шляхом довідатись про долю голови мого батька і про Бріке. Після того, як Бріке втекла від нього, Керн повинен триматися насторожі. Коли він ще не знищив голови мого батька, то, напевне, добре сховав її. Знищити ж голову можна за кілька хвилин. Як тільки поліція почне стукати в його двері, він знищить усі сліди злочину перше ніж відчинить двері. І ми нічого не знайдемо. Не забудьте, Ларе, що Бріке — теж «сліди злочину». Керн робив незаконні операції. До того ж він незаконно викрав тіло Анжеліки. А Керн — людина, яка не зупиниться ні перед чим. Адже осмілювся він таємно від усіх оживити голову мого батька. Я знаю, що батько дозволив у заповіті анатомувати своє тіло, але я ніколи не чув, щоб він погоджувався на дослід з оживленням своєї голови. Чому Керн приховує від усіх, навіть від мене, те, що голова існує? Для чого вона потрібна йому? І для чого потрібна йому Бріке? Можливо, що він займається вівісекцією над людьми і Бріке зіграє для нього роль кролика?

— Тим більш її треба скоріше врятувати, — гаряче заперечив Ларе.

— Так, врятувати, а не прискорити її смерть. А наш візит до Керна може прискорити цей рокований кінець.

— Але що ж робити?

— Іти іншим, повільнішим шляхом. Постараємось, щоб і цей шлях був як-

найкоротшим. Марі Лоран може дати нам більш корисні відомості, ніж Бріке. Лоран знає розташування будинку, вона доглядала голови. Можливо, що вона розмовляла з моїм батьком... тобто з його головою.

— То давайте скоріш Лоран.

— На жаль, її теж необхідно спершу звільнити.

— Вона у Керна?

— В лікарні. Напевне в одній з тих лікарень, де за добрі гроші тримають під замком таких самих хворих людей, як і ми з вами. Нам доведеться чимало попрацювати, Ларе.— І Доуель розповів своєму другові про побачення з матір'ю Лоран.

— Проклятий Керн! Він сіє навколо себе нещастя й жах. Ну, попадеться ж він мені...

— Постараємось, щоб він попався. І перший крок до цього — нам треба побачитись з Лоран.

— Я негайно їду туди.

— Це було б необережно. Нам особисто треба показуватися лише в тих випадках, коли нічого іншого не залишається. Поки що будемо використовувати послуги інших людей. Ми з вами повинні бути своєрідним таємним комітетом, який керує діями надійних людей, але сам невідомий ворогові. Треба знайти вірну людину, яка поїхала б до Ско, завела знайомство з санітарами, сиділками, кухарями, привратниками,— з ким тільки виявиться можливим. Коли пощастить підкупити хоч одного, справа буде наполовину виграною.

Ларе не терпілось. Йому самому хотілося негайно розпочати діяти, але він підкорявся більш розсудливому Артурові і, зрештою, примирився з політикою обережних дій.

— Але кого ж ми запросимо? О, Шауб! Молодий художник, який недавно приїхав з Австралії. Мій приятель, чудова людина, хороший спортсмен. Для нього доручення буде теж своєрідним спортом. Чорт,— вилаявся Ларе,— а чому я сам не можу взятися до цього?

— Це так романтично? — з посмішкою запитав Доуель.

Лікарня Равіно

Шауб, юнак двадцяти трьох років, рожевошопий блондин атлетичної будови, прийняв пропозицію «змовників» із захопленням. Його не вводили поки що у всі подробиці, але повідомили, що він може зробити друзям велику послугу. І він весело кивнув головою, не запитавши навіть Ларе, а чи немає у всій цій історії чогось негожого: він вірив у чесність Ларе і його друга.

— Чудово! — вигукнув Шауб. — Я їду до Ско негайно. Етюдний ящик буде добрим виправданням появи нової людини в маленькому містечку. Я буду писати портрети санітарів і сиділок. Коли вони не будуть дуже потворними, я навіть трохи позалицяюся до них.

— Коли того вимагають обставини, пропонуйте руку і серце, — сказав Ларе захоплено.

— Для цього я не досить красивий, — скромно зауважив юнак. — Але свої біцепси я охоче пушу в хід, коли це буде необхідно.

Новий союзник вирушив у дорогу.

— Пам'ятайте ж, дійте з найможливішою швидкістю і граничною обережністю, — порадив йому наостанок Доуель.

Шауб пообіцяв приїхати через три дні. Та вже другого дня увечері він, надзвичайно схвильований, з'явився до Ларе.

— Неможливо, — сказав він. — Не лікарня, а тюрма, обнесена кам'яною стіною. І за цю стіну не виходить ніхто з службовців. Всі продукти постачають підрядчики, яких не пускають навіть на подвір'я. До воріт виходить завідуючий господарством і приймає все, що йому потрібно... Я ходив навколо цієї тюрми, як вовк навколо кошари. Але мені не пощастило навіть одним оком зазірнути за кам'яну огорожу.

Ларе був розчарований. Його гризла досада.

— Я сподівався, — сказав він з поганим прихованим роздратуванням, — що ви проявите більше винахідливості і спритності, Шауб.

— Чи не бажаєте ви самі виявити оту винахідливість? — відповів не менш

роздратовано Шауб. — Я не залишив би своїх спроб так швидко. Але мені випадково пощастило познайомитися з одним місцевим художником, який добре знає місто і звичаї лікарні. Він сказав мені, що то зовсім особлива лікарня. Багато злочинів і таємниць зберігає вона за своїми стінами. Спадкоємці вміщують туди своїх багатих родичів, які занадто зажились і не думають помирати, оголошують їх божевільними і встановлюють над ними опіку. Опікуни неповнолітніх посилають туди ж своїх підопічних перед їх повноліттям, щоб продовжувати «опіку», вільно порядкувати їх капіталами. Це тюрма для багатих людей, довічне ув'язнення для нещасних дружин, чоловіків, старих батьків і підопічних. Власник лікарні, він же й головний лікар, має величезні прибутки від зацікавлених осіб. Весь штат добре оплачується. Тут безсилі навіть закон, від вторгнення якого охороняє вже не кам'яна стіна, а золото. Тут все тримається на підкупі. Погодьтеся, що за таких умов я міг просидіти в Ско цілий рік і ні на сантиметр не просунутися до лікарні.

— Треба було не сидіти, а діяти, — сухо зауважив Ларе.

Шауб демонстративно підняв свою ногу і вказав на подерті знизу штани.

— Дівав, як бачите, — з гіркою іронією сказав він. — Минулої ночі спробував перелізти через стіну. Для мене це справа неважка. Але тільки-но встиг скочити по той бік стіни, як на мене накинулися величезні доги, — і ось результат... Коли б не моя мавпяча спритність, мене роздерли б на шматки. Одразу ж у всьому величезному саду почулися перегуки сторожів, замиготіли електричні ліхтарі. Та й цього мало. Коли я вже повернувся назад, тюремники випустили своїх собак за ворота. Тварини видресировані точнісінько так, як дресировали своїх собак у свій час на південноамериканських плантаціях для переслідування негрів... Ларе, ви знаєте, скільки прізів я одержав у змаганнях на швидкість по бігу. Коли б я завжди бігав так, як утікав минулої ночі, рятуючись від проклятух псів, я був би чемпіоном світу. Досить вам сказати, що я без особливих зусиль скочив

на підніжку попутного автомобіля, який мчав по дорозі зі швидкістю, принаймні, тридцять кілометрів на годину, і тільки це й врятувало мене!

— Прокляття! Що ж тепер робити? — вигукнув Ларе, куйовдячи чуба.— Доведеться викликати Артура.— І він помчав до телефону.

За кілька хвилин Артур уже стискав руки своїх друзів.

— Цього треба було сподіватися,— сказав він, довідавшись про невдачу.— Керн уміє ховати свої жертви в надійних місцях. Що ж нам тепер залишилося робити? — повторив він запитання Ларе.— Йти напролом, діяти тією ж зброєю, що й Керн,— підкупити головного лікаря і...

— Я не пожалкую віддати всю свою власність! — вигукнув Ларе.

— Боюсь, що її буде замало. Справа в тому, що комерційне підприємство шановного лікаря Равіно тримається на величезних кушах, які він одержує від своїх клієнтів з одного боку, і на тому довір'ї, яке почувають до нього його клієнти, цілком певні, що коли вже Равіно взяв доброго хабара, то ні за яких умов він не запродасть їхніх інтересів. Равіно не захоче підірвати свого реноме і тим похитнути всі основи свого підприємства. Вірніш, він зробив би це, коли б міг зразу одержати таку суму, яка дорівнювала б усім його майбутнім прибуткам, років на двадцять уперед. А на це, боюсь, не вистачить коштів, коли б ми склали всі наші капітали. Равіно має справу з мільйонерами, не забувайте цього. Простіше і дешевше було б підкупити когось із його дрібніших службовців. Та нещастя в тому, що Равіно стежить за своїми службовцями не менше, ніж за ув'язненими. Шауб має рацію. Я сам збирав деякі відомості про лікарню Равіно. Легше сторонній людині пробратися до каторжної тюрми і влаштувати втечу, ніж зробити те ж саме в тюрмі Равіно. Він бере до себе на службу з великим розбором, переважно людей, які не мають рідні. Не гребує він і гими, хто не поладнав із законом і бажає сховатися від пильного ока поліції. Оплачує він добре, але бере зобов'язання, що ніхто з службовців не буде виходити за межі лікарні в час служби, а час цей ви-

значається десятьма і двадцятьма роками, не менше.

— Але де ж він знайде таких людей, які наважилися б на таке, майже довічне, позбавлення волі? — запитав Ларе.

— Знаходять. Багатьох спокушує думка забезпечити себе на старість. Більшість же заганяють злидні. Але, звичайно, витримують не всі. У Равіно трапляються, хоч і дуже рідко — раз у кілька років,— втечі службовців. Нещодавно один службовець, занудьгувавши за вільним життям, утік. Того ж дня його труп знайшли на околиці Ско. Поліція Ско на відкупі у Равіно. Було складено протокол про те, що службовець покінчив самогубством. Равіно взяв труп і переніс до себе в лікарню. Про все інше можна догадуватися. Равіно, напевне, показав труп своїм службовцям і виголосив відповідну промову, натякаючи на те, що така ж доля чекає кожного порушника умови. От і все.

Ларе був приголомшений.

— Звідки у вас така інформація?

Артур Доуель самовдоволено посміхнувся.

— Ну, ось бачите,— сказав повеселений Шауб.— Я ж казав вам, що я не вивукалий.

— Уявляю собі, як весело живе у тому проклятому місці Лоран. Але що ж нам робити, Артур? Підірвати стіни динамітом? Підкопатись?

Артур усівся в крісло і замислився. Друзі мовчали, поглядаючи на нього.

— Евріка! — раптом вигукнув Доуель.

«Божевільні»

Невеличка кімната з вікном у сад. Сірі стіни. Сіре ліжко, застелене ясносірою пухнатою ковдрою. Білий столик і два білих стільці.

Лоран сидить біля вікна і дивиться в сад. Сонячний промінь золотить її русяве волосся. Вона дуже схудла і зблідла.

З вікна видно алею, по якій групами гуляють хворі. Поміж них мелькають білі з чорною каймою халати сестер.

— Божевільні!..— тихо говорить Лоран, дивлячись на хворих.— І я божевільна... Яка дурниця! От і все, чого я досягла...

Вона стиснула руки, хруснувши пальцями.

Як це трапилось?..

Керн викликав її до кабінету і сказав:

— Мені треба поговорити з вами, мадемуазель Лоран. Ви пам'ятаєте нашу першу розмову, коли ви прийшли сюди, бажаючи одержати роботу?

Вона кивнула головою.

— Ви обіцяли мовчати про все, що побачите і почуєте в цьому домі, чи не так?

— Так.

— Повторіть же зараз свою обіцянку і можете йти відвідати свою маму. Бачите, як я вірю вашому слову.

Керн вдало знайшов струну, на якій грав. Лоран була надзвичайно збентежена. Кілька хвилин вона мовчала. Лоран звикла дотримуватися даного слова, але після того, про що вона довідалася тут... Керн бачив її вагання і з тривогою стежив за результатами її внутрішньої боротьби.

— Так, я дала вам слово мовчати,— сказала вона, нарешті, тихо.— Але ви обдурили мене. Ви багато чого приховали від мене. Коли б ви одразу сказали всю правду, я не дала б вам такої обіцянки.

— Виходить, ви вважаєте себе вільною від цієї обіцянки?

— Так.

— Дякую за одвертість. З вами добре мати справу вже тому, що ви, принаймні, не лукавите. Ви маєте громадянську мужність говорити правду.

Керн говорив це не тільки для того, щоб полестити Лоран. Незважаючи на те, що чесність Керн вважав дурницею, цієї хвилини він дійсно поважав її за мужність характеру і моральну стійкість. «Чорт, буде прикро, коли доведеться прибрати з дороги цю дівчинку. Але що ж з нею робити?»

— Ото ж, мадемуазель Лоран, при першій нагоді ви підете й покажете мене? Вам повинно бути відомо, які це матиме

для мене наслідки. Мене скарають на смерть. Більш того, ім'я моє буде зганьблено.

— Про це вам слід було думати раніш,— відповіла Лоран.

— Послухайте, мадемуазель,— вів далі Керн, ніби не розчувши її слів.— Зречіться ви своєї вузької моральної точки зору. Зрозумійте, коли б не я, професор Доуель давно згнів би в землі або згорів у крематорії. Зупинилася б його робота. Те, що зараз робить голова, адже це по суті посмертна творчість. І це створив я. Погодьтеся, що в такому становищі я маю деяке право на «продукцію» голови Доуеля. Більш того, без мене Доуель— його голова — не зміг би здійснити свої відкриття. Ви знаєте, що мозок не піддається оперуванню і зрощуванню. І все ж операція «зрощування» голови Бріке вдалася дуже добре. Спинний мозок, який проходить через хребці ший, зрісся. Над розв'язанням цього завдання працювала голова Доуеля і руки Керна. А ці руки,— Керн простягнув руки, дивлячись на них,— теж чогось варті. Вони врятували не одну сотню людських життів і врятовують ще багато сотень, коли тільки ви не занесете над моєю головою меча помсти. Але й це ще не все. Останні наші праці повинні зробити переворот не лише в медицині, але й у житті всього людства. Віднині медицина може відновити згасле життя людини. Скільки великих людей можна буде воскресити після їхньої смерті, продовжити їм життя на благо людства! Я продовжу життя генія, поверну дітям батька, дружині — чоловіка. Потім такі операції буде здійснювати рядовий хірург. Сума людського горя зменшиться...

— За рахунок інших нещасних.

— Хай і так, але там, де плакало двоє, буде плакати один. Там, де було двоє мерців, буде один. Хіба це не великі перспективи? І що в порівнянні з цим являють мої особисті справи, хай навіть злочини? Ви уб'єте не лише мене, ви уб'єте тисячі життів, які в майбутньому я міг би врятувати. Чи подумали ви про це? Ви зробите злочин у тисячу разів більший, ніж зробив я, коли тільки я зробив його. Подумайте ж іще раз і дайте мені вашу

відповідь. Тепер ідіть. Я не буду підганяти вас.

— Я вже дала вам відповідь.— І Лоран вийшла з кабінету.

Вона прийшла в кімнату голови професора Доуеля і передала йому зміст розмови з Керном. Голова Доуеля замислилась.

— А чи не краще було приховати ваші наміри чи, принаймні, дати невизначну відповідь? — нарешті прошепотіла голова.

— Я не вмю брехати,— відповіла Лоран.

— Це робить вам честь, але... ви прирекли себе. Ви можете загинути, і ваша жертва не принесе нікому користі.

— Я... інакше я не можу,— сказала Лоран і, сумно кивнувши голові, вийшла.

— Виклик кинуто,— повторювала вона одну й ту ж фразу, сидячи біля вікна у своїй кімнаті.

«Бідна мама,— несподівано майнуло у неї в голові.— Але вона вчинила б так само», відповіла сама собі Лоран. Їй хотілося написати матері листа, в якому розповісти про все, що з нею трапилось. «Останній лист». Але не було ніякої можливості переслати його. Лоран не мала сумніву, що має загинути. Вона була готовою спокійно зустріти смерть. Її засмучували тільки турботи про матір і думки про те, що злочин Керна залишиться не відплаченим. Однак вона вірила, що рано чи пізно, а все ж кара його не мине.

Те, чого вона сподівалась, трапилось раніше, ніж вона думала

Лоран погасила світло і лягла у ліжко. Нерви її були напружені. Вона почувла якийсь шурхіт за шафою, що стояла біля стіни. Той шурхіт більше здивував, ніж налякав її. Двері до її кімнати були замкнені. До неї не могли зайти так, щоб вона не почувла. «Що ж то за шурхіт? Можливо, миші?»

Далі все відбулося надзвичайно швидко. Вслід за шурхотом почувся скрип. Чийсь кроки швидко наблизились до ліжка. Лоран злякано звелась на лікті, але тієї ж миті чийсь дужі руки притисли її до подушки і приклали до обличчя маску з хлороформом.

«Смерть!» майнуло в голові і, за-

тремтівши всім тілом, вона інстинктивно ввонулася.

— Спокійніше,— почувла вона голос Керна, зовсім такий, як під час звичайних операцій, а потім втратила свідомість.

Опритомніла вона вже в лікарні...

Професор Керн виконав свою погрозу про «надзвичайно важкі для неї наслідки», коли вона не збереже таємниці. Від Керна вона чекала всього. Він помстився, а сам не був покараний. Марі Лоран принесла в жертву себе, але її жертва була марною. Свідомість цього ще більше порушувала її душевну рівновагу.

Вона була майже в розпачі. Навіть тут вона відчувала вплив Керна.

Перших два тижні Лоран не дозволяли навіть виходити у великий тінистий сад, де гуляли «тихі» хворі. Тихі—це були ті, які не протестували проти ув'язнення, не доводили лікарям, що вони зовсім здорові, не загрожували викриттям і не робили спроб до втечі. У всій лікарні було не більше десяти процентів дійсно душевно-хворих, та й тих довели до божевілля уже в лікарні. Для цього у Равіно була дуже складна система «психічного отруєння».

«Важкий випадок у практиці»

Для лікаря Равіно Марі Лоран була «важким випадком у практиці». Правда, за час її роботи у Керна нервова система Лоран була дуже виснажена, але воля не зламана. За цю справу взявся Равіно.

Поки що він не брався за «обробку психіки» Лоран впритул, а лише здаля уважно вивчав її. Професор Керн ще не дав лікареві Равіно певних директив відносно Лоран: звести її передчасно в могилу чи довести до божевілля. Останнього у всякому разі в більшій чи меншій мірі вимагала сама система психіатричної «лікарні» Равіно.

Лоран з хвилюванням чекала тієї хвилини, коли її доля буде вирішена остаточно. Смерть або божевілля—іншого шляху тут для неї, як і для інших, не було. І вона збирала всі душевні сили, щоб протистояти принаймні божевіллю. Вона

була дуже лагідною, слухняною і навіть зовнішньо спокійною. Але цим важко було обдурити лікаря Равіно, який мав великий досвід і немалі здібності психіатра. Ця покірність Лоран викликала у нього ще більшу підозру і неспокій.

«Важкий випадок», думав він, розмовляючи з Лоран в час звичайного ранкового обходу.

— Як ви себе почуваете? — запитував він.

— Дякую, добре, — відповіла Лоран.

— Ми робимо все можливе для наших пацієнтів, але все ж незвичне оточення і відносно позбавлення волі впливають на деяких хворих гнітюче. Почуття самотності, нудьга.

— Я звикла до самотності.

«Її не так-то легко викликати на відвертість», подумав Равіно і продовжував:

— У вас, власне кажучи, усе в повному порядку. Нерви трохи розхитані та й тільки. Професор Керн казав мені, що вам доводилося брати участь у наукових дослідках, які повинні справляти досить гнітюче враження на свіжу людину. Ви така молода. Перевтома і невелика неврастенія... І професор Керн, який дуже цінує вас, вирішив дати вам відпочинок.

— Я дуже вдячна професорові Керну.

«Замкнена натура, — злився Равіно. — Треба звести її з іншими хворими. Тоді вона, можливо, більше розкриє себе, і таким чином можна буде скоріш вивчити її характер».

— Ви засиділись, — сказав він. — Чому б вам не прогулятися в саду? У нас чудовий сад, навіть не сад, а справжній парк на десять гектарів.

— Мені не дозволили гуляти.

— Невже? — здивовано вигукнув Равіно. — Це недогляд мого асистента. Ви не з тих хворих, яким прогулянки можуть зашкодити. Будь ласка, гуляйте. Познайомтеся з нашими хворими, серед них є дуже цікаві люди.

— Дякую, я скористуюсь вашим дозволом.

І коли Равіно пішов, Лоран вийшла з своєї кімнати і попростувала довгим, пофарбованим у похмурий сірий колір з чорною каймою коридором до виходу. Крізь замкнені двері кімнат долинали

божевільні завивання, крики, істеричний регіт, мурмотіння...

— О... о... о... — чулося ліворуч.

— У-у-у... Ха-ха-ха, — відгукувалося праворуч.

«Ніби в звіринці», думала Лоран, намагаючись не піддаватися цьому гнітючому оточенню. Але вона дещо прискорила крок і поквапилася вийти з будинку. Перед нею слалася рівна стежка, яка вела вглиб саду, і Лоран пішла по ній.

«Система» лікаря Равіно відчувалася навіть тут. На всьому лежав похмурий відтінок. Дерев тільки хвойні, з темною зеленню. Дерев'яні лави без спинок пофарбовані в темносірий колір. Та особливо вразили Лоран квітники. Клумби були зроблені на зразок могил, а серед квітів переважали темносині, майже чорні братки, обрамлені по краях, ніби білою траурною стрічкою, ромашками. Темні туї доповнювали картину.

«Справжнє кладовище. Тут мимоволі повинні народжуватись думки про смерть. Але мене не одурите, пане Равіно, я відгадала ваші секрети, і ваші «ефекти» не застануть мене зненацька», підбадьорювала себе Лоран і, швидко проминувши «кладовишний квітник», увійшла в соснову алею. Високі стовбури, як колони храму, тягнулися вгору, прикриті темнозеленими куполами. Верховіття сосен шуміли рівним, одноманітним, сухим шумом.

В різних місцях парку виднілися сірі халати хворих.

«Хто з них божевільний і хто нормальний?» Це можна було визначити досить безпомилково, навіть недовго спостерігаючи за ними. Ті, хто ще не були безнадійними, з цікавістю дивилися на «новеньку» — Лоран. Хворі ж з потьмареною свідомістю були заглиблені в себе, відрізані від навколишнього світу, на який дивилися невидючими очима.

До Лоран наближався високий сухий старий з довгою сивою бородою. Старий високо звів свої пухнасті брови, побачив Лоран і сказав, ніби продовжуючи говорити вголос сам з собою:

— Одинадцять років я рахував, потім рахунок загубив. Тут немає календа-

рів, і час зупинився. І я не знаю, скільки пробродив я по цій алеї. Може двадцять, а може й тисячу років. Перед лицем бога один день — як тисяча років. Важко визначити час. І ви, ви теж будете ходити тут тисячу років туди, до кам'яної стіни, і тисячу років назад. Звідси немає виходу. Облиш всяку надію, входячи сюди, як сказав пан Данте. Ха-ха-ха! Не чекали? Ви гадаєте, я божевільний? Я хитрий. Тут тільки божевільні мають право жити. Але ви не вийдете звідси, як і я. Ми з вами...— І, побачивши санітара, що наближався до них, на обов'язку якого було підслуховувати розмови хворих, старий, не міняючи тону, продовжував, хитро підморгнувши: — Я Наполеон Бонапарт, і мої сто днів ще не настали. Ви мене зрозуміли? — запитав він, коли санітар пройшов далі.

«Нещасний.— подумала Лоран,— невже ж він прикидається божевільним, щоб уникнути смертного вироку? Не я одна, виявляється, змушена вдаватися до рятівного маскування».

Ще один хворий підійшов до Лоран, молодий чоловік з чорною цапиною борідкою, і почав плести якусь нісенітницю про здобування квадратного кореня з квадратури круга. Але цього разу санітар не наближався до Лоран,— певне, цей чоловік був поза підозрою в адміністрації. Він підходив до Лоран і говорив все швидше й настирливіше, бризкаючи слиною:

— Круг — це безкінечність. Квадратура круга — квадратура безкінечності. Слухайте уважно. Вивести квадратний корінь з квадратури круга — значить здобути квадратний корінь з безкінечності. Це буде частка безкінечності піднесена до єнного ступеня, таким чином можна буде визначити і квадратуру... Але ви не слухаєте мене,— раптом розізлився молодий чоловік і схопив Лоран за руку. Вона вирвалася і майже побігла в напрямі до корпусу, в якому жила. Недалеко від дверей вона зустріла лікаря Равіно. Він стримував задволену посмішку.

Ледве Лоран забігла до своєї кімнати, як у двері постукали. Вона охоче замкнулася б ключем, але внутрішні замки двері не мали. Вона вирішила не

відповідати. Однак двері відчинились, і на порозі показався лікар Равіно.

Його голова, як звичайно, була відхилена назад, опуклі очі, дещо розширені, круглі і уважні, дивилися крізь скельця пенсне, чорні вуса та еспаньйола рухалися разом з губами.

— Пробачте, що зайшов без дозволу. Мої лікарські обов'язки дають деякі права...

Лікар Равіно вирішив, що настав зручний момент почати «руйнування моральних цінностей» Лоран. В його арсеналі були найрізноманітніші засоби впливу— від підкоряючої щирості, ввічливості і привабливої уважливості до брутальності і цинічної одвертості. Він вирішив будь-що вивести Лоран з рівноваги і тому взяв раптом тон безцеремонний і насмішкуватий.

— Чому ж ви не говорите: «Зайдіть, будь ласка, пробачте, що я не запросила вас. Я замислилась і не чула вашого стуку...» або щось подібне?

— Ні, я чула ваш стук, але не відповіла тому, що мені хотілося лишитися на самоті.

— Правдиво, як завжди,— іронічно сказав він.

— Правдивість — поганий об'єкт для іронії, — з помітним роздратуванням зауважила Лоран.

«Ключ», весело подумав Равіно. Він безцеремонно всівся навпроти Лоран і втупив у неї свої рачачі, неморгаючі очі, Лоран намагалася витримати цей погляд, та, зрештою, їй стало неприємно, вона опустила повіки, злегка почервонівши від досади на себе.

— Ви вважаєте, — проказав Равіно тим же іронічним тоном, — що правдивість — поганий об'єкт для іронії. А я думаю, що якраз підходящий. Коли б ви були такою правдивою, ви вигнали б мене геть, тому що ви ненавидите мене, а тимчасом намагаєтесь зберегти привітну посмішку гостинної хазяйки.

— Це... тільки ввічливість, прищеплена вихованням,— сухо відповіла Лоран.

— А коли б не ввічливість, то вигнали б? — І Равіно раптом розреготався несподівано високим, гавкаючим смі-

хом.— Чудово! Дуже добре! Ввічливість не в ладу з правдивістю. Це раз. — І він загнув один палець.— Сьогодні я запитав вас, як ви себе почуваете, і мав відповідь: «чудесно», хоч по ваших очах бачив, що вам хочеться повіситись. Отже, ви й тоді збрехали. Із ввічливості?

Лоран не знала, що сказати. Вона повинна була або ще раз збрехати, або зізнатися, що вирішила тамувати свої почуття. І вона мовчала.

— Я допоможу вам, мадемуазель Лоран,— вів далі Равіно.— То було, коли так можна висловитись, маскування самоохорони. Так чи ні?

— Так,— визивно відповіла Лоран.

— Отож, ви брешете заради пристойності — раз, ви брешете заради самозбереження — два. Коли продовжувати цю розмову, боюсь, що в мене невистачить пальців. Ви брешете ще з жалощів. Хіба ви не писали заспокійливих листів матері?

Лоран була вражена. Невже Равіно відомо все? Так, йому дійсно було відомо все. Це також входило в його систему. Він вимагав від своїх клієнтів, які поставляли йому удаваних хворих, повної інформації як про причини вмщення їх до його лікарні, так і про все, що торкалося самих пацієнтів. Клієнти знали, що це необхідно для їхньої ж користі, і не приховували від Равіно найжахливіших таємниць.

— Ви брехали професорові Керну в ім'я зганьбленої справедливості й бажаючи покарати порок. Ви брехали в ім'я правди. Гіркий парадокс! І коли підрахувати, то виявиться, що ваша правда весь час підтримувалася брехнею.

Равіно влучно бив у ціль. Він приголомшив Лоран. Йй самій якось не спадало на думку, що брехня грала таку велику роль в її житті.

— Ось і подумайте, моя праведнице, на дозвіллі про те, скільки ви нагрішили. І чого ви досягли своєю правдою? Я скажу вам: ви домоглися сама цього довічного ув'язнення. І ніякі сили не виведуть вас звідси—ні земні, ані небесні. А брехня? Коли високоповажного професора Керна вважати виродком пекла і батьком

брехні, то він же продовжує чудово існувати.

Равіно, який не зводив очей з Лоран, раптом змовк. «На перший раз досить, зарядку дано добру», з задоволенням подумав він і, не прощаючись, вийшов.

Лоран навіть не помітила його відсутності. Вона сиділа, закривши обличчя руками.

З того разу Равіно щовечора з'являвся до неї, щоб провадити свої езуїтські бесіди. Розладнати моральні підпори, а разом з тим і психіку Лоран стало для Равіно справою професійного честолюбства.

Лоран страждала щиро і глибоко.

На четвертий день вона не витримала і, підвівшись, з палаючим обличчям, гукнула:

— Ідть звідціль! Ви не людина, ви— демон!

Ця сцена дала Равіно справжню насолоду.

— Ви робите успіхи,— посміхнувся він, не рухаючись з місця.— Ви робитесь правдивішою, ніж раніш.

— Вийдіть! — задихаючись, проказала Лоран.

«Чудово! Скоро битись буде», подумав лікар і вийшов, весело посвистуючи.

Лоран, правда, ще не билась і, певне, могла б битися тільки при повному затмаренні свідомості, але її психічний стан піддавався великій небезпеці. Залишаючись наодинці сама з собою, вона з жахом відчувала, що надовго її невістачить.

А Равіно не пропускав нічого, що могло б прискорити розв'язку. Вечорами Лоран почали переслідувати звуки сумної пісні, яка виконувалася на невідомому їй інструменті. Так ніби десь ридала віолончель, іноді звуки здіймалися до верхніх регістрів скрипки, потім, раптом, без перерви, змінювалися не тільки висота, а й тембр, і бринів уже ніби людський голос, чистий, прекрасний, але надзвичайно сумний. Ниюча мелодія завершувала своєрідне коло, повторюючись до безколичності.

Коли Лоран почувала що музику вперше, мелодія навіть сподобалася їй. До того ж музика була такою ніжною і тихою, що Лоран брав сумнів, чи дійсно десь грає музика, а чи в неї вже починається слухова галюцинація. Хвилини минали за хвилинами, а музика продовжувала кружляти в своєму зачарованому колі. Віолончель змінювалася скрипкою, скрипка — ридаючим людським голосом... Тоскно звучала одна нота в акомпанементі. Через годину Лоран була впевнена, що цієї музики не існує насправді, що вона бринить лише в її голові. Від сумної мелодії нікуди було подітись. Лоран затулила вуха, але їй здавалося, що вона все ж чує музику — віолончель, скрипка, голос... віолончель, скрипка, голос...

— Від цього збожеволіти можна,—

шепотіла Лоран. Вона почала наспівувати сама, намагалася говорити з собою вголос, щоб заглушити музику, але нічого не допомагало. Навіть уві сні ця музика переслідувала її.

«Люди не можуть грати і співати безперестанно. Це, напевне, механічна музика... Напушення якесь...» думала вона, лежачи без сну, з розплющеними очима і слухаючи нескінченне коло: віолончель, скрипка, голос... віолончель, скрипка... голос...

Вона не могла дочекатися ранку і поспішала втекти до парку, але мелодія вже перетворилася в нав'язливу ідею. Лоран дійсно починала чути музику, якої не було. І тільки крики, стогони і сміх божевільних, що гуляли в парку, трохи приглушували її.

Новенький

Поступово Марі Лоран дійшла до такого розладу нервів, що вперше в своєму житті почала думати про самогубство. На одній з прогулянок вона почала обмірковувати спосіб самогубства і так заглибилася в ці думки, що не помітила божевільного, який підійшов близько до неї і, перегородивши дорогу, сказав:

— Ті хороші, які не знають про невідоме. Все це, звичайно, сентиментальність...

Лоран не здригнулася від несподіванки і поглянула на хворого. Одягнений він був, як і всі, в сірий халат. Шатен, високий на зріст, з гарним, породистим обличчям, він зразу привернув її увагу.

«Напевне, новенький,— подумала вона.— Брився востаннє не далі, як п'ять днів тому. Але чому його обличчя нагадує мені когось?..»

І раптом юнак швидко зашепотів:

— Я знаю вас, ви мадемуазель Лоран. Я бачив ваш портрет у вашої мамі.

— Звідки ви знаєте мене? Хто ви? — запитала здивована Лоран.

— На світі — дуже мало. Я брат мого брата. А брат мій — я! — голосно вигукнув юнак.

Поблизу пройшов санітар, непомітно, але уважно поглядаючи на нього.

Коли санітар пройшов, юнак швидко прошепотів:

— Я Артур Доуель, син професора Доуеля. Я не божевільний і удав з себе божевільного тільки на те, щоб...

Санітар знову наблизився до них.

Артур раптом відбіг від Лоран з криком:

— Ось мій покійний брат! Ти — я, я — ти. Ти увійшов у мене після смерті. Ми були двійниками, але вмер ти, а не я.

І Доуель погнався за якимсь меланхоліком, наляканим цим несподіваним нападом. Санітар кинувся слідом за ним, бажаючи захистити маленького, кволого меланхоліка від буйного хворого. Коли вони добігли до кінця парку, Доуель залишив свою жертву і повернувся до Лоран. Він біг скоріш від санітара. Проминувши Лоран, Доуель притишив біг і докінчив фразу:

— Я з'явився тут, щоб врятувати вас. Приготуйтеся сьогодні вночі до втечі.— І, відскочивши вбік, затанцював навколо якоїсь ненормальної бабусі, яка не звертала на нього ніякої уваги. Потім він сів на лаву, схилив голову і замислився.

Він так добре розіграв свою роль, що Лоран завагалася, чи справді Доуель тільки симулює божевілля. Але надія вже закралася в її душу. А в тому, що юнак був сином професора Доуеля, вона не мала сумніву. Схожість з його батьком кидалася тепер в очі, хоч сірий лікарняний халат і небрите обличчя значно «знеособлювали» Доуеля. І до того ж він пізнав її по портрету. Певне, він був у її матері. Все це було схожим на правду. Так чи інакше, Лоран вирішила цієї ночі не роздягатися і чекати на свого несподіваного рятівника.

Надія на порятунок окрилила її, придала нових сил. Вона раптом ніби прокинулася після страшного кошмару. Навіть настирлива пісня почала звучати тихіше, відходити вдалину, розчинятися в повітрі. Лоран глибоко зітхнула, як людина випущена на свіже повітря з похмурого підземелля. Жадоба життя раптом спалахнула в ній з небувалою силою. Вона хотіла сміятися від радощів. Але тепер, більш ніж будь-коли, їй треба було дотримуватися обережності.

Коли гонг прозвенів до сніданку, вона постаралася надати своєму обличчю сумного виразу — звичайний вираз останнього часу — і попростувала до будинку.

Біля вхідних дверей, як завжди, стояв лікар Равіно. Він стежив за хворими, як тюремник за арештантами, що повертаються з прогулянки до своїх камер. Від його погляду не приховувалась жодна дрібниця: ні камінь під халатом, ні роздертий халат, ні подряпини на руках і обличчі хворого. Але з особливою увагою він стежив за виразом їхніх облич.

Лоран, проходячи мимо, намагалася не дивитись на нього і опустила очі. Вона хотіла скоріш проскочити, але він на хвилину затримав її і ще уважніше поглянув в обличчя.

— Як ви себе почуваете? — запитав він.

— Як завжди, — відповіла вона.

— Це яка за рахунком брехня і в ім'я чого? — іронічно запитав він і, пропустивши її, додав услід: — Ми ще поговоримо з вами увечері.

«Я чекав меланхолії. Невже ж вона впадає у стан екстазу? Певне, я щось прогледів у ході її думок і настроїв. Треба буде дошукатися...», подумав він.

І увечері він прийшов дошукуватись. Лоран дуже боялася цього побачення. Коли вона витримає, воно може бути останнім. Коли ж не витримає, вона загинула. Тепер вона в душі звала лікаря Равіно «великий інквізитор». І дійсно, коли б він жив кілька століть тому, він міг би з честю носити це звання. Вона боялася його софізмів, його допитів з упередженням, несподіваних запитань-пасток, дивовиського аналізу. Він був істинно «великий логік», сучасний Мефістофель, який може зруйнувати всі моральні цінності і вбити сумнівами незаперечні істини.

І щоб не викрити себе, щоб не загинути, вона вирішила, зібравши всю силу волі, мовчати, мовчати, що б він не говорив. То був теж небезпечний крок. То було оголошення відвертої війни, останній бунт самозбереження, який повинен був викликати посилення атаки. Але вибору не було.

І коли Равіно прийшов, втупився, як звичайно, своїми круглими очима в неї, і запитав:

— Отже, в ім'я чого ви збрехали? — Лоран не проронила ні звуку. Губи її були міцно стугнені, а очі опущені.

Равіно почав свій інквізиторський допит. Лоран то блідла, то червоніла, але продовжувала мовчати. Равіно, — що з ним траплялося дуже рідко, — почав втрачати терпець і злитись.

— Мовчанка — золото, — сказав він насмішкувато. — Розгубивши всі свої цінності, ви хочете зберегти хоч що добродієність безмовних тварин і круглих ідіотів, але вам це не пощастить. За мовчанкою спалахне вибух. Ви лопнете від люті, коли не відкриєте запобіжного клапана викривального красномовства. Та й яка рація мовчати? Так ніби я не можу читати ваші думки? «Ти хочеш довести мене до божевілля, — думаєте ви зараз, — але з цим тобі не пощастить». Будемо говорити одверто. Ні, пощастить, мила дівчинко. Зіпсувати людську душицю для мене легше, ніж пошкодити механізм кишенькового годинника. Всі гвинтики цієї нескладної машини я знаю досконало. І чим більше ви будете опиратися, тим безнадійнішим і глибшим буде ваше падіння в морок безумства.

«Дві тисячі чотириста шістьдесят один, дві тисячі чотириста шістьдесят два...» — продовжувала Лоран рахувати, щоб не чути того, що каже їй Равіно.

Невідомо, як довго тривали б ще ці тортури, коли б у двері тихо не постукала сиділка.

— Зайдіть, — невдоволено сказав Равіно.

— В сьомій палаті хвора, здається, помирає, — сказала сиділка.

Равіно неохоче звівся.

— Помирає, то й краще — тихо буркнув він. — Завтра ми докінчимо нашу цікаву розмову, — сказав він, підвівши голову Лоран за підборіддя, і, насмішкувато пирхнувши, вийшов.

Лоран важко зітхнула і майже в безсиллі схилилася над столом.

А за стіною вже грала ридаюча музика безнадійного суму. І влада цієї чарівної музики була такою великою, що

Лоран мимоволі піддалася цьому настроєві. Їй вже здавалося, що зустріч з Артуром Доуелем тільки маячення її хворої уяви, що всяка боротьба безнадійна. Смерть, тільки смерть врятує її від муки. Вона озирнулася навколо... Але самотності хворих не входили в систему лікаря Равіно. Тут ні на чому було навіть повіситись. Лоран здригнулася. Несподівано вона уявила обличчя матері.

«Ні, ні, я не зроблю цього, заради неї не зроблю... хоч би цієї останньої ночі... Я буду чекати на Доуеля. Коли він не прийде...» Вона не домислила думки, але відчувала всією істотою те, що трапиться з нею, коли він не виконає своєї обіцянки.

Втеча

Це була найважча ніч з усіх, які вона провела в лікарні лікаря Равіно. Хвилини тягнулися безкінечно і нудно, як і знайома музика, яка долинала в кімнату.

Лоран нервово походжала від дверей до вікна. З коридора почулися скрадливі кроки. В неї забилося серце. Забилося і завмерло, — вона впізнала кроки чергової сиділки, яка підходила до дверей, щоб заглянути у вічко. Двохсотсвічкова лампа не гасла в кімнаті всю ніч. «Це допомагає безсонню», вирішив лікар Равіно. Лоран квапливо, не роздягаючись, лягла в ліжку, прикрилася ковдрою і удала, що спить. І трапилося з нею незвичайне: вона, не спавши протягом багатьох ночей, одразу заснула, стомлена до краю всім пережитим. Спала вона всього кілька хвилин, але їй здалося, що минула ціла ніч. Злякано схопившись, вона підбігла до дверей і раптом зіткнулася з Артуром Доуелем. Він не обманув. Вона ледве стрималася, щоб не крикнути.

— Скоріш, — шепотів він. — Сиділка в західному коридорі. Підемо.

Він схопив її за руку і обережно повів за собою. Їхні кроки приглушувалися стогоном і вигуками хворих, які страждали від безсоння. Нескінченний коридор закінчився. От, нарешті, і вихід з будинку.

— В парку чергують сторожі, але ми

прокрадемося повз них...— швидко шепотів Доуель, тягнучи Лоран вглиб парку.

— Але собаки...

— Я весь час годував їх останками обіду, і вони знають мене. Я тут уже кілька днів, але не підходив до вас, щоб не викликати підозри.

Парк потопав у темряві. Але біля кам'яної стіни на деякій відстані один від одного, як навколо тюрми, було розставлено запалені ліхтарі.

— Он там є зарості... туди...

Несподівано Доуель ліг на траву і смикнув за руку Лоран. Вона зробила те ж саме. Один із сторожів пройшов повз утікачів. Коли сторож відійшов, вони почали пробиратися до стіни.

Десь загарчав собака, підбіг до них і завертів хвостом, побачивши Доуеля. Доуель кинув собаці шматок хліба.

— От бачите,— прошепотів Артур,— найголовніше зроблено. Тепер нам залишається перебраться через стіну. Я допоможу вам.

— А ви? — з тривогою запитала Лоран.

— Не турбуйтеся, я за вами, — відповів Доуель.

— Але що ж я буду робити за стіною?

— Там нас чекають мої друзі. Все наготові. Ну, прошу вас, трохи гімнастики.

Доуель притулювався до стіни і однією рукою допоміг Лоран вибратися на гребінь.

Але цієї хвилини один з сторожів побачив її і підняв тривогу. Несподівано увесь сад освітився ліхтарями. Сторожі, скликаючи один одного і собак, наближались до втікачів.

— Плигайте! — наказав Доуель.

— А ви? — злякано вигукнула Лоран.

— Та плигайте ж! — уже крикнув він, і Лоран скочила. Чийсь руки підхопили її.

Артур Доуель підскочив, вчепився руками за верх стіни і почав підтягуватися. Але двоє санітарів схопили його за ноги. Доуель був таким дужим, що майже підняв їх м'язами рук. Однак руки зісковзнули, і він упав униз, піддів'явши під себе санітарів.

За стіною почувся шум заведеного автомобільного мотора. Друзі, очевидно, чекали на Доуеля.

— Ідьте скоріш! Повний хід! — вигукнув він, борючись з санітарами.

Автомобіль у відповідь просигналював, і чути було, як він умчав.

— Пустіть мене, я сам піду, — сказав Доуель, припинивши опір.

Однак санітари не відпускали його. Міцно стиснувши руки, вони вели його до будинку.

Біля дверей стояв лікар Равіно в халаті, попихуючи цигаркою.

— В ізоляційну камеру. Гамівну сопочку! — сказав він санітарам.

Доуеля завели до невеликої кімнати без вікон, всі стіни якої і підлога були оббиті матрацами. Сюди переводили в час випадків буйних хворих. Санітари кинули Доуеля на підлогу. Вслід за ними до камери зайшов Равіно. Він уже не курив. З руками, закладеними в кишені халата, він схилився над Доуелем і почав пильно розглядати його своїми круглими очима. Доуель витримав цей погляд. Потім Равіно кивнув санітарам, і вони вийшли.

— Ви непоганий симулянт, — звернувся Равіно до Доуеля, — але менше важко обманути. Я розгадав вас у перший же день і стежив за вами, хоч признаюсь, не вгадав ваших намірів. Ви і Лоран дорого заплатите за цю витівку.

— Не дорожче, ніж ви, — відповів Доуель.

Равіно поворушив своїми тарганячими вусами.

— Загроза?

— На загрозу, — лаконічно кинув Доуель.

— Зі мною важко боротись, — сказав Равіно. — Я ламав не таких молокососів,

як ви. Скаржитися владі? Не допоможе, друже мій. До того ж ви можете зникнути скоріш, ніж налетять власті. Від вас не залишиться й сліду. До речі, як ваше справжнє прізвище? Дюбаррі — адже це вигадка.

— Артур Доуель, син професора Доуеля.

Равіно явно здивувався.

— Дуже приємно познайомитись,— сказав він, намагаючись сховати за глузуванням свою ніяковість.— Я мав честь бути знайомим з вашим шановним татком.

— Дякуйте богу, що в мене руки зв'язані,— відповів Доуель,— а то погано б вам було. І не смійте згадувати про мого батька... негіднику!

— Дуже вдячний богу за те, що ви міцно зв'язані і надовго, мій дорогий гостю!

Равіно круто повернувся і вийшов. Дзвінко клацнув замок. Доуель залишився один.

Він не дуже турбувався про себе. Друзі не залишать його і вирвуть з цієї в'язниці. Та все ж він розумів небезпеку свого становища. Равіно повинен був добре розуміти, що від результату боротьби поміж ним і Доуелем може залежати доля всього його підприємства. Недарма ж Равіно обірвав розмову і несподівано вийшов з камери. Добрий психолог, він одразу догадався, з ким має справу, і навіть не пробував застосовувати свої інквізиторські таланти.

З Артуром Доуелем доводилось боротися не психологією, не словом, а лише рішучими діями.

Поміж життям і смертю

Артур послабив вузли, які зв'язували його. З цим йому пощастило тому, що коли його зв'язували гамівною сорочкою, він навмисне напружив свої м'язи. Повільно почав він визволятися з своїх пелюшок. Але за ним стежили. І щойно він спробував вийняти руку, замок клацнув, двері відчинились, зайшли два санітари і перев'язали його заново, цього разу наклавши поверх гамівної сорочки ще кіль-

ка ременів. Санітари поводитись з ним брутально і загрожували побити, коли він ще спробує звільнитись. Доуель не відповідав. Туго перев'язавши його, санітари вийшли.

Тому що в камері вікон не було і освітлювалася вона електричною лампочкою на стелі, Доуель не знав, чи настав уже ранок. Час тягнувся повільно. Равіно поки що нічого не затівав і не з'являвся. Доуелю хотілось пити. Потім він відчув приступ голоду. Але ніхто не заходив до його камери і не приносив води та їжі.

«Невже ж він хоче убити мене голодом?» подумав Доуель. Голод мучив його все більше, але він не просив їсти. Коли Равіно вирішив знищити його голодом, то немає чого принижувати себе проханням. Доуель не знав, що Равіно випробує силу його характеру. І, на велике незадоволення Равіно, Доуель витримав цей іспит.

Не дивлячись на голод і спрагу, Доуель, довгий час провівши без сну, непомітно для себе заснув. Він спав спокійно і міцно, не підозрюючи, що тим завдає Равіно нової неприємності. Ні яскраве світло лампи, ні музикальні експерименти Равіно не справляли на Доуеля ніякого враження. Тоді Равіно вдався до сильніших засобів впливу, які він вживав до міцних натур. В сусідній кімнаті санітари почали бити дерев'яними молотами по залізних листах і тріскотіли на особливих деркачах. Від цього пекельного гуркоту звичайно прокидалися найміцніші люди і з жахом озиралися навколо. Та Доуель, певне, був міцнішим від найміцніших. Він спав, як дитина. Цей незвичайний випадок вразив навіть Равіно.

«Неймовірно,— дивувався Равіно,— адже ця людина знає, що життя її висить на волосинці. Його не розбудять і труби архангелів».

— Досить! — гукнув він санітарам, і пекельна музика змовкла.

Равіно не знав, що нестерпний гуркіт розбудив Доуеля. Але, як людина сильної волі, він оволодів собою з першим проблеском свідомості і жодним зітханням, жодним порухом не виказав, що він уже не спить.

«Доуеля можна знищити тільки фізично», такий був вирок Равіно.

А Доуель, коли гуркіт припинився, знову заснув по-справжньому і проспав до вечора. Прокинувся він міцним і бадьорим. Голод вже менше мучив його. Він лежав з розплющеними очима і, посміхаючись, дивився на вічко дверей. Там стрімло чиєсь кругле око, яке уважно стежило за ним.

Артур, щоб подратувати свого ворога, почав співати веселі пісні. Це вже було занадто навіть для Равіно. Вперше в житті він відчув, що не може оволодіти чужою волею. Зв'язана, безпомічна людина знущається з нього. За дверима почувся якесь шипіння. Око зникло.

Доуель продовжував співати все голосніше, але раптом захлинувся. Щось дратувало йому горло. Доуель потягнув носом і відчув незвичайний запах. В горлі і носі лоскотало, а скоро до цього приєднався ще й гострий біль в очах. Запах посилювався.

Доуель похолов. Він зрозумів, що настав його смертний час. Равіно отруїв його хлором. Доуель знав, що йому не вирватися з тугого реміння і гамівної сорочки. Але цього разу інстинкт самозбереження був дужчим за докази розуму. Доуель почав робити нсймовірні зусилля, щоб звільнитися. Він звивався всім тілом, як черв'як, вигинався, скручувався, качався від стіни до стіни. Але він не кричав, не благав про допомогу, він мовчав, міцно зціпивши зуби. Затьмарена свідомість уже не керувала тілом, і він захищався інстинктивно.

Потім світло згасло, і Доуель ніби кудись провалився...

Він прийшов до тями від свіжого вітру, який кошлатив йому волосся. З великим зусиллям спромігся розплющити очі: на мить перед ним майнуло і чиєсь знайоме обличчя, ніби Ларе, але в поліцейському костюмі. До слуху долинув шум автомобільного мотора. Голова тріщала від болю. «Маячення, але, виходить, я ще живий», подумав Доуель. Повіки його знову зімкнулися, але зразу ж розплющилися. В очі боляче вдарило денне світло. Артур примружився і раптом почув жіночий голос:

— Як ви себе почуваете?

По зачервонілих повіках Доуеля провели зволженим шматком вати. Остаточо розплющивши очі, Артур побачив схилену над ним Лоран. Він посміхнувся їй і, озирнувшись, побачив, що лежить у тій самій спальні, в якій колись лежала Бріке.

— Виходить, я не вмер? — тихо запитав Доуель.

— На щастя, не померли, але ви були на волосинці від смерті,— сказала Лоран.

В сусідній кімнаті почувлися швидкі кроки, і Артур побачив Ларе. Він розмазував руками і кричав:

— Чую розмову! Значить ожив! Здрастуйте, мій друже! Як себе почуваете?

— Дякую,— відповів Доуель і, відчувши біль у грудях, сказав:— Голова боляче... і груди...

— Багато не говоріть,— попередив його Ларе,— вам зашкодить. Той шибеник Равіно ледве не отруїв вас газом, як пацюка в трюмі пароплава. Але, Доуель, як ми чудесно провели його!

І Ларе почав сміятися так, що Лоран подивилася на нього з докором, побоюючись, коли б його занадто гамірлива радість не потривожила хворого.

— Не буду, не буду,— відповів він, піймавши її погляд.— Я зараз розповім вам усе до ладу. Викравши мадемуазель Лоран і трохи почекавши, ми зрозуміли, що вам не пощастило піти за нею...

— Ви... чули мій крик? — запитав Артур.

— Чули. Мовчіть! І поспішили умчати скоріш, ніж Равіно вишле погоню. Борюкання з вами дуже затримало його зграю, і цим ви допомогли нам зникнути непоміченими. Ми дуже добре знали, що вам там не поздоровиться. Гра одверта. Ми, тобто я і Шауб, хотіли якнайскоріше прийти вам на допомогу. Однак потрібно було спочатку влаштувати мадемуазель Лоран, а потім уже вигадати і виконати план вашого порятунку. Адже ваш полон був непередбаченим... Тепер і нам потрібно було, що б там не трапилось, пройти за кам'яну огорожу, а це, ви самі знаєте, справа нелегка. Тоді ми вирішили

зробити так: я та Шауб дістали собі поліцейські костюми, підїхали на автомобілі і заявили, що ми прибули для санітарного огляду. Шауб змайстрував навіть мандат з усіма печатками. На наше щастя, біля воріт стояв не постійний привратник, а звичайний санітар, який, певне, не знав інструкції Равіно, яка вимагала перед тим, як впустити будь-кого — здзвонитися з ним по телефону. Ми тримались на височині становища і...

— Значить, то було не маячення...— перебив Артур.— Я пригадую, що бачив вас у формі поліцейського і чув шум автомобіля.

— Так, так, на автомобілі вас обдуло свіжим вітром, і ви опритомніли, але потім знову втратили свідомість. Так слухайте далі. Санітар відкрив нам ворота, ми увійшли. Все інше зробити було неважко, хоч і не так легко, як ми гадали. Я наказав, щоб нас провели до кабінету Равіно. Але інший санітар, до якого ми звернулися, був, певне, досвідченою людиною. Він підозріло оглянув нас, сказав, що доповість, і зайшов у будинок. За кілька хвилин до нас вийшов якийсь горбоносий чоловік у білому халаті, з черепаховими окулярами на носі...

— Асистент Равіно, лікар Буш.

Ларе кивнув головою і продовжував:

— Він сказав нам, що лікар Равіно зайнятий і що ми можемо переговорити з ним, Бушем. Я наполягав на тому, що нам необхідно бачити самого Равіно. Буш повторював, що зараз це неможливо, тому що Равіно персбуває у тяжко хворого. Тоді Шауб, не довго думаючи, взяв Буша за руку ось так,— Ларе правую рукою взяв за кисть своєї лівої руки,— і повернув її так. Буш крикнув від болю, а ми пройшли повз нього і зайшли в будинок. Чорт, ми не знали де саме перебуває Равіно, і мали з тим мороку. Та, на щастя, він сам у цей час ішов вздовж коридора. Я впізнав його, бо бачився з ним, коли привозив вас як свого божевільного друга... «Чого вам треба?» різко запитав Равіно. Ми зрозуміли, що нам нічого більше розігрувати комедію і, наблизившись до Равіно, швидко вихопили револьвери і спряму-

вали їх йому в лоб. Та в цей час носатий Буш,— хто б міг сподіватися від цієї руїни такої спритності! — вдарив по руці Шауба, та так сильно і несподівано, що вибив револьвер, а Равіно схопив мене за руку. Тут почалася веремія, про яку, певне, і розповісти докладно важко. На допомогу до Равіно та Буша вже бігли з усіх боків санітари. Їх було багато, і вони, звичайно, швидко б справились з нами. Але, на наше щастя, багатьох спантеличила поліцейська форма. Вони знали про важку кару за опір поліції, там більш коли він зв'язаний із зловмисними діями проти представників влади. Як Равіно не кричав, що наші поліцейські костюми — маскарад, більшість санітарів вважали за краще лишитися спостерігачами, і тільки деякі осмілились накласти руки на священний і недоторканий поліцейський мундир. Другим нашим козирем була вогнестрільна зброя, якої не було в санітарів. Ну, певне, не меншим козирем також була наша сила, спритність і відчайдушність. Це й зрівняло сили. Один санітар насів на Шауба, який нагнувся, щоб підняти револьвера. Шауб виявився великим майстром в галузі всіляких прийомів боротьби. Він струснув з себе ворога і, завдаючи спритних ударів, відкинув ногою револьвер, за яким уже простягнулася чиясь рука. Треба віддати йому належне, він боровся з надзвичайним спокоєм і самовладанням. На моїх плечах теж повисло двоє санітарів. І невідомо, чим закінчилося б це бойовисько, коли б не Шауб. Він виявився молодцем. Йому пощастило-таки підняти револьвер, і, не довго думаючи, він пустив його в діло. Кілька пострілів одразу охолодили санітарів. Після того, як один з них зарепетував, хапаючись за своє скривавлене плече, інші миттю відступили. Але Равіно не здавався. Не дивлячись на те, що ми приставили до обох його скронів револьвери, він гукнув: «У мене теж знайдеться зброя! Я накажу своїм людям стріляти по вас, коли ви зараз же не підете звідси!» Тоді Шауб, не кажучи зайвого слова, почав вивертати Равіно руки. Цей прийом викликає такий скажений біль, що навіть здоровенні бандити ревуть, як бегемоти, і стають покір-

ними та слухняними. У Равіно кістки тріщали, на очах виступили сльози, але він все ще не здавався: «Що ви дивитись? — кричав він на санітарів, які стояли осторонь.— До зброї!» Кілька санітарів побігло, певне, за зброєю, інші знову підступили до нас. Я відвів на мить револьвер від голови Равіно і зробив пару пострілів. Служки знову закам'яніли, крім одного, який упав на підлогу з глухим стогоном...

Ларе передихнув і продовжував:

— Так, гаряче було діло. Нестерпний біль все більш знесилював Равіно, а Шауб продовжував викручувати йому руку. Нарешті Равіно, скрючившись від болю, прохрипів: «Чого ви хочете?» «Негайної видачі Артура Доуеля», сказав я. «Зрозуміло,— скрипнувши зубами, відповів Равіно,— я впізнав ваше обличчя. Та відпустіть же руку, чорт! Я поведу вас до нього...» Шауб відпустив руку рівно на стільки, щоб привести його до тями: він уже втрачав свідомість. Равіно привів нас до камери, в якій ви були ув'язнені, і вказав очима на ключ. Я відімкнув двері і зайшов до камери в супроводі Равіно та Шауба. Перед очима в нас постало невеселе видовисько: сповитий, як дитина, ви звивалися в останніх корчах, як напіврозчавлений черв'як. В камері стояв задушливий запах хлору. Шауб, щоб не вовтузитись більше з Равіно, легенько вдарив його знизу в щелепу, від чого лікар покотився на підлогу, як мішок. Ми, самі задихаючись, винесли вас з камери і зачинили двері.

— А Равіно? — Він...

— Коли й задихнеться, то біда велика,— вирішили ми. Але його, певне, звільнили і привели до тями, після того, як ми пішли... Вибралися ми з цього осиного гнізда досить щасливо, коли не враховувати, що нам довелося вистріляти останні набой в собак... І ось ми тут.

— Довго я пролежав непритомним?

— Десять годин. Лікар шойно пішов, коли ваш пульс і подих відновилися і він переконався, що ви врятовані. Так, дорогий мій,— потираючи руки, продовжував Ларе,— передбачаються гучні процеси. Равіно сяде на лаву підсудних

разом з професором Керном. Я цієї справи не залишу.

— Але перед тим потрібно знайти — живу чи мертву — голову мого батька,— тихо проказав Артур.

Знову без тіла

Професор Керн так зрадив несподіваній появи Бріке, що навіть забув вилаяти її. А втім, було не до того. Джонови довелося внести Бріке на руках. Вона стогнала від болю.

— Лікарю, пробачте мені,— сказала вона, побачивши Керна.— Я не послухала вас...

— І самі себе покарали,— відповів Керн, допомагаючи Джонови вкласти втікачку до ліжка.

— Боже, я не зняла навіть пальта.

— Дозвольте, я допоможу вам збити це.

Керн почав обережно знімати з Бріке пальто, одночасно спостерігаючи за нею досвідченим оком. Обличчя її надзвичайно помолоділо і посвіжішало. Від зморщок не лишилося й сліду. «Робота залоз внутрішньої секреції,— подумав він.— Молоде тіло Анжеліки Гай омолодило голову Бріке».

Професор Керн уже давно знав, чие тіло викрав він з моргу. Він уважно стежив за газетами й іронічно посміхався, читаючи про розшуки «безвісти пропалої» Анжеліки Гай.

— Обережніше... Нога болить,— скривилася Бріке, коли Керн повернув її на другий бік.

— Дострибались! Адже я попереджав вас.

Зайшла сиділка, літня жінка з тупуватим виразом обличчя.

— Роздягніть її,— кивнув Керн на Бріке.

— А де ж мадемуазель Лоран? — здивувалась Бріке.

— Її тут немає. Вона хвора.

Керн відвернувся, потарабанив пальцями об спинку ліжка і вийшов з кімнати.

— Ви давно служите у професора Керна? — запитала Бріке нову сиділку.

Та промимрила щось незрозуміле, показуючи на свій рот.

«Німа,— здогадалася Бріке. — І порозмовляти ні з ким буде...»

Сиділка мовчки прибрала пальто і вийшла. Знову з'явився Керн.

— Покажіть вашу ногу.

— Я багато танцювала,— почала Бріке свою покайну сповідь.— Швидко відкрилася ранка на підшві ноги. Я не звернула уваги...

— І продовжувала танцювати?

— Ні, танцювати було боляче. Але кілька днів я ще грала в теніс. Це така чарівна гра!

Керн, слухаючи базікання Бріке, уважно оглядав ногу і все більше супився. Нога розпухла до коліна і почорніла. Він натиснув в кількох місцях.

— Ой, болить! — вигукнула Бріке.

— Морозить?

— Так, з учорашнього дня.

— Так...— Керн виїняв сигару і закурив.— Становище дуже серйозне. От до чого доводить непослух. З ким це ви зволили гуляти в теніс?

Бріке знітилась.

— З одним знайомим... молодим чоловіком.

— Чи не розповісте ви мені, що взагалі трапилося з вами відтоді, як ви втекли від менс?

— Я була у своєї подруги. Вона дуже здивувалася, побачивши мене живою. Я сказала, що рана моя виявилася не смертельною і що мене вилікували в лікарні.

— Про мене і... голови ви нічого не говорили?

— Звичайно, ні,— переконливо відповіла Бріке.— Дивно було б говорити. Менс вважали б за божевільну.

Керн полегшено зітхнув. «Все сталося краще, ніж я міг сподіватись», подумав він.

— Але що ж з моєю ногою, професоре?

— Боюсь, що її доведеться відрізати. В очах Бріке засвітився жах.

— Відрізати ногу! Мою ногу? Зробити мене калікою?

Кернові й самому не хотілось нівечити тіло, здобуте й оживлене ціною

таких труднощів. Та й ефект демонстрації багато втратить, коли доведеться показувати каліку. Добре було б обійтися без ампутації ноги, але навряд чи це можливо.

— Може, мені можна буде приробити нову ногу?

— Не хвилюйтесь, почекаємо до завтра. Я ще провідаю вас,— сказав Керн і вийшов.

На зміну йому знову прийшла сиділка. Вона принесла чашку з бульйоном і грінки. В Бріке не було апетиту. Її морозило, і вона, незважаючи на настирливі мімічні умовляння сиділки, не змогла з'їсти більше двох ложок.

— Приберіть, я не можу.

Сиділка вийшла.

— Треба було зміряти спершу температуру,— почула Бріке голос Керна, який долинув з іншої кімнати.— Невже ж ви не знаєте таких звичайних речей? Я ж казав вам.

Знову зайшла сиділка і простягнула Бріке термометра.

Хвора слухняно поставила термометра. І коли виїняла його і поглянула, він показував тридцять дев'ять.

Сиділка записала температуру і всілася біля хворої.

Бріке, щоб не бачити тупого і байдужого обличчя сиділки, повернула голову до стінки. Навіть цей незначний поворот викликав біль у нозі і внизу живота. Бріке глухо застогнала і заплющила очі. Вона подумала про Ларе: «Милый, коли я побачу його?»...

О дев'ятій вечора гарячка посилилась, почалося маячення. Бріке здавалось, що вона в каюті яхти. Хвилі більшають, яхту гойдає, і від того в грудях підіймається нудотливий клубок і підступає до горла... Ларе кидається на неї і душить. Вона кричить, метастється в ліжку... Щось вогке і холодне торкається її лоба і серця. Привиди зникають.

Вона бачить себе на тенісному майданчику з Ларе. Крізь легеньку огорджувальну сітку синіє море. Сонце пече безжально, голова болить і паморочиться. «Коли б не так боліла голова... Це жахливе сонце!... Я не можу пропустити м'яча...» і вона з напруженням стежить

за рухами Ларе, який здимає ракетку для удару. «Плей!» гукає Ларе, виблискуючи зубами на яскравому сонці, і, раніше ніж вона встигла відповісти, кидає м'яча. «Аут», голосно відповідає Бріке, зрадівши з помилки Ларе...

— Продовжуєте грати в теніс? — чує вона чийсь неприємний голос і розплющує очі. Перед нею, схилившись, стоїть Керн і тримає її за руку. Він рахує пульс. Потім оглядає її ногу і несхвально киває головою.

— Котра година? — запитує Бріке, ледве повертаючи язик.

— Друга година ночі. От що, мила кісточко, вам доведеться ампутувати ногу.

— Що це означає?

— Відрізати.

— Коли?

— Зараз. Зволікати далі не можна жодної години, інакше почнеться загальне зараження.

Думки Бріке плутаються. Вона чує голос Керна як уві сні і ледве розуміє його слова.

— І високо відрізати? — запитує вона майже байдуже.

— Ось так, — Керн швидко проводить ребром долоні вниз живота. Від цього жесту у Бріке холодне живіт. Свідомість її все більше прояснюється.

— Ні, ні, ні, — з жахом говорить вона. — Я не дозволю! Я не хочу!

— Ви хочете померти? — спокійно запитує Керн.

— Ні.

— Тоді вибирайте одне з двох.

— А як же Ларе? Адже він мене любить... — лепече Бріке. — Я хочу жити і бути здоровою. А ви хочете відібрати все... Ви страшний, я боюсь вас! Рятуйте! Рятуйте мене!

Вона вже знову маячила, кричала і поривалася встати. Сиділка ледве утримувала її. Скоро на допомогу покликали Джона.

Тим часом Керн швидко працював у сусідній кімнаті, готуючись до операції.

Рівно о другій годині ночі Бріке поклали на операційний стіл. Вона опритомніла і мовчки дивилася на Керна так, як дивляться на свого ката засуджені до смерті.

— Змилюйтесь, — нарешті прошепотіла вона. — Врятуйте...

Маска опустилася на її обличчя. Сиділка взялася за пульс. Джон все міцніше притискав маску. Бріке втратила свідомість.

Вона опритомніла в ліжку. Голова йшла обертом. Її нудило. Неясно згадала про операцію і, не дивлячись на велику слабкість, піднявши голову, поглянула на ногу і застогнала. Нога була відрізана вище коліна і туго забинтована. Керн дотримав слова: він зробив усе, щоб якнайменше спотворити тіло Бріке. Він пішов на ризик і зробив ампутацію з таким розрахунком, щоб можна було зробити протез.

Увесь день після операції Бріке почувала себе задовільно, хоч гарячка й не проходила, що дуже турбувало Керна. Він провідував її щогодини і оглядав ногу.

— Що ж я тепер буду робити без ноги? — запитувала його Бріке.

— Не турбуйтеся, я вам зроблю нову ногу, кращу за ту, що була, — заспокоював її Керн. — Танцювати будете. — Але обличчя його хмурилось: нога почервоніла вище ампутованого місця і опухла.

Під вечір жар посилювався. Бріке почала метатися, стогнати і маячити.

Об одинадцятій вчора температура піднялася до сорока і шести десятих.

Керн сердито вилаявся: він зрозумів, що почалося загальне зараження крові. Тоді, не думаючи про спасіння тіла Бріке, Керн вирішив відвоювати у смерті хоч частину експоната. «Коли промити її кровоносні судини антисептичним, а потім фізіологічним розчином і пустити свіжу, здорову кров, голова буде жити».

І він наказав знову перенести Бріке на операційний стіл.

Бріке лежала без пам'яті і не відчувала, як гострий скальпель швидко зробив надріз на її шиї, вище червоних швів, які залишилися від першої операції. Цей надріз відділяв не лише Бріке від її чудесного молодого тіла. Він відсікав від Бріке увесь світ, всі радощі і надії, якими вона жила.

Тома помирає вдруге

Голова Тома хиріла з кожним днем. Тома не був пристосований для життя однієї свідомості. Щоб почувати себе добре, йому необхідно було працювати, рухатись, підіймати вантаж, стомлювати своє могутнє тіло, потім багато їсти і міцно спати.

Він часто заплющував очі і уявляв, що, напружуючи свою спину, підіймає і носить важкі мішки. Йому здавалося, що він відчуває кожен напружений м'яз. Відчуття було таким реальним, що він розплющував очі в надії побачити своє дуже тіло. Але під ним, як і раніше, виднілися лише ніжки стола.

Тома скрипів зубами і знову заплющував очі.

Щоб розважити себе, він починав думати про село. Та тут він згадував і про свою наречену, яка назавжди тепер втрачена для нього. Не раз він прохав Керна скоріш дати йому нове тіло, а той з посмішкою відмовлявся:

— Все ще не знайду підходячого, потерпи трохи.

— Вже хоч якесь поганеньке тільце,— просив Тома; таке велике було його прагнення повернутись до життя.

— З поганеньким тілом ти пропадеш. Тобі треба здорове тіло,— відповів Керн.

Тома чекав, дні йшли за днями, а його голова все ще стриміла на високому столику.

Особливо важкими були ночі без сну. В нього почалися галюцинації. Кімната вертілася, слався туман, і з-за туману показувалася голова коня. Сходило сонце. По подвір'ю бігав собака, кудкудакали кури. І раптом звідкись вилітав ревучий вантажний автомобіль і мчав на Тома. Ця картина повторювалася без кінця, і Тома помирав безліч разів.

Щоб позбутися привидів, Тома почав шепотіти пісні,— йому здавалося, що він співав,— або рахувати.

Якось його захопила одна забавка. Тома спробував ротом затримати повітряний струмінь. Коли він потім раптово відтулив рота, повітря вирвалося звідти з кумедним шумом.

Тома це сподобалося, і він почав свою гру спочатку. Він затримував повітря доти, доки воно само не проривалося через стулені губи. Тома почав повертати при цьому язиком: виходили дуже смішні звуки. А скільки секунд він може тримати струмінь повітря? Тома почав рахувати. П'ять, шість, сім, вісім... «Ш-ш-ш», повітря прорвалося. Ще... Треба довести до дюжини... Раз, два, три... шість, сім... дев'ять, одинадцять... дванадцять...

Стиснуте повітря вдарило раптом в піднебіння з такою силою, що Тома відчув, як голова його піднялася на своїй підставці.

«Так, напевне, злетиш з свого сідала», подумав Тома.

Він скопив очі і побачив, що кров розлилася по скляній поверхні підставки і капала на підлогу. Певне, повітряний струмінь, піднявши його голову, послабив трубки, вставлені в кровоносні судини шиї. Голова Тома жахнулася: невже кінець? І дійсно, свідомість почала туманитись. У Тома з'явилось таке відчуття, ніби йому невістачає повітря: це кров, яка живила його голову, вже не могла проникнути до мозку в достатній кількості і постачити його життєдайним киснем. Він бачив свою кров, відчував своє повільне згасання. Він не хотів умирати! Свідомість чіплялася за життя. Жити, що б там не було! Дочекатися нового тіла, обіцяного Керном...

Тома намагався осадити свою голову вниз, скорочуючи м'язи шиї, намагався розгойдуватися, але тільки погіршував своє становище: скляні наконечники трубок ще більше виходили з вен. З останніми проблисками свідомості Тома почав кричати, кричати так, як він не кричав ніколи в житті.

Але то вже був не крик. То був передсмертний хрип...

Коли Джон, який спав чутливо, прокинувся від цих незнайомих звуків і вбіг до кімнати, голова Тома ледве ворушила губами. Джон, як умів, встановив голову на місце, втиснув трубки глибше і старанно витер кров, аби професор Керн не побачив слідів нічної пригоди.

Вранці голова Бріке, відділена від ті-

ла, вже стояла на своєму старому місці, на металевому столику з скляною дошкою, і Керн повертав її до свідомості.

Коли він «промив» голову від залишків зіпсованої крові і пустив струмінь нагрітої до тридцяти семи градусів свіжої, здорової крові, обличчя Бріке зарожсвіло. За кілька хвилин вона розплющила очі і, ще не розуміючи, втупилася в Керна. Потім з явним зусиллям поглянула вниз, і очі її розширились.

— Знову без тіла...— прошепотіла голова Бріке, і очі її виповнилися слізьми. Тепер вона могла тільки шепотіти: горлові зв'язки було перерізано вище старого перерізу.

«Чудово», подумав Керн,— судини швидко наповнюються вологою, коли це тільки не остання волога в слізних каналах. Однак на сльози не слід губити дорогоцінну рідину».

— Не плачте і не печальтесь, мадемуазель Бріке. Ви жорстоко покарали саму себе за ваш непослух. Але я вам зроблю нове тіло, краще за попереднє, тільки потерпіть ще кілька днів.

І, відійшовши від голови Бріке, Керн підійшов до голови Тома.

— Ну, а як поживає наш фермер?

Керн раптом спохмурнів і уважно подивився на голову Тома. В нї був дуже поганий вигляд. Шкіра потемніла, рот напівдтулений. Керн оглянув трубку і накинувся з лайкою на Джона.

— Я думав, що Тома спить,— виправдувався Джон.

— Сам ти проспав, осел!

Керн почав поратися біля голови.

— Ох, який жах!...— шипіла голова Бріке.— Він помер. Я так боюсь мерців... Я теж боюсь померти... Від чого він помер?

— Закрий у неї кран з повітряним струменем! — сердито наказав Керн.

Бріке замовкла на півслові, але продовжувала злякано і благально дивитися в очі сиділці, безпорадно ворущачи губами.

— Коли через двадцять хвилин я не поверну голову до життя, її залишиться тільки викинути,— сказав Керн.

За п'ятнадцять хвилин голова пода-

ла слабкі ознаки життя. Повіки та губи її здригнулися, але очі дивилися тупо, безглуздо. Ще за дві хвилини голова проказала кілька неясних слів. Керн уже святкував перемогу. Але голова раптом знову замовкла. Жоден нерв не дрижав на обличчі.

Керн подивився на термометр:

— Температура трупа. Кінець!

І, забувши про присутність Бріке, він із злістю шарпнув голову за густе волосся, зірвав із столика і кинув до великого металевого таза.

— Винести її на лід... Треба буде зробити розтин.

Негр швидко схопив таз і вийшов. Голова Бріке дивилася на нього розширеними від жаху очима.

В кабінеті Керна задзвонив телефон. Керн із злістю жбурнув на підлогу сигару, яку збирався припалити, і пішов до себе, грюкнувши дверима.

Говорив Равіно. Він повідомляв про те, що відправив Кернові з посильним листа, якого він, напевне, вже одержав.

Керн зійшов униз і сам витяг листа з ящика на дверях. Підіймаючись по східцях, Керн нервово розірвав конверта і став читати Равіно повідомляв, що Артур Доуель, пробравшись до його лікарні під виглядом хворого, викрав мадемуазель Лоран і втік сам.

Керн спіткнувся і ледве не впав на східці.

— Артур Доуель!.. Син професора... Він тут? І він, звичайно, знає все...

Об'явився новий ворог, який його не помилює. В кабінеті Керн спалив листа і закрокував вздовж килима, обмірковуючи план дій. Знищити голову професора Доуеля? Це він може завжди зробити за одну хвилину. Але голова ще потрібна йому. Необхідно буде лише вжити заходів до того, щоб цей «доказ» не потрапив на очі стороннім. Можливий обшук, вторгнення ворогів у його дім. Потім... потім необхідно прискорити демонстрацію голови Бріке. Переможців не судять. Що б не говорили Лоран та Артур Доуель, Кернові легше буде боротися з ними, коли його ім'я буде осяяне ореолом загального визнання і поваги.

Керн взяв телефонну трубку, викликав секретаря наукового товариства і попросив заїхати до нього для переговорів про влаштування засідання, на якому він, Керн, буде демонструвати результати своїх найновіших відкриттів. Потім Керн подзвонив до редакцій найбільших газет і просив прислати інтерв'юерів.

«Треба влаштувати надзвичайний бум навколо великого відкриття професора Керна... Демонстрацію можна буде зробити днів через три, коли голова Бріке дещо заспокоїться після потрясіння і звикне до думки про втрату тіла... Ну, а тепер...»

Керн пройшов до лабораторії, пошукав у шафах, вийняв шприц, бунзенівську лампу, взяв вату, коробку з написом «Парафін» і попростував до голови професора Доуеля.

Змовники

Будиночок Ларе був штабквартирою «змовників»: Артура Доуеля, Ларе, Шауба і Лоран. На загальній раді було вирішено, що Лоран небезпечно повертатися до своєї квартири. Але тому, що Лоран хотіла скоріш побачитися з матір'ю, Ларе поїхав до мадам Лоран і привіз її до свого будиночка.

Побачивши дочку живою і неушкодженою, старенька ледве не знепритомніла від радощів; Ларе довелося підхопити її під руку, і всадовити у крісло.

Мати та дочка поселилися в двох кімнатах третього поверху. Радість мадам Лоран затьмарювалася тільки тим, що Артур Доуель, «рятівник» її дочки, все ще лежав хворий. На щастя, він не дуже довго перебував під дією задушливого газу. Брав своє і його виключно дужий організм.

Мадам Лоран і її дочка чергували біля постелі хворого. За цей час Артур Доуель дуже подружив з Лоранами, а Марі Лоран доглядала його більш ніж уважно; не маючи сил допомогти голові батька, Лоран перенесла всі свої турботи на сина. Так їй здавалось. Але була й ще одна причина, яка примушувала її

неохоче поступатися своїй матері місцем сиділки. Артур Доуель був першим чоловіком, який вразив її дівочу уяву. Знайомство з ним сталося в романтичних обставинах,—він, як рицар, викрав її, звільнивши з страшного будинку Равіно. Трагічна доля його батька накладала і на нього печать трагічності. А його особисті якості — мужність, сила і молодість—довершили чарівність, якій важко було не піддатися.

Артур Доуель зустрічав Лоран не менш ласкавим поглядом. Він краще розбирався в своїх почуттях і не приховував від себе, що його ласкавість — не лише обов'язок хворого до своєї уважної сиділки.

Ніжні погляди молодих людей не лишалися непоміченими. Мати Лоран удавала, що нічого не помічає, хоч, напевне, вона цілком схвалювала вибір своєї дочки. Шауб, захоплюючись лише спортом, з презирством ставився до жінок, глузливо посміхався і в душі жалів Артура, а Ларе важко зітхав, спостерігаючи зорю чужого щастя, і мимоволі згадував гарне тіло Анжеліки, уявляючи тепер на тому тілі частіше голову Бріке, аніж Гай. Він навіть сам сердився на себе за цю «зраду», але виправдував себе тим, що тут грає роль лише закон асоціації: голова Бріке всюду супроводжувала тіло Гай.

Артур Доуель не міг дочекатися того часу, коли лікар дозволить йому ходити. Та Артурові дозволено було лише розмовляти, не підводячись з ліжка, до того ж близьким було наказано берегти легені Доуеля.

Йому хоч-не-хоч довелося взяти на себе роль голови, який вислуховує думки

інших і тільки коротко заперече або ре- зюмує «дебати».

А дебати бували іноді бурхливими. Особливо гарячкували Ларе та Шауб.

Що робити з Равіно та Керном? Шауб чомусь облюбував собі в жертву Равіно і розвивав план «розбійницьких нападів» на нього.

— Ми не встигли добити цю собаку. А її необхідно знищити. Кожен подих цього пса оскверняє землю! Я заспокоюсь тільки тоді, коли задушу його власними руками. От ви кажете,— гарячкував він, звертаючись до Доуеля,— що краще залишити все це діло судові й катові. Але ж Равіно сам нам говорив, що в нього власті підкуплені.

— Місцеві,—вставляв слово Доуель.

— Почекайте, Доуель,—встрявав у розмову Ларе.— Вам шкідливо розмовляти. І ви, Шауб, не про те говорите, про що треба. З Равіно ми завжди зуміємо розрахуватися. Найближчою нашою метою повинно бути розкриття злочинів Керна і виявлення голови професора Доуеля. Нам треба яким завгодно способом пробратися до Керна.

— Але як ви проберетесь? — запитав Артур.

— Як? Ну як пробираються громили і злодії.

— Ви не громило. Це теж мистецтво немаленьке.— Ларе замислився, потім ляснув себе по лобі.

— Ми запросимо на гастролі Жана. Адже Бріке розкрила мені, як другові, таємницю його професії. Це йому імпонуватиме! Єдиний раз у житті безкорисливо зламати замки у дверях.

— А що, коли він не такий безкорисливий?

— Ми заплатимо йому. Він може тільки прокласти нам дорогу і зійти з театральних підмостків, перш ніж ми викличемо поліцію, а це ми, звичайно, зробимо.

Але тут його охолодив Артур Доуель. Тихо і повільно він почав говорити:

— Я гадаю, що вся ця романтика в даному випадку не потрібна. Керн, напевне, вже знає від Равіно про моє прибуття в Париж і участь у викраденні мадемуазель Лоран. Значить, мені більш немає

рації зберігати інкогніто. Це — перше. Потім, я син... покійного професора Доуеля і тому маю законне право, як висловлюються юристи, приступити до діла, вимагати судового розслідування, обшуку...

— Знову судового,—безнадійно махнув рукою Ларе.— Заплутають вас судейські крючки, і Керн вивернеться.

Артур закашляв і мимоволі скривився від болю в грудях.

— Ви дуже багато розмовляєте,— стурбовано сказала мадам Лоран, яка сиділа біля Артура.

— Нічого,— відповів він, розтираючи груди.— Це зараз пройде...

В цю хвилину до кімнати зайшла Марі Лоран, чимось дуже схвилована.

— Ось, читайте,— сказала вона, подаючи Доуелю газету.

На першій сторінці великим шрифтом було надруковано:

СЕНСАЦІЙНЕ ВІДКРИТТЯ ПРОФЕСОРА КЕРНА

Другий підзаголовок дрібнішим шрифтом:

Демонстрація оживленої людської голови

В статейці повідомлялось про те, що завтра ввечері у науковому товаристві виступає з доповіддю професор Керн. Доповідь буде супроводжуватися демонстрацією оживленої людської голови.

Далі повідомлялась історія робіт Керна, перераховувались його наукові праці і пророблені ним блискучі операції.

Під першою заміткою було вміщено статтю за підписом самого Керна. В ній у загальних рисах викладалася історія його дослідів оживлення голів — спочатку собак, а потім людей.

Лоран з напруженою увагою стежила то за виразом обличчя Артура Доуеля, то за поглядом його очей, який переходив з рядка на рядок. Доуель зберігав зовнішній спокій. Тільки під кінець читання на обличчі його з'явилася і зникла скорботна посмішка.

— Чи не обурливо? — вигукнула Марі Лоран, коли Артур мовчки повернув газету. — Цей негідник жодним словом не згадує про роль вашого батька у всьому цьому «сенсаційному відкритті». Ні, цього я так залишити не можу! — Обличчя Лоран палало... — За все, що зробив Керн зі мною, з вашим батьком, з вами, з тими нещасними головами, які він воскресив для пекла безтілесного існування, він повинен бути покараний. Він повинен дати відповідь не лише перед судом, але й перед громадськістю. Було б великою несправедливістю допустити його тріумфувати хоч одну годину.

— Що ж ви хочете? — тихо запитав Доуель.

— Зіпсувати йому тріумф! — гаряче відповіла Лоран. — З'явитися на засідання наукового товариства і прилюдно кинути в обличчя Кернові звинувачення в тому, що він вбивця, злочинець, злодій...

Мадам Лоран не на жарт стривожилась. Тільки тепер вона зрозуміла, як розхиталися нерви її дочки. Вперше мати бачила свою тиху, стриману дочку в такому збудженому стані. Мадам Лоран пробувала її заспокоїти, але дівчина мовби нічого не помічала навколо. Вона вся палала гнівом і жагою помсти. Ларе і Шауб з подивом дивилися на неї. Своєю гарячковістю і нестримним гнівом вона перевершила їх. Мати Лоран благально подивилася на Артура Доуеля. Він перехопив цей погляд і сказав:

— Ваш вчинок, мадемуазель Лоран, якими б благородними почуттями він не диктувався, безрозсу...

Та Лоран перебила його:

— Є безросудність, яка варта мудрості. Не подумайте, що я хочу виступити в ролі героїні-викривальниці. Я просто не можу зробити інакше. Цього вимагає моє почуття добросовістності.

— Але чого ви досягнете? Адже ви не можете сказати про все це судовому слідчому?

— Ні, я хочу, щоб Керн був осоромлений прилюдно! Керн буде своєю славою на нещасті інших, на злочинах і вбивствах! Завтра він хоче пожати лаври слави. І він повинен пожати славу, яку він заслужив.

— Я проти цього вчинку, мадемуазель Лоран, — сказав Артур Доуель, побоюючись, що виступ Лоран може дуже вразити її нервову систему.

— Дуже жаль, — відповіла вона. — Але я не відмовлюсь від нього, коли б проти мене був навіть цілий світ. Ви ще не знаєте мене!

Артур Доуель посміхнувся. Ця юна гарячковість подобалась йому, а сама Марі, з розчервонілими щоками, ще більше.

— Але ж це буде необміркований крок, — почав він знову. — Ви піддаєте себе великій небезпеці...

— Ми будемо захищати її, — вигукнув Ларе, підіймаючи руку з таким виглядом, ніби він тримав шпагу, занесену для удару.

— Так, ми будемо захищати вас, — голосно підтримав друга Шауб, труснувши в повітрі кулаком.

Марі Лоран, бачачи цю підтримку, з докором дивилася на Артура.

— В такому разі я також буду супроводжувати вас, — сказав він.

В очах Лоран мигнула радість, але одразу ж вона спохмурніла.

— Вам не можна... Ви ще хворий.

— А я все-таки піду.

— Але...

— І не відмовлюся від цієї думки, коли б навіть цілий світ був проти мене! Ви ще не знаєте мене, — посміхаючись, повторив він її слова.

Зіпсований тріумф

В день наукової демонстрації Керн особливо старанно оглянув голову Бріке.

— Ось що, — сказав він їй, закінчивши огляд. — Сьогодні о восьмій вечора вас повезуть на багатолюдні збори. Там вам доведеться розмовляти. Відповідайте коротко на запитання, які вам будуть ставити. Не ляпайте зайвого. Зрозуміли?

Керн відкрив повітряний кран і Бріке прошепотіла:

— Зрозуміла, але я просила б... дозвольте...

Керн вийшов, не дослухавши її.

Хвилювання його все збільшувалося. Його чекало нелегке завдання — доставити голову в зал засідань наукового товариства. Найменший поштовх міг виявитися згубним для життя голови.

Був обладнаний спеціальний автомобіль. Столик, на якому містилася голова з усіма апаратами, встановили на особливу платформу з колесами для пересування по рівному і ручками для перенесення по сходах. Нарешті все було зроблено. О сьомій вечора вирушили в дорогу.

... Величезний білий зал був залитий яскравим світлом. В партері переважала сивина і блискучі лисини мужів науки, одягнутих у чорні фраки і сюртуки. Виблискували стекла окулярів. Ложі та амфітеатр надані були обраній публіці, яка так чи інакше була причетна до вченого світу.

Розкішні убори дам, блискучі брильянти нагадували обстановку концертного залу під час виступів світових знаменитостей.

Стриманий гомін глядачів, які чекали початку, сповнював зал.

Біля естради за своїми столиками жвавим мурашником метушилися кореспонденти газет, підстругуючи олівці для стенографічних записів.

Праворуч було встановлено ряд кіноапаратів, щоб зафіксувати на плівці всі моменти виступу Керна і оживленої голови. На естраді розмістилася почесна президія з найбільш видатних представників вченого світу. Посеред естради височіла кафедра. На ній мікрофон для передавання промов по радіо для всього світу. Другий мікрофон стояв перед головою Бріке. Вона підвищувалася з правого боку естради. Уміло і вміру накладений грим надавав голові Бріке свіжого і привабливого вигляду, згладжуючи важке враження, яке повинна була справляти голова на непідготовлених глядачів. Сиділка та Джон стояли біля її столика.

Марі Лоран, Артур Доуель, Ларе та Шауб сиділи в першому ряду, за два кроки від помосту, на якому стояла кафедра. Один тільки Шауб, як ніким не «розшиф-

рований», мав свій звичайний вигляд. Лоран з'явилася у вечірньому туалеті і капелюшку. Вона низько нахилила голову, прикриваючись полями капелюшка, щоб Керн, випадково поглянувши, не впізнав її. Артур Доуель і Ларе з'явилися загримованими. Їхні чорні брови та вуса були зроблені артистично. Для більшої конспіративності було вирішено, що вони одне з одним «не знайомі». Кожен сидів мовчки і нудьгуючим поглядом озирав сусідів. Ларе був у гнітучому настрої, він ледве не знепритомнів, побачивши голову Бріке.

Рівно о восьмій на кафедрі зійшов професор Керн. Він був блідіший ніж звичайно, але сповнений самоповаги.

Збори вітали його тривалими оваціями.

Кіноапарат затріскотів. Газетний мурашник стих. Професор Керн почав доповідь про «свої» відкриття.

То була блискуча за формою і спритно побудована промова. Керн не забув згадати про попередні, дуже цінні праці передчасно померлого професора Доуеля. Але, віддаючи належне працям небіжчика, він не забував і про свої «скромні заслуги». Слухачі не повинні були мати жодного сумніву в тому, що вся честь відкриття належить йому, професорові Керну.

Його промова кілька разів переривалася аплодисментами. Сотні дам спрямовували на нього біноклі і лорнети. Біноклі та моноклі чоловіків з неменшою цікавістю спрямовувалися на голову Бріке, яка невимушено усміхалась.

За знаком професора Керна сиділка відкрутила кран, пустила повітряний струмінь, і голова Бріке тепер мала можливість розмовляти.

— Як ви себе почуваете? — запитав її дідусь-вчений.

— Дякую, добре.

Голос Бріке був глухий і хрипкий, надміру пущений струмінь повітря свистів, звук був майже позбавлений модуляцій, і все ж виступ голови справив надзвичайне враження. Таку бурю аплодисментів не завжди доводилося чути і світовим акторам. Але Бріке, яка колись впливалася лаврами від своїх виступів у

маленьких кабачках, цього разу тільки стомлено опустила повіки.

Хвилювання Лоран все збільшувалося. Її почала бити нервова пропасниця, і вона міцно зціпила зуби, щоб вони не цокотіли. «Час» — кілька разів говорила вона собі, але кожного разу їй невідстачало рішучості. Обстановка гнітила її. Після кожного пропущеного моменту вона намагалась заспокоїти себе думкою, що чим вище буде піднесений професор Керн, тим нижчим буде його падіння.

Почалися промови.

На кафедрі зійшов сивенький дідусь, один з найвидатніших учених.

Кволим, хрипкуватим голосом він говорив про геніальне відкриття професора Керна, про всемогутність науки, про перемогу над смертю, про щастя спілкуватися з такими умами, які дарують світові найбільші наукові досягнення.

І в той час, коли Лоран найменше на це сподівалась, якийсь вихор довгостригнутого гніву і зненависті підхопив її і поніс. Вона вже не володіла собою.

Вона кинулася на кафедру, ледве не збивши з ніг приголомшеного дідуся; майже скинула його, зайняла його місце і з смертельно блідим обличчям і палаючими, немов у лихоманці, очима фуриї, яка переслідує вбивцю, голосом, який переривався, почала свою полум'яну, сумбурну промову.

Увесь зал сколихнувся, коли вона з'явилась.

В першу мить професор Керн знітився і зробив мимовільний порух у бік Лоран, так ніби хотів затримати її. Потім він швидко повернувся до Джона і прошепотів йому на вухо кілька слів. Джон вислизнув у двері.

В загальному замішанні ніхто на це не звернув уваги.

— Не вірте йому! — кричала Лоран, вказуючи на Керна. — Він злодій і вбивця! Він украв праці професора Доуеля! Він убив Доуеля! Він і зараз працює з його головою. Він мучить і тортурами примушує продовжувати наукові дослідження, а потім видає їх за свої відкриття... Мені сам Доуель казав, що Керн отруїв його...

В публіці замішання переходило в

паніку. Багато людей повставали з місць. Деякі коресподенти навіть погубили олівці і захололи в приголомшених позах. Тільки кінооператор старанно крутив ручку апарата, радіючи з несподіваного трюку, який забезпечував стрічці успіх сенсації.

Професор Керн цілком оволодів собою. Він стояв спокійно, з посмішкою співчуття на обличчі. Дочекавшись, коли нова спазма стисла горло Лоран, він скористався паузою, повернувся до контролерів аудиторії, які стояли біля дверей, і сказав їм владно:

— Виведіть її! Хіба ви не бачите, що в неї приступ божевілля?

Контролери кинулися до Лоран. Але перш ніж вони встигли добратися до неї через натовп, Ларе, Шауб та Доуель підбігли до дівчини і вивели її в коридор. Керн провів усю групу підозрілим поглядом.

В коридорі Лоран намагалися затримати поліцаї, але молодим людям пощастило вивести її на вулицю і всадити в автомобіль. Вони поїхали.

Коли хвилювання трохи вгамувалось, професор Керн зійшов на кафедру і виступив перед зборами за «сумний інцидент».

— Лоран — дівчина нервова й істерична. Вона не витримала тих сильних переживань, які їй доводилося відчувати, проводячи день за днем у товаристві штучно оживленої мною голови трупа Бріке. Психіка Лоран надламалась. Вона збожеволіла...

Ця промова була вислухана в моторошній тиші.

Зірвалось кілька оплесків, але вони були приглушені шиканням. Ніби подих смерті повіяв над залом. І сотні очей тепер уже дивилися на голову Бріке з жахом і жалістю, як на вихідця з могили... Настрій присутніх було зіпсовано безнадійно. Багато хто пішов, не чекаючи на закінчення. Нашвидку прочитали задалегідь написані промови, привітальні телеграми, акти про обрання професора Керна почесним членом і доктором різних інститутів та академій наук, і збори були закриті.

За спиною професора Керна з'явився

негр і, непомітно кивнувши йому, почав готувати до перевезення назад голову Бріке, яка одразу змарніла, стомилась і злякалася.

Залишившись на самоті в закритому автомобілі, професор Керн дав волю своїй люті. Він стискав кулаки, скрипів зубами і так лаявся, що шофер кілька разів стишував хід машини і запитував у слухову трубку:

— Алло?

Останнє побачення

Вранці на другий день після злочасного виступу Керна в науковому товаристві, Артур Доуель з'явився до начальника поліції, назвав себе і заявив, що він просить вчинити обшук у квартирі Керна.

— Обшук у квартирі професора Керна вже було вчинено минулої ночі,— сухо відповів начальник поліції.— Ніяких наслідків цей обшук не дав. Заява мадемуазель Лоран, як того й слід було чекати, виявилася плодом її збудженої уяви. Хіба ви не читали про це в ранкових газетах?

— Чому ви так легко повірили, що заява мадемуазель Лоран є плодом її збудженої уяви?

— Тому що, міркуйте самі,— відповів начальник поліції,— це неймовірна річ, і потім обшук підтвердив...

— Ви допитували голову мадемуазель Бріке?

— Ні, ми не допитували ніяких голів,— відповів начальник поліції.

— Даремно! Вона також могла б підтвердити, що бачила голову мого батька. Вона особисто розповідала мені про це. Я наполягаю на повторенні обшуку.

— Не маю до того ніяких підстав,— різко відповів начальник поліції.

«Невже підкуплений Керном?» подумав Артур.

— І до того,— продовжував начальник поліції,— повторний обшук може тільки викликати громадське обурення. Люди досить уже обурились виступом цієї божевільної Лоран. Ім'я професора

Керна у всіх на устах. Він одержує сотні листів і телеграм з висловленням співчуття йому і обурення вчинком Лоран.

— І все-таки я наполягаю на тому, що Керн вчинив кілька злочинів.

— Не можна безпідставно кидати такі звинувачення,— повчально сказав начальник поліції.

— То дайте ж мені можливість підтвердити їх,— заперечив Доуель.

— Таку можливість вам уже було надано. Представники влади вчинили обшук.

— Коли ви категорично відмовляєтесь, я змушений буду звернутися до прокурора,— рішуче сказав Артур і підвівся.

— Нічого не можу для вас зробити,— відповів начальник поліції, теж підводячись.

Однак згадка про прокурора зробила своє. Трохи думавши, він сказав:

— Я, правда, міг би дати розпорядження про вчинення другого обшуку, але так би мовити, неофіційним порядком. Коли обшук дасть нові дані, тоді я доповім про це прокуророві.

— Обшук повинен бути проведений в присутності моєї, мадемуазель Лоран і мого друга Ларе.

— А чи не багато?

— Ні, всі ці особи можуть виявитися дуже корисними.

Начальник поліції розвів руками і, зітхнувши, сказав:

— Добре! Я командуую кількох агентів поліції в ваше розпорядження. Запрошу й слідчого.

Об одинадцятій ранку Артур уже дзвонив біля дверей Керна.

Негр Джон відчинив важкі дубові двері, не знімаючи ланцюжка.

— Професор Керн не приймає.

Та тут наперед виступив поліцейський і примусив Джона впустити несподіваних гостей у квартиру.

Професор Керн зустрів їх у своєму кабінеті, удаючи з себе ображену доброчесність.

— Прошу вас,— сказав він крижаним тоном, широко розчинивши двері лабораторії і метнувши на ходу нищівний погляд на Лоран.

Слідчий, Лоран, Артур Доуель, Керн, Ларе і двоє поліцейських зайшли.

Знайома обстановка, з якою було зв'язано стільки важких переживань, схвилювала Лоран. Серце її почало битися дужче.

В лабораторії була тільки голова Бріке. Її щоки, позбавлені рум'ян, були темножовтого кольору мумії. Побачивши Лоран і Ларе, вона посміхнулася і заморгала очима. Ларе, здригнувшись від жаху, відвернувся.

Зайшли до суміжної з лабораторією кімнати.

Там була наголо побрита голова літнього чоловіка з великим м'ясистим носом. Очі тієї голови були сховані за зовсім чорними окулярами. Губи злегка тремтіли.

— Очі болять,— пояснив Керн.— Ог і все, що я можу вам запропонувати,— додав він з іронічною посмішкою.

І дійсно, оглянувши увесь будинок від підвалу до горища, інших голів не виявили.

Коли поверталися назад, знову довелися проходити через кімнату, де була товстоноса голова. Розчарований Доуель уже було попростував до виходу, а за ним рушили слідчий і Керн.

— Почекайте! — зупинила їх Лоран.

Підійшовши до голови з товстим носом, вона відкрутила повітряний кран і запитала:

— Хто ви?

Голова рухала губами, але голос не звучав. Лоран пустила дужчий струмінь повітря.

Почувся шиплячий шепіт:

— Хто це? Ви, Керн? Відтуліть же мені вуха! Я не чую вас...

Лоран заглянула у вуха голови і витягла звідти великі шматки вати.

— Хто ви? — повторила вона запитання.

— Я був професором Доуелем.

— Але ваше обличчя,— захлинулася Лоран від хвилювання.

— Обличчя?..— голова з зусиллям вимовляла слова.— Так... мене позбавили навіть мого обличчя. Маленька операція... парафін введено під шкіру носа... На жаль, моїм лишився тільки мій мозок в

оцій спотвореній черепній коробці... але й він відмовляється служити... Я помираю... наші досліди не досконалі... хоч моя голова й прожила довше, ніж я розраховував теоретично.

— Для чого у вас окуляри? — запитав слідчий, наблизившись.

— Останнім часом колега не довіряє мені,— і голова спробувала посміхнутись.— Він позбавляє мене можливості чути і бачити... Окуляри непрозорі.., щоб я не видав себе перед небажаними для нього відвідувачами... Зніміть же мені окуляри...

Лоран тремтячими руками зняла окуляри.

— Мадемуазель Лоран... ви? Здрастуйте, друже мій!.. А Керн сказав, що ви поїхали... Мені погано... працювати більше не можу... Колега Керн тільки вчора милостиво оголосив мені амністію... Коли я сам не помру сьогодні, він пообіцяв завтра звільнити мене...

І раптом, побачивши Артура, який стояв збоку, ніби заціпенівши, блідий, як смерть, голова радісно вимовила.

— Артур... Син!..

На мить помутнілі очі її проясніли.

— Батьку, рідний мій! — Артур ступив до голови.— Що з тобою зробили?..

Він похитнувся. Ларе підтримав його.

— От... добре... Ще раз ми побачились з тобою... після моєї смерті...— прохрипіла голова професора Доуеля.

Голосові зв'язки майже не працювали, язик погано ворушився. В паузах повітря із свистом вилітало з горла.

— Артур, поцілуй мене в лоб... коли тобі... не... не неприємно...

Артур нахилився і поцілував.

— Ось так... тепер добре...

— Професор Доуель,— сказав слідчий,— чи можете ви повідомити нас про обставини вашої смерті?

Голова перевела на слідчого згасаючий погляд, певне, погано розуміючи що й до чого. Потім, зрозумівши, повільно скосила погляд на Лоран і прошепотіла:

— Я їй... говорив... вона знає все.

Губи голови перестали ворушитись, а очі затьмарились.

— Кінець,— сказала Лоран.

Деякий час всі стояли мовчки, приголомшені тим, що сталося.

— Ну, що ж,— порушив важку мовчанку слідчий і, повернувшись до Керна, сказав:— Прошу за мною до кабінету! Мені треба допитати вас.

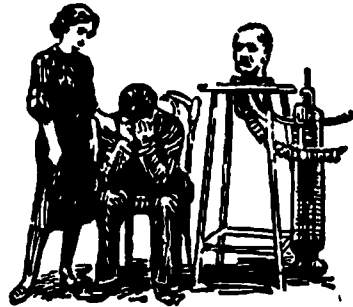
Коли двері за ним зачинилися, Артур

важко опустився на стілець біля голови батька і закрив обличчя руками.

— Нещасний, нещасний батьку!

Лоран м'яко поклала йому на плече руку. Артур поривчасто звівся і міцно потис її.

З кабінета Керна почувся постріл.

ВАХТАНГ АНАНЯН

ТАЄМНИЦЯ ГІРСЬКОГО ОЗЕРА

ПРИГОДНИЦЬКА ПОВІСТЬ З ЖИТТЯ
ЮНИХ НАТУРАЛІСТІВ

Переклад з вірменської
С. КАЛУСТЯНЦА
Малюнки
В. САВАЦОВА

ЧАСТИНА ПЕРША

**Якось уранці на березі найкоротшої
в світі річки**

— Дідусю, дай-но мені самому рачок закинути,— просив Камо, намагаючись відібрати у старого рибалки сітку.

— Ет, любий, облиш. На все треба кмітливість. Не зумієш—тільки налякаєш та розженеш рибу.

— Дідусю, дай! — не вгамовувався Камо.

— Гаразд. Але подожди. Спочатку я сам закину... Бачиш, зграйка підпливла.

Він закинув сітку якомога тихіше. Сітка рівно лягла на воду, і прив'язані до неї грузила відразу ж потягли її вниз.

— Дідусю, давай разом витягнемо! — наполягав Камо.

— Хлопче, сітку витягати треба теж з розумом. Смикнеш різко, дивись — і втекла риба. Тягнути треба поволі, щоб риба не зрозуміла, що вона вже в сітці. Кмітливість тут потрібна.

Взявши сітку за кінець, старий обережно потягнув її до себе. Сітка затремтіла в його руках.

Камо також вхопився за вірвовку і разом з дідусем тягнув сітку.

— Ой! Впіймали! Ще й скільки... Армене, допоможи!..— зраділо кричав він товаришеві.

Поклавши книги на траву, Армен побіг до Камо. Вони втрьох витягли сітку

на берег і висипали улов разом з мохом на молоду зелень, що густо вкривала берег. Великі сріблясті рибини з червоними, як кров, цяточками на боках, тріпочучи, наповзали одна на одну і широко відкривали роти, немов їм невиспачало повітря.

— Ой! Як багато... На моє щастя витягнув, правда, дідусю? — стрибаючи від радощів, галасував Камо.

Тільки Армен сумно дивився на вмараючих рибок. Одна з них, маленька, одчайдушно билася в смертельній агонії. Він узяв її і кинув у річку. Торкнувшись води, вона безсило вигнулась, показавши білий живіт, потім почала жадібно ковтати воду і за кілька секунд зникла в глибині річки. Хлопчик задоволено посміхнувся до товариша:

— Камо, давай випустимо кілька маленьких, нехай пливуть.

— Тобі дай волю, то ти й великих випустиш,— добродушно відповів Камо.

А старий рибалка, наповнюючи рибою кошик, сказав повчально:

— Людина з м'яким серцем ніколи не буде мисливцем. Який це мисливець... Замолоду і я був такий, як ти, жалісливий. Та згодом, в старі часи, зустрівся з такою жорстокістю, що серце зачерствіло...

— Ого-го-го! Ви, я бачу, спозаранку щось смачненьке зловили! — почувся позаду них.

Підстрибуючи на одній, здоровій, нозі і розмахуючи в повітрі довгою сукуватою палицею, до них підбіг веселун і жартівник Григор, шкільний товариш Камо і Армена. Ще маленьким, видираючи воронячі гнізда, він упав з високої тополі, що стояла біля старого млина, і зламав собі ногу. Григор, як сам він любив говорити, був позаштатним помічником колгоспного пастуха. З дитячих літ він кохався в телятах і тепер, у вільний від навчання час, любовно доглядав їх. Влітку, коли надходили канікули, хлопець ставав справжнім пастухом, віддаючи все своє уміння догляду за худобою.

— Ти, діду, на моє щастя закинь. Слово честі, скільки не зловиш, усе з'їм,— попросив Григор і додав жартома: — Ні, краще не закидай на моє

щастя. Коли б я мав щастя, то моя нога було б рівна, як і у вас...

— Ні, любі, скільки ж ми можемо наловити риби сіткою? Хіба нею нагодуєш усіх колгоспників? Гляньте, все село у полі! Починається весняний день!

Старий рибалка окинув своїм орлиним поглядом колгоспні поля, що простяглися вздовж східного берега Севану. Там гурчали трактори, залишаючи позад себе хвилясті смуги ріллі. А вище, на стрімких відрогах гір, лискучі плуги краяли землю, заливаючи сірозелені схили Далі-Дагу чорними широкими хвилями.

— Сіткою не нагодуєш стільки народу,— вів далі старий.— Потрібно неводом... День починається, риба з озера йде в річку, треба їй перепинити шлях... Камо-джан,¹ ану роздягайся! Візьми кінець і лизь у річку, не бійся,— додав він, віддаючи Камо один край невода.

Якусь мить хлопчик вагався, потім швидко роздягнувся і кинувся в бурхливу воду. Хутко переплив річку і прив'язав на другому березі верхній кінець невода до вбитих у землю кілочків. Нижній край невода, обтяжений важкими свинцевими грузилами, ліг на дно. Невід перегордив річку впоперек, відрізавши шлях рибі, що йшла з озера.

— Отепер побачите, скільки її наловиться,— сказав старий рибалка, задоволено поглажуючи свою довгу-довгу сиву бороду, за яку його в селі і прозвали «бородань Асатур».— Егей, Камо, назад, любий, простудишся!

Поки Камо одягався, розмовляючи з дідом та Григором, Армен милувався весняним ранком. Лагідний вітерець ніжно бавився його темним волоссям, обвіваючи прохолодою обличчя хлопчика.

Вершини гір, що тісним кільцем оточували озеро Севан, вже посрібшилися сонячним промінням, а в долинах і на озері ще лежали густі сутінки. Безтурботно проспавши ніч у своїй просторій постелі, спокійне озеро скидало з себе біле покривало туману. І коли в горах розвіялися сутінки, озеро захвилювалося, здійнявши довгі ряди хвиль, що покотилися до берега. Хвилі добігли до прибережних

¹ Д ж а н — любий, дорогий.

пісків і розлилися по них з хлопанням — цоп-члуп, цоп-члуп, розбудивши пернате населення очеретів.

«Члтов-чилт, члтов-чилт!» тривожно закричав болотяний птах, перелітаючи з купини на купину, неначе шукав когось.

«Кря-кря, кря-кря!» голосно кликав свою подругу селезень...

Севан починав свій трудовий день. По ньому де-де снувалися рибальські човни і катери. Перевозячи пасажирів та вантажі, вони поспішали до причалів. А озеро щомиті змінювало свої барви. Його води, темносині зранку, поступово ставали світлозеленими. Зійшло сонце, кинувши на воду гарячі промені, і вона заіскрилася, заграла ясними алмазами.

Хлопчики, забувши про невід і рибу, мов зачаровані, спостерігали пробудження Севану. Вони не могли одірвати погляду від далеких синіх просторів. Лише старий рибалка уважно стежив за рибою в річці.

Раптом він підвівся з свого місця і схвилюваний побіг до рушниць-двостволки, яку залишив недалеко від берега. Повернувшись, рибалка звів рушницю і почав вдивлятися в глибину річки.

— Що таке? — пошепки запитав Камо.

— Тихіше!.. Водяний собака, видра, — відповідав старий, — за рибою погнався!

В цю мить щось захвилювало воду на середині річки, на поверхню виринула блискуча спина і зникла. Здавалося, ніби величезний сом вступив у двобій з підводним своїм ворогом.

Дід Асатур вистрілив. Риба, показавши з води біле черевце, попливла за течією вниз, і все стихло.

— Якщо не вбив, то все-таки налякав ти її, — як завжди, пожартував Григор.

Дід Асатур кинув суворий погляд на нього і звернувся до Камо:

— Втекла вгору, тепер попаде в невід... — від хвилювання рушниця в його руках тремтіла. — Проклятий шрїт, дрібний, — невідомо перед ким виправдувався мисливець. — Стривай!.. попалась... у невід попалась! — радісно закричав він, не

відводячи погляду од води. — Камо-джан, швидше відчепи кінець невода... швидше, а то подушить усю рибу, проклята!

Камо відчепив кінець вірьовки. Вони витягнули невід з води, в якому заплуталась дивна тварина. З ніздрів її, повільно збігаючи по вусах, витікала вода.

— Тягни в цей бік! Ой, хлопчику, розірвала невід, клята! Тепер може втекти, тягни сюди, — гарячився дід.

Але даремно хвилювався старий мисливець. Одна лапа видри заплуталась у розірваному неводі і не давала змоги їй втекти.

— Гей, Григоре, удар її своєю палицею по голові. Чого ти стоїш? — кричав дід Асатур.

— А якщо вона раптом здохне, — удавано серйозно відповів Григор.

Армен глянув на його палицю, відвів був погляд, але зразу ж обернувся і сказав:

— Підожди, не вбивай, сфотографуй спочатку. — І він навів свій фотоапарат на звіра.

Видра, напружуючи всі сили, намагалася вирватися з невода, наповненого рибою. Лапи в неї були дуже короткі, широкі, схожі на плавці, вона незграбно повзала на черевці, загрибаючи під себе пісок. Сіра мокра спина звіра виблискувала на сонці, немовби на ній не було шерсті. І коли видра, дедалі більше заплутуючись у неводі, перевернулася на спину і на сонці блиснуло її світле черевце, хлопчикам здалося, що такого жовто-сріблястого хутра нема в жодній тварини в світі. Але старий Асатур знав, що такий чудовий блиск має лише жива тварина, а після її смерті хутро поступово втрачає свою чарівну красу. Він витрусив невід на траву. Незважаючи на те, що частина риби втекла через дірки, улов був багатий.

Старий зібрав форелі, оббілував видру і тоді заходився лагодити невід.

Робота кипіла в його руках. Він поспішав, щоб перепинити шлях риби, яка тепер вільно пливла річкою.

Хлопчики захоплено дивилися з берега на «велике переселення» риби. Сонце, мов величезний прожектор, просвічувало річку так, що на дні її видно було

золотистий пісок, а в прозорій глибочині яскраво виблискували сріблясті форелі.

Куди вони пливуть? Чому залишають безпечні глибини Севану, наражаючи своє життя на небезпеку в мілководних місцях, де зустрінуть вони на своєму шляху тисячі ворогів — і рибалку з сіткою, і видру, і баклана, і чаплю?..

Над Севаном часто віють буйні холодні вітри. В такі дні його шалені хвилі з великою силою б'ються об берег, розбиваючи навіть базальтові скелі. Як же матері-риби можуть довіряти долю своїх дітей цій страшній силі? Напрвесні вони поспішають із Севану в бік Гілли, а там струмками, що стікають з гір, пливуть ще вище. Весь час вгору і вгору, до холодних джерел.

Цей хід риби з Севану в бік гір відбувається в усіх річках і струмках, які впадають в озеро. Риба так далеко відпливає од нього до мілководних місць, що іноді, проходячи повз струмки, помічаєш відкриті спини риби і дивуєшся, звідки в цих мілких місцях може взятися така крупна риба. В цей час її легко ловлять не тільки сільські хлопчики. Вовки й лисиці також стають «рибалками».

Але чи не заважаємо ми цим самим розмноженню риби? Очевидно, заважаємо. Проте гляньте туди, де стоять наші хлопчики, недалеко від того місця видно червоний дах нового будинку — це рибозводня Рибтресту. Тут щорічно виводяться з ікри 60 мільйонів мальків, яких випускають в озеро. Чи ж повернеться їх стільки з гір?..

Стежачи за ходом форелі, хлопчики попрямували до верхів'я річки, яка перетинала зелений луг. Пройшовши кроків із сто, вони досягли озера Гілли. Звідси брала початок річка, що має в довжину лише 120 кроків. Це найкоротша річка в світі. Вона перетинає перешийок, який відділяє озеро Гілли від Севану. І коли ясного сонячного ранку дивишся здалеку на барвистий луг, то здається, що кокетуюча красуня в зеленій оксамитовій сукні лягла відпочивати між двома озерами, і на її сукні сяє гарний сріблястий пояс.

Цей пояс — річка Гілли.

Таємниче ревіння

Недалеко від річки Гілли лежить село Лчаван. Воно притулилося до схилу гір, обернувшись спиною до Чорних скель, а лицем до Севану.

Була неділя. Знайомі вже нам хлопчики, головні герої цієї книги, лягли відпочити в зеленій траві на березі річки. Вони прислухались до голосів водяних пташок, іноді мовчки поглядаючи на мінливій воді озера.

— Але ж ми запізнюємося! — звернувся Камо до товариша. — Ти знаєш, скільки водоймищ в озері Гілли, і всі вони схожі одне на одне. Заблудимо... І Грикор побрів кудись за телятами.

— Добре було б, якби дідусь Асатур погодився піти з нами, — сказав Армен.

— Дідусь не піде. Жодна стара людина з нашого села не була на Гілли. Адже ти знаєш, що розповідають старі люди про таємниче ревіння на озері.

— Не треба тоді говорити дідусеві, що ми хочемо довідатися про таємниче ревіння... Але як же нам умовити його?

— Скажемо, що на полювання зібralись!.. Я вдачу дідусеву знаю добре. Нагадай тільки про полювання — все забуде.

— І про вішапа¹ забуде?

— Навіть і про вішапа забуде. Карта озера в тебе?

— Так, у мене.

— Ну, пішли. Якщо дідусь не піде з нами, то ми по цій карті будемо орієнтуватися і всі водоймища оглянемо.

Камо і Армен підійшли до діда Асатура. Він сидів на березі річки.

В очеретах лунали голоси качок, хвилі Севану набігали на берег з дивними звуками — цоп-члуп, цоп-члуп...

І десь в очеретах озера Гілли серед тисячі звуків раптом пронеслося страшне ревіння: «Болт... бо-олт... болт!» Це ревіння століттями жахало прибережне населення.

Хлопці насторожились. Підійшов Грикор.

— Дідусю, а ти віриш, — почав Камо, хитро підморгнувши товаришам, — що це

¹ В і ш а п — дракон.

реве диявол, вигнаний з пекла Чорних скель?

— Так люди кажуть... Звідки я знаю, синку... Коли нашій тітці Тарлан вірити— це дев'... А покійний мій кум Мукел запевняв, що білий водяний буйвол... хіба я знаю... Батько мій розповідав...

Але побачивши, як тремтять у хлопців плечі від ледве стримуваного сміху, старий Асатур крикнув:

— Знову смієтеся з мене?.. Шибеники!..

Хлопчики бурхливо засміялися.

— Може, там гине душа Мукела, і він кличе свого кума Асатура на допомогу? — запитав Грикор.

Старий похитав головою і пробурмотів собі під ніс: «Ех, народ, що мені робити з цими поганцями».

— А ти чого пирхаєш? — накинувся він на Григора.— Якщо твої телята забредуть в посіви, намну тобі вуха, хлопче, не подивлюсь, що ти школяр. І навіть ти зв'язався з тими телятами?

— Дідусю, я вирішив стати освіченим пастухом,— відповів Грикор.— Піду в зооветеринарний інститут. Закінчу навчання і вирощуватиму в нашому колгоспі телят завбільшки з буйвола...

— Непогано зробиш,— сказав дід, попихкуючи люлькою.— Але людині треба вміти книгу природи читати...— І після хвилиної мовчанки старий додав:— Адже не все ти знайдеш у книжках, а в природі, в житті — чого тільки немає...— Заглибившись у свої думки і глянувши на весняне сонце, дід Асатур вів спокійно далі: — Отакий він, світ... Знову з смертного одра підвівся, розцвів: у шовк та оксамит убрався... Скільки таких весен минуло, скільки таких, як я, мисливців, не розгадавши таємниць природи, покинули білий світ, а озеро Гіллі як було, так і є. І скільки негод, зимових холодних вітрів не пронеслось би над ним, щовесни воно молодіє, розцвітає і одягає смарагдове вбрання. Такий уже світ. Після смерті приходить життя. І все живе... Скільки років ти вчишся, Камо? — звернувся він раптом до свого внука.

— Вісім...

— А я шістдесят літ читаю книгу природи, читаю і кінця-краю не бачу. Отак, любий, кожен повинен вивчати життя, одного шкільного підручника замало...

— Дідусю, про все, що ти читав у книзі природи, написано і в наших підручниках,— підморгнувши товаришам, сказав Армен.

Дід Асатур, здавалось, образився і здивувався:

— Як це може бути? Коли все написано в книгах, то скажи мені, звідки стільки птахів прилітає на озеро Гіллі весною?

— З півдня Муганських степів, з берегів Індійського океану, де вони зимують,— без вагання відповів хлопчик.

Дід здивовано підвів брови:

— Ну, тоді хай ваші книги скажуть, чому одні з цих пташок, що ось зараз купаються в озері, красиві, а інші — сірі, подібні до каменю, незграбні? Чому природа не створила їх усіх або красивими, або некрасивими?

— Це зовсім легке запитання,— сказав Армен.— Красиві, гарно забарвлені,— це самці, а решта — самки. В природі самці кращі за самок.

Дід Асатур від здивування припинив свою роботу. Те, що він вважав за результат піввікових спостережень, виявляється, знає якийсь хлопчик (і, може, навіть усі школярі знають!) як незаперечну істину.

— Коли ти й це знаєш, то скажи, чому самці кращі, чому природа створила їх красенями?

— Щоб своєю красою чарувати самок...

— Мій хлопчику, ти просто вчений. Звідки ти стільки знаєш?

— Про це писав ще Дарвін, — відповів Камо замість товариша.

«Цей Дарвін був, мабуть, мисливець», подумав дід Асатур, але, не маючи наміру складати зброю перед Дарвіном,— бо хто ж це бачив, щоб інші знали природу краще за відомого в краю мисливця Асатура,— він пустив у хід проти Дарвіна і школярів «важку артилерію».

— Ну, коли Дарвін стільки знає, то нехай він скаже, чому в болотяних птахів довгі ноги і дзьоб? Погляньте на ту чап-

¹ Дев — злий дух.

лю, чи на того маленького бекаса — тіло у нього завбільшки з куряче яйце, а ноги, як у курки, і дзьоб у два рази довший за курячий. А ту білу пташину бачите, що стоїть на одній нозі?.. Ну, скажіть самі — до чого ж потворна довжина... А чому у ворони дзьоб і ноги короткі? — і дід переможно поглянув на хлопчиків.

— Це тому, — спокійно відповів Армен, — що ці птахи дістають поживу з води: черв'яків, рибок, жаб, мох. Коли б у них були короткі дзьоби і ноги, то вони б голодували... Скажемо прямо: у кого були короткі, ті голодували, вони вимерли, а в кого довгі — залишилися жити.

Ця відповідь зовсім здивувала діда Асатура, але він не здавався:

— Ану скажіть, чому дикі кози з весни до осені живуть і пасуться окремо від козлів? Еге ж! Я сам бачив, самці ходять в одному стаді, самки — в іншому, немовби хтось їх відокремив, і так до грудня місяця.

Хлопці, здивовані, мовчали: вони в книжках не читали про це нічого.

— Ото ж бо, любі. Це вам не мацун¹ з хлібом їсти, — зауважив іронічно старий. А тоді почав пояснювати: — Якщо хочете знати, ці тварини живуть окремо до осені тому, що теляться в теплі весняні дні, коли зелень буяє. А коли б вони телилися взимку, то і матки і потомство гинули б від холодів і браку паші. Так-то, синку, в природі все розумно влаштовано.

— Це не те, що природа так розподілила, а в боротьбі за існування тварини набули ці навики, — відповів Армен сухо. Йому було прикро, що це явище, описане Дарвіном, він одразу не зміг пояснити.

— А хто це сказав, що не природа розподілила? — погарячився дід.

— Дарвін.

— Дарвін? — здивувався дід Асатур. — Ну, значить, Дарвін ходив по наших стежках... А проте знай, що ми й без Дарвіна все це бачили й розуміли. — Він трохи помовчав, потім додав: — Якщо твій Дарвін хоче знати всі таємниці природи, він повинен покликати всіх мисливців й запитати: «Ану, скажіть, що ціка-

вого ви бачили в полях і лісах?» Одній людині всього, що робиться в природі, не охопити...

— Ну, від ваших суперечок ситим не будеш, — втрутився Грикор. — Давайте краще вогнище запалимо. Бачите, який до нас шашлик летить, — він показав на зграю качок, що пролітала над ними, почав хутенько збирати хмиз.

— Навіщо тобі вогонь в такий сонячний, райський день? — запитав дід.

— Апетит мій хоче смаженої качки, дорогий дідусю, — відповів серйозно Грикор з комічним виразом обличчя. — В пам'ять про душу твого кума Мукела підстрілив би ти, дідусю, одну качку...

— Але ж зараз вони несуться, синку. Шкода.

— А селезня не шкода, убий селезня.

— От шибеник, як же в зграї розбереш, де качка, а де селезень?

— «Я — мисливець! Я — мисливець!» Ось воно твоє уміння, — сказав Грикор, насміхаючись із самолюбства старого Асатура.

— Ах ти, чортеня погане!..

— Слушна хвилина, щоб умовити його, — шепнув Камо на вухо Арменові.

— Дідусю, ти ж обіцяв навчити нас мистецтва полювання, — почав Армен, — відкрий нам його таємницю, адже це книга природи...

В цей час із села надійшли колгоспні рибалки. Один з них вигукнув:

— Оце так улов! І видру вбили, діду Асатур? Чудесна шкурка. Мабуть, на шию своїй старій надінете?

Дід спідлоба поглянув на нього.

— Поспали б ще трохи. Чому так рано прийшли? Ну й рибалки, клянусь бороною, коли б на вас понадіялись, то з голоду повмирали б ті, що в полі працюють...

— Дідусю, запізнаємось, — підганяв Камо.

— Від них не відчепишся. А ви рибу розберіть, бо зіпсується на сонці, — сказав дід рибалкам і попрямував до озера Гіллі.

А Грикор давав настанови своєму приятелеві-пастуху:

— Доглядай телят, бо ми йдемо на

¹ Мацун — кисле молоко.

полювання. Сам знаєш, яке без мене полювання.

На березі озера дід Асатур зупинився замислившись.

— Любі діти, дайте мені спокій, в це прокляте озеро я не зроблю й кроку.

— Зробиш, зробиш! — вигукнули хлопчики.

Вони силою зтягли маленького дідуся разом з Чамбаром у човен і з шумом замахали веслами, скеровуючи човен на середину озера Гіллі.

Човен тихо плыв по широкому озеру. Лякливо лиски, ще здалеку побачивши його, ховалися в очереті. Качки — розумніші. Вони і далі спокійно плавали, але як тільки човен наближався на відстань рушничного пострілу, з шумом здіймалися вгору. Чамбар лише облизувався. Гусей ніде не було видно: вони дуже обережні. Їхні голоси долинали здалеку, хтозна з якого з маленьких островів на озері.

Дід Асатур з пристрасною завзятою мисливця проводжав поглядом зграї диких качок.

— Оце, діти, селезень, — сказав він, показуючи на качку із зелено-рябою шиєю. — Ех, і красень же! Як виблискує на сонці... Погляньте, як змінюються його кольори при найменшому повороті голови. Шкода вбивати такого гарного птаха.

Качка, яку показував дітям дід Асатур, спокійно прогулювалась на протилежному боці острівця.

— Стріляй, дідуся, стріляй! — напоягав Камо, охоплений мисливським запалом.

— Справжній мисливець спочатку підніме птаха на крило, а тоді вже стрілятиме, — повчав дід. — Майстерність не в тому, щоб убити, а в тому, щоб знати, як убити. Треба вміти підстрілити птаха в польоті, — так, як наш голова колгоспу Баграт підбив фашистський літак.

Раптом він побачив зграю качок, що пролітала, і вів далі свій мисливський «урок»:

— На такій відстані треба націлятися в кінчик дзьоба. Поки шріт долетить, качка троха пролетить вперед, і шріт влучить їй в самісіньке серце. А коли стріляєш з більшої відстані, то націляйся перед дзьобом... А як би ви думали? В

усіх справах розрахунок потрібний. Людина у вашому телячому віці не витримує, націляється в середину зграї, думає, може, хоч в одного влучу.. А це і не розрахунок, і не вміння. Яка б не була велика зграя, націлятися треба в одного птаха і твердо знати, що той один — твій. Ну, коли вцілиш і в сусіда його, то тим краще. І ще, любі, знайте, що в кожній пташки погано захищена спина. У птахів груди, як панцир. Це для того, щоб шріт не пробив. Так воно часто й буває. Отже, стріляйте завжди ближче до стини.

В цей час над їхніми головами пролетіла велика зграя качок.

Дід Асатур, націлившись, вистрілив. Два селезні, що летіли на чолі зграї, плюхнулися в озері. З очерету почувся різкий дитячий крик.

— Хто це там?... — здивовано прислухалися діти.

Чамбар кинувся у воду за вбитими селезнями. За собакою — Камо. Дід Асатур, Армен і Григор налягли на весла, поспішаючи до місця, звідкіля долинув дитячий крик.

Камо, ступивши на протилежний берег острівця, застиг від здивування. У величезних ночвах, які спокійно погойдувались на хвилях, сиділа дівчинка в червоному платтячку, тримаючи в руках весло.

Побачивши хлопчика, вона високо підняла вбитого селезня і сказала з усмішкою:

— Поглянь, з води витягла.

— А другий де?

— Другий? Он собака несе...

З води вибирався, обтрушуючись, з качкою в зубах Чамбар.

— Це ти, Асмик? — вигукнув Камо, впізнавши дівчинку. — Ану, пришвартовуй до берега.

Асмик уміло підвела свої ночви до берега і легко вистригнула на землю. Це була дівчинка років чотирнадцяти з блискучими темними очима. Прикривши рукою очі від сонця, вона дивилася на Камо і посміхалась.

— Чому ти кричала? — нарешті запитав він.

— Після твого пострілу дві качки просто з неба звалилися біля мого човна.

Одна мало не на голову... Але зараз я вже не боюся,— сказала вона і засміялась, блиснувши двома рядками білих зубів.— Ти сам? — запитала дівчинка.— А де твоя рушниця? — і обернулася лицем до озера.— Яке прекрасне наше Гіллї!.. Яке тут повітря!.. Я тут від раннього ранку...

Чамбар, віддавши качку дідові Асатуру, повернувся на острів і, підійшовши до Асмїк, тривожно заскімляв.

— Просить у тебе качку,— пояснив Камо.

— Качку? Ні, це моя здобич, не віддам! — гукнула дівчинка до собаки, ховаючи селсзня за спину.— Ну, гаразд, не ображайся, на, на, візьми...

Чамбар весело кинувся у воду, несучи здобич господареві.

— Поїхали, Асмїк, а то мій дідусь подумає, що я потрапив у пашу вішапа.

Дід Асатур, побачивши дівчинку, вражений, запитав:

— Чия це дочка? Що вона тут робила?

— Дочка тітки Анаїд.

— Якої Анаїд? Ланкової тютюнової бригади?

— Еге ж.

— Ну і що ж ти тут робила? Як тебе мати відпустила саму, дочко?

В голосі діда звучали подив і тривога:

— Дівчинко, серце лева ти з'їла, чи що, коли наважилась сама забратися в це прокляте озеро?.. Ну й дівчата тепер, хоч тримай їх на прив'язі...

Всі засміялись.

— І що ти збираєшся робити в цьому озері, дитино моя?

— Я збираю ячка,— відповіла дівчинка.

— Які ячка?

— Гусячі, качині, отих чорних курочок... Збираю ячка всіх птахів.

Цікавість діда і хлопчиків дедалі зростала: «Якась незвичайна дівчинка. Ні буйвола, ні дева, ні вішапа не боїться».

Раптом Асмїк сказала з образою в голосі:

— Але той хуліган Сето кидає камінням у зібрані ячка...

— Де він? Зараз я йому дам! —

вигукнув дід, схопившись за звичкою за посріблену рукоятку кинджала.

Старий мисливець з рушницею в руках, зігнувшись, ступив до очерету, з протилежного боку якого вискочив підліток і кинувся навтіки. Дід грізно посварився на нього пальцем і гукнув:

— Облиш з цією дівчинкою жартувати, бо інакше, клянусь бородою, намну вуха...

Довгий час Асатур не міг заспокоїтись.

— Який же син може бути у такої матері?.. Кажуть же, що яблуко від яблуньки недалеко котиться.

— До яких пір це буде продовжуватись?.. Зовсім неслухняний хлопчисько,— понуро сказав Камо і звернувся до Асмїк: — Що ви робите з такою кількістю ячок? Мабуть, яечню готуете? Дику яечню!

— Скажи: мисливську яечню,— поправив його Грикор,— оце, мабуть, смачно!

— Яечню не робимо,— простодушно відповіла дівчинка,— а підсипаємо квочку, виводимо пташенят... таких гарненьких, рябеньких...— І, помовчавши, додала: — Коли батько був на фронті, нам з мамою деякий час було скрутно. Тоді ми почали ходити до Гіллї і збирати ячка диких качок. Збирали, підсипали квочку, виводили пташенят... Це нам дуже допомогло.

— Як же не допомогти! Смажена качка всякій справі допоможе,— підтвердив Грикор.

Асмїк засміялась.

— А коли вони виростуть, то не тікають? — запитав Армен.

— Якщо крила підрізати, то як же вони полетять? — відповіла дівчинка і поглянула на хлопчиків так, ніби сказала: «Які тугодуми ці хлопчики!..»

— Еге ж, крила треба неодмінно підрізати,— вставив слівце дід Асатур,— як би не доглядав їх, житимуть в тебе лише до осені, а коли випаде сніг — «до побачення», полетять у теплі краї...

— Ну, а коли зграї вже відлетіли? — запитав Камо.— Все одно полетять? А шлях як знайдуть?

— Знайдуть. У природи свої зако-

ни,— сказав старий.— Якщо яйце чорногуза покласти під квочку і виводок потім тримати до осені під замком, а восени випустити — сам-самісінький полетить в Іран, в Індію... Це вже в них у крові, передається від батьків... Ану поклич свого Дарвіна, подивимося, як він з'ясує це питання,— додав він.

Хлопчики засміялися.

— Проте ці спадкові звички людина може змінити,— сказав «учений підліток» (так називав дід Армена за його розум).— Для цього треба, щоб дикі качки кілька літ жили в селі, змішалися з свійськими, набули нових звичок і забули старі.

А Камо вже думав про інше.

Він завжди вражав товаришів надзвичайними планами, які щомиті визрівали в його голові. І ось тепер у нього з'явилася цікава ідея.

— А чому б нам не влаштувати ферму диких птахів? — звернувся він до товаришів.

— Як?

— Дуже просто. В очеретах Гіллі є багато яечок, ми зберемо їх і виведемо в інкубаторах пташенят.

Асмик усміхнулася, блиснувши своїми білими зубами. Їй сподобалась пропозиція Камо.

— Яких гарних пташенят я вам введу,— гаряче сказала вона.

— А де ж ті яечка, що ти збрала? — спитав Грикор.

— Там,— відповіла вона, махнувши рукою.

Хлопчики швидко відшукали в очереті кошик, повний різнобарвних яечок.

Кошик вони взяли до човна.

— Дідусю, поглянь, скільки яечок збрала Асмик,— радів Камо.

І Асмик, щаслива, схвильована, радо усміхаючись, поглядала то на одного, то на другого хлопчика.

Дід Асатур уважно перебирав у кошику яечка.

— Доню моя, оце яечка чайки, з них вилупляться гарні білі пташки. Але їхнє м'ясо не смачне, вони самі їдять м'ясо. Відберіть ці яечка і віддайте Рибтресту, адже одна така пташка з'їдає два-три пуди рибних мальків на рік. Багато риби

гине від них у Севані. Збирати їхні яечка — не гріх.

— А це чий? — показав Камо на яечка, завбільшки з курячі, немов посипані зеленуватим піском.

— Добре ти зробила, дівчинко, що збрала ці яечка. З них вилупляться сірі чаплі, що живляться рибками. Відберіть їх і передайте Рибтресту.

— Ну, а це що за яечко? Ніби вимазане кров'ю, що засохла на ньому, а на крові дрібні темні цяточки? — здивовано запитав Грикор, показуючи на приплюснуте довге червонобрунатне яечко.

— Це яечка гагари. М'ясо її пахне рибою. Відберіть і ці.

Коли всі яечка, названі дідом, було відібрано, в кошику залишилось найбільше сіруватобілих яечок качки-крижня. Були тут яечка сірих і мармурових качок, шилохвосток, синьої качки, казарки, чирки.

Дід Асатур знав не тільки те, які яечка у якого птаха, він знав багато чого іншого і поспішив поділитися своїми знаннями з дітьми.

— Ви бачите — все розумно створила природа. Наприклад, деякі яечка забарвлені, як очерет, у інших відтінок ґрунту з його найрізноманітнішими кольорами. А яечка свійської курки завжди білі. Чому це так?

Асмик крадькома глянула на Армена і, вагаючись, відповіла:

— Бо свійським не треба ховати свої яечка.

— Вірно, дочко...— зрадів старий.

— А яечка диких пташок повинні мати колір їхнього оточення, щоб вони були непомітними для ворогів,— додав Камо.

— Молодець! Не був би ти моїм онуком, щоб не розумів діянь природи,— сказав не без гордощів дід і поцілував Камо в чоло.

— А це, мабуть, яечка червоної качки. Адже червона качка найбільша. Погляньте, яке велике,— намагаючись показати свої знання перед дівчинкою, сказав Грикор. Але відразу ж пошкодував, що вихопився.

— Коли б хтось інший сказав таке — нічого, а ти ж весь час серед природи і

не знаєш, що червона качка не гніздиться в болотах,— обірвав його Асатур.

— А де ж? Адже всі пташки виводять своїх пташенят в болотах, в очереті,— поцікавився Камо.

— В тім-то й справа, що всі в болотах, а червона ні.

— А де ж?

— Он там, на скелях гори Далі-Дагу.

— На скелях?.. Качка — на скелях?!
Далеко від води? — здивувався Армен.

Не менше були здивовані й інші.

— Чому вони не мостять гнізд біля води? Біля води зручніше, вилупляться качата — і просто у воду... І корму в болотах більше,— сказав Камо.

— Хіба я знаю!.. Ми люди не вчені, книг не читаємо, звідки мені знати таке,— відповів дід.— Хай ваші вчені скажуть.

— Вчені, що написали книги, не могли з'ясувати цього, дідуся,— сказав Камо, непомітно підморгнувши хлопцям. Йому хотілося задобрити самолюбство діда і викликати його на розмову з цього цікавого питання.

— Еге ж, кажуть, що вчені не змогли. І не зможуть. Це ж не жарти — шістьдесят років блукаю горами й долинами... Вчені про це мусять питати у нас, мисливців! Кажу ж, що треба книги природи читати... Може, ви помітили,— ця качка вся червона і дуже ляклива.

— Так,— відповів Камо,— червоні качки завжди тримаються далеко від берега.

— Але чому ж вони такі лякливі? Тому, що червоні. Свого кольору бояться: куди не поткнеться — її враз помітять лисиця, видра, дика кішка Тепер ви мені скажіть, чи може червона качка висидіти на яечках в очереті чотири тижні?

— А й справді, вороги відразу помітять її! — здогадалася Асмик.

— Виходить, коли б червоні качки не неслися в скелях, їх давно вже не було б. Якщо ви хочете на своїй фермі мати червоних качок, то доведеться зійти на скелі Далі-Дагу.

— Ну, то влаштовуватимемо ферму чи ні? — нетерпляче запитав Камо.

— Всі яечка, що я збрала, віддаю вам,— оголосила Асмик ніяковіючи.

— Спасибі, але цього мало. Ми повинні організувати справжню ферму, на кілька сот ячок.

— Те, що ви говорите,— курям на сміх. Хто це бачив ферму диких птахів?— вигукнув Грикор.

— Не бачили — побачать! — рішуче відповів Камо.

В що мить з озера долинуло страшне ревіння: «Болт... бо-олт... болт!..»

Дід Асатур перехрестився, щоб ніхто не помітив, і позадкував від озера.

— Ні, любі мої, я в це сатанинське озеро не полізу,— сказав він, замахавши руками.

Діти стояли, немов закам'янілі, наче їх облили холодною водою.

«І що це за ревіння?» подумав Камо і звернувся до товаришів: — Друзі, це ревіння, мабуть, має якусь просту причину, якої не знали наші предки і жили віками заляканими...

— Причина відома,— важко дихаючи, почав дід Асатур,— мій покійний кум Мукел казав, що... Не треба сміятися. Це диявол, якого вигнали з пекла...

— Повинні ж ми, нарешті, з'ясувати причину цього ревіння! — вигукнув Камо схвильовано.— Поїдемо і побачимо на власні очі.

— Дитино моя, відмовся од цього небезпечного задуму. Це — прокляте озеро,— намагався переконати внука старий мисливець, відчуваючи разом з тим гордість, мовляв, «кров мисливця Асатура тече в жилах онука».

Армен і Грикор поглянули один на одного, потім на Асмик. Особливо був вражений Грикор, який не раз чув страшні казки діда Асатура і був під великим впливом їхньої чарівної сили.

— Якщо я піду, хто буде біля телят? — спробував він відмовитись.

— Он іде пастух,— сказав Камо, показавши на Вану, який ішов з палицею на плечі.

— Еге-еге! Як добре, що він іде... — нещиро зрадів Грикор.

Діти сіли в човен. Грикор підвів руку, немовби хотів доторкнутися до уявної бороди.

— Чи не дав би ти нам, дідуся, селення? Може, справді, зустрінемо вішапа?

Кинемо йому в пащу селезня, а самі втечемо...

— Ти саме такий, щоб вішапу віддати! На, візьми на шашлик,— кинув дід Грикорові селезня в човен.

Плигнув у човен і Чамбар.

Дід Асатур, залишаючись на березі, побожно перехрестив дітей і щось забув собі під ніс.

— Ну, тепер ніякий диявол не підійде до нас,— спробував пожартувати Грикор.

Діти усміхнулися, але відчуття страху непомітно підкрадалося до їхніх сердець. Не боявся лише п'ятий «учасник» експедиції — Чамбар. З веселим скавучанням, висунувши язик, він нетерпляче рвався вперед, передчуваючи бажане полювання.

У казковому місті

— Армене, стеж по карті,— сказав Камо.— Але, мабуть, треба й позначки на шляху робити, бо тут можна й з картою заблудитися.

Озеро, по якому плив човен, було не більше кілометра в окружності. Діти до-

пливли до протилежного берега, і човен зупинився.

— Куди далі? — запитав Грикор.— Назад?

— Шкода! — промовила Асмик.— Я думала, ми довго плаватимемо, а тепер — назад?

— Ми попливемо вздовж берега — з його східного боку повинен бути прохід у другий басейн,— сказав Армен.

Камо і Грикор знову взяли за весла, і човен повільно поллив уздовж жовто-зеленого берега.

Стіна високого очерету здавалася безкрайньою. Але враз у ній відкрилося щось подібне до входу, і Камо ввів туди човен. По обидва боки входу природною загорожею підіймався високий очерет.

В цьому коридорі-протоці було так вузько, що хлопчикам важко було гребти. Ставши на середині човна, Камо працював одним веслом, поперемінно загрибаючи воду то зліва, то справа.

Верхівки очерету зійшлися і утворили над протокою арку, що не пропускала сонячного проміння, і вода тут здавалася чорною, як чавун. Але ось коридор звернув ліворуч, і діти побачили інше озеро.

Це озеро було менше, ніж перше, але таке ж сонячне, ясне... Срібна поверхня його, в рамці яскравих золотисто-смагдових заростей, була вкрита зграями птахів.

Гуси, качки, гагари та інші птахи, що заволоділи озером, побачивши човен, сполошилися і з гелготанням знялися над водою. Повітря сповнилося шумом крил.

Чамбар не втерпів. Він скочив, шаленим гавканням виявляючи свою радість, і довго не міг заспокоїтися, скімлячи і облизуючись червоним язиком.

— Яке чудесне озеро! — вигукнула Асмик.— Гляньте-но тільки, яке ж воно красиве!

— Так! — сказав Грикор, жадібно поглядаючи на очерет, який кишив дичиною, і ковтнув слину: — Скільки тут смачного!.. — пожартував він.

На середині озера виднівся острівець, зарослий очеретом.

Коли човен підплив до острівця, з його берега шмигнула і сховалася у воді видра, що вигрівалася на сонці.

— Ех, якби дідушева рушниця була зараз зі мною! — журно зітхнув Камо.

— Куди ви гребете? Треба на той бік, вихід мусить бути там, — сказав Армен

Вихід виявився протокою, ще темнішою і тіснішою, ніж перша. Гребти було неможливо.

— Пливімо назад, — сказала Асмик, боязко поглядаючи на похмуру воду протоки, яка здавалась пробитим у горі тунелем.

— Що б там не було, треба проїти, — відповів Армен і додав: — Тут ми навіть скоріше пропливемо, ніж на веслах. Беріться за очерет, тягніть його до себе... Отак...

Камо і Грикор схопилися за очерет, який ріс обабіч протоки, потягли до себе, і їхній човен легко ковзнув уперед.

Дитячі серця стислися: куди ж введе їх цей чорний тунель?

А в протоці ставало дедалі темніше. Шатро, створене густим листям очерету, було тут зовсім низьке і торкалося голів дітей, які сиділи в човні. В захищеній од вітрів і сонця воді, в її нерухомому мороці буйно розрослися водорості. Дно протоки наче було покрите товстим темнозеленим мохнатим килимом, бахрома якого цупко облутувала ніс і боки човна. Що далі, то вужчою ставала протока, густішими водорості. Човен нарешті зупинився. Водорості облутали його тепер з усіх боків, створивши сплетіння, з якого, здавалося, він уже не зможе вибратися.

— Армене, куди ти завів нас? — запитала схвильовано Асмик.

— Пливімо назад! — вигукнув Грикор.

Діти спробували зрушити човен назад, але він не піддався. Його широка

й тупа корма не могла розірвати сплетіння водоростей.

Діти зніяковіли.

— Може, вийдемо на берег? — запропонував Армен.

— Ну й затягне нас там! — заперечив Камо. — Сама вода, болото... Та й куди податися? Лише озеро навколо...

— Тоді що ж, помирати тут з голоду?.. Молодці ми будемо! — розсердився Грикор. — Треба просуватися назад.

— Ні, коли вже просуватися, то тільки вперед! — вигукнув Камо і, схопивши весло, почав сердито обрубувати ним водорості перед човном, розкидаючи їх на всі боки, наче волокна мокрої зеленої шерсті.

Допомагати Камо, взявши друге весло, заходився Армен, а Грикор з Асмик обривали водорості руками. Поволі шлях розчищався, і човен потихеньку, немов черепаха, посунувся вперед. Нарешті, після довгих і важких зусиль, дітям вдалося перемогти водорості, і човен вирвався з похмурої протоки в інше, світле водоймище.

Діти з полегкістю зітхнули. У них одлягло від серця: неначе з темної в'язниці вирвалися вони на волю.

— Гуси, гуси! — захоплено вигукнула Асмик.

Велика зграя гусей злякано злетіла в повітря, сповнюючи його тривожним гелготанням. Яскраво блиснули на сонці білі крила.

— Ми просто в казкове місто потрапили, з водяними вулицями, — раділа Асмик. — Глянь, глянь, Камо, адже це справжнє місто! Армене, Грикоре, бачите, он майдан, а на ньому — пам'ятник, — показала Асмик на високий куц очерету, що ріс із води посередині широкої гладіні озера. — А хіба не подібний до фортеці он той острівець з очерету? До вежі не подібний? Ні, це казка, це казка, Камо!..

— Ми запливли в найглухішу частину озера, дивіться, і птахи не бояться нас, — сказав Армен. — Киньте весла, я зроблю знімок.

— Сфотографуй, Армене, і «пам'ятник», і «фортецю», — просила Асмик.

Вони все пливли вулицями-прото-

ками цього дивного «водяного міста». Інколи така «вулиця» обривалась несподівано, човен натикався на очеретяну стіну, і дітям важко було вибратися назад... Інколи протоки схрещувались або йшли паралельно, і нарешті всі «вулиці», «провулки» злились в один широкий, світлий «проспект», з якого брала початок найкоротша в світі річка, що впадала із Гілли в Севан.

Настрій у всіх був чудовий. Забулися всі жахи. Ніхто не згадував вішапа, лише Чамбарові було невтямки, чому ніхто не стріляє, коли навкруги сила-силенна птахів. І, мабуть, з сумом згадуючи свого господаря-мисливця, він жалібно скавучав і неспокійно крутився в човні.

— Давайте зупинимось тут і наберемо яєчок,— запропонував Армен і враз почервонів: чи не подумають товариші, що він злякався вішапа?

— А таємниця? — запитав Камо, пильно глянувши на приятеля.

— Треба спочатку точно довідатись, де саме реве вішап,— сказав Армен.— Можливо, ми вже пропливли повз те місце?

— Почекаємо тут, він скоро нагадає про себе.

— А мені хочеться пливати далі, хочеться довідатись, що є в інших басейнах,— нетерпляче поривалася вперед Асмик. Великі чорні очі дівчинки неспокійно поблискували, жадібно вбираючи в себе все, що було навколо.

А вішап ніби підслухав Камо. Майже в цю мить зовсім близько розляглося його оглушливе ревіння: «Болт... бо-олт... болт!..» Дітям здалося, що під ними захитався човен... Скочив і уривчасто загавкав Чамбар. Захоплення Асмик змінилося жахом.

Човен зупинився. Асмик, шукаючи захисту, дивилась на Камо.

— Ну, тепер зрозуміло, де він. Пливімо прямо туди! — наказав Камо.

Хлопчики мовчки підкорились і гребли далі, скеровуючи свій човен в таємничу глибочінь озера Гілли.

Що далі, то більше перед ними відкривалось нових красот природи. Але діти не помічали їх зараз.

Човен зайшов у нове маленьке озеро. Воно не було таке спокійне, як інші. Вода в ньому, здавалося, поволі кипіла, як в казані, поставленому на невеличкий вогонь. На ній набігали і одразу ж гасли, розходячись колами, великі бульбашки.

— Що з водою? — запитала Асмик.

— Може, джерела? — припустив Камо.

— А що ж? — впевнено відповів Армен.— Подумай, скільки тут води! З гір в Гілли впадає всього два струмки, а витікає ціла широка річка.

— Вода і справді немовби джерельна,— підтвердила Асмик, занурюючи у воду руку.

— Через те, коли в селі джерела висихають, всі п'ють цю воду. Але звідки тут стільки води? Вона мусить текти сюди з якогось великого водоймища...

— Та хіба ж може бути стільки джерел? — недовіжливо пробурчав Григор.

Армен відкрив було рота, щоб повідомити Григорові, але в цей час знову пролунало грізне «болт... бо-олт... болт!..» на цей раз ще протяжніше і страшніше. Здавалося, під водою і справді ревів скажений буйвол, викликаючи на бій противника.

Але Камо гріб далі, залишаючись (принаймні з обличчя) спокійним. Його розбирала цікавість, і він настійливо продовжував вести човен в тому напрямі, звідки долинали таємничі звуки.

— Я боюсь, я не хочу туди! — просила Асмик.— Висади нас, Камо!

Камо знизав плечима, але, помітивши, що дівчинка зблідла, вирішив виконати її бажання. Човен м'яко рушив і причалив до одного з острівців.

Камо перший вискочив на берег. Діти помітили, як острівець легенько гойднуло, а верхівки очеретів, що росли на ньому, захвилювались, наче на них подув, налетівши з гір, вітерець.

Камо розгублено зупинився.

— Що за дивний острів? — пробубонів він здивовано.

Попросивши у Григора весло, Камо копнув ним у себе під ногами. З дірки, пробитої веслом, бризнула вода.

— Оце-то так — острів без землі! — вигукнув він. — Під ним одразу вода... Це не острів, а якийсь кошик з водоростей і коріння очерету... Почекайте мене в човні! — крикнув він товаришам. — Я спочатку погляну на цей дивний острів... Чамбаре, за мною!

І Камо, розсуваючи очерет, подався вперед.

— Не рухайся, а то острів піде на дно, Камо, рідненький! — закричав переляканий Грикор, побачивши, як під ногами Камо, що грузли в зеленому килимі водоростей, хитається острів.

Армен ніяково подивився на Асмик і на Григора, наче питав їх, що робити. Потім, також вискочивши на берег, він гукнув:

— Камо, почекай, і я з тобою!

Під ногами Армена острів так само хитався і пружинив, ніби це була велетенська гумка, покрита очеретом і зеленню.

Обійшовши щасливо острівець, Камо з Арменом повернулись до човна.

— По-моєму, — говорив Армен, — коріння сплелось, наче линви, і опустилося на дно, а там затягло його мулом, і воно утримує наш острів міцно, ніби якорі.

— Ти глянь; він весь немовби повстяним килимом покритий, — сказав Камо. — Мабуть, очерет висичав, а під ударами вітру та граду розсипався і осідав на переплутані кореневища. Отак і виник цей килим.

— А якщо корені-якорі обірвуться? — запитала Асмик. — Що тоді?..

— Якщо обірвуться, течія понесе наш острів із Гілли просто в Севан разом з нами, — засміявся Камо.

Грикор і Асмик також вистригнули на берег.

— Погляньте, гуска! — закричав Грикор, побачивши в заростях гніздо і гуску, що сиділа на яечках. Недалеко від неї стояв гусак, оберігаючи гніздо.

Побачивши Григора, гусак зашипів так сердито, що той мимохіть відступив, але переляк, викликаний появою людини, все-таки переміг птаха, і він злетів. Залишившись без охорони, шумно б'ючи крилами, покинула гніздо і гуска.

— А яечка, яечка які! — кликав то-

варишів Грикор, діставши з гнізда двоє тьмяних безбарвних гусячих яечок. — Тут їх аж четверо, і кожне — завбільшки з дитячу голову! — як завжди, перебільшував він.

— Дай-но сюди! Ого, та ще й які міцні! — вигукнув Камо, пробуючи яечка на зубах.

Діти з цікавістю розглядали величезне гніздо. Воно було звите з стеблин, листя очерету, сухої трави і дбайливо вистелене м'яким гусячим пухом.

— Ці яечка візьмемо, вони свіжі, — сказала Асмик.

— А як ти довідалась, що вони свіжі? — запитав Камо.

— По кількості яечок... Ось поглянь, одне ще зовсім тепле; шойно знесене. Дика гуска, здається, знесе дванадцять яечок і тоді вже висиджує. Якщо знайдеш у гнізді небагато яечок — значить, свіжі... А качка кладе більше, до шістнадцяти.

Взявши до уваги це авторитетне зауваження Асмик, діти розбрелися по острівцю.

— Ой, ще гніздо, а яечка які пістряві! Чиї це яечка? — почувся голос Григора.

Він стояв перед великим гніздом, в якому лежало дев'ятеро яечок. Зовні грубе і жорстке гніздо, змощене з сухого очерету, всередині було вистелене м'яким, ніжним пухом.

Асмик підійшла до нього і взяла яечко, ніби всипане ластовинням.

— Це водяної чорної курки — лиски, — сказала вона.

Армен приніс повну шапку довгастих сіруватобілих, з гладенькою шкаралупою яець.

— А ці?

— Ці, звичайно, качині... Як ти погано розбираєшся, Армене! — сказала з докором йому Асмик. — Їх знесла качка-крижень. Вона дуже схожа на нашу, свійську.

Армен глянув на Асмик і усміхнувся:

— Ти звідки все знаєш?

— Сказала ж я, що ми з мамою минулого літа збирали яечка.

Охоплений мисливським запалом, Чамбар старанно обшукував хащі оче-

рету і знаходив стежки, протоптані видрою. Проте всі його зусилля були марні — мисливець не ступав по його слідах, не лунали постріли. Але Камо радували гнізда птахів, які попутно виношували Чамбар, і хлопець збирав яечка і хвалив собаку. Чамбар зрозумів нарешті, чого від нього вимагали, і почав старанно допомагати Камо: радісним гавканням сповіщав хлопчика про кожне знайдене гніздо. Коли Камо вибирав з гнізда яечка, Чамбар стояв біля нього, весело метляючи хвостом.

Одного разу Камо не знайшов на місці, до якого привів його собака, нічого, крім купки дрібно наламаного очерету.

— Що ж ти, Чамбаре, мене обдурюєш?— докірливо похитав головою Камо і хотів повернути назад, але собака став поперек дороги і сердито загавкав.— Ти що, сказився?— запитав хлопчик і ступив уперед, але собака не рухався з місця. Камо здивовано знизав плечима, та, придивившись краше, він помітив у центрі очеретяної купки гніздо, прикрите пір'ям. Камо зняв пір'я і широко посміхнувся: в гнізді лежало вісім сіруватобілих великих яечок.

«Здається, гусячі,— подумав Камо.— А де ж гуска? Чи ба, прикрила яечка своїм пір'ям і пішла, мабуть, снідати...»

— Гадюка, гадюка! — раптом вигукнув Армен і з переляку відсахнувся: на нього з глибини заростей сердито блимали двоє гострих блискучих очей, широко посаджених на плоскій сірій голівці.

Підійшла Асмик, боязко глянула, але зразу ж засміялась:

— Ну й мужчина! Та це ж качка, квочка... сидить на яечках і не хоче вставати. Колись і я злякалась: адже крижня, що так сидить, легко можна за гадюку прийняти — тільки голова та шия і помітні... Відійди!

— Зажди зроблю знімок.— І Армен спрямував на качине гніздо апарат.

Качка не витримала присутності людей і злетіла, відкривши гніздо, сплетене з моху і сухого листя Асмик налічила в ньому одинадцять яечок.

— Не зачіпайте гнізда, ходімо,— сказала вона.— Хай качка повернеться.

Відійшовши трохи вбік, діти почули за собою шум крил: це поверталася на своє гніздо качка.

— Друзі, чи ви з розумом? Треба нам щось поїсти, чи ми так і ходитимемо голодні? — запропонував Грикор.

— Правду кажучи, і я зголоднів,— признався Камо.— Але що ж нам їсти?

— Що? Шашлик із селезня. Дику яечню.

— «Дику?» — засміявся Армен.— Це діло, тільки в нас ні сковорідки, ні масла немає. Хіба що зваримо яечка? Можна в тому відрі, яким вичерпували воду з човна.

Грикор збігав до човна, приніс відерце і вбитого дідом селезня.

— А сірники, сіль, хліб? Де ми все це візьмемо? Де? — розвів руками Камо.

— У порядного пастуха все це повинно бути! — гордо відповів Грикор, знімаючи з-за плечей торбину. В ній і справді знайшлося все, що було треба.

Діти розклали вогнище з очерету, по обидва боки його встромили по веслу, з'єднали весла зрізаною з куща верби довгою лозиною і повісили на неї відерце.

— Давайте чайчині яечка зваримо,— запропонував Грикор.— Оці... Гусячі і качині чіпати не будемо — шкода.

— Тьху,— скривився Армен,— чайні яечка? Хіба їх можна їсти? Та вони ж погані...

— Чому погані? Я й воронячі варив та їв, ще скільки!

І Грикор відклав убік кілька чайних яечок для себе. Потім він розпалив вогнище.

Сухий очерет запалахкотів, затрішав так, ніби почалася стрілянина з револьверів

Поки вода грілася і варились яечка, Грикор швидко обпатрав качку, помив, посолив і, настромивши її на рожен, зроблений з вербової лозини, почав підсмажувати на вогні. Апетитний запах качиного шашлику сповнив повітря.

Грикор не витримав і, відірвавши у качки засмажену ніжку, почав жадібно її уминати.

— Потерпи, Грикоре, давай спочатку за стіл сядемо,— докоряв йому Камо.—

Армене, налий у відро холодної води, треба яєчка остудити, а я тим часом накрию стіл.

І Камо, наламавши очерету, влаштував з нього щось на зразок невеликого помосту, прикрив його сухим листям, а на ньому розклав нарізаний скибками хліб і поставив баночку з сіллю.

— Ось і накрили стіл. Армене, дай яєчка! — наказав він. — Грикоре, як твій шашлик?

Весняний день був тихий і лагідний, сонце — живодайне і ласкаве. Якесь особлива радість охопила дітей в цьому чарівному куточку.

З великим апетитом вони з'їли і шашлик з качки і яєчка. Охочише за всіх їв, звичайно, Грикор, який серед своїх товаришів славився ненаситним апетитом.

Поснідавши, діти знову рушили на полювання за яєчками, веселими вигуками відзначаючи кожне знайдене ними гніздо.

Радість їх тривала, однак, не довго.

Несподівано, здавалося, зовсім-зовсім поруч, за очеретяною стіною по той бік протоки, розляглося знову знайоме страшне ревіння.

Асмик упустила з подолу зібрані яєчка, а Грикор з переляку поспішив до човна.

Камо похмуро глянув на очерет.

— Вернімося, — схвильовано запропонував Грикор.

— Ні, пливимо туди, — твердо сказав Камо і взявся за весла.

Армен хотів заперечити, але, поглянувши на сміливого товариша, зникновів і промовчав.

Таємниче озеро

— Нам далі плити нікуди: за цією стіною ще один басейн — останній, — сказав Армен. — Далі — рівнина, вкрита очеретом, а ще далі — торфовище Басаргечара.

— Як останній? Хіба ви не чуєте, як птахи перелітають через очерет і сідають на тому боці?.. — вигукнула Асмик. — І який пташиний галас! Як кричать там птахи!.. Значить, і там є вода!

— Як же туди потрапити? Тут болото і такий густий очерет, що не доберешся, — розвів руками Армен.

— До нас тут, мабуть, ніхто не бував!.. Цікаво, що за цією стіною? Можливо, там водяться які-небудь дивовижні тварини? — хвилювалася Асмик.

— Або водяні духи, про які розповідав дід Асатур, — засміявся Грикор.

«Болт... бо-лот... болт!..» заgrimіло на тому боці очеретяної стіни.

Тепер не могло бути ніякого сумніву: таємниця схована там!

На човні пройти далі було неможливо. Камо вирішив пробратися крізь стіну очерету сам. Вести за собою товаришів у це небезпечне, незнайоме місце він не хотів. Йому і самому було боязко, але жагуче бажання розкрити таємницю, сховану озером, перемогло в ньому страх.

Взяти в Армена фотоапарат і виплигнути з човна на купину було для Камо справою однієї хвилини.

— Я швидко повернуся, — сказав він товаришам і, глянувши на Асмик, що замерла від страху, посміхнувся їй і зник в хащах очерету.

Всі притихли і з жахом дивилися йому вслід.

З завмиранням серця прислухалася Асмик до того, як тріщить очерет, і, стежачи за його верхівками, вгадувала по їхньому коливанню, куди пролягав шлях Камо.

* * *

Під ногами у Камо хлюпала вода, і, щоб не загрузнути, він спочатку легко перестрибував з купини на купину. Але води дедалі ставало більше. Не можна було зупинитися ні на хвилину — ось-ось провалишся. І Камо ступав по очерету, нагинаючи його цілими снопами і укладаючи собі під ноги. Це, звичайно, затримувало його просування.

Плескіт води і крики птахів наближались. Камо хотів скоріше дійти, скоріше довідатись, що там...

Йому набридло нагинати і складати очерет. Може, вдасться пройти крізь нього й так? Камо спробував обійтись без містків, але ноги його одразу ж увійшли

по коліна у воду і вперлися в сплетене коріння; ніби він був у кошику, напівпущеному у воду.

«А що,— подумав він,— коли тут де-небудь є дірка, в цьому кошику? Я одразу ж піду на дно... Треба вибратись на острівцець...»

Враз Камо почув зовсім близько са-мовдоволене гелготання дикого гусака. Хлопець розсунув очерет, і перед його очима, в пишній молодій зелені, у всій своїй невимовній красі блиснуло озеро.

— Скільки ж тут гнізд! Це справжнє пташине царство! — вигукнув із запалом Камо.

Наламавши очерету і склавши його собі під ноги, він став на нього і, обернувшись, пронизливо закричав:

— Гей, Армене, Грикорей!.. До мене, гей!.. Нове озеро знайшов!

Серце Камо сповнилось радістю. Він не міг відвести здивованих очей від блискучого на сонці водяного дзеркала. Птахи вкривали його спокійну поверхню: качки — червонопері, червоноголові, лиски відливали чорним оксамитом, сірі водяні перепілочки, зеленоголові селезні, білі й сірі чаплі, які непорушно завмерли на своїх довгих, подібних до палиць, ногах...

Камо побачив великих білих птахів з рожевуватими крилами і дуже довгими червоними ногами.

— Фламінго! — в захваті вигукнув він. Досі хлопець бачив цих птахів тільки на малюнках.

«Шкода, що немає тут Асмик,— подивилась би! І як би здивувався Грикор, якого вражає кожна дрібниця!.. От здивуються всі в школі!..» думав він і гарячково нишпорив по кишенях. У нього десь був папір і олівець, і йому хотілося, хоч би наспіх і грубо, намалювати цю чарівну картину.

Рука хлопчика доторкнулася до фотоапарата, що висів на грудях. Він здив: зовсім було забув про нього!.. І Камо квапливо почав робити знімки, насамперед, звичайно, з колонії рожевих фламінго, які на довгому шляху свого перельоту випадково обрали цей куток для відпочинку.

Поряд з фламінго походжали великі, завбільшки з доброго барана, білі пеліка-

ни. Вони занурювали свої величезні дзьоби в озеро, з надзвичайною спритністю відшукували ними рибу, а потім, високо підкинувши свою злович, ловили її на льоту.

«Вони підкидають рибу і перевертають її для того, щоб проковтнути не з хвоста, а з голови: з хвоста її не проковтнеш — упреться в горло плавцями», подумав Камо.

Він навів апарат на гнізда бакланів, схожих на гігантські перевернуті шапки-папахи. І біля кожного гнізда — купи риби. «Це їхня заготовля поживи про запас», здогадався Камо.

Недалеко в очереті він помітив гніздо якоїсь болотяної пташки, що теж сиділа на яєчках. До гнізда підлетів самець. Пташка знялась і полетіла, мабуть, поспідати, — а самець сів на гніздо.

«Цікаво, чому наш півень ніколи не зміняє квочку? — подумав Камо, але зараз же знайшов відповідь: — Значить, в цьому немає потреби. У курки є господарка, яка її годує, а хто нагодує цю бідну днку пташку-матір?»

Враз на середині озера з несамовитим криком знялася сіренька качечка. Вона витягувала голову і біла крилами, намагаючись злетіти, але щось, ніби прив'язана до ноги гиря, тягнуло її у глибину озера. Ось качечка що було сили рвонулась вгору, і Камо побачив, як під черевом у пташки майнула блискуча спинка видри. «Підводним човном» підкралася вона до своєї жертви... За кілька секунд там, де тільки що весело гралася качка, підіймались бульбашки і плавало сіре пір'я. Бульбашки лопались, розходились по воді колами, а згодом вони зовсім зникли, і на озері знову запанувала така тиша і спокій, ніби нічого й не сталося.

В цю хвилину, наче тільки для того, щоб ще більше здивувати Камо, біля берега з'явилося... плавуче гніздо, справжнє плавуче гніздо, сплетене з очеретяного листя та водоростей. Качка чи водяна курочка (Камо не встиг добре розглядіти), що сиділа на гнізді, побачивши юнака, витягнула шию і зібралася злетіти. Але, згадавши, мабуть, про своє потомство, передумала і, ткнувши перетинчасту лапу в воду, швидко запрацювала нею, як

веслом... Плавуче гніздо разом з його хазяйкою повернулося і попливло назад.

Камо стояв, розкривши рот від здивування. Він так розгубився, що навіть не відразу зробив знімок з цієї надзвичайної картинки, якої в жодній книжці ще не бачив.

«Оце так пташка! Вона, мабуть, подумалась збудувати собі гніздо на воді для того, щоб врятувати своїх пташенят від хижаків. А їжу добуває на ходу: мох, очерет, черв'яків...» промайнуло в голові Камо.

В цей час підлетів до гнізда селезень, почаствував свою подругу чимсь і знову полетів.

«Як вони турбуються одне про одного!» з теплим почуттям подумав Камо.

Несподівано на воду лягла велика чорна тінь. Схвильовано зашуміли і покочалися в очерет птахи, безпорадно закричали баклани. Величезний шуліка упав з неба на плавуче качине житло...

Качка несамовито кричала і відбивалася.

— Киш, киш, киш!..— замахав руками на шуліку Камо і враз, втративши рівновагу, похитнувся і впав.

Тут і сталося те, чого він боявся: плетене «дно» провалилося, і він опинився по груди у воді.

Опори не було. Камо ухопився за очерет, зробив спробу підтягнутися, звільнити ноги і вибратися на острівець, але це йому не вдалося. Кликати на допомогу товаришів він не хотів, та вони, напевне, його і не почувли б.

Вода почала затягувати його дедалі сильніше. Камо цупко ухопився обома руками за очерет, але той гнувся і опускався, і хлопець відчував уже, як холодна вода підступає до його плечей...

«Невже тону?» подумав Камо. Він підвів очі. Навпроти нього так само спокійно погойдувалось на старому місці плавуче гніздо і так само гордо сиділа на ньому пташка-мати.

Камо, як молодий олень, що потрапив у тенета, зібрав усі сили і рвонувся вгору. Але очерет, єдина опора, не витримав його ваги. Тоді Камо, звільняючи поперемінно то одну, то другу руку, почав згинати очерет і підминати його під себе,

утворюючи щось подібне до очеретяної подушки. Але й вона не витримувала хлопчика, спускалася все глибше і тягла його за собою. Ось він і по шию у воді...

— Грикоре, Армене, допоможіть!..— глухо крикнув Камо і сам злякався свого голосу, своїх слів: невже він справді тоне?..

Голос Камо не долинув до товаришів, але вони помітили, що Чамбар тривожиться. Собака скавучав, неспокійно кружляв у човні, нарешті вистрибнув на берег і кинувся у вузький прохід, який проклав між очеретом Камо.

— Камо в небезпеці! — пополотнівши, вигукнув Армен.— Я вірю в чуття собаки.

— Чи не впав він у озеро? — здригнувся Грикор.

— Може, йому потрібна наша допомога?

— Що це ти вигадав! Камо такий сильний і спритний, з ним нічого не станеться,— підбадьорюючи себе, сказала Асмик.

— Ходімо, Грикоре! — гукнув Армен і почав пробиратися крізь очерет по слідах Камо.

Грикор рушив за ним...

А вода вже добралася Камо до потилиці, здавлювала груди, спину. Хлопчиків здавалося, що він затиснений між двома залізними плитами. Вони стискають його дедалі дужче, заважають дихати. Ще трошки — і він задихнеться... Камо вже більше не міг навіть кричати, тільки ледь-ледь стогнав, руки його слабшали, а пальці, що стискали очерет, вже не хотіли слухатись.

Але прагнення до життя, що, здавалося, вже зовсім згасло в його знесиленому тілі, знову бурхливо загорілося. Камо стиснув очерет, напружився і підняв над водою голову і плечі. В цю мить хтось цупко схопив його ззаду за рукав біля плеча і потяг угору. Відчувши за своєю спиною жорсткі лозини очерету, Камо, зробивши зусилля, перевернувся, притиснувся до них грудьми, підтягнувся і ліг на них животом... «Як вчасно прийшов Грикор!» майнула в голові радісна думка.

Лежачи на очереті і потроху опам'я-

товуючись, Камо з безмежною вдячністю прошепотів:

— Спасибі, Григоре, милий, як ти вчасно прийшов!.. Хвилинка — і я був би на дні. Підтягни мене ще трохи...

Відповіді не було. Камо з зусиллям підвів голову і раптом побачив перед собою великі, сяючі очі собаки.

— Чамбаре... Рідний!..— здивувався Камо.— Це ти, Чамбаре?.. А я, бач, дякую Грикорові!..

Чамбар радісно гавкнув і лизнув Камо просто в губи.

В очереті забулькала вода. На допомогу товаришеві поспішав, з великими труднощами продираючись крізь зарості, ковзаючи і падаючи, Грикор.

— Камо, рідненький, що з тобою?..— мало не плачучи, кричав він.

За Грикоровим ішов Армен.

Удвох вони підвели Камо і відтягли його вглиб острівця, де очерет був густіший і опора надійніша.

Наламавши очерету і зробивши з нього горбочок, хлопчики посадили на нього Камо і самі сіли поруч.

— А ти таки добре викупався,— сказав Грикор, стягаючи з Камо мокру сорочку і даючи йому свою, суху.— Ти зовсім під водою був! Як ти тільки вибрався?..

Камо замість відповіді ласкаво мотнув головою в бік собаки.

— Чамбар? — здивувався Грикор.— Ану, мій собако, йди сюди, дай твою милу морду!

І Грикор, обхопивши голову собаки, поцілував його.

А Чамбар захоплено махав хвостом, і стільки радості було в його розумних очах, ніби він розумів, що говорять про нього, хвалять його...

Вішап

— Ну, а як же ти...— почав був Армен, але страшенне ревіння вішапа перебило його.

Хлопчики, пополотнівши, підвели голови.

Ніби схвильоване вибухом, що стався в його глибинах, озеро сколихнулося.

В самому центрі його виникли і повільно розплилися в напрямку до берегів великі водяні кола.

— Вода розверзлася... ніби печера відкрилася, — пробубонів Грикор, ледве ворущачи посинілими від страху губами.

— А ти побачив що-небудь? — запитав Армен у Камо.

— Водяний стовп вирвався з озера...

Вони розмовляли пошепки, неначе боялися, що хтось їх почує.

А над озером спокійно злітали і знову сідали на свої гнізда птахи. На них це моторошне ревіння не справило ніякого враження: птахи, очевидно, вже звикли до нього. Лише фламінго на тому березі важко злетіли в повітря і ширяли над водою, спустивши свої довгі ноги. Для них Гіллі було випадковою зупинкою на далекому шляху, і вони ще, можливо, не були знайомі з усіма його примхами.

Запала тиша. Напружено, не зводячи очей, хлопчики дивилися в ту точку озера, де, за словами Грикора, «вода відкривалася печерою..» Цікавість і жах разом охопили їх. Нестерпно довго тяглися хвилини. Кожний легкий сплеск води, кожний пташиний крик змушував дітей здригатися.

— Візьми апарат, Армене, і приготуйся.

Скинувши з себе мокрий фотоапарат, Камо дбайливо витер його сорочкою і хотів передати Арменові, але той ласкаво сказав:

— Нічого, Камо, фотографуй сам, у тебе рука не здригнеться.

Чекати довелося довго. Ніби випробовуючи терпіння дітей, вішап затих і причаївся.

Грикор не витримав:

— Асмік залишилася там сама, їй буде страшно,— сказав він.— Ходімо!

— Вона хоробріша за тебе, — вразив його Камо.— Тебе самого, мабуть, страх бере?

Навколо було спокійно. Здавалося, в це віддалене місце ніколи й вітер не залітає. По голубій гладіні озера плавали птахи.

І враз... Стовпом піднялася в ньому вода, і знову щось ухнуло, загримотіло, і

жахливий голос вішапа сколихнув повітря.

Грикор бігом кинувся в очерет. Армен пополотнів. Камо, стискав у руках фотоапарат, затвор якого, хоча й несвідомо, проте встиг натиснути. А Чамбар голосним гавканням викликав на бій невидимого ворога.

Не сказавши й слова, хлопчики повернулися до човна, де їх чекала бліда, стурбована Асмик.

— Що бачили? Чому Грикор без сорочки?.. Ти що, Камо, упав у воду?..— закидала вона хлопчиків запитаннями.

Але всі були цілі, живі, і Асмик почала заспокоюватися, навіть усміхнулася. Побачивши, проте, кров на руках у Камо, вона знову стривожилась:

— Чим ти руки порізав? Очеретом? І тонув, звичайно, тому такий мокрий?.. Еге ж, я по вас бачу, що в біду потрапили,— сказала вона, допитливим поглядом обводячи схвильовані обличчя друзів.

— Ідьмо... Пізніше про все довідаєшся. Відповідь тут, — Камо постукав пальцем по фотоапарату. — Як бачиш, всі ми живі, здорові, а в човні у тебе повно яечок. Чому ж ти розхвилювалась? — І Камо засміявся, хоч і не зовсім природно.

Численними протоками-коридорами і басейнами, повз хиткі очеретяні острівці,

просувався водяними «проспектами», «вулицями» і «провулками» цього казкового міста їхній човен назад, до рибальського будиночка. Діти знаходили шлях по тих позначках, які вони зробили вранці на очереті.

Вечоріло. Сонце сідало за обрій. Озеро шохвилини змінювало свій колір — ставало то золотистооранжовим, то зеленим. А очерет, освітлений променями вечірньої заграви, здавалося, палав; і по ньому пробігали яскраві, вогненні язички... Зграї качок, гусей, чирок поверталися з полів до своїх гнізд на чарівні острови.

Діти не помічали краси вечірнього Гілли, їхні думки полонило одне: що сфотографував Камо? І тому, діставшись до села і залишивши яечка в Асмик, вони одразу ж побігли до Армена.

* * *

Мати Армена, висока, худа, з великими чорними очима жінка, зустріла сина ласкавим докором:

— Армене, милий мій, де ж ти цілий день пропадав, нічого не ївши? Видивила очі, на тебе чекаючи.

— Нічого не ївши? — втрутився Грикор. — Та хіба наші приятелі — дикі качки, могли б дозволити нам бути голодними?

— Качки?.. Чим же вас качки нагодували?

— Та своїм м'якеньким м'ясцем і великими-превеликими яечками.

Мати Армена лише похитала головою — мабуть, не зрозуміла Григора.

— Ну, сідайте, сідайте, поїжте що-небудь, — запросила вона дітей до столу.

— Зараз не час, мамо. Нам треба скоріше проявити знімки, — нетерпляче сказав Армен. — Ти б пішла до тієї кімнати. Тут доведеться погасити лампу.

— Спочатку поїжте, потім будете проявляти. Куди ж ти поспішаєш?

— Вішапа сфотографували, того, що в озері живе,— підморгнувши товаришам, відповів їй Грикор.

— Гей, синку, ти що, жартувати зі мною зібрався?

— Справді, вішапа... Ось Армен покаже— повірите. Почули б ви, як вішап закричав від страху, коли мене побачиві..

Асм'юк не зводила погляду з повних гумору очей Грикора і тихенько посміхалася.

— Ну, я гашу лампу,— оголосив Армен, приготувавши в своїй «лабораторії» все необхідне.

Плівка швидко чорніла у ванночці з проявником, яка слабо освітлювалась червоним вічком фотографічного ліхтаря. Один за одним вимальовувались на плівці обриси чудесних водоїмищ і очеретяних острівців озера Гілли.

Проявивши негативи, закріпивши і нашвидку висушивши їх, Армен включив збільшувач і почав друкувати знімки.

Затамувавши подих, діти стежили за його роботою.

На одному з останніх знімків вони побачили нарешті те озеро, яке століттями зберігало таємницю вішапа.

— Погляньте тільки, як відбивають-

ся у воді фламінго,— показав Армен на видовжені і ледь спотворені озерними брижами тіні.

— Ой, це і є озеро, де живе вішап?— вигукнула Асм'юк.— Дайте-но мені як слід роздивитися.— Вона просунула вперед голову.— Скільки тут птахів!.. А це що? Гнізда?.. Скільки ж тут гнізд!.. А це очерет... Він тягнеться навколо всього озера. І яке ж спокійне озеро!

— Спокійне?.. Ось ти зараз побачиш, яке воно спокійне.— сказав Армен і опустив у проявник другий аркуш паперу.— Ні, це не той знімок,— проб'ював він, коли проявив якесь дивне зображення.— Що це може бути, Камо? Гніздо? Який же птах гніздиться мало не на середині озера? Чи він приплив сюди?..

— А ви що думали, ради чого я там своє життя наражав на небезпеку? Знаєш, який скарб цей знімок?

Діти з цікавістю розглядали плавуче гніздо качки.

— До чого ж цікаво! Неодмінно опиши все, що ти бачив, Камо, і разом з цими знімками надішли в «Пионерську правду».

— Неодмінно, завтра ж.

— А ось і воно— чудовисько!— урочисто сказав Армен, коли у ванночці з'явилося інше зображення.

— Це і є той ревун, що не дає нам спокою?— запитала мати Армена, обережно нахилиючись над фотографією.

— Він самий... Його портрет.

— Дай-но поглянути... Оце так портрет!— розчарувалась Асм'юк. Вона сподівалась побачити щось надзвичайне, принаймні не менше за слона чи носорога.— Всього-на-всього лише вода надулась, і більше нічого!— знизала вона плечима.

— Еге ж, просто як великий пухир на спині в людини,— підтримав

дівчинку Грикор.— А це пухир на озері... Гарний вішاپ!

Фотографію виривали одне в одного з рук.

— А ревіння?.. А хвилі на озері? — запитав Камо.— Що це, по-твоему?

— Ревіння?.. Ну, це було справжнє ревіння вішапа,— відповів йому Грикор.— Тільки ж це він на мене кричав. Знав, що я прийшов з нього шкуру здерти. Думав, налякає. Знайшов кого лякати — не на такого напав!..

— І ти справді не злякався? — простодушню запитала Асмик.

— Коли я скажу «злякався», то хіба ти мені повіриш?

— Ні, він не злякався. Він в цей час тільки про тебе й думав,— усміхаючись, сказав Камо.— Боявся, чи не злякалась ти, і хотів скоріше до тебе повернутися.

— Правда. Як тільки вішاپ заревів, я до тебе побіг. Ну, думаю, дівчина від страху померла.

— Оце так вішاپ! — розчаровано протягнув Армен.— Чи його ми сфотографували? Ні те ні се... Варто було мучитися!

— Ну, завтра побачимо. Цікаво, що Арам Акопян скаже, а з нас на сьогодні досить,— вирішив Камо.— Армене, принеси завтра всі ці знімки в школу. Знайдемо місце в кабінеті краєзнавства, розклеїмо їх і напишемо: «Куток юних натуралістів». І всі пояснення, звичайно, дамо. А зараз усі по домівках. Спати!..

Захоплюючий план

Вранці Камо й Армен взяли фотографії і пішли до секретаря сільської партійної організації, свого вчителя природознавства Арама Акопяна, який користувався великим авторитетом у селі Лчаван. Незабаром прибіг туди і Грикор.

Хлопчики розповіли вчителю про все, що бачили: про дивовижний басейн, плаваючий острів, витівки вішапа.

Розмова велася на веранді, що виходила на подвір'я. Почали підходити сусіди вчителя і з цікавістю прислухатися до того, що розповідали діти.

Камо вийняв з кишені наспіх нама-

льовану ним нову карту озера Гіллі і розгорнув її на столі.

— А ось в цьому басейні реве вішاپ,— сказав Армен, показуючи знімок, на якому були фламінго, пелікан, що підкинув у повітря рибу, і плавуче гніздо.

— Ну, а що ж викликає ревіння, ви довідалися? — з цікавістю запитав учитель, розглядаючи карту.

— Ось те, що ми бачили,— відповів Камо і дістав збільшений знімок з портретом вішапа.

— На власні очі бачили, як вода стовпом піднялася,— втрутився Грикор.— Чи не так, Камо?

— Так,— кивнув головою Камо.

Всі присутні на веранді оточили вчителя.

На фотографії не було нічого схожого на той високий водяний стовп, який діти бачили на озері. Чи то в своїх розповідях вони перебільшували, чи то в них справді створилося таке враження. Можливо, що й Камо на якусь частку секунди пізніше натиснув затвор апарата. На знімку, що лежав на столі, було видно лише світлу невисоку опуклість.

Учитель уважно вивчав знімок.

— Ви переконані,— запитав він,— що це пов'язано із звуками, які ми повсякчас чуємо? З ревінням вішапа?

— Я стояв з апаратом у руках,— сказав Камо,— коли вода враз вирвалася вгору, немов одразу тисяча чоловік низу подули. Отоді саме почулося ревіння, і вода схвилювалась і почала розходитись колами.

— Наче подув хтось низу? — запитав один дід.— Ну, значить правда, коли говорять — вішاپ, Сидить на дні і дме.

— А якщо білий буйвол зареве під водою, вода так не підійметься? — промовив інший дід.

— Та що там білий буйвол! — заперечив перший.— Де йому так воду підкинути! Йому не під силу. Це, звичайно, вішاپ.

— Спробуй ти влізь під воду і дми, хіба вода не забулькає, бульбашок не пустить?

Наївні зауваження стариків викликали у всіх сміх.

Наче з глибини долинали ці голоси.

Але було помітно, що твердої впевненості у них нема: просто повторюють те, що чули від дідів.

У самому розпалі суперечки на веранді з'явився дід Асатур.

Намагаючись витягнути рукоятку кинджала, що заплуталась у його довгій бороді, він подивився на знімок і сказав поважно:

— Так ось він який, наш вішан!.. Це він реве? А чому ж у нього нема ні рога, ні рогів?

— А чого ж у нього повинні бути роги? — здивувався Армен.

— Та кажуть же, що у сатани обов'язково повинні бути роги... Хіба я знаю? — невпевнено відповідав дід. — Серце лева у мого внука! — просіявши, додав він і поправив на грудях медалі. — Хто, крім мого внука, насмілювався б з дева знімок зробити?.. Чий він внук? — І дід, схопившись за кинджал, гордо обвів усіх орлиним поглядом.

Похвальба діда Асатура викликала у всіх посмішку. Тільки вчитель, глибоко замислившись, здавалося, не чув розмови.

— Це все дурниці — сказав він нарешті, — ніякого сатани нема, час уже і дідам перестати в нього вірити. Соромно в наші дні вірити в чортівня! Але те, що відбувається на озері, звичайно, дуже-дуже цікаво. Таємницю треба з'ясувати, а допомогти нам у цьому може тільки наука.. Чи не схоже це на те, що десь з-під води пробиваються підземні гази? Запаху газу ви не відчули?

— Ні, ніякого запаху ми не відчули, — відповів Камо. — Тільки наче вітром обдало.

— Так, тут щось незрозуміле. Спробуємо написати в Академію наук. Знімок надішлемо і попросимо спорядити експедицію — дослідити озеро Гілли. Ви говорите, що багато ячок зібрали? — звернувся вчитель до Камо. — Навіщо ж все-таки руйнувати гнізда водяних птахів? Яку це дасть користь?

— Ми не руйнуємо гнізд, — відповів ображено Камо. — Ми ж ферму влаштуємо.

— Яку ферму? Навіщо?

Камо, знімаючи замков. На допомогу йому прийшов Армен:

— Ми хочемо приручити водяних птахів. Вони мають багато хороших властивостей.

— Ну, а які ж хороші властивості мають водяні птахи? — допитувався Арам Акоюн.

— Арам-джан, чого це ти прискіпався до дітей? — сказав дід Асатур, жартома хапаючись за кинджал. — Хіба ж вони не правду говорять? Візьми, наприклад, гуску — дикий птах більший від свійського. Змішай з свійською гускою, і вся порода стане крупнішою.

— І стійкішою до холоду, і поживу легше знаходитиме. А яких тільки видів качок нема серед диких порід! Я прочитав у книжці, що існує сімдесят вісім видів дикої качки. А скільки з них приручено? — пожвавішав Армен. — Здається, тільки крижні!

— Так що ж ти пропонуєш? — любовно поглядаючи на свого учня, запитав Арам Акоюн.

— Пропоную приручити кращі види диких качок. Ось, наприклад, червона качка — і гарна і велика. Чому б її не приручити? А мармурова качка?

— Арам-джан, хлопчики правду говорять. Серед диких птахів багато таких, яких ми не маємо вдома, — підтримав Армена дід. — Ось вони яечка чирки принесли. Та хіба ж м'ясо чирки можна зрівняти з м'ясом свійської качки?.. У чирки воно ніжне, м'яке, як у куріпки. Хіба ж погано, якщо у нас дома будуть чирки? Будемо по одній, по дві обскубувати — і в плов..

Григор, який до цього не уважно слухав розмову, при слові «плов» пожвавішав і втрутився й собі:

— А хіба з чорною водяною куркою плов гірший?.. Теї осені я вбив одну палицею. Підсмажив, і на картоплю вистачило її жиру, та ще й залишилося з добру склянку. Така жирнюча пташина була! А на вигляд — свійська курка.

Зрештою, диких птахів зовсім захвалили. Здавалося, що в них є тільки хороші властивості..

— Приручення нового виду птахів — справа велика, — згодився Арам Акоюн.

— Ну, стає на наш бік! — радісно прошепотів Камо на вухо Арменові.

— Гаразд,—сказав Арам Акопян,— матимете підтримку. Беріться до дослідів. Починайте! Побачимо, що вийде.

Камо ледве стримував свою радість.

— Тепер нам треба зібрати квочок і взяти в колгоспі інкубатори,—сказав він.— Та голова ж такий суворий, хіба до нього доступишся!

— Ви його погано знаєте. Піди і від мого імені попроси дати вам два інкубатори,—сказав учитель.

— Товаришу Арам, а вішап? — запитав Армен.

— Надішлемо листа і знімки до Єрвана, попросимо вчених допомогти нам розібратися в цьому питанні. Можливо, прибуде геолог. Поки що в години, вільні від навчання, влаштовуйте птахівницьку ферму. Сподіваюсь, що ця справа вам вдасться.

Всі погодилися з Арамом Акопяном. Але і в ці і в наступні дні думки Армена поверталися до таємниці озера. «Що ж там робиться? Що викликає ці звуки?» думав він.

Діти з веселим настроєм розійшлися.

Не встигли вони вийти за браму, як Арам Акопян гукнув їх:

— Я забув запитати вас про головне: де ж будуть плавати ваші качки й гуси? Адже їм вода потрібна!

— Так,—здумливо відповів Камо,—це правда, їм потрібна вода. В селі у нас з водою погано. Нам це не спало на думку. Чи не влаштувати нам невеликий ставок і наповнити його водою з нашої річки?

— Це можна зробити. Влаштуємо комсомольсько-піонерський суботник,—погодився вчитель.

— Ой, як же хороше буде! — зрадів Григор.— Ми туди й риби напустимо. І рибу розведемо!

Голова колгоспу

Увечері Камо зайшов до правління колгоспу.

Голова колгоспу Баграт і вчитель Арам Акопян, сидячи за столом, пошепки про щось розмовляли.

Камо нерішуче зупинився на позі.

Побачивши хлопчика, Баграт і Арам Акопян обмінялися багатозначними поглядами і підвелися.

— Ти вже прийшов, Камо? Це добре. Викладай свої думки голові. Я своє слово вже сказав.— І, потиснувши руку голові, учитель вийшов.

Баграт був людиною кремезною, міцною, завжди серйозною і стриманою. Широка колодка орденських стрічок, яка прикрашала його груди, говорила про те, що Баграт непогано боровся за свою радянську Батьківщину. З-під густих брів на Камо глянули чорні суворі очі.

Вислухавши спокійне і серйозне пояснення Камо, голова сказав:

— Ну, припустимо, що так... А за чий же рахунок віднести витрати? Чи внесене ваше починання у виробничий план нашого колгоспу на цей рік? Та чи видана річ, щоб без рішення правління колгоспу відкривалась яка-небудь ферма?.. Анархія, анархія! — раптом вигукнув він.

Камо ніяково мовчав.

Голова в задумі довго тарабанив по столі пальцями.

— Гм...—сказав він нарешті.— А якщо твої птахи розлетяться, витрати оплатиш ти?

— Не розлетяться.

— Так що ж ви тепер хочете? — запитав Баграт.

— У вас є інкубатори. Дайте нам поки що зо два маленьких.

— Згода. Якщо Арам Акопян ручається за вас, можете взяти. Тільки про все, що робитимете, доповідайте. Запитуйте у нас. Тут є влада. Село не без господаря.

Камо обернувся і хотів вийти, та голова зупинив його:

— А в шкільній комсомольській організації ти ставив на обговорення питання про ферму?

— Коли ж я міг це зробити, дядьку Баграт? — намагався виправдатись Камо.

— Говорю ж я — анархія,—перевбив його голова.— Ну, хоч би поінформував.

— Гаразд, сьогодні зберу товаришів. Спасибі, дядьку Баграт, за інкубатори!..

Того ж вечора, скликавши збори, Камо з великим натхненням розповів комсомольцям про створення птахівницької ферми. Потім виступив Армен.

— Так само, як Мічурін, який виводив гібриди плодівих дерев і створював нові види плодів, можемо і ми завдяки гібридизації і вихованню пташенят мати нові види птахів,— захоплено доповідав він.

Артуш, товариш Камо по класу, не наважився виступити на зборах і висловлював своє обурення серед дітей лише потім, коли вони закінчилися.

— Хіба серед нас нема нікого з головою? Чому нас має вчити якийсь хлопчисько з Єревана? — обурювався він.

Камо, справді, приїхав з Єревана. Його мати, дочка бороданя Асатура, одружилася з єреванцем і жила у місті. Коли почалася війна, батько Камо пішов на фронт, мати разом з сином повернулася в рідне село Лчаван. Тут її прийняли як рідну, і вона працювала в тютюницькій колгоспній бригаді, а Камо продовжував навчатися в сільській школі. В 1946 році демобілізувався з армії і приїхав у село батько Камо, Самсон.

Самсону в селі сподобалось. Баграт умовив його, доброго майстра-механіка, залишитися в селі хоч би на час, поки Камо закінчить школу,— впорядкувати кузню і відремонтувати сільськогосподарські машини та інвентар.

Самсон погодився.

— Ну що ж,— сказав він— залишусь і працюватиму з вами. А закінчить Камо школу — повезу його в Єреван, до університету.

Камо вчився добре, подобався товаришам, його обрали секретарем комсомольської організації. Але успіхи Камо в школі і популярність серед товаришів дратували Артуша. Він був певний, що коли б не вчився у них Камо, секретарем обрали б його, Артуша. І його гризла недобра заздрість.

Намагання Камо напоумити Артуша і встановити з ним добрі стосунки поки що не давали наслідків.

Похід за квочками

— От ще ця Асмїк! Що нам робити з нею, діду Асатур? — добродушно бурчала тітка Анаїд.— Минулого року одна курка всього дев'ять качечок вивела, а скільки ж це тепер квочок треба?.. Щось ти багато задумала пташенят виводити.

— Не турбуйся, мамо, квочок ми знайдемо. Ось і дідусь Асатур одну дасть, він пообіцяв. Правда, дідусю?

— Правда, правда, як на таке діло не відгукнутись!.. Неодмінно у моєї старої квочку віднімемо. І до інших в курники заберемося: зараз в кожному дворі кури квоччуть. А де ж твій торішній виводок, онуко? Цілий? Покажи-но, що там за диковинка!

— Але, дідусю Асатур, як же я тобі їх покажу? Адже вони цілий день на річці плавають. Якщо ти побачиш мармурових — значить, наші, таких ні в кого немає.

— І не розлітаються? — запитав дід.

— Та ми з мамою їм крила попідрізали. А то якось знялися і далеко полетіли. Правда, потім самі повернулися. Дідусю, допоможи квочок дістати! Тебе люблять у селі, тобі не відмовлять... Всі повірять, — упрошувала діда Асмїк.

— Ну, підемо, онуко, підемо,— згодився дід.— Підемо спочатку до моєї старої.

Асмїк, сяючи від радості, йшла за дідом...

— Стара, у тебе, я знаю, одна з курок квочче. Позич-но її цій дівчинці, — сказав дід дружині, заходячи до себе на подвір'я.

Стара Наргіз оторопіла. «Навіщо?» говорив її погляд. Асмїк показала їй велике яечко і сказала:

— Це яечко дикої гуски, бабусю. Ми підсиплемо квочку — вилупляться пташенята, пухнасті, жовтенькі...

— О-о-ох, щоб я осліпла! Хто ж бачив, щоб курку підсипали яечками диких птахів? Ото новина! — і стара перехрестилась.

Дід Асатур похитав головою:

— Ну, відхрестилась? Тепер боятися нічого — давай квочку.

— Та що ж це? — забурчала ста-

ра. — Я сама хотіла квочку підсипати. Що ж нам тепер, без курчат доведеться залишитися?

— Ну-ну, не бубони,—говорив дід,— курей у тебе, слава богу, багато — не ця, то інша квочка знайдеться.

— Бабусю, якщо у вас курка за-квокче, я вам яечок водяної чорної курочки принесу,— сказала Асмик.

Стара погодилась і пішла по курку.

Асмик допомогла їй зловити квочку і стояла, притискаючи курку до грудей, задоволена і горда.

— Старенька моя мила, молодь наша на весь світ чудеса творить. Для того вони комсомолом і називаються, вік їм жити!.. І ці, піонери, так само все, що захочуть, зроблять. Повір, зроблять... Якщо живих квочок не дістануть, залізну підсиплють,—говорив дід Асатур.

Перша добута квочка допомогла справі. Погодилась дати школярам квочку дружина Арама Акоюна. Прийшли вони і до матері Григора. Вона спочатку забурчала, але Григор, як завжди, зумів розсмішити і умилостивити матір.

— Нані-джан,—сказав він ніжним голосом,— я тобі цілий полк пташенят приведу разом з куркою. Дай, не бійся!

— І-і, навіжений, чи будеш ти коли-небудь таким, як Армен? — засміялась вона і відчинила двері курника.

— Професором?

— Путнім, розумним...

— Буду, буду! Ще є час — тихіше ідеш, далі будеш. Куди ти поспішаєш? — І, вихопивши курку з рук матері, Григор побіг.

Великий гармидер зняла тітка Соня, мати Сетю. До неї діти за квочкою і не звертались, але Сона вважала за необхідне втрутитися. Стоячи на пласкому даху свого будинку, вона, розмахуючи руками, кричала:

— Я таким шибеникам, як ви, курки не дам, не дам!..

Григор, намагаючись втихомирити її, гукнув:

— Ми тітко Сона, ферму влаштуємо. Розумієш, ферму! Від гусей і качок відбою не буде... Тітко Ашхен,—звернувся він до одної з жінок,—дай нам

квочку днів на двадцять п'ять. Половину виводку подаруємо тобі.

— Ти дурний, чекатимуть дикі птахи, поки ти зберешся їх подарувати! — втрутився Сето.

Справа ускладнювалась. Але тут раптом заgrimів бас діда Асатура:

— Гей, Ашхен, Астхик!.. Гей, баби, дівчата, несіть-но всі, у кого є, по квочці, дайте цим дітям! Назад одержите від мене. Хутенько, хутенько! Чого роти пороззявляли? — по хазяйськи командовав він.

В селі старого мисливця поважали. У тяжкі хвилини він завжди сусідові допоможе, завжди добрий, гостинний. Не було в селі людини, яка б не покуштувала його мисливської здобичі.

— Ну, коли дід Асатур каже, значить, є якийсь толк у цій справі,—сказала Ашхен і пішла за куркою.

Лише Сона продовжувала галасувати на своєму дахові:

— Про бороду свою забудь, у дитинство впав!

— Егей, дочко Ато! — погрозив їй старий. — Не чую я, що ти там мелеш, та по обличчю бачу — недобре. Поганого ти роду... Подивись-но, які матері у цих дітей, не те що ти... Їхні діти в школі перші, і ферму ось влаштують. Ти б краще не бубоніла, а сина доглядала, в люди вивела, людиною зробила, а то лише по горах він у тебе лазить!

Діти знову пішли по дворах колгоспників. Асмик детально викладала перед усіма фантастичний план організації птахівницької ферми, Григор розважав усіх своїми жартами, а дід Асатур авторитетно підтримував їхнє клопотання:

— Давайте, давайте, добру справу діти почали!

* *
*

Сказати вчителю, що сьогодні вони не можуть залишитися на уроках, що необхідно якнайскоріше укладати яєчка в інкубатори і підсипати квочок, ніхто не наважився.

На перерві Асмiк побiгла на другий поверх, де були старшi класи, i зустрiлася в коридорi з Камо i Арменом. По їхнiх обличчях вона зрозумiла, що вони також були стурбованi.

— Камо, давай вiдпросимося з урокив! — хвилювалась Асмiк. — Адже ми запiзнаємося!

Почувши цю розмову, до них пiдiшов Артуш.

— Квочок пiдсипаєть? — посмiхаючись сказав вiн. — Це справжнє дiло! Саме те, що дуже важливе, необхiдне для нашого секретаря, для нашої комсомольської органiзацiї. Питання невідкладне!

Вiн ехидно посмiхнувся i пройшов мимо.

«На озерi яєчок набрали, квочок пiдсипають», враз облетiла звiстка школу.

— Ну, чого ти на весь коридор кричиш? Iди до себе в клас i залишайся в школі, поки уроки не закінчатся, — сказав Камо Асмiк.

Залишилися в школі й вiн з Арменом, i лише тоді, коли уроки закінчилися, поспішили до колгоспного сарая, що стояв на краю села. Галаслива юрба школярiв пiшла слiдом за ними.

«Де квочок пiдсипають? Яких квочок?» чулося з усiх бокiв. I в цьому змiшаному безладному хорi голоснiше за iншi звучав голос Артуша.

— Камо хоче своє секретарство обезсмертити надзвичайною справою, — вiдливо говорив вiн.

— А що ж! — вiдгукнувся один з його товаришiв. — Повинна ж людина в чому-небудь себе показати!

Камо обернувся, побачив натовп i гукнув:

— Куди ви?

Але його нiхто не хотiв i слухати. Всiх цікавили яєчка диких птахiв, про якi Асмiк похвалилася подругам.

Дiйшовши до сарая, школярi зупинились, створивши пiвколо бiля входу. Тi, що були позаду, ставали навшпиньки, вилазили на каменi, витягували шиї, щоб побачити, що робиться.

Роботи було багато, i Камо, Армен та Асмiк бачили, що їм самим так швидко не впоратись: треба було укласти

яєчка в iнкубатор, приготувати з сiна i соломи м'якенькi гнiзда для квочок, пiдсипати їх...

Тут з натовпу вийшла пiонервожата Аракс:

— Камо, дозволь нам, ми допомагати прийшли. Ми вiршили шефствувати над квочками...

— Шефи?.. Над нашими квочками?.. Ану, покажiть, як ви умиєте шефствувати, — засмiявся Камо. — Прошу.

Аракс обернулася до своїх пiонерок.

— Товаришi, сюди!

П'ять-шiсть пiонерок вбiгли в сарай i пiд керiвництвом Асмiк заходилися бiля квочок.

Дiвчатка приготували з соломи м'якi гнiзда, поклали в них по десять-дванадцять яєць i посадили квочок, прив'язавши їх за нiги до кiлочкiв. Але, сполоханi присутнiстю великої кiлькостi людей i галасом, квочки не хотiли приступати до виконання своїх обов'язкiв.

— Що тут, мавпу, чи що, водять? — сердито бурчав Асатур, вiдганяючи дiтлахiв, що юрмилися бiля дверей сарая. — Курей не бачили.

— Ну й дурнi! — крикнув хтось iз натовпу. — Хiба не шкода такi чудеснi яєчка псувати? Зробили б краще яєчно

— А що нам робити з цими яєчками, дiдусю? — запитала Асмiк, показуючи на кiшик з вiдiбраними яєчками неiстивних птахiв — чайок, чапель.

— Цi?. Цi, я вам уже сказав, вiддайте Рибтресту.

— А чи не зберегти цi яєчка? — запитав Армен. — Ми годуватимемо ними наших пташенят, як тiльки вони вилупляться.

— Армен розумнiший вiд усiх, — сказав Камо. — Сховземо цi яєчка. Нiчого кращого й придумати не можна.

...Три тижнi доглядали Асмiк i її подружки квочок. Три тижнi Армен, користуючись акумуляторами, безперервно пiдтримував у iнкубаторi рiвномiрну температуру. Три тижнi дiд Асатур з довгим кинджалом на поясi i рушницею за плечима охороняв колгоспний сарай. Щоразу, помітивши Сето, дiд погрожував йому:

— Ти у мене не крутись тут, лисице-злодійко, а то шкуру спушу!

Діда Асатура розбирало нетерпіння. Щомиті заходячи в сарай, старий дивився на ряди підсипаних квочок, на інкубатори і якось пошепки запитав Армена:

— Скажи, Армене, а ці штуки який вчений вигадав?

— Інкубатори, дідусю, наші радянські інженери збудували.

*
*
*

Ставши біля дверей, дід Асатур зірким оком окинув колгоспні поля: чи не забрела туди худоба?

На схилі гори, біля села, знялась хмара куряви. Вона росла і наближалась. Старий приклав долоню дашком до лоба.

«Що це? — здивувався він. — Чому сьогодні так рано овець додому женуть?»

Клуби куряви наближалися, але їх збили не віви. Близько десятка школярів з Аракс і Грикором на чолі тягли за собою колючі кущі тернику. На брудному спітнілому і запорошеному обличчі Григора палали великі чорні очі.

Струхнувши з себе пилюку, школярі, не відпочиваючи, заходилися працювати. Одні почали копати ривчак, інші обережно опускали в нього кореневища тернику і дбайливо засипали їх землею. Потроху навколо сарая виростала густа, непроникна жива огорожа.

В розпалі роботи до хлопчаків підійшли Баграт і Арам Акоюн. За ними йшов Камо.

— Анархія!.. — почав було голова, але затнувся. — А знаєш, — сказав він учителеві, — в них дещо виходить. Проте ферму я оформлю лише тоді, як з'являться пташенята.

— А до того часу? — запитав стурбовано Камо.

— До того часу тільки корм видам... авансом. Більше нічого.

— А трудодні працівникам? — жартома запитав Камо.

— Що? Трудодні? Поки пташенят на власні очі не побачу, ніяких трудоднів!

У колгоспному сараї

«Коли ж вилупляться пташенята? Чи не захоляють яєчка...» тільки ці думки і хвилювали Асмик.

До полудня в сараї чергував Грикор, який учився на другій зміні, і стежив за поведженням квочок. Після уроків його зараз же підмінювала Асмик, приходячи в сарай просто з школи. Тут вона залишалася до вечора, тут і уроки готувала.

За Асмик в сарай прибігала мати.

— Ох, осліпла б я, доню! Адже ти сидиш тут голодна... Чому не приходиш обідати? — хвилювалась вона. Однак, зрозумівши, що дочку так чи інакше від інкубатора не одірвати, бігла додому, щоб принести їй обід.

Якось Грикор прийшов у сарай і заявив, що він більше не зможе чергувати, бо за два тижні, протягом яких він відлучався від худоби, на нього нарікають тваринники.

— Що ж робити? — жажнулася Асмик. — Хто догляне квочок, увечері і вночі почергує? Камо так завантажений — у нього і школа, і комсомольська організація, і піонерські загони. Що нам робити? Сето може перебити всі яєчка.

— Мати твоя догляне, я її умоваю, — сказав Грикор.

Але Анаїд, завжди ласкава й добра, на цей раз, коли вони прийшли до неї, не погоджувалася:

— Та що ви, у мене й без вас турбот досить! І у мене є свій план у колгоспі... свої трудодні... не можу ж я від них відмовитись...

— Тітко Анаїд, велике діло твої трудодні!.. Люди життя не шкодують...

Грикор, за звичкою, жартував, але Анаїд сприйняла його слова серйозно. Вони боляче вразили її; батько Асмик загинув на фронті.

Усмішка, що вигравала перед цим на приємному смаглявому обличчі Анаїд, зникла. В її великих гарних очах блиснули сльози.

— Та хіба ми не жертвували, Григоре, любий? Навіщо ти мені такі слова говориш? — м'яким, материнським тоном дорікала вона хлопчиківі. — Нема ж

кому, крім мене, в нашій родині заробити...

В інший час Грикор ще пожартував би, але зараз в його очах не спалахнули, як завжди, веселі іскорки. Хвилювання, що охопило жінку, передалось і йому. В горлі у хлопчика защеміло, серце стиснулось. Грикор швидко відвернувся, щоб Анаїд і Асмик не помітили, що його очі стали вологими.

Наступного дня Грикор з'явився в сараї з своїм сінником у руках.

— Отут я спатиму, поки курчата не вилупляться, — сказав він Асмик і почав збивати сіно, лаштуючи собі постіль в кутку сарая.

— А може, не треба? Адже простудитись можна?.. — намагалась відмовити його Асмик.

— Ні, — впевнено сказав Грикор. — Ти сама говорила, що яєчка гагар і чайок зникають. Хто їх краде?.. Треба нам про це довідатись?.. А яке я собі містечко влаштував, поглянь, — додав він, милуючись з своєї постелі.

Асмик сумно посміхнулась. Весь цей день вона була схвильована і в школі не могла зосередитись на уроках — не виходили з пам'яті повні сліз очі матері.

Грикор підійшов до неї, узяв за руку і лагідно сказав:

— Асмик-джан, сестро моя, не жури-

ся, не треба... Звинив учора перед твоєю матір'ю...

Асмик тепло поглянула на хлопчика. «А ми завжди вважали його легковажним! — подумала вона. — Який він вразливий!»

— Цікаво, Грикоре... але я не думаю, що яєчка краде в нас людина, — змінила вона тему розмови. — Злодій взяв би багато, а пропадають дрібниці — по одному, по два... Я спочатку і не помітила. Ну, стоїть ящик біля стіни, і кришка на ньому. Відкрила якимось — здалося, менше яєчок стало. Кому, думаю, потрібні погані яєчка?

— Ти не подумала: «Хто в нашому селі, крім Грикора, ці яєчка їстиме?»

— Ти й справді не гидуєш: пригадую, як їв їх на озері. Але потайки ти ж не їстимеш?.. А іншого разу, — продовжувала Асмик, — дивлюсь, набагато менше стало. Давай, думаю, полічу. Полічила... чи не пам'ятаєш, скільки ми залишили яєчок на корм пташенятам?

— Пам'ятаю — сто шістдесят три.

— Так-так, сто шістдесят три... Лічу: всього сто двадцять одно. І найбільше чайних яєчок не вистачає... Хто ж їх краде, як ти гадаєш?

— Я довідаюсь... Адже я сплю, як заєць, з розплющеними очима, — заспокоїв її Грикор.

* * *

В наступні дні Грикор розповідав своїм товаришам до того смішні пригоди, що вони ніяк не могли зрозуміти, де правда, а де кумедна вигадка.

— Ну, як тобі спалося? — спитав його якось Камо.

Перед уроками він з Арменом і Асмик забігли взнати, як ідуть справи на фермі.

— Я уже казав Асмик, що мені може позаздрити царський собака, — весело відповів Грикор. — Але цієї ночі я не спав. Одна з наших залізних квочок так стогнала, так рипіла цілу ніч, що у мене серце стискалося. Хвора, мабуть, бідна... Армене, поглянь — чи не підскочила у неї температура?.. А кури?.. Прислухався до їхнього квоктання — і що ж чує? «Давайте, — говорять, — придушимо цих залізних квочок! Якщо вони будуть стогнати за сотнею курчат виводити, що ж нам, бідним, залишається робити?.. Загинемо... Ніхто нас більше не підсипатиме, позбавлять нас материнства». Що поробиш, просто звичайні материнські ревності.

Товариші засміялися.

— Еге, — говорив далі уже серйозно Грикор, — повірите ви мені, коли скажу, що цієї ночі я зловив злодіїв?

— Зловив злодіїв?.. Хто ці злодії?..

— Миші.

— Вигадуєш? Як можуть миші красти яєчка! — махнула рукою Асмик. — Я б ще повірила коли б ти сказала, що миша прогризла в яєчку дірочку і виссала. А ціле? Як може миша украсти яєчко?

— Ото ж то, що ціле! Так ціле і тягнуть до себе в нірку. Яєчню там роблять для своїх мишенят. Адже й вони матері, і в них серця материнські... Але слухайте, що я вам розповім. Погляньте-но на ящик, бачите, яку вони в ньому дірку прогризли? Через оцю саме дірку вони і тягають яєчка. Чуєш вночі — шкребуться... Прокинувся, прислухався. Залізна квочка важко стогне, а перед ящиком миші метушаться. В стіні — щілини, крізь них промені місяця пробиваються, добре видно. Дивлюся, миші навколо яєчка танцюють. Вони всі темні, а яєчко — біле,

так і світиться. Затамував подих. Що далі буде?.. А вони — що б ви думали? — котять яєчко. Потім одна з них лягла на спину і задерла догори лапки, а інші оточили яєчко, потім — лапками, боками, голівками — підштовхують, піднімають його... Так і викотили тій миші на живіт, а вона обхопила його міцно лапками та ще й притиснула довгим хвостиком: ну просто як людина, коли її повалити на спину, а на груди діжечку покласти...

— Вигадуєш, Грикоре!

— От диваки! Ім правду говориш — не вірять, брешеш — знову не вірять, — пробурчав Грикор. — Ну, коли ж я щонебудь вигадував? — щиро обурився він. — Не треба, не розповідатиму, якщо не вірите...

— Ні, ні, Грикоре, говори далі! — вигукнула Асмик. — Тільки це вже дуже незвичайне.

— Я так само не повірив би, але ж на власні очі бачив...

— Ну, ну, що ж далі було?

— А далі ось що. Решта мишей впряглася в цю мишу, що яєчко тримала, — вчепилися вони їй у вуха, схопили за голову і потягли, як санчата... Правда, їй, мабуть, не з медом було — спинка-бо зношувалася, терлася об землю, — та що поробиш: треба ж про діток думати. — Так ось, на її животику і в'їхала яєчня для мишенят прямісінько в їхнє гніздечко... Хотілося мені підвестися, налякати злодійок, та роздумав. «Нехай собі, — думаю, — мишенята їдять на здоров'я». І прикинувся, ніби міцно сплю, щоб не заважати їм...

Діти посміялися з оповідання Грикора, але так і не зрозуміли: вигадав він все це чи насправді миші крадуть яєчка?

Хвилювання

— Назавтра чекатимемо водянних курочок. Завтра — двадцять перший день, — сказав Камо.

— А можуть і не вилупитися, — заперечив Армен. — Вони відмінні від свійських.

— Чим відмінні? — запитав Камо. — Асмик, ти раніше не виводила лисок?

— Ні, — похитала головою Асмiк.
— Чим відмінні? — перепитав Армен. — А тим, що лиски належать, за прийнятою в науці класифікацією птахів, до десятого ряду, середнього між рядами куриних і журавлиних. До сім'ї пастушкових.

— Ого, яка вченість! Та ти став справжнім птахівником, — засміявся Камо.

— Аякже! Якщо ми вже влаштуємо птахівницьку ферму, треба й літературу відповідну читати... Значить, я й говорю: важко сказати, коли вилупляться лиски. Про це я нічого не знайшов навіть у Брема.

Цю ніч діти провели з великим хвилюванням. Камо ліг, але не міг заснути. Серед ночі він одягнувся і прийшов до сараю. Грикор ще не спав.

— Ну як, ще не вилуплюються? — запитав Камо.

— Ні, щойно перевіряв.

Вранці, рано-ранісінько, Асмiк, Камо і Армен були вже в сараї.

Ні, ще жодне яєчко не проклюнуло!

— Вночі, — сказав Грикор, — я знову підслухав, як кури розмовляли. Солоденькими голосочками своїх курчат кликали: «Виходьте, курчатка, двадцять перший день настає... Час, виходьте, дітки!» А курчата з яєчок відповідають: «Хто ви там такі, що нас кличете? Ми голос своїх матерів знаємо, ви не наші мамини...»

Але дітям було не до сміху.

— Досить жартувати! — сказав Камо. — Як би нам довідатись точно, на який день виходять з яєчок водяні кури?

Подзвонили районному агрономові — здивувався; районному птахівникові — і той не знає...

Так, в тривозі, прожили діти ще один день. Пташенят все нема й нема!

Грикор навіть жартувати перестав.

— Говорив я' вам, — докоряв він товаришам, — що бовтунів наробимо! Треба було, як я радив, зварити та з'їсти. Даремно яєчка зіпсували!

Грикор вийняв яєчко з-під квочки, підніс до вуха і потрусив.

— Убив курчатко! — з криком по-

висла на руці у нього Асмiк. — Хіба можна так сильно трусити?.. Дай мені!

Асмiк відняла яєчко у Грикора і почала роздивлятися його на світло:

— Погляньте, в ньому курча... Бачите, яке воно темне? Це від курчати темне.

— Ану, послухай, чише воно? Б'ється серце? — порадив Грикор.

— Скоріше покладіть яєчко назад — охолоне! — сказала стурбовано Асмiк.

Минула ще одна ніч, тривожна і довга, — здавалося, і світання не буде.

На зорі вся група юних натуралістів уже була в сараї. Був там і дід Асатур. Вони обережно підняли квочок і оглянули яєчка.

Та ба, жодне не пробите. А вже двадцять другий день.

Всі були засмучені і розчаровані так, що цього дня ледве чи розуміли, про що розповідали вчителі в школі. «Чому ж так запізнюються водяні курочки?» Ця думка турбувала дітей.

Увечері вони знову зібралися в сараї. Там уже були мати Асмiк і Грикор. Грикор обстругував долотом якусь колоду, видовбуючи в ній ямку.

— Що це ти робиш? — поглянув на його роботу Камо, але, не чекаючи відповіді, запитав про інше: — Курчата не вилупились?

— Що роблю?.. Для курчат ванну готую. Куди поспішаєте? Може-таки вилупляться. Їм також поспішати нікуди: подождуть, поки ванну зроблю, а то де їм купатися?

— Не попсувались же всі яєчка? — з досадою сказав Камо. Він був найбільш запальний і нетерплячий.

Мати Асмiк, яка сиділа на стільці біля одного з інкубаторів з в'язанням у руках, почала заспокоювати дітей:

— Якщо кажуть, що курка двадцять один день на яєчках сидить, це не значить, що в усіх однаково, день у день, і вилупляться пташенята. Привезла я з радгоспу яєчка племінних курей: у них курчата вилупились на двадцять третій день. І птахівник говорив, що в племінних курей курчата вилуплюються пізніше, ніж у звичайних.

— Ну, а водяні кури — хіба не племінні? Клянусь їхніми лисими головами — племінні! — втрутився Григор, продовжуючи довбати «ванну».

— Можливо, квочки погано сидять і яечка охололи? — запитала Асм'як.

— Це буває, — промовила Анаїд. — Якщо квочка часто залишає гніздо, щоб поїсти, яечка можуть охолонути.

— А ми їх дуже часто годуємо — в цьому-то і вся справа! — захвилювалась Асм'як. — Звичайно, яечка охололи, і всі пташенята загинули..

— Заспокойся, — сказав їй Армен. — В книзі «Птахівництво» сказано, що коли квочка навіть надовго покине гніздо і яечка охолонуть, курчата зовсім не гинуть: лише уповільнюється їхній розвиток. В книзі говориться, що шкідливе лише тепло, якщо воно більше за нормальне.

— Так, звичайно, при температурі в 42° білки скипаються, — підтвердив Камо. — Ми, сподіваюсь, температуру до 42° не доводили?

— Ні, вона в нас 39 не перевищувала, за це я ручаюсь, — відповів Армен..

— Ну, завели!.. — підвівши голову від своєї «ванни», зупинив їх Григор. — Ось пташенята в своїх шкаралупах прислухаються до мого стукання і одне з одним перешіптуються. Говорять: «Ще ж не готова ванна, куди ж нам поспішати? Адже купатися нема в чому».

— А й справді, — опам'ятався Камо, — де ж купатимуться наші пташенята в перші дні?.. Марш усі по хатах: тягніть усе, що в кого є, — ночви, тази..

— Вірно, Камо, дорогий! Гусенята і качата, як вилупляться з яечок, то відразу ж до води заквапляться, — підтримала його Анаїд. — Ідіть несіть ночви.

Незабаром сарай був повний ночов, старих тазів, навіть великих і глибоких казанів. Григор закінчував майструвати свою «ванну».

— Ну, тепер, — задоволено сказав він, — тепер вони можуть залишати свої шкаралупки і виходити. Будь ласка, милості просимо!

Що хоче повідомити Григор

В той день Григор, як завжди, чергував у сараї зранку.

В розпалі уроків увагу учнів привернула якась постать, що бовваніла на подвір'ї школи й робила руками якісь знаки.

Камо, який сидів недалеко від вікна, також виглянув на подвір'я і впізнав Григора.

Григор, побачивши Камо, підвів руки і показав йому вісім пальців. Його обличчя сяяло. Він підскакував на здоровій нозі, витанцьовував і, склавши долоню жменем, притулив її до щоки так ласкаво і ніжно, наче в руці у нього було щось дуже тендітне.

Камо зрозумів, радісно заметушився, хотів гукнути Армена, але, помітивши суворий погляд учителя, зніяковів і сів на місце.

На перерві Камо з Арменом побігли вниз сповістити приємну новину Асм'як.

Побачивши їх радісні обличчя, Асм'як вигукнула:

— Невже вилуплюються?!

— Ще й як! Григор каже — вісім пташенят.

Не кажучи нічого одне одному, діти однаково відчували, що вони ні на хвилину більше не можуть залишатися в школі, і з дозволу Арама Акопяна побігли в сарай, не чекаючи закінчення занять.

Назустріч їм вибіг Григор.

— Пташата, пташата!.. — вигукував він. — Батальйонами, цілими батальйонами вилуплюються!

— Де вони? Ну, підніми ж квочку, щоб подивитися... Ой, які гарнісінькі!.. Почекай, дай мені одне!

І Асм'як обережно взяла з-під квочки крихітне, вкрите попелястим пушком пташеня з гарненьким жовтим дзьобиком і темносіримми, кольору свинцю, ніжками. Притуливши пташеня до щоки, вона гріла його своїм диханням. Діти розгубилися, не знаючи, що робити.

Біля дверей сарая з'юрмився цілий натовп дітей і жінок.

— Справді вилупилися? — недовірко запитувала одна.

— Від квочок чи в тій бляшанці? — цікавилась інша. — Дайте глянути.

— Ні, ні! — охороняла вхід у сарай Асмик. — Розтривожите квочок, не можна!

Протовпившись, зайшов до сарая дід Асатур, який щойно повернувся з Севану.

Асмик в цей час відкрила інкубатор. Там, в м'якому, нагрітому батареями гнізді, копошилися десятки крихітних пташенят.

— Це ж чий, доню? — спитав дід.

— Водяної курочки-лиски, дідуся, — ледве стримуючи радість, відповіла Асмик. — Поглянь, скільки ще яечок пробито: так одне за одним і вилуплюються...

— Що ж нам тепер робити? — зашепотів дід.

— Зваріть чайні яечка, — запропонував Армен.

— Зваримо, зваримо, але яечок мало, все одно не вистачить, — сказала Асмик.

— Не хвилюйся, онуко, — заспокоїв її дід Асатур. — Я з-під каменя дістану. Поки що зваріть чайні яечка, я щось надумаю.

Згорнувши свою довгу бороду і обережно вложивши її в архалук¹, дід поспішив до правління колгоспу.

— Баграте, рідненький, дай-но нам із складу яечок, штук сто, — пташенята вилупились, їсти, хочуть! — ще з порога закричав дід.

— Легко сказати сто яечок! Що ж накажеш, у дитячого садка відняти, дітей залишити голодними? Ваших пташенят годувати, щоб їли, росли і розліталися?..

Дід розсердився:

— Кажуть тобі — ось зараз, у цю хвилину яечок дістань! Ну і черстві ж ви люди... Діти ось уже місяць ні сну, ні спокою не знають, а ви хоч би що! Пиши, скоріше пиши, а то, клянусь бородою, кинджал витягну! — погрожував дід, але, звичайно, зовсім не серйозно.

— Це що ж? До кинджала справа

дійшла? — усміхаючись, запитав Арам Акоюн, входячи в кімнату.

— Та ось, — сказав Баграт, непомітно підморгнувши вчителю. — зв'язався старий з дітьми, а тепер вирішив мене життя позбавити: вимагає, щоб яечок для пташенят відпустив. Але марно! Поки пташенят не побачу на власні очі, нічого не відпущу. На все порядок, рахунок...

— Пташенят повний сарай, ідн подивись! — продовжував дід Асатур.

— Гаразд, підемо подивимося.

Назустріч їм з сарая вибігла Асмик:

— Дядьку Баграт, ну коли ж ви нашу ферму визнаєте?

Суворе обличчя Баграта повітлішало, очі потепліли. Щоразу, коли він зустрічав цю дівчинку, його серце лагідніло, суворий погляд добрішав. Батько Асмик — Ованес, прямодушна і чесна людина — рука в руку з Багратом бився проти фашистів і з одного казанка з ним їв, а якось в штиковому бою врятував йому життя. На руках у Баграта Ованес і помер, віддавши своє життя за радянську Вітчизну в битві на берегах Одера.

Баграт мовчки погладив шовкове темнокаштанове волосся дівчинки і непомітно зітхнув.

Увійшовши в сарай, він побачив пташенят і усміхнувся.

«Настрій кращає», підморгнув товаришам Грикор.

— І справді вилупились! — сказав Баграт. — Тепер інша справа, тепер рахівник може оформити вашу витівку.

Він витяг з кишені блокнот і, написавши записку, віддав її Грикорові. Той поспішив, шкутильгаючи, до колгоспної контори.

— О тепер, Баграт-джан, ти врятував своє життя, — засміявся дід Асатур.

— Нічого не зробиш, доведеться ферму твоїх учнів узаконити, — сказав Баграт Араму Акоюну.

Дружньо розмовляючи, вони вийшли. Школярі відчували, що розмова точиться про задуману ними громадську справу, і обличчя їхні світилися радістю.

Завідуючий складом, буркочучи, відпустив яечка. Він, як і багато інших, не вірив в успіх цієї справи.

Незабаром пташенята лиски, поств-

¹ Архалук — вертлий одяг.

куючи дзьобиками, їли жовтки крутих яечок, а дід Асатур дивився на них і самовдоволено погладжував бороду. Він, здавалося, помолодшав.

— Доню, коли ж вилупляться гусенята?

— Скоро, скоро... У них ще є час до наступного дня.

— А качки? — запитував старий Асатур. І він став нетерплячим, як діти.

— Чирки вилупляться, мабуть, завтра-післязавтра. А в цьому інкубаторі є ще яечка і мармурових качок.

В наступні дні справді почали вилуплюватися каченята. Сарай сповнився їхнім веселим писком. Ще крихітні, вони, побачивши воду, поспішали до ночов і зграйками плавали і пірнали з таким виглядом, ніби добували собі поживу. Годували їх сиром, крутими, дрібно накришеними яечками.

Одного разу, зайшовши в сарай, Асмик зупинилась, здивована. В кутку на соломі була складена гірка яечок. Поруч, напочіпки, сидів Грикор і перераховував їх.

— Звідки? — запитала Асмик.

— Пам'ятаєш, миші у нас позичали. Тепер повернули з пошани до мене. Вам би вони не віддали.

— Грикоре, скажи правду: де добув?

— Кажу вам: миші посоромились своєї розбійницької поведінки і повернули назад...

Так діти і не довідались, звідкіля добув Грикор яечка. Не домоглися серйозної відповіді. Хіба що справді знайшов мишачий склад?..

— Ану, полічи, Асмик. По-моєму, скільки взяла, стільки й віддали. Лише троє я їм залишив, для їхніх дитинчат: шкода мені їх стало, — сказав Грикор.

— Так, значить, жодного й не з'їли? — здивувався Камо.

— Уяви собі, жодного. У них поки що мишенят нема: про майбутніх піклувалися. Подумайте тільки, які щирі батьки! А ви ще ставитеся з презирством до мишей. Я б просто розцілував їм мордочки за добрі їхні серця.

— Тьху! Ти знову?.. Ох, і як же миші ненавидять зараз Грикора! — ве-

село засміялася Асмик. — Вночі придуть, як він спатиме, і відкусять йому носа.

— Так я тут і залишуся, щоб вони мене загризли! Досить, шабаш! Я свій обов'язок виконав. Два батальйони пташенят від мене одержали? Мою частку? Ну й прощайте!

— Ні, Грикоре, гусячим яечкам ще час не прийшов, їм ще день полежати треба. Ще на дві-три нічки залишся, — упрошував його Камо.

— Ну, якщо секретар комітету комсомолу наказує, треба підкоритися, нічого не зробиш!

Тривожний день

Настав двадцять восьмий день.

В той момент, коли перше гусеня зарушилося в яечку і пробило шкарлупку своїм жовтеньким, але вже змінілим дзьобиком, Армен, який сидів біля інкубатора і не відводив очей від термометра, враз злякано скочив з місця.

— Асмик, температура падає! — ледь переводячи подих, сказав він.

— Як? В обох? — занепокоїлась Асмик.

— Ні, лише в цьому.

— Чому?

— Енергія в акумуляторах виснажилась.

— Що ж тепер буде?

— Охолонуть яечка. Треба скоріш знайти нові акумулятори.

Асмик побігла кликати на допомогу Камо.

Він зараз же прибіг у сарай. Удвох з Арменом вони відшукали діда Асатура і Грикора, порадилися з ними, але нічого придумати не змогли.

Скориставшись відсутністю хлопчиків, біля сарая з'явився Сетó і його брат Артó. В обох у руках були лук і стріли.

— Дай-но я випущу дві-три стріли крізь дірку в дверях. Яечок з десяток розіб'ю, — запропонував Сетó. — Нехай Асмик поплаче!

— Шкода, адже в яечках пташки, — вагаючись, сказав Артó.

— Шкода? Мене ти не пожалів, коли вони на мене всі напали?.. І помститися за брата не можеш. Ех, ти!..

Натягнувши тятину лука, Сето підкрався до сарая і випустив крізь щілину в дверях кілька стріл.

Обливаючись слізьми, з сарая вибігла Асм'як з пораненою куркою в руках, але братів уже не було й сліду.

— Невже у вас не вистачить сил спинити цього хулігана? Погляньте лишень, що він наробив своїми стрілами! — поскаржилась Асм'як Камо і Арменові, які в цей час підійшли. — Курку поранив, кілька гусячих яечок розбив.

— Заявимо в сільраду, — запропонував Григор.

— Мужчина повинен власною рукою розправлятися з негідниками, — сказав дід Асатур. — Скаржитись недостойно мужчини.

Армен замислено похитав головою: — На нього треба вплинути, тут силою нічого не вдієш.

Камо посміхнувся і в'їдливо сказав:

— Вплинути? Ласкою, може?..

— Його треба примусити розкаятись, Армен має рацію, — промовила Асм'як.

— По-моєму, він просто роздратований, задрить нам, нашій роботі. Він, мабуть, не від того, щоб помиритися і подружитися з нами. Його виправити можна.

— Ех, Армене, — безнадійно махнув рукою Камо.

Вони зайшли в сарай.

— Температура спала, серце не б'ється, — сказав Григор, помацавши інкубатор. — Він, бідний, і справді здихає.

Асм'як мало не пирснула, але, поглянувши на Камо, стрималась — таке в нього було суворе обличчя.

— Як же ти рахував? Адже ти запевняв, що енергії цілком вистачить? — запитав Камо в Армена. В його голосі звучав докір.

— Помилився, мабуть.

— Якщо акумулятор поставити в автомобіль, багато сили він втратить? — несподівано запитав Григор, ніби щось пригадавши.

— Звичайно.

— Оце-то так! — вигукнув Григор. — Чому ж я вам не сказав!.. Адже цей акумулятор, що ти останнього разу приніс, завідувач складу раніше давав шоферові.

— Як?! — схопився з місця Камо.

— Дуже просто. Шофер просив дати йому акумулятор, а завскладом сказав, що акумулятор є, тільки він не може дати його, бо хлопці взяли, а крім того, страшно діда Асатура. Шофер почав вимагати: «Вся справа зірветься, якщо не піде машина». Ну, тоді завідувач поступився. «Бери, — каже, — тільки поверни швидше.»

— А ти Армена обвинувачуєш, що він помилився в розрахунках — дорікнула йому Асм'як.

— Адже він учений, хіба він може помилитися в лічбі? Якщо помилиться — позбавимо звання. Хіба він може порахувати неправильно? — образився за Армена Григор.

Камо, обурений, накинувся на Григора:

— Чому ж ти не сказав нам вчасно?

— Досить обвинувачувати один одного, треба швидше придумати, що робити, — втрутився Армен. — Коли б тут була колгоспна машина, зняли б акумулятор.

— Чому ти втрачаєш надію? Привеземо з міста, — хотів підбадьорити його Камо.

— З міста?.. Поки поїдете, знайдете, привезете, — охолонуть яечка... І це, що проклюнулось, скоро помре.

— Помре? — захвилювалась Асм'як. Вона схопила яечко і почала гріти його своїм диханням. — Я не дам померти ні одному пташенятку. Ну, швидко придумайте що-небудь! — говорила вона, ледь стримуючи сліози.

— Дідусю, ми тебе запитували, — сказав Камо, — ти нічого не відповів. Невже й ти не придумаєш, як врятувати гусенят?

— Не все в книжках знайдеш, не завжди і дідівський досвід помагає... Яечко — справа жіноча. Ходімо до моєї старої — її запитаємо: вона багато квочок за своє життя підсипала.

Бабуся Наргіз зустріла дітей ласково і, вислухавши їх, запитала:

— А скільки днів залишилося?

— Один.

— Один лише?..

Але перш ніж відповісти дітям на їхнє запитання, бабуся одразу ж, за мисливським звичаєм свого чоловіка, накрила на стіл і почала частувати дітей всім, що було в хаті.

— Бабусю, нам не до їжі: вона зараз в горлі застряне. Ти нам допоможи, скажи, як пташенят врятувати? — упрощував стару Наргіз Камо.

— Іжте, дітки, іжте. Все скажу. І цьому зарадити можна, не лякайтеся, — спокійно говорила стара, підсовуючи дітям тарілки з сиром. — Іж, рідненький, — повторила вона, цілуючи Камо, — Ти зовсім забув про бабуся через цих твоїх курчат.

— Не хочу я їсти, бабуню! Ти мені скажи, як врятувати пташенят? — нетерпляче твердив Камо.

Стара Наргіз усміхнулась. Її добре маленьке і худеньке обличчя покрилося тонкою сіткою зморщок.

— Ну, — сказала вона, — є такий спосіб. Якщо трохи подержати яечко за пазухою чи під пахвами — вилупляться. Буває так: виведе курка кілька курчат, ходить біля них, а решту яечок кидає — не хоче досиджувати. Кілька разів я такі яечка у себе за пазухою доношувала.

— Ну, вчений брате, що ти скажеш на це? — запитав Камо в Армена.

— По-моєму, це не суперечить науці. Для виведення курчат потрібне лише рівномірне тепло і нічого більше. Але в книжках пишеться, що температура повинна досягати тридцяти дев'яти градусів, а нормальна температура у людини не вища за тридцять сім... Як же так, бабусю?

— У ваших градусах я нічого не розумію, любий мій, — спокійно відповіла Наргіз. — В останній день курча — вже готова птиця, йому вже дихати повітрям треба, бігати, їсти. Тепла людини для нього досить. А градусів я не знаю... Знаю лише, що зігрієш на грудях — неодмінно вилупляться, виживуть.

— Вірно, вірно! — підтримав бабуся Армен. — Зрозуміло. — І Армен, зав-

жди спокійний, в збудженні підвівся з місця.

— Отже, так і зробимо. Асмiк, збирай школярів! — наказав Камо.

* * *

*

Побачивши Камо і його товаришів занепокоєними, школярі відчули, що трапилось погане. Особливо поганою ознакою здалося їм, що й Грикор похмурий. — Що сталось? — тривожно запитували вони.

Камо коротко повідомив про те, що трапилось на фермі.

— Для врятування життя гусенят ви повинні по кілька годин погріти під пахвами яечка, — сказав він.

Ця незвичайна пропозиція спочатку всіх вкрай здивувала. Її готові були прийняти за жарт.

— Це як? Стати квочками? — запитала одна маленька насмішниця і пирснула.

Всі засміялись.

Але тут схвильовано заговорила Асмiк:

— Треба поспішати, треба поспішати! Не можна запізнюватись — адже там умирають маленькі безпорадні пташата! Прошу вас... — Голос у Асмiк затремтів.

Хвилювання, що охопило Асмiк, передалось всім. Школярі, які хвилину тому весело жартували, посерйознішали.

— Ну, чого ж ми чекаємо? — пролунав дзвінкий голос Аракс. — Ходімо, ходімо рятувати гусенят!

Діти кинулись до колгоспного сарая.

— Будьте обережні, не розчавіть яечка у себе під пахвами, — попереджувала всіх Асмiк. — Якщо не вилупляться — не втрачайте надії: можуть трохи запізнитися.

— Горе тому, хто розчавить яечко з пташеням всередині! — грізно насупив брови Грикор.

— Ця залізна квочка нас знеславила перед селом, — бубонів дід Асатур.

Але й він, сховавши на грудях кілька яечок, поніс їх своїй старій.

— Бери, Наргіз, бери... Нічого не зробиш — коли помилились, треба виправ-

ляти помилку,— сказав дід дружині.— Та ти пішла б до дітей, показала, як треба робити, а то вони всіх гусенят передуть.

...Асм'як і сама не спала цілу ніч і матері не давала заснути.

— Мам, мам, пташеня знову стукнуло... Але чому ж не вилуплюється? — безперестанку говорила вона матері.

Щоб не заснути, Асм'як почала читати, але незабаром книжка вислизнула з її рук і впала на підлогу. Асм'як перелякано схопилася. Першою думкою її було: чи не задушила вона пташенятко?

Ніби у відповідь на запитання дівчинки під пахвою у неї щось заворушилося.

Асм'як сунула руку за пазуху, намацала і вийняла уламки шкаралупи, а потім крихітну істоту: жовтеньку, кругленьку, з плоским, ще м'яким дзьобиком, з пушком, що ледь-ледь пробився. Безпорадна, вона до сліз схвилювала дівчинку.

— Яке славненьке, яке гарненьке! — повторювала Асм'як, розглядаючи новонароджене гусеня, що сиділо у неї на долоні.

— Доню, що це в тебе? Вилупилося? — почувши її голос, прокинулась мати.

— Ти поглянь, мам... воно ще мокреньке... дати йому зараз ячного жовтка?.. Ой, воно може замерзнути!

І Асм'як обережно поклала гусеня під теплу ковдру.

Радість

Так було цієї ночі і в багатьох інших будинках села Лчаван. У дітей під пахвами починали ворухитися пташенята, чувся легкий тріск шкаралупи, тоненьке попискування. Легенькі, пухнасті, теплі істоти виглядали на світ із своїх темниць.

І радість же була в цей день у селі! Дітям не хотілось розлучатися з своїми вихованцями. Вони пестили гусенят, годували крутим жовтком, і дуже неохоче відносили на ферму.

На фермі панувала метушня. Почали вилуплюватися гусенята і в квочок.

Квочки сердито квоктали, не знаючи, що їм робити — чи то доглядати новонароджених, чи то сидіти на яечках, чекаючи появи інших. Їх, очевидно, дивував неприродний вигляд курчат: таких незграбних зроду в них не було!

Почали тріскатися яечка і в другому, справному інкубаторі. Дід Асатур поглядав на маленьких кругленьких пташат, що копошилися в «печі», і тільки похитував головою.

І такі великі були здивування і радість діда Асатура, що він поспішив одразу додому, щоб поділитися думками з своєю дружиною.

— Кажу тобі, Наргіз, з цієї залізної печі пташата сотнями вилуплюються,— розповідав старий, за своєю звичкою, все перебільшуючи.— Ти подумай тільки, яку розумну штуку вигадали! Подумай лише, скільки курей звільняється від своїх обов'язків — не треба їм цілий місяць на яечках сидіти, не треба курчат доглядати... нехай собі залізна квочка курчат висиджує. Бачиш, чого наука досягла!

— Щоб мені осліпнути! Хіба без матері курчат виводять? Хіба без турбот матері, без серця може щось вийти? — обурилась стара.

— Що тут серцю робити? Курчата вилуплюються, Анаїд годує, доглядає їх — якої тобі ще треба матері, якого серця? — розсердився дід.

— Як же можна без матері? Хіба без матері обійдешся? — обурювалась Наргіз, що, як і всі матері, провела немало безсонних ночей біля колиски своїх дітей. І дивно було їй чути, що якась жива істота може народитися і жити без материнської ласки і піклування.

Дід квапився назад, в сарай.

Юні натуралісти були в захопленні від пташенят. Вивчаючи звички своїх вихованців, вони то годували їх, то лічили. Пташенята розбрелися по сараю зграйками, деякі з них вийшли на подвір'я до «ванночок», і бідні квочки не знали, що робити — чи бігти до тих, які вже весело гралися, чи ждати на тих, які мали ще вилупитися. Квочки особливо були стурбовані поведінкою дивних, незграбних істот, що купалися в «ванночках».

Асмiк очей не зводила з своїх вихованців. Глибоке захоплення зробило її обличчя надзвичайно красивим.

* * *

Ферму несподівано відвідав голова колгоспу Баграт. Побачив гусенят, і очі його заискрилися веселими вогниками. Але він і знаку не подав, що радий. Щось підрахувавши в думках, Баграт господарським тоном сказав:

— Вся справа в балансі. Якщо до кінця року в вашому балансі актив перевищить пасив, тоді я скажу, що ваша ферма виправдала себе.

— Справа не тільки в балансі, товаришу Баграт. Адже це перший наш досвід приручення диких птахів,— промовив Камо.

— Ніяке дослідження, якщо воно не дасть користі колгоспові, мене не зацікавить,— перебив його голова.— Хай комсомольська організація візьме на себе керівництво фермою. Ні?.. Я ж і кажу — анархія... Хай і комсомол візьме на себе відповідальність за нього. Корм, яєчка ми відпускаємо, це все на обліку, а я відповідаю перед народом?.. Відповідаю!

Асмiк підійшла до голови колгоспу і сказала:

— Не говори таким тоном з ними, дядьку Баграт, адже Армен дуже вразливий...

— А мій тон від вашої справи залежить. Без втрат виростуть у вас пташенята — мій тон зміниться,— ласкаво відповів Баграт, ніжно погладивши дівчинку по голові.

— Так наша справа вперед не піде... Мабуть, вона не до душі голові,— сумно сказав Армен.

Баграт обернувся і суворо запитав:

— Ферму влаштували? А про корм для птиці на зиму подбали?

— Ми корм з дому принесемо,— відповів Камо.

— З дому? Ну й хвалько! Там, в долині, я наказав зорати півгектара землі. Візьміть її. Підіть до комірника, він дасть вам ячменю. Посійте. Ось вам і корм. Ну,

чого розгубилися? Кажу, підіть до завкладу, ордер уже виписаний.

Баграт обернувся, зробив кілька кроків, але знову зупинився.

— Землю цю обробіть самі за всіма правилами агрономічної науки,— суворо додав він.— Інакше — заберу!

Голова пішов. Діти поглянули одне на одного і розсміялися.

— Хіба на таку людину можна сердитись? — сказав Камо.

— А ти знаєш, чому він такий, чому так любить порядок і правила? — запитав Армен.

— Чому? Така вже в нього вдача.

— Ні, кажуть, що до війни не був таким. Він п'ять років прослужив у армії старшиною роти. А старшина роти веде все її господарство, стежить за порядком у всьому. Ось товариш Баграт і навчився цього в армії. Для нього дисципліна — все!

— Так і повинно бути,— сказав Камо.— Домовились, що ми на нього сердитись не будемо... Ну, Армене, Григоре, пішли по ячмінь!

— Для наших пташенят сіятимете! — радісно сплеснула в долоні Асмiк.

— Тоді давайте розподілимо обов'язки,— сказав Камо,— Армене, тобі доручається організувати «посівну кампанію» і зібрати такий урожай, щоб на кожне пташеня по п'ять кілограмів ячменю було!

— По п'ять кілограмів? — здивувався Армен.

— Ну, Армен не залишить голодними моїх пташенят! — втруtilась Асмiк. Вона сказала це так ласкаво, що Армен почервонів.

— Звичайно,— погодився він,— голодними не залишаться.

Надвечір Асмiк повела своїх квочок разом з виводками до річки. Слідом за нею, ховаючись за огорожею, скрадався Сето. Йому, проте, не вдалося заховатися від зірких очей діда Асатура.

— Ану, забирайся подалі від ферми, бо, клянусь бородою, шкуру спушту! — закричав мисливець.

— Яка там ферма! — засміявся Сето.— Он вашу ферму вода понесла!

Дід кинувся до річки.

«Ферма» справді відпливала. Крихітні гусенята, каченята й лиски, опинившись у своїй стихії, з радісним пишанням захоплено пливли за течією. Вода

відносила їх далі й далі, а стурбовані квочки метушилися на березі, немовби закликаючи допомогти їм врятувати життя дивних пташенят.

ЧАСТИНА ДРУГА

Севан сьогодні і завтра

Читачу, проїжджаючи в червні через Семенівський перевал, ти не зможеш стримати свого захоплення, побачивши озеро Севан. Як би ти не квапився, зупинишся, щоб помилуватися незрівнянною красою водяної лазурі, що перебуває в спокійних обіймах гір.

Чудовий Севан о цій порі року! Завжди оголені і похмурі гори навколо озера в червні одягаються в пишне зелене вбрання, прикрашаються безліччю квітів. І коли дивишся на Севан, два різко відмінних у своєму забарвленні відтінки тішать око: безкрай блакитний простір водяної гладіні і смарагдова зелень гір, що біжить від озера вгору, до самого неба.

Одного такого червневого ранку на схилі гори, яка нависла над селом Лчаван, сиділи знайомі нам хлопці і милувалися чудовою мирною картиною, що розкинулася перед ними.

Колгоспний сторож Асатур, постійний супутник, сидів поруч і, стискаючи колінами рушницю, пильним оком оглядав зелені колгоспні поля пшениці і плантації тютюну, чи не забрела часом куди-небудь худоба? Недалеко паслися телята, а з-за густої живої огорожі долинав різноголосий хор пістрявих вихованців птахівницької ферми.

Повітря було напоєне ароматом квітів. Мелодійно дзижчали бджоли, невтомно перелітаючи з квітки на квітку.

Над водяною гладінню Севану здіймалися легкі, ледве помітні випари, покриваючи її тонким, прозорим серпанком. Здавалося, мати-природа одягала ніжне покривало на свою улюблену дочку — казкову сплячу красуню.

Мир і спокій панували навколо, і

лише час від часу долітало з Гіллї зловісне: «Болт... бо-олт... болт!...»

— Ну, чи не насмішка природи це, Армене? — запитав Камо.

— Що?

— А те, що наше село гине без води, а там, внизу, її ціле море... Там земля задихається під водою!

Армен відповів не зразу. Останнім часом діти були заклопотані й сумні: почалися засушливі дні.

— Що не говорять, — сказав після короткого роздуму Армен, — вода в озері Гіллї звідкись надходить. Ти сам подумай, Камо: звідки в Гіллї так багато джерел? Звідки вони беруться? Може, якраз під нашими полями є якісь підземні води, адже там ґрунт м'який, вода швидко просочується, утворюючи цілі водоймища.

— Розкопати б, вивести нагору, — сказав Камо.

— Ну й вигадали — воду з-під землі добувати! Он перед вами ціле море. Спробуйте, якщо ви такі молодці, звідти її підняти, — втрутився дід.

— Що ж, і піднімемо! — спалахнув, як завжди, Камо. — Треба збудувати гідроелектростанцію, вона й подаватиме нам воду... Адже піднімають воду озера Айгер-Ліч і Зангу вище від села Канакер.

— Це так одразу не робиться, а вода нам зараз потрібна... — говорив Армен.

— А озеро, замість того, щоб наближатися до наших полів, все далі тікає від них, — додав Грикор.

— Правда, і вже досить далеко втекло, — підтвердив Камо. — На скільки знизився рівень води в Севані? Ти знаєш, Армене?

— На три метри.

— Всього? І так багато землі звільнилося з-під води?

— Це тому, що біля нашого берега озеро дуже мілке: глибина Великого Севану¹ найбільше — п'ятдесят метрів. А через п'ятдесят років ця частина озера зовсім зникне.

— Шкода! — зітхнув Камо.— Така краса зникне!..

— Звичайно, шкода! Але тоді ці місця ще кращими будуть. Весь цей блакитний простір вкриється пишними садами, зеленими виноградниками... Я підракував, Камо, що тут, на нових землях, поміститься сто сіл.

— Ого, сто сіл!.. Як же так?..— вигукнув Грикор.

— Дуже просто. З-під озера буде звільнено сто двадцять тисяч гектарів чудової землі. На такому просторі можна сто сіл заселити з стома тисячами населення.— Трохи помовчавши, Армен замріяно промовив:— Тоді вже буде комунізм... Коли нам буде по 40 років, ця долина вкриється привітними селами, невимовної краси мічурінськими садами, які вкутають зменшене озеро ніжнозеленим килимом... Це буде найкращий у світі курорт...

— Цікаво, що знайдуть на дні нашого Севану?.. Можливо, селище первісної людини... Або бивні величезного мамонта близько трьох метрів завдовжки. Я бачив такий бивень у музеї. Вчені знайшли його в полі поблизу Ширака. Ні, ти тільки уяви, Армене, тепер у Шираку суворі зими з метелицями лютують, а раніше там жили мамонти,— збуджено розповідав Камо.

Увага Григора весь час роздвоювалась. Хотілося і з товаришами побути, взяти участь в їхній цікавій розмові, але треба було й телят доглядати. А телята все намагалися, противні, піти на берег озера, де вже буйно колосилися посіви «вірменки». І Грикор, підстрибуючи на одній нозі, бігав, кидаючи камінням в

телят, які порушували заборонену межу:

— Ого-го, капосні! І як вони розуміють, що пшениця смачніша за просту траву?

— Але ж і земля на місці озера! Золото, справжнє золото! — мовив з запалом старий мисливець, дивлячись на молоді стеблинки, які проросли на полях, нещодавно залитих водою.— Там пшениці вже у ваш зріст, діти.

— Так, не земля, а золото! — підтвердив Камо.— А торішній урожай картоплі в Норадузі, на тому березі Севану, кажуть, побив світовий рекорд. Чи не так, Армене?

— Аякже, майже світовий рекорд побили — по вісім тисяч пудів з гектара зібрали!

— Я бачив картоплю! — захоплено підхопив Грикор.— Кожна картоплина з доброго кабана буде!

— Такі врожаї будуть щороку на тому березі,— сказав Камо.— Доші зміли всю землю з Далі-Дагу в озеро, і утворився масний намул, як на берегах Нілу. Шкода тільки, що ці землі теж терпітимуть нестачу води...

— Чому шкода? — запитав Армен.— Ці землі зрошуватиме озеро Гіллі — адже воно лежить вище від Севану?

— Так. А ті землі, що вище Гіллі? Наші землі? — жваво запитав Камо. І далі сумно додав:— Тільки наші землі і наша ферма залишаться без води, бо Гіллі нижче...

Хлопці замовкли. Як здобути воду? Це питання протягом віків турбувало мешканців села Лчаван. І протягом віків залишалося нерозв'язаним: люди жили і вмирили з мріями про воду...

Не наважилися б, напевно, розв'язувати це питання і наші герої, якби цей день не був таким яскравим, і тисячі бджіл не прилітали до квітів за пахучим соком, і якби вони не сиділи біля озера, ведучи мирну розмову з своїм старим другом дідом Асатуром.

Він довго і з насолодою прислухався до монотонної, мелодійної пісні бджіл. Пісня примусила його заговорити про диких бджіл.

¹ Озеро Севан поділяється на дві частини: Великий і Малий Севан. Поверхня Великого Севану дорівнює 1032 квадратним кілограм.

По дикий мед

— Скільки меду гине марно! — зітхнувши, сказав мисливець, киваючи головою в бік просторих колгоспних полів люцерни і конюшини.

Камо зрозумів зітхання діда і сказав:

— А чи не зайнятися нашому гуртку бджільництвом?

— Не можна змішувати все до купи, Камо,— серйозно заперечував Армен,— не може наша група всім цікавитись. Птахівництво в нас зараз стало такою важливою справою, що ми навряд чи впораємося з ним.

— Не люблю, коли скиглять,— скочив з місця Камо,— Подумаєш, велика справа — птахівництво! Не можу я біля качок спокійно сидіти! Нам треба за інше братися! Як може юний натураліст лише одним цікавитись?.. Цього я не розумію. Все, що нас оточує, мусить цікавити нас. Коли ми вже взялися за вивчення природи, то давайте досліджувати весь навколишній світ. Візьмемо хоч би бджолу. Чи знаєш ти, що бджолина сім'я — це цілий світ, справжня комуна? Чому б нам не взятися за вивчення бджіл? Може, цим ми допоможемо колгоспові?.. Скажемо товаришу Баграту, щоб він купив бджіл і кілька вуликів. Встановимо їх на нашій ділянці, організуємо пасіку.

— Навколо повно бджіл, а ви хочете витратити на них гроші? — запротестував дід Асатур.

— А де у нас бджоли? — запитав Камо.

— Он там, на Чанчакарі¹. Тому вона так і називається, що там царство бджолине. Скільки меду там — запашного, соковитого, немов янтар, жовтого, але здобути його — руки короткі, не досягнути!.. Здається, чули балачки дідівські, начебто бджільник цей деви влаштували? Самі лише медом і користуються. І сторожів понаставляли, щоб ніхто чужий не пробрався. В одній з печер, кажуть, деви і постелі собі влаштували.

— Невже туди не можна добратися? — запитала Асмик.

Нагодувавши своїх пташенят, вона підсіла до товаришів і прислухалась до їхніх розмов.

— Ходімо, дідусю, ходімо! Ти нам хоч здалеку покажеш цю печеру,— наполягав Камо.

— Але ходити тими місцями...— звівся дід.

— А ще вихваляєшся: «Мисливець я!» — під'юджував старого Грикор.

— Ах ти, молокосос, не встиг ще з яйця вилупитись, а старих мисливців на сміх береш? Та я одних вовків і ведмедів убив стільки, скільки в цій череді телят! Ти мені покажи ведмедя — рушницю кину, з одним кинджалом на нього піду... Тут справа залежить од відваги, а там — деви... Розумієш, чортеня, деви! Їх ні силою, ні хоробрістю не подолаєш. Вистачить у тебе глузду зрозуміти це?

Як не намагалися хлопчики перекопати старого, що ніяких девів нема, що все це дурні вигадки, він уперто наполягав на своєму:

— Як це девів нема? Поки ви мені не скажете, хто там стогне в Чорних скелях, не повірю,— твердив дід.— Ось мисливець Карб — земля йому пухом! — спробував залізи в печеру до девів, та впав, розбився. А який сміливий був!

— Звідки ж він знав, що там так багато меду? — запитав Камо.

— Як це — звідки знав? Каро був справжній мисливець. Він по тому лише, як бджоли дзижчать, узнавав, скільки в них меду. В Даралагезі я знаю скелю, де є багато меду. Мені розказував один колгоспник-азербайджанець, що він піднявся на вершину скелі. Піднявся, прив'язав вірвовку до скелі і спустився по ній з вершини до печери. Тільки увійти в неї не міг — вхід був маленький і вузький. Що ж, ви гадаєте, він зробив?.. Порохом підірвав отвір. І знаєте, скільки він вигріб меду? Справді-таки вигріб, лопатою!.. Чотирнадцять пудів! У одної сім'ї.

— Чотирнадцять пудів? Як це, в одній сім'ї? — здивувався Грикор.

— Еге ж, чотирнадцять. Це ж вони не за один рік наносили. Хто знає, ма-

¹ Чанчакар — Бджолна скеля.

буть, 10—12 років збирали. Повантажив мед на ослів, привіз у село. Всі роти від здивування пороззявляли. Кум Мукел сказав: «Каро, щастя твоє, що девів дома не було». Каро тільки засміявся. Другого дня він знову пішов на Чанчакар. Але нашому Каро не пощастило: деви були вдома. Розізлилися і скинули Каро в провалля — помстилися. З того часу, як він загинув, ніхто більше не наважується лазити на цю скелю. Лопата Каро так і залишилася в печері встромленою в мед — тільки держак стирчить.

Кілька хвилини усі мовчали.

— Еге, — порушуючи паузу, повторив дід, — з меду стирчить. Чанчакар — повний амбар меду. Хто знає, скільки сотень літ наповнюють його бджоли...

— Сотень літ? А хіба бджоли не старіють, не вмирають? — наївно запитала Асм'як.

Дід посміхнувся:

— Цій дикій пасіці сотні літ, але бджолам не більше кількох місяців. Одні старіють і вмирають, інші, старі, рояться і відлітають гніздитися в інше місце, а у вулику завжди залишаються молоді. Коли кажуть, що бджоли рояться, це значить, що відлітають старі, залишаючи вулик молодим бджолам. Саме тому бджолина сім'я вічно молода, — закінчив дід.

— Як це? — здивувався Армен. — Чому ж кажуть, коли бджоли рояться, — «відрійок одсівається»? Що — молоді бджоли одділилися від старих і зі своєю новою маткою шукають пристанище?

Дід знову самовдоволено посміхнувся у вуси і погладив бороду:

— Гм... — буркнув він. — Ти що ж, гадаєш, всякий правду зна. Багато хто думає, що молоді бджоли з вулика відлітають, свою сім'ю заводять, як у всіх тварин: виростають діти, залишають батька-матір... Але бджола випустить з вулика своїх кволіх і недосвідчених діток — не виживуть вони, загинуть. Це тобі не воченя, що знайде якість нещасне сонне зайченятко, схопить за карк і з'їсть. Для нього це просто. У бджоли справа складніша. Бджолині сім'ї, щоб жити, величезне будівництво потрібно розпочати. Ціле місто! Склади для меду,

для квіткового пилку, приміщення для діток і різні інші... Відкрийте вулик, погляньте — місто, справжнє місто зі своїми порядками, правилами... Ну, ось тепер я вас і запитаю: кому — старим, досвідченим іти нове місто будувати чи таким, як ви, нетямущим дітям?

— Звісно, старим, — в один голос відповіли діти.

— Так... От старі добровільно і залишають молодим усе своє багатство: житло, склади воску і меду, все господарство, а самі відлітають.

— І нічого з собою не беруть? — здивувалась Асм'як.

— Нічогосінько!

— Які ж добрі батьки! — вигукнула Асм'як, захоплена розумною поведінкою бджіл.

— А дику бджолу можна приручити? — запитав Камо.

— Ого, ще й як! Добудь-но стільники диких бджіл з їхніми личинками та постав у колоду — побачиш, якими стануть домашніми. Скільки разів, у погоні за куницею, бродив я горами, лісами, бджіл знаходив і приносив додому! Не я, приміром, знаходив — куниця шлях показувала. Це ж вона щоночі всі дупла обшукує, знаходить мед, обжиряється, а інколи в дуплі і засинає. А я йду собі її слідом. Знайду дупло, витягну куницю і — прокинутися не встигне! — приб'ю. Шкуру до пояса привішу, мед складу в відро, бджіл — в папаху і додому. І які ще бджоли!

— А яка бджола краща: дика чи домашня? — зацікавився Грикор.

— Як же ти до цього часу не знаєш, що домашній бджолі далеко до дикої! — за мисливською звичкою перебільшував дід. — Дика бджола хороша тим, що волохата — значить, легше переносить холод. Ніжки в неї довші, крильця довші — отже, може летіти довше, і вітер її не злякає. Легше посуху переносить, голод... Чому так? А тому, що про неї підкуватися нікому, і вона лише на себе надіється. А домашня бджола в усьому на господаря покладається... В природі все розраховано, передбачено. Ось воно як!

У Грикора засвітилися очі.

— Невже я гірший за куницю! — скочив він з місця. — Та я в ту печеру, як кішка, залізу, всіх бджіл заберу — і в колгосп... Ви тільки роти розкриєте. Вставайте, ну, ходімо!

Дід лише рукою махнув:

— Але ж це поруч з «воротами в пекло».

— Ну й нехай поруч, а нам що?

— Дідусю, рідненький, дідусю! — благала Асмик. — Ходімо, покажи нам, хоч далеко покажи!

Старого мисливець нарешті умовили.

— Гаразд, ходімо. Тільки умова: далеко поглянете, — сказав дід.

Він підвівся і дбайливо уклав бороду в архалук. Підвелися й діти. Прийшов пастух, і Грикор здав йому телят. Асмик доручила матері своїх вихованців. Правління колгоспу ще з весни призначило Анаїд доглядати за птицею, і тепер вона була в ролі штатного працівника «Дослідної птахівницької ферми».

— Що нам узяти з собою? Лопати, вірьовки? — запитав Камо.

— І що-небудь поїсти, — тут же вихопився Грикор і поспішив додому.

— Візьми в колгоспі кілька вірьовок, котрі міцніші! — гукнув навздогін йому Камо.

— Заодно нам треба буде обстежити гори. Якби нам знайти не тільки мед, а й воду! — замріяно сказав Армен.

— Вода?.. Вода — мрія. Наші діди помирали з словом «вода»... Легко сказати — знайти воду. Піди знайди! — безнадійно махнув рукою дід Асатур.

— Ну, а якщо ми машинами проб'ємо схил гори над нашим селом і дістанемося до серця гори чи знайдемо там джерела, що дають воду озеру Гіллі? — запитав Армен. — Як ти гадаєш, дідусю?

— Хіба ми не провели б воду, якби це було можливо? — розсердився старий мисливець. — Хіба ми й без твоїх машин там не копали? Що я, не розумію? Головне — водяну жилу знайти, перехопити... А от нема!

— Все «нема» та «нема». Не ми, то геологи знайдуть. Ми ждемо їх з Єревана.

Чекаючи Грикора, Камо з Арменом знову гаряче заговорили про воду. Ста-

рий мисливець слухав мовчки, але з сумнівом хитав головою. Нарешті повернувся Грикор з туго набитою дорожньою торбиною за плечима і з киркою.

— А вірьовки? — запитав Камо.

— Хто мені в колгоспі вірьовку дасть? Лише нагримали. Та головне я приніс — тепер Чанчакар не устоїть перед нами. Гляньте! — і Грикор скинув з плечей свою важку торбину з їжею: — Всіх ваших матерів обійшов, у всіх забрав, що було смачного.

— От молодчина! — засміялась Асмик. — Здогадався.

— А кирку ти навіщо приніс? — запитав Грикора дід Асатур.

— Вчені без кирок по горах не лазять, — відповів Грикор серйозно. — Не бачив хіба?

— Ну, годі! — скомандував Камо. — Пішли!

Так почалося їхнє перше сходження на схили Далі-Дагу, до звислих над бездонними ущелинами стрімчаків Чанчакару — Бджолиної скелі.

«Кров семи братів»

Здавалося, всі кольори райдуги були відбиті в цьому чаруючому погляді, величезному, пишному квітковому килимі, що вкривав схили Далі-Дагу.

Діти зупинились і в захваті милувалися червоними гірськими маками, що яскраво вирізнялися на зеленому тлі трави. Жовті, з довгими пелюстками-віями нарциси опустили, неначе соромливі дівчата, свої голівки, не наважуючись звести очей на незнайомих прищельців. П'янки пахощі розливала жовта квітка, яку в горах називають «ладаною». Поряд з ними росла квітка «масляна», з блискучими, неначе маслом помазаними пелюстками. Забобонні люди кладуть її для чогось у сметану, коли збивають масло. Кущами розрослися білі ромашки. Скромно ховалися у траві мініатюрні жовтоцвіті, голубілі дзвіночки.

Гаряче південне сонце наділило всі ці квіти і трави не тільки приємним ароматом, але й цілющими властивостями.

Звичайні трави, сплітаючись з дикими рослинами, теж, здавалося, набували їхнього запаху.

— Бачите ці звичайні листочки? — запитав дід. — Ми називаємо їх «бичачий язик». На яку б рану ви їх не поклали — зразу ж загоїться. Було якось зі мною: зі скелі впав, руку розбив. Оцими листками і залікували. Велика в них сила! Прикладеш до нариву — визріє, прорветься. Звариш, даси хворому — ядуха пройде, як ножом відріже. Он як!

Високо-високо над іншими витягували свої довгі стеблини квітки «кантафі», як їх називають в нас у Вірменії. Тут, у гірських районах, їх сушать і зберігають як ліки.

— Скільки людей врятували собі життя цією квіткою! — розповідав дід Асатур. — Якось мисливець Каро заночував у горах, на снігу: не хотів убитого оленя покинути. Ну й застудив собі легені. Якби не квітка — померла б людина.

— А як же йому квітка допомогла? — запитала Асмик.

— А просто: заварили чай, дали випити гарячим, — спотів, врятувався.

— Як хороше тут! — вигукнула Асмик. — Давайте роззуємось та побігаємо!

І дівчинка, скинувши черевики, почала весело бігати по зелених травах гірського луку. Хлопчики наслідували її приклад.

Несподівано Асмик зупинилася. Красива багряна квітка привернула її увагу.

— Чи це не «кров семи братів», дідусю? — запитав Камо і побіг до квітки.

Побачивши квітку, побіг до неї і Армен.

Камо вже нахилився, щоб зірвати її, але, помітивши благаючий погляд Асмик, зупинився.

— Я зірву її, я!

Асмик обережно з корінням витягла квітку з землі.

— Я посаджу її дома. Яка чудова!.. Це справді кров семи братів, дідусю?

— Аякже! — поважно відповів дід. — Звичайно, це кров семи хоробрих. Квітка ця зустрічається тільки у нас, та й то дуже рідко. Ось уже шістдесят років я

кружляю по наших горах, а тільки два рази знаходив її. Так, доню любя, квітка ця дома не живе — їй чисте гірське повітря потрібне. Кажуть, на чужій землі вона помирає.

Вона й справді була чудовою, ця квітка! Хто з художників зумів би передати на полотні ледь-ледь помітні, найніжніші відтінки її барв.

Асмик вдихала аромат квітки, ніжно тулила її до щік.

— Дідусю, ти знаєш, що розповідають про цю квітку? — запитала вона. — Розкажи нам.

— Ну що ж, розповім, доню...

Дід сів на камінь і почав набивати люльку. Діти стали навколо і притихли.

— Так ось... Кажуть, колись тут, в наших горах, курди жили. Були вони різних племен, і племена ці ворогували між собою. В одному з цих племен було сім братів, сім молодців-джигітів. Хоробрі, гарні, з голови до ніг зброєю обвішані... Ну, була в тих семи братів сестра Зарє. Сонце говорило їй: «Навіщо мені сходить, коли ти за мене світло даєш?» А місяць так її краси соромився, що зовсім не сховався, за хмарами ховався. Щоби у Зарє — немов кров з молоком. В очах — доброта, любов, вогонь. Брови — крила ластівки. А струнка була, як чинара...

Дід затягнувся, випустив кілька клубів диму і вів далі:

— Ось так і росла вона безтурботно, як джейран¹, як метелик серед квітів. Всім вона була любя, та ніхто, боячись її братів-джигітів, підійти до неї не наважувався... Сусіднім племенем правив Авдал-бек. Кровожерливою був він людиною, не один раз нападав і розорував плем'я семи братів. Одного разу прислав він до братів своїх людей, велів сказати, що подарує їм половину своїх пасовищ, стад, коней, коли віддадуть вони свою сестру йому за дружину... Дружбу свою навіки обіцяв. Задумалися брати: що робити? Все плем'я зібралося.

Молодший брат, найзапальніший, вийняв свій клинок і вдарив ним по скелі. «Я, — закричав він, — свою сестру в жертву не дам! Одна в світі сестра в мене,

¹ Д ж е й р а н — гарна степова коза, газель.

що ж — ворогу її віддати?». Старший брат був обачніший, далекоглядніший. Він відчув небезпеку, намагався умовити, заспокоїти молодшого, але де там?.. Вирішили не віддавати сестру ненависному ворогові. «Ну, що ж,— сказав Авдал-бек,— коли так, силою її візьму!» Приїхав, зліз з коня і всіх сімох братів на бій викликав, на єдиноборство. А порядок такий: треба перш за все старшому братові битися. Зніжковів старший брат— людина немолода та ще й батько великої родини. Помирати йому не хотілося. А тут ще сталося так: вони всі на відкритому місці, а Авдал-бек ближче до скель став, біля великого каменя, під захистком. Тут дівчина побачила, що старший брат не наважується, схопила свій лук, вибігла наперед, стала перед ворогом і сказала... піснею сказала...

І дід несподівано заспівав, заспівав по-курдському ту пісню, яку співала дівчина: піснею-докір старшому братові. Голос у діда був тремтячий, але співав він з великим почуттям.

— Ви цю пісню, звичайно, не зрозуміли,— промовив дід,— а перекласти дослівно мені її важко, але я вам скажу, що вона означає. «Якщо у мене нема старшого брата,— говорила в ній дівчина,— я сама, своєю кров'ю, зумію захистити свою честь...» Почувши ці тяжкі слова, старший брат скинув з голови ковпак, поклав на камінь, взяв з плеча свій лук. Почався двобій. Убив його Авдал-бек, загинув старший брат... Вирвала тоді сестра пасмо волосся з своїх кіс, поклала на тіло брата і знову заспівала пісню. В ній вона вихваляла розум і відданість брата...

— Так от,— промовив дід,— проспівала вона. Потім підняла лук і стріли брата і хотіла сама битися з Авдал-беком. Але тут кинувся до неї другий брат. Він поцілував сестру в чоло і примусив відійти. А сам гукнув ворогові: «Гей, безчесний, нашу кров ти побачив, але сестрі не бувати під твоїм нечистим дахом!» Скинув він свій ковпак, поклав на камінь, натягнув тятиву... Та Авдал-бек чудовий був стрілець, птаха у небі знаходила його стріла. Задзвеніла тятива, впав і другий брат. Вирвала ще пасмо волосся

дівчина, поклала на тіло брата і знову заспівала...

Один за одним вступали в бій з Авдал-беком брати Заре, один за одним гунули, і кожного з них проводжала дівчина своєю журливою піснею. В піснях цих Заре вихваляла мужність і сміливість одного брата, ніжне серце другого, красу і стрункість третього, добру душу і велике серце четвертого...

— Коли був убитий останній, молодший брат, — говорив дід Асатур, — Заре проспівала свою останню пісню. Але в ній не було жалю, туги. Пісня була сповнена гніву, кликала до помсти...

Коли Заре проспівала, вона взяла лук і стріли братів, одягла ковпак молодшого, прикрашений шовком, і сама вийшла наперед. Якою вона була в ту хвилину красунею, гордою, гнівною! Авдал-бек сховався за камінням, але орлине око дівчини знайшло його. Знайшла його і стріла її, стріла справедливої помсти за пролиту кров братів... Зросила, наситила кров семи братів землю, і земля народила квітку — червону, як кров.

Закінчивши своє оповідання, дід Асатур знову взяв свою стареньку люльку, запалив її і довго сидів замислившись, оповитий клубками диму. Довго мовчали і діти.

Асмик утерла сльози, підвелася і, підійшовши до Камо, сказала:

— Дай я тобі на груди приколю цю квітку. Мені здається, що й ти, як джигіт, зможеш захистити свою сестру.

— Сестри у мене немає. Але якщо тебе скривдять, зумію захистити!... — відповів Камо схвильовано.

— Ех, нема у людини навіть сестри, щоб за неї на смерть піти, душу відвести! — пожартував Грикор, хоч і в нього від хвилювання очі стали вологими.

Всі засміялися. Жарт Грикора розвіяв сум, що охопив дітей. Вони підвелися, радісно підстрибуючи, зривали квітки, продовжуючи свій шлях до підніжжя Чанчакару.

Дід прислухався до веселої розмови молоді, до жартів і згадував свою далеку юність. Дивлячись на своїх супутників, він в думках порівнював їх з квіт-

ками, що прикрашали навколишні скелі. Але вони були схожі скоріше на метеликів, що перелітали з квітки на квітку.

Сонце вже піднялось високо, і повітря сповнилось монотонним дзижчанням бджіл, стрекотом і гудінням комах.

Аромат квітів і трав п'янив і створював мрійний настрій.

Але так само десь в очеретах озера Гіллі диким голосом ревів вішап, і зникали з облич дітей веселі усмішки.

— Дідусю, на берегах Гіллі також багато квітів, але чому там вони не пахнуть так чудово і сильно? — запитала Асмик, вдихаючи аромат нарцисів, великий і пишний букет яких вона вже встигла зібрати.

— Там вогко, доню, вологи багато. Де мало вологи і багато сонця, там і трави і квіти запашніші, — пояснив дід. — Це, дочко, і тварини знають. Он там, в рівнині, повно трави, а вони так і лізуть сюди. А квіти тутешні? Мисливець Каро — земля йому пухом! — говорив, що у нас в горах є такі квіти, які настоїш, вип'єш — відразу на двадцять літ помолодшаєш. Куди там порошкам вашим! — пожартував дід. — Тут усе від сонця.

І справді, на цьому схилі панувало одне могутнє південне сонце — джерело всіх п'яних пахоців і милуючих погляд фарб.

Дедалі вище вгору сходили герої нашої повісті, і весь світ, здавалось їм, був сповнений квітів і метеликів.

Таємниця мідного глечика

Шлях був важкий, морила спека. Однак діти та старий мисливець подолали стрімкі схили Далі-Дагу і вже втомлені наближались до підніжжя Чорних скель.

Похмурі стрімчаки, тераса за терасою здіймались в небо, гострими вершинами підпираючи хмари.

Орли, сполохані появою людини, зірко стежили за рухами непрошених гостей зі своїх неприступних кам'яних сідал. Тут, у пустинних і моторошних міжгір'ях одного з відрогів Малого Кав-

казького хребта, люди з'являлися нечасто.

— Ось вони, «ворота пекла», — показав дід Асатур на вузький вхід у печеру, що темнів на одній із скель.

Недалеко від скелі ріс старезний дуб. У боротьбі з грізними, шаленими на Далі-Дагу бурями він широко розкинув своє міцне, вузлувате коріння.

Підійшов до дерева дід Асатур, зупинився і сказав урочисто:

— Ось ми й досягли межі, за яку наші предки не переступали.

— Хіба що мисливець Каро? — посміхнувся Армен.

— Так, тільки Каро і наважився. Але він упав зі скелі й розбився.

— Бідний Каро! — з боєм вигукнула Асмик.

— Еге ж, з девами справу мати — це вам не жарти!

— При чому тут деви? — розсердився Камо.

Дід обурился:

— Як при чому? А хто скинув Каро в провалля? Кум мій Мукел?

Діти дружно засміялися.

— Смієтесь? Ну, погляньте-но сюди. А це чия справа?

Діти підвели голови. На одній з верхніх гілок дуба висів великий мідний глечик... Його ручка глибоко врізалася в стовбур дерева, неначе вросла в нього. Назовні стирчав лише круглий бік посудини.

— Що це, дідусю? — запитав Камо. — Як глечик потрапив сюди?

І не встиг відповісти дід, як Камо, поплювавши в долоні, поліз на дерево.

— Куди, внуче?.. Кинь, не лізь! І до дерева цього і до глечика не можна доторкатися — закляті вони! — захвилювався дід.

Але Камо і слухати не хотів. Він добрався до глечика і почав уважно розглядати його.

Глечик був старий, зелений від дощів і сонця, в багатьох місцях побитий градом, пощерблений. Очевидно, багато-багато літ висів він на цій гілляці.

— Зараз зніму його і кину вам! — гукнув з дерева Камо.

Але зняти глечик виявилось немож-

ливим. Протягом довгих років гіллячка росла, товщала, вбирала в себе ручку. З обох боків стовбура дерева виднівся ніби шрам від старої рани, що давно зажила.

Камо зліз із дерева.

— Дідусю, звідки взявся глечик на маківці дерева? — запитав він.

— Сказав же я — сатанинська справа. Ось що кум Мукел розповідав... Мудра людина був Мукел — земля йому пухом! — все він знав. Давним-давно, розповідав він, тут була посуха. Все навколо пересохло. Голод косив людей. З нашого Севанського краю багато хто втік у Казах — на той бік Далі-Дагу. Там ліси, річки, джерела. Там не знають, що таке посуха. Виснажені голодом люди, змучені, насилу видиралися кам'янистами, спаленими сонцем схилами гори. Діти знемагали від спраги, просили дати їм хоч крапельку води.

З жінками йшла молода дівчина, гарна, добра, смілива. Її звали Каріне. Дівчина була така добра, що, коли вона йшла полем, трава шанобливо схилялась, даючи їй дорогу, а квітки шептались між собою: «Каріне йде, Каріне йде!» Пташки радісно співали їй свої пісні. Та ще краще співала вона сама! Коли Каріне починала співати, все замовкало навколо. Солов'ї і ті заздрили дівочому голосу. Надзвичайно співала Каріне. Люди називали її «Азаран буль-буль» — гірський соловейко...

— Дідусю, а яку пісню співала Каріне?.. Проспівай нам, — попросив Грикор.

— Насміхатися з мене вирішив, чортеня?.. Заспіваю! Думаєш, не заспіваю?

І дід Асатур затягнув старим, прокуреним голосом пісню про юні роки Каріне. — Я цю пісню знаю! — вигукнула Асмик і почала співати далі.

Розчервонівшись чи то від пісні, чи від збентеження, вона була напрочуд гарною в цю хвилину в своєму віночку з польових квітів. Вся її постать дихала свіжою, ніжною юністю. Голос Асмик звучав щирим хвилюванням, і дітям здалося, що перед ними стоїть в усій своїй неповторній красі казкова Каріне...

— Розкажуй, дідусю, далі! — схамівся Камо.

— Еге, ж. Так про що я говорив?.. — помовчав якось мить старий мисливець і продовжував розповідь далі: — Взяла Каріне великий мідний глечик — останне, що залишилось їй на згадку про покійну матір, — і спустилася з ним до Гіллі і принесла води дітям.

Але це було тоді, коли вони ще недалеко відійшли од села. А тут Каріне побачила: сидять під деревом жінки і не знають, як допомогти дітям. А в глечик Каріне вже не було ні краплі води. Серце у дівчини розривалося від жалю,

але не могла ж вона повернутися до Гілі по воду: в неї вже мало було сил, і вона була голодна, а шлях передбачався далекий... Тоді й вирішила дівчина піти в печеру на Чорних скелях.

Наші діди говорили, що там пекло, що там стоїть на вогні великий мідний казан, в якому киплять душі грішників. Він шумить, вирує, клекоче... А ця дівчина — Каріне — рукою махнула... «Мало що кажуть. Яке там пекло? В скелі, мабуть, дзюрчить вода. Піду погляну, знайду воду і дітей напою, врятую.» І ця відважна дівчина взяла глечик і вилізла на Чорні скелі.

«Не ходи, не ходи туди — там пекло!» кричали вслід їй жінки, та Каріне не слухала: смілива була, та й не давали спокою їй діти — пити хотіли, плакали.

А в печері — дев... Побачив Каріне дев, заскреготав зубами:

«Скільки голів у тебе, виродку людський, що в моє житло входиш?»

«Я прийшла краплину води зачерпнути для наших умираючих дітей... Дозволь, щоб це для тебе?» сказала Каріне. Тоді дев заклацав зубами і зареготав.

— Адже завжди, коли з людиною біда трапляється, деву радісно, — переконано додав дід.

«Ось я зараз покажу тобі воду!.. Ти мої таємниці взнати хочеш? Почекай-но, я тебе на розтерзання орлам віддам!» заревів на неї дев. І справді, взяв і повисив Каріне разом з глечиком на маківку цього дуба... Що йому, девице? Захоче — рукою небо дістане...

Жінки, які сиділи під деревом, з переляку схопили своїх дітей і, напружуючи останні сили, втекли від цього проклятого місця. На дерево налетіли орли, заклацували дівчину. А глечик так і залишився, щоб люди бачили і знали, що в пекло не так просто ходити — це не в млин!..

Наївне оповідання старого викликало в дітей посмішку, а Асмик шептала схвильовано: «Яка смілива Каріне, яка добра!»

— Ні, дідусю, про пекло і говорити нічого. Яке пекло? Що ти ще вигдав? — похитав головою Армен. — По-моєму, ось

як глечик потрапив на дерево... Два з половиною століття тому в нашій країні пройшли завоювальники-турки. Вони спалювали і розоряли села, і населення тікало в гори. В ті роки це дерево було Грикового віку... ні, Асмик... Біженці, які тікали в гори, стомлювались і часто кидали свої важкі ноші. Ось і глечик цей залишила, мабуть, якась бабуся. Повісила на молоде дерево, думаючи, що, можливо, ще повернеться і візьме його. Але дуже довго сюди не поверталися люди. Дерево виростало і все вище підносило глечик. І коли люди нарешті побачили його, він був уже ні на що не придатним, а дуб — високим, як тепер.

— Так воно й було! — весело залякала в долоні Асмик. — Где ж тут ні до чого.

— Як це ні до чого? А то що? Бачиш, як він розізлився? — І Грикор, сміючись, показав на блискавицю, що спалахнула над чорними скелями.

Небо, як це часто буває в горах, враз потемнішало, скупчилися похмурі хмари, загримів грім. Ущелини гулко повторили його.

Під стрімчаками Чорних скель

Діти вийшли з-під виступу скелі, куди вони заховалися від грози. Знову все навколо дихало спокоем, небо прояснилося, світило сонце.

З боку міжгір'я по Чорних скелях проходило кілька паралельних довгих виступів-карнизів, ніби зморшки на лобі у старого.

Показавши дідові на один такий карниз, Камо запитав:

— Дідусю, куди веде ця камінна стежечка?

— Стежечка ця посередині скелі обривається, а он над нею друга. З тієї стежечки можна побачити гніздо девів. Он де мед! — показав старий пальцем.

— Ну, тоді за мною! — скомандував Камо і легко, ніби дика коза, почав видиратися на вказану дідом стежку.

За ним — Грикор і Асмик. Позаду йшов Армен.

— Не йдіть, діти, потрапите до чортів у лапи! Що ж я батькам вашим

скажу? — з переляку закричав дід і, схопившись за кинджал, побіг вперед, намагаючись зупинити їх.

— Дідусю, ти межу переступив, межу! — вдаючи переляканого, підвів руки Грикор.

Всі засміялися.

Старий мисливець повернувся до дерева. Він пополотнів. Від хвилювання губи його тіпалися, і він міг лише вигукнути вслід дітям:

— Вниз не дивіться, голова запаморочиться! Не дивіться вниз!

Але діти й самі не дивилися вниз. Вони йшли, притискаючись до скелі, по її лівому боці, де вздовж кам'янистої стежки натрапляли на впадини і печери, притулок диких кіз.

Камо йшов упевнено, твердим кроком і підбадьорював товаришів. Армен, який неохоче погодився на цей небезпечний похід, ішов ззаду й охороняв Грикора та Асмик. Грикор, може, і пожартував би, як завжди, але... заважав страх. Ось-ось підведе хвора нога... В одному місці він спіткнувся і мало не впав у провалля. Вчасно схопившись за виступ, утримався.

Асмик перелякалася:

— У мене серце мало не вискочило!

— Нога моя, нехороша, заважає, — сумно виправдувався Грикор.

— Іди обережніше, — упрощувала його Асмик. — А то за рученьку поведу.

Що далі вони йшли, то вужче ставало міжгір'я між двома пасмами скель. Чорні скелі Чанчакару все зближалися і, нарешті, майже зійшлися. Кам'яні стіни, по один бік чорні, по другий — руді, майже прямовисно спускалися в глибоке провалля. Стежка обірвалася. Дорогу перегородив високий гребінь.

Діти зупинилися і прислухалися.

З глибини Чорних скель долинали до них дивні звуки, справді подібні до глухого стогону, а каміння під ногами, здавалося, здригалось, ніби десь у надрах стрімчаків, дуже глибоко, працювала потужна динамомашина.

Печера, що здавна називалась «воротами пекла», знаходилась по той бік гребеня, і звідси її не було видно.

Притиснувшись до скелі, діти уважно оглядали протилежні схили Чанчакару.

Там виднілись різні печери — великі і маленькі. Провалля, яке розділяло дві скелі, було таким вузьким, що печери на тому боці були ясно видні: так, як з верхнього поверху високого будинку видно широко розчинені вікна такого ж високого будинку на другому боці вузької вулиці.

Раптом Камо зраділо вигукнув.

Діти глянули туди, куди показував Камо. Там, на одному червонорудому стрімчаку, в сутінку, який застилав вхід у печеру, виднілися обриси якихось овальних предметів.

— На кар'аси' схожі! — захвилювався Камо.

— Бджоли, бджоли, Камо! — закричав Армен. — Поглянь, як багато бджіл!

— Де, де?

— Он, поглянь. Вони влітають і влітають з кар'асів. Це їхні вулики.

Дикі бджоли з дзижчанням вилітали з печер та розколин і чорними хмарами носилися над рудими схилами Чанчакару.

— Ох, скільки ж, мабуть, меду в цих вуликах! — збуджено говорив Грикор. — Якби в мене зараз тичка була, намотав би на її кінець ганчірку, сунув у один з цих глечиків — і назад... Як ви гадаєте, скільки б я меду добував щоразу?.. Погляньте, погляньте — лопата мисливця Каро!.. Тут кожна дірка повна меду! Камо, мені з радощів танцювати хочеться, та боюся в міжгір'я впасти.

— Не радій надміру, а то справді впадеш, — сказала злякано Асмик.

Оглядаючи скелі, діти помітили ще одну печеру, в якій також було видно якісь предмети. З печери виступала назовні гладенька колода, а трохи глибше стояв великий казан.

Всі схвилювалися ще більше.

— Люди... тут жили люди! — гарчався Камо. — Але як вони проникли сюди?

— Справжнє гніздо девів. Що тут людині робити? — сміючись сказав Грикор. — Дід правду говорить: деві... І бджільник девів...

¹ Кар'ас — великий глечик з широким горлом.

— От коли б сюди складану пожежну драбину підвести і перекинути через провалля...— фантазував Армен,— драбинею ми дістались би до печери.

— Так,— натхненно сказав Камо,— це був би міст, справжній міст!

— От і пройди, бідний Григоре, по цьому мосту з своєю кривою ногою,— сумно промовив Грикор.

Почувши розмову про міст, Асмик, вперше за всю їхню мандрівку по виступу скелі, нахилилась і подивилася вниз.

— Ой, яка безодня! — з жахом відсахнулась вона.— Ходімо назад!

— Ну, як же я піду назад? — удавано запхикав Грикор.— Я від запаху меду зовсім збожеволів. Як же я піду, меду не покуштувавши?

Словнені надзвичайних вражень, вони мовчки поверталися тією ж стежкою.

На зворотному шляху Камо знайшов стару, заіржавілу рушничну гільзу і взяв її з собою.

Дід Асатур нетерпляче чекав на них, сидючи під старим дубом.

Побачивши дітей, він дуже зрадів.

— Живі? Здорові? Нічого не трапилося? — спитав він хвилюючись.— Ну, диво, просто диво — в саме лігво сатани забралися і повернулися цілісінькі!

Дід був приголомшений. Діти відчували, що їхній вчинок дуже похитнув у старого віру в темні сили.

— З нагоди літньої спеки деви закрили свою установа — пекло, — серйозним тоном сказав дідові Грикор.— Вони тепер на дачі — на вірхів'ях Далі-Дагу. Ти бачив: і земля не затряслася, і вітри не знялися.

Дід дивився недовірливо.

— Ну, розповідайте, що ви там бачили? Розібралися в цих відьомських справах? — трохи заспокоївшись, запитав він у дітей.

— Чого ми тільки не бачили, дідусю! Чого тільки не бачили! — підстрибуючи, вигукувала Асмик.— Такі дива, яких ніхто ще не знав... Ну, просто казка!

Діти навперебій почали розповідати дідові про все, що вони бачили в печерах.

— Все, що є в печерах, залишене людьми, в цьому нема ніякого сумніву, —

переконливо говорив Армен. — Треба тільки з'ясувати, як вони піднялися туди. Це єдине «диво», яке б я хотів розгадати.

— А скажи-но, дідусю, чи не ти загубив це, коли полював у молодості? — запитав Камо, показуючи гільзу.

Дід взяв і уважно почав розглядати її.

— Адже я розповідав, що мисливець Каро сходив сюди. Отже, це він і стріляв,—хай йому пухом земля! — розхвилювався дід.— Ну й хоробрий же був!.. В наших місцях тільки в нього й була така рушниця — це від його рушниці гільза. В ті часи люди на ведмеда з кремнівкою ходили. Бувало кремій впаде або не дасть вогню — біда! Зведеться звір на дуби — і на мисливця... Треба мужчиною бути, щоб в таку хвилину не розгубитися. А тоді ведмедів багато було в цих горах.

— Але ж тут дикі кози ледве пробираються! — здивувався Камо.— Як же ведмідь на ці стежки видирався?

— На те він і ведмідь — мед його тягне. Затуманиться медовим духом і йде...

— Як я! — засміявся Грикор.

— Ох, Каро, Каро! Спочивай спокійно, Каро... Яке ти серце мав, яким був другом!.. — бубонів дід, стискаючи в руках гільзу. Він, здавалося, розмовляв не з дітьми, а з самим Каро. Спогади схвилювали його до сліз.

Обмінюючись враженнями, діти і старий мисливець непомітно дійшли до села.

Армен і Камо зайшли до Арама Акопяна і розповіли йому про все, що вони сьогодні бачили.

Арам Акопян спочатку слухав дітей спокійно, але потроху хвилювання, що охопило Камо, передалося і йому.

— Чудово, чудово! — повторював він після кожного слова хлопчиків.

Вислухавши розповідь дітей до кінця, вчитель підвівся і кілька разів пройшов по кімнаті.

— Ну, — запитав він нарешті,— що ж ви надумали? Яким чином ви хочете потрапити в печеру?

Подивившись на Камо, Армен невпевнено сказав:

— Перекинемо через провалля пожежну драбину... наче міст.

— По драбині піднятися можна, але моста з драбини не зробиш. Скільки метрів буде од верхів'я скелі до отвору печери?

— Метрів шістдесят.

— Отже, потрібно знайти або зробити вірьовочну драбину такої довжини і по ній спуститися згори. Тобі, Камо, треба поїхати в Єреван — ти тамтешній, і тобі буде легше знайти все потрібне.

Наступного дня Камо виїхав до Єревана.

Країна змінює обличчя

Цією дорогою Камо не проїжджав з часу війни. Як усе змінилося за ці роки!

Від берегів озера Севану до самого Єревана шосе ішло паралельно річці Зангу, то наближаючись до неї, то зважаючись вздовж підніжжя гір, що спускалися до річки.

В міжгір'ях лунав скрегіт машин, гуркіт скель, які висаджували в повітря. Схил гори, по якому проходило шосе, здригався від підземних коливань.

— Пробивають тунелі для Зангу,— сказав Камо один з його супутників.— Скоро звідси в Єреван можна буде потрапити і водою.

Автомобіль, в якому вони їхали, зупинився: проходив поїзд. По спеціально збудованій колії він підвозив до міжгір'я Зангу екскаватори і різні машини для станцій, що будувалися.

Поїзд пройшов. Коли автомобіль виїхав на гребінь останнього схилу, перед Камо в усій її красі відкрилась Араратська долина. По один бік вздовж цієї долини, зеленої і родючої, тяглися відроги Малою Кавказького хребта, по другій — паралельно їм — Вірменські гори.

Далеко-далеко, в глибині гірських хребтів, блиснула зигзагоподібна срібна стрічка: це була річка Аракс.

Вкрита хмарами, наче білою чалмою, далеко в небі здіймалась вершина Великого Арарату — одної з найвищих гір Малої Азії. На її горішніх схилах сріблом виблискували сніжні поля. Поряд

з нею, подібний до цукрової голови, височів Малий Арарат.

— Почекайте, ще трохи почекайте! — упрощував Камо шофера.— Давайте це глянемо, що робиться тут.— Він перевів погляд з гірських вершин на Араратську долину.

Повиті прозорим фіолетовим серпанком, лежали тут, в зелені полів і садів, селища. Впереміжку з тополями, такі ж стрункі, зводились до неба труби нових заводів-гігантів.

— Яка спека зараз в Араратській долині! — сказав один із супутників Камо.

— Душно, — ствердив його товариш.— Але тому фрукти ніде не бувають такі запашні й солодкі, як фрукти Араратської долини.

В цей час увагу Камо привернула нова, ще зовсім не знайома йому картина.

Збоку від шосе, з-за схилів гір, вивиривалась і ринула по своєму новому цементному дну велика бурхлива річка. Граючи і пінячись, вона несла свої води Араратській долині.

— Що це за річка? Річки тут не було...— здивовано запитав Камо.

— Це Зангу. Її провели сюди тунелями,— відповів шофер з такою гордістю, наче він сам був учасником будівництва цих тунелів.

Машина спускалася в долину. Єревана ще не було видно, але вже відчувалося його дихання.

На вершині одного з горбів, поблизу від Канакера, чорні машини викидали воду, яка в білій мережаній піні падала вниз.

— Цієї споруди раніше я не бачив,— сказав Камо.

— Це водонасосна станція,— відповів йому супутник.— Електронасоси піднімають сюди воду з міжгір'я Зангу, а потім скеровують її каналами на зрошення нових виноградників.

Камо не міг опам'ятатися від здивування. «Адже тут зовсім недавно... — думав він, — була пустеля!..» Та ще більше був він здивований коли автомобіль наблизився до міста. І на раніше безводних, кам'янистих, повних гадюк і скорпіонів горбах, що оточують Єреван, тепер підносились нові величезні будови — заводи,

фабрики. Ліворуч від них розкинулись біленькі виселки. В молодих садах, що оточували будиночки, весело дзюрчали живодайні води Зангу...

Ще один поворот — і перед мандрівниками показався Єреван, який стояв в одному з куточків Араратської долини, з трьох боків оточений горбами, що утопають в зелені садів.

Серце Камо радісно забилося від захоплення. В Єревані він народився. Тут минули його дитячі роки...

Машина зупинилася. Легко зіскочивши, Камо пішов дорогою, що пролягала між садами. З обох боків з-за парканів виднілися ніби сонцем налиті абрикоси.

— Звідкіля ти, синку, з яких місць?— ласкаво запитала у Камо літня жінка, яка стояла біля паркана в одному із садів.

— Я живу на березі Севану.

— Севану?.. Ну, зажди, коли так, покуштуй абрикосів: у вас їх немає.— І жінка, незважаючи на збентеження Камо, насипала йому повну шапку абрикосів.

Так, у них, в безлісному краї, нема ні садів, ні фруктів. Абрикоси, які дала йому жінка, були соковиті, запашні. Недарма багато хто вважає абрикоси вірменським плодом, а їхньою батьківщиною — Араратську долину. Ні смаком, ні ароматом, ні красою з ереванськими не зрівняються ніякі абрикоси в світі...

З серцем, сповненим радощів, Камо ввійшов у Єреван.

Як швидко виросло і покращало його рідне місто! Ось на місці старої вулички в кварталі глинобитних будинків проходить тепер новий красивий проспект імені Сталіна. Обабіч його стоять великі розкішні будинки з чорного, червоного, рожевого і кремового туфу.

Місто збудоване на невичерпних пластах вулканічної лави. Колись, тисячоліття тому, потоками залила вона цю місцевість і закам'яніла кольоровими шарами — дорогоцінними туфами. Ось чому для спорудження нових будівель ереванцям не треба привозити камінь здалеку.

В дитинстві, коли Камо жив у Єре-

вані, він часто зупинявся і подовгу дивився на роботу каменярів.

Видобутий на поверхню туф м'який, як дерево, і його розпилюють алмазними пилами, обтесують сокирами. Можна збити цвяхами два камені в один.

Камо пригадав, як він ще маленьким без будь-якого зусилля підіймав шматок туфу в половину свого зросту — такий легкий цей камінь.

Камо продовжував роздивлятися місто.

Він із здивуванням побачив, що за останні роки нижче від Єревана виросло в Араратській долині нове промислове місто, з рядами величезних будівель, з упорядкованими робітничими селищами, що спускалися до міжгір'я річки Зангу. Побачив, як одна за одною простягалися вздовж річки електростанції. По мідних дротах вони несли силу річки Зангу збудованим в Араратській долині бавовно-обробним фабрикам, консервним заводам, насосним станціям.

Електрика тут підіймала воду озера Айгер-Гьол на вершину горбів, а звідти скидала її вниз, і вода бігла по каналах, зрошуючи плантації бавовни і виноградники.

Зангу рухає всі промислові гіганти, фабрики і майстерні Араратської долини. А сила Зангу — це сила води озера Севан, зібрана у ньому протягом віків.

* * *

В Єревані Камо насамперед зайшов до редакції республіканської піонерської газети.

Дівчина, в якій Камо запитав, чи можна бачити редактора, люб'язно вказала йому на двері, що вели у сусідню кімнату.

За величезном столом сиділа, схилившись над газетою, молода людина. Це був редактор.

Задзвонив телефон. Редактор зняв трубку і почав з кимсь розмовляти. Помітивши Камо, він вказав йому рукою на крісло.

Поки редактор розмовляв по телефону, Камо непомітно його розглядав.

Високе чоло, чорне волосся, темнокарі очі і впевнений погляд цієї людини йому дуже сподобались.

— Ви звідки? — запитав редактор у Камо, поклавши трубку.

— Я ваш кореспондент Камо. Із села Лчаван на Севані.

— А, із Лчавана? Знаю, знаю...

Редактор з задоволенням глянув на струнку постать хлопчика, на його мужнє, засмагле обличчя.

— Ти виглядаєш бойовим хлопцем, — сказав він. — І кореспонденції твої завжди бойові. Ну, як, відпускають вам корм для ваших птахів?

— Звідкіля ви знаєте? — здивувався Камо.

— Ми?.. Ми повинні знати про всі випадки, коли піонерам не допомагають. Ну, як тепер? Корм дають?

— Дають.

Редактор посміхнувся.

— Ну, що ще? Які там заковики у вас на фермі? Чи, може, щось нове вигадали?

Камо докладно розповів йому про похід на Чанчакар, про печери і про те, що вони там бачили.

Редактор, вислухавши Камо, сказав:

— Ой, як цікаво! Школа, що немає часу. Сам би поїхав глянути, що це за Чанчакар, який має сміливість опиратися таким дітям, як ви. Ви справжні молодці! Перешкоди треба переборювати, і Арам Ақоян дуже добре робить, що допомагає вам. Але я чув, що ви інколи і у відчай впадаєте. Це, звичайно, зрозуміло: нелегко видиратися на Чанчакар чи відкривати таємниці озера Гіллі і Чорних скель. Та й ферма завдає вам багато клопоту. Труднощі великі. Ну, нічого, все життя юного натураліста мусить бути боротьбою з природою.

Довідавшись, чому Камо приїхав до Єревана, редактор кудись подзвонив і сказав, що йому необхідне альпіністське спорядження.

Співбесідник, очевидно, ухилився від позитивної відповіді. Чорні очі редактора сердито спалахнули.

— Звідки у піонерів гроші? — обурився він. — Спорядження дасте мені і від мене одержите назад. Ну, от, це

інша справа... Так, так... — схвально покивав головою редактор.

Нарешті, поклавши трубку, він задоволено сказав:

— Підеш і все одержиш.

Викликавши секретаря, редактор дав розпорядження:

— Вислухайте і запишіть оповідання цього юнака і підготуйте в газеті сторінку, присвячену птахівницькій фермі, організованій піонерами села Лчаван. А ти, Камо, напиши і сам статтю, щоб ми її могли надіслати в «Пионерскую правду». Хай про досвід піонерів вашого села Лчаван знає весь Союз.

Камо розпитали і записали його оповідання. Потім хлопчика сфотографували і послали в Комітет в справах фізкультури. Там йому видали все необхідне спорядження.

Того ж вечора Камо повели до Палацу піонерів, де йому довелося розповісти про ферму диких птахів.

За два дні Камо на колгоспній машині повертався додому. Він віз вірвовочну драбину, палиці з крючками, «кішки» та інші речі, якими користуються альпіністи. З ним був також і свіжий номер «Пионерской правды», на першій сторінці якої під крупним заголовком «Діла юних новаторів села Лчаван» була надрукована велика стаття. В центрі статті був вміщений портрет Камо.

Як потрапили люди в печери Чанчакару

Армен всю ніч перевертався в постелі — враження минулого дня не давали йому заснути. Можна було з певністю сказати, що й інші герої нашої повісті провели ніч неспокійно.

Ранком наступного дня після від'їзду Камо до Єревана Армен з Григором прийшли на ферму. Асмик не було — вона повила пташенят до ставка, на дні якого залишилося трохи каламутної води. Спека посилювалась. Ось уже близько місяця не було дощу, і річка, що протікала біля села, висохла. Висихав і ставок, викопаний школярами-піонерами.

Пташенята водяних птахів вирости.

Прийшов час підрізати їм крила. Гусенята, які ще недавно були покриті жовтим пухом, ходили тепер в сіро-білому вбранні. Вони були рухливіші і рішучіші, ніж домашні гусенята. Незважаючи на те, що їх доглядали Анаїд і Асмик та охороняв дід Асатур, гусенята здригалися від кожного підозрілого звуку і насторожувались — давався взнаки природний інстинкт дикого птаха. Вони були ще обережні й недовірливі. У ставку вони поводитись так само, як і домашні гуси, — «розмовляли» одне з одним своєю гусячою мовою, часом шипіли сердито, гелготали. Воєні курочки з'явилися на світ покритими світлобурим пухом, з крильцями, облямованими по краях білими цяточками. Тепер колір їхній почав помітно змінюватися. Вони потрошку темнішали і скидалися на своїх матерів. Переважний тон їхній був аспідночорний, рівномірний, тільки густіший на голові та шиї і світліший на грудях і черевці. Різко вирізнялися на загальному темному тлі світлочервоні очі. Кольору своїх батьків поступово набувала і решта вихованців ферми.

Води в ставку було мало, і всі пташенята в ньому не вмещалися. Вони тіснилися, билися, щоб захопити кращі місця.

До Асмик підійшли Армен і Григор.

— Як ти гадаєш, — запитав Армен, — невже ми сидітимемо без діла, поки повернеться Камо?

Асмик замість відповіді підняла за ніжки дохле каченя.

— Завскладом не дає більше ячменю, — сказала вона.

— Чому? По якому праву? — спалахнув завжди спокійний і лагідний Армен.

— Каже: «Все одно всі передохнуть. Шкода ячменю».

— А голова що говорить?

— Він?.. «Відправимо, — каже, — птицю на базар, продамо. Все одно без води не буде з цього діла». Завскладом завжди бурчить, коли видає ячмінь. Дядька Баграта розхолоджує.

— Ходім до Арама Акопяна, — запропонував Армен.

— Ідіть ви, а я піду на склад, може,

вмовлю завідуючого дати трохи ячменю, — відповіла Асмик, витираючи сльози і обережно кладучи на землю дохле каченя.

— Потерпи, Асмик, скоро наш ячмінь поспіє, — спробував заспокоїти Армен.

— Еге, «потерпи»... А вони хіба терпітимуть? — вказала Асмик на своїх вихованців. — Та ще он скільки ти води випустив із ставка на ячмінне поле! Як же я їх тепер купатиму?.. А які вони гарненькі і як їх шкода!

— Але ж ячмінь сохне, — виправдувався Армен. — І потім, адже цей ячмінь для них... Я не сподівався, що річка так швидко висохне... Ну, та сльози тут нічого не допоможуть!..

— А ти сходи на озеро, поглянь, як там живеться родичам наших каченят і гусенят, як вони пишать від радості, купаються і граються у воді. Ти лише на їхнє пір'ячко поглянь, як воно виблискує! А наші просто запаршивіли... — говорила Асмик.

Підійшла мати Асмик, Анаїд.

— Армене, любий мій, мало в мене було лиха, то ви ще одне на мою голову звалили! — лагідно дорікала вона хлопчиків. — Асмик від весни не знає ні сну, ні спокою... Тільки й чую: «Ой, пташенята мої без води залишилися! Ой, шуліка летить, пташеня схопити!» Сяде ворона на телеграфний стовп, а вона каже: «Ах, вона така-сяка! Знаю, для чого вона там сіла, про що думає: пташеня схопити хоче!» І навіщо ви тільки цю ферму влаштували!.. А тепер ще й ставок висох... Що ж робити?

— Нічого, тітко Анаїд, не сумуй. Якщо вже зовсім погано буде, заріжемо всіх, з'їмо. Щодо цього ти не турбуйся, — пожартував Григор. — Краще скажи: чи можна Асмик піти з нами на Чанчакар?

— Ей, хлопче, які у дівчинки на Чанчакарі можуть бути справи?.. Три дні тому ви її теж кудись водили — тільки черевки побила.

— Які в нас там справи?.. Хіба можна спокійно тут сидіти, коли з печер Чанчакару мед так і тече?.. Ходімо, Асмик!

— Справа не тільки в ньому. Ми

повинні дізнатися, яким шляхом піднімалися в печери люди, мусимо знайти спосіб добути стародавні речі, що залишилися в печерах,—поважно пояснив Армен.

— На цьому я мало розуміюся, Армене, рідненький, але якщо з тобою — хай іде. Тобі я вірю, а ось цьому шалапутові не вірю, — усміхаючись, додала вона, глянувши на Григора.

Взявши лопати і кирки, діти рушили в похід.

Не встигли вони відійти од ферми і кількох десятків кроків, як Григор почав бубоніти:

— Що це ти, Армене, вигадав? Які стародавні речі?.. Ще що!.. Як по мед ідемо — я з вами; як за старими сінниками — краще вже з телятами залишитись.

— Коли встановимо, яким шляхом люди добиралися до печер, то й мед збудемо і все інше.

— Так?.. Тоді ходімо: мед — мені, глечики — вам, — засміявся Григор.

Наблизившись до підніжжя Чанчакару, діти пішли вгору міжгір'ям, до того місця, де стрімчаки Чанчакару і Чорних скель майже сходились. Тут їхні стрімкі стіни утворили вузький коридор, подібний до вулиці у великому місті, з високими-превисокими будинками-хмарочосами по боках. Діти стояли наче на «бруківці» вулиці і дивилися вгору, де далеко у височині чорніли печери.

День був гарячий. У міжгір'ї, здавалося, не було повітря, а сонце так нагріло каміння, що на нього не можна було й сісти. Діти втерли спітнілі обличчя і трохи перепочили.

— На вершини цих скель і кішка не видряпається. Як же люди туди потрапили? — сказав Армен.

— Може, міст перекидали і переходили з Чорних скель на Чанчакар? — висловила здогад Асмик.

Діти якийсь час мовчали. «Що ж робити? З чого почати?» думав кожний з них.

Мізерні, зів'ялі паростки, що пробивалися між камінням, привернули увагу Армена.

— Адже це дуб, — сказав він, зі-

рвавши один листок.— Як він сюди потрапив?

Відкинувши кілька каменів, Армен копнув киркою, в двох-трьох місцях розрив кам'янисту землю і оголив один з коренів давно напівзгітлілого, очевидно, гігантського дерева.

Жалюгідні зелені пагінці пробивалися з-під землі, беручи початок від залишків цього кореня.

Армен довго, в глибокій задумі розглядав ці пагінці. Несподівано його обличчя радісно засяяло і, глянувши на товаришів, він вигукнув:

— Тепер я все зрозумів! Колись тут ріс дуб-велетень — ось рештки його коріння. Його маківка сягала середини скель, до самої Бджолиної печери. По дубу люди вилазили на гору, в печери, по дереву вони підняли і своє добро.

— А чому люди переселилися в печери?

— Рятуючись від ворогів, звичайно. Я знаю, що в наших горах люди жили в майже неприступних печерах, — відповів за Армена Григор.

— Що ж було з дубом? — не вгамовувалась Асмик.

— Дуб спалила блискавка. Тепер тобі зрозуміло? Адже ти знаєш, який наш Далі-Даг? Сонце, ясний погожий день, і раптом — хмари, грім, гроза. Ось поглянь — знову збираються хмари...

Справді, хмари, скупчившись на вершинах Далі-Дагу, швидко збільшувалися і густішали. Незабаром вони вкрили все небо і щільним покривалом нависли над Севаном. Блискавки вогненними батогами розсікали цю чорну завісу, на мить оживляючи своїми відблисками похмуру поверхню озера.

Армен і Асмик встигли сховатися під виступом скелі і з захопленням дивилися на зливу.

— Як там мої пташенята? — раділа Асмик.— Ой, як добре їм буде! Ставок наповниться водою. Як тепер каченята і гусенята купатимуться, плаватимуть!

Вони з Арменом сіли на камені, відчуваючи, що скоро їм з-під виступу скелі не вийти: дощ лив не вщухаючи.

— Я більше не дозволю тобі брати

воду із ставка для ячмінного поля,— сказала Арменові Асмік.

— Не дозволиш? А план? З півгектара — двадцять центнерів ячменю?.. А втім, води тепер не треба: після такого дощу вона до самих жнив не потрібна... Григоре, що ти там робиш?

А Григор стояв під зливою, з насолодою підставляючи обличчя під холодні струмені.

— Дайте освіжитися! Хіба від води втікають!.. Вода — це бог на нашій землі, спаленій сонцем. Ось побачите, яка зелень з'явиться після цього дощу, побачите, як телята наші на траву накінуться! Трава в полі дарова — будуть пастися, гладшати. Восени поведуть телят важити. Зважать — мене також попросять: «Григоре Овсеповичу, будь ласка, одержте і ви премію!» Ото, не мав клопоту — бреди з кривою ногою за цією премією в колгоспну комору і тягни її додому! Та ще й в хліві місце готуй для преміального теляти! — говорив Григор, намагаючись надати своєму обличчю зневажливого виразу.

— Григоре, іди сюди, ти до рубця промок,— упрощувала його Асмік.

— Мені й тут добре!..

Армен і Асмік силою зтягли його під навіс. Тут і сиділи вони, притулившись одне до одного, а над міжгір'ям гримів грім, короткими спалахами мигали блискавки, і на змучену спекою і спрагою землю щедрими струменями лив дощ...

Похід на Чанчакар

В селі газету з портретом Камо вивалили одне в одного з рук. Потрапила вона, нарешті, і до старого мисливця.

— Ходи-но, поцілюю тебе, моє лева-ня! — вигукнув дід, обнімаючи радісно схвильованого хлопчика.

Задоволений був і Баграт. З його завжди суворого обличчя не сходила усмішка.

— Ну, тепер ми можемо узаконити ферму, і я дам розпорядження, щоб її працівникам нарахували трудовні.

— Мало цього, дядьку Баграт: приймай у колгосп нові сім'ї,— ступив наперед Григор.

Голова колгоспу глянув на нього здивовано:

— Що це за новина? Які сім'ї? В нашому селі, мій любий, колективізацію проведено ще тоді, коли тебе на світі не було.

— Бджолині сім'ї, дядьку Баграт! З чадами, домочадцями і коморами меду.

— А, з Чанчакару!—догадався Баграт.— Милості просимо, хай приходять. Тільки я не вірю, щоб вам вдалося те, що нікому ще не вдавалося... Ти що? — звернувся він до бригадира Овсєпа.— Кажеш, сіножатки і коси готові?.. Ходімо. Хочу на власні очі побачити.

Голова пішов разом з бригадиром.

— Що, вчені брати, підемо на світанні? — запитав Григор.

— Підемо. Не проспійть, — сказав Камо.

Прислухаючись до розмови, біля них крутився Артуш.

— Подумаєш, — сказав він уїдли-во,— наукову експедицію організують! Ми, значить, жили тут дурні-дурнями і нічого не знали про наші старожитності, а він, бачте, приїхав з міста і зробив відкриття.

— Що тебе турбує?—запитав Камо, глянувши Артушеві у вічі.

— «Що, що»...— зніяковів Артуш.— А те, що ти своїми вигадками інших збиваєш з толку.

— Чого ти злишся? Тебе не раз кликали, а ти сам не йдеш і іншим голову морочиш... Ходімо! Григоре, попроси Арама Акопяна піти з нами.

— Арам Акопян вам не пара,—сказав Артуш. — Він людина розумна.

— Це вірно: він людина розумна і дуже серйозна і робитиме з нами серйозні справи. Ми, чого доброго, за його допомогою знайдемо не тільки стародавні речі, а й руди, як знайшли алтайські піонери.

— Порівняв!.. Це тобі не Алтай, а Далі-Даг, — посміхнувся Артуш.

— А хіба ти не знаєш, що гори Мало-го Кавказького хребта також дуже багаті рудами? — запитав Камо.

— Підвикопай! Там золото тільки й чекає, щоб ти прийшов і взяв його!

— Можливо, ми знайдемо там дещо важливіше від золота... Ходімо!

— Не розумію, що у тебе в животі смочче? — обернувшись, сказав Григор. — Коли перестане, приходь, працюватимемо разом.

* *
*

— Ну, пасіка в нас уже є. Завідаю нею я, а дідусь — старший пасічник, він же і сторож, охоронятиме мед уночі від ведмеда і кунці,— оголосив Григор, коли наші юні натуралісти, стомлені, добрались до старого дуба.

— Я дійшов до дідівської межі, — сказав дід Асатур, зупиняючись під дубом. Скинувши з голови папаху, він витирив нею рясний піт з лоба.

— А ось зараз ти переступиш цю межу, — усміхаючись, сказав Арам Акопян.

— Я! Я переступлю межу, далі якої не ходили мої діди?

— Так, ти. Адже ти вже переступив її.

— Коли? Як?..

— Коли вступив до колгоспу і став передовою людиною у ньому, коли перестав ходити до церкви — ось уже двадцять років. Коли з цими комсомольцями почав дружити... Так, дідусю, ти від своїх дідів давно далеко вперед пішов. Переступи вже і цю межу... — І вчитель, взявши старого під руку, повів його вперед.

— Ур-ра-а!.. Дідусь переступив межу! — закричали діти і вслід за Арамом Акопяном та старим почали підніматися крутою стежкою, що вела на вершину Чанчакару.

Підйом був важкий. Але ось вони добралися і до вершини. Вітер, що дув із Севану, освіжив зрошені потом обличчя наших мандрівників.

Севан було видно звідси весь, від берега до берега. Води його спочатку були синіми, та коли зійшло сонце, вони набрали веселого світлоблакитного кольору, а гребені хвилі засяяли так, ніби по широкій гладіні озера якась невидима рука розлила потік розплавленого срібла.

Частина Севану ще здавалася темною, але хмари швидко пливли на захід,

і дзеркало озера ставало дедалі прозорішим і радіснішим.

— Гляньте, гляньте, яка велика чайка! — вигукнула Асмик.

— Ну, що ти, це парусник Рибтресту, — сказав Армен. — А й справді схожий на гігантську чайку!

Суденце мчало під білим парусом посередині озера, а за ним тягнувся довгий пінявий слід.

У той час як увага дітей була прикована до озера, Чамбар нишпорив по кам'янистих розщелинах, сполохуючи куріпок, що зустрічали співом світанок.

— Дідусю! — покликав старого мисливця Григор і зробив вигляд, ніби стріляє з рушниці.— Що ти думаєш про куріпок?

— Хай живуть: пташенята в них, — тепло посміхнувся старий Асатур.

А куріпок навколо було так багато і такий влаштували концерт, що діти заслухались і майже забули важливу справу, яка привела їх на вершину Чанчакару.

— Ну, почнемо! — першим опам'ятався вчитель.

Він уважно оглядав скелі, визначаючи їхню висоту. Закріпивши за камінь кінець вірвовочної драбини, Арам Акопян обережно спустив її на вступ біля входу в печеру. Вхід цей був просторий і виходив на карниз завширшки близько чотирьох метрів. Кінець драбини ліг на ньому гармонією.

— Отже, звідси до печери менше ніж шістдесят метрів,— сказав учитель.— Погляньте, скільки вірвовки залишилося.

Наближався момент спуску. Тривожне почуття охопило дітей. Чи то вони боялися, чи то знайоме мисливцеві напруження охопило їх, коли з завмиранням серця очікує він на появу звіра...

Першим підійшов до драбини вчитель, але Камо зупинив його:

— Дозвольте мені, товаришу Акопян, я спускаю першим.

— Тобі, звичайно, це легше, ніж мені,— сказав учитель, оглядаючи гнучку постать хлопчика.— Але я відповідаю за всіх вас і повинен спуститися першим.

— Арам-джан, рідний, а чи не можна, щоб ніхто з вас не лавив у цю

прокляту печеру? — благав дід.— Адже постіль сатани саме там і є...

Діти засміялись.

— Не хвилюйся, дідусю. Я такі постелі вже бачив. Коли я був студентом, професор Севян взяв мене з собою в археологічну експедицію. В Дзорагетському міжгір'ї, нижче села Агарак — це в Степанаванському районі — пастухи показали нам одну майже неприступну печеру, в глибині якої видно було таку ж, як на Далі-Дагу, купку сінників і ковдр. З величезними труднощами дісталися ми туди. Ніяких дев'ят там, звичайно, не було— постелі залишили люди, вони колись, давно-давно, жили в печері. Там зі мною велика неприємність сталася: штовхнув я випадком кладку, а вона розсипалась в порох... Так буває з дуже старими речами. І досі забути не можу, як розсердився тоді професор!.. — сказав учитель, поклавши руку старому на плече.

Він підійшов до краю скелі і поставив ногу на шабель драбини.

Асм'їк одвернулася. Хлопчики з хвилюванням стежили за вчителем.

Переступаючи зі шабля на шабель, Арам Акоюн спускався лицем до скелі, спиною до провалля.

Незабаром він зовсім зник: скеля була стрімка, бачити, що робиться на ній, можна було, тільки нахилившись. Лише по тому, як тремтів кінець драбини, прив'язаний до скелі, можна було зрозуміти, що вчитель продовжує спускатися.

Нарешті драбина перестала трястись.

— Дідусю, він уже добрався! — закричав Камо і схилився над проваллям.

Дід обережно, тримаючись за каміня, теж схилився і побачив учителя. Стоячи на карнизі, Арам Акоюн натягав собі на голову сітку, що захищає від бджіл. Одвернувшись від дітей, дід потай перехрестився, що однак не лишилось не поміченим зіркими очима Григора.

— Ну, тепер можна бути спокійним: душі Арама Акоюна сатана більш не страшний.— сказав він товаришам, лукаво покосившись на старого.

Хлопчики, підбадьорившись, вирішили йти слідом за вчителем. Але — хто перший?

Дід Асатур ступив наперед і, поклавши руку на рукоятку кинджала, сказав:

— Що ж, по-вашому, внук мисливця Асатура дозволить іншим поперед себе назустріч небезпеці йти?

Камо, сміючись, обняв діда, трохи підняв його, покружляв з ним на місці і знову опустив на землю.

— Рицарська кров тече в жилах мого діда!— пожартував він.

Ставши на драбину, Камо швидко спустився в печеру.

Побачивши його на карнизі, Асм'їк радісно заплескала в долоні і закричала: «Браво!»

Чамбар, збуджений незвичайною прогулянкою, стрімголов гасав по вершині скелі, гавкав і заглядав, куди спускалися Арам Акоюн і Камо.

Асм'їк запитала поглядом товаришів: «Ну, чия ж тепер черга?»

Армен, який увесь час лякливо обходив провалля, не витримав цього, пішов було до драбини, але Асм'їк схопила його за руку. Зупинила вона і Григора.

— Ти теж залишайся, Григоре, — сказала вона, поглядаючи на хвору ногу хлопчика.— Можеш розгубитися... Тобі важко буде...

— Що? Нога? — підвів брови Григор. — Ти так солодко говориш, що коли б у мене зовсім не було ніг, і то я спустився б.

— Ні, ні, не треба! — благала Асм'їк. — Може лихо скоїться...

— Саме цього я й хочу, щоб трапилось. Щоб і друга моя нога зламалась. Нехай зание твоє серденько! Почнеш жаліти, перев'язувати, доглядати, — продовжував жартувати Григор, а сам уже взявся за кінець драбини

Асм'їк суворо подивилась на нього.

— Ну, якщо ти так на мене дивишся, візьму й кинуся з горя в провалля,— зробивши ображену міну, сказав Григор і підступив до драбини.

Спустився Григор з такою швидкістю, що Асм'їк здалось, ніби він справді кинувся в провалля.

— Ой, дідусю! — вигукнула вона і припала до діда Асатура.

Захвилювався і Армен. Та за кіль-

ка хвилин знизу долинули радісні вигуки Григора:

— Голуб'ята мої, життя віддам за ваші пісеньки, за ваші золоті смачненькі соти!.. Стривайте, всіх вас у колгосп заберу.

Настала тиша, глибока тривожна тиша. Потім знову долинув захоплений голос Григора:

— Друзі, друзі! Асмiк, Армені! Найсолодше, що є у світі, знаходиться тут. Ну й мед! Не мед, а лите золото, і віск — не віск, а справжній янтар!

Григор замовк і зник у печері. Ті, що залишилися нагорі, з хвилюванням чекали, що буде далі.

За кілька хвилин Григор знову з'явився на карнизі.

— Тут тисячу років тому люди жили! — гукав він. — Чого-чого тільки під стінами не наставлено: глечики, кинджали, черепи, кістки. Йй-право, щоб моя хата згоріла!

Слідом за Григором з печери виглянув Камо і, побачивши схилені над проваллям голови діда Асатура і Армена, закричав:

— Ідіть назад, у міжгір'я! Ми спустимемо туди наші знахідки.

Скористуємося часом, поки дід Асатур, Армен, Асмiк і Чамбар спускаються зі скелі, і заглянемо в печеру. Що знайшли тут наші герої?

У таємничих печерах

Арам Акоюн і його учні стояли на карнизі і тепер уже зблизька розглядали стіни Чанчакару. Ліворуч від них було видно печеру, перед якою літав рій стривожених бджіл. Частина їх перелетіла на карниз і загрозово дзижчала над головами непрошених гостей. Промінь сонця, який упав у бджолину печеру, освітив соти, прикріплені майже біля входу до одної з її стін.

— Яким чином люди могли підняти караси у цю печеру? — запитав Камо у Арама Акоюна.

— Так, це й справді загадка... — похитав головою вчитель.

— Шкода, що ми не спустилися до входу на «пасіку».

— Шкодувати нічого. Давайте ввійдемо і ознайомимося з цією печерою. Але, діти, з усім, що б ми не знайшли, поводьтеся обережно, — попередив їх Арам Акоюн.

— Та тут, здається, і нема нічого, — вдвляючись у сутінки печери, сказав Камо.

— А це ж що, по-вашому? — запитав Григор, дістаючи з глибини печери глиняний глечик. — Чи не в ньому наші діди молоко заквашували?.. Подивіться, який великий! А це що? Цим навіть можна людину вбити! — Григор урочисто вніс на світло спис з довгою ручкою.

Учитель схвильовано взяв спис.

— Так, — сказав Арам Акоюн, — ця знахідка важлива. Давайте уважно поглянемо, що тут є.

Вхід до печери був широким, але що далі, то більше звужувався, а стеля ставала нижче. Все губилося в сутінках.

— Ось і «кулемет» наших предків! — вигукнув Григор, знайшовши величезний лук. — Але де ж стріли?

— Стріли вони, мабуть, випустили на ворога, — відповів учитель, підіймаючи порожній колчан.

Григорові і раніше доводилось бувати в печерах, тому зараз у пiтьмі він сміливо йшов уперед, обмацуючи на своєму шляху стіни, виступи. Ось що трапилось йому під ногами.

— Товаришу Арам, — гукнув він, — подивіться, що я знайшов!

Учитель і Камо підійшли до Григора і освітили ліхтариками його знахідку. Це був невеликий меч з гарною різьбленою ручкою.

— Напевне, князівський, — сказав Григор.

— Можливо, це меч сельджуків, — промовив Арам Акоюн. — Сельджуки у тринадцятому віці вторгалися у Вірменію.

— Отже, це військовий трофей? — запитав Камо.

— Безперечно. Відняли у ворога. Напевне, отруєний, — припустив Григор. — В ті часи сельджуки отруювали кінці своїх стріл і мечів.

— А що це за метал? — знову за-

питає Камо. — Він і не заржавів, але й не блищить!

— Це схоже на бронзу. Ті, хто нападав на нас, переживали тоді тільки бронзовий вік, а в нас була вже розвинена культура. Варвари розорювали нашу давню культуру, — задумливо говорив учитель, розглядаючи меч.

Григор не дослухав пояснень Арама Акопяна. Зробивши одну важливу знахідку, він поспішав знайти ще що-небудь не менш цінне.

— Тут були і жінки! — вигукнув він. — Я знайшов сережки.

— Срібні, — сказав учитель, розглядаючи сережки. — Чому ти гадаєш, що жіночі? Можливо, і чоловічі — у давні часи вірменські князі носили в вухах сережки... Але яка ж майстерна робота! Бачите, у давнину в нашій країні, особливо у стародавньому місті Вані, було поширене ювелірне ремесло.

— Ой, ой, ой! Погляньте-но який шашлик їли наші предки! Гляньте: шампури¹, каміння, вугілля, попіл... І тут же — кістки!.. — У захваті вигукував Григор, який знайшов у одному з кутків залишки вогнища. — Стривайте, я зараз по кістках скажу вам, яка тварина потрапила на шашлик нашим дідам... Ого, дивіться, та це ж бабка дикого козла! Мабуть, який-небудь мисливець, Асатур тих часів, убив.

В цей час Камо знайшов біля одної із стін печери великий і важкий мідний казан і, напружуючи сили, витяг його на світло.

Не менш від своїх учнів був схвилований і вчитель. Якби він знайшов золото, а не ці заіржавілі, грубі залізні й бронзові речі, він би не був так збуджений. Кожний предмет, здавалося, розповідав йому про свого господаря, який жив, боровся і помер тут століття тому.

— Ось погляньте, діти, це кольчуга, — показав він хлопчикам щось подібне до безрукавки, зробленої з залізних кілець.

— А це що, товаришу Арам? — запитав Камо, підіймаючи великий круг,

¹ Шампур — рожен, на якому смажать м'ясо (шашлик).

обтягнутий шкірою, неначе турецький барабан. — Невже це щит?

— Так, це щит. Бачите, у нього з внутрішнього боку є щось подібне до ручки.

— Стріла не пробивала шкуру? — здивувався Камо. — Слабка зброя була в ті часи! Зараз і броня танка завтовшки сорок міліметрів снаряда не витримує...

— Шкура бика, якщо вона натягнута і суха, дуже міцна, — пояснив учитель, — її не могли пробити стріли... В кінці дев'ятого віку, коли араби оточили острів на Севані, вони були озброєні такими щитами. На острові було військо вірменського царя Ашота Залізного.

— Він так і загинув у облозі? — запитав Григор.

— Ні, він із сотнею воїнів зробив виласку і розбив арабів.

— Всього лише? — здивувався Камо.

— В ті часи у війнах велику роль відіграла погода. І саме тоді, коли Ашот Залізний зі своїми воїнами плыв до берега, зійшло сонце. Воно сліпило очі арабам, і, стріляючи по барках царя, вони робили промахи. Їхні стріли падали у воду. Як усе добре збереглося! Печера відкрита сонцю, суха. Зараз ми дещо спустимо вниз... Камо, дай вірвовку, а ти, Григоре, склади ці речі в мішок.

Поки діти обережно ховали в мішок знахідки, вчитель пройшов у глибину печери. Незабаром звідти долинув його голос:

— Знайшов внутрішній хід. Ідіть сюди!

Камо і Григор побігли до вчителя. В глибині печери відкривався вузький прохід. Освітивши його кишеньковим ліхтариком, Камо здивовано промовив:

— Товаришу Арам, адже цей хід людьми зроблено. Погляньте, на стінах сліди якогось знаряддя: кирки чи лома. Цікаво, куди веде цей хід?

— Пригніться, — сказав учитель, — склепіння тут дуже низьке. Обережно!

І, зігнувшись майже вдвоє, Арам Акопян пішов уперед. За ним рушили хлопчики.

За кілька кроків вони зупинилися: хід роздвоювався.

— Куди ж нам іти? — замислився Арам Акопян.

— Підемо навмання — праворуч, — запропонував Камо.

Учитель мовчки повернув праворуч.

Хід був низький, і просуватись вперед їм доводилось то навкарачки, то плазом.

Прохід дедалі світлішав. Ще кілька кроків — і вони вийшли в іншу печеру.

Діти не змогли стримати захоплених вигуків.

На краю печери, над проваллям, сиділо два величезних птахи. Це були гірські орли-беркути, найбільші і найсильніші з сім'ї орлів. У них було біле пір'я з темнобурою «оборкою» на кінцях крил і чорною — на хвості. Кошлаті ноги у них були ніби в штанях — також темнобурих. Почувши наближення людей, орли вороже глянули на них і, важко розправивши крила, знялися і полетіли в міжгір'я.

В одному з кутків печери, на виступі стіни, лежав купками хмиз. З них, витягуючи горбоносі на кошлатих шиях голови, виглядали орлята. Здивування і переляк відбивалися в їхніх темнокарих очах.

— Гніздо орла, — прошепотів Камо.

— Чому ж вони не летять? — запитав Григор.

— Пташенята... Мабуть, ще не вміють літати.

— Постелі! Постелі! Ціла гірка з сінників і ковдр! — вигукнув Камо.

Він кинувся туди, але вчитель стримав його.

— Не зачіпайте! — стурбовано крикнув він.

Руки в Арама Акопяна тремтіли, а очі горіли незвичайним блиском: знахідка, очевидно, була особливо важливою.

— Не зачіпайте! — повторив він.

Кілька хвилин учитель стояв нерухомо, оглядаючи все навколо. Здавалося, він боявся, що найменший рух відразу ж порушить порядок, який століттями панував у цій печері.

«Гірка» складалася з сінників, ковдр, пістрявотканих покривал, квітчастих килимів. На землі перед нею було постелено великий, товстий повстяник, накритий зверху килимом, а на килимі лежали подушки і мутаки¹. Століття тому на цьому килимі сиділи, по-східному склав-

ши ноги і спершись на м'які мутаки. На одній мутаці збереглася навіть заглибина.

Посередині печери були сліди вогнища: в ньому залишився попіл, вугілля і обгоріла колода, кінець якої виступав з печери, і його було видно знизу з міжгір'я. Стеля і стіни печери почорніли від диму.

— І тут шашлик смажили, — мрійно пробурчав Григор, оглядаючи вогнище. — А шашлик запивали вином, та ще, погляньте, з якого келиха! Ну, ні, після цього не називайте мене більше ненажерою!..

І справді, келихом, мабуть, користувалися велетні — такий він був величезний. Келих цей був наповнений яскравими, блискучими намистинками.

— Ого, та це вони залишили для Асмік! — зрадів Григор.

— І як це ти знаходиш найцікавіші речі! — не без заздрості сказав Камо.

— Ідть-но сюди, діти, — покликав учитель. — Погляньте на ці кинджали, величезні, незграбні. Їх кували місцеві ковалі. Ось навіть сліди, залишені молотом. Робили ці мечі наспіх, як попало, мабуть, тоді, коли вже йшли бої...

— Ось, гляньте, вони «наганом» користувались! — показав Григор на якийсь предмет, який дуже мало нагадував пістолет. Це була широкогорла, коротка трубка з дерев'яною ручкою. Припасований до неї кремій свідчив про вогнестрільний характер цієї дивної зброї.

Очі вчителя запалали:

— Дай сюди! Подумати лише — пістолет, перша вогнестрільна зброя! Вірмени навчилися користуватися нею в арабів.

В той час, як учитель розглядав знайдені предмети, Камо і Григор підійшли до гнізда орла.

Виступ, на якому знаходилося гніздо, був досить високим. Камо, ставши коло стіни, сказав Григорові:

— Лізь мені на спину і спробуй дістати з гнізда одного-двох пташенят.

— Вкусить... Навіщо нам орлята?

— Для куточка живої природи. Три-матимемо в клітці.

Григор став на плечі Камо і сунув руку до гнізда. Орля роздратовано гля-

¹ М у т а к и — циліндричні подушки, валики.

нуло на хлопчика і боляче вдарило його своїм кривим дзьобом. Грикор скрикнув і скотився вниз.

— Ой, укусив! — кричав він і трусив пальцем, залитим кров'ю.

— Ех, мужчина! Ну, ставай, я полізу. Втримаєш мене?

— Хтозна: занадто важкий ти, але краще твою вагу витримати, ніж від цих розбійників страждати.

Камо виліз на спину Грикорові, накинув шапку на орля, схопив його і стрибнув на землю. Міцно затиснувши крила і дзьоб птаха, він почав розглядати його. Пташеня орла було завбільшки з доброу курку. Пір'я у нього було таке ж, як і в матері, але з світлішим відтінком. Білими були і «штани».

Але не встиг роздивитися Камо як слід пташеня, коли почувся сильний свист, і в печеру, наче буря, влетіла орлиця. Своїми могутніми крилами вона вдарила Грикора і збила його з ніг. Камо встиг відскочити в глибину печери, не випускаючи, однак, з рук взяте в полон пташеня. А вчитель, розмахуючи якоюсь іржавою шаблею, кинувся виганяти орлицю.

— Ой, з'їла, з'їла вона мене! — кричав Грикор, уткнувшись лицем у землю, хоча орлиця давно вже покинула його і вилетіла з печери.

Тепер вона тривожно літала біля входу, а пташенята, вистромивши голови з гнізда, відчайдушно пищали, упрошуючи матір не залишати їх без захисту.

Камо так закутав у куртку захоплене ним орля, що те і писнути не могло, і орлиця, не знаючи, що одне з її дитинчат у полоні, більше не нападала на людей.

— Ну, як ти себе почуваш? — сміючись, запитав Камо у Грикора.

— Ой, ця негідниця мало плече мені не вирвала...

— Покажи-но своє плече... Дрібниці, подряпала трохи. Побачиш, як усі в селі здивуються, коли ми покажемо орля! Такого впіймати — не жарт... За нього і подряпину одержати не жаль...

Зв'язавши орляті ноги, Камо відніс його в темний куток. Пташеня встигло, проте, до крові подрятати хлопчикові руку і порвати йому сорочку.

— Асмик, Армен, ми зловили орля! — підійшовши до краю печери, крикнув Камо в міжгір'я.

— Покажи, Камо! — долинув знизу радісний голос Асмик.

— Зараз, зараз принесу, — пообіцяв Камо, але, побачивши орлицю, що грізно ширяла над міжгір'ям, показати орля не наважився.

Хлопчики підійшли до вчителя, який оглядав щось у глибині печери.

Тут Грикор несподівано побачив кістяк людини: вона сиділа, притулившись до стіни, і, здавалося, сміялась.

Злякано змахнувши руками, Грикор позадував і ненароком упав спиною просто на постіль.

Сінники і ковдри, не витримавши ваги хлопчика, не зім'ялися під ним, а несподівано розсипалися на порох—уцілів лише один куток «гірки».

Побачивши це, Камо закам'янів від здивування, а вчитель сердито глянув на Грикора.

— Я ж попереджав — будьте обережними! — з досадою промовив він. Але, глянувши в напрямі погляду Грикора, хлопець також здригнувся всім тілом: таким страшним здався цей кістяк, що століття пробув тут. Біля його колін лежав величезний меч.

Побігли по тілу мурашки і в Камо. Звівшись на ноги, Грикор стояв зовсім зніяковілий.

— Як це трапилося? Чому вони розсипалися? — ледве міг вимовити він.

— І все це справді було постелями? — здивовано запитав Камо.

— Звичайно. Справжніми постелями! — сказав сердито Арам Акопян, показуючи на уцілілі залишки ковдр і сінників. — Ця ковдра була покрита шовком, ця — шерстю, ця — полотном... Погляньте, як добре збереглися фарби — їх наші предки добували з рослин. Шкода, що вони не передали своїм нащадкам секрет їхнього виготовлення.

— Чому ж постелі розсипалися?

— Вони розсипалися від часу. Поки їх ніхто не зачіпав, вони залишалися ніби цілими. Досить було тільки доторкнутися — і бачиш, що вийшло...

«Ні, братці, мені тут з вами робити

нічого. Вже краще піду я в місця медо-ві», подумав Григор і, обернувшись, сказав:

— Я йду звідси, — і, не чекаючи до-зволу, зник в уже знайомому нам проході.

На «пасіці девів»

Добравшись до місця, де прохід в стіні печери розгалужувався, Григор звернув у тунель, який, за його розрахунками, вів на «бджільник».

У цьому проході було похмуро і во-го. З його глибини віяло холодом. Стіни були вогкі, вкриті фосфорично виблиску-ючим слизом. Здавалося, що в темряві блискають очі якихось таємничих тварин, потвор, які ось-ось запитають, чого сюди прийшли люди.

Григорові було страшно, але повер-нутися він також не міг: прохід був такий вузький, що хлопець не міг у ньому по-

вернутися. Залишалося тільки повзти впе-ред. І він, до крові роздираючи лікті, по-волі просувався в темряві. Нарешті, вда-лині блиснуло світло, і Григор побачив широкий отвір, навколо якого літало без-ліч бджіл.

— Ура! От і добрався до меду! — сказав Григор голосно, можливо, для того, щоб відігнати страх, який охо-пив його.

Велика печера була повна бджіл.

Бджоли, напевне, ще ніколи в своєму житті не бачили людей. Тому вони спо-

чатку не звернули ніякої уваги на Григора і не напали на нього.

Григор пройшов усередину печери. Тут стояло кілька великих широкогорлих глиняних глечиків-карасів, які, напевне, колись правили за сховища для сиру. Були тут і менші глечики, з ручками і без ручок, а також глиняний, почорнілий від сажі горщик, в якому, мабуть, готували їжу. І всі глечики — великі і малі — були повні бджіл та сотів: і золотистих — соковитих, і старих — чорних. Це були справжні вулики, житла цілих бджолиних сімейств. І коли Григор побачив їх, бурхливий захват і здивування охопили його. Хлопчик відчув бажання одразу ж поділитися з кимось своїми враженнями, розповісти про все, що тут побачив.

Він підійшов до отвору печери, глянув униз і зрадів, побачивши Армена і Асмик, які стояли з задерними догори головами. А недалеко від них синіми клубками висів димок із старенької люльки діда Асатура.

Нахилившись над проваллям, Григор гукнув:

— Егей! Бджоли тут всі щілини і дірки медом наповнили!.. — і почав радісно витанцьовувати на самому краю карниза.

Асмик з жаху залющила очі.

— Зайди всередину, впадеш! — крикнула вона.

Григор повернувся до бджіл. Маленькі пташки-кібчики, що літали по печері, ловлячи бджіл, примусили його зупинитись в здивуванні.

— Отакої! — пробурмотів він. — Отже, і тут у бджіл є вороги.

Григор знову підійшов до краю урвища і гукнув у низ:

— Армене, де ви бачите лопату кума Мукела? Ану, погляньте і скажіть мені.

Асмик засміялася.

— Не кума Мукела, а мисливця Каро! — тоненьким голоском відгукнулася вона. — Он праворуч від тебе, зовсім близько.

Григор ступив ще крок уперед і подивився праворуч. Там справді стирчала якась палиця з сусідньої чи то печери, чи то з великої розколіни скелі. Від

виступу, на якому стояв Григор, до неї вела вузенька, подібна до зморшки, стежечка. Григор ступив на цю стежечку і обережно, придержуючись за скелю і намагаючись не дивитися вниз, добрався по ній до нової печери з входом, схожим на щілину. З неї і стирчав товстий держак лопати, глибоко встромленої у соти, які, здавалося, наповнювали всю печеру. Густо була обліплена медом і вся лопата. Навколо хлопчика хмарою літали і загрозливо дзижчали бджоли. Добре, що він захопив з собою сітку і встиг накинути її на голову.

— Дідусю, — крикнув він униз, — лови!..

Лопата, вся в меду і воску, полетіла донизу.

— Що там робить цей навіжений? — обурився дід. — Зараз його чорти вниз скинуть!

А Григор вже вліз у печеру і дивувався з цієї, гідної подиву, «пасіки», можливо, найбільшої і найдикішої у всьому світі. Це був величезний склад меду в скелях.

— Дідусю, відра, відра потрібні! — закричав Григор, звівши голову в міжгір'я. — Швидше посилайте за відрами!

Оглянувши склад меду, Григор тією самою стежкою повернувся в першу печеру.

Арам Акопян і Камо спускали вниз на товстій довгій вірьовці свої знахідки.

Дід Асатур тільки кліпав очима, розглядаючи прибулі з гори предмети. Армена і Асмик все дивувало і хвилювало.

Армен багатозначно подивився на дівчинку:

— Пам'ятаєш, що я говорив?.. Тепер мені все зрозуміло... І я можу тобі розповісти, як в печерах з'явилися люди. Коли люди тікали від ворогів, можливо від турків, — турки, як ти знаєш, не раз розоряли нашу Вірменію, — вони побачили гігантський дуб, той самий, коріння якого ми знайшли, і вирішили скористатися з нього. Переселення людей в печери, очевидно, почалося до появи ворога. Бачиш, вони захопили з собою все своє добро і навіть глечики.

— Хай так. Але хіба ворог не міг піднятися слідом за ними по тому само-

му дереву і знищити всіх? — запитала Асмик.

— Звичайно, міг. Але втікачі чекали цього, і ті з них, що втікали останні, зрубали дерево. Зв'язок печер з землею перервався. Ворог знайшов утікачів, але вони побили його зверху камінням. На вершині скелі турки, можливо, і піднялися, але до печери піднятися не могли.

Асмик слухала Армена з захватом.

— Ну, а потім, потім? — з нетерпінням дитини виматала вона продовження розповіді.

— Коли ворог пішов, люди не змогли спуститися — дерева не було. Всі страждали від голоду і спраги. Матері гірко плакали над дітьми, які умирили, а потім почали умирати й дорослі. І печери, що врятували втікачів від орд загарбників, стали тепер їхніми могилами...

* * *

— Друзі, — гукнув згори Грикор, — тут кілька глечиків, повних меду! Що мені з ними робити?

— Поклич Камо, обмотайте міцно глечики вірьовками і обережно спускайте вниз. Ми тут прийнемо.

Відбиваючись від бджіл, що налітали на нього, Грикор кричав:

— Ці негідниці не дають мені медку поїсти! Що мені з ними робити?

— Потім поїси! Спустить спочатку глечики.

Арам Акопян підійшов до Грикора, який захищав від бджіл зібрані ним соти.

— Нарешті ви прийшли! — зрадів Грикор, — Ну, Камо, допоможи, давай спустимо глечики вниз. Знаєте, я знайшов склад меду мисливця Каро, слово честі! І його лопату!

— Розкажи: де, як?

— Не спішіть, давайте спочатку спустимо вниз глечики, — зупинив хлопчиків учитель.

Глечики були величезні — заввишки як дванадцяти-чотирнадцятирічний хлопчик, — з широкими отворами-горлами. У них в давнину зберігали вино, сир, масло та багато інших продуктів. Такі глечики стали для бджіл прекрасними готівими вуликами. Зараз їхні отвори, ніби

чорними шапками, були усипані бджолами. Штиками виставивши вперед жала, бджоли неспокійно дзижчали. Це була своєрідна «мобілізація сил» для захисту своєї власності від небезпеки, що загрожувала їй.

Печера, де мали притулок бджоли, була таким недосяжним місцем, що, здавалося, їм не загрожував тут жоден любитель меду. Вони без перешкоди розмножувалися тут і наповнювали медом не тільки глечики, але й усі заглибини в печері і в стрімчаках.

Мед нарешті був готовий для відправки.

Нахилившись над проваллям, Камо гукнув:

— Зараз будемо спускати глечики! Стежте там!

Камо і Грикор, міцно обв'язавши вірьовкою горло великого глечика, обережно винесли його на карниз і почали по волі спускати вниз.

Дід Асатур, побачивши карас, який повис над міжгір'ям, скочив, перехрестився і, розкривши від здивування рот, дивився вгору.

— Дістали-таки! — здивувався він. — І девів не побоялися!

— Дідусю, — крикнув йому Камо, — придерж глечик — розіб'ється!

Дід опам'ятався, обійняв глечик, який порівнявся вже з ним, і обережно поставив його на землю.

— Все це мед, мед, дідусю? — крутичись біля глечика, запитувала Асмик.

— М-мед... д-дівчинко... — затинаючись, відповів старий.

Він був збентежений: невже ця печера і насправді не була «пасікою девів»?

Дід відв'язав вірьовку од глечика, і Камо потягнув її вгору — треба було спускати решту.

Учитель, Камо і Грикор напружено працювали до полудня.

Армена дід Асатур послав у колгосп за транспортом.

— Захопи п'ять відер. У складі мисливця Каро, мабуть, ще багато меду, — сказав він.

...Коли повернувся Армен, пригнавши кількох ослів, з порожніми відрами.

кошиками і кліткою для орляти, біля підніжжя Чанчакару стояло вже дев'ять касів, навколо яких літали бджоли.

Ослів і кошики Армен одержав без труднощів.

— Анархія! — вигукнув за своєю звичкою голова, почувши прохання Армена дати ослів. — У робочий час? Ослів?.. У нас сьогодні сінокіс, а вони їх од роботи відірвати хочуть!

— Коли б ви тільки знали, які ми стародавні речі знайшли і бджіл!

— Стародавні речі? — звів брови догори Баграт. — Які речі? І бджіл? Вулики?

Армен розповів про знахідки.

— Справді знайшли? Дуже, мабуть, намучилися? І Арам був з вами? — раптом пом'якшав голова.

Він зараз же написав дві записки і, віддавши їх Арменові, сказав:

— Одну — на ослів, другу — в комору: одерж харчі для наших археологів, мабуть, зголодніли. Та не забудь цукрового піску захватити: дід Асатур знає, як збирати бджіл на цукор. Навчить і вас. А ми тут вулики притотуємо...

Кошики були підняті на вірьовці в печеру. Дістаючи звідти соти з личинками, вчитель складав їх в одні кошики, а інші, порожні, оприскував зсередини цукровою водою. Бджіл приваблював цукор, і, щоб запасти солодкий сік для свого потомства, вони зграями налітали в кошики. Але доти, поки серед бджіл не з'являлась матка, Арам Акопян не заспокоювався.

— Матку шукайте, матку! Без матки бджолиний сім'ї не бути, — повторював він.

І тільки, коли матку знаходили, наказував:

— Ну, тепер щільніше закривайте кошик — і вниз!

Один за одним всі кошики з сотами і бджолами були спущені в міжгір'я.

Забравши «пасіку девів», учитель і хлопці вузькою стежкою пробралися до «складу мисливця Каро». Меду тут і справді виявилось дуже багато. Ним наповнювали відра і на вірьовках спускали вниз.

Потім Арам Акопян і хлопці повер-

нулися до печери. Тут ще залишилася клітка з орлям. За хвилину і вона повисла над міжгір'ям.

— Приймайте наслідного царя птахів! — гукнув униз Камо.

Асмик підскакувала від радощів.¹

— Чому ви так поволі спускаєте? — хвилювалась вона, згоряючи від нетерпіння.

Коли клітка з маленьким хижаком спустилася нарешті на землю, Асмик підбігла до неї, щоб приголубити орля, але пташеня кинуло на неї такий ворожий погляд, так злісно зашипіло, що всі добрі слова завмерли у дівчинки на вустах.

Армен підв'язав клітку до сідла осла.

— Ну, що там у вас? Все? — гукнув він угору.

— Все. Зараз і ми спустимося, — обізвався Камо.

Робота була закінчена. Арам Акопян, Камо і Грикор сіли на хвилинку відпочити біля входу в печеру.

Проти них, по той бік провалля, темною пашею зіяв вхід у печеру, яку називали «воротами пекла».

Чорні скелі, піднявши до неба гострі, зубчаті вершини, виглядали похмуро.

Завивав вітер у міжгір'ях. Погрозиливо кричали орли, занепокоєні присутністю людей. А коли вітер ушухав і настала тиша, з глибини Чорних скель долинав приглушений, віддалений шум.

«Чому стогне і крекче гора?» думав Арам Акопян. Як не прислухався зараз він до звуків, що долинали з глибини таємничої печери, з'ясувати їхньої причини не міг.

Розглядаючи печеру здалеку, вчитель помітив, що вона нагадує відкриту пашу. Верхня «губа» пащі — губа, нерівна, неначе вся порізана; нижня — рівна, гладенька, навіть блискуча.

Вгледівшись, Арам Акопян помітив, що від цієї нижньої «губи» вниз по скелі, до самого дна провалля, проходить така ж самісінька гладенька і блискуча смуга. Наче казковий Фархад¹ став перед скелею з зубчатою вершиною і мо-

¹ Фархад — герой узбецького епосу, який розбивав скелі та будував канали у Вірменії.

гутньою рукою своєю провів цю, ніби лаком покриту, смугу на стрімкій скелі...
«Що ж це за така загадкова смуга?»
думав учитель.

Наступного дня дід Асатур сказав у селі старикам:

— Ясно, як божий день: в Чанчакарі ніяких девів нема!

В селі тільки й мови було, що про надзвичайні знахідки дітей. Один зазд-рисник Артуш, як і раніш, був невдово-лений і бурмотів на адресу Камо: «За-пишався!»

Глечики з сотами, привезені з Чанчакару, діти помістили в одному з кутків подвір'я птахівницької ферми, дбайливо відгородивши їх від птахів. Інші речі, знайдені в печерах, вони віднесли до школи. Тут Арам Акоюнн призначив для них окрему кімнату.

Того ж дня вчитель надіслав до Академії наук Вірменської РСР таку телеграму:

«Професорові Севяну. З печер Чанчакару здобуті у великій кількості речі середньовічного озброєння і хатнього вжитку. Прошу надіслати археологів».

Бджолами й глечиками з медом зайнявся дід Асатур. Він розкрив кошики і випустив бджіл на волю. Бджоли вилетіли і зразу ж оточили караси.

— Тепер кожна бджола по запаху знайде свій вулик, свою сім'ю,— сказав Арам Акоюнн.

Біля отворів глечиків виникло немало боїв, поки бджоли не розмістилися на решті у своїх гніздах. А для бджіл, які не знайшли собі місця, Камо і Армен швидко збили ящики.

— Чому бджоли вибрали житлом глеки? Невже у наших предків були такі вулики? — запитав Армен у Арама Акоюнна.

— Твоя здогадка, що люди підняли-ся в печери по дереву, а потім не змогли звідти вибратися, мені здається вірною. Проте думати, що вони взяли з собою бджіл і тримали їх в глечиках, було б помилкою. Але коли в печерах не залишилося людей, сім'ї диких бджіл, що

роїлися, почали влаштовуватись у таких вигідних квартирах, якими виявились для них ці глечики.

За кілька днів бджоли вже взялися за роботу і літали в поле за нектаром. Грикор учився в діда Асатура доглядати вулики. Інколи, підстрибуючи на здоровій нозі, він підбігав до огорожі птахоферми і дратував Асмик:

— Ви тільки погляньте на її брудних пташенят!.. Ти б краще бджіл розводила, щоб мед давали, солодкий мед!

Камінь з персня полководця Артака

Дід Асатур доглядав свої незліченні вулики-караси.

Одного разу, вирізуючи ножем старі, почорнілі соти, що прилипли до стінки одного з глечиків, він наткнувся на якусь тверду, обліплену воском грудочку. Зчистивши віск, старий побачив зеленуватий камінь завбільшки з яечко ластівки.

«Гарний який! Я подарую його Асмик, розважу дівчинку», вирішив дід і поклав камінь в кишеню свого архалука.

Наступного дня дід прийшов на ферму. Велика кількість диких птахів розвселенила його.

Дощі останніх днів оживили річку; ставок був теж повний прозорої гірської води. По його гладенькій поверхні весело ковзали білі гусенята, сповнюючи повітря голосним гелготанням. Разом з ними в ставку плавали, купалися, пірнали десятки пташенят інших диких птахів, найрізноманітніших порід, наче їх зібрали сюди на виставку.

До ставка підійшла Асмик і почала годувати своїх улюбленців. Побачивши її, гусенята і каченята стрімголов кинулися до берега. Вони били крильцями, гелготали, крякали, давили одне одного і жадібно хапали корм, який пригорщали кидала їм дівчинка.

— Ти подивись, подивись, дідусю, що вони роблять! — з запалом вигукнула Асмик, побачивши діда.

— Та-ак... Вони й справді свої дикі звички забувають! Ну, ось тобі подарунок за таку хорошу ферму, — сказав дід і простягнув Асмик камінь.

— Який гарний! — зраділа Асм'як і одразу ж побігла показати камінь Арменові. — Доглянь моїх вихованців, не йди нікуди, дідусю, я зараз повернуся! — крикнула вона.

— Дідусь Асатур подарував мені камінь, поглянь, який гарний! — сказала Асм'як Арменові.

Армен, оглянувши камінь, здивовано звів брови:

— Мені здається, що це смарагд. Такий камінь, по-моєму, коштує десятки тисяч.

Дівчинка злякалась.

— Десятки тисяч!..

— І ще поглянь, на ньому візерунок якийсь і букви вирізьблені.

— Букви?.. Дай гляну! Справді... Що це може бути?

— Залиш камінь у мене. Я покажу Араму Акоюяну, він скаже, що це таке.

Дівчинка неохоче погодилась.

Вдома Армен роздивився камінь в лупу і підскочив від радості. Оце-то відкриття! На камені були вирізьблені орел і дрібний підпис під ним. Одне слово Армен розібрав: «Артак». По краях каменя були крихітні заглибини — він, очевидно, був раніше прикріплений до чогось.

— Перстень-печатка, якою полководець Артак багато років тому скріплював свої укази! — вигукнув Армен і, затиснувши камінь в кулак, побіг до вчителя.

Арам Акоюян, оглянувши камінь, підтвердив здогадку хлопчика:

— Це важлива для науки знахідка, — сказав він. — Де ти взяв його?

— Дід Асатур подарував Асм'як.

— Дід — мисливець. Він, мабуть, знайшов його де-небудь в горах.

Армен побіг до старого.

— Дідусю, де ти взяв цей камінь?

— Під порожніми сотами знайшов, у карасі.

— І нічого іншого там не було?

— Нічого. Віддав би, якби щось знайшов.

Пізніше, зустрівши Камо, Армен розповів йому про знахідку діда.

— У печерах Чанчакару, безсумнівно, ховався полководець Артак зі своїми людьми. Бо як інакше міг потрапити ту-

ди цей камінь? Адже це його печатка, і вона не могла бути в чужих руках.

— З такими персями люди не розлучаються до самої смерті, — сказав Армен. — Ми, мабуть, не все там знайшли.

— Так, але всі знайдені нами речі могли належати лише простим людям... У всякому разі, ми не знайшли в печерах жодного предмета, який міг би належати полководцю, — заперечив Камо.

— Ти говориш про речі, але хіба в них справа? Якщо перстень з печаткою був там, то виходить, що там був і Артак. Ось що я гадаю.

— Давай, Армене, ще раз обшукаємо всі печери. Можливо, знайдемо ще якусь річ, — запропонував Камо.

Нічого не сказавши вчителю, хлопці пішли на Чанчакар без нього. В їхніх серцях, як і в кожному юному серці, горіло бажання самим зробити таке відкриття, яке могло б здивувати всіх...

* * *

Наступного дня рано-вранці Армен, Григор і Камо стояли на вершині Чанчакару. Біля розорених гнізд ще літали бджоли. Хлопчики з великими труднощами спустилися по вірьовочній драбині в найбільшу печеру.

Цього разу вони вирішили оглянути все уважніше. Коли проходили вузьким коридором, що вів до «печери постелей», Григор враз зупинив Камо:

— Поглянь-но, тут ліворуч є дірка, ніби нора борсукова.

При блідому світлі кишенькового ліхтарика вони побачили вузький прохід. На його стінах залишилися сліди лома, що пробив колись тут шлях жителям печери.

Камо проскочив у цю щілину.

— Всі за мною, хлопці! — скомандував він. — Тільки нагинайтеся нижче.

Вони ще не встигли влізти в прохід, як почувся болісний стогін Григора:

— Ой, цей проклятий камінь! Сліпий він, чи що? Не бачить, що людина йде!

— Що таке? Стукнувся об камінь лобом?

— Еге ж. Та ще який міцний камінь, будь він проклятий!

Камо і Армен розсміялися. Дивний хлопець цей Грикор: боляче йому, а він усе жартує! Вони не знали, правда, що в Грикора зараз течуть сльози з очей, а на лобі набігла велика синя гуля. Які тут жарти! Але гумор у Грикора був від природи, і без жарту він розмовляти не міг.

Подолавши кілька метрів шляху, хлопці вийшли вузьким коридором до невеликого грота. Висічені в скелі східці вели в іншу, велику печеру. Вона була круглої форми, з куполоподібним склепінням. Фантастичні, немовби виліплені, фігури, що вкривала стелю і стіни печери, надавали їй казкового вигляду. Кольорові, прозорі, вони, здавалося, були твором якогось геніального художника.

Хлопчики в захопленні розглядали це чудове природне ліплення.

— Вони, мабуть, з вапняку та різних мінеральних солей. Їх розчиняла вода, і розчин стівав на стіни, а потім застигав. Так і утворилися ці химерні фігури — сталактити.

Несподівано Грикор скрикнув і, не в змозі вимовити й слова, показав у куток.

Хлопчики глянули в куток, і жах опанував їх: вони побачили там два кістяки, що сиділи плече до плеча. На черепі в одного з них був шолом, що сліпуче виблискував дорогоцінними каменями. Під шоломом зяяли очні впадини, страшним оскалом зубів шкірилась щелепа.

Перший опам'ятався Камо.

— Не бійтеся, це людські кістяки, — сказав він. — Ось ми й знайшли хазяїна перся — Артака, — показав Камо на кістяк у блискучому шоломі. — А це — дружина полководця.

Камо доторкнувся до коштовного намиста на ший другого, меншого кістяка. Воно яскраво блиснуло в сутінку печери.

Уважно оглянувши кістяки, Камо знайшов тонкий, вузький кинджал, що стирчав між ребрами кістяка чоловіка, з рукояткою, всипаною дорогоцінним камінням.

— Артак у відчаї кінчив життя самогубством, — сказав він.

— Так, Артак заколовся, — підтвер-

див Армен, — але скоріше, щоб не потрапити до рук ворога, ніж з відчаю... Оце-то смерть! Ти поглянь на його руки: це був могутній чоловік. Уявити лише — до чого велике серце було у цього полководця! Я читав про нього. Але яким був його кінець!..

Хлопчики уявили собі трагедію, що сталася в цій печері. Похмура картина далекого минулого захопила їхню уяву.

— А печера ця схожа на храм, — сказав Камо. — Гляньте: зі стелі ніби лампади звисають, на стінах факели, свічки... Ліплення якість. Погляньте, як усе сяє, переливається барвами!

— Дивіться: меч, меч Артака! Який красивий, весь у дорогоцінному камінні!.. І який важкий — не підняти. Щоб битися з таким мечем у руках, треба бути величезним і сильним, як ти гадаєш, Камо? — запитав Армен.

— Артак і був саме таким. Глянь на кістяк — гігант! — відповів Камо. — Що з тобою, Грикоре, на тебе, здається, страх напав?

— А то не нападе! Дивись!..

Недалеко від перших двох хлопчики побачили ще кілька кістяків. Поряд з кістками лежали щити, сагайдаки з стрілами, луки, мідні шоломи і бронзові лати.

— Ось і воїни Артака, — промовив Армен, — наші предки, захисники нашої країни... Знаєте що? Ми нічого не братимемо. Невідомо, як треба поводитися з такими старожитностями. Нехай по них Арам Акоюн прийде або прийдуть з Єревана. Ми візьмемо лише ці речі. — Армен вручив Грикорові сагайдак і бронзовий щит: — Їх понесеш ти. Меч візьме Камо — він найсильніший. А я беру кинджал.

Камо і Грикор погодилися з Арменом.

Кожний узяв свою ношу, і всі разом вийшли з печери. Коли вони піднялися на вершину скелі, від озера знизу долинуло тривожне: «Болт... бо-олт... болт!..»

Хлопчики мимохіть здригнулися і насупились.

— Знову реве!.. — сердито промовив Камо. — Ну, стривай, ми й до тебе доберемося!

Приїзд професора Севяна

В середній школі села Лчаван панувало надзвичайне пошвавлення. Двері фізичного кабінету були широко розчинені, і школярі спішно переносили в сусідній хімічний кабінет усе приладдя. Вільна велика кімната мала прийняти всі старожитності, знайдені юними натуралістами. Арам Акопян цього разу виступав не лише в ролі вчителя природознавства, але й археолога.

Камо, Армен, Асмик і Григор допомагали вчителю. Бережно, один за одним, вони приносили і розставляли предмети, знайдені в печерах Чанчакару.

Серед речей, зібраних у кімнаті, найбільше привертало увагу Асмик чудове намисто дружини полководця, а Камо — його меч і величезний щит.

Скориставшись з того, що вчитель кудись вийшов, Камо взяв у ліву руку щит, а правою, з силою напружуючи мускули, підняв важкий меч. Ставши в позі, він урочисто виголосив:

— «Клянусь життям моєї вітчизни, що я не повернуся в лоно своєї родини, не ввійду в свій дім, поки не вижену останнього ворога з рідних країв!..»

Це були добре відомі в історії Вірменії слова вірменського полководця десятого століття Геворка Марзпетуні.

Школярі, які зібралися біля дверей кімнати, бурхливо зааплодували.

— Оце на тебе схоже!.. Вірю тобі, неодмінно ворогів вигонити підеш, — усміхнулася до Камо Асмик.

У коридорі з'явився вчитель. Камо поспішно поклав меч і вдавав, ніби цікавиться глечиком, що стояв біля стіни. Арам Акопян зайшов і, добродушно усміхаючись, похитав головою.

— Ну, вважатимемо, що наш шкільний музей відкрито. Заходьте, — сказав він і впустив до кімнати школярів.

...За три дні приїхала з Єревана в село група вчених на чолі з професором Севяном. Побачивши знайдені дітьми старожитності, професор розхвилювався:

— Яке недбальство! Не треба було до нашого приїзду чіпати ці давності!..

— Не втримався професоре, вибачте. Я вирішив ні до чого не доторкатися,

але... не вийшло, — виправдувався вчитель.

— Побачивши дичину, мисливець про все на світі забуває. Не сердься, мудрий чоловіче. Адже це також здобич, — примирливим тоном сказав дід Асатур.

Професор глянув з-під окулярів на довгу бороду старого мисливця, на його ще довший кинджал і усміхнувся.

— Ми не все принесли, що знайшли, — говорив далі Арам Акопян. — Це всього лише результат нашої попередньої розвідки. Основна робота випаде на долю вашої експедиції. Чанчакар — лабіринт незліченних печер. Всі вони з'єднані між собою внутрішніми ходами, проритими людьми. Це природна фортеця, з бійницями, сховищами, арсеналом, жилими приміщеннями. Ми оглянули зовсім невелику частину... Порядком попередньої розвідки, — повторив учитель.

Переконавшись, що жодний предмет не зіпсовано, вчений захопився і сказав, що ці знахідки надзвичайно цінні.

Було скликано загальні збори колгоспників. Виступивши перед ними, професор Севян говорив про те надзвичайне значення, яке мають для науки знайдені предмети. Відзначаючи важливість знахідки, він підкреслив, що зробили це розумні і сміливі юні натуралісти села Лчаван і керівник їхньої, вчитель Арам Акопян, і дякував їм від імені Вірменської Академії наук.

— За кілька днів, — додав професор, — Арам Акопян, Камо, Армен, Асмик, Григор і дід Асатур одержать цінні урядові подарунки.

Слова професора були зустрінуті по-різному. Зелені очі Артуша блиснули від заздрості, а Григор, який сидів поруч з своєю матір'ю, дивився на Камо і радів. Проста і любляча душа хлопчика вся відбивалася в його ясних очах.

* * *

Наші діти звиклі до успіхів, і перша ж невдача змусила їх розгубитися. З ферми почали зникати птахи. Сполохані рушницею старого мисливця, жодний шуліка не показувався над селом. Боя-

чись Чамбара, лисиці не з'являлися на околицях ферми. Мати Асмик доглядала птахів удень, дід охороняв їх уночі. Та, незважаючи на такий пильний нагляд, пташенята почали зникати, і багато — до п'яти-шести в день. І зникали вони, як не дивно, завжди тільки вдень. Асмик навіть бігала до голови колгоспу Баграта і просила допомогти зловити злодіїв.

— Анархія! — розвів руками Баграта. — Про що ж думають твої натуралісти? Не можуть справитися з кількома пташенятами?.. Як же я справляюсь з величезним колгоспом?

Хлопчики вдень і вночі стежили за огорожею, оглядали кожний куток подвір'я, дивилися з підозрою навіть на старих ворон, що сиділи на телеграфних стовпах. І все ж пташенята і далі зникали...

Якось дід Асатур, відпочиваючи недалеко від огорожі, що оточувала ферму, помітив, як одне каченя, розставивши крила і витягнувши шию, ніби пливе в пилюці, простуючи до огорожі.

Дід здивувався: яка невідома сила тягне пташеня до себе? Він хотів підвестися, але тут побачив, як і сіре гусеня, так само витягнувши шию і безпорадно опустивши крила, проповзло по землі і раптом зникло кудись.

— Що таке? — пробурмотів дід, нічого не розуміючи. — Піду подивлюся.

Він встав, підійшов до огорожі і сів на бочку з-під риби. Поряд були інші бочки. За ними доручив дідові наглядати завідувач кооперативу.

На подвір'ї ферми панував спокій. Її юні вихованці мирно бродили по двору. У глибині сарая мелькала постать Асмик. Старий виїхав з кишені люльку і стукнув нею по бочці, щоб витрусити з неї попіл.

Бочка зарипіла, захиталась і, хтось всередині в ній прошепотів:

— Ну, що? Можна вилазити?

— Давай, вилазь, вилазь! — почувлося з іншої бочки.

Дід нахилився. Але тільки підняв він кришку сусідньої бочки, як хтось сипнув йому межі очі жменню попелу. Бочки зарипіли, покотилися, з них хтось вискочив і прожогом утік.

Старий, замруживши очі, кричав:

— Злодії! Злодії! Осліпили!..

Збіглися люди. Діда розпитали, бочки оглянули, але так і не довідалися, хто в них сидів.

Опам'ятавшись, дід забрав бочки і покотив їх до кооперативу.

— Ти можеш зберігати їх де завгодно, тільки не біля огорожі ферми, — сказав він завідувачеві. — Люди сон втратили, всі думки їхні про ферму, а ти готуєш їм розбійницькі гнізда? Ех, ти! — нагримав дід на ні в чому не винну людину.

Після цього до самої осені на фермі більше нещастя не траплялось, але коли випав сніг, завила хуга і в полях не стало їжі, солодкий аромат меду і гладкі птахи ферми почали привертати увагу куніць і лисів.

Отут саме і став у пригоді мисливський досвід діда Асатура.

Слідами хитрого звіра

Почався новий навчальний рік.

Асмик тепер училася в сьомому класі, Камо і Армен — у дев'ятому, Григор — у восьмому. Їхня дружба і далі розвивалась і міцніла.

Асмик, так само, як і раніш, просто з школи бігла на ферму, до своїх, тепер уже дорослих, птахів, і допомагала матері доглядати їх.

Біля ставка, за селом, колгосп цього літа за планом, одержаним з Єревана, побудував для птиці нові, просторі приміщення.

Голова колгоспу Баграта не тільки визнав ферму, але не пошкодував і коштів, щоб влаштувати її якнайкраще.

— Коли вже ферма, то нехай буде і схожа на ферму — за всіма правилами! — сказав він.

Побудувавши приміщення для птахів, голова не пошкопився придбувати до них і кімнату для завідувача і будку для сторожа.

Саме приміщення ферми мало кілька відділів. В одному з них стояли інкубатори, друге — просторе — було відведено птахам для прогулянок. Окреме місце

мали пташенята. Для дорослих птахів влаштували сідала. Для квочок місця не передбачалося. Вирішили виводити пташенят лише в інкубаторах.

Ферма мала великий запас ячменю. Щоразу, коли Асмик годувала птахів, вона з теплим почуттям перебирала зернятка в своїй руці: це був «ячмінь Армена».

Армен часто приходив на ферму, дивився на птахів, на їхні підрізані крила, іноді допомагав Асмик готувати математику, літературу.

Якось уночі гуси і качки зняли страшений шум. Голосно загавкали і вискочили із своїх конур собаки. Гримнула рушниця діда Асатура, який ночами охороняв ферму.

Коли старий запалив світло, приміщення, де птиці спали, було всипане пір'ям. Тут явно побувала лисиця.

— Не будь я мисливцем Асатуром, коли дам перетравити тобі вкрадене! — поклявся старий і на світанку по лисячому сліду пішов у гори.

— Дід твій на полювання вирушив, — сповістила Камо бабуся Наргіз.

Це було вихідного дня. Приготувавши уроки, Камо відшукав Армена та Асмик і сказав їм:

— Ходімо до Григора.

— Що трапилося? — захвилювалась Асмик.

— Ходімо, потім довідаєшся.

Григор з захопленням допомагав колгоспному пастухові напувати телят.

— Ого! — вигукнув він, побачивши товаришів. — Ви чого?

— Григоре, коли ти закінчиш свою роботу!

— З вашою допомогою, за п'ять хвилин, — пожартував Григор.

— А що ж, давай відро...

— Ні, ні, ми вже закінчили. Що у вас?

— Григоре, ходімо на Далі-Даг, — сказав Камо.

— А що там є? Щось їстівне?

— Коли вже мисливець Асатур з своїм Чамбаром туди пішов, то, треба гадати, там і їстівне знайдеться.

— Чого ж ви, коли так, роздумуєте? Ходімо швидше, а то дід Асатур весь

шашлик сам з'їсть! — з удаваним жахом закричав Григор і кинувся з хліва.

— Почекай, не спіши! — наважився остудити його запал Камо. — Він по лисицю пішов. Який там шашлик!

Григор зупинився. Його чорні, схожі на виноградини очі були повні сміху.

— А чим гірший шашлик з лисиці? Що їсть лисиця? Курей. Чому ж м'ясо лисиці має бути гірше за всяке інше? — запитував він з удаваним здивуванням.

— Але ж лисиця і мишей їсть, — сказала Асмик.

— Чим же миша погана? Адже вона тільки зерно та цукор гризе.

— Скажи йому, хай не говорить так, — звернулась Асмик до Камо.

— Не люблю я, коли ці інтелігенти морщаться, та ще й від чого: від шашлика з лисячої печінки!.. Ну, та ходіте ж скоріше!

З жартами і сміхом вони піднялися на схил гори, де на снігу виднілися сліди людини, що недавно пройшла. За нею йшов собака.

— Сліди діда і Чамбара! — зрадив Камо.

Цими слідами, за дідом і собакою, пішли і наші діти.

Все навколо було вкрите яскравобілим снігом. Сонце сяяло так, що очі сліпило. Здавалося, міріади алмазів були розсипані по гірських схилах.

Перший сніг у горах!

Похмура, туманна осіння пора, коли все в природі вкутане імлістим сутінком, як тільки випадає перший сніг, змінюється світлими, прозорими днями.

Небо стає ясным і мирним, його блакить — густішою і яскравішою. В усій своїй красі виникають на її тлі вершини високих гір. Приємно гріє сонце перших днів зими, і сніг тане, струмочок за струмочком стікаючи в міжгір'я.

Діти зупинилися на одному з схилів і замилювались сяючим під сонцем гірським пейзажем. Промені сонця, падаючи на сніг, заломлювалися в ньому і, відбиваючись, ласкавими хвилями торкалися дитячих облич.

— Який чудовий день! І в зими є своя краса, — прошепотів Армен.

— Шикуйся! — скомандував Камо.

Діти спустилися в балку, а з неї знову почали підніматися вгору. Сліди діда то спускалися в міжгір'я, то проходили по краях скель, зважаючи на те, де пролягав шлях лисниці. В одному місці на снігу були розкидані гусячі кісточки і пір'я.

— Ой ти, бідний птах! І як же це ти свою душеньку віддав, і який вітер розвіяв твоє пір'ячко?.. Ах, ти, мій красуне! — вдавано побивався Грикор, наслідуючи голосіння бабусь.

А Асмик стояла мовчки над розкиданим по снігу пір'ячком, і серце її стискалося від болю: адже це були кісточки одного з її пташенят!

— Не журися! Мій дід цього так не залишить, — впевнено сказав Камо.

Діти підіймалися далі на гору.

Нарешті, за одним поворотом вони побачили мисливця з рушницею за плечима і великим кинджалом збоку.

Чамбар привітав дітей веселим гавканням. Він підбіг до них і, лашачись, припадав до їхніх ніг. Асмик погладила собаку і почастувала його цукеркою:

— Навмисне для тебе принесла, Чамбарчику.

— І мені дай. Чи я, по-твоєму, гірший за собаку? — простягнув руку Грикор.

— Навіть кращий, але хіба не Чамбар врятував нашого Камо?

Дівчинка сказала це з таким теплим почуттям, що Камо почервонів.

— Дідусю, шашлик готовий? — ще здалеку крикнув Грикор дідові.

— Куди це ви йдете, левенята мої? — весело зустрів дітей мисливець Асатур. — Ну, коли прийшли, добре зробили: ознайомтеся з лисячим звичаєм, — додав він, сідаючи на сніг і закурюючи люльку. — Здорово, клята, вимучила мене. Ви тільки погляньте на її витівки. Сполохав я її там, внизу, вигнав з-під одного каменя... Тільки прицілювся, як вона бігом на голе місце на горі, де сніг здуло вітром. Дивлюся, а в очах мерехтить, нічого не бачу.

Старий підвівся і знову пішов по сліду лисниці. Всі рушили за ним.

На одному з стрімких схилів слід лисниці знову зник. Куди ж поділася вона?

Не полетіла ж? Хлопчики розгублено мовчали. Дід посміювався у вуса.

— На цей раз вона викинула іншу штучку. Погляньте-но вниз. Бачите?

Було видно, що по снігу прокотилося щось: ніби камінь упав і, розкидавши сніг, скотився вниз. Метрів на десять нижче в снігу була помітна довгаста ямка, далі — ще кілька.

— Лисиця стрибнула метрів на десять униз, а потім покотилася клубком, щоб слід замести, — пояснив мисливець.

Переслідуючи лисицю далі, вони дійшли нарешті і до її нори.

Чамбар одразу ж кинувся в нору, але хід був вузький, і собака в ньому застряв. Однак, відчувши звіра, пес уже не міг заспокоїтись. Чамбар гавкав, скиглив, висунувши великий червоний язик, і дряпав землю.

— Ну, тепер спробуй витягти її без кирки і лопати! А якщо ми в нору напустимо диму, вона може втекти через запасний вихід, — сказав мисливець.

— А де у неї запасний вихід? — спитав Камо.

— Онде, — відповів Камо, показуючи на отвір метрів на двадцять нижче від першого. — Це стара лисиця! Чи у вас є який-небудь папір?

— Є стара газета, — відповів Камо.

Дід з двостволкою напотові пішов до «запасного виходу», а хлопчикам наказав покласти у вхідний отвір газету і запалити.

Як тільки вони це зробили, лисиця вискочила з отвору, біля якого стояв дід. Пролунав постріл, і вона покотилася на сніг.

— Ну, спробуй тепер красти пташенят на фермі! — сказав мисливець.

Весело гавкав Чамбар.

Хлопчики з галасом підбігли і підняли лисицю. У неї була чудова густа шерсть і пухнастий хвіст.

Асмик стрибала навколо лисиці, лясаючи в долоні.

— Не крастимеш більше моїх пташенят! — збуджено вигукнула вона.

— Так, можна сказати, що ворот птахівницької ферми знищений, — авторитетним голосом підтвердив Камо.

В цей час Чамбар, помітивши зайця, кинувся за ним у погоню.

— Навряд чи дожене — сніг підмерз. Коли б м'який, тоді, мабуть, спіймав би, — пошкодував дід.

— Але Чамбар такий великий. а заєць маленький. Чому ж Чамбар не може догнати такого малюка? — здивувалась Асмик.

— А тому, що один біжить заради свого життя, а другий — заради живота, — відповів дід і звернув із стежечки в балку. — Тут є гарне джерело. Ходімо, посидимо, поїмо, а потім — додому, — запропонував він.

Схилом гори всі спустилися вниз.

У міжгір'ї, біля джерела, сіли відпочити. Лисицю кинули поряд на сніг. Дід Асатур вийняв хліб, холодну баранину, і гуртом з апетитом поїли.

Чамбара все ще не було видно, він десь далеко ганяв зайця.

Коли всі поїли, дід нахилився до джерела, напився, з задоволенням крякнув і простягнув руку, щоб взяти лисицю але... лисиці не було...

— Ой, хлопці, рушницю! Втекла! — вигукнув дід.

А лисиці вже й слід пропав... Перевбралась хвостата через горби, і, сидючи в безпечному місці, сміялася, звичайно, з невдахи-мисливця.

Хлопчики прикипіли на місці від здивування.

— Бачили, яку штуку викинула, проклята! — засмучено промовив дід.

Не може бути нічого прикрішого в світі для мисливця, як втратити здобич, що була вже в руках. Тому дід Асатур і був дуже засмучений. Але сонце, на жаль, уже зайшло, з озера віяв холодний вітер, і діти тремтіли від холоду. Чи можна ж було знову переслідувати втікачку!

— Ходім, дітки, додому, хозім... Але я скоріше залишусь без борода, ніж без її шкури! — підвівся з місця дід.

Дорогою Армен запитав:

— Як же вона втекла, дідусю? Адже ти вбив її?

— Ото ж то, що не вбив, а тільки поранив легенько, — похмуро відповів старий. — Оглушив... Висіла у мене

збоку і тільки прикидалася мертвою. Всю дорогу роздумувала, як би втекти. І напоумило ж мене відпочити! Але що в світі миліше за прохолодний струмок для стомленого мисливця!.. Чекай же, все одно пригадаю тобі колгоспного гусака! — погрожував дід.

Про одного звірка, любителя меду

Все йшло начебто без перешкод. Але цієї зими трапився ще один цікавий випадок.

Дід Асатур пішов одного разу поглянути, чи не знизилась температура у вуликах. Холод посилювався. З боку озера віяв морозний вітер, безлісими схилами гір, приозерною рівниною гуляла метелиця. Дід старанно заткнув солом'ю всі щілини в омшанику і ще раз обійшов його з усіх боків — чи не залишив де якої дірочки.

Несподівано він помітив на снігу тоненький шнурочок слідів, що вели до омшаника. Вони були схожі на котячі.

Дід почав уважно оглядати вулики.

Двері рипнули, зайшов Грикор.

— Тобі чого? — суворо запитав дід.

— От справи дивовижні! Куди це я потрапив? — з удивленням подивом кліпав очима Грикор. — Адже я в клуб ішов. Як я сюди потрапив?.. Ти глянь лише, яка сила у твого меду, дідусю: візьме людину за ніс і тягне, веде за собою!

— Годі дурниці плести! Тут звірюка проклята до вуликів унадилась, а ти...

Дід знайшов пошкоджений вулик і, прикро вражений, оглядав його. Вночі куниця пролізла в омшаник, розломила льоток в одному з вуликів і пожерла мед. Задубілі від холоду бджоли безсилі були захищатися.

— Ось я їй покажу, як мед їсти! — сердився дід. — Піди сповісти моїм левеняткам — доженемо, здеремо шкуру з цього поганючого звірка. Хутко!

Незабаром прийшли Камс і Армен. Вони оглянули вулик, коло якого валялися шматки воску і мертві бджоли.

— Як же вона собак не злякалася? — запитав Камо.

— Вночі метелиця була, собаки всі під хліви поховалися, ліниве поріддя!

А куниця якраз такі ночі вибирає, — замучено відповів дід. — Як тільки мені на думку не спало поставити сильце біля омшаника! Та хіба ж поставиш, коли навкруги стільки собак і котів!.. Ну, ходімо, ходімо... Сходи, Камо-джан, принеси мою рушницю та й Багратову гвинтівку захопи, вона у нас дома. Не забудь і лопату з киркою взяти. Чамбара гукни.

... За кілька годин дід Асатур, сховавши бороду в архалук, швидко підіймався нагору по схилах Далі-Дагу. За ним ішли Камо і Армен. Останнім ішов Грикор. Попереду всіх, охоплений мисливським запалом, біг Чамбар. Кренделем задержав хвіст на спині, він уважно винюхував сліди куниці, яка тут пробігла.

Випав густий сніг, і сліди були виразні й чіткі. Коли вони дійшли до міжгір'я Чанчакару, Грикор стомлено сів на камінь.

— Ху, як багато ходить ця звірюка! — сказав він.

— Та ще й як ходить! — підхвіпив дід Асатур. — Людині за три дні не пройти стільки, скільки куниця за одну ніч пройшла. А як ви гадаєте, чому куниця так багато ходить?.. Все від пристрасті до меду. Пам'ятаєш, як ти по запаху меду на Чорні скелі видерся? — обернувся він до Грикора. — Мало в провалля не завалився! Ось і куниця, як ти, мед любить і, шукаючи меду, ладна до світанку всі щілини обшукати. Лише на світанку вона, як і всі інші тварини, ховається, щоб її ворог не помітив. Тільки пристрасть до меду примушує її так багато мандрувати. Але зараз вона далеко не втекла, де-небудь тут ховається. Хіба вона може далеко втекти, з'ївши стільки меду! Можливо, вже хропе в якому-небудь закутку.

І справді, слід куниці обривався біля неширокого отвору в скелях.

Хлопчики ледве стримували своє захоплення. Та й як було їм не радіти: вони ж уперше полювали на куницю!

— Тепер ти, мила, у нас в руках. Тепер тобі від діда Асатура не втекти, — говорив старий, виймаючи з торбини старі газети.

— Що нам треба робити? — запитав Грикор.

— Ти нічого не робитимеш. Все, що треба, зроблю я. Димом придушу куницю в її лігві, а потім розрию його киркою і витягну звірину. Так треба.

Старий зім'яв кілька газет, поклав їх у отвір скелі, запалив і почав роздмухувати, намагаючись, щоб дим ішов усередину. Але в скелі були щілини, і дим, не затримуючись у норі, повалив з усіх боків.

— Швидше, швидше, затикайте щілини! — заметушився старий.

Хлопчики кинулись йому на допомогу, але в цей час з нори почувся хрип, кашель. Куниця розметала палаючі газети, вискочила, торкнувши бороду діда, і втекла...

— Чамбаре, тримай, лови її, Чамбаре! — розгублено розмахуючи руками, кричав дід. — Брешеш, не втечеш, я ще здеру з тебе шкуру!

Чамбар не наздогнав куницю. Вона встигла добігти до дуба і знайшла притулок на одній із горішніх його гілок. Притулившись до дерева, звірятко принишкло.

— Ах, проклята, бороду мені облягла! — сердито пробурмотів дід, струшуючи з себе іскри. — Щоб твоя родителька здохла!.. А ви чого гави ловили? Треба було за хвіст хапати! Коли б я був молодим, не випустив би.

«Болт... бо-олт... болт!» заревів на Гіллі вішп, неначе сміявся з невдачі діда.

— На тобі ще й його! — розсердився дід. — Ось я йому зараз покажу, чого вартий мисливець Асатур.

У ті дні на околицях з'явилися вовки, і старий мисливець, на всякий випадок, взяв у голови колгоспу його бойову гвинтівку.

— Шротом її не дістанеш, — сказав старий, — високо забралась. Доведеться з гвинтівки. — Дід зітхнув. — Ех, шкода, старий став я... Треба вистрілити в голову, тоді шкуру не зіпсуєш. Але куди ж мені... Ану, ти спробуй, — простягнув старий гвинтівку Грикорові.

Грикор зраділо потягнувся за гвинтівкою, але дід, одвівши руку, засміявся:

— Ти що, думаєш, що я й справді ні на що не здатний? Щоб, ти мене замінити можеш?

Григор остовпів. Діти, зрозумівши, що дід жартує, розсміялися.

— Якщо помре верблюд, все одно осел не носитиме його шкури,—загадково сказав дід і, звівши гвинтівку, націлився.

Пролунав постріл, і куниця, ковзнувши по гілках, упала на сніг так тихо, як міг би впасти кинутий на вітер сіро-коричневий жмут вати.

Камо підбіг і підняв звірятко. Він був вражений: куля вибила у куніці тільки два передні зуби. Шкурка, м'яка, вкрита ніжним, оксамитним хутром, залишилася непошкодженою.

— От як стріляти треба! — хвалився дід, з задоволенням погладжуючи прикріплений до архалука значок «Ворошиловський стрілець». — Чи ж дарма мене, мисливця Асатура, під час війни район командиром ополчення в селі Лчаван призначив? Так, дарма, навмання? І в районі знають, який стрілець дід Асатур!

Звірятко було красиве: камінна куніця-білодушка. Її м'яка шкурка була темнокаштанового кольору, на черевці — світлішого відтінку, на шні — велика біла пляма, хвіст пухнастий, пишний. Але в міру того, як життя покидало куніцю, хутро її губило ту красу, яка властива тільки живій істоті.

— Гляньте, в неї вся мордочка в меду, та й на голові скільки прилипло! Дай оближу, — пожартував Григор.

— Досить з тебе! Хто тебе не знає,

подумає, що ти й справді ненажера! — обурювався Камо.

— Ну, якщо мені не дає, дайте Чамбарові, нехай поласує,— запропонував Григор.

Почувши своє ім'я, Чамбар почав скиглити. Було видно, що пропозиція Григора припала йому до серця.

— Це можна, — погодився старий і виїняв ніж.

Він не розрізав шкурку, а витяг з неї все тільце звірятка через пашу і віддав Чамбарові. Шкурка ж залишилася цілісною, і коли дід набив її сухим дубовим листям, куниця, здавалося, ожила. Дорогою в село Камо запитав діда:

— Дідусю, а що ти зробиш із шкуркою?

— Ви що, гадаєте, відняли у моєї внучки камінь на перстень, відправили в Єреван — то я так це й залишу?

Відповідь діда порадувала хлопчиків: усі вони, коли думали про шкурку, мали на увазі Асмик.

Коли вони прийшли в село і зупинилися біля хати, де жила Асмик, дід викликав дівчинку і накинув їй куніцю на шию:

— Візьми, доню, — сказав дід розчулено. — Одягнеш в день весілля і згадаєш старого мисливця Асатура.

Асмик почервоніла, але хутру — шовковистому, ніжному — вона була дуже рада. Тулила його до обличчя і все повторювала:

— Яке ж воно гарне, м'яке...

Камо готовий був віддати півжиття, аби тільки це хутро подарував дівчинці він, а не дід...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

«Небо вислохло»

З пролісками, фіалками, зграями пташок прийшла з півдня і, пройшовши по долині Араксу, піднялася до вершин Далі-Дагу нова весна. Після зимового сну природа прокинулася знову, скинула біле покривало і наділа барвисте вбран-

ня. В очеретах озера Гіллі знову закопошились, зашуміли, загомоніли на всі лади закохані в природу птахи.

З приходом весни наші юні натуралісти впорядкували інкубатори, добули акумулятори. За зиму все тут змінилося до невпізнання: маленький, зроблений дитячими руками пташник за допомогою

колгоспників перетворився у велику ферму. Птиця була розміщена по нових клітках і корм одержувала за особливими раціонами: за одним — несучки, за другим — пташенята, за третім — селезні і півні водяної курочки.

Одного сонячного дня Асмик широко розчинила ворота ферми, і її вихованці — водяні птахи різних порід і кольорів — інстинктивно потяглися до ставка. Поважно перевалюючись з боку на бік, ішли гуси й качки. Пір'я в них блищало так, як це й повинно бути в здорових і гладких птахів.

Асмик не могла натішитись, дивлячись на своїх вихованців.

— Ви тільки подивіться, як вони вже виростили!.. І птах у птаха, марно в один день народилися! — радісно повторювала вона.

— Так, всі від однієї залізної матері, — як завжди з сміхом в очах сказав Григор. — Всі виростили... Адже ж і ти виростила, Асмик. Джейран¹ ти, а не дівчина!

Асмик боляче скубнула Григора за чуба.

— Ні, ні, — кричав Григор, — не виростила, не виростила! Пусти, боляче!

Але Григор сказав правду: Асмик за рік розцвіла. Не відстали од неї і товариші. Камо ще більше змужнів. На верхній губі у нього темніли вуса, що ледь пробивалися, голос зміцнів. Армен теж виріс, але потоншав і став соромливішим. Тільки Григор залишився ніби таким же: таке ж по-дитячому наївне обличчя, такий же рухливий, меткий, з такими ж смішинками в чорних очах...

Дикі птахи на фермі почали нестися. А тому що несучок було близько ста двадцяти, хлопцям не було більше потреби збирати яєчка для інкубаторів на озері.

З відділу, де перебували лиски, вибігла радісна Асмик. У неї в руках було довгасте, вкрите дрібними цяточками яєчко.

— Перше яєчко! — вигукнула вона. — Перше яєчко лиски! Подивіться, яке гарне!

— Ану, дай мені... Дай на зубах

спробую. Ти знаєш, які міцні перші яєчка в курки? — і Григор простяг руку.

— Не дам! — злякалась Асмик. — Роздушиш. — Вона ніжно притулила яєчко до щок. — Яке славненьке!

— Давайте зважимо, — запропонував Армен.

Григор приніс маленькі аптечні ваги, що висіли на цвяху в одному з кутків ферми.

— Ну, таке ж, як і куряче, — сказав Армен, зваживши яєчко. — Тридцять сім грамів, а через рік, через два, коли птахи підростуть, вони і яєчка нестимуть більші. Тепер нам треба одержати помісь між дикими і свійськими птахами, розумієш, Асмик?

— Але ж у нас ні гусей, ні качок свійських нема.

— Давай обміняємо частину наших диких на свійських, — запропонував Камо.

Коли хлопці прийшли до голови колгоспу Баграта і запропонували обміняти частину диких птахів на свійських, колгоспник, він відразу погодився. Голова тепер довіряв юним натуралістам.

За розпорядженням Баграта, хлопцям дозволили взяти з колгоспної ферми десять птахів — п'ять качок і п'ять гусок. Цих птахів поселили разом з дикими. Качки і гуски почали нести яєчка, і хлопцям було зрозуміло, що з цих самих яєчок і вийдуть гібриди, які їх цікавлять: помісь диких птахів із свійськими.

Нова справа принесла й нові сподівання й нові турботи для юних натуралістів села Лчаван.

Хоч з кормом справа стояла добре і ячмінь на «ділянці Армена» зійшов і зазеленів, але влітку сходам загрожувала посуха — привид, який ніколи не залишав дітей.

Багато різних бідуваль бачило на своєму віку село Лчаван. Коли наступав ворог, мешканці села втікали, ховались у Чорних скелях, на вершинах Далі-Дагу. Дехто йшов по той бік гір і ховався в дрімучих лісах Кавказу. Але куди втечеш від посухи? Землі села Лчаван майже всі лежали на сонячних схилах кам'янистих гір, їм вічно не вистачало вологи.

Запаси хліба в селі в минулому зав-

¹ Джейран — вид газелі.

жди залежали від дощів. Тепер колгосп влітку глибоко оре і накопичує вологу в землі на зиму. Крім того, колгосп засіває поля восени посухостійким насінням. Від цього в районі Севану врожай збільшився. Але все ж посуха і тепер найстрашніший ворог цього краю, позбавленого лісів і вологи.

— Глянь, от в чому наше нещастя,—показав Армен Асмик на оголені гірські схили.— Ми оточені з усіх боків горами. З Чорного моря до нас плывуть хмари, але натрапляють на ці гори і весь свій дорогоцінний вантаж — дощі — скидають там, не донісши до нас.

— А наше «море»?—запитала Асмик.

— Наш Севан не такий великий, він створює мало хмар, та й ті відносить вітер в чужі краї...

...Весною сталося те, чого найбільше боялися у Лчавані: скільки не чекали люди дощу, його все не було. На полях прорились паростки, піднялись на п'ядь і почали в'янути без вологи. Річка, що протікала поблизу села, висохла, і колгоспники ходили тепер по воду до озера Гілі.

Завмерли бджоли на пасіці: на полях, на лугах в'янули трави і квіти. Особливо страждали водяні птахи на фермі. Вони бродили в'ялі, худі, запаршивілі. Два-три рази Асмик водила їх до озера Гілі.

Жалюгідний вигляд пташенят, їхнє брудне пір'я завдавали Асмик страждань.

— Ти бачиш, як потріскалося дно нашого ставка?—питала вона Григора.

— Бідний ставок, він теж пити хоче! — відповів Григор, і важко було зрозуміти — жартує він чи каже серйозно.

Якось Армен попросив у Баграта гарбу, щоб привезти води з озера. Голова, який встиг за цей час полюбити юних натуралістів і хвалився, що скоро він «весь район завалить дикими птахами», зразу погодився, ні разу не сказавши улюбленого слова «анархія». Крім гарби, на поле виїхала і машина.

Взявши в кооперативі кілька порожніх бочок з-під пива, хлопці поїхали по воду до озера Гілі.

Наповнивши бочки водою, вони по дорозі на ферму завезли її і на пасіку.

— Десять мільйонів бджіл не вип'ють того, що одне теля вип'є,— засміявся дід.— Марно ви бочки сюди привезли: адже не питимуть бджоли з бочок! Вони звикли пити з струмочків. Але струмки тепер часто пересихають. Чи не можете ви влаштувати для них новий?

— Влаштуємо, тільки вода в ньому буде каламутна. А давайте поллемо цю конюшину — тут вода не забрудниться.

Хлопці обережно зняли бочку з гарби, поставили її на землю і полили зовсім зів'ялу конюшину, що росла вздовж огорожі пасіки.

Бджоли одразу ж відчули воду, і хмарою налетіли на конюшину.

— Так краще. Нехай бджоли п'ють з листочків конюшини, а в струмку вони й утопитися могли б,— зауважив Армен.

— Почекайте, я зараз для них струмок влаштую,— сказав Григор і побіг додому.

У кутку кімнати давно стояв старий мідний самовар з кривим краном. Григор схопив його і вибіг з кімнати:

— Гей, шибенику, куди самовар поніс? — крикнула йому навздогін мати.

— Нані-джан, бджоли новосілля справляють, їм великий самовар потрібен.

Не встигла мати опам'ятатись, а Григора вже й сліду не було.

Принісши самовар на пасіку, він почав підганяти Армена:

— Армене, швидше налий у нього води!.. Так... Тепер потрібно трохи відкрутити кран... Бачиш, який тоненький струмок побіг? Так, так... Треба щодня так робити: наповнювати самовар водою і ледь-ледь відкручувати кран. От вам і «бджолиний струмок».

Решту бочок з водою вони відвезли на птахоферму і розлили там у всі, які тільки знайшлися, корита і ванни.

Гуси і качки від радості зчинили такий гомін, з такою швидкістю кинулись до корит, що мало не розлили всю воду. Багатьом води не дісталося: сильніші птахи витісняли слабших.

— Григоре, біжи попроси у бригадирів ще дві гарби. Можливо, ячмінь зможемо полити,— наказав Камо.

Дід Асатур не зупиняв хлопця. «Не-

хай,—думав він,—мої левенята поллють хоч клаптик землі. Але хіба можна наїти всі посіви?»

Які це були нестерпні дні!

Коли б ще не було так багато води перед очима! Внизу безкрайній водний басейн, зверху над ним земля, що страждає від спраги...

А в очеретах озера Гіллі таємниче і зловісно все ревіло невідоме чудовисько: «Бо-олт... болт... бо-олт!..»

— Ми бога забули, люди, бог нас і карає! — кричала Сона і здіймала руки до неба.

— Не мели язиком! — сердився на неї старий мисливець.— Хіба ви раніше не ходили тричі на рік на богомілля? Не приносили жертв? Не постили? Що ж — не було посухи? Забула, як в японську війну небо висихало? Як тоді збідніли люди?

— Такі ось старі, як і ти, довели нас до цього. Злигалися з хлопчиками та й живуть їхнім розумом. Ходімо, жінки, воду орати. ¹ Може, й пожаліє нас господь.

— Правду каже Сона. Ідїть, спосіб випробуваний,— оглядаючись, радив жінкам колгоспний рахівник Месроп, колишній дяк. Що більша була посуха, то він сміливішав.

От Сона і кілька старих жінок взяли криву палицю, схожу на соху, і рушили до озера. Одна по одній увійшли вони в річку, що впадала з Гіллі в Севан, запряглись, як коні в соху і почали з галасом «орати воду».

Увечері на зборах голова колгоспу Баграт соромив жінок, які вірили в забобони.

— Ваша «оранка», крім сорому, нічого вам не дасть,— сказав він.— Краще вже давайте підемо всі, скільки нас є, до Гіллі; нехай хто скільки зможе, принесе води для полів.

— А це що? Ми, виходить, записались в колгосп воду носити? — зарепетувала Сона.

— Колгосп тобі не карас з медом, щоб ти, як кунця, залізла, наїлась і подалася спати...— обурився дід Асатур.—

¹ В старому вірменському селі забобонні селяни вважали, що коли «орати воду», то піде дощ.

Ходімо, хлопці! Добре надумав Баграт.

Арам Акопян підняв на розв'язання цього завдання сільську партійну організацію, Камо — комсомольську, Армен — піонерів свого загону, Асмик — своїх подруг.

Баграт відразу ж став схожим на старшину роти, який швидко готує до походу слідом за передовою частиною, що вступила в бій, її транспорт і господарство.

— Запрягти всі колгоспні фургони. вози! — тоном бойового наказу говорив він бригадирам.— На це — двадцять хвилин. Взяти всіх ослів, які є в селі, коней, мулів. Зібрати всі, які тільки є, бочки, глечики. Взяти на молочній фермі всі бідони! Десять хвилин!

Кожний приніс, що міг: хто бурдюк ¹, хто відро, глечик, навіть чайник — все, чим тільки можна було набирати воду. В серцях людей спалахнула надія врятувати поля від посухи.

Коли все було готове, голова колгоспу наказав:

— Всі до Гіллі!

І жителі села попрямували до води.

Була ніч, тиха, ясна. Повний місяць м'яко освітлював обпалені сонцем поля і задивлявся в темне дзеркало озера. Денну спеку змінила ласкава нічна прохолода.

Задзвеніла зурна. ² Її підтримав бубон. Звуки музики підбадьорили людей. Почулись жарти, сміх, залунала пісня. Тишу озера порушив плескіт води і брязкіт відер.

Спустився до озера і колгоспний грузовик, навантажений бочками. Зі скреготом ішли за ним трактори, волочачи за собою причепи, також з бочками. Торохтіли гарби і фургони, запряжені кіньми; за ними посувався караван ослів і мулів, обвішаних бідонами. А за караваном поспішали запізнілі групи жінок і дітей.

Набравши води, всі рушили на гору, женучи перед собою осликів чи мулів з прив'язаними до них глечиками з водою.

¹ Бурдюк — водонепроникний мішок із шкури овець або кіз.

² Зурна — духовий музикальний інструмент.

Ішли бадьорі, радісні, з думкою, що дадуть життя умираючим без води хлібам.

Піднявшись на схил гори, де були поля, колгоспники звалили на землю бочки, розв'язали набубнявілі бурдюки, відкрили глечики з вузькими горлами, і до коріння рослин, стомлених від посухи, з приємним бульканням потекла холодна, свіжа вода.

Суха земля спрагло пила прозорі струмені води і лагідно зітхала, ніби казала: «Ой, як легко стало, як хороше стало! Дайте ж напитися ще, ще!..»

Всю ніч колгоспники носили воду і поливали посіви. І всю ніч дзвеніла зурна, закликаючи до праці...

Про що розповів старий глечик

Поля ожили і почали поправлятися, ніби маленькі діти після хвороби. Але птахи на фермі ходили захирілі, пір'я їхнє потьмяніло, і бджоли гули дуже чляво: в полях не було квітів, не було вітерця...

У двох вуликах-глечиках, привезених з Чанчакару, бджоли зовсім вимерли. Дід Асатур вийняв з одного глечика мед, віск, кілька сотів, пустий карас виставив на сонце і заходився біля другого.

— Армене, вчений синку, біжи-но поклич завідувача складу, нехай прийде приймати мед.

Армен слухняно побіг до комори. Дід Асатур своїм довгим кинджалом підрізав віск, яким соти були прикріплені до стінок другого глечика, і, виймаючи круглі медяні коржики, складав їх на велику, дерев'яну тацю.

Враз кинджал натрапив на щось тверде. Старий витяг ще одного коржика. Раптом яскраво заблищав якийсь предмет. Дід швидко прикрив його сотами і боязко озирнувся: чи хто не побачив цієї знахідки?

Робітник прийшов із складу, прийняв мед і, вказуючи на ще неспорожнений глечик, запитав:

— А цей?

— Цей я х-хочу розподілити по неповних вуликах, — сказав, затинаючись, дід.

Він дуже знітився. Робітник вирішив, що дідові, напевне, захотілося віднести трохи меду своїй старій, і він, нічого не сказавши, пішов. Армен ще не повертався.

Дід Асатур, залишившись на самоті, витяг кілька стільників і остовпів: глечик наполовину був наповнений золотими грішми, перснями, намистом...

Старий зовсім розгубився. У нього потемніло в очах, і він сів на землю.

Опам'ятався дід не відразу. Згодом він приніс мішок і почав наповнювати його знайденими скарбами. Руки в нього тремтіли, не слухались. Монети, що прилипли до стінок глечика, важко було відколупити.

А дід квапився і боявся, що його застануть за цією роботою. В той же час він не хотів залишати жодної монетки, щоб не виказати себе.

Нарешті, очистивши карас до дна і взявши мішок на спину, дід нерівними кроками попрямував додому. Він задихався, мав вигляд тяжко хворого.

Дід ішов, і йому здавалося, що за ним іде все село.

Та ось і дім. Ввійшовши до свого хліву, дід сховав мішок в стійло.

Коли стемніло, дід Асатур сказав своїй дружині:

— Давненько ти не була в нашої дочки. Пішла б та подивилась, як вона живе.

— І то правда, — згодилася стара Наргіз.— Піду провідаю.

Вона вдяглась і пішла, а дід, залишившись на самоті, взяв глечик з водою, ночви, свічку і пішов до хліва. Міцно підперши двері зсередини, він засвітив свічку, витяг із стійла мішок з скарбом і, наливши в ночви води, почав змивати мед, що налип на дорогочінностях.

Чисто вимиті вони так блищали, такими райдужними вогниками відливало вправлене в браслети і персні дорогочінне каміння, що старому на мить здалося, ніби йому сниться якийсь казковий сон.

Асатур закашлявся, стрепенувся. Го-мін у дворі змусив його поспішно зга-сити свічку. Він завмер. Ні, нікого... На-певне, Чамбар пробіг. Від хвилювання у старого перехопило подих: такі скарби!

Боячись, що може повернутися дру-жина, він наспіх зібрав усе в мішок, швидко викопав яму в темному кутку хліва і сховав туди скарб.

Вийшовши на подвір'я, дід боязко озирнувся. Ні, нікого не видно. Він замк-нув двері хліва, вернувся в хату і, сидячи на тахті, в задумі курив свою люльку.

Думки діда були зосереджені на зна-хідці: і радів їй, і боявся Сидів і насто-рожено прислухався. Здавалося, що ось-ось прийдуть, викриють його кра-діжку.

«Але чому крадіжку? Чиє добро я вкрав? — роздумував дід. — Чого я боюсь?..»

Біля дверей почувся кроки. Повер-нулася Наргіз.

— Що з тобою? Чому ти такий блі-дий, тремтиш? Ти захворів? — стурбува-лася вона.

— Постели мені, ляжу,— сказав дід і почав роздягатися.

Від цього дня колгоспники стали по-мічати, що дід Асатур стає дедалі сум-нішим, роздратованишим, уникає людей. Навіть на пасіку не ходить, а з рушни-цею між колінами просиджує весь день на колгоспному току.

Одного разу Грикор прибіг до Камо і злякано сказав:

— Дід Асатур збожеволів!

Вони навшпиньки підійшли до току. Сховавшись за ожередом, хлопчики по-чали спостерігати за дідом. Старий сидів, витягнувши руки, і поперемінно то під-ймав, то опускав їх: у нього в долонях був, здавалось, якийсь вантаж, який він зважував. Губи діда ворушилились, наче він розмовляв сам з собою. При наймен-шому шумі він здригався і оглядався.

— Що з ним? — прошепотів Камо.

— Від старості, напевно, — зробив висновок Грикор.

— Ні, не від старості, він ще міц-ний. Тут щось інше... Невже мій старень-кий дідусь захворів? — схвилювано ска-

зав Камо, і Грикор побачив на його очах сльози.

— Гукнемо?

— Ні, ні... ходімо!

Днів через два дід Асатур, підкли-кавши до себе Армена, таємниче шепнув йому на вухо:

— Армен-джан, коли б ти знайшов золото, що б ти зробив?

— Золото? Якби я знайшов золо-то — віддав би його тому, кому воно на-лежить,— не роздумуючи, відповів Ар-мен.— А чому ти, дідусю, про це питаєш?

— А кому воно належить?

— Державі, народу!

— Як? — здивувався старий. — За золото всі люди готові один одному горло перегризти, а ти кажеш — державі?

— У нас за золото один одному гор-ло не перегризають. Так було в тому, твоєму, старому світі,— сказав Армен.— У нас цього нема. Тільки в Америці через долари різні підлості роблять.

— Коли ти знайшов золото, то воно твоє. Для чого ж його віддавати іншо-му? — обурився старий. Він, здавалось, хотів заглушити в собі другий, справед-ливий, що перечив йому, голос.

— Що ж, що знайшов я? Золото — власність держави. Привласнювати його ми не маємо права. Ти сам завжди ка-жеш: «Бережіть честь ділів!» Що це з то-бою раптом сталося? І потім, чого це ти про це завів мову, ніяк не зрозумію!

Старий знітився і, щоб приховати тривогу, закричав на хлопця:

— Не патякай дурниць! Скажіть на милість, цей сисунець мисливця Асатура надумав чесності вчити!

Дід, схвилювавшись, пішов додому. Увійшовши в хлів, він замкнув за собою двері і дістав мішок.

«Ні, треба берегти свою честь... Хло-пець каже правду. Я ніколи не робив ні-чого нечесного і тепер не зроблю!» ска-зав він собі і, зваливши мішок на спяч, хотів віднести його в сільраду. Але... ноги не йшли.

Дід поклав мішок, розв'язав його і почав перебирати дорогоцінності.

Все своє життя, полюючи по горах за дичиною, мріяв мисливець Асатур: «Ех, де ти, бог знедолених? Допоміг би

мені знайти глечик з золотом і пожити трохи по-людському!»

П'ятдесят років носив він у серці цю мрію. Ходив по горах, залазив у печери, шукав скарбів і, зневірившись, повертався додому з порожніми руками.

В минулому, під впливом оповідань стариків, він часто бачив сни. «Біжи,— говорили йому в снах,— туди, де було старе село. Там, біля улоговини, під каменем, закопано скарб. Відкопай, візьми! Але сільські забобони не допускали здійснити цього: «Якщо підеш, перекинеш камінь, про який тобі сказано уві сні, і знайдеш золото — помре твоя дружина». Бажання знайти золото, однак, пересильовало. Скільки разів, наперекір забобонам, ходив дід Асатур місячними ночами перекидати камінь! Сни не збувалися — золота не було... «Де вже біднякові про щастя думати!» гірко казав він і йшов лаштувати пастки на вовків.

Дід згадав свою молодість. Про що тільки він не мріяв, одружившись!.. Щосені, як тільки випадав сніг, мисливець Асатур весело казав дружині:

— Ну, жінко, тепер ми з тобою заживемо!

— Ах, ти, хвалько! Хотіла б я побачити того, хто розбагатів з полювання.

Асатур спалахував:

— А чого, давай полічимо! За шкуру куниці дають три карбованці, так? Уб'ю я за тиждень не менше двох куниць? Уб'ю. За три місяці — а в місяці чотири тижні: це дванадцять тижнів — уб'ю двадцять чотири куниці? Ось тобі вже сімдесят два карбованці. Чого тобі треба? Навіть корову купити можна.

Всю зиму бродив мисливець Асатур по горах, стомлювався, відморожував руки, ноги, але завжди прораховувався. За зиму йому вдавалось убити не більше чотирьох-п'яти куниць. За ведмежачі і лисячі шкури давали копійки, а м'ясо вбитих кізок і оленів він, за мисливським звичаєм, роздавав сусідам.

Усе життя так і прожив дід Асатур бідняком. Тільки при Радянській владі зажив він добре, але страх, який зібрався в ньому за пережите голодне півстоліття, не покидав його.

Цей страх перед злиднями і жадіб-

ність дрібновласника, які ще знаходили місце десь у куточку його душі, змусили старого тепер опустити мішок і закопати його глибоко в кутку хліва. «Помираючи, заповім онукам», вирішив він.

* * *

Дід Асатур знайшов у карасі ціле багатство. Але не менше багатство знайшов у іншому карасі Армен.

Одного разу, оглядаючи глечик, він помітив усередині на його стінці якісь чудернацькі подряпники. Армен придивився уважніше. Сумнівів не було: чимсь гострим на стінці великого, погано обпаленого глиняного глечика прямо і криво були надряпані літери старовірменського алфавіту. Деякі з літер були ще заліплені воском.

Армен збігав по гарячу воду і добре відмив і відшкріб внутрішні стінки глечика. Потім він узяв олівець, папір і старанно скопіював знайдений ним напис. Прочитати його він не міг: хоч літери і слова були вірменські, але мова була інша, стародавня, якою тепер не розмовляють. Одне лише слово розібрав Армен: це було «Артак».

Армен помчав до Арама Акопяна.

— Я приніс вам листа від полководця Артака,— сказав він посміхаючись.

— Що, він вкинув його в поштову скриньку? — засміявся вчитель.

— Ні, в карас.

Учитель довго розглядав скопійований Арменом напис, але також не міг розібрати всього, що було написано.

— Це,— сказав він, — старовірменська мова.

Арам Акопян вийняв з шафи словник старовірменської церковної мови.

Розбираючи слово за словом, речення за реченням, Арам Акопян записував їх на аркуші паперу. Деякі місця напису, знайденого Арменом, розшифрувати було важко. Вчитель хмурився, хвилювався, але його обличчя щодамі світлішало і нарешті засяяло задоволеною посмішкою. «Скелі... скелі... шепотів він,— скелі розкололись і поглинули Велике джерело... І після... після... поля...»

— Ура! — нарешті закричав він. — Все. Прочитав увесь напис! Слухай, Армене, ось що сказано в ньому... — І Арам Акоюн з захопленням прочитав: — «Я, Артак, Севанського краю полководець, народився під нещасливою зіркою. Гора заgrimіла, земля затряслась, море вишло з берегів, скелі розкололись і поглинули Велике джерело. Поля і ниви наші стали пустинею. І прийшов чужоземний загарбник, придушив, знищив мій молодий люд, і ріки крові потекли по всій країні. Нині, оточені ворогами в печерах Чанчакару, очікуємо на милість неба».

— Вода?.. Виходить, в нашому селі було «Велике джерело»!

Відкриття змусило Армена зіскочити з місця.

— Так, вода була і, на жаль, зникла.

— Але де ж воно було, це Велике джерело? — спитав Армен.

— Ось цього ми й не знаємо, — сказав Арам Акоюн — Ходімо до діда Асатура, поговоримо з ним.

По дорозі їм зустрівся Камо.

— Камо, новина ж яка!.. Ой, і здивуєшся! — показав йому аркуш паперу Армен. — Потім скажу, ходімо до діда.

Старий налякався, побачивши відвідувачів. Обличчя його зблідло.

— Що сталося? — ледве вимовив він тремтячими губами.

— Нічого. Ти повинен розповісти нам про таємницю караса, — сказав учитель.

— Караса? — дід раптом ослаб, сів на тахту. — Я... я... к-караса?.. — запинаючись, казав він.

— Що з тобою, дідусю? Армен знайшов у старому карасі напис. В ньому сказано, що багато років тому десь в наших місцях було чимало води. Чи ти знаєш що-небудь про це? Адже ти мисливець, кожний камінь у нас тобі знайомий. Можливо, ти бачив десь сліди каналів, якими протікала вода в старовину?

— А, про цей карас? — полегшено зітхнув старий. — Ні, синку, не бачив. Адже ж і ми не дурні. Якби була вода, ми б її дістали. Скільки вже в нас згорали поля від посухи... Якби була вода, хіба б ми її не використали?

— Знаєш, дідусю. — говорив далі учитель, — в старовину в Вірменії був такий звичай: біля початків каналів ставити кам'яні фігури, статуї — пам'ятники «богові води». Таких статуй ти теж не бачив?

— Ні, таких не бачив... Хіба під Чорними скелями, на Далі-Дагу, є вішاپ. Такий ніби крокодил, тільки без хвоста...

— Вішап?.. Очевидно, те саме. Ану, дідусю Асатур, збирайся, ходімо! — хвилювався вчитель. — Ходімо швидше!

На загадковій стежці

— Добре було б, щоб усі наші юні натуралісти взяли участь в цій експедиції. На схилах Далі-Дагу є багато чого цікавого... — звернувся учитель до Камо.

— Гарзд!.. — зрозумів думку Арама Акоюна Камо і побіг до товаришів.

Біля ферми він застав Сето, який, перегнувшись через огорожу, говорив Асмик:

— Якщо мати із заліза, без серця, то, звичайно, діти у такої матері запаршивіють. Ну, й ферму ж ви влаштували, клянусь бородою вашого діда Асатура! Я б...

Сето не закінчив фрази. Побачивши Камо, він кинувся тікати.

— Не звертай на нього уваги, Асмик, — сказав Камо дівчині. — Краще збігай до Григора і скажи йому, що ми йдемо на Далі-Даг.

— На Далі-Даг? — зраділа Асмик.

Вона миттю зібралася і побігла до Григора.

Мати Григора несподівано запротестувала:

— Чого ви його тривожите через усяку дрібницю, не даєте нічого дома зробити? — розсердилась вона.

— Нані-джан, хто б інший сказав так, а ти ж знаєш, що без мене жодна наукова експедиція не вдається, — серйозним тоном сказав Григор, беззброївши цим матір.

— Ну, йди, іди, розбишако! Хіба з тебе толк вийде? — сказала мати і, сміючись, махнула рукою.

— Вийде, Нані-джан, але для цього

потрібен час, років п'ятдесят напевне,— посміхнувся Грикор матері.

— Чи ви коли-небудь сваритесь з матір'ю? — спитала в нього по дорозі Асмик.

— Сваримось? Як не сваримось? Навіть дуже часто. Отак, як ми зараз сварились. Але сварки в нас завжди закінчуються сміхом.

— А от у сім'ї Сето сварки щодня. Чого тільки не каже синові мати! Так його лає... До нас чутно.

Так розмовляючи, Асмик і Грикор догнали своїх товаришів. Камо взяв з собою кирку, дід Асатур — своєю нерозлучну рушницю. Армен — фотоапарат.

Попереду йшов дід Асатур. Дорогою він пожвавішав і повеселів. Поряд з ним біг задоволений своїм господарем Чамбар — він бачив на його плечі рушницю. Останнім ішов Грикор, схожий на кульгавого баранчика, що відстав від отари.

Що вище вони піднімались, то ширше розстилався перед ними голубий красивий Севан.

Сумний вигляд мали схили Далі-Дагу: посуха спалила тут усю рослинність. Куші, що поросли серед каміння, пожовкли. Трава, ледве піднявшись, посохла. Схили гір були безраднісірі, а в деяких місцях крізь жалюгідні спалені паростки проступали і плями вогняно-червоної піщаної землі. Здавалося, вже настала осінь. У цих місцях все було голе, пустинне. Не було й тварин. Вони або загинули від нестатку їжі, або пішли в інші краї.

Спека посилювалась. Шлях був невеселий.

Незабаром наші натуралісти дійшли до широкої похилої стежки, яка з боку Чорних скель спускалась по схилу Далі-Дагу до колгоспних полів села Лчаван.

Коли вони дійшли до середини цієї стежки, Арам Акопян зупинився. Він був явно збуджений.

— Гм... Невже тут? — прошепотів він.

— Що сталося?

Замість відповіді учитель запитав:

— Скажіть, хто з вас був на тому боці гір? Там Далі-Даг такий самий сухий, кам'янистий, як і в нас?

— Ні, що ви! Коли б ви знали, скільки я там з'їв диких слив! Жовтих, червоних! А яблук, а груш!.. Ліси там такі, що не пройдеш, а гірські луки соковиті, зелені. Ми з дядьком Ваню не раз пасли там телят, вони бенкетували там, як на весіллі, — відповів учитель Леві Грикор.

Асмик засміялась. Вона без сміху не могла слухати Григора, якщо навіть він говорив про найсерйозніші речі.

— А що? Хіба я не правду кажу, діусю?

— Правду. Гори на тому боці лісисті. Це тут, у нас, голі, — підтвердив старий.

— У Вірменії всі гори такі, — сказав учитель. — У нас усі південні схили гір кам'янисті, а північні — лісисті, в той час як в північних районах нашого Союзу, наприклад, у Сибіру, всі схили гір — і південні і північні — м'які, покриті родючим ґрунтом. А в нас земля буває тільки на північних схилах... Чому це так? А тому, — говорив далі вчитель, відповідаючи на своє ж запитання, — що в нас, особливо з південного боку, гаряче сонце випалює органічні речовини землі. Ану, гляньте на верхній схил — залишилось каміння та рудувата червона глина, яка не боїться сонця.

— А звідки ж тут глина? — обірвав учителя Камо.

— Це руде каміння і є глина. Колись воно утворилось на дні моря з глини. А тепер, руйнуючись, знову перетворюється в глину, яку дощі несуть в озеро. Там, осідаючи на дні, вона знову стає під тиском води таким же рудим камінням. А тому що рослинність на південних схилах бідна, земля тут не може затриматись, всю її змивають дощі. А на північних схилах, де рослинність багата й пишна, верхній шар землі навіть збільшується щороку.

Ці прості пояснення спантеличили діда Асатура. Все це він бачив з дитинства, але чи думав він, що один бік гори може розпадатися, другий — наростати, збільшуватись...

— Від того, виходить, спини наших гір такі товсті, як у горбатих? — запитав він.

— Ти правильно помітив, діду. «Спина» — товста, а «груди» худі, впалі.

— Але чекайте! — раптом, ніби щось згадавши, втрутився Армен. — Тоді чому ж схили, що йдуть униз від цієї стежки, не руйнуються?

— Ти це теж помітив? — ласкаво спитав Арам Акопян. — Ось якраз це питання і хвилює мене. Подивіться, як різко ця стежечка розділяє Далі-Даг на дві частини.

Камо глянув то в один, то в другий бік дороги, що вела до Чорних скель, — різниця була велика.

Всі уважно оглянули схили, що йшли вгору і вниз від стежки. Контраст був різкий: вершина схилу була кам'яниста і позбавлена рослинності, низ був укритий травою, правда, сухою, випаленою сонцем.

— Це щось та означає, — таємничим тоном сказав учитель. — Ану, Камо, копни землю там, нижче від стежки.

Камо копнув. Шар землі досягав тут чотириох-п'яти пальців товщиною.

— Тут шар ґрунту не тільки не зменшився протягом років, а навіть збільшився. Що це має означати? — задумливо глянув на хлопців учитель.

— Чи не означає це, що нижче від цієї дороги раніше була густа рослинність? — запитав Армен і почервонів.

— Так, ти, напевне, правду кажеш, Армене: нижче від нас, очевидно, колись тут була буйна рослинність, що залишила нам цей шар ґрунту. Ось і перегній в ньому, змішаний з глинистою землею, тому і колір цього шару темніший, ніж верхній. Тепер, Камо, спробуй копнути зверху... бачите, яка різниця? — запитав учитель, порівнюючи зразки ґрунту, взяті під стежкою і над нею. Один з них був червонорудий, другий — червоносірий, з червоним відблиском. Але як же все-таки міг утворитися тут, внизу, на крутому схилі, такий шар землі?

— Тут він, виходить, не зменшується? — спитав Камо.

— Ні. Нижче від стежки весь схил вкритий густим сплетінням трав'яного коріння: воно зберігає ґрунт. Але цікаво, коли утворилось таке сплетіння?

— Воно могло утворитися лише в

тому випадку, якщо ці схили зрошувалися, — сказав Армен.

— Зрошувались? А де ж твій вішап-дідусю? І чому така гладенька дорога?

— Дорога, як дорога... Можливо, худоба витоптала. Женуть же тут отари на пасовисько?

— Хіба худоба таку широку стежку протопче? Та й навіщо їй до Чорних скель ходити? Що, там є пасовиська?

— Де там! Одне каміння!

— Ні, це не просто дорога... це щось інше. Ось подивіться, нижній край в деяких місцях піднятий, — сказав учитель. — Ходімо, ми це з'ясуємо он біля того каміння, де дорогу перетинає гребінь.

Не пройшовши і ста кроків, Армен зупинився і покликав учителя.

— Ви помітили, що нахил дороги скрізь однаковий? Я знаю, про що ви думаєте, товаришу Акопян, усі ознаки говорять про це ж.

— Ти правий: нахил всюди рівномірний, наче тварини, перш ніж протоптати стежку, спочатку накреслили її олівцем, — підморгнувши Арменові, відповів учитель.

Ця загадкова розмова між учителем і учнем привернула увагу всіх.

Армен так виріс в очах Асм'їк, що коли вона звернулася до нього із запитанням, то мимоволі назвала його на «ви» і зніяковіла.

— Вчений синку, поясни свою думку, щоб і ми зрозуміли, — не витримав діл Асатур.

— Ні, ще не час, — заперечив учитель, — нічого ще сказати не можна. Все з'ясується он біля того гребеня, що перетинає шлях.

Мовчки вони йшли вперед.

«Що ж це за таємниця, яка тільки біля того каміння і стане зрозумілою?» думала Асм'їк, намагаючись швидше дійти до вказаного учителем місця.

Коли вони були вже недалеко від нього, Арам Акопян зупинився і, звертаючись до старого мисливця, сказав:

— Якщо на цьому камінні будуть виявлені знаки, про які ми з Арменом думаємо, то скоро і вішапа твого знайдемо.

— Звідки ви про це дізнались? — запитав дід, вражений. — Так воно і є...

— Ми знаємо...— відповів учитель, посміхнувшись.— Чи не так, Армене?

Ці таємничі розмови викликали в Камо почуття роздратування. Потай він поглядав на Асм'як, помічав, яке враження справляє на неї Армен, і серце його стискалося від образи.

«Чи не заздрість мене розбирає?» подумав він і зупинився, неприємно вражений цією думкою.

Нарешті вони підійшли до кам'янистого виступу. Вчитель і Армен уважно оглянули дорогу в цьому місці і посміхнулися один до одного. Край стрімчака був тут стертий і наче відполірований.

— Ну, ось, дивіться, що зробила вода, яка бігла по цій дорозі до села Лчаван,— сказав учитель, показуючи на обточені водою камінці. — Там був невеликий водоспад. Камо, збігай униз і покопай он там. Там ти мусиш знайти каміння, кругле-кругле. Таке, як річкове.

Камо взяв кирку і побіг униз, куди збігав гаданий водоспад. За Камо побіг і Чамбар. Собака відчув раптову переміну в настрої своїх господарів, але ніяк не міг зрозуміти, де ж дичина і чому старий мисливець не знімає рушниці з плеча...

Камо швидко піднявся на гору, не сучи шапку, наповнену каменями — великими і малими. Вчитель і Армен з великою цікавістю почали їх розглядати.

— Бачите,— казав учитель,— жодний з цих камінців не має гострого кута — так обточила їх вода.

— Виходить, Армене, наше припущення вірне. Цю дорогу проклали не тварини і ніхто інший: це русло старовинного водного каналу.

— Каналу?! — здивовано скрикнула Асм'як.

— А де ж цей канал починався? — запитав недовіжливо Камо.

— Яка вода в цих горах! Перекопаш увесь Далі-Даг, жодного джерела не знайдеш,— сказав старий мисливець, безнадійно махнувши рукою. — Цією дорогою худоба ходила. Звідки тут воді бути?

— Побачимо. Де твій вішап, діду? Веди до нього.

Біля «водяного бога»

Юні натуралісти прискорили крок, незважаючи на спеку, від якої ніде було сховатися. Вони пройшли ще один гірський схил, і перед їхніми очима постали величні стрімчаки Чанчакару і Чорних скель.

На небі не було ні хмаринки. Його світла блакить, відбиваючись у Севані, робила й озеро прозорим, ясним. Гори навколо озера, здавалось, закам'яніли в міцних обіймах і спокійно дивляться в чисте дзеркало води, милуючись собою.

Відпочивши, наші мандрівники почали завзято підніматися крутою стежкою далі і незабаром вступили в міжгір'я Чорних скель.

— А ось і вішап,— урочисто промовив дід Асатур, показуючи рукою на високий, круглий камінь, що здіймався, ніби стовп, на гірській стежці під скелями.

— Справді, це він... Тепер будемо просуватися до початку каналу,— радісно сказав учитель і звернувся до Армена:— Наше припущення справджується. Ми знайшли початок каналу! Це — фігура «водяного бога», яким його собі уявляли 2 500 років тому колишні жителі нашої країни — урартійці, халди. Таких «богів» вони завжди ставили біля початку каналів та штучних водосховищ. Тут і слід починати розкопки.

Прокопавши цілий вечір довкола вішапа і не знайшовши нічого цікавого, стомлені, але задоволені мандрівники повернулися в село Лчаван.

На світанні другого дня Арам Акоп'ян з юними натуралістами прибули до «водяного бога» і почали копати землю в різних місцях навколо вішапа. Діти працювали серйозно і зосереджено, намагаючись не відставати один від одного. Та найзавзятіше працював Григор. Йому пощастило зробити важливе відкриття.

Григорова кирка ударилась раптом об якийсь великий плоский камінь. Хлопець нагнувся, розгорнув шеб'як і побачив плиту з якимись дивними знаками.

— Плита якась! — збентежено вигукнув Григор.— Гей, Армене, ти в нас учений, поглянь, що я знайшов!

Товариші поспішили до Григора.

Спільними зусиллями вони викопали з землі важку, розколену на кілька частин плиту, вкриту клиноподібним написом.

— Обережно! — закричав учитель.

Григор на якусь мить завмер з піднесеною над головою киркою. Потім повільно опустив її до ніг.

Арам Акоюян став на коліна перед знайденою плитою і почав так обережно розгрібати руками шебінь, немовби під ним була кришталева ваза, що може раптово тріснути від найменшого дотику. Змахнувши рукою холодний піт, що густо виступив у нього на чолі від стримуваних і напружених рухів, учитель нарешті полегшено зітхнув:

— Візьміть цю плиту, тільки обережно!

Хлопці поставили плиту на ребро і зчистили з неї решту землі.

Арам Акоюян дуже схвилювався, коли побачив клиноподібний напис. Він довго розбирав його, але розібрав лише два слова: «Сардур» і «пілі».

— Сардур? Урартійський цар? — здивувався Армен.

— Треба гадати, що він, Сардур царював у цій країні (вона тоді називалась Урарту) за кілька століть до утворення вірменської держави. Він був царем-будівником і покрити свою країну Урарту каналами для зрошення полів, — сказав учитель. — Урарту була військово-феодалною державою, і Сардур споруджував канали руками полонених ворожих воїнів. Цих воїнів Сардур обертав у своїх рабів. Скільки рабів загинуло на будівництві таких каналів! Ось у цей період і було прийнято ставити біля початку каналів такі статуї — «богів води». Наші вчені нещодавно знайшли на схилах гори Ахмаган кілька таких вішапів. Це свідчить про те, що кожної весни в цих каналах збирали воду гірських потоків, щоб влітку напоїти живодайною вологою безводні поля і ниви нинішнього Котайка...

— А що означає «пілі»? — спитав Камо.

— «Пілі» по-урартійському — це канал.

— Виходить, тут був канал? — знову запитав Камо.

— Щось ти дуже швидко метикуєш, — втрутився Григор, — тобі треба сорозів повторити і ти вже розумієш...

Асмік пирхнула, а Камо почервонів по самі вуха: треба ж йому було запитувати так наївно!

— Звичайно, — сказав учитель, — тут був канал...

Дід Асатур здивовано прислухався до розмов. От що значить наука, яка її сила!.. Знайшла вчена людина камінець якийсь з подряпинами, схожими на цвяхи, і побачила за ними царя, який жив дві з половиною тисячі років тому!.. Хоч і старий він, мисливець Асатур, хоч і багато бачив, та куди тут дідівському досвіду до науки?

— Так, — замислено промовив учитель, — в цій справі без допомоги Академії наук не обійтись. Треба сповістити вчених. Ходімо!

Вони повернулися в село, забравши з собою кирки й лопати.

Давні канали нашої країни

Того ж дня Арам Акоюян зв'язався по телефону з Єреваном.

— Ми давно чекаємо приїзду геолога з Академії наук. Він повинен допомогти нам з'ясувати деякі питання, що цікавлять нас. А тепер сповіщаємо, що ми знайшли сліди старовинного каналу Сардур..

Це повідомлення Академія наук зустріла з великим інтересом. Не минуло і двох годин, як на рівному полі на березі Севану приземлився літак і колгоспна легкова машина привезла в село професора Севяна в супроводі кількох археологів.

Професор щиро обняв свого учня, Арама Акоюяна.

— Здрастуйте, здрастуйте! Ви, треба гадати, знайшли щось дуже цінне, коли вирішили ще раз потурбувати мене, старого.

— Так, професоре. Тут, біля початку старовинного каналу, ми знайшли плиту з халдським написом. Плита, на жаль,

розкололась, деяких знаків нема і відтворити напис повністю мені не пощастило. Тому я і зважився потурбувати вас, за що прощу вибачення.

— Дрібниці, дрібниці! Від кожної такої знахідки я тільки молодію. В мене зараз стільки енергії, скільки в цьому юному Геркулесі.—Професор ласкаво поплескав Камо по плечі.—Ну, не будемо гаяти часу, покажуйте свою плиту. Ви розібрали слово «пілі»? Так, це означає «канал». Можливо, нам і справді вдасться покликати на допомогу колгоспним полям канал урартійського царя Сардур-ра? Га, що ви скажете? — посміхнувся професор до голови колгоспу.

Баграта дошкулила посуха, він сердито хмурився, і його відповідь професорові прозвучала не зовсім люб'язно:

— Ви нам тільки воду дайте, а чия вона—царська чи диявольська—що нам до того? Скажіть, де вода, як її здобути — ось те, що нам треба. Ви, вчені, повинні про це знати. Якщо наука не може допомогти колгоспові в тяжку хвилину, нащо нам така наука?

— Ну, що ж, ходімо подивимось, що там таке,— сказав професор.

Першим рушив дід Асатур. За ним біг Чамбар. У супроводі голови колгоспу, вчителя і своїх співробітників ішов професор Севян. Останніми йшли юні натуралісти. Процесія наблизилась до школи. Зайшли в фізичний кабінет, де зберігалися обидва уламки плити.

Жваве і добре лице професора, коли він побачив камінь, раптом стало серйозним і стурбованим. Він став на коліна і почав розглядати напис з такою побожністю, що всі мимоволі замовкли.

Запала глибока тиша. Губи професора повільно рухались. Було видно, що він намагається розв'язати якесь важке завдання.

Нарешті старий професор підвів голову. Почуття внутрішнього задоволення освітіло його лице.

— Розібрав, — полегшено зітхнув він.— Зараз я прочитаю вам цей напис.

І поволі, слово за словом, професор переклав напис з урартійської на сучасну вірменську мову:

— «Я, Сардур, цар країни Наїрі¹, спорудив цей канал. Прокляття і смерть тому, хто зруйнує цей канал! Прокляття і кара тим селянам, які вкрадуть воду з мого каналу!..»

Всі мовчали.

— Який жорстокий був цар! — прошепотіла Асмик.

— Так, царі були жорстокі до простого народу і, як бачите, послали прокльони і погрози тим селянам, які насмілилися б зрешувати свої поля водою із збудованого ними каналу,— сказав професор.— Ви знаєте нашу Араратську долину... Тепер вона вся вкрита квітучими садами, пишними полями. А за старих часів більша частина її була пустелею. Там, де не було води, лише чортополох ріс, реп'яхи, будяки. Там, де була вода, вирувало життя, цвіли сади, все було вкрите багатою рослинністю. Пекуче південне сонце нещадно випалює все, де немає води. А коли є вода, сонце солодкими соками наливає плоди. Джерело життя, джерело щастя — скрізь вода... В минулому сильні, багаті віднімали в нашого народу воду. Тисячу років тому княгиня Сюнікського краю Софія провела канал, що ніс полям воду з річки Базарчай в Даралагез, і під загрозою смерті заборонила селянам брати з нього воду. Збудувавши монастир у міжгір'ї Гндевазу, княгиня передала йому право користуватися каналом. «Святі отці» поставили біля початку каналу камінь, на якому зробили напис, що провіщав прокляття і смерть селянинові, який візьме з каналу воду... У 1867 році вірмени звернулися з проханням до царського уряду — дозволити їм відновити Ечміадзинський канал. Дозвіл було дано лише через сорок чотири роки... Біля підніжжя скель за селом Карбі є багаті на воду джерела. Селяни цього села і сусідніх сіл протягом сорока років зверталися до царської влади з проханням провести воду джерел на поливку садів. Дозволу вони так і не одержали... А при Радянській владі воду провели за... сорок днів. Вона потекла підземними трубами до сіл Аштаракського і Ечміадзинського районів. Вас цікавить, чи був тут

¹ На і р і — стародавня назва Вірменії.

канал? Так, багато віків тому тут був канал—сумнівів у цьому бути не може. Але звідки канал діставав воду, як він був зруйнований і куди поділась вода — невідомо. В такій кам'янистій, безводній місцевості, як ваша, існування каналу здається просто загадковим. Коли вірити цьому написові, що ви його знайшли в глечуку, вода пропала після землетрусу. Але де брав початок канал? Адже у вас гут немає ні джерел, ні струмків. Відгадати цю загадку повинні геологи. Тільки вони можуть допомогти вам знайти воду. Ми пришлемо геологів. Зараз же пришлемо. Ми не дозволимо, щоб вода пропала марно.

Попросивши відправити вішапа і плиту з написом до Єревана, вчені повернулися до літака.

Дід Асатур сумно похитав головою.

— Ну й що ж, хіба наші поля тепер заколосять? — пробурмотів він. — Я щось нічого не розумію в їхній науці. Наука тоді хороша, коли вона дасть воду полям. Щоб хліб уродив, хліб, а то знайдуть розбиту глиняну миску і радіють. Та й ще друкують про це в газеті! Від цього хліба в нас не прибуде.

Баграт був похмурий. Він знав, що дід неправий, але його засмучувало те, що в такі важкі дні запізнювалась допомога.

Другого дня голова колгоспу дав телеграму в Єреван з проханням надіслати в село спеціалістів.

«Міністерство водного господарства вирішило допомогти селу Лчаван», повідомили йому з столиці.

— «Вирішили!» поки сонце зійде, роса очі вийсть,— бурмотів голова колгоспу.

А юні натуралісти блукали гірськими схилами навколо Чорних скель і думали, як їм знайти воду...

Якось перед будинком Арама Акопяна зупинилась легкова машина

З машини вийшло два молодих чоловіки в простих міцних чоботях, в грубому, з брезенту зшитому одягу і таких самих плащах. Це були геологи з Єревана.

Один з них, худорлявий і мускулястий, виявився досить діловим і рухливим. Не минуло й кілька хвилин після його

знайомства з Арамом Акопяном, як він уже приступив до виконання покладеного на нього завдання.

— Перш за все,— сказав він,— я прошу повести нас до тих мешканців села, які добре знайомі з Далі-Дагом: до мисливців, пастухів.

— Ну, що ж, ходімо, — згодився Арам Акопян і повів гостей спочатку, звичайно, до старого мисливця, до діда Асатура.

Дорогою вони зустріли Камо.

— Збери свій загін і приведи діда,— сказав йому вчитель.

Коли Камо пішов, Арам Акопян звернувся до молодого геолога:

— Знаєте що, Ашоте Степановичу? Я боюсь, що ви своїми активними діями вирвете ініціативу в моїх учнів. Заохочуйте їх до своєї роботи, вони багато чого навчаться у вас.

— Як? — здивувався геолог.— Хіба геологічна розвідка може бути здійснена за ініціативою недосвідчених хлоп'ят?

— Мої учні зайнялися розв'язанням дуже серйозного завдання. І вони так захопилися, що відняти в них ініціативу — означало б загасити той вогонь, який їх зараз живить... Дайте напрямок їхній роботі, але непомітно. Ми давно вже так діємо — я і голова колгоспу,— і результати чудові.

— Розумію вас, спробуємо і ми так діяти,— згодився геолог.

Розмовляючи, вони підійшли до будинку діда Асатура. Майже одночасно з ними прийшли і юні натуралісти.

Побачивши через вікно незнайомих людей, старий спочатку занепокоївся (з причин, відомих тільки авторові і читачам: адже, крім них, в селі Лчаван поки що ніхто не знав про таємницю скарбу!).

— Наргіз, йди глянь, що це за люди, чого їм треба? — збентежено сказав він дружині.— Двоє, видно, з району.

Та Наргіз уже була на подвір'ї і цілувала свого внука Камо.

Дізнавшись про мету приходу цих людей, дід Асатур підбадьорився.

— Це правда,— сказав він.— Покійний мій кум Мукел — нехай йому земля пухом! — казав, що чув від дідів, нібито

у нас тут було багато води, але вона провалилась крізь землю, пропала... Тільки, коли це було, де було — ніхто не знає... Залишилась нам від дідів наших тільки легенда. Була, розповідається в тій легенді, у народу вода, та заволодів нею, відняв злий вішاپ...

— Легенда? — пожвавішав геолог.— Про воду? Ти знаєш її, дідусю? Ану, розкажи нам.

— Знаю, як не знати,— самовдоволено погладив дід свою білу бороду.— Ще в дитинстві чув від свого діда. Ну, заходьте в хату, прошу, посидимо, закусямо, а тоді вже й розповідати почнемо.

— Ні, ні! Дідусю, розкажуй тут...

— Наргіз, принеси хоч стільці сюди під навіс.

Сіли в тіні, хто на тахті, хто на стільцях.

Дід Асатур сів на лаву і, як завжди перед розповіддю, почав набивати тютюном свою улюблену люльку.

Всі з цікавістю чекали оповідання старого мисливця.

Легенда про воду

— Кажуть,— почав дід Асатур,— що в давні-прадавні часи наш край був такий, де вовк і вівця мирно паслися поряд. З далеких гір збігала в цей край прозора холодна річка, зрошувала поля і сади, і все навколо було вкрите пишною зеленню. Хліба і плодів було доволі. В ті далекі дні, кажуть, не було ні багатих, ні бідних, всі жили в достатку, насолоджуючись дарами свого благодатного краю, своєї чудової природи, а води в них було дуже багато. Люди не знали, що таке злидні. Не було нікого, хто б у них віднімав наслідки їхньої чесної праці, а вода, що збігала з гірських вершин, давала життя навіть сухим безплідним схилам, де каміння, завдяки їй, покривалося зеленню.

Але ось одного літа в саму спеку люди побачили, що води поменшало. Її не вистачало полям. І той, у кого були більші сили, захопив більше води. Врожай у нього був кращий, і він став багатшим

і сильнішим від тих, кому не вистачало води. Врожай у них був менший, і вони збідніли. З того часу багаті стали господарями води і позбавляли народ цього дару природи.

А води у бідняків шодалі все меншало. Багаті вволю поливали свої поля і залишали народові тільки краплі. Поля і сади народні сохли і гинули, і люди почали повставати і вимагати своєї частки води. Тоді багаті озброїли своїх слуг-вельтнів, поставивши їх біля джерел води і наказавши не підпускати до них людей. «Ваша частка води,— сказали вони людям,— гине на шляху з гір. Підіть подивіться, хто поглинає її...»

Люди взяли лопати й кирки і піднялися в гори. Ішли вони, йшли і, нарешті, побачили, як вода вируючим потоком вливається в одному місці в скелю, а потім знову витікає з неї, але вже не такою сильною і буйною, а тоненьким, безшумним, безсилим струмком... Почали розбивати скелі. Треба ж довідатись, що там робиться, куди дівається, пропадає вода!

Працювали вони дні і ночі: скелі порушити не жарт!.. Але ось, врешті, перед ними печера — велика-велика, ні кінця, ні краю не видно. Запалили люди смолоскипи, освітили печеру — і що ж бачать!.. В одному з її кутків сидить страшний-престрашний вішاپ, схилився над водою, і вся вода вливається в його величезну, страшну пащу... Ось цей вішاپ і поглинає всю воду, і тільки рештки, що збігають у потвори з губів, і дістаються селу. І ще бачать вони: чим більше поглинає вішاپ води, тим більшим стає він — з хвилини на хвилину росте, ширшає, товщає...

Побачивши людей, вішاپ затрусився, метнув полум'ям з очей, загримів громовим голосом: «Забирайтеся звідси, а то проковтну всіх!»

Злякані, розгублені пішли назад люди. А за ними гуркіт, грім: це вішاپ величезним камінням загороджував вхід до себе.

Повернулись у розпачі люди в село і вирішили поставити в горах кам'яну статую, що зображає вішапа. Ту, що вибачили. Щороку приносили йому жертви,

благаючи дати води для полів трохи більше того, що збігає з його губ.

Так, вічною мрією про воду, передаючи її з покоління в покоління, і живе народ. Живе і не втрачає надії, що настане час, коли він буде таким сильним, що не носитиме жертви вішапу, розріє скелі, знайде потвору і відірве їй голову... Що знову буде багато води і вона, як раніше, служитиме людям...

Дід Асатур так образно і переконливо вів свою розповідь, що часом хлопцям здавалось, ніби справді вішап існує і досі поглинає воду, не даючи її Лчавану.

— Виходить, наша річка і є залишком того, що збігає з губ вішапа? — запитав Грикор.

— Ходімо знайдемо вішапа, скрутимо йому голову! — хвилювався Камо. Йому не подобався цей вішап навіть у легенді.

Посміхнувшись, Ашот Степанович сказав:

— Ця легенда має дуже глибокий зміст. В нашій країні давно вже розбили голову вішапу — це зробила Велика Жовтнева соціалістична революція. Джерело народного життя, народного щастя відкрите і вирує тепер. Але ця легенда говорить нам і про інше — про те, що вода тут була і пропала. Нам треба знайти воду.

Наступного дня Ашот Степанович зібрав юних натуралістів. Знову говорили про воду.

Ашот Степанович, жвава, енергійна людина, сказав:

— Багато ви вже зробили, юні шукачі, а води знайти не можете. Десь у глибинах Далі-Дагу вода є, вона в його грудях знаходиться. Пам'ять про воду залишило нам не тільки каміння, залишилась вона і в серцях людей. Легенда, яку ми почули від діда Асатура, передається з покоління в покоління. Вона має прихований зміст. Народ, створюючи легенди і казки, насправді передає наступним поколінням відомості про те, що було. Користується матеріалом дійсності, хоч одягає її в фантастичні форми... Треба розгадати зміст нашої легенди. Давайте ж і візьмемося за це!..

Зелена пляма

Геологи зійшли з нашими юними натуралістами на Далі-Даг. Вони обшукали всі стрімчаки, всі її долини, міжгір'я та улоговини.

Але води не було й сліду!

Де-небудь побачивши кілька сухих очеретинок, вони поспішали до них в надії, що біля них знайдуть воду — не міг же вирости очерет на сухому місці?.. Помітивши зелені кущики, бігли до них, оглядали і копали навколо — не можуть же вони рости без вологи?

Одного разу, коли діти, стомившись від довгих і безнадійних пошуків, збиралися вже повернутись додому, Армен раптом звернув увагу на зелену пляму одного з схилів Далі-Дагу. Вона була дуже далеко — значно вище від вершин Чорних скель, — як оазис у пустелі, різко виділялась на сірому, випаленому тлі гори.

— Там є вода, хлопці, — сказав геолог Ашот Степанович. — Без води не може бути такої свіжої зелені на цих вершинах.

— Коли б там була вода, її було б видно. Та й що там — невеликий зелений клаптик, як хустка! — заперечив Камо.

— Я ж не кажу, що там джерело... але навіть цей клаптик, який би він не був малий, мусить живитись водою.

— Вам дай волю, до ночі голодним ходитимеш, — пробурмотів Грикор. — Ти, Камо, хоч би рушницю взяв у діда — підстрілив би, в крайньому разі, отого шуліку.

— Потерпи, Грикор-джан! Коли ми знайдемо воду — то преміюємо тебе гускою з нашої ферми.

— І дозвольте мені самому її з'їсти?

— Самому.

— По руках, коли так!

Камо подав руку Грикорові.

— Ну, готуй гуску: там вода. Хіба ж ви не бачите, яка зелень! — І Грикор, лукаво посміхнувшись, почав підніматись на гору.

Шлях був важкий, але всі швидко підійшли до того місця, яке здалеку здавалось зеленим килимом. Це був зелений клаптик землі, як хустка або розгорнута

газета, але справді вкритий густою соковитою зеленню.

Лопатами і кирками хлопці заходились копати землю. Під зеленою травою був напіврідкий, вологий ґрунт.

— Вода!.. Слово твоє міцне? — спитав Григор, викидаючи лопатою мокру землю. — Одержу гуску?

— Дивлячись, яка вода. Якщо це та вода, що колись давно пропала, що зрештучувала поля, гуску одержиш. І не тільки гуску, а й інші нагороди. Всі ми одержимо: і від колгоспу, і від держави. А коли це звичайне джерело — чим воно нам допоможе так далеко?..

Викопавши яму близько півтора метра глибиною, хлопці знайшли джерело. Це був слабенький струмочок. Не маючи сили піднятися на поверхню, він живив вологою лише тоненький шар ґрунту.

— Цей струмочок неодмінно повинен мати і джерело — там, всередині гори, — сказав геолог Ашот Степанович. — Він десь тут, під землею. Але це джерело не має нічого спільного з водою царя Сардура. Воно дуже мале для того, щоб давати воду селу.

Хлопці, стомлені і розчаровані, стояли біля виритої ями і дивились, як вона поволі наповнюється водою...

Оглянувши зелений «скилим», названий Камо хустинкою, і переконавшись, що це не та вода, яку вони шукають, геологи вирішили обстежити протилежний гребінь гори.

— Ну, а ви, — сказав Ашот Степанович хлопцям, — просто звідси можете повертатись додому.

Це означало, що роботу з ними він сьогодні закінчив і вони вільні.

Хлопці одійшли від джерела і прилягли в тіні скелястого виступу. Вони почували себе дуже стомленими. Говорити не хотілось, знемагав сон.

Так минуло години півтори-дві.

Нарешті Камо, схаменувшись, звівся:

— Ходімо, хлопці, нап'ємось води з нашого нового джерела, вмиємось — і додому.

— Ходімо, — згодились товариші.

Криниця була повна води. Вона стала прозорою, світлою і, переливаючись

через край, потекла вниз вузькою срібною стрічкою, виблискуючи на сонці.

До чого ж приємним було стомленій спекою землі ледве чутне дзюрчання струмочка! Армен згадав рибу, яку він одного разу витяг із сіті і пустив знову в озеро. Так само жадібно, як вона тоді, пила зараз воду і напівмертва трава цього випаленого сонцем схилу. Якби хлопці мали змогу відчутти найтонші прояви, викликані водою в рослинах, вони помітили б, як воскресають паростки, які нещодавно помирали, як живодайна волога, засвоювана корінням рослин, піднімається вгору по їхніх стеблинах.

Недалеко від них на камені з'явилась куріпка. Витягнувши шию, вона дивилась на воду.

— Хлопці, адже ж ми, самі того не знаючи, добули воду для куріпок! — вигукнув Армен.

— Еге ж, навіть для шулік, для соколів, для ворон... — з гіркою іронією додав Григор.

Камо, насупившись мовчав.

Ввечері, коли вони повернулися в село і розповіли дідові Асатуру про знайдене джерело, старий мисливець так зрадів, що перецілував по черзі всіх хлопців.

— Ви самі не розумієте, яку велику справу ви зробили! — скрикнув дід. — Та ж ви врятували диких кіз Далі-Дагу!

— Як це «врятували»? — здивувався Камо. — Адже ж вони від спраги не гинуть? Ти ж казав, що вони за день можуть пройти сто кілометрів?

— В тому-то й річ, що «можуть»... Проходять — і йдуть від нас зовсім: спочатку до озера на вершину гори, а звідти і на другий схил її. Ну, а для чого ж тоді жити старому мисливцеві Асатуру? Чого він буде вартий, коли ці схили Далі-Дагу залишаться без таких чарівних тварин?

Армен, закоханий у все красиве, відразу зрозумів зміст того, що хотів сказати дід. А Григор зрозумів його слова по-своєму:

— Звичайно, — сказав він, — дід Асатур може залишитись без шашлика, адже він звик їсти двічі на тиждень шашлик.

— Та хіба ж у шашлику справа, дурню!.. Чи бачив ти коли-небудь кіз, як вони одна за одною проходять гребенем гори? Вам подивитись треба,— тоді ви мене зрозумієте. Недарма ж у піснях порівнюють красунь з джейранами...— сказав старий, якого опанував поетичний настрій.— Так, Камо-джан, ви велику й добру справу зробили, молодці!.. Треба тільки ще віднести грудку кам'яної солі, покласти біля джерела.

— Солі? Для чого?

— Для того, щоб кози лизали сіль, пили воду і просили для вас у неба довгого життя.

Армену хотілося обняти діда. Ну, й добрий же дідусь! А досі вони вважали, що дідові на полюванні — тільки б убити дичину.

— Справді, вони, бідненькі, без солі зовсім знемоглись. Раніше я щороку носив і розкладав біля струмків грудки солі, а цього року не поніс: усі струмки пересохли. «Що ж,— думаю,— полижуть солі, пити схочуть, а пити нічого. Тільки страждатимуть від спраги...» А зараз покласти сіль біля джерела — велике діло. Зараз кози, щоб лизнути солі, ідуть на солончаки до річки Аракс, на кордон Ірану і Туреччини. Правда, там вони не залишаються, повертаються на батьківщину. А що ви думаєте? Нема жодної істоти, у якої не було б батьківщини,— з глибоким переконанням сказав старий.— Ось я й кажу: повертаються. Чи є потреба заради солі переходити сотні кілометрів? Шкода їх...

— Добре, дідусю, зрозумів, зроблю! — пообіцяв Камо.— Ось тільки не знаю, де взяти кам'яної солі. Але знайду неодмінно.

— У нас дома є, я принесу,— охоче запропонував свої послуги Григор.

— От і добре,— розчулився дід,— ми цим остаточно привчимо їх до нас.

Радісні, пішли хлопці від діда. Тепер вони розуміли, що полювати — це означає не лише вбивати диких тварин, але й турбуватися про них.

Коли Камо наступного ранку з великою грудкою кам'яної солі на плечах з'явився на горі, він побачив куріпож, які юрмилися біля джерела. Вони набирали

в дзьобики воду і високо піднімали голову, щоб проковтнути її.

Камо усміхнувся. «Просять для нас у неба довгого життя», подумав він, згадавши слова діда Асатура.

Життя навколо оазису

За кілька днів після того, як біля джерела була покладена сіль, дід Асатур покликав хлопців:

— Ходімо на гору, я вам дещо покажу біля вашого джерела.

— Що, дідусю? Скажи зараз!

— Ходімо, ходімо, самі побачите. Все життя будете згадувати.

— Візьмемо Асмик? — запитав Камо.

— Чи піде? У неї сьогодні поганий настрій. Кіт вкрав пташеня,— сповістив Армен.

— Кіт?..—обурився старий.—Чому ж мені не сказали? Я б з нього шкуру спустив! — дід похитав головою і жартома стиснув рукоятку кинджала.

— Треба взяти Асмик, хай піде з нами, трохи розважиться,— сказав Камо.

Армен пішов на ферму. По дорозі він зупинився біля ставка, викопаного піонерами. Руда глина на дні ставка потріскалась від спеки; якщо попаде в таку щілину курча — і слідів не знайдеш...

«Коли він знову наповниться водою? Коли знову плаватимуть у ставку наші птахи?» сумно подумав Армен.

Асмик була в «дитячій». Одне за одним вона пропускала своїх пташенят через якийсь круглий прилад, звідки вони виходили мокрими, потім виганяла на подвір'я.

— Купаєш? — запитав Армен.

— Ні, це захід проти паразитів. Птахи весь час сухі, а на сухих паразити дуже розмножуються,— сумно відповіла дівчинка.

— Ходімо з нами на гору, до джерела, яке знайшов Камо.

— Джерело?.. Вода сюди дійде?

— Ні, це тільки для диких тварин. Ходімо!

Опівдні вони дійшли до гребеня гори, з ущелин якого пробивалось кілька низь-

корослих кущів тернику. Сховавшись за ними, діти на чолі з дідом Асатуром почали обережно спостерігати, що робилось біля джерела.

— Куріпка, куріпка з своїми пташенятами! — по-дитячому радісно вигукнула Асмик і хотіла заплескати в долоні, але Камо вчасно стримав її.

Видовище, справді, було чудове. Куріпка-мати, перестрибуючи з каменя на камінь, повільно наближалась до джерела. За нею сіреними пухнастими грудочками котились крихітні куріпки. А напившись, перевалуючись, слідом за матір'ю вони зникали між камінням і сухою травою.

— Дванадцятро і ні одної, щоб з'їсти, — прошепотів Грикор. — Дідусю, підстріль...

Старий мисливець скося глянув на хлопця.

— Хіба можна вбивати такі істоти? — прошепотів Армен.

— Мисливець Асатур шістдесят років блукає з рушницею лісами і полями і ніколи, ніколи не вбивав ще ні дитини, ні матері, — сказав спокійно і поважно, підвівши голову, дід Асатур.

— Але ж мисливець, побачивши дичину, забуває про все! Хіба не так, дідусю? — спитав Камо. — Скажи правду: невже ти ніколи ні матері, ні дитини не вбивав?

— Правду сказати, один раз в молоді роки матір убив. Убив і дуже пожалкував потім... Зустрів козу, а з нею цапок був. Сказав собі: «От і добре! Козу вб'ю, а цапка візьму, дома вигодую». Цапкові, напевне, і одного дня ще не було. Сховався і тоді ось, як зараз, вистрілив: просто в матір — рука б у мене переломилась!.. Упала вона, так жалібно-жалібно застогнала. А цапок побачив, що мати лягла, подумав, що вона його годувати зібралась. Підбіг до неї і ссе, ссе безтурботно... Побачив це я, серце стионулось від болю, а в голові наче вогнем запалало. Повернувся — і додому... Щоб не бачити ні цапка, ні його вмираючої матері.

На очах у старого показалися сльози, голос затремтів.

— Бідне козенятко, — сказала Асмик.

— Ось відтоді я ні дитини, ні матері не вбиваю, — закінчив своє оповідання дід. — Давайте подивимось спочатку, чи знайшли кози воду і сіль.

Вони обережно підійшли до джерела. Дід подивився, і зморшки на його обличчі розгладились.

— Знайшли! — сказав він радісно. — Гляньте, як сіль облизали, наче відшліфували.

Навколо джерела було видно багато слідів кіз, а велика грудка кам'яної солі була так облизана з усіх боків, що на ній і справді не залишилося тріщин.

— Як їх було тут багато! — здивувалась Асмик.

— Мабуть, отара колгоспних овець пройшла, — припустив Камо. — Не може ж бути так багато диких кіз!

Дід багатозначно посміхнувся:

— Тут, на цих горах, я одного разу налічив двісті в одній отарі. Дикі кози звичайно приходять на водопій на світанні і ввечері, але коли нема небезпеки і поблизу є вода — у спеку приходять і опівдні. Шум води і запах солі не дадуть їм спокою.

— І сіль має запах? — здивувався Грикор.

— Ще й який! Дикі тварини, ті, що траву їдять, божеволіють без солі, хворіють, коли нема солі. І м'ясо у дичини, позбавленої солі, не має смаку. Аякже... Дика коза запах солі здалеку чує.

— А вовки скоріше запах м'яса почують, а не солі, — розумно зауважив Грикор.

— Молодець! Кожний чує те, що йому треба, — підтвердив дід, повертаючись до кущів тернику.

За ним пішли хлопці і Асмик. Вони сховалися в кущах і почали чекати.

— Добре! — сказав дід. — Вітер від джерела в наш бік. Кози нас не почують. Ну й молодці ви, славне джерело відшукали! Нехай же й життя ваше буде таким довгим, як струмок, — сказав дід, з захопленням дивлячись на поверхню води.

І справді, на тлі завмерлої природи це джерело, що радісно дзюрчало, було самим життям.

Найкрасивіші жителі Далі-Дагу

Чекати довелось довго. Сонце пекло немилосердно. Але бажання побачити диких кіз пересиливало все.

Навколо панувала тиша. Тільки джмелі гули над головами хлопців та вітер час від часу доносив з Гілі голос невагмовного вішапа: «Болт... бо-олт... болт!...»

Нарешті почувся легкий шурхіт каміння. Дід приклав палець до губ і прислухався. Потім ледве помітним кивком голови він показав своїм супутникам на гребінь протилежного схилу і таємниче посміхнувся.

У Асмїк від здивування широко розкрились очі, вона б знову скрикнула, якби Камо не затулив їй долонею рот.

Там, на тлі голубого неба, з-за кам'янистого гребеня, раптом піднялись великі, схожі на дві криві шаблі, роги... Це був великий козел. Поставивши передні ноги на камінь, велично підвівши голову, він був схожий на чудову статую.

Козел довго стояв, оглядаючи місцевість, принохувався. Потім, востаннє вдихнувши повітря, він, не поспішаючи, зійшов зі свого постаменту і зник за кам'янистим схилом.

— Бачили? — хвилюючись, запитав дід. — Це був розвідник. Зараз він пішов сказати товаришам, що небезпеки немає.

— Чому ж ти його не забив? — розпалився Григор. — Такий шашлик з рук випустив!

Старий подивився на нього сердито.

— Як же можна підняти зброю на таку тварину! — обурився він.

— Чому? Що він таке, цей козел?

— Що він таке?.. Коли б тут, біля джерела, був у засаді мисливець, вовк, барс, — хто б був першою жертвою? Він. А він, незважаючи на це, йде, щоб розвідати, чи нема небезпеки для товаришів, чи вільний шлях. Як же можна підняти руку на таку тварину! — повторив дід обурено.

Але тут знову почувся шурхіт, ніби камінці посипались, і старий мисливець пересторожливо поклав палець на губи.

На гребені, за яким тільки-но зник козел-розвідник, чітко вимальовуючись

на тлі неба, з'явилося безліч «шабел» — великих рогів кіз. Важко похитуючи ними, ціла отара козлів, легко перестрибуючи з каменя на камінь, кинулась до холодного джерела, тісно оточивши його.

Козлів було так багато, що здавалось, їм не буде кінця... Все нові й нові ряди їх піднімались з-за гребеня.

Козли оточили джерело, і за воду та сіль між ними почалась боротьба. Вони штовхали один одного своїми велетенськими рогами. Кожний намагався відтиснути іншого, щоб самому оволодіти цим несподіваним добром.

Всі тварини були сірого кольору, з трохи темнішою смугою, яка йшла вздовж спини від голови до хвоста. У багатьох темна смуга проходила впоперек спини і грудей, ніби оперізувала їх. Вони були значно більші за свійських кіз, міцно й красиво збудовані. Дивлячись на них, Армен думав: «А які чудові гібриди вийшли б від змішування цих диких тварин із свійськими!»

Козли напились, полизали сіль і, підвівши голови, стали обережно розглядати все навколо: чи хто не бачив їх, чи не сидить хто-небудь у засідці біля джерела?

Дикі тварини довго не перебувають біля води. З свого досвіду і з досвіду своїх предків вони знають, що найнебезпечніше для них місце — місце біля джерела. Біля води завжди ховаються вороги, знаючи, що, змучені спрагою, тварини рано чи пізно прийдуть сюди напитись. Ось чому, незважаючи на те, що зелень, яка росла навколо джерела і манила їх, жоден козел не нахилився, щоб зірвати кілька травинок. Напившись, вони зразу ж повернулись назад тим самим шляхом, яким прийшли. Перебрались на той бік гребеня і зникли. Стрибки їхні були такі легкі, що здавалося — тварини, не торкаючись землі, пливли в повітрі...

Коли отара зникла, з-за гребеня гори довго ще виглядала голова козла із знайомими нашим хлопцям величезними рогами. Це був козел-розвідник. Він повинен був залишитись тут до того часу, поки не піде вся отара. Висунувши вперед морду, козел-розвідник востаннє поню-

хав повітря і, переконавшись, що отарі нічого не загрожує, сплигнув з каменя і пішов слідом за нею.

Хлопці полегшено зітхнули.

— Ну от, а ти кажеш — стріляй! — ще раз повторив старий мисливець Григорові з докором...

— Добре, але ж ти міг убити не цього козла, а іншого, хіба їх мало було біля води? — сказав Камо.

— Коли тварини п'ють, убивати не можна — жаль. Наша приказка каже, що і змія не вжалить того, хто п'є воду. Таке-то, мої любі!.. Мисливці, хоч і проливають кров, але і в них є хороші звичаї.

— Дідусю, а чому тут були тільки козли? Жодної кози, жодного козеняти? — спитав Армен з цікавістю.

— Справді, як навмисне, тільки козли. Чому це так, дідусю? — приєдналась до Армена Асмік.

Дід лукаво посміхнувся і погладив бороду.

— А я ж вам говорив, пам'ятаєте? На березі Гіллі я вам казав, а ви не вірили. Ось тепер могли на власні очі пересвідчитись...

Дав дід загадку!.. Хлопці деякий час мовчали. Першим порушив мовчанку Армен:

— Козли завжди так ходять, окремими отарами?

— Ні, чому ж завжди! З червня до початку грудня, і все.

— А потім?

— Потім змішуються з козами в одну отару. Так разом і ходять до того часу, поки не народяться козенята. А як тільки козенята трохи підростуть, матері забирають їх і тікають далі від батьків. Так, на віддалі від них, і живуть у горах з дітьми.

— Тікають від батьків? — здивувався Камо.

— Еге ж, тікають, як від вовка, від мисливця.

— Тс-с!.. — раптом прошепотів дід і підняв палець.

На гребені, за яким зникли козли, несподівано знову з'явилась голова з величезними рогами, що, як здавалося хлопцям, були майже в два рази більші, ніж роги козла-розвідника. Але тепер це

був білий козел і такий великий, як бичок. Оглянувши улоговину, козел зник.

Дід Асатур, охоплений мисливським запалом, тремтів, як у пропасниці.

— Бачили? Бачили? — повторював він. — Йому вже, певно, років одинадцять, а роги в нього півтора аршина завдовжки!.. — збуджено шепотів дід. — Старий уже, пудів шість. В такому віці козли зустрічаються рідко. Після восьми років вони дуже старіють і стають поживою для вовків.

— Звідки ти знаєш, що йому одинадцять років? — запитав Камо.

— А по кільцях на рогах. Кожного року — нове.

— А чому він такий білий?

— Старенький став, як я, — погладив дід свою білу бороду. — Тихше, хлопці! Друга отара йде воду пити.

— А з цієї отари уб'єш хоч одного? — спитав Григор, погладжуючи свою уявну бороду. На Сході завжди так роблять, коли щось просять.

— Заборонено, — коротко сказав дід.

Почувся тупіт багатьох копитець. До джерела підбіг білий вожак, за ним слідом велика отара козлів. Дорога була розвідана, і козли йшли, не зупиняючись, не оглядаючись, просто до води.

Не встигли козли напитися й піти, і білий вожак ще стояв на гребені, охороняючи безпеку отари, як знизу, з улоговини, долинув шурхіт. Із глибини кущів вибігли і легкими стрибками помчали до води рудувато-червоні стрункі, тонконогі тварини з маленькими голівками на гнучкій шиї, прикрашеними гострими ріжками.

— Ой джейрани! — тихо вигукнула Асмік.

— Ш-ш-ш... це кози! — пошепки промовив дід.

Хоч вони розмовляли тихо, коза, яка йшла попереду, зупинилась і сторожко прислухалась. До її гострого слуху долинув підозрілий шурхіт: вона відчула небезпеку. Дві маленькі кізочки вирвалися наперед і, підстрибуючи, підбігли до води. Але мати подала знак, схожий на «фурт, фурт», і козенята зразу ж повернулись до неї. Злегка підштовхуючи маленькими ріжками, мати відігнала їх назад і сховалась за каменем. Козенята слухняно

прилягли і затихли Кози, які бігли слідом за першою, теж зупинились і немов закам'яніли. Вони так зливалися з кольором навколишньої природи, що їх важко було помітити.

Коза, що прибігала до джерела першою, вдихнула повітря, відчула в ньому щось вороже, подивилась навкруги, подала знак «фурт, фурт» і стрімголов побігла назад. Ціла отара кіз і козенят рушила за нею. Зробивши кілька граціозних стрибків, тварини зникли в міжгір'ї.

— Бачили? — запитав старий. — А ви ж не вірили, коли я казав!

— Залишимося ще, почекаємо кіз. Прийдуть же вони знову до води! — попросила Асмик.

— Прийдуть, доню, але нескоро, налякались. А ви, певне, перегрілись на сонці, голови болітимуть. Ходімо!.. Та ви тут їм рай влаштували, — додав старий, захоплено оглядаючи джерело. — Більше б таких! Шкода тварин. Бачили, як вони штовхали одне одного?

— Будуть, дідусю, зараз викопаємо! — скочив з місця Камо.

— Чим? Адже лопат немає.

— А палицями? — І Камо, вихопивши у діда з піхов кинджал, вирубав у куцах кілька товстих нижніх гілок і загострив їх на кінці.

Зробивши кілька палиць, Камо роздав їх товаришам.

— Копай тут, — сказав він Грикорові, окресливши на землі коло на крок униз від джерела.

Трохи нижче від цього місця почав копати Армен, а ще нижче — Камо і Асмик — вона теж хотіла викопати свою ямку. Викопавши таким чином чотири ями, хлопці вузьким рівчаком з'єднали їх з джерелом. Вода, яка витікала з джерела, почала наповнювати викопані хлопцями ямки.

Дід сидів збоку на камені і, покурюючи люлечку, задоволено поглядав на хлопців.

— Камо-джан, — сказав він, — розбий сіль і поклади по дрібку біля кожної ямки.

Камо розбив велику грудку солі на менші грудочки.

— Ця розсипалася, — показав він одну з дрібних грудок старому.

— Ну, нічого, висип просто у воду, — порадив дід.

— Ну й просоляться ж кози! — пошартував Грикор.

Старий Асатур замість відповіді показав на край одного з нижніх стрімчаків. Звідти виглядала маленька голова з гострими різьками.

— Чекає, бідна, коли ми, нарешті, підемо. Змучилась від спраги... Ну, ходімо вже! — рішуче ступив дід уперед.

Вони відійшли і сховалися за виступом скелі. Звідси можна було обережно спостерігати за джерелом.

Матері-кози, заспокоївшись, зібрали своїх козенят і повели їх до води. Вгамувавши спрагу і полизавши солі, кози, легко й граціозно підстрибуючи, побігли на гребені гори й зникли.

Старий зупинився, з його великої лисої голови рясними струмками збігав піт. Дід витер його папахою.

Обернувшись до Камо, Армен сказав:

— Твій дід — просто скарб

Дід Асатур, почувши це, пополотнів, у нього затремтіли губи.

— Який скарб? — ледве чутно спитав він.

— Це ми про тебе.

— Про мене? Звідки ж у мене скарб?

— У тебе найбільший скарб, дідусю, — привітно сказав Камо.

Старий збентежився ще більше. «А раптом догадалися? Пропав я, пропав!..» з жахом подумав він і неодмінно виказав би себе, коли б Камо не додав:

— Твій скарб, дідусю, це твій характер. А ще те, що ти краще за всіх знаєш природу.

— А, це... ти про такий скарб! — полегшено зітхнув старий. — Це, звичайно, скарб, немалий. — Потім замислився на мить і раптом запитав: — А справді, ви ось говорите «скарб», я й подумав: що б ви зробили, коли б знайшли глечик з золотом?

— Я б збудував електростанцію і за її допомогою підняв би воду Севану сюди, на гору, а звідси по каналах спрямував би на поля нашого колгоспу. Як би заколосилися наші посіви!.. Це було б для мене найбільшим щастям, — мріяв Армен.

— Я б купив тисячу породистих телят і тисячу вуликів, збільшив би колгоспну ферму і пасіку,— сказав Григор.

— А я б передав урядові і попросив би збудувати штук п'ятдесят танків, а мене призначити командиром танкової бригади,— схвильовано відповів Камо.

Хлопчики здивовано помітили, що старого не порадували їхні відповіді, навпаки, він став ще похмурішим.

Повернулись вони в село в доброму настрої. Але в глибині душі кожного лежало щось тяжке, що затьмарювало їхній життєрадісний настрій. До цього часу вони не знайшли води, а страшна посуха тривала...

На початку липня, однак, трапився несподіваний випадок, що відразу позбавив їх цього тягаря. Але про це потім. Поки що ми подивимось: куди це вирушає невгамовний Сето.

Кілька слів про Сето

Навіть тоді, коли Сето від злості й почуття помсти до Камо пускав стріли в квочок, у глибині душі він не міг не відчувати незадоволення своїми вчинками.

Асмик терпляче зносила всі витівки Сето, але якось після одного наскоку на ферму вона все ж змушена була поскаржитись на нього голові колгоспу:

— Дядьку Баграт, вгамуйте Сето! Весь час вештається навколо ферми, сміється, лає мене...

Баграт викликав до себе Сето.

— Знаєш що? — сказав він, суворо дивлячись на Сето з-під густих брів.— Я не вчитель, в різних методах виховання не розбираюсь і застосовувати їх до тебе не буду. Я людина військова, я знаю одне — дисципліну! Мій метод — ось він! — Баграт стукнув по столу важким кулаком.— Як ти гадаєш: є влада у нас в селі? Ану,— звернувся він до секретаря,—напиши прокуророві, що Сето Мартирисян веде боротьбу проти колгоспу... Так, прямо так і напиши... Я цього хлопця так притисну, що він стане іншим...

Однак Асмик, зустрівши голову колгоспу ввечері, попросила його до прокурора не звертатись.

— Ми придумали один спосіб,— сказала вона,— спробуємо його, якщо не допоможе, тоді...

— Добре,— одразу згодився Баграт,— зачекаємо.— І він погладив Асмик по голові.

Другого ж дня Сето, почувачи, що товариші зовсім одвернулись від нього, із злості і відчаю взяв стріли і пішов до птахоферми. Неохоче пішов за ним його брат.

— Однак, Арто, — підбадьорював його Сето, натягаючи свій лук,— якщо вже під суд, то хоч востаннє душу відведемо.

— Ні, ні, кинь!.. З рук цього діда Асатура ми цілими не вирвемось...—простав його Арто.

— Ну й боягуз же ти!

В цей час на вулиці з'явилися Камо, Асмик і Армен.

Сето хотів непомітно втекти, але твердий, владний голос Камо зупинив його:

— Сето, почекай, я хочу тобі дещо сказати.

Сето стояв у нерішучості. Всі свої провини він знав, знав, за що йому доводиться відповідати. «Візьми палицю,— каже вірменське прислів'я,— злодійкуватий собака одразу хвіст підгорне».

— Ну, чого тобі?

— Іди сюди, не бійся, скажу тобі щось важливе.

— Кажі звідти,— сказав Сето і оглянувся: чи не закрито йому шлях до відступу.

— Та не бійся ж ти, не займатиму. Скажу тобі кілька слів, і все...— І, обернувшись до Асмик, Камо шепнув їй:— Спробуємо спосіб Армена

Сето не поворухнувся і знайшов у собі досить мужності, щоб не втекти, коли побачив, що Камо сам іде до нього

По-дружньому поклавши руку на плече Сето, Камо сказав йому тепло:

— Ось що, Сето: давай кинемо воювати.

Сето, який за останній час не чув нічого, крім нарікань, а зараз, похмурий, відчайдушний, готувався стати перед судом, раптом розгубився.

— Ти ж хлопець не позбавлений совісті,— продовжував Камо.— Заради чого ти робиш дурниці, для чого ти себе губиш?

— Пізно,— сумно відповів Сето.— Мене судитимуть.

— Ти не зважай, що дядько Баграт суворий,— втрутилась Асмік,— у нього серце добре. Поводитимешся добре — простить.

— Але ж я хуліган! — іронічно сказав Сето. — Як же я можу не робити дурниць?

— Кинь жарти, просто скажи: для чого ти це робиш?

— Для чого? На зло вам! Навіщо ви мене в школі осоромили?

— За що ж ти злишся? Винен був, тобі про це сказали, а інакше не могли ми зробити.

Тут, читачу, я змушений розповісти про той випадок з Сето, після якого він перестав дружити з товаришами.

Це було ще в сьомому класі. Тоді Сето сидів на одній парті з Арменом, і всі в школі знали, що вони відмінники. Знали й те, що частіше від них ніхто не ходить у шкільну бібліотеку.

Одного разу Сето одержав нову, в красивій обкладинці, товсту книгу Ферсмана «Цікава мінералогія». Бібліотекар Геворк кілька разів просив Сето повернути книгу, але той не приносив. Який чудовий світ відкрила йому ця книга! З раннього дитинства Сето захоплювався всілякими камінцями — різних кольорів і видів. Він усе мріяв відшукати в горах, що оточують село Лчаван, дорогоцінні мінерали. Не може бути, щоб у горах Далі-Дагу не було таких мінералів. А в цій книзі про мінерали розповідались найдивовижніші речі. Скільки довгих вечорів просидів хлопець при світлі лампи над цією хорошою, розумною книгою!.. Як же було йому розлучитися з тим, з чим так здружився?

Нарешті, після багатьох нагадувань, Сето книгу приніс.

В той час, коли Сето прийшов до бібліотеки, Геворк видавав книги першокласникам. Було шумно, діти юрмились біля столу з книгами.

Бібліотекар попросив Сето залишити

книгу на столі, а за другою прийти іншим разом. Сето поклав книгу на стіл і, сам не знаючи, як і чому, непомітно знову взяв її і сховав під куртку.

А тепер додому! Тепер уже ніхто, здавалось йому, не зможе розлучити його з цим незамінним другом. Хлопець поспішав додому. І, прибігши додому, Сето сховав книгу на полиці серед своїх підручників. Відтоді він читав її по тайки.

Наступного дня книгу шукали по всій школі, запитували в усіх дітей, а в Сето спитати не могли, тому що він не прийшов до школи.

Тоді Геворк написав записку Сето і попросив Асмік занести її своєму сусідові.

Мати накинулась на дівчинку:

— Який тобі Сето? Хіба я його бачу? Книжку вимагає вчитель! Всі забори! Він зовсім від рук відбився, по господарству допомагати перестав, читає вдень, читає вночі, в сараї, палить гас, вранці вставати не хоче, а він же — найстарший в сім'ї...

Коли Асмік серед інших книг побачила «Цікаву мінералогію», вона сказала:

— Тітко Сона, ось ця книга нам і потрібна,— і взяла її.

— Бери, через неї він зовсім збожеволів...

Ось яким чином Сето набув у школі поганої слави.

Відтоді Сето став іншим: пересів на останню парту, перестав слухати вчителів, на уроках думав про своє, пожвавлюючись лише перед кінцем занятя. Після дзвоника він одразу ж зникав.

У селі Сето в цей час не бачили, дома його теж не було. Де хлопчик пропадав — ніхто не знав. Тільки пастухи часом зустрічали його в горах. Що він там робив? Лазив по скелястих стрімчаках. А що його туди тягло — про це він нікому не говорив.

Слова, сказані Камо, були суворі, але справедливі, Проте вони не витверезили Сето, а, навпаки, викликали в його малому серці велике почуття помсти. Його взаємини з колективом настільки розладналися, що навіть оті слова подяки,

які йому висловили вчитель і товариші за вдалу знахідку плити з клинописом, не дали його розбурханому почуттю жодного задоволення.

Учнів поведінка Сето обурювала, та як не дивно, дід Асатур з ними не погоджувався:

— А що ви думали? Що у нього немає почуття честі?.. Хіба це жарг — образити людину, та ще й при всіх! Пригадую, на весіллі в сина покійного кума Мукела хтось мисливця Каро назвав, насміхаючись, «брехуном-мисливцем». Кулею в серце було для нього це слово. Вихопив кинджал і, як тигр, кинувся на свого кривдника: «Як він смів мене, та при дівчатах, таким словом назвати!..» Ледве ми забрали в нього кинджал. Ото ж то! В кожній людині честь є, самолюбство. Правда очі коле — це вірно. Та ти краще людину десь на самоті присором, навіть побий, а на людях не вигорюй... Ми, горці, не можемо терпіти образливих слів.

— Дідусю, що ти говориш! — сердився Камо. — Люди дикі вчинки чинили, а тобі це подобається?

— Нехай дикі, та молодецькі! — наполягав на своєму впертий Асатур.

Його ніхто не підтримав. Всі засуджували вчинок Сето. Взаємини між Сето і його товаришами по школі дедалі ставали гірші. Їх уже розділяла глибока безодня.

Тепер Сето стояв у роздумі. Дружнє ставлення нещодавніх «ворогів» обеззброїло хлопця.

— Іди, Сето, до нас, у нас зараз стільки різних справ!.. Таких справ — світ здивуємо!.. Всі будуть задоволені тобою, навіть Асмик, яку ти так часто змушуєш плакати, — лагідно сказав Армен.

Асмик доброзичливо всміхнулась.

— Жаль тебе, Сето, ти хлопець гарний, хоробрий... — продовжував Армен.

— Так, — ствердила Асмик, — хоробрість Сето мені дуже подобається: він так спритно лазить по скелях!

Слова дівчини, напевно, зачепили Сето за живе.

— А для чого вам по скелях лазити? — спитав він уже миролюбним тоном.

— Всі знають, що ми знайшли старовинний канал, тепер шукаємо воду. Адже ми юні натуралісти. Ми мусимо піднятися на Чорні скелі, як нещодавно підіймались на Чанчакар, на пасіку диких бджіл, — пояснив Армен. — Ми повинні розкрити таємницю озера Гілли, таємницю «воріт пекла», дізнатися, хто там стогне.

— У таких справах тебе, Сето, ніхто не замінить, — додав Камо. — Давай же не будемо ворогувати! — І він простяг Сето руку.

Вогник, прихований у глибині серця Сето, раптом розгорівся, яскраво запалав, і його промені пробілились назовні, тепло освітивши лице хлопця. Він одразу відчув себе іншим і, потиснувши руку Камо, кинув йому до ніг свій лук і стріли:

— Ось, беріть, більше не воювати-му, — сказав він з почуттям.

Це побачив Арто. Щаслива, добра посмішка засяяла на його обличчі. Він підбіг до Камо і теж віддав йому свій лук.

Хлопці й Асмик по черзі потиснули руки Сето і Арто. Тепле, приємне почуття охопило всіх.

— Ось так, тепер ми стали ще сильніші, тепер побачиш, що ми можемо зробити, ми, юні натуралісти! — вигукнув Камо, обнімаючи Сето.

В цю хвилину з пташника стрімголов вибіг Грикор.

— Дорогі мої, останні шкаралупки потріскались! Пташенятка вилуплюються всіх кольорів, ну, просто, як солдати — батальйонами! — кричав він, підстрибуючи на одній нозі. — Великі, маленькі, жовгенькі, рябенькі, так і валять... Хо-хо-хо! От так квочки залізни: всю землю курчатами заповнили! — і, так само витанцювуючи на одній нозі, Грикор повернувся на ферму.

Асмик і хлопці поспішили за ним. Разом з ними зайшли і Сето з братом. Сето вперше заходив на ферму не як ворог, а як друг.

Вражений великою кількістю пташенят, він прошепотів:

— Справді, як багато, і які вони хороші, ці пташенятка нашої ферми!

Сето починає працювати

Прокинувшись на світанку, Сето відчув, що серце його сповнене якоїсь особливої радості. Незрозумілого тягара, що раніш турбував його ранками, як не було.

«В чому справа, що сталося зі мною? Чому мені так радісно?..» подумав Сето і раптом, згадавши, стрімголов зіскочив з ліжка.

— Спізнився, нані, скоріше! — підганяв він матір.

— Ти що, косити йдеш? — здивувалась матір.

— Чому ж би й ні? Чим я гірший від Григора? Скоріше, нані, дай хліба шматок!

Загорнувши в папір сніданок, Сето взяв косу і побіг.

З веселим гомоном виходили з села озброєні косами групи колгоспників і спустились до озера Гіллі, де простяглися темнозелені поля люцерни і конюшини. Лагідний ранковий вітерець ласкаво колихав верхівки густих високих трав, і серця людей сповнювались радістю. Землі, що лежали біля озера, легко було зрощувати — не те, що на горі.

Голова колгоспу Баграт догнав косарів. Він їхав верхи білим конем.

Помітивши голову, Сето знітився, соромлячись глянути на нього.

Притримавши коня, Баграт лагідно спитав хлопця:

— Косити йдеш, Сето?

— Так, товаришу Баграт,— не підводячи голови, відповів Сето.

— Молодець! Ну, що було, те було. Хто старе згадає... Мені Асмик про все розповіла,— по-батьківськи лагідно сказав Баграт.

Проте, відчувши, що хлопця пригнічує його присутність, Баграт від'їхав. Розшукавши в натовпі бригадира, він сказав:

— Овсепе, як видно з усього, Сето вирішив свої гріхи загладити. Обходься з ним ласкаво. Скажи про те всім членам своєї бригади... Зрозумів?

— Якщо слабку струну зачепимо, добре працюватиме, хлопець міцний,— добродушно всміхнувся Овсеп.

...Коли через три тижні в правлінні колгоспу обговорювалось питання про преміювання кращих косарів, Баграт запропонував преміювати і Сето.

— Але ж у нього всього тільки тридцять шість трудоднів, за що ж йому давати? — спитав один з косарів.

Бригадир Овсеп, який брав участь у нараді, заступився за Сето:

— За цей час у моїй бригаді ніхто не накосив стільки, скільки Сето. В поле виходив раніше від усіх, повертався пізніше від усіх. Завжди серйозний, ні з ким не жартує, ні на кого очей не зведе... Навіть матір повчає. Я кілька разів чув, як він пошепки докоряв їй: «Сором, нані! Що люди скажуть!»

— От за таку роботу йому і треба черевки дати,— рішуче сказав Баграт.

Другого дня в полі під час обіду вручали премії кращим косарям бригади Овсєпа. Сето був дуже здивований, почувши своє прізвище.

— Тут якась помилка, товаришу бригадир,— зніяковів він.— Я ніякої премії не заслужив.

— Ніякої помилки. Одержуй свою премію і працюй так, як працював у перші дні.

Сето, однак, не наважувався підійти.

— Дурень,— шепотіла мати, сміючи його за рукав,— іди бери! Ті, що одержують, не краше за тебе працювали.

Сето суворо глянув на матір і нерішуче підійшов до бригадира. Взявши черевки, він з почуттям сказав:

— Беру, та тільки в рахунок майбутньої роботи!

Того ж дня увечері Камо з товаришами прийшли до Сето і поздоровили його з нагородою. Сето так схвилювався, що не міг вимовити й слова. Серце його радісно билось, коли він згадував, що до нього всі добре ставляться і що він, як і всі, є учасником спільної праці.

Нагорода

Секретар райкому комсомолу якимось запитав у голови колгоспу:

— Товаришу Баграт, чому ви не преміюєте наших юних натуралістів? Чому

доярка одержує у вас премію, а ті, хто ферму організував чи старовинний напис знайшов, не одержують?

— Правду кажучи, я навіть не знаю, чи можна їм давати за це премію,— здивувавшись, відповів голова.— Ми преміюємо тих, хто перевиконує встановлені норми. А чи вкладається в будь-які норми організація птахоферми чи знахідка кам'яної статуї «водяного бога»? Не вкладається, таких норм нема.

Секретар райкому посміхнувся:

— Звичайно, але те, що роблять наші комсомольці й піонери, дуже цінне.

— Згоден, цінне.

— А тому, що їхня робота виходить за межі встановлених норм, незвичайна робота, треба й нагороджувати незвичайно.

— Добре, пораджуся з секретарем партійної організації, щось придумаємо,— погодився Баграт.

На найближчому засіданні правління колгоспу це питання було поставлене на обговорення. Вирішили, що юних натуралістів слід преміювати цінними подарунками.

— Подаруйте їм радіоприймачі,— запропонував Арам Акопян.— Хлопці вони розумні, культурні. Слухатимуть передачі з Москви, з інших наших центрів, і це буде корисно не лише для них самих. З усім, про що вони дізнаються, познайомлять і колгоспників, пояснять їм. Таким чином ці радіоприймачі принесуть користь колгоспу.

— Дорого,— заперечив Баграт.

— Дорого, правда, але вони заслуговують на таку нагороду,— зауважив учитель.

— А дідові Асатуру?

— Для нього рушниця над усе найдорожча. Давайте йому подаруємо хорошу двостволку: його рушниця, як сам він каже, ще кавказькі війни пам'ятає,— сказав бригадир Овсеп.

На цьому й погодились.

Коли члени правління пішли, Баграт запитав Арама Акопяна:

— Кого б нам вирядити за цими подарунками?

— Чи не послати нам Сето?

— Хочеш перевірити хлопця?

— І перевірити, і виправити,— відповів Арам Акопян.

— Гроші великі, боюсь...

— А ти не бійся. Спробуємо — побачиш, що не помилимося. Пам'ятаєш Макаренка — як він гроші довіряв? Набагато більші. Та ще яким невинуваним хлопцям!

— Так...— задумливо сказав Баграт.— «Педагогічну поему» я читав. Метод випробуваний. Ти маєш рацію... Моя дисципліна не допомогла—спробуємо педагогіку,— посміхаючись додав він.

Почувши про рішення колгоспу, Сето не відчув заздрості до своїх учорашніх недругів, і це його здивувало. Йому зовсім не було боляче, що їх збираються нагороджувати. А який би він був сердитий, коли б це сталося днів десять тому!..

Несподівано його покликали у правління колгоспу.

— Сето, готуйся в дорогу— завтра поїдеш в Єреван,— сказав йому Баграт.

— Чого?— здивувався Сето.

— Купувати подарунки для твоїх товаришів доручено тобі.— Баграт подивився на хлопця запитливим поглядом.

Сето радісно посміхнувся. В його чорних очах спалахнули іскорки радості.

Один з членів правління колгоспу, завідувач молочної ферми, Артем, росла, серйозна людина, подивився на Баграта незадоволено.

Сето помітив цей погляд, і почуття образи кольнуло серце хлопчика.— «Певне,— подумав він,— Артемові це не подобається. Не довіряє мені. Ну що ж, я йому доведу, що я не той, за кого він мене вважає...»

— Гарзд,— сказав Сето,— Я згоден, товаришу Баграт. Тільки дозвольте мені купити подарунки не в Єревані, а в Тбілісі.

— В Тбілісі?— здивувався Баграт.— Чому в Тбілісі?.. Хіба в Єревані нема радіоприймачів?

— Є, звичайно, дядьку Баграт, тільки звідси до Тбілісі їхати стільки ж, скільки до Єревана, а в Тбілісі у мене є дядько Арут. Він людина знаюча, допоможе мені.

До революції нестатки й нужда гнали людей з берегів Севану на заробітки в Тбілісі, Баку, Батумі, на північ Кавказу. Так залишив рідні місця, «шукаючи щастя», і брат Сона — Арут. Він оселився в Тбілісі і тепер працював на деревообробному комбінаті.

— Арут? Це вірно, Арут культурна людина, він допоможе. Ну, що ж, їдь. Завтра прийдеш, одержиш гроші й посвідчення і поїдеш, — сказав голова, вручаючи Сето записку.

Не встиг Сето вийти з кімнати, як почув за своєю спиною голос Артема:

— Вівцю вовкові під нагляд віддаеш?..

Сето на мить остовпів. Кров ударила йому в лице, але він стримався: згадав украдених ним гусенят, інші витівки — і проковтнув образу.

Слова Артема, проте, боляче вразили хлопця, і він, ідучи додому, весь час згадував їх. Та коли б він повернувся і відчинив двері правління колгоспу, то почув би, що говорив про нього Баграт Артему.

— Як ти можеш цього підлітка з вовком порівнювати, — розсердився він. — Як може бути вовком хлопець, який народився і виріс у колгоспі, вчився в нашій школі?.. А чий він син, щоб бути вовком? Син рибалки Хечо, того, що втопився в бурю, добуваючи рибу для колгоспу... Правда... його мати має поганий характер і зіпсувала своїх хлопців. Ну, а ми з тобою?.. Що ми зробили для його виховання?..

...Прибігши додому, Сето радісно обійняв матір:

— Правління посиляє мене в Тбілісі і дає дуже багато грошей..

— В Тбілісі? Для чого?

— Купити подарунки для Камо, Армена, Григора, Асмик і діда Асатура.

Сона спочатку розгнівалась:

— Нехай їм пусто! Я буду жати, а вони подарунки одержувати?

Нарешті вона вгамувалась і вирішила, що синові не завадить побувати в Тбілісі.

— Добре було б дядька побачити: він тебе з порожніми руками не відпустить. Може, сестрі своїй матері на

плаття купить, якщо вже нічим іншим не зможе допомогти... Тільки дружина в нього злюща, наче змія її вкусила. Якби не вона, хіба ж брат не допоміг би мені?.. Пошли ти їй, господи, сто болячок!..

Як Сето себе виказав

Думки Сето, поки його трясло у вагоні, були прикуті весь час тільки до одного: як могло статися, що дядько Баграт, який завжди ставився до нього з недовірям, раптом дав йому таке доручення? Як сталося, що йому дали велику суму грошей; ніхто не подумав, що він може привласнити всі ці гроші і сказати, що загубив?..

Він обмацував портфель і, думаючи весь час про гроші в ньому почував, як підноситься він у своїх власних очах, як повертається до нього втрачене почуття власної гідності.

«А що, коли справді вкрадуть у мене портфель?» раптом промайнуло в голові Сето, і він з острахом оглянув своїх попутників. Хтозна, може, серед них є і злодії? І він боязко поглядав і на чоловіка в папасі, що лежав на лавці навпроти, і на літню жінку, що сиділа поруч, а особливо на двох пасажирів біля вікна. Вони, як здавалося Сето, потай стежили за ним.

Думка, що він знову може втратити довіря товаришів, навівала на Сето жах, і він міцніше притискав до грудей портфель, частіше перевіряв, чи цілі в ньому гроші, і, незважаючи на глупу ніч, не спав..

Внутрішня тривога, яка охопила Сето, була така велика, що він мимохіть виказав себе. Підозрілі люди, які сиділи біля вікна, одразу зрозуміли, що в портфелі у нього є щось цінне. І вони вдалися до «тактичного маневру»: зробили вигляд, що Сето для них зовсім не існує. Перестали навіть дивитися в його бік і вклалися спати. Сето заспокоївся, поклав портфель під голову і теж простягнувся на лаві.

Сето почав дрімати. На його лиці світилась посмішка, викликана приємною думкою, що нарешті скінчилася та

негарна боротьба, яку він вів проти Камота його товаришів.

Сон зморив Сето. Даремно він борювався з дрімотою, час від часу струшував головою і інстинктивно тягнувся до портфеля, що лежав під головою. Та ні, турбуватися немає причин: портфель на місці... Зрештою, як можна здогадатися сторонній людині, що в портфелі лежать гроші?..

Раптом Сето відчув, що в нього з-під голови міцним і швидким рухом вихопили портфель.

Сето схопився.

— Украли, вкрали!.. — відчайдушно закричав він.

— Хто вкрав? Що?.. — перепитували сонні пасажери і злякано схоплювалися з своїх місць.

Злодій тимчасом добрався до виходу з вагона і повис на поручнях, не наважуючись вистрибнути.

Хтось вибіг із сусіднього вагона, закричав:

— Ось злодій! Я впіймав злодія!..

Але похвальба була марною: злодій на повному ходу сплигнув з поїзда і, пірнувши в нічну пільму, зник...

* * *

Очі Сето запухли і були червоні, коли, приїхавши в Тбілісі, він увійшов до квартири свого дядька Арута.

Столяр Арут радісно зустрів племінника і дуже засмутився, почувши його розповідь про випадок у поїзді.

— Ну, що зробиш! Що було — минуло. Гроші я постараюсь дістати, купиш собі, що треба, відвезеш. Колгосп зі мною потім розрахується, — спробував він розвеселити Сето.

— Я в село більше не повернусь, — розплакався хлопець.

— Тобто як «не повернусь»? Не залишишся ж ти тут!

— Не повернусь! Хто повірить, що мене обікрали?

— Чому не повірять? Хіба в поїзді акта не склали?

— Склали, він зі мною... Але ж ти, дядьку, не знаєш усього. Я в колгоспі не користувався довір'ям. А зараз вони довірили мені колгоспні гроші... Що ж, виходить, вірно про мене майже всі говорили: «Сето непоправний. Сето — розбійник...» — І він гірко заридав.

Дядько Арут так і не зрозумів, чому Сето не можна повернутися в село.

Неспокійно спав Сето цієї ночі. З боку на бік перевертався він на ліжку, тяжко зітхав.

Думки оберталися весь час навколо такого раптового нещастя, яке сталося

з ним: як бути, що зробити, щоб поновити своє добре ім'я, здобути з такими великими труднощами?

Його мати, звичайно, могла б продати корову та вівці і повернути колгоспові гроші. Зрештою, якщо він старанніше попрацює в час канікул, і він виплатить свій борг. Та чи ж всі повірять, що гроші справді вкрадено? Це найбільше пригнічувало Сето. Ось чому він вирішив у село не повертатися.

* * *

Минуло кілька днів, і село заговорило, що Сето втік і розтринькав колгоспні гроші.

— Ну, що, Баграте, плакали колгоспні грошенята? — запитав якимось голову один з колгоспників.

— Хіба ж я не казав, що вовка покликали за вівцями доглянути? — додав Артем.

Баграт мовчав, у його серце теж закрадалась тривога — термін відрядження давно минув, а про Сето ні слуху, ні духу... І все ж у нечесність хлопчика не вірилось.

— Знаєте що? — незадоволено сказав він, — як би не був зіпсований Сето, все те, що ми зробили для нього доброго, не могло не вплинути на хлопця. Колгоспних грошей він не привласнив. Я в цьому переконаний. Якщо хочете знати, то навіть злодій не привласнить грошей, які йому довіряють. Ви зовсім не знаєте людей.

...В той час, як у правлінні колгоспу точилися такі розмови, наші юні натуралісти, сидячи біля току, були в глибокій сумній задумі. Не тільки пропажа трьох тисяч карбованців пригнічувала їх, а втрата товариша.

— Невже ми помилилися? — замислено сказав Камо.

— Не може бути! Я не вірю, щоб Сето міг витратити колгоспні гроші, — твердо сказав Армен.

— Мені теж здається, що цього не може бути. Щось сталося, — висловила свою думку Асмик.— Сето того дня навіть плакав. Ні, ні, серце мені підказує, що нічого поганого він не зробить.

* * *

Між станціями Туманян і Санаїн залізничні рейки пересікають багато маленьких містків, перекинутих через яри, де збираються каламутні струмки дощової води.

Обходячи свою дільницю, сторож-залізничник Мовсес зупинився на одному з таких містків. З яру було чути задушливий сморід.

«Напевне, поїзд зарізав якусь тварину», подумав Мовсес.

Він спустився з насипу в яр. Там, ліворуч від залізничної колії, в кущах виднівся чийсь одяг.

Мовсес підійшов і зупинився, здивований. Перед ним лежав до невпізнання скалічений труп людини. В траві недалеко від нього валявся портфель.

Мовсес підняв портфель, відкрив і, побачивши в ньому гроші, скрикнув від здивування.

Постоявши якусь мить в нерішучості, Мовсес закрив портфель і, оглянувшись на всі боки — чи ніхто не бачив? — поспішив до свого будиночка, що стояв недалеко від моста.

Дома Мовсес перелічив гроші. Ніколи ще в нього не було такої великої суми! В його душі почалася така ж боротьба, як у діда Асатура, коли той знайшов золото у глечики з медом. Але боротьба ця тривала недовго.

«Ні,— вирішив Мовсес,— гроші колгоспні, громадські, займати їх не можна. Треба здати».

Взявши портфель, Мовсес пішов на станцію Санаїн і розповів про свою знахідку сержантові міліції Серобяну.

— Ти нічого не взяв з портфеля? — підозріло глянув на сторожа сержант.

— Білим світом клянусь — нічого! — захвилювався старий. — Я чужого не візьму, не такий! — додав сторож.

Труп людини, що зипала з поїзда, відвезли в райцентр—Алаверди. Там перелічили гроші, які були в портфелі, ознайомилися з паперами. Було встановлено, що колгоспник із села Лчаван, Сето Мартиросян, відряджений до Тбілісі за покупками для колгоспу, з невідомих

причин впаав з поїзда і розбився. Це сталося, на думку лікарів, з тиждень тому.

Працівники міліції не знали, що робити. Слід би відправити труп в село Лчаван, але здійснити це виявилось неможливим, і вони змушені були поховати його в місті Алаверди.

Наступного дня сержант міліції Серобян виїхав у село Лчаван і, вручивши голові колгоспу Баграту портфель з грішми і паперами, розповів все, що сталося.

Баграт був приголомшений, але, зберігаючи зовнішній спокій, прочитав акт міліції про смерть Сето Мартиросяна.

Баграт довго не міг заспокоїтись. Він почував, що сердечно прив'язався до Сето. Мучила його і совість: адже цей хлопча загинув, виконуючи доручення, дане йому колгоспом!

Безмірно були засмучені й друзі Сето.

— Ви розумієте, адже він їхав, щоб купити для нас подарунки! — схлипуючи, казала Асмік.

Камо з Арменом сиділи на траві, похнюпивши голови. А Грикор, відвернувшись, щоб інші не бачили сліз на його очах, кидав камінці на телят, які паслися поблизу.

Ну, а Сона?.. Адже ж вона була матір'ю, і серце її боліло і обливалося кров'ю, як у всіх матерів на світі, що втрачають своїх дітей. Вона ридала, побивалась, а інколи і втрачала свідомість...

Сето стукає в зачинені двері

Було за північ. Село Лчаван спало міцним сном.

Недалеко від будинку тітки Сони зупинилась вантажна машина. З неї зішли люди, швидко зняли якісь речі, і машина помчала далі.

Біля речей залишилась одна постать. Це був Сето. Він стояв у роздумі: як бути, як сказати матері про втрату грошей?..

З тиждень прожив Сето в Тбілісі, в дядька Арута, почувавши себе в його сім'ї небажаним гостем. Виною цьому була дружина дядька, яка не приховувала свого неприязного ставлення до хлоп-

чика. Робити було нічого, він вирішив скоріше забиратися геть і вже думав навіть стати на роботу на завод, де працював дядько Арут.

Про причини такого ставлення тітки Сето дізнався випадково в останню ніч. Думаючи, що Сето спить, тітка злим голосом казала чоловікові:

— І не соромляться, приїжджають із села з порожніми руками!.. Скажи, що б з нею сталося, якби вона нам прислала кілька головок сиру?

— Ну, вона вдова, тисячі дірок у неї в господарстві, — намагався пом'якшити незадоволення дружини Арут.

— Ти не захищай! Сільські всі такі — жадющі... А ти ще хочеш, щоб я їй на плаття послала!..

Ця розмова так вплинула на Сето, що він зразу ж вирішив послухатись поради дядька Арута і повернутись в село. І ось тепер, без плаття, якого чекала мати, обікрадений, він стояв на порозі свого будинку і боявся постукати. Звідки ж він знав, що його скупа мати, яка сварилася з сусідкою за просяне зернятко, готова була віддати і свій будинок, і худобу, і життя своє, аби тільки був живий її син?..

Сето перерахував привезені ним речі. Все було на місці. Це подарунки, куплені за замовленням Баграта. Гроші десь дістав, звичайно, в борг, дядько Арут. Він же й допоміг зробити покупки.

«Світає, — думав Сето, — незабаром всі дізнаються про мій приїзд. Товариші будуть насміхатися з мене, слухаючи оповідання про те, що сталося в поїзді — про злодія, про портфель, що пропав з грішми. «Знаємо, — скажуть, — як пропали гроші!» А дядько Артем неодмінно підморгне Баграту: «Чи не казав я, що не можна довіряти вівцю вовкові?»

Ні, про кражу портфеля він нікому нічого не скаже. Всі речі куплені за гроші колгоспні, гроші не пропали. Скаже одній матері. Впаде їй до ніг, буде просяти, щоб нікому не відкривала цієї таємниці. А гроші він заробить... А що, коли мати відмовить йому, не захоче зберігати цієї страшної таємниці?.. Почне розповідати всьому селу, кричати, проклинати, аби лише полегшити свій стан...

«В такому випадку налякаю її, скажу, що кинуся в озеро», вирішив Сето і уявив собі, яке це справить враження на матір. І, зупинившись на тому, що найбільочіше заціпало всіх матерів, Сето полегшено перевів подих і постукав.

Почувся якийсь шурхіт, тріск, але до дверей ніхто не підійшов і не відчинив йому.

Сето постукав ще раз, але й на цей раз марно.

В чому ж річ? Стук, звичайно, почули. В будинку прокинулися, хтось ходить...

Ну, звичайно, до матері дійшла історія з портфелем, і вона не бажає приймати сина.

— Мамо, відчини!.. Вислухай мене, потім виженеш...

Сето добре знав вдачу матері. Розсердившись, вона протягом кількох годин мовчала, а потім вибухала, як бомба. «Ну, зараз вона обрушить на мене весь свій запас проклять. Піду я краще до діда Асатура, а вже ранком помирюся з матір'ю», вирішив Сето і, сховавши свої покупки в дворі, пішов до діда.

Сето не знав, що матері не було вдома. Її і братіка взяли до себе родичі.

А в будинку бродив і грюкав старий злодюга-кіт.

Сето дійшов до будинку старого мисливця і постукав у вікно.

Дідусь вийшов напівроздягнений і, побачивши Сето, злякано відступив.

— Гей, стара, що мені тут приверзлось!.. Ісусе Христе, сохрани від зла... — почав хреститися дід.— Послухай, хлопче, — майже закричав він, відступаючи назад, — як же ти ожив?..

Сето знітився: чи не привиділось йому? Він обмацав себе, поглянув на зірки, кинув камінь в собаку, що гавкав... Ні, він, звичайно, не спить.

— Що ти кажеш, дідусю? Ти збожеволів?..

Голос Сето, справжнього, живого, обрадував дідуся.

— Справді живий? Слава небесам!..

— Живий, звичайно. В чому річ, дідуся?..

— Оце так історія!.. Ну, біжи скоріше до Баграта. Рятуй свою честь! Біжи, біжи!..

Сето не розумів дідуся. Йому справді треба рятувати свою честь. Але як? Адже він втратив гроші? «Ні, нічого не втратив, — вирішив він. — Піду скажу, що доручення виконав, усе привіз чесно... Зараз же й піду, нехай він і уві сні не думає про мене погано...»

І Сето поспішив до будинку голови.

Чи відчинять йому двері? Баграт тепер, мабуть, про нього як про злодія думає. Сето хотілось як можна скоріше розвіяти підозріння, сказати, що він виконав доручення, привіз усе, що треба.

У вікні будинку голови блимав блідий вогник. Коли Сето постукав, вогник розгорівся сильніше, двері відчинилися і на порозі з'явився сам Баграт. По спині Баграта, коли він побачив Сето, пробіг неприємний холодок.

— Привіз подарунки, товаришу Баграт, — намагаючись бути радісним, доповів Сето.

Баграт мовчав. За роки війни серце його загартувалось, і все ж зараз він дивився на хлопчика не без тривоги. Однак Баграт, як завжди спокійно і трохи насмішувато, спитав:

— Чи це ти, Сето? Чи не уві сні я тебе бачу?

— Ні, товаришу голова, це я... Я до нас додому заходив і в діда Асатура був...

— Що сказала твоя мати? Не лопнуло її серце від радості?

— Та вона не зраділа, просто не відчинила дверей... Видно, вона на мене дуже сердита.

— Ну, заходь. То як же ти, хлопче?.. Як ти ожив? — уже сміявся Баграт, не маючи сумніву в тому, що перед ним стояв Сето.

— Товаришу Баграт, — хвилювався Сето, — коли ж це я помер і як воскрес? Що ж це, нарешті, таке?

— Ну, а кого ж поховали в Алавердах? І як ти міг купити радіоприймачі, коли всі гроші і портфель твій у мене?

Сето так і підстрибнув:

— Гроші знайшлися? Злодія впиляли?..

Баграт все зрозумів і розкотисто зареготав.

— Е-е, хлопче, чи не злодія замість тебе поховали?.. Ану розкажуй що з тобою було.

Оповідання Сето так розвеселило Баграта, що, обійнявши хлопчика, він сердечно розцілував його.

— Ану, дочко, — наказав він, — одягнись та біжи скоріше, приведи сюди тітку Сону. Про Сето мовчи. Скажи: батько терміново у справі кличе.

— Вона ночує в сестри! — гукнула з сусідньої кімнати дружина Баграта.

— До неї хай і побіжить... Так, — говорив далі голова, звертаючись до Сето, — бачив би ти, що тут було... Ну й кумедна історія! Коли б ти знав, Сето, як багато людей за тобою горювало, як лили сльози!..

Сето не зводив очей з Баграта, цієї суворої, але доброї людини, погляду, сповненого гарячої любові. І яке щастя чути, що люди проливали за ним сльози!.. Почуття власної гідності, гордості викликало в ньому оповідання Баграта.

У кімнату ввійшла дочка Баграта — Маро. Вона зніяковіло глянула на Сето і сказала:

— Значить, не помер? Як добре, що не помер! Ото зрадіють Камо, Армен, Асмик... А мати твоя... Ну, її радість ми зараз побачимо. — І вона вибігла з хати.

Баграт відвів Сето в другу кімнату.

— Посидь тут. Вам з матір'ю не можна так зразу зустрічатись...

Швидко повернулась Маро, ведучи за собою Сону.

Сона, хвилюючись, зупинилась: для чого її кличуть, та й ще так рано?

— Сестрице Сона, — сказав Баграт, — сталося непорозуміння... Не турбуйся...

Він увів жінку до кімнати і, не квап-

лячись, спокійно почав розповідати вже відому нам історію Сето.

Сона слухала, не вірячи своїм вухам. Дихання її стало частішим, вона майже задихалась від хвилювання... Нарешті, зрозумівши, що сталося, жінка зіскочила з місця.

— Синочок мій живий? — криком вирвалось у неї. — Дай я твої ніжки поцілую, Баграте, рідненький!.. — І, ставши на коліна, Сона обняла ноги Баграта.

Багра́т підвів її, дав води, посадив, почав заспокоювати.

— Де ж він зараз, мій синок? — стурбовано запитала Сона.

Із спальні вийшла дружина Баграта, поцілувала Сону, промовила: «Світло очам твоїм!» В розмові з нею Сона трохи заспокоїлась.

Тоді покликали Сето. Він вбіг до кімнати і з сльозами на очах обняв матір.

Дружина Баграта стояла збоку і плакала.

А вранці про «воскресіння» Сето дізналось усе село, всі були дуже раді, а особливо, звичайно, наші юні натуралісти.

Того ж дня Багра́т написав до Алаверди начальнику міліції, що людина, яку вони поховали, — злодій. Він обікрав Сето Мартиросяна, члена колгоспу села Лчаван, який повернувся додому здоровим і неушкодженим.

А незабаром голова колгоспу нагороджував наших юних натуралістів цінними подарунками.

З мовчазним задоволенням спостерігав цю сцену Сето, і в його чорних очах сяяла радість. Товариші його нарешті остаточно переконались, що він повернувся до колективу.

Цим і скінчилась історія з Сето.

Я зупинився так детально на ній тому, що вона відіграла вирішальну роль в його житті.

Втративши гроші, хлопець глибоко переживав той гнітючий стан, в який впадає людина, коли вона втрачає довір'я товаришів, колективу.

І Сето дав собі слово жити завжди так, щоб не втратити це довір'я.

Таємниця Сето

Одного разу, зайшовши до Сето додому, Армен зрозумів, що відвертає його від шкільних занять, чому його називають «ледарем».

Скрізь у його кімнаті — на столах, на стільцях, полицях, на шафах — було каміння. Камінці купами лежали на підлозі, біля стін, у кутках. Камінці великі й малі, різного кольору, різної форми.

Армен прийшов до Сето в ту хвилину, коли Сона обрушила на «блудного сина» черговий потік своїх прокльонів:

— Щоб ти лопнув!.. Для чого ці камінці? Що вони хлібом тобі стануть?... — І, звертаючись до Армена, кричала далі: — Люди в поле виходять, працюють, трудодні заробляють, а цей тільки й думає, що про камінці... ні черевиків, ні одержі не настачиш... Тільки по горах і лазить. А що він звідти приносить? Ось вони, ці камінці... Та хай вони пропадуть! Всю хату завалив, пройти нема де... — І Сона з досади почала викидати камінці у вікно.

Сето обняв матір, посадив на тахту і сказав спокійно, але рішуче:

— Ну, чого ти? Адже ж я тепер працюю. Чого ти гніваєшся?

— Працюєш, правда, — подобришала Сона, — але голова твоя, як і перше, в горах.. І ноги не вивихнеш, може б тоді по скелях не лазив!.. Щастя мое таке.. І молодшого брата з пуття звів... Чи подумав хоч раз, що тисячі потреб у нас всяких?

І довго ще скаржилась Сона на свою «гірку долю». Нарешті вона втерла сльози кінцем фартуха і вийшла.

Цей вид — купи каміння, розкиданого на підлозі, скарги і лайки тітки Со́ни — іншим разом справили б тяжке враження на Армена. Але зараз він подумав радо: «А ми вважали Сето ледарем!.. Ось чим він захоплюється!»

Тепер Армен збагнув усе. До цього часу ніхто не розумів Сето, ніхто не знав про його прагнення, а тому і не міг йому допомогти, не міг спрямувати його по вірному шляху. Всі попередні витівки постали перед Арменом у новому світлі.

Армен узяв один з камінців, важкий

і грубий. Світлячками поблискували в ньому якісь яскраві зернятка.

— Чи це не золото? — спитав він.

— Ні, це мідна руда... Я знайшов її під Чорними скелями.

— А цей чорний блискучий камінець?

— Чорний аспід. З нього в майбутньому вироблятимуть пляшки для нарзану... А нарзанні джерела якраз поряд з місцем, де я знайшов цей камінець.

— Ну, а цей іржавий, рихлий камінець, що злипся, наче грудка землі?

— Ні, — усміхнувся Сето, — яка ж це земля? Це залізо.

— Але ж воно зовсім не схоже на залізо.

— І не повинно бути схожим. Руди в природі зовсім не схожі на вироби з них, які ми бачимо в крамницях... Подивись, наприклад, ось на цю грудку глини. Бачиш, блискуча рисочка на ній — ніби слимак проповз і залишив слід. З цієї глини роблять алюміній. А цей камінець, такий матовий, темний? Адже це білий-білий мармур! Він так потемнів од вітру, сонця, морозу, спеки...

Сето був у своїй стихії. Його чорні очі наче горіли вогнем. Він з захопленням показував Арменові одну за одною свої дорогоценні знахідки.

— Глянь! Ти кажеш, що це зовсім не схоже на залізо? Справді, просто іржава земля. Знову тут винне повітря. В книзі пояснюється: «Кисень, який є в повітрі, сполучився з залізом і викликав іржу...» Якщо ми покладемо цю руду в огонь, кисень виділиться, і ми матимемо чисте залізо. Подивись, що я зробив у нас в хліві...

Сето, взявши товариша за руку, повів його в старий хлів, де в одному з кутків було влаштовано щось на зразок горна з приробленим до нього ковальським міхом. На землі біля горна валялися шматки кам'яного вугілля.

Армен застиг від здивування.

Сето навіть спитав товариша, чи цікавить його все це, чи є в нього час слухати його оповідання, розглядати його камінці. Захоплений близькою його серцю справою, він швидко роздмухав міхом во-

гонь і перекидав у ньому кусок іржазої руди. Нарешті, вихопивши кліщами з горна якийсь палаючий, іскрометний твердий шматок, він показав його Арменові:

— Ось тобі й те залізо, яке ти бачив... А знаєш, скільки заліза в наших горах?.. І не тільки заліза. Чого тільки в нас нема! Ось глянь...

В одному з кутків хліва Сето знайшов якийсь камінець і підняв його:

— Знаєш, що це за камінь? Ти б, напевне, покрутив його в руках та й кинув, а з нього можна виплавити не тільки мідь, а й такий сплав, що в сполучі з іншим металом стає тугоплавким...

— Звідки ти це знаєш?

— Звідки?.. З книг знаю. І вчитель багато розповідав на уроках природознавства. Я люблю його слухати!.. Та хіба тільки руди в нас є! Ми ще не знаємо, які скарби є в надрах наших гір!

Сето подивився на Армена з почуттям власної переваги і продовжував далі захоплено:

— За Чанчакаром, трохи вище, є невелике міжгір'я, знаєш? Бачив, там в одному місці пробита земля і біля цієї дірки шлак розкиданий?

— Бачив.

— Дід Асатур каже, що там плавили руду наші предки. Вони вміли виготовляти такі сплави, що об щити, зроблені з них, мечі ворогів кришилились, як сухарі...

Сето помовчав, потім додав:

— Але, правду сказати, мене зараз ці руди цікавлять мало. Там же, на Чанчакарі, я знайшов такі скелі, що подих захопило: базальт, мармур, та який мармур! Білий, як сніг, з рожевими жилками, чорний з жовтими візерунками — ніби квіти розкидані, зелений... Палаці можна будувати з цього каміння!

— Ну й молодчина ж ти, Сето! Як ти багато знаєш!

Сето ніяково посміхнувся:

— Теж скажеш — багато! Ще так багато є речей, яких я не знаю. Ось поглянь на ці камінці. Я так і не зрозумів до цього часу, що це таке. Ну, нічого, товариш Гаспарян мені пояснить. Чекай, я тобі ще щось покажу...

Сето покопався в ящику, знайшов у

ньому невеликий мішечок, на зразок кесета для тютюну, і подав його Арменові:

— Як ти думаєш, що в ньому?

Армен розв'язав мішечок. В ньому було щось подібне до піску, жовтуватого, ніби побляклого.

— Це схоже на махорку, але важке, як метал... Що це може бути?

Очі в Сето засяяли.

— Можеш собі уявити, — сказав він радісно, — золото!.. Справжнє чисте золото! Ще весною його принесла з гір разом з піском наша річка. Але в природі воно не блищить — очевидно, знову винне повітря, а можливо, є якась домішка, точно не знаю. Я виплавив його і ось що зробив. — І, порившись в кутку хліва, Сето дістав безформний кусок золота, який у темряві так заблищав, що Армен одразу зрозумів, що це за метал.

— Блищить, бо після виплавки я його обробив...

— Але цей пісок треба віддати державі, — сказав Армен. — Треба сповістити про знахідку.

— Звичайно, віддам. Я вже сказав товаришеві Гаспаряну і його приятелів. Мені здається, що незліченні багатства є в наших горах! От я й шукаю їх. І надіюсь, що нова радянська техніка прийде й до схилів Далі-Дагу, що скоро береги Севану перетне нова залізниця... У наших горах стільки багатств, що я не можу сидіти спокійно навіть на уроках...

В розумних очах Сето відбилась щаслива посмішка.

Армен задумливо мовчав. Надзвичайне враження справили на нього оповідання Сето. В них було щось свіже, світле. А Сето, розкривши свою таємницю Арменові, тепер стояв перед ним, як учень, що чекає слова вчителя.

Нарешті Армен заговорив:

— Знаєш що, Сето? Все це добре: ти, виявляється, був не тим, за кого ми тебе вважали. Але нічим не можна виправдати ні того, що ти тікав зі школи, ні твоїх інших недобрих, мені зовсім не зрозумілих вчинків... Тепер мені твій шлях зрозумілий — ти будеш геологом. Але, щоб стати справжнім геологом, потрібна освіта. Для цього треба вчитись, учитись... Ми поговоримо з товаришем Акоюном

і з нашими гостями-геологами. Ти поїдеш в Єреван, вступиш до Гірничого інституту. Товариш Гаспарян допоможе тобі... Який ти все-таки цікавий хлопець! — закінчив Армен і радісно й тепло обняв товариша.

— Звичайно, я зроблю так, як ти радиш, — сказав Сето. — Неодмінно зроблю...

Вночі на березі Севану

Нерозлучні друзі Камо й Армен лежали на зеленому березі річки Гіллі і читали. Один з них читав «Повість про справжню людину» Бориса Полевого, другий — оповідання про челюскінську епопею.

— Ну на що ми здатні! — раптом скочив з місця Камо. — На що ми здатні? Тебе я питаю, Армен! Подумай, що зробили вони, а ми не можемо знайти воду!..

Молода кров кипіла в ньому, вимагала незвичайних подвигів. Сила Камо росла, думки ставали ширші, міцніла віра в те, що ніякі перешкоди не зупинять його.

Армен за останній рік став мовчазним. Цей хлопець відзначався поетичною вдачею, лагідним, чуйним серцем. Спокійно світилися його добрі, розумні очі.

— Тут треба не тільки розум, — сказав він, — потрібні й знання. Щоб бути геологом, треба знати структуру, будову гір... Однією силою, наполегливістю нічого не візьмеш.

— Ти знову — терпіння, терпіння!.. Я не можу заспокоїтись, а тобі хоч би що... — хвилювався Камо. — Як ти можеш говорити так спокійно, в той час коли поля нашого колгоспу гинуть без води?

— Знаю, але не гарячись. Треба подумати. А поки що ходімо додому, пізно.

— Я звідси нікуди не піду. Тут так гарно, така прохолода. Чуєш, як тихо хлюпає озеро?

— Що ж, ти тут ночуватимеш?

— Тут таке свіже, чисте повітря! Треба бути дурнем, щоб піти звідси і спати в душній кімнаті. Я вже сказав матері, що не повернуся сьогодні.

І Камо почав обламувати верхівки очеретів, сілячи собі «м'яку постіль».

— Мабуть, я теж залишусь. Дивитимусь на зірку і слухатиму, як шумить очерет, — спокусився Армен.

Хлопчики лягли і знову заглибились у свої книги.

Незабаром сонце закотилося за обрій. Озеро потемніло і, схвильоване вечірнім вітерцем, заклопало в береги. З глибини очеретів знову почувся страшний голос вішапа. В сутінках він здався ще таємничішим і страшнішим.

— Ти кажеш: «Не гарячись». А як не гарячитися, коли ми навіть в тому, що там реве, не можемо розібратися! — з досадою сказав Камо, закриваючи книгу.

Армен не відповів, він дивився на вершини гір, освітлені вечірньою загравою, і про щось думав.

Налетів вітерець, сплутав волосся хлопчиків, зашумів в очеретах, покрив брижами дзеркальну поверхню озера. З м'яким шурхотом набігли на берег дрібні хвилі, тихо зашарудів зрушений ними пісок. Одна за одною прилітали з полів качині зграї, з плескотом сідали на воду в своїх заводях, і, тихо посвистуючи, засинали.

Місяць вплив на небо і загойдався в темному дзеркалі озера. Від води піднялась прохолода і освіжила стомлену спекою землю.

Все в природі окутав глибокий сон. Не спали тільки жаби — дедалі сильнішав їхній концерт в очеретах, та видри шмигали по прибережному піску, залишаючи на ньому сліди своїх широких, мокрих лап.

Хлопчики розмовляли до пізньої ночі, ділились надіями і мріями, що хвилювали їхні юні серця. Нарешті сон здолав і їх...

Ще не світало, коли Армен розплющив очі, розбуджений страшним криком якогось болотяного птаха. Озеро ще мирно дрімало, але вершини гір уже освітілися — ранок підступав до них, повільно спускаючись вниз. Непорушно стояли навколо сплячої красуні — озера, мовчазні велетні-гори, наче чекаючи її пробудження. Прокинувся і Камо, рвучко звівся на ноги і, зробивши кілька різких

рухів руками, глибоко вдихнув свіже вранішнє повітря.

— Ну, пішли? — усміхнувся він до Армена.

Хлопчики йшли до села дорогою, прокладеною серед колгоспних полів, що перерізала вологу смужку землі і тяглася до озера Гілі. Тут раніше були болота. Колгосп осушив їх і посіяв тут пшеницю. Цю землю посуха зачепила мало. Від напоених ранішньою свіжістю посівів ішов такий чудовий запах, такими ніжними, ласкавими голосами переключалися перепілки, що Арменові все навколо здавалося якимсь солодким сном.

Грізний оклик зупинив хлопчиків біля села:

— Гей, хто там? Стій!

Ледве помітна в ранковому тумані людина націлилася в них з рушниці.

— Це ми, дідусю, свої...

— Звідки ви, синки, так рано?

— Спали на березі озера.

— Ех, а хороше на березі поспати! — не без заздрощів сказав старий. — Замолоду я часто спав там. — Він набив люльку і повагом продовжував: — Лежу, дивлюсь на небо, на зірки, до голосу землі прислухаюся. Ось і озеро дихає. Коли йому радісно, воно сміється, як молада дівчина, а в дощ і в бурю злиться, бурхає, бризкає піною... А вітер, а скелі, а очерет?.. Ти не чув, Камо, як стогнуть і плачуть очерети, коли в осінню негоду їх тріпає вітер? Наче пташенята-сироти...

Хлопчики слухали мовчки: дід Асатур дуже любив природу і зараз був у своїй стихії.

— Так, все живе, — продовжував дід розсудливо. — Навіть Далі-Даг. Хіба він не скаженіє на сто років раз, не рветься, як пес на прив'язі, дихає вогнем і плюється лавою?.. А он ті дерева, листя, трави, квіти, хіба ти не бачиш, як хиріють, в'януть вони, коли немає води, і гинуть?

Старий замовк і взяв у рот свою стареньку люльку. Все своє життя, він провів серед природи і поклонявся їй. Думки діда здавались Камо, звичайно, дивними, але він не дивувався. Дід відзначався тим, що знав чудово природу рідної країни. Природу він знав, як свої п'ять пальців, а за це Камо прощав йому все.

Досить було дідові подивитися ввечері на небо, і він міг безпомилково сказати, буде завтра дощ чи ні. Він знав життя і поведінку диких тварин краще, ніж Григор— характер телят. Зірки правили йому за годинник, по вітру він міг розгадати, який буде врожай. І чого-чого тільки не знав дід Асатур!

— Дідусю, звідки ж нам добути воду для полів? — раптом запитав Камо. Було видно, що філософські роздуми діда він слухав неувважно, його думки пололила вода.

— Звідки... А коли я скажу звідки, принесеш?

— Принесу.

— Чи ж зможеш ти, наприклад, через Далі-Даг пробити тунель довжиною в десять кілометрів?

— Тунель? Для чого?

— А щоб воду з вершини гори провести в село.

— А хіба на вершині Далі-Дагу є вода?

— Аякже... Звичайно, є... Там є дуже красиве озеро. Але дістатися до нього нелегко, дуже високо. В серпні там ще сніг лежить. Холод там великий. Літом добираються до нього тільки олені та гірські барани.

— Як, і олені, і барани? — стрепенувся Камо.

— А чому ти дивуєшся?

Камо замислився.

— Дідусю, — спитав Армен, — чому ж ти нам не сказав, що там є вода на самій вершині? Ану, ходімо розкажемо про це озеро товаришу Ашоту.

Взявши попід руки діда, хлопчики повели його в село. Геологи ще спали.

Прихід таких ранніх відвідувачів насторожив Ашота Гаспаряна.

— Що сталося? — зірвався він з постелі.

— Воду знайшли, але дуже далеко — на вершині гори, — сказав Камо.

— Ну, дідусю, розкажи нам про цю воду з усіма подробицями, — попросив геолог.

— А що мені казати, синку? — ласкаво глянув дід на Ашота. — Далеко воно, те озеро, майже на вершині Далі-Дагу. В хмарах загубилось, холодно там. А які

там квіти! Краси невимовної... Коли мій покійний кум Мукел був пастухом, погнав він якість овець на вершину Далі-Дагу, до цього озера. «Нехай, — каже, — цієї безсмертної травички покуштують, живої води поп'ють — довше житимуть». Воду в цьому озері діди наші «живою водою» називали. Казали, ніби життя прибуде, якщо нап'єшся... Ну, пригнав він овець, а вони, неспокійні, розбрелися по всьому лузі — ніяк не збере... Розсердився на них кум Мукел. Узяв свою дубову палицю та як кине на них. А палиця в нього важка була, кизилова, з залізним кінцем. Попала вона не в овець, а в озеро і потонула. Шкода стало кумові Мукелу своєї палиці, та що вдієш... А через кілька днів приносить раптом її сусід Акоп. «Акоп, — каже кум Мукел, — де ти її знайшов?» І що ж, ви думаєте, відповів Акоп? «На озері Гіллі, — каже, — знайшов». — «Як же це так?» — «Та так: впіймав у озері».

Геолог замислився.

— Це казка... Палиця під землею такого шляху не зробить. Десь застряла б. Але тут щось є, треба розслідувати. Знаєш що, дідусю, давай підемо на гору, можливо, ми й відкриємо таємницю твого кам'яного вішапа, — сказав він і почав одягатись.

— Ех, синку, — зітхнув дід, — скільки разів у минулі роки страждали ми від посухи, скільки разів вигорали поля і народ помирав з голоду, а хто міг — тікав звідси! А ми самі хіба не шукали виходу? Шукали, та не знайшли...

— То було раніш, а ми, можливо, знайдемо, — запально промовив Камо.

— Ну, що ж, — погодився дід, — ходімо, хоч не буде з цього пуття. Зате я вам покажу гірських баранів. Мало того, що ви про них в книжках читали, своїми очима треба поглянути. Тоді у вас в голові дещо й залишиться. Ну, ходімо! — і старий мисливець підвівся з місця.

День пишно розгорявся.

Біля ферми хлопчики зустріли Сето. Він покійно і охоче виконував розпорядження Асмик — носив на плечах із складу корм для пташенят, чистив приміщення ферми і взагалі робив усе, що наказувала Асмик.

Григор, зазираючи з-за огорожі, жартував з Асмик:

— Плюнь ти на цих паршивих курчат. Хіба не краще бджіл розводити? Прийди на мою ферму — побачиш, який у мене мед чистий.

— Відійди від огорожі, не дратуй Асмик, бо й другу ногу тобі переламаю! — кричав на Григора Сето, точнісінько так, як недавно дід Асатур кричав на нього.

— Сето, адже ти син рибалки? — спитав його Камо.

— Так, а що?

— Тому й питаю. Адже ти добре вмієш плавати і пірнати?

— Зі мною риби не зрівнятися, — похвалився Сето. — Ти ж бачив, навіщо питаєш?

Камо поклав йому руку на плече.

— Тоді іди додому, візьми харчів, личаки надінь, бо на гору підемо.

Сето радісний побіг додому.

— Почекайте з півгодини, у мене є одна серйозна справа, — сказав Армен і теж побіг.

Розшукавши голову колгоспу Баграта, він довго з ним розмовляв. Про що — невідомо. Проте внаслідок цієї розмови рахівник Месроп дістав розпорядження, яке викликало в нього велике незадоволення:

— А як же оформити? Рахівник повинен знати, для якої мети випикується те чи інше зі складу.

Цього разу Месроп мав рацію. Та Армен знав, що, навіть діставши необхідне роз'яснення, рахівник буде заперечувати — так не любила ця людина юних новаторів...

— Про мету ти дізнаєшся потім. Учений наш не хоче відкривати своєї таємниці, — сказав голова, посміхаючись. — Я гадаю, що наші юні натуралісти заслуговують на довіря настільки, що ми можемо відпустити їм п'ятнадцять літрів гасу, поки що не питаючи, для чого це їм треба.

На складі Арменові видали п'ять скляних трилітрових бутлів з гасом.

Переливши гас у свої бутлі і старанно їх закупоривши, Армен повернувся до товаришів.

— Нехай кожний з вас візьме дома

по одному старому мішку і прийде до колгоспного складу, — наказав він і побіг до Арама Акопяна.

Хлопці чекали Армена з мішками, здивовано переглядаючись.

— Ну, чого ви дивуетесь? Хіба не зрозуміло? Баграта на дорогу харчів нам відпускає! — зрадив Григор. — Ми ж в експедицію вирушаємо. — І разом з усіма поспішив до колгоспного складу.

Та яке було його здивування, коли там йому в мішок поклали не харчі, а великий бутель з гасом!

— Що це за жарти? — він готовий був розсердитись.

— Дозволь і нам пожартувати, — засміявся Армен, який встиг повернутися. — Ну, беріть кожний свою частку, чого стали!.. Для чого беремо? Поки що нічого не скажу, дізнаєтесь потім.

— Вчена людина без розуму нічого не робить, — допоміг Арменові дід. Він теж узяв бутель з гасом і поклав у свій кошук.

«Дуже цікаво, що вигадав Армен?» — намагалась розгадати загадку Асмик.

Взявши на плечі мішки з дивним вантажем, хлопці вирушили в похід. Разом з ними пішли молоді геологи Ашот і Сурен.

У кратері вулкана

З труднощами видираючись на гору, піднімались наші мандрівники на вершину Далі-Дагу. Стежечки були вузькі і майже непрохідні. Спека знесилювала. Гаряче повітря обпалювало обличчя.

Асмик, яка на початку шляху, немов коза, перестрибувала з каменя на камінь, тепер ішла, важко дихаючи і часто зупиняючись. Арменові теж було нелегко, але він боявся, що його втому помітить Асмик, і намагався не відставати. Григор ішов, ні на хвилину не замовкаючи і розважаючи жартами своїх товаришів.

Впевненими кроками мисливця, не поспішаючи, але й не уповільнюючи кроку, йшов дід Асатур. Хоча останнім часом він помітно постарів, все ж намагався підбадьорювати молодь.

— Ну, любі мої, набавте кроку! Недалеко, зовсім недалеко залишилися.

Невтомним почував себе тільки Камо. Інколи, щоб здивувати товаришів, він, як молодий олень, з розгону виплигував на якусь вершину і гордо дивився вниз на відсталих товаришів. Обличчя хлопчика палало від гірського повітря, очі горіли від захоплення і, можливо, від думки, що він і його товариші затіяли справу, повну таємничості й пригод.

Міцний, як Камо, і ще витриваліший новий їхній товариш — Сето. Він був у своїй стихії. Худорлявий, мускулястий, легкий, він без зусиль переборював важкопрохідні гірські стежки. Вся його увага була зосереджена на скелях. Він весь час відламував чи піднімав якісь камінці і потай ховав їх у свою сумку. З хлопцями Сето майже не розмовляв і намагався бути ближче до геологів, уважно прислухаючись до їхніх розмов, приглядаючись до того, що вони роблять. Дивлячись на нього, товариші тільки посміхалися — тепер вони знали його таємницю.

Поступово Сето почав відставати і плівся вже позаду всіх: дуже важкі стали набиті камінням сумка й кишені... Нарешті він висипав усі камінці в куточку під скелю. «Візьму їх, повертаючись назад», подумав він і, легко підстрибуючи, побіг услід за товаришами.

А ось і вершина гори.

— Ох, і місця ж тут! — вигукнув Камо.

Справді, те, що вони побачили, було разючою протилежністю кам'янистим, випаленим сонцем південним схилам Далі-Дагу.

В рамці смарагдових, вкритих весняними квітами гірських луків лежало невимовно красиве озеро. Воно було таким світлим, таким прозорим, що можна було побачити кожен піщинку на дні. Вище, на зубчастих гребенях гори, ще лежав сніг. Він танув і співучими струмочками збігав у озеро.

— Ах, як гарно! — вирвалось у Асмик. — І кози! Камо, глянь — дикі кози!

На протилежному березі озера, прямуючи до вкритих снігом гребенів, швидко бігли довгоногі, стрункі, з білими спи-

нами тварини. На мить вони зупинилися, прислухались і зникли за камінням. Лише ватажок отари, з величезними спіральними рогами, зупинився на гребені і, витягнувши шию, стежив за рухом незнайомих двоногих істот.

— Це не кози, доню, — сказав дід, — це гірські барани. Перешкодили ми їм, води не дали напитись.

— Дикі барани зовсім не схожі на наших свійських, вони швидше скидаються на джейранів, — втрутився Армен. — Це муфлони. Я читав про них!

Молоді геологи стояли трохи далі і робили якісь записи в зошитах.

— Цілком зрозуміло, раніше це озеро було кратером вулкана, — сказав нарешті Ашот Гаспарян, підходячи до хлопців. — Гляньте на його форму — справжня воронка. Коли вулкан погас, кратер покрився лавою, утворилась чаша. Весною сніг танув, вода стікала в цю чашу, і от вона стала озером. Яке ж воно красиве! Який геніальний художник чи поет зуміє передати його чарівність!.. А твої, Армене, передбачення вірні. Я, як геолог, схвалюю твій план. Дій! Із форми озера, характеру кратера ми вже зробили певні висновки. Так воно і буде.

«Що ж це за таємниця?» згоряла від цікавості Асмик.

А хлопці прислухались до загадкової розмови між справжніми вченими і своїм товаришем, і Армен у їхніх очах, здавалося, ріс, вищав.

— Може, спустимось до озера? — сказав Камо, щоб перебити цю неприємну для нього розмову між Арменом і геологом.

— А найкраще, мабуть, залишити наші речі тут і піднятися на оту вершину. Побачимо, які там місця, — запропонував Армен.

Всі погодилися.

«Кавказ підо мною...»

Невимовно красивий краєвид відкривався зі схилів Далі-Дагу, звернутих на північ. Це був зовсім новий, незнайомий дітям до цього часу світ високих, вкритих густими лісами вершин і міжгір'їв.

Незліченні відроги Мало́го Кавказького хребта спускалися паралельними рядами в долину річки Кури і там обривалися. На самому кордоні Ірану, біля річки Аракс, де закінчується Малий Кавказ, високі гори знову сходилися, стикалися, нагромаджувалися одна на одну, росли, немов намагалися дотягнутись до неба, і знову розходились плутаним лабіринтом хвилястих кряжів. Дрімучий, неза́йманий ліс вкривав схили і підніжжя гір, залишаючи відкритими тільки їхні вершини. Але й вони не були голі — їх вкривали соковиті гірські луки з яскравосмагдовою травою і різнобарвними квітами. То тут, то там, в глибині лісових хащ, високо над деревами підносились поодинокі скелі, також зелені. Повзуча поросль прикривала їх, знайшовши притулок між камінням.

Прозоре, чисте повітря давало можливість бачити звідси майже все Закавказзя.

Пишний зелений світ розстелявся перед дітьми: срібні стрічки річок, родючі долини, незліченні міста і селища в смагдовій рамці садів і полів. В лісному міжгір'ї довгою хвилястою струминкою вився димок: це йшов поїзд. Піднімаючись на Вірменське нагір'я, він повинен був пробігти численними пробитими в скелях тунелями. Далеко-далеко попереду, на обрії, схожі на муллів у білосніжних чалмах, стояли гори, вкутані хмарами.

На півночі велетенською стіною підносились хребти Великого Кавказу з його вершинами, що губилися в хмарах. На сході темною рисою — хмарами в блакиті неба — тягнулись до Каспійського моря пасма гір, зарослих лісами. На півдні вишикувались рядком іранські Кара-Дагські кряжі, на південному заході — похмурі турецькі хребти. На заході високо в небо піднеслися величезні вершини Грузії, вічно зелені, вічно молоді, вічно радісні, як і мешканці їхнього підніжжя... Майже поруч з Далі-Дагом диміли вкриті фіолетовою фатою гори Казаху.

Силуетами фантастичних храмів, замків, веж вимальовувались кам'яністі гребені гір на світлому тлі небосхилу.

Всюди, куди не кинеш оком, — погаслі вулкани, кряжі, хребти, лабіринти

міжгір'їв і тіснин. Наче весь край тут був складений з фантастичних громад і глибоких ущелин.

Внизу, в міжгір'ях, раптово виникли якісь білі клубки, схожі на хмари. Вони росли, більшали, важко піднімались угору... Піднялись, розпливлися, сповнили міжгір'я молочнобілим густим туманом. Лише де-не-де вершки гір височіли з нього островами на морі...

На такій вершині-острові, над білим морем туману, стояли й наші юні герої. Вони мовчали, не знаходячи слів, щоб висловити своє захоплення. Та якими словами можна описати чарівний гірський світ Кавказу, що з такою незвичайною силою приваблював до себе Пушкіна, Лермонтова, Горького...

З вершин повів вітер і схвилював молочне море туману. Воно піднялось і почало спадати, один за одним з'являлись на поверхні хребти, скелі, зелені горби, які недавно були вкутані туманом.

Дедалі нижче й нижче спускався і рідшав туман. Ось він досяг берегів Кури і, розвіявшись, поплив, відкриваючи поросле пишною зеленню Казахське міжгір'я з річкою Акстафою, що його петинає.

— А що це за гора? — спитав Армен, показуючи на блискучу на півночі срібну вершину. — Така висока — вище за хмари. По-моєму, це Ельбрус... Зараз перевірю по карті.

— Або Казбек.

— Можливо, й Казбек... — Армен розгорнув невелику карту і намагався визначити розташування гір. — Ні, це Ельбрус. Шосейною дорогою приблизно вісімсот кілометрів звідси. А де ж гора Двал, дідусю? — звернувся він до старого.

— Он вона, та гора, а на ній руді смуги Бачите, покручені. Це дорога в Степанаван з її поворотами.

Приклавши долоню дашком до лоба, дід уважно розглядав одну із численних гір, які скупчились на північному заході.

— Дорога в Степанаван? Колишній Джелал-огли? Адже цією дорогою сто двадцять років тому проїжджав Пушкін, — замріяно сказав Армен.

— Невже та сама? — спитала Асмик.

У неї загорілися очі.—Я ж читала про це. Чи не на цій дорозі він зустрів гарбу з тілом Грибоедова?

— Еге ж, на цій... Там, на вершині, є джерело, біля якого Пушкін зупинявся і пив воду. При Радянській владі над джерелом збудували пам'ятник. Молодий скульптор зобразив на камені Пушкіна, що їде верхи в Арзрум,— сказав Ашот Гаспарян.

Армен мрійно дивився на далеку гору, на дорогу, освячену кроками Пушкіна; що ходив по ній, і раптом з почуттям продекламував:

Кавказ підо мною. Один в вишині,
Стою на краю снігової стрімнини.
Орел, із далекої знявшись вершини,
Ширя непорушно зі мною врівні...

Ніби зачаровані, слухали його товариші. Слухав і Сето, і очі його світилися лагідним, добрим і сумним блиском.

Довго так стояли діти, милуючись цим новим для них, прекрасним світом.

Першим опам'ятався Камо.

— Пізно, ходімо,— підгонив він товаришів.

Вони повернулися, взяли свої мішки і, переплигуючи з каменя на камінь, спустились до озера. Сіли на зелену траву.

Геологи залишилися на вершині. Їх цікавила будова цих гір.

Зелені луки, що оточували озеро, були, як здавалося, вкриті пишними, барвистими східними килимами: так багато на них було квітів.

Сидячи на березі, діти милувались дикими качками, які плескалися в водах озера. Ніким нелякані, вони ніби не помічали присутності людей. Армен, замріяний, сидів над аркушем паперу і зосереджено гриз олівець.

Загадка гірського озера

— Хлопці! — гукнув Камо, входячи в роль командира.—Ми, тобто юні натуралісти села Лчаван, за участю старого натураліста діда Асатура і наукових працівників Академії наук, вирушили в похід для того, щоб дослідити це озеро і вста-

новити, чи нема зв'язку між ним і озером Гіллі. Наші геологи сповістили мені, як вашому керівникові, про наслідки геологічних досліджень цього озера. Вони гадають, що вода озера просочується через дно. Чи не так, товаришу Ашот?

— Безумовно. Дно озера утворене з вулканічної лави, та й взагалі вся ця гора вулканічного походження. Тому вона пориста, і вода легко може проникати в її надра.

— Крім того,—продовжував Камо,—ми знаємо, що на дні Гіллі є джерела, багатводні, як ріки. Ми знаємо, що на схилах цієї гори було «Велике джерело». Пам'ятаєте, про нього сказано в написі, зробленому в глечуку. Ми також чули, що палиця кума Мукела впала в озеро, а впливла в Гіллі. Можна, отже, думати, що вода стікає звідси вниз, проходячи під схилами гір, під нашими полями... Тому нам треба негайно розпочати роботу!

Він змовк і замислився. Добре сказано — «розпочати роботу»! Але як розпочати? З чого почати?.. Камо цього ще не знав.

— Треба вивчити дно озера,— пошепки підказав йому геолог.

— Так...—зрадів Камо.—так. Отже, роздягайтеся. Приступаємо до вивчення dna озера.

— Кинь, хто полізе в таке холодне озеро! — заперечив Григор.— Де це озеро, а де Гіллі?.. Вигадав...

— Нічого не вигадав, — втрутився Армен.— Ви тільки подивіться, скільки води прибуває в це озеро. Раз, два, три, чотири... З чотирьох річок вода, крім тієї, що дають доші. А сніг?.. Адже весь сніг, який збирається на вершинах, тоне і теж збігає в озеро.

— Справді!—сказав Камо.—Скільки води, а не помітно, щоб рівень озера підвищився. Та воно б і не вмістило її...

— Може, випаровується? — припустила Асмик.

— Ні, тут холодно, великого випарування не може бути,— заперечливо похитав головою Ашот Гаспарян.— Тут, звичайно, є десь отвір, куди витікає вода, бо інакше кратер наповнився б водою настільки, що вона переливалася б через

край. Адже з усіх озер Вірменії витікають ріки і річки: і з нашого Севану і з озера на вершині Алагезу, і з озера Айгер-Лич, і з озера Арпа, і з озера Ганли-Гел на вершині Ахмахану, і з озера гори Капуджух. Ці озера ми бачили на власні очі. Всі вони — проточні. В природі є певна закономірність. Якщо це озеро не проточне, значить, закономірність якимось чином порушена. І нам треба з'ясувати: чому?

Дід Асатур не брав участі в цій розмові. Не відводячи очей, дивився він на гребінь гори, де нещодавно стояли гірські барани. Старий мисливець знав, що вони пришлють розвідника, який стежитиме за всіма рухами підозрілих двоногих. Для баранів це було важливим питанням: від того, як воно буде розв'язане, залежало, залишаться вони на цих скелях чи ні...

— Ну, ви подумайте, як дізнатися, що робиться на дні озера, а ми продовжимо наші розшуки, — закінчив Ашот Гаспарян, звертаючись до хлопців.

І геологи пішли до каміння, що виділося біля протилежної вершини.

— Я хочу, щоб ми відігравали тут тільки роль консультантів, — сказав Ашот Гаспарян своєму товаришеві. — Пам'ятаєш, про що ми говорили в день свого приїзду з Арамом Акопяном. Ти бачиш, що я весь час намагаюсь триматися збоку. Нехай ініціатива залишається в руках хлопців: вони почали цю справу, їм повинна належати і слава. Ми втручатимемося лише в крайніх випадках, якщо вони робитимуть будь-які помилки.

— Ти маєш рацію. Вони на вірному шляху і тепер зроблять все самі... А ось каміння, викинуте вулканом. Ану вдар молотком, побачимо...

І геологи приступили до своєї роботи.

А на березі озера Камо квапив хлопців:

— Ану, доведи, Сето, що ти син рибалки. Асмик, сховайся за каміння. Ми будемо роздягатися.

Сето перший кинувся в озеро. Він, справді, плавав і пірнав, як риба. За Сето квапливо пороздягалися й інші хлопці.

Ніжні форелі злякано метнулись і поспішно сховалися.

Вода в озері була така холодна, що хлопці, сині, тремтячі, зразу ж вискочили на берег і полягали на сонці, в травичці.

Зігрівшись, вони знову влізли в воду, і Сето спробував допливти до середини озера.

Повернувшись, він схвилювано сповістив:

— Хлопці, там, на середині, вода колами йде... Подивіться!..

Хлопці придивилися. Дійсно, в центрі озера вода вирувала і пінилася.

— Покличемо вчених... Товаришу Гаспарян! — крикнув Камо і помахав рукою. — Погляньте на середину озера!

Геологи підійшли, подивилися на озеро, потім Ашот Гаспарян щось сказав товаришеві, і той схвально закивав головою.

— У дні озера, — сказав Ашот Гаспарян хлопцям, — є дірка. Вода витікає через неї в надра гори. Молодці, хлопці, ви зробили важливе відкриття!

Армен задоволено посміхнувся, — так, наче він давно про це знав, ще в селі.

— Але від чого ж ці кола? — спитав Григор.

— А налий води у посудину з діркою і подивись — піде вода колами чи ні, коли почне витікати, — відповів Сето, легенько стукнувши Григора по голові.

— Що ж робити? Треба ж дізнатися... Вся надія на тебе, Сето, — сказав Камо.

Сето запалився. Коли вся надія на нього, він готовий навіть у пекло полізти. Та ще й на очах у Асмик!

І він рішуче кинувся у воду.

— І я попливу туди, — звернувся до свого товариша Ашот Гаспарян і почав роздягатися. — Як не подивитись зблизька на таку важливу знахідку!

Допливши до місця, де вирувала вода, Сето пірнув. Вир закрутив його, стиснув і стрімголов поніс униз до вузької щілини на дні озера. Сето рвонувся, але течія води була така сильна, що він не міг з нею впоратись. З страшною силою потік штовхав хлопця вниз, втягаючи його ноги в щілину на дні озера. Стрімким потоком рвалася вода між ногами

Сето, бурхливим каскадом падала в отвір на дні озера і зникала кудись в глибині гори...

Хлопці побачили, що водяні кола поширшали. Почали надиматися і лопатись великі водяні бульбашки.

— Сето тоне! — схвильовано вигукнув Камо і, кинувшись у воду, поплив рятувати товариша.

І тоді всі побачили, як пірнув Ашот Гаспарян. Пірнувши, геолог побачив Сето просто перед собою. Хлопчик стояв всередині водяного потоку, що стовпом ішов всередину гори. Геолог зрозумів, що на плечі Сето звалився важкий тягар води і що винести хлопця на поверхню не можна... Хіба що виштовхнути з водяного стовпа, але вбік — у «мертвий простір»? Ашот Гаспарян схопив Сето за руку і сильно потягнув до себе. Тут підоспів Камо, і вони разом витягли його на берег.

— Хлопці, там унизу річка. справжня підводна річка... — важко переводячи дух, розповідав Сето. — Якби була ширша дірка, вода затигла б мене всередину гори...

— Ти навмисне повинен був би дати воді занести себе... Цікаво, де б ти виплив? В Севані чи ще десь? — серйозним тоном сказав Грикор. — Чого ти? Хіба це не мета нашої експедиції? Ти приніс би жертву нашій науці, зате ми б знали, куди тече вода...

— Для цього є кращий засіб, — посміхнувся Ашот Гаспарян, підморгуючи Арменові.

Хлопці вдягалися. Підійшли Асмик і дід Асатур.

— Так, але куди ж все-таки тече вода? — розгублено запитував Камо.

— Невідомо куди! — розвів руками Грикор.

— Про це дізнатися важко.

— А для чого ми гас принесли? Ви хоч би раз про це подумали? — спокійно посміхаючись, запитав Армен.

— А й справді! Тепер зрозуміло, зрозуміло! — скрикнула Асмик. — Цікаво! Значить, ви налетіте гас у цей отвір?.. — вона з повагою дивилась на геолога і Армена: розумний вони вигадали спосіб!

— Наллемо ми тут, а ось де вийде цей гас — питання важливе, — сказав Ар-

мен. — На Гіллі буде стежити за водою піонерська ланка. Вони будуть стежити за озером і, якщо на ньому з'являться плями гасу, сповістять нас. З ними буде сам Арам Акоюян, за планом якого ми робимо це.

— А мені здається, що він не втручається в цю справу.

— Це тобі тільки так здається.

— Сето, як би це нам розбити бутлі біля того підводного отвору, що ти знайшов? — спитав Камо.

— П'ять бутлів? Отже, п'ять разів пірнути і п'ять разів випливати? Та ще й розбити бутлі?.. Ні, це неможливо. Ти бачив, Камо, мене ледве витягли першого разу...

— Цікаво, який вони знайдуть вихід? Помовчимо... Надзвичайно допитливий розум у цих хлопців! — прошепотів на вухо товаришеві Ашот Гаспарян і любовно глянув на серйозні обличчя хлопців.

— Це вірно... — задумливо відповів Армен. — До того ж, якщо розбивати бутлі по одному, гас розіллється. Нам треба вилити весь гас зразу у підводну щілину, тільки тоді й буде толк... От якби одна велика посудина була, хоч би глечик для води чи балон літрів на п'ятнадцять...

— Глечик для води? — підвів голову дід Асатур. — Глечик дістати легко. Його можна попросити в кочовищі азербайджанців. Це на тому боці гори, в напрямку Казаху, зовсім недалеко від нас. Попросіть від мого імені, вони мене добре знають...

Піти за глечиком зібрався Камо, але Сето випередив його.

— Я ж сказав, що мушу свій гріх перед Асмик загладити! — запротестував він і, як був напіводягнений, побіг до наметів азербайджанців.

Коли Сето зник, Камо, обернувшись до товаришів, сказав:

— Який став Сето!..

— Це твоя заслуга, Камо. — посміхнувся Армен. — Ти правильну повів з ним політику.

— За твоїм методом, — засміявся Камо.

— А я просто здивувалась, як Камо, ну, прямо-таки за одну мить, обеззброїв

цього злюку, шибеника. Невже ти такий сильний, Камо? — спитала Асмiк, лукаво на нього поглядаючи.

Несподіваний комплімент збентежив Камо.

— Н-не знаю... — пробурмотів він.

— Ну, як би там не було, ти заслуговуєш на подарунок. Зараз буде готовий... — І Асмiк, зіскочивши з місця, почала зривати квіти.

В цей час геологи підходили до урвища навпроти озера. Воно починалося на одній з вершин і спускалося до підніжжя її.

— Мені здається, — сказав Ашот Гаспарян, — що з того, як збудована ця гора, ми можемо дізнатися, куди повинна текти вода: чи по той її бік — до Қазаху, чи по цей — до Севану.

— Звичайно, можемо... І, правду кажучи, не з'ясувавши цього, ми не маємо права марно мучити хлопців, — сказав його товариш.

— Зрозуміло, що коли вода тече в бік Қазаху, то вливати гас в отвір немає рації, тим більше, що для цього треба пірнати на дно озера.

Позаду них почувся веселий сміх Асмiк.

— Глянь, Армене, — казала вона, зриваючи квітку за квіткою, — які вони красиві та запашилі..

Нарвавши квітів, Асмiк сплела з них вінок і жартома наділа його на голову Камо.

— За виправлення Сето... за врятування моєї ферми... — перераховувала вона заслуги Камо. — Але в мого поета серце на шматки розривається, — обернулася вона до Армена. — Стривай, зараз і для тебе сплету.

Асмiк сплела ще один вінок і наділа його на голову Арменові.

— Ой як же ти покращав, Армене, хоча... ти завжди був гарненьким, — жартувала дівчинка.

В цей день Асмiк була на диво балакучою.

— А Грикор?.. Бідний мій братік-пастушок!.. Почекай, тобі я нарву нарцисів. Від твоїх жартів віє запахом нарцисів. На! Ось тобі мій подарунок. Але якщо ти не будеш лікувати ногу, як ти

обіцяв, я тебе перестану любити. А ти що, мій любий дідусю, як дитина, засмутився?.. На цей букет тобі. Бачиш, які в тебе гарні онуки?

Дід поцілував Асмiк у голову і зітхнув. Місця, де він блукав у свої молоді літа, розбудили, можливо, у дідуса хвилюючі спогади, і, дивлячись на озеро, він заспівав. Це була якась східна, сповнена суму пісня. І дідусь заспівав її так гарно, що діти розчулились.

— Ех, Далі-Даг, Далі-Даг!.. Скільки, скільки таких, як ми, приходили до тебе, дихали пахощами твоїх чудових квітів і зникали... Ніхто не знає, звідки приходять люди, куди зникають, людині незрозумілі таємниці природи...

Старий підвівся. Він був глибоко схвильований:

— Ну, піду, хлоп'ята, на полювання. Далі-Дагу я більше не побачу, це востаннє... Піду подивлюсь, чи зіркі ще мої очі!..

Дід Асатур, тихо покректуючи, піднявся на найближчий гребінь скелі.

Він довго стояв тут, пильно вдивляючись у далечінь.

По той бік гребеня, у глибокій лощині, мирно паслося кілька баранів.

Дід звів рушницю. Ватажок побачив його, тривожно пирхнув, і барани, роблячи величезні стрибки, стрімко помчали вниз по крем'янистій горі

Пролунав гучний постріл. Задзижчала куля, і красивий муфлон, впавши на голову, перекинувся і покотився по схилу, залишаючи на снігу плями крові.

Швидко старий мисливець з рушницею в руках знову з'явився на гребені. Він прикрив очі долонею і довго-довго дивився на Севан, на чудові гори, а потім знову заспівав. Це була пісня його юнацтва — «Пісня пастуха». Співав він сумно, усім своїм схвильованим серцем промовляв «прошай» улюбленим горам...

Убитий дідом баран був великий і важкий. Камо з Грикором, упрягшись в роги, ледве притягли його тушу до берега озера Блискуча. Темна з рудим полиском шкура тварини, в міру того, як холонуло тіло, дедалі тьмяніла

— Такий красень! Невже не жалко

було вбивати? — засмвчено говорила Асмiк.

Армен мовчав, але й він, напевно, був зажурений.

— Жаль то жаль,— сказав старий,— та навіть і для науки інколи доводиться проливати кров. Днями голова мисливської спілки говорить мені: «Діду Асатур, зоологічному інституту потрібний дикий баран... Хочуть вивчити його шлунок, легені, печінку». Не знаю, нащо це їм— може, довідатись, чи нема яких хвороб? Отже, й надішлемо їм нутроші, хай розглядають, а м'ясо з'їмо. Добре, що під мою кулю самець потрапив: самця вбити не гріх.

— Дідусю, а навіщо йому такі величезні роги? — запитав Грикор, ледве піднімаючи з землі гігантські вузлуваті роги барана.— І що це за обідки у нього на рогах?

— Роги барану потрібні для того, щоб і захищатись, і нападати. В боротьбі переможець той, у кого голова і роги міцні, а сам він молодий і сильний... А кожний обідок на рогах — рік життя. Я вже говорив вам про це.

— Виходить, йому вісім років?— підрахував Грикор.— Ого, коли б він прожив двадцять років, роги б вирости метрів зо два...

— Ні, вони так довго не живуть. У вісім років баран уже старий. Вони живуть років дванадцять-тринадцять, не більше. А коли старіють, як оце я, і стають слабкими, отстають від отари і десь в горах спокійно вмирають, далі від злих очей...

В той час, як дід Асатур білував барана, прибіг, задихавшись, Сето з великим глиняним глечиком на плечах. Довідавшись, що Сето з села Лчаван, азербайджанські кочівники з охотою задовольнили його прохання.

З пекучої прикуринської рівнини колгоспники-азербайджанці шоліта приходять до вірменських гір і зустрічають тут сердечний прийом.

З особливою пошаною ставились азербайджанці до старого мисливця.

— Мене ти назвав їм? — запитав дід Асатур.

— Звичайно, назвав.

— Що ж вони сказали?

— Сказали, що для кірва¹ Асатура вони життя свого не пошкодують, — відповів Сето і, підморгнувши товаришам, додав: — Вони хотіли і баранця тобі прислати, та куди ж мені було і глечика, і барана тягнути...

Дід гордо підвів голову.

— Чи не казав я, що мені вони ні в чому не відмовлять?.. Я бувало заб'ю оленя і притягну до них. Зберуться азербайджанці біля вогнища, навкруги в горах пахне шашликом... Ох, де ти, моя молодість!..

— Ну й звірі! — ахнув Сето, побачивши барана. — Дідусю, ти забив?

Не менш, ніж Сето, були здивовані й молоді геологи, що повернулися з своєї «наукової експедиції».

— Цей вид дикого барана зветься в науці вірменський муфлон, — сказав Ашот Гаспарян. — Він водиться лише у Вірменії та інколи зустрічається в північному Ірані і в Туреччині.

— Ну, які ж наслідки вашого дослідження? — спитав геологів Армен. — Барто ризикувати чи ні? Чи вода йде в Казах?

— Якщо брати до уваги будову гори, то вода озера повинна стікати в Севан. Ризикувати варто, — відповів Ашот Гаспарян. — Але, — додав він, — щоб уникнути нещасливого випадку, треба добре продумати, як вилити гас в озеро.

— Нічого, виллемо! — нетерпляче вигукнув Камо. Він не любив довго роздумувати.

— З водою жартувати не можна, внуче, — застеріг дід Асатур. — Почекайте, хлоп'ята, трохи, я вам такого помічника дам, що все обійдеться добре, — сказав він і попрямував до гайку біля підніжжя однієї з гір.

— По-моєму, якщо ми шашлику наїмося, та вволю, нам ніяка вода не може бути страшною — серйозно виголосив свою думку Грикор і підвівся на ноги. — Я зараз збігаю на узлісся, наберу трошки хмизу.

— Назад! — сердито крикнув Камо

¹ Кірва — друг (азербайдж.).

вслід дідові і Грикору. — Хто вам дозволив іти?..

— Не поспішай, Камо, — спокійно зупинив його Ашот Гаспарян. — Хай старий покаже, що він хоче зробити. З водою треба бути обережним. Ти вже забув, що Сето мало не втопився?

А Грикора вже і сліду не було. Але не минуло й двадцяти хвилин, як він з'явився знову на вершині гребеня з великою в'язкою хмизу на плечах. Такої спритності від нього ніхто не чекав.

Грикор кулею скотився з пагорка і, шукаючи, підбіг до товаришів.

— Швидше розпалюйте вогнище, поки я не очманів з голоду! — сміючись, кричав він.

Хлопці швидко розклали вогнище, нарізали і понатикали на шпички, зроблені з гілок, принесених Грикором, найсмачніші шматочки м'яса. Коли трохи згодом із-за того ж самого горба вийшов дід Асатур, несучи колоду, його мисливський нюх ще здалеку вловив пахучий дух шашлику, знайомий і приємний... І дід прискорив кроки.

— Дичину, яку здобувають на полюванні, тільки так і треба їсти, — сказав дід, сідаючи до вогнища. — А додому принесеш, кинеш в каструлю, зварять — ні смаку, ні задоволення!.. І рибу треба їсти там, де ти її зловив, і на тій же воді готувати: звариш на іншій — весь смак втратиться. А як же інакше? Такі вже закони природи. Ну, мої любі, от вам і помічниця — показав дід на принесений сухий стовбур дерева.

— Це липа, вона легка і плавуча. Киньте на воду і тримайтеся за неї... Мені, однак, запах шашлику не дає спокою... Слово честі, це витівка Грикора!

— Ну, от і гаразд! Тепер усе простіше стало. Я сам збирався доручити Грикорові дістати такий легкий стовбур, — сказав Ашот Гаспарян, — таким чином у нас буде з чого збудувати «підймальний кран», щоб витягти Сето з озера.

Коли з великим апетитом з'їли шашлик, Камо звівся першим.

— Ну, роздягайтеся, живо! — крикнув він.

— Ні, у нас ще до роздягання є

одна важлива справа, — зупинив товаришів Армен. — Треба спочатку нею зайнятись. Сето, допоможи перелити гас із бутлів у глечик.

Коли ця операція була закінчена, Армен сказав:

— Тепер треба приготувати рятувальний круг.

— Рятувальний круг?.. З чого?..

— А от з цих бутлів. Вони досить великі, трилітрові... Дідусю, дозволь відрізати трохи шкіри від твоєї мисливської здобичі.

Одержавши дозвіл, Армен вирізав з шкіри барана кілька шматочків і щільно обв'язав ними шийки порожніх бутлів. Потім, міцно припасувавши бутлі до кінців і до середини принесеної дідом колоди, він кинув свій «рятувальний круг» в озеро.

— Тепер і ті, хто не вміє плавати, можуть вирушити з нами, — оголосив він. — Хоч до самого центра озера. Мої бутлі можуть витримати деяку вагу.

— Ну, готово? Роздягайтеся ж скоріше! — нетерпляче вимагав Камо.

— Ні, ще не все готово, — заперечив Армен. — А ти подумав про те, як ми опустимо на дно озера цей наповнений гасом глечик? — спитав він, пильно поглядаючи на товариша.

Камо, що рвався вперед, як молодий, ще необ'їжджений кінь, змушений був визнати, що про таку «дрібноцю» він і не подумав.

— Адже гас легший від води, і ніхто з нас не зуміє опустити глечика на дно озера, — говорив далі Армен.

— Підв'яжемо до глечика камінь, — запропонував Сето.

— Камінь? Не треба. Гас легший за воду, це так, але глечик — важчий. Глечик з налитим в ньому гасом буде важчий від води на кілограм, — сказав геолог, нашвидкуруч підрахувавши в своєму зошиті різницю між питомою вагою гасу і глечика.

— Ну, ви, нарешті, готові? — нетерпляче спитав Камо.

— Так, тепер можна сказати, що ми готові, — відповів Армен.

— Роздягнемось й ми, — сказав Ашот Гаспарян. — Якщо ми не включи-

мось у такий науковий похід, багато втра-
тимо...

Ввійшовши у воду, хлопці вхопилися
за колоду з бутлями і попливли до се-
редини озера. Вир тут відчувався дуже
сильно. З глибини озера піднімалися
бульбашки, лопались, розбігались ко-
лами.

— Ось тут і починається підводна
річка, — сказав Сето. — Камо, відв'язи
гличик і дай мені. Я...

— Почекай, нехай я спочатку обв'я-
жу тебе вірвовкою, ось так... — І Армен
міцно оповив вірвовкою Сето. — Тут гли-
боко? — запитав він.

— Метрів чотири.

Армен на око виміряв вірвовку. В ній
було більше п'яти метрів. Одв'язавши
гличик од колоди, Армен вручив його
Сето:

— Ну, можеш вирушати.

— Не бійся, я тебе тримаю за
хвіст, — засміявся Грикор, взявши в руки
кінець вірвовки, якою був обв'язаний
Сето.

— Еге, ти ж дивись, хвоста мого не
впусти, а то мене занесе потоком, — ска-
зав Сето, і, обнявши гличик лівою рукою,
разом з ним пірнув у озеро в тому само-
му місці, де воно вирувало.

Притримуючись за плавуче дерево,
всі з хвилюванням чекали повернення
свого відважного товариша.

Кільця вірвовки, одним кінцем якої
був обв'язаний Сето, а другий залишився
у Грикора, швидко зникали з поверхні
води. Нарешті вся вірвовка пішла під во-
ду і натягнулась. Озеро сколихнулось, за-
вирувало. Над його темною глибиною
надувались і лопались великі повітряні
бульбашки.

— Щось запізнюється... — тривожно
сказав Ашот Гаспарян.

— Ні, хвіст Сето у мене в руках:
почне тонути — витягну, — спробував
пожартувати Грикор, але раптом по-
серйознішав і скрикнув: — Вірвовку тяг-
не в мене з рук! Камо, допоможи скорі-
ше! Сето тягне мене за собою!

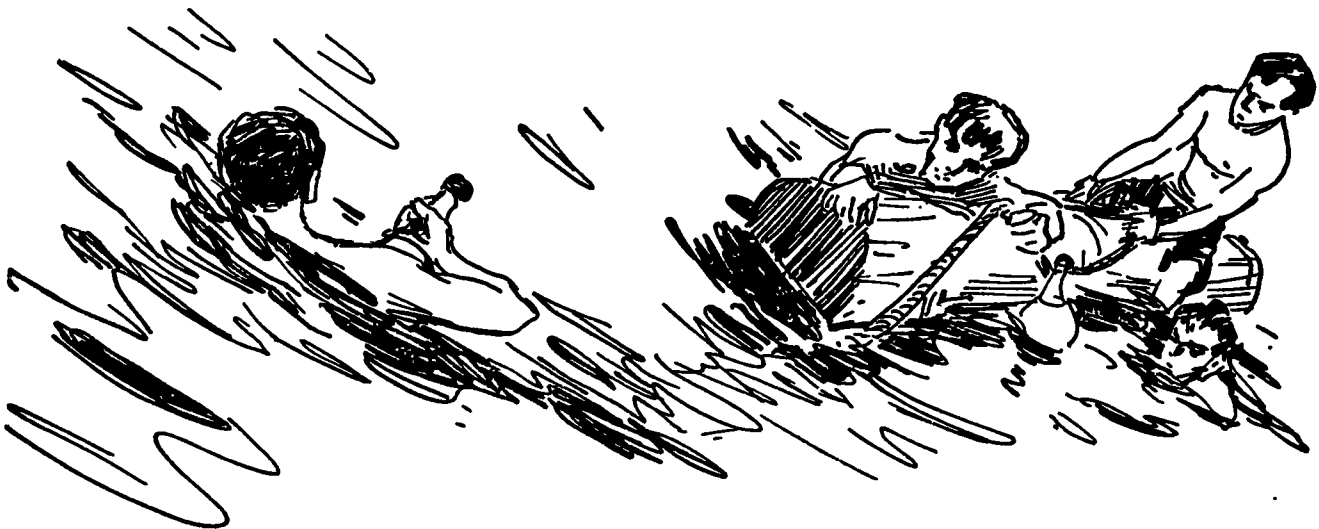
Камо кинувся на допомогу Грикорові
і теж ухопився за вірвовку, але вона з
силою тягнула їх униз.

Тут і стала хлопцям у пригоді плавуча
колода діда і прив'язані до неї порожні
бутлі.

— Хлопці, тримайтеся однією рукою
за колоду, а вільною тягніть вірвовку! —
кричав Ашот Гаспарян, — тятніть не вго-
ру, а вбік!

Спільними зусиллями вони схопи-
лися за вірвовку і почали її тягнути.
Колода тримала їх, не дозволяючи по-
тонути.

Нарешті вірвовка наче відірвалася
од чогось і пішла легше. Незабаром з
води з'явилась голова Сето.

Вчепившись за колоду, Сето впав на неї грудьми. Він важко дихав. Його тіло посиніло і тремтіло.

— На берег! — крикнув Камо.

Вони пливли, підштовхуючи вперед колоду, на якій безсило висів Сето.

Досягнувши берега, хлопці розтерли, обсушили і одягли товариша.

Коли, нарешті, Сето трохи опам'ятався, Камо нетерпляче, як завжди, спитав:

— Ну, що ти там під водою зробив?

— Влив гас у отвір, як і треба було. Тільки мало сам за ним не поплив. Гас не з'явився на поверхні озера?

— Ні краплі.

— От і добре! Виходить, потік його поніс із собою весь!.. — зрадів Сето. На його блідому обличчі спалахнула посмішка.

— Виходить, ми тебе з самого отвору витягли? — тривожно запитав Грикор.

— Із самого отвору... Коли є не Ашот Гаспарян, вам би мене більше не бачити. А глечик просто з рук вирвало! Вдарився об каміння, на дрізки розбився! Я навіть злякався.

— Ну, все гаразд. Збирайтеся, ходімо! — підганяв Камо. — Підемо подивимось, куди винесе вода наш гас...

Вони швидко вдяглися, забрали м'ясо вбитого муфлона й побігли до села.

Кам'янистими стежками Далі-Дагу поверталися вони в село. Йшли мовчки. Всіх турбувала думка: чи вдалася їхня вигадка? Де ж то спливе гас?

«Бо-олт, болт, бо-олт» знову почули діти оглушливий голос вішапа, підходячи до берегів Гіллі.

Підземна мандрівка гасу

На озері Гіллі, в очеретах, на берегах знайомих водоймищ тут і там сиділи хлопці, яких ми поки що мало знаємо, і уважно стежили за водою, не боячись криків вішапа.

А ще далі на березі озера, на в'язці очерету, там, де мало не потонув Камо, сидів Арам Акоюн.

Пекуче літнє сонце було нещадним, безжалісно кусали комарі й мошва. Але

терпіння у піонерів було велике. Їм сказано: сидіти і уважно стежити, чи не з'являться на воді сліди гасу, — і вони не спускали з води очей.

Маслянисті плями, що з'являлися на її поверхні, вводили в оману дітей Аракс, особливо нетерпляча, помітивши таку маслянисту пляму, яка щойно блиснула на сонці, зривалася з місця і голосно кричала:

— Товаришу Акоюн! Гас! Гас!

Сурен, який сидів на другому березі озера, почувши ці крики, приглядався до такої ж маслянистої плями, набирав жменю воду, пробував на смак і, морщачись, випльовував.

— Що ти вигадуєш! — кричав він Аракс. — Який же це гас!..

Арама Акоюна такі, схожі на гас, плями в оману ввести не могли. Він знав, що це виділення болотяних рослин, які розкладаються.

Аж ось перед ним в центрі озера з'явилися на воді довгі, жирні, стрічкоподібні смуги. Проте вони були так далеко, що вчитель не міг розгадати, якого вони походження. «Напевне, — подумав Арам Акоюн, — це ті ж самі болотяні виділення».

Через кілька хвилин знизу, від сусідніх острівців, долинули радісні вигуки:

— Гас, гас!..

— І в нас гас!..

Озеро відразу ожило, і тільки тепер можна було хоч приблизно встановити, скільки в його очеретах ховалося дітей.

Голоси їх дзвеніли у всіх кінцях озера. Піонери перегукувались, вимагали один у одного перевірки, старанного дослідження...

Потім пролунав голос Арама Акоюна:

— Тихше! Увага! Наберіть води з гасом в кварта і чекайте мене.

І Арам Акоюн, що був далеко від берега, почав пробиратись до своїх учнів, які терпляче на нього чекали.

Не витримавши спеки і мошви, побіг у село, ще до появи гасу, один лише хлопчик Гурген.

А в цей час наші юні натуралісти, обливаючись готом, уже ввійшли в село. Було за південь, коли вони, стомлені і

збуджені, нарешті, сіли перепочити на камінні, коло будинку Сето.

Тут вони й зустрілися з «дезертиром» Гургеном, який втік з озера Гіллі.

Побачивши хлопців, Гурген розгублено зупинився.

Камо покликав його до себе і спитав:

— Ти звідки? З Гіллі?

— Еге...

— Ну, що ви там бачили на озері?

— Гусей, качок... — розгублено відповів хлопчик.

— А вода? Яка була вода? Ти за чим повинен був стежити, га?

Гурген мовчав.

— А гас? Гасу на воді не було видно?

— Гас?.. А ви що, налили гасу?

— Та нашо тебе на озеро посилали?

Що тобі наказували робити?

— Дивитись на воду... Ну, я й дивився...

Усі засміялися. Армен сумно схилив голову:

— Отже, ми, виходить, помилилися. Між цими двома озерами немає зв'язку.

Сето зашарівся, йому здавалося, що всі вважають його винним у тому, що гас не з'явився в Гіллі.

— Я все зробив... Зробив так, як ви наказали мені, слово честі... — ніби виправдувався він. — Весь гас пішов під воду.

— Ми тебе не вважаємо винним, Сето, — сказав Камо. — Ми знаємо, що ти зробив усе, що треба було. Напевно, і геологи наші помилились

— Геологи не могли помилитись, — заперечив Армен. — Але зовсім не обов'язково, щоб вода впадала саме в Гіллі. Може, вона впадає в Севан? Важливо те, що протікає вона під нашими полями.

— Ну й що з того? Чим це важливо для нас? Адже ми все рівно не знайдемо річища... Не зможемо вивести воду на поверхню.

В цей час до них підійшли спітнілі Асмик і Грикор, а слідом за ними і дід Асатур.

— Що? Які відомості? — запитала Асмик і, побачивши сумні обличчя хлопчиків, насупилась.

Так стояли вони мовчазні, коли на

дорозі з'явилась ціла процесія: попереду йшов Арам Акоюн, а за ним бігли піонери.

Учитель, посміхаючись, показав на кварти, які бережно несли в руках хлопці.

— Гас?.. — захвилювався Камо.

Він узяв одну з кварт, надпив і радісно скрикнув:

— Гас! Гас!.. Скоріше беріть лом, кирки! Ходімо!

Схопивши лом, який стояв біля будинку, Камо стрімголов побіг стежкою, що вела на Далі-Даг.

Армен, Грикор і Сето, захопивши кирки, побігли навздогін.

Лчаванці нічого не розуміли. Вони здивовано поглядали на все це з дахів своїх будинків і похитували головами — йти до Чорних скель вважалось у них поганою прикметою. А Сона посилала вслід дітям, що бігли, свої прокльони:

— Розуму дітей позбавили!.. Ти куди, Сето?.. Додому, кажу тобі, додому! Ух, щоб тебе розірвало!..

Але Сето був уже далеко.

Армен, обернувшись, побачив Асмик.

— Ти куди? Ти ж стомилась, вертайся додому. Ну, вертайся ж!..

— Ти так ласкаво просиш мене, що я вже не почувую втоми, — засміялась Асмик. — Ні, ні, я вас не покину... Адже я теж хочу знати, що ви робитимете!..

Де ж копати?

Піднімались на гору всі мовчки, замислившись. За ними в супроводі свого нерозлучного Чамбара йшов дід Асатур. Думали про одне. Знали, що під цими скелями, можливо, навіть у них під ногами, з гірського озера Гіллі тече ціла річка. Але, де саме вона протікає і куди вони йдуть зараз, цього ніхто не знав. І все ж, незважаючи ні на що, вони змушені були йти, не могли не йти... Хіба ж можна було всидіти спокійно, коли знайшлась вода, яка пропадала віками, — знайшлося щастя народу!..

Ішли вони, йшли, спітнілі, стомлені. Нарешті зупинились, тяжко дихаючи, і Армен запитав:

— Але куди ж ми йдемо?

Камо розсердився:

— Ідемо на гору!.. Копати йдемо.

«Куди йдемо?»!

Блиснувши очима, він глянув на товаришів.

— Так, але де ж ми копатимемо?

— Де?

Камо зніяковів. Досі йому здавалося, що досить встановити, що під схилами Далі-Дагу тече вода, і можна вважати, що нею вже забезпечені колгоспні поля і ферма і що посуха їм не страшна. Зараз він зрозумів, що перед ними постало найважче питання: де копати?.. Схили Далі-Дагу розбігаються на всі боки на двадцять-тридцять кілометрів, а в потоці води, певне, немає і метра завширшки... Спробуй знайти цю крихітну жилку в такому величезному тілі!..

— Ходімо, хлопці, назад, — запропонував дід, набиваючи тютюном свою люльку, — ходімо, з людьми порадимось, послухаємо, що скажуть...

Перш за все хлопці пішли до голови колгоспу Баграта і доповіли йому про наслідки своєї розвідки.

— Оце по-військовому: виконав завдання — з'явився на доповідь до начальства, — з задоволенням промовив Баграт. — Виходить, воду ви знайшли, тобто ще не знайшли, але розвідали? Треба організувати розшуки. Добре...

Баграт замислився.

— Ну, люди, — звернувся він після невеликої паузи до колгоспників, які були в канцелярії, — що ви скажете? Наші хлопці зробили відкриття: вони знайшли воду, яка давно зникла, встановили, що вона тече під нашими землями, тоді як ниви гинуть від посухи, а от де — не знають. Що нам робити?

— Що робити? Треба взяти кирки та й перекопати Далі-Даг. Що ж інше ми можемо зробити? Не будемо ж спокійно сидіти? — сказав коваль Самсон, батько Камо.

— Правильно говориш. Візьми всі ломи й кирки, які знайдеш, та опоряди їх у себе в кузні. Підемо на розшуки, — дав розпорядження Баграт. — Бригадирам завдання: виділити по чотири чоловіки з кожної бригади. Сето, підійди-но

сюди! Ти теж ходив на вершину Далі-Дагу?

Сето соромливо підійшов до голови.

— Це він знайшов підземний водоспад, — сказав Камо.

— Він? Молодець! — і Баграт дружно поплескав Сето по плечі. — Побачите, який він буде хлопець... А ми його оплакували... Ха-ха-ха!..

Всі присутні голосно зареготали.

— Дядьку Баграт, я вважаю, що мої товариші погодяться зі мною... Ми усім скажемо зараз... — Камо хвилювався, підшукуючи слова. — Дядьку Баграт, нам хотілося б самим закінчити розпочату нами справу. Це справа честі і для нас і для комсомольської організації. Завтра ми йдемо на розшуки самі. Якщо знайдемо...

Камо не закінчив фрази. Баграт насупив брови.

— Ну, що ж, — сказав він. — Дійте, дійте! Ми допомагатимемо. — І, трохи подумавши, додав: — Дивно ти мислиш, Камо! Знайшли воду, а ти хочеш, щоб колгосп не втручався в цю справу?.. Про яку «честь» може йти мова? Дивно, вузько ти мислиш. Почніть дослідницьку роботу з геологами. Стане ясно, де копати, — тоді ми розпочнемо роботу всім колгоспом.

Баграт підійшов до телефону і подзвонив секретареві райкому, з яким довго розмовляв про колгоспні справи.

Хлопці пішли.

Від голови колгоспу хлопці попрямували до свого вчителя.

— Тепер залишається знайти, де саме проходить вода, що тече з озера, де саме її перехопити, а потім дати їй вихід, — сказав учитель. — Ось і наші геологи, вони нам допоможуть...

— Здрастуйте, здрастуйте! Ну, як, добре намучили вас мої хлопці?

— Намучили трохи! — засміявся Ашот Гаспарян. — Але які ж сміливі у вас учні, які чудові хлоп'ята! — вигукнув він з почуттям.

Видно було, що така думка складалася в нього давно і що йому не терпілося її висловити.

Розмова в Армена Акопяна тривала

довго. Спільно обмірковували, з чого тепер починати.

— Мені здається, що необхідно на-самперед обстежити печеру — ту, яка зветься «воротами пекла», — радив геолог Гаспарян.

— Я теж такої думки, — погодився вчитель, — треба взяти альпіністське спорядження. В печеру потрапити легко — до неї до верхівки не більше двадцяти метрів буде. Але... хто-небудь з вас звернув увагу, коли ми були на Чанчакарі, на вхід у «ворота пекла»? — спитав він хлопців.

— Ніхто. Чи до цього було — меділи, — пошепки сказав Грикор.

Асмiк пирхнула і почервоніла. Камо мовчав, він також не звернув тоді уваги на це.

Учителеві відповів тільки Армен:

— Я оглядав його уважно і дещо вирішив, але... — він не доказав.

— Я знаю, що така важлива обставина не могла залишитися не поміченою моїм вченим вихованцем, — погладив кучеряву голову Армена Арам Акоюн.

— Яка обставина? — несміливо запитав Камо, і в душі його виникло те почуття до Армена, яке він уже колись назвав задрістю.

— Дослідимо печеру, а про це поговоримо згодом, — відповів вчитель, і вони з Арменом обмінялись таємничими посмішками.

«Тут щось є!» весело подумала Асмiк.

Хлопці почали просити свого вчителя дозволити їм самим досліджувати вхід до «воріт пекла».

— Гарзд, — посміхнувся Арам Акоюн, — ми з Багратом вирішили дати вам свободу дій... Ідiть, вашою експедицією керуватиме Гаспарян.

— Послухай, Арам-джан, навіщо посылати хлопців туди? — втрутився дід Асатур. — Місце те прокляте.

— Якби була небезпека, дідусю, ми б не послали...

Старий покірливо замовк Відтоді, як почались розшуки стародавнього каналу, вчитель став для нього авторитетом, не слухати його було неможливо.

— Асмiк залишиться в селі, — рішуче сказав Камо.

— Ні, ні! Не залишусь, — і, підійшовши ближче до Камо, вона шепнула йому на вухо: — Товариш Акоюн і Армен багатозначно переглянулись, буде щось цікаве, я не залишусь.

— А рушницю, дідусю, з собою захопиш? — спитав Грикор. — Я минулого разу під Чорними скелями козу помітив — стояла як вкопана.

— Козу? — перепитав Арам Акоюн і замислився.

— Що ж, до завтрашнього ранку розлучимось. Вийдем на світанку, — сказав Ашот Гаспарян.

— Добре, завтра зберемось якомога раніш у мене, — запропонував Камо. — А тепер додому, спати! Завтра у нас буде багато роботи.

— Що ж, коли організація вирішує, що я можу сказати! — підвівся з місця дід Асатур. — Скажу Наргіз, щоб вона для нас добрий шматок барана зварила та загорнула в лаваш¹. Візьмемо з собою, вранці поснідаємо там, біля Чорних скель.

Біля «воріт пекла»

Коли зійшло сонце, всі вже були коло Чорних скель.

Усіх розпалювала цікавість, але треба було відпочити — попереду ще була важка робота.

Дід Асатур неквапливо посмоктував свою люльку.

— Наші предки щоосені ходили на поклін до цих скель, жертви приносили, — сказав він, помовчавши. — А ось і «ворота пекла» — он та чорна дірка, — показав дід рукою. — Хто туди проникав, звіди не повертався... Лише одного разу мій кум Мукел набрався сміливості і увійшов у цю пекельну печеру. Коли ввійшов, — розповідав він, — дихнуло таким холодом, наче з могили. Голова пішла обертом. Десь глибоко, наче під землею, щось гуде, вирує. Страшно йому

¹ Л а в а ш — тонко скачаний прісний хліб.

стало. Як він втік — і не пам'ятає... «Напевне, — казав він, — це сатана у пеклі душі грішників варить у великому казані. Засукав рукава й кидає одного за одним...» Ото їхні зойки і чув мій кум Мукел...

Старий глибоко затагнувся кілька разів своєю люлькою, випускаючи клубки сивого диму.

— Знову кум Мукел? — посміхнувся Камо. — Дідусю, розповідай скоріше...

— А можливо, що це ї справді не пекло? Адже на Чанчакарі девів теж не виявлено! Мало що там угорі шумить!.. Я своїм маленьким розумом міркую так: чи не серце Далі-Дагу там б'ється, чи не кров гори біжить по її жилах, вирує? Хіба Далі-Даг не живий! Чи мало він сердився на нас, людей, вогнем і димом дихав, ревів?..

Армен, який весь час був у глибокій задумі, раптом голосно вигукнув:

— Знайшов! Знайшов воду!.. — і, вдаривши киркою об дерево, урочисто запитав: — О дубе! Що п'є твоє коріння?.. Як ти міг вирости в цій пустелі?

Камо, підхопивши думку Армена, продовжував:

— Справді, друзі, як міг цей дуб вирости отут?.. Адже це єдине дерево на південних схилах Далі-Дагу. І як не могли помітити ми цього раніше? Ходімо в печеру!

— Мабуть, вода під цією скелею, — скрикнув Сето.

— Ага! Незважаючи на посуху, листя дуба зелене й блискуче...

Камо з радісним сміхом кинувся до діда, схопив його в свої міцні обійми і поніс.

— Якщо ти не згрішив, то чого тобі боятись пекла? — пожартував Григор. — А може, був якийсь гріх у молодості?

Почувши страшне слово «гріх», старий на смерть перелякався — він згадав про скарб.

«Може, якимсь чином довідались?» подумав дід Асатур і почав просити Камо:

— Пусти, внуче, пусти мене старого...

Він вирвався з обіймів Камо і повернувся на дозволу «межу предків».

— Ну, ти йдеш з нами? — ще раз запитав Камо. — Чи ми підемо без тебе, дідусю?

— Я боюсь, я не піду. Я б і вас не пустив, але якщо вже учитель дозволив, то йдіть... — глухо сказав дід, важко опустившись на каміння.

Знизу підійти до печери було неможливо, і так само, як на Чанчакарі, наші розвідники вирішили добратися до неї з вершин Чорних скель, обійшовши їх з тилу.

Звідти було добре видно схожий на губу нижній край печери — рівний і блискучий, наче відполірований. Вершина скелі не була стрімкою, і з неї, тримаючись за виступи, можна було спуститись до печери. Так, за твердженням діда, туди проник і «блаженної пам'яті» кум його — Мукел. Ще легше, правда, було спуститись туди по вірвовочній драбинні!

Міцно обмотавши кінець вірвовки навколо одного з гострих зубців на вершині скелі, хлопчики спустили драбинку і почали обережно злазити вниз. Першим спустився Камо. Добравшись до рвного виступу печери, він зупинився на ньому і глянув учиз. Від входу в печеру починалась гладенька, крута скеля, яка закінчувалась глибоко в прірві.

За кілька хвилин до Камо спустились Армен і Сето. Приєдналися до них Ашот Гаспарян і Сурен.

З похмурої темної печери дихнуло вологим і холодним повітрям, яке змусило всіх здригнутися. Десь в глибині її, здавалось, дуже далеко, чулися глухі звуки, схожі на стогін.

Армен і Сето витягли кишенькові ліхтарики. Тоненькі промені світла забігали по вологих стінах, похмурих виїмках, нерівних ходах. Печера була великою, і, напевне, дуже довгою.

— Ану, почекай, присвіти мені, — зупинив Армена Камо. Він нагнувся і підняв кістяк риби.

— Риба?.. — здивувався Армен. — Дай глянути.

При світлі ліхтариків уважно оглядали кістячок. Цілим і незайманим був цей кістяк, що невідомо з якого часу лежав на сухому камені посеред печери.

— Невже Чорні скелі були під морем? — спитав Камо

Армен запитливо глянув на геолога.

— Ні,— відповів той.— Вони складаються з чорного граніту, а граніт не утворюється в морі... тут щось інше...

Неприхована радість звучала в голосі молодого геолога.

Вони повернулись до входу в печеру і зупинились тут, мружачи очі від яскравого денного світла.

— Як ретельно відшліфовано! — задумливо, ніби про себе, сказав геолог, дивлячись униз на скелю.

— Я давно це помітив, і всі наші надії якраз на цьому і ґрунтуються,— кивнув йому головою Армен.

— Так? Браво!.. І ти можеш пояснити, що це таке?

— Звичайно. А кістяк риби підтверджує наші здогади.

— Тепер більше немає ніяких сумнівів і можна діяти сміливо і впевнено,— енергійно сказав Ашот Гаспарян.

— Невже є зв'язок між цією рибкою і блискучим слідом на скелі? — здивовано запитав Камо.

— Безумовно. Це результат одного й того ж явища.

Слова геолога, таємничі й незрозумілі, ще більше розпалювали цікавість і нетерпіння Камо.

Побачивши це, Армен вирішив покласти край таємниці:

— Ти знаєш, як до цього ми дійшли з Арамом Акоюном? — загадково посміхаючись спитав Армен у товариша.

— Як?

Камо був збитий з пантелику: Армен завжди знає більше, ніж він!

— Глянь униз.

Камо глянув.

— Що ти бачиш?

— Безодню.

— А ти не бачиш, що від цього краю до самої безодні Фархад прорізано у скелі вузьку улоговинку?..

Камо широко посміхнувся.

— Справді, ніби прорізано...

— А що може прорізати граніт?

— Вода!..— зірвалося з усї Камо. І він так зрадів, що, обійнявши Армена, підкинув його вгору, як дитину.

— Як могла потрапити риба в печеру?

— Риба, звичайно, не могла б жити в печері, для неї тут не було корму,— спокійно відповів Армен.— Але придивись до кістяка. Адже це кістяк форельки... Чи не так, товаришу Гаспарян?

Ашот Гаспарян кивнув головою на знак згоди, і Армен пояснював:

— А форель, як тобі відомо, живе тільки в гірських річках. Подивись, у неї, крім хребта і бокових ребер, інших кісток нема, і її паша широка. Якраз така форель, яку ми бачили вчора в озері на вершині Далі-Дагу...

— Виходить?.. — скрикнув Камо.

— Виходить, ми знайшли старе річище річки, яка витікає з гірського озера. Рибку принесло сюди водою. Це було незадовго до землетрусу. Вода протікала раніше тут, але землетрус змінив її річище. Скеля всередині розкололась і перепинила шлях річки, змінивши її напрямок. Ми поки ще не знаємо, куди вона тече, але глянь, який тут був водоспад! А он і та дика коза, про яку казав Григор. Глянь, стоїть унизу, розгублена. Тепер ти розумієш, чому сюди приходять кози? В спеку їх тягне сюди підземний шум води.

Сонце тільки сходило, коли юні натуралісти підійшли до Чорних скель. Григорові вдалося роздобути амонит у робітників каменоломень, у Камо знайшлося три капсулі. «Для розвілки і цього вистачить», думав хлопець. Сето завзято ніс вірвовочну драбинку й інше альпіністське спорядження.

Вони зупинилися відпочити. Незабаром їх наздогнав дід Асатур. Старий мисливець був надзвичайно стомлений, важко дихав, рясний піт заливав його чоло. Явно він був чимось збентежений.

— О! Ти ж не хотів іти, дідусю? Що сталось? — запитав Камо.

— Твоя мати і бабуса,— переводячи подих, сказав дід Асатур,— не дають мені спокою — піди та піди, кажуть, приведи Камо додому...

— Що ж ти хочеш? Забрати Камо, а нас залишити отут, у «воротах пекла»? Ну, звичайно, ми тобі чужі,— немовби

образившись, промовив Григор і лукаво моргнув Асмiк.

— Григор-джан! Рiднесенський! Ви мені всі дорогi, рiднi, я б вас усiх не пустив у тi сатанинські ворота. Ви краще покажіть бригаді, де висаджувати, а самi йдiть додому. Бригада зробить, що треба.

Проте хлопці не хотіли й слухати старого мисливця. Тоді він почав упрощувати Асмiк залишитися з ним:

— Донецько! Залишайся тут. Може бути дощ, гроза... Я по вітру відчуваю.

— Ну, добре, дiдусю, я залишаюся з тобою,— погодилась Асмiк, яка відчувала втому.

Дiд Асатур мав рацію. Незабаром над Чорними скелями почали збиратися хмари. Стало навколо зловісно похмуро, немовби насупились гори. В долині розкотисто залунав грiм.

Старий мисливець перехрестився. Це помітила Асмiк і пирхнула в кулак.

«О господи, куди мені захиватися від цих комсомольців?» подумав дiд.

Щоб змінити настрій, він почав розповідати про пригоди свого кума Мукела. Згодом старий запитав:

— А ти як міркуєш, онучко? Може, пекла немає?

Асмiк не могла стримати сміху — таким серйозним стало обличчя дiдуся, таким зосередженим — погляд. Відчувалося, що для нього це не звичайне запитання, а таке ж важливе, як питання життя і смерті.

— Яке пекло, дiдусю? Ти серйозно кажеш? Краще ходімо звідси: дощ накрапає, глянь — хмара яка суне. Дерево, мабуть, не захистить нас. Ходімо під ту скелю,— кликала Асмiк дiда Асатура.

Листя дуба під струмками дощу шелестіло так мелодійно, так приємно, як пісня матері над колискою. Дiд сів, прихилився до дерева і, мрійно посмоктуючи люльку, що давно згасла, говорив:

— Хай іде! Це золотий дощ! Хай іде.

Він благально зводив руки до неба і бубонів:

— Джан! Як приємно! Бач, хмари сунуть до наших ланів.

— Дiдусю, ходімо! Намокнемо тут,— наполягала Асмiк.

— Дай подрімати під золотим до-

щем. Скільки вже рокiв я не сидiв під деревом під час дощу.

Раптом десь недалеко мигнула блискавка і зловісно щось загриміло, загуркотіло.

Дiд схопився.

— Е, ні, залишатися в грозу під самотнім деревом небезпечно!

Старий мисливець поспішив слідом за Асмiк у схованку під виступом скелі.

В цей час згори, з «воріт пекла», долинув зловісний гуркіт, десь загриміло, і дим жовтими клубками повалив з паші печери.

* * *

Хмари, що набігли з гір, нарешті зiбралися над Севаном. Темні, похмурі, ніби чорною завісою накрили вони світлу гладінь озера. Озеро теж почорніло, потемніло, але незабаром його гладенька поверхня затріпотіла, здавалось, безліччю білокрилих чайок. Це вітер, що налетів з гір, здійняв на Севані хвилі, покривши їх гребені білою мереживною піною.

Спала денна спека, повіяло прохолодою. Зiв'ялі рослини ожили, затріпотіли...

А внизу, в долині, радіоно вигукували колгоспники: «Дощ!.. дощ!..»

Якби ця злива пройшла над колгоспними полями, змученими спекою!

Сінокосарки, які працювали на берегах озера Гiллі, зупинилися. Бригадир Овсеп наказав припинити роботу.

— Дощ зіпсує скошене. Нехай пройде!—і, глянувши на членів своєї бригади, спитав:— А сухе сіно встигнемо зiбрати до дощу?

— Чого там запитувати, тільки час гаяти!— сказав молодий кремезний колгоспник.— Почнемо, товариші!

Всі взялися за граблі.

— Ну, любі мої, давайте скоріше!— кивнув головою Овсеп, і різнокольоровий потік озброєних граблями колгоспниць рушив уперед.

Поспішно згрібаючи сіно, жінки час од часу поглядали на небо. Їх турбувало не те, що дощ промочить сіно: сіно намокне й висохне.

Побоювання колгоспників, що хмари проллються дощем саме над озером Севан, виправдались.

Справді, вітер віяв уже зі сходу на південь: хмари розлились дощем над озером.

— Сюди, сюди! Чого ви воду на воду ллеті!.. — махаючи шапкою, кликав хмари на колгоспні поля бригадир Овсеп. Але хмари, не донісши свого дорогоцінного вантажу до полів, віддали його озеру.

— Косити далі!.. — безнадійно махнув рукою Овсеп.

Знову із скреготом поповзли сінокосарки. Знову задзвеніли коси в руках колгоспників, рівенько підтинаючи траву і залишаючи на зеленій поверхні прибережних луків паралельні темнозелені смуги.

Вода! Вода!

Розвідники знову повернулись в печеру.

Ледве стримуючи свою радість, за дітьми йшов геолог. По сяючих обличчях дітей було видно, що трапилось щось надзвичайне.

Геолог уважно оглядав печеру. Постукуючи своїм молоточком, він то заходив у глиб печери, то вертався назад. Нарешті він сказав дітям, що нетерпляче очікували його рішення:

— Почнемо тут пробивати.

Сето почав довбати каміння. Армен присвічував йому ліхтарем.

— Армен, світи! Григорю, вигрібай камінці, — командував Камо. — Дай тепер і я попрацюю. — І він узяв із рук Сето важкий лом.

Григор старанно вигрібав з видовбаної ямки дрібне каміння, згортаючи його купкою на плоский уламок скелі.

— Малувато, — зауважив він. — Гора моя не більша за кулак...

— А як буде завбільшки з кавун, тоді можна буде покласти в пробоїну вибухівку... — сказав Ашот Гаспарян.

Камо, нетерплячий від природи, цього разу хвилювався найбільше. Він зав-

зято довбав скелю. Піт градом лився з нього.

— Зажди, — сказав Григор, — що ти марно мучишся, як молодий віл, якого вперше запрягли! Кожна справа вимагає уміння, — додав він повчальним, як у діда Асатура, тоном. — Бий отак, не поспішаючи, не налягаючи. Камінь не силою, а вмінням треба брати.

Григор, коли будували молочну ферму в колгоспі, допомагав працювати на каменоломні. Взявши в Камо лом, він почав бити ним по скелі розміреними ударами, не напружуючись і не поспішаючи. І незабаром купа уламків на плоскому камені почала зростати, а лом заглиблювався в скелю майже на дві п'яді.

— Бачиш? От як треба камінь довбати! — хизуючись, промовив Григор.

Камо ніяково посміхнувся.

— Тепер, — додав Григор, — дивись уважно. Оцей жовтий порошок — амонал, його треба висипати в пробоїну. Так! Тепер візьмемо цей чорний шнур — це гніт, а це — капсуль. Треба кінець гнота вкласти в капсуль, а капсуль зарити в амонал. Точно! Потім уламками закладемо пробоїну... Камо, допоможи утрамбувати... А кінець гнота повинен залишитися назовні.

— Ну так і роби, чого ж пояснюєш?

— Пояснюю, щоб ти засвоїв, — серйозно відповів Григор. — Ну, тепер готово! Тільки зажди, не так трамбуєш, я ж говорив, що не на силу треба налягати, а на вміння... — І Григор досвідченою рукою бувалою майстра утрамбував щєбінь.

Його не можна було впізнати. Наче зовсім інша людина, а не вічний жартівник. Він давав розпорядження, і Камо з Сето беззаперечно підкорялися.

Ашот Гаспарян уважно перевірів усе ще раз і тоді наказав:

— Ну, готово! Тікайте!.. Підпалюю!

Він запалив сірник і підніс його до гнота. Почувся легкий тріск, спалахнув слабенький голубий вогник і побіг по шнуру до капсуля, зануреного в амонал.

Всі кинулись в сусідню печеру і там причаїлись біля стінки.

Не минуло й хвилини, як пролунав оглушливий вибух. Скеля здригнулася.

Задушливий запах вибухівки сповнив повітря. Ідка пилюка розкришеного каміння і важкий запах амоналу змушували важко дихати.

У темряві, прорізаний тьмяним світлом кишенькового ліхтарика, обережно пробирались хлопці вслід за геологом до того місця, де був закладений заряд. Підняті вибухом брили каміння були розкидані навколо безформними кусками. На місці вибуху утворилась заглибина завбільшки з велику ванну. Скеля під ногами у хлопців здригнулась так, наче вони стояли на площадці великого генератора.

— Ну, вчений брате, що це, по-твоєму? Казан у печці кипить чи вода біжить? — звернувся до Армена Григор.

— Оскільки наукою існування пекла не встановлено, залишається передбачити, що в нас під ногами вирує вода, яка рине кудись униз, — відповів, посміхаючись, Армен.

— Вода? Справді вода?.. І ти так спокійно говориш?.. Та тут збожеволіти мало! Дай сюди лом, Сето! — крикнув Камо. Його охопила невимовна радість. Він навіть зблід від хвилювання. Схопивши лом, він почав гарячково розбивати ним дно утвореної вибухом заглибини.

— Ану, зупинись, Камо. Тихо, дай я послухаю.

Григор ліг і приклав вухо до великого плоского каменя.

— Вода, справді вода! Справжня вода — булькає, хлюпоче, вирує, джерелом б'є! Вода, водичка моя люба, я тебе із в'язниці твоєї звільню, на білий світ виведу... Ех, друже, — поплескав він по плечі Сето. — чого стоїш, рота роззявив? Радій, радій!

Григор стрімголов вибіг з печери і, підстрибуючи на одній нозі на самому краю обриву, закричав у міжгір'я:

— Воду, воду знайшли!

Надівши на кінець палиці папаху, Григор з силою потряс нею — так він робив завжди, намагаючись привернути увагу телят, що розсипалися по лугах.

Слідом за Григором на край печери вибіг Камо і закричав, як божевільний:

— Дідусю, вода! Вода майже поруч! Канал, той самий канал!

— Ех, влуче, чого ж ви чекаєте? —

обізвався старий. — Що мені робити? Можливо, допомогти вам? — додав він, зовсім забувши про пекло і про свої страхи.

— Ні, дідусю. У нас нема більше капсулів, зараз ми йдемо до вас.

Повернувшись до товаришів, Камо сказав з досадою:

— Жаль, що немає в нас більше капсулів! Яка була б радість!..

Все село кинулось би до Чорних скель... А тепер доведеться ще почекати. Піднявшись по вірьовочній драбині на вершину, наші розвідники спустилися звідти в міжгір'я. На radoщах ніхто з них не помічав, що йде сильний дощ.

Камо вже підходив до дерева, коли позаду нього почувся веселий голос:

— Тут, тут! Ми сховались від дощу! — І легкими, як у кізки, стрибками вибігла їм назустріч Асмик.

В цю ж мить знову вдарив грім такої страшної сили, ніби скеля розколась або зразу вистрілили з сотні гармат. Асмик з Арменом злякано присіли. Те ж саме зробили Григор і Сето, які йшли за ними. А Камо ніби якась невідома сила підкинула вгору: він змахнув руками і розпластався на землі ниць.

Запалений блискавкою, гігантським факелом спалахнув дуб.

Дід-мисливець злякано вибіг з-під скелі, побачив хлопців, які припали до землі, і звів руки до неба: — О сатаеле¹, о боже пекла, що ж, яку відповідь я дам батькам цих дітей?.. О безжалісний, безсердечний дияволе!..

Асмик лежала, то відкриваючи, то закриваючи рота, схожа на викинуту з води рибку. Однак вона швидко опам'яталась і, похитуючись, звелась на ноги. Опам'ятались і Сето з Григором, а незабаром і Камо.

Зніяковілі і злякані, хлопці мовчки дивились один на одного, на розгублене обличчя діда, на палаюче дерево...

Григор заговорив перший:

— Мало ніг не витягли, поки воду знайшли, — засміявся він.

— Ходім, ходім, хлоп'ята! — три-можливо підганяв їх дід.

¹ С а т а е л — сатана, диявол.

Дорогою до села дід Асатур казав:
— Ну, що, по-вашому, не сатаел вас ударив?

— Як же б ми залишились живими, коли б він нас ударив? — засміявся Камо.

Старий глянув на хлопця недовіркою. Він все ще не міг позбутися дідівських темних забобонів.

— А чому ж він дерево вдарив, під яким ви були?

— Ніякого сатаела не існує. Блискавка вдарила. А блискавку притяг мідний глечик, — пояснив Армен. — Для блискавки це найкраща мішень.

— Це, мабуть, вірно, — в роздумі почухав потилицю дід. — Небіжчик дід Симон — кума мого Мукела батько — ішов якось під час грози з заступом на плечі, от блискавка і вдарила в заступ... Помер чоловік... Так, виходить, ніякого сатани?..

Раптом старий виявив таку бурхливу радість, наче йому подарували весь світ.

— Могла статись дурниця, — сказав Камо. — Коли б ми хвилиною пізніше добігли до дуба, блискавка не збила б нас з ніг, а хвилиною раніше — ми всі були б уже під деревом і вона нас напевне вбила б... Спробував би тоді бідний Арам Акопян переконати тітку Сону і бухгалтера Месропа, що сатана тут ні при чому!

— Справді, який збіг обставин, — сказав Армен. — А ви тільки назад погляньте, яке видовище!..

Хлопці зупинилися і обернулись.

Гігантським факелом палав біля підніжжя Чанчакару розбитий блискавкою дуб, високо в небо здіймався чорний дим і язика полум'я.

«Помста сатаела»

На початку повісті ми вже говорили, що село Лчаван протягом століть, затамувавши в серці страх, злякано дивилось на Чорні скелі. З початком нового життя страх цей був забутий, і лише незначні залишки його ще жили в серцях

старих людей. Але те, що відбулося в цей день, раптом розчепесило забобони

Вже зранку все село довідалось, що юні натуралісти пішли на Чорні скелі. Баграт, сміючись, говорив колгоспникам:

— Наші орли, комсомольці, взяли кирки й лопати, полізли віднімати воду в самого вішапа.

Сона, стоячи на даху свого житла, кричала:

— Щоб твій рід загинув, собако Асатур! Нашо ти сина мого в пеклову пащу повів?.. Щоб тебе розірвало! Щоб тебе...

Діти, що стояли на вулиці, уявивши собі Сето в «пекловій пащі», весело зареготали. Це ще більше розгнівило цю люту жінку.

А рахівник Месроп, перебираючи чотки, таємниче нашіптував старим жінкам:

— Дивіться, які хмари... Не може бути, щоб сатана залишив непокараними цих шибеників!..

І справді, натовп, що з'юрмився, побачив, як величезна темна хмара наповзала з заходу на Чорні скелі.

Перший вибух у скелі заглушив гуркіт грому.

— Над Чорними скелями грім, блискавка! Звідки в такий сонячний день чорні хмари? Вішап мстить! — кричала Сона, розмахуючи довгими, кістлявими руками. — Діти, дітоньки, загинули, пропали!.. Розгнівався в пеклі сатана... Богненним батоном погрожує синочкові моєму!..

— Годі тобі каркати, вороно! — гримнув на неї коваль Самсон.

— Завжди так на землі буває — маслом сало мажуть, — незадоволено, як завжди, сказав бухгалтер Месроп. — А все через те, що жертв не приносимо уже скільки років господу богу...

— Ось тобі «жертва», — показав батько Камо йому під самий ніс великий кулак, — минув той час, коли ти морочив голову деяким бабам. Тепер не вдається...

— Але ж я не говорю... Яке мені діло... — перелякано забубонів колишній дяк.

А над озером, над чорними скелями бурхала гроза — спалахували блискавки, гримів грім.

— Люди, дивіться, вогонь! Відчинилися двері пекла! — заголосила Сона. — І бог на нас, і пекло... Це помста сатани! — кричала вона. — Сето, де мій Сето?..

Сона спустилася з даху і побігла з села до стежки, що вела до Чорних скель.

Захвилювалась і мати Камо.

— Самсоне, — сказала вона, — може, наш син там гине... Швидше! Скам'янів ти, чи що?

За Соною і Самсоном побігли матері Григора і Асмик, а за ними навздогін і інші колгоспниці.

До Чорних скель, де гуркіт вибухів змішувався з розкатами грому, поспішала низенька бабуся. На її сухому, зморщеному обличчі був жах. Вона часто зупинялась, поглядаючи на небо, хрестилася і бубоніла:

— О сили небесні! Врятуйте мого Асатура!

Але які ж були вони здивовані й раді, коли на одному з поворотів стежки з веселою піснею вийшли їм назустріч всі наші герої! На безтурботних і радісних обличчях хлопців не було й ознаки будь-якого жаху, пережитого ними.

Старенька Наргіз обняла свого дідуся, матері — дітей, і почались безладні розпитування й запитання.

— Що це у вас там було? Що це гуркотіло там, наче в мене в кузні? — весело розпитував коваль Самсон.

— Як же без грому?.. З чортами воювали, — підморгнувши товаришам, відповів Григор. — Ми їм під пекло динаміт підклали. Ну, зрозуміло, вони й розбушувалися... З комсомольцями — руки короткі — не впорались, ось вони й накинулись на дерево!

— Бідне дерево!

— І-і-і!.. Сліпі! Своїми очима бачила, як сатана по дереву вдарив... Неправду говориш! — втрутилася Сона.

Сето, зашарівшись по саме волосся, загримав на матір:

— Чи не досить тобі? А я звідки прийшов?

— І-і-і! Очі б мої не бачили — і мое ягнятко з пуття збили!..

Колгоспники, побачивши хлопців живими-здоровими, заспокоїлись і розійшлись по домівках.

Настала ніч, і в її густій п'їтмі здавалося особливо яскравим полум'я догораючого на Чанчакарі дерева.

* * *

Старий мисливець ніколи ще не був такий схвилюваний, як тієї ночі.

— Жінко, скільки грошей дадуть за таких людей, як ми з тобою? — з досадою спитав він у своєї дружини і, не чекаючи відповіді, пішов у хлів.

Наргіз здивовано подивилася йому вслід: що це сталося з старим?

А дід, сидячи в одному з кутків хліва, розмовляв сам з собою:

— Та хіба ж хтось з дідів твоїх купував собі архалук за нечисті гроші, що ти хочеш купити?.. Хіба мати твоя купувала собі плаття за нечисті гроші, що ти захотів купити жінці?.. Хіба хто з нечистими грошима в кишені дійшов до кінця свого шляху, як ти дійшов? — терплячи докори сумління, запитував себе старий. Він проклинав скарби князя Артака, які спочатку обрадували його, а потім стали для нього горем, обплутали його по руках і ногах.

«Будь вони прокляті! Досить їм мене точити. Віддам їх, може, легше стане на серці», вирішив старий.

Але, коли дід узяв скарб, в очах у нього знову потемніло. Хвилювання охопило старого, коли він занурив руки в мішок і почав перебирати золоті речі і дорожціне каміння.

— Дивлюся — і не віриться... Скарб, справжній скарб! — повторював він, розглядаючи золоті прикраси. Світло газової лампочки запалювало на них яскраві вогники.

Боязко озирнувшись, старий вийняв з мішка красивий, червоного золота браслет.

— І все це мое! Адже це царське багатство! Виходить, я, мисливець Асатур, відразу став мільйонером? Від такої ра-

кам дай заповіт — хай живуть щасливо та тебе прославляють... Ну, чого ж ти розкис?

І знову давне, власницьке, особисте приборкало у мисливця Асатура всі його добрі наміри. Він підвівся, взяв мішок і знову заховав скарб у тайник...

Випадок у печері

дості людина може збожеволіти... — наче в нестямі, бурмотів він. — От зрадіє стара, коли довідається! «Який, — говорить, — мисливець жив добре?» Жіночий розум не вірить у щастя... Ану, давай подол, насиплю золота. Що скажеш? Чи є у мисливця щастя?

Старий обережно поклав дорогоцінності назад у мішок і замислився.

— Ну, що ж, — промовив він до себе, — знову сховати? Але ж доки ховати, до якого часу в такому страху жити? Доки мені бути маленьким перед великими ділами цих хлоп'ят? Ні, це все моє життя перевернуло! Раніше краще було — я не був багатим, проте і на душі легко було. Ні, не треба... свинцем на серці моїм лежить оцей тягар. Не треба, не хочу. Мое вчорашнє життя було таке хороше, чесним був, щасливим був... Нащо ж я чужим добром заволодів? Не по-людському це...

Дід скочив, звалив мішок на спину й пішов до дверей. Але біля самого виходу він зупинився і, знесилившись від внутрішньої боротьби, опустився на землю.

— Ну, чи не дурень я, люди добрі? Все життя мріяв золото знайти, а ось знайшов — і збожеволів. Ні, Асатуре, коли мало глужду — позич розуму. Прийшло щастя до твоїх дверей — не жени його. Не будь дурнем, не брикнула ж тебе кобила в голову... Ей, чоловіче, живи та живи собі вволю і ону-

Того дня, як ми бачили, хлопці зазнали неждано великого випробування і випадково вийшли з нього цілими. Але воно не було останнім. Наступного дня сталась інша подія, яка була вже наслідком не випадковості, а нетерплячої і впертої вдачі Камо.

Вранці, коли хлопці знову зібрались іти на Чорні скелі, дід Асатур сказав їм:

— Я, дітоньки, сьогодні з вами не піду, справи в мене в колгоспі. Не хочу я, щоб і ви ходили в цю чортячу печеру, та хіба ж вас удержити? Будьте обережні. Ну, бог з вами, йдіть!..

Слід було б хлопцям запам'ятати ці слова діда, що бував у бувальцях!

Видовбавши в скелі заглибини, ка-

менярі заклали в них амонал, підвели гніт. Ашот Гаспарян підпалив його, і всі стрімголов кинулися з печери.

Минуло чверть хвилини, півхвилини — вибуху немає. Камо здавалось, що минула година.

— Не будемо ж ми сидіти отут до вечора? — нарешті не витримав він і вибіг із схованки.— Капсуль, мабуть, не годиться.

Ашот Гаспарян не встиг затримати хлопця.

— Камо, вернись! — крикнув йому вслід Армен.— Згадай про сліпого Оганеса!

Слова Армена перепинив оглушливий гуркіт. Важким камінним градом посипались уламки скелі, підкинуті вибухом до стелі печери. Задущливий запах амоналу й дим сповнили повітря.

Хлопці вскочили в печеру. Розкинувшись навznak на великій кам'яній плиті, лежав Камо. Він був непритомний.

— Ай-ай-ай! Скоріш винесемо його звідси! — крикнув майстер Єгор.

Ашот Гаспарян з Грикором підняли хлопця і винесли на повітря. На скроні синів кружечок — не більший за гудзик.

Камо, здавалось, не дихав.

Нашвидкуруч були змайстровані ноші з уцілілих гілок дуба, і хлопця понесли в село.

* * *

Камо принесли додому. Мати хлопчика, побачивши ноші, знепритомніла. Звідусюди зібрались сусідки. Дали знати Араму Акопяну і Баграту. Вкрай стурбований, кинувши всі свої справи, прибіг Баграт. Незабаром прийшов і Арам Акопян.

Завжди стриманий, Баграт дуже хвилювався. Він швидко підійшов до нош, підняв Камо і переніс його на тахту.

— Вийдіть-но всі звідси! — наказав він.— Залишиться лише Арам Акопян та ось ти, тітко Анаїд, і Шушан хай допоможе нам. Тітко Анаїд, відчини вікна! Ширше!.. Так... Дай води... Сето, побіжи в правління, принеси аптечку. Живо!

Ашоте, допоможи Араму... Араме, ти зумієш викликати у нього дихання?

Арам Акопян, мовчки кивнувши головою і знявши піджак, закачав рукава сорочки:

— Якби я був з ними, цього не сталося б. Камо мене послухав би...

Прибіг Сето з дорожньою аптечкою. Кімната сповнилась їдким запахом нашої шатиру.

Увійшов дід Асатур—його не змогли втримати. Борода у діда була скуйовджена, одяг пошарпаний. Жалісним, тремтячим голосом він почав умовляти вчителя:

— Арам-джан, жити тобі щасливо! Заради всього, що тобі найдорожче, подзвони в Єреван, дай знати по радіо, нехай приїдуть лікарі, вчені, врятують мого внука!..

— Заспокойся, дідусю!

— Тисячу дам, мільйон дам... Покличте професора, врятуйте мого внука!..

— Лікар і в нас є, тільки він зараз у район поїхав, незабаром повернеться. Ми й без нього впораємось Ти в науку віриш? — сказав учитель.

— Вірю, як не вірити, вірю...

— Ну от і потерпи, коли віриш... Ну, не заважай! Живий твій онук і жити буде. Він тільки втратив свідомість — можливо, від запаху амоналу чи вибухом контузило.

— Не бійся, людина, втративши свідомість, може і по двадцять годин бути непритомною.

Надворі Сето й Армен заспокоювали Асм'як. Вона схлипувала і витирала хустинкою сльози, що час од часу знову набігали на очі. Від сліз у неї підпухли і почервоніли очі.

Біля воріт Грикор вчитував рахівникові Месропу:

— Ти що це там затіваєш? Чортзна, що плетеш?..— кричав він.— Яке пекло, які чорти?.. Вода біжить, розумієш?.. Вирує, шумить! Завтра піду, приведу її в село. Тобі й краплини не дам — здихай від спраги... З хлопцем лихо скоїлось через його ж необережність, а ти тут нашіптуєш: «Чорти покарали»... Досить тобі, нарешті, людей морочити!

Григор так обурився, що втратив і почуття міри у своїх висловах.

— Хто сказав, що не вода? Чого ти галасуєш, Григор-джан?.. — розгублено мимрив Месроп, оглядаючись, чи ніхто не чує, як його лають.

У цей час на подвір'я ввійшов, опустивши голову, зеленоокий хлопчик з блідим, стурбованим лицем. Це був заздрісник Артуш.

Хлопчики мовчали. Тепер, коли сталося нещастя з Камо, їм особливо неприємно було бачити цього давнього друга їхнього товариша.

— Ну, а ти чого слину розпустив?.. — їдко спитав Григор. — Ти чого жалібника розігруєш?

Артуш підвів на Григора очі, сповнені невідомого горя, і Григор зрозумів, що дуже образив його своїми словами.

— Не сердься на мене! — сказав Артуш. Голос у нього був глухий, несміливий. — Заради нього пробачте!

На очах у Артуша з'явилися сльози.

— Гаразд, — потиснув Артушеві руку Армен на знак примирення. — Тільки зараз не до того, треба йти... Ти, Сето, побудь з Асмік, — сказав він.

Нарешті зусилля Арама Акопяна, що клопотався біля хворого, щасливо закінчилися.

Бліде обличчя вчителя раптом спалахнуло, очі засяяли радістю.

— Живий? — запитав Баграт.

— Живий!

Ця звістка миттю перенеслась у двір. Звідти залунав голос Асмік:

— Пустіть, пустіть мене до Камо!..

Але Баграт посварився на неї з вікна:

— Ну-ну, так я тебе й пустив!.. Анархія — додав він, але зовсім добродушно, і посміхнувся.

Всі з полегшенням зітхнули.

Григор стояв осторонь, обливаючись слізьми, але не міг навіть зараз утриматись від жарту:

— Я вже знаю; Камо лише вдає мертвого, щоб його ще більше полюбили!..

Всі засміялись, але не тому, що їм

сподобався жарт Григора, а просто з радощів.

Незважаючи на заборону, Асмія вбігла до кімнати.

Зустрівши здивований погляд Камо, який ще не опам'ятався, вона зупинилась, повернувшись, припала до грудей Баграта і розплакалась.

— Заспокойся, доню, все гаразд, усе минуло, — говорив Баграт, ласкаво поглажуючи шовкове каштанове волосся дівчинки. Але він і сам не був спокійним і ледь стримував радісне хвилювання, що охопило його.

З сусідньої кімнати вийшла мати Камо, опустила на коліна і, припавши до ніг сина, заплакала. Це були сльози не горя, а того безмежного щастя, яким може бути сповнене лише серце матері.

А Камо тупо дивився на всіх великими-превеликими очима і нічого не розумів... —

— Ожило, ожило моє левеня! — схвильовано говорив дід Асатур і, знявши руки до неба, мимрив щось незрозуміле. — Тю, що це я кажу! — раптом схаменився дід. — В руках небесних сил нічого більше не залишилось.

— Ти чого це засумував, дідусю? — ласкаво запитав його Арам Акопян. — Бачиш, все добре, живий твій онук.

— Га?.. — опам'ятався старий і, ніби розв'язавши якесь складне завдання почав говорити знову, але якось дивно і безладно. — Виходить, — ніби питаючи себе самого, сказав він, — виходить, відомий мисливець Асатур серцем менший за цих дітей? Вони для нас життя свого не шкодують, а я гроші шкодуватиму? Ні, досить, досить! — Дід обернувся до Баграта. — Баграт-джан, придушило мене це багатство.. Ці мільйони серце моє висушили... Піду, принесу, на душі стане легше... — Він звівся і рішучими кроками вийшов з кімнати.

Ніхто не зрозумів слів старого.

— Що сталось з нашим дідом? — здивовано звів брови Баграт. — Захворів він, чи що? Які мільйони?..

Арам Акопян здивовано знизав плечима.

Будинок старого був недалеко. За кілька хвилин, згинаючись під вагою

великого, туго набитого мішка, він з'явився.

— Ось вони, мої мільйони, візьміть їх... — сказав він, кладучи мішок на долівку. — Дочко, принеси який-небудь килим! — звернувся він до матері Камо.

Всі презирнулися і зашепотіли.

— Іди додому, — поклав руку на плече старого Баграт. — Іди відпочинь, заспокойся...

— Кажу, килим дайте! — розсердився старий. — Чи ви думаете, що дід збожеволів? Дайте килим, я свій мільйон викладу.

Мати Камо пішла за килимом.

— Відійдіть, місце звільніть. Ось так! — командував дід, широко розставивши ноги і розмахуючи руками.

Взявши килим, він розстелив його посеред хати і вивернув на нього все, що було в мішку.

Усі на мить остовпіли.

— Ой!.. — крикнула Асмік.

Дорогоцінні, всіх кольорів райдуги, каміння, золоті монети, браслети, підвіски, обручки, намисто, сліпуче виблискуючи, купою висипались на килим...

Старий стояв над цими скарбами гордий і, однією рукою поглажуючи бороду, а другою стискаючи рукоятку кинджала, дивився на всіх блискучими очима.

— Що? Сказав — дам мільйона! А ви гадали — збожеволів старий? Га, що тепер скажете?..

Торжествуючий погляд старого мисливця зустрівся з суворим, сповненим докору поглядом Арама Акопяна. І раптом старий усе зрозумів: радісна, переможна посмішка зникла, і рука перестала стискати рукоятку кинджала. Дід скинув папаху, став на коліна і низько схилив свою сиву голову, ніби приречений на смерть.

— Пробачте, люди!.. Пробач, товаришу Баграт... Пробач, товаришу секретар... Помилівся... Пробачте... — глухим голосом сказав він кризь сльози.

Обличчя діда виражало страждання, відразу він наче постарів, став дряхлим і жалюгідним.

— Звідки? — суворо запитав Арам Акопян.

— Знайшов у карасі, який ми привезли з Чанчакару... під медом...

— Чому ти до цього часу ховав, нікому не казав?

Всі насторожились, почувши це запитання.

— Арештують! — злякано прошепотіла Анаїд.

— І добре зроблять, — сказав завідувач молочної ферми Артем. Він прийшов нещодавно і стояв позаду всіх біля дверей.

А старий мисливець продовжував каятись:

— Грішний я, братці... не віддав тоді державі... Жадність очі засліпила. Пробачте, братці!.. Баграт-джан, багатство це місяць цілий пудовою гирею лежало на моєму серці, мучило мене... Візьміть, братці, звільніть мене від цього тягара!

— Як же це ти зараз вирішив з цим добром розлучитись? Заради онука?

— Не лай мене, Баграт-джан! Дивився я на діла цих хлоп'ят, і соромно мені ставало. Готовий був крізь землю провалитися... — Старий показав на Камо, на його товаришів. — Дивився я на них і бачив, що розум їхній, думки — не про себе, а про всіх нас, а мої думки — тільки про себе. Це мене і наштовхнуло. Одно це і поклато кінець моїм мукам. Не заради внука, небо свідок...

Всі мовчки слухали.

— Життям цієї молоді клянусь, — промовив старий, — що совість мене весь час мучила. У хліві ховав. Ходив, витягав, звалював собі на плечі — віднести, віддати, але... ноги не несли... І думав: невже я, мисливець Асатур, який нікому за все своє життя не робив нічого поганого, честь свою втратив через оцей мотлох?

Старий вороже глянув на скарби.

У кімнаті стало тісно. Чутки про незвичайну подію миттю облетіли село, і в будинок коваля Самсона набилося повно людей.

Мовчки слухали старого. Всі розуміли, що він винен, і чекали: що ж скажуть ті, хто має право судити?

— Чого скиглиш? — раптово перебив старого рахівник Месроп. — І мільйони віддаєш та ще й пробачення про-

свн? Інший на твоєму місці і не віддав би...

— Заради чого віддав би? — підтримала його Сона. — Добре ти зробив, діду, каються нема чого.

І ще кілька голосів почулося на захст діда. Можна було подумати, що вони втішають старого. Але, коли Месроп простяг руку, щоб допомогти старому звестись на ноги, той відштовхнув його і сказав обурено:

— Геть!.. Невже я так низько впав, що ти можеш мене захищати?.. Ні, нехай мене народ судить...

Обернувшись до присутніх, старий схвильовано промовив:

— Люди, коли вже мене Сона і Месроп захищати почали, то мені й жити нема чого.. Накажіть мене в тюрму відвести. Ні тюрми, ні смерті я не боюся. Ім'я моє чесне втрачу — ось чого страшно. Що таке смерть?!

Рясні сльози покотилися з очей старого на його сиву бороду.

Суд народу

До діда Асатура підійшов голова колгоспу Баграт, що довго мовчав, і підвів його з колін.

— Провина велика, — сказав він, — але хто з нас не знає діда Асатура! Чи є серед вас хто, кому б дід на своєму віку не допоміг?..

— Нема таких людей, — почувся голос Анаїд, матері Асмїк.

— Хто з вас не знає, що людина ця все своє життя була чистою і чесною! — Продовжував Баграт. — Те, що він скарби тримав і вагався, чи віддати їх, — це все гріхи старого суспільства. Воно, це старе суспільство, залишило в серцях багатьох з тих, хто в ньому жив, чорні плями. Дід Асатур не комуніст, але в дні травневого повстання 1920 року він нас, партизанів, переховував у своєму хліві і годував своєю мисливською здобиччю... Ні, ми так легко не засудимо вчинок діда Асатура!.. Він був совістю нашого села, і ця подія — непорозуміння в його житті. Пам'ятаєте, люди, який голод був у нас в перший рік революції?

Як руйнувалася країна в часи громадянської війни? Пам'ятаєте, як народ їв траву, пухнув з голоду і вмирав?.. Хто врятував тоді наше життя? Врятував Лчаван? Ленін! Російський народ!.. Пам'ятаєте, як з Росії ешелонами привозили нам зерно — для голодуючих? Кого ми обрали, кому доручили одержати це зерно і чесно, справедливо розділити?

— Дідові Асатуру!.. Звичайно, дідові Асатуру!.. — пролунало з усіх боків.

— Правильно. І ми обрали його тому, що він був чесним. Чесний він і тепер, — підвищив голос Баграт, — а його вчинок — це залишки минулого, залишки старого. Людина, яка зростає в старому, власницькому суспільстві, не змогла цілком позбутись одної з головних вад цього суспільства — жадності і себелюбства. Ось вони, — показав Баграт на хлоп'ят, — вони не мають таких вад, тому що народились і виростили в новому суспільстві, в тому суспільстві, де в людини є лише одне прагнення — підпорядковувати все особисте суспільним інтересам... Отже... Я хотів би, щоб ці наші збори були судом над дідом Асатуром. Я своє слово сказав. Нехай ще інші скажуть свою думку. Тоді ми тут вирішимо і повідомимо про нього уряд.

— Що може бути дідусеві Асатуру? — з острахом прошепотіла Асмїк.

Після голови виступив Арам Ако:ян.

— Це золото, — сказав він, вказуючи на знайдені дідом скарби, — нагадує мені про одну історичну подію. Весною 1921 року, коли вірменські білогвардійці — дашнаки — виступили проти нового, радянського уряду, одна з наших червоноармійських частин відірвалась від одинадцятій армії, очолюваної Орджонікідзе, Кіровим і Мікояном, і залишилась у південному кінці Вірменії, у крайньому кутку Араратської долини, біля Нахічевані. Ця військова частина протистояла контрреволюційним силам, не надіючись на жодну допомогу. У бійців не було хліба, не було необхідного спорядження. Попереду були вороги, позаду — феодалний Іран. Розгром здавався неминучим. Але ось пролунав шум мотора, і в небі з'явився літак. Для того часу це була подія незвичайна. Літак зробив круг

над нами і скинув торбинку золота, надіслану Леніним. За це золото загону пощастило роздобути в Ірані хліба, люди віджили, підбадьорились і зуміли подолати ворога.

— Правильно! Я був там з ними...— відгукнувся з свого кутка колишній партизан, тепер завідувач молочної ферми Артем.

— Хай не образиться на мене зараз дід Асатур, коли я зроблю одне порівняння, — продовжував Арам Акоюн. — То було золото, і це — теж золото. Різниця ніби нема, чи не так? Але для чого послужило те золото і для чого оце, що лежало в хліві діда Асатура?..

Старий мисливець стояв, похиливши голову, і було видно, як боляче йому слухати такі тяжкі докори.

— Я хочу звернути увагу також і на іншу важливу обставину, — продовжував учитель. — Зараз мене, як радянську людину і палеонтолога, хвилює ще одна думка: як було б жахливо, коли б у діда Асатура перемогло старе! І яка велика втрата була б для радянської науки, коли б знову залишились під землею або були таємно продані — просто як цінний метал — ці мовчазні свідки минулої історії нашого народу, його боротьби, побуту, культури... — Арам Акоюн узяв з купи золотих речей, що лежали на підлозі, одну монету: — Ось бачите, на ній зображено Тиграна Великого. Монета ця була вибита в ті часи, коли в нашій країні ще панувало язичество. А ось на цій монеті зображено союзника Тиграна Великого — Мітрідата Понтійського. Вони разом

боролися проти римських завойовників. Це дуже цінні, дуже важливі знахідки для науки. Такі знахідки ховати або знищувати, перетворювати з злитки — злочин... Ну, я гадаю, що всього, про що тут говорили, досить для діда Асатура. Він глибоко відчуває свою провину, і це його рятує. Асатур говорить про дідівську чесність, і чимало цієї чесності є і в нього самого. Але мені хотілось би, щоб дід Асатур самому собі поставив запитання: як можна забути про чесність, про людяність, милуючись цими блискучими дрібничками?

— Дідові Асатуру сказали все, що треба було сказати, — промовив Баграт. — В його каяття ми віримо — воно глибоке і щире. Кінець кінцем, дуже добре, що всі ці речі знайшлися. Але більше за все слід радіти тому, що знайшлась людина... що під впливом цих хлоп'ят знайшлась загублена дідом Асатуром чесність... — І він потиснув старому руку.

Старий полегшено зітхнув. Його зблідле обличчя потроху почало оживлятися і набувати природного кольору.

Всі стали посміхатися, і дехто навіть зааплодував. Дід Асатур розправив плечі, випростався. Вологі очі його блиснули, як у старого, але могутнього ще сокола.

Кінець справи більш за всіх, звичайно, обрадував наших юних героїв. Вони дуже любили старого, доброго дідуся і, дивлячись на його страждання, теж страждали.

— Спасибі і нашим відважним хлоп'ятам. Чи не вони знайшли це золото разом з останніми дорогоцінностями в

печерах Чанчакару? Чи не вони своїм прикладом урятували честь старого мисливця?..— промовив учитель.

Покликавши до себе дітей, він потиснув кожному з них руку.

Дід Асатур випростався, набрав молодецького вигляду і, за старою звичкою, знову стиснув рукоятку кинджала. Поверталось до нього колишне почуття власної гідності.

— Ну, кінець, тепер до мене і смерть не підступиться! — сказав він і раптом, щось згадавши, повернувся до Камо: — Камо, рідненький, чи знайшли ви, що там у печері вирувало? Чи не казан сатани?

— Ні, дідусю, який там казан! Це під скелю біжить вода, — слабким голо- сом відповів хлопець. — В часи царюван- ня Артака вона зникла від землетрусу.

— Справді вода?

— Так. Ясно чути, як вона біжить, виріє...

— У печері можуть працювати лише кілька чоловік, — вихопився Армен, — дозвольте нам, ми почали, нам би й кінчити... А людей слід мобілізувати для ко- пання каналу.

— В якому напрямку треба копати канал? — спитав Баграт.

— Збереглися сліди старого річи- ща, — почав своє пояснення Арам Ако- пян, — ми уважно дослідили його. Мені здається, що залишилось небагато зро- бити для того, щоб продовжити старе річище.

— Якщо це справді, так, то чого ж ми стоїмо, товариші? Ходімо! — сказав хтось збуджено.

Баграт мобілізував колгоспників на копання каналу. По селу швидко поле- тіли чутки:

— Вода, вода!..

Ніби ліс з коріння зірвався — забі- гали всі: старі й малі, чоловіки й жінки. Схопивши лопати, кирки, лопи, кинулись на схил Далі-Дагу, по якому проходило колись річище Великого джерела ца- ря Сардура, та сама «таємнича стежка», колишне значення якої розгадали Арам Акопян і Армен.

З'явилися тракторні плуги. Незаба- ром вони були вже на схилі гори, там, де нещодавно стояв вішап — «бог води»,

і поповзли звідти, вгризаючись у землю, вниз, до полів колгоспу. За плугами йшли колгоспники і лопатами та кирками по- глиблювали річище стародавнього ка- налу.

Знову до Чорних скель

Світало. Асмик, прокинувшись, відчу- ла, що серце в неї не щемить, як учора. Йї було так легко і радісно! Вона скину- ла ковдру, скочила з ліжка і швидко вдяг- лась. Йї хотілось піти до Камо, але так рано йти самій йї здавалось незручним.

Асмик побігла до Григора:

— Ходімо до Камо!

Йї зустріла мати Камо і, приклавши палець до губів, сказала:

— Тс-с! Він спить.

— Ну-ну, хай спить, йому це тре- ба, — відповів Григор. — А ми, Асмик, вернемося поки що до нас.

Услід за ними до Григора прийшли Армен і Сето.

— Зайдем до Камо? — спитав Ар- мен.

— Ні, він спить, не треба його тур- бувати.

— Добре, хай відпочиває. Підемо самі. Ось лише Артуша треба взяти, він хотів неодмінно піти з нами.

І вони пішли до Артуша.

— Ти куди, синку? — крикнула мати навздогін Грикорові.

— Ми... збирати гілки, — змушений був збрехати Григор.

Він боявся, що після всього того, що сталося вчора, мати не пустить його до Чорних скель.

Всі радісно рушили вперед, і перед ними знову постала знайома картина: об- палені сонцем, знеможені від спраги по- ля і долини.

Колгоспники напружено працювали, поглиблюючи річище каналу. Широкою чорною стрічкою простягся він, спускаю- чись по схилах Далі-Дагу до спраглих по- сівів. І все це зробили колгоспники за одну ніч!

Голова колгоспу Баграт втратив свою холоднокровність. Він гарячився:

— Ну-ну, мої любенькі, працюйте по-військовому! Завдання таке — по чо-

тири кубометри на людину. Виконав — доповідай. По-бойовому!.. Сьогодні, що б не було, проведемо воду: будівельна бригада всю ніч на Чорних скелях працювала.

Ніби у відповідь на ці слова, з боку Чорних скель почувлись один за одним кілька вибухів. Хмари диму й пилу вивалились із печери.

— Ми запізнались! Вони випередили нас! — засмучено промовив Армен. — Ходімо швидше!..

І вони побігли.

Ось і Чорні скелі. Стародавній дуб стоїть, з низу до гори обпалений, стовбур його розколовся, гілки позвисали — поламані, обвуглені. Мідний глечик, винуватець загибелі дуба, лежав у корінні дерева, почорнілий і сплющений.

На вершині Чорних скель з'явилися люди, і хтось із них крикнув униз:

— Григоре, це ти? Що, зміна прийшла?

— Так, прийшла. Залиште там ломи, спускайтеся.

Будівельна бригада, що працювала в печері, спустилася в ущелину. На зміну їм піднялись на гору наші хлоп'ята.

Важко змахуючи крилами, знялися з вершини скелі орли й закружляли над головами хлопців. Десь тут, у печерах, були їхні гнізда, і орли готувались до захисту своїх пташенят.

Але хлоп'ятам було не до орлів. Вони увійшли в печеру. В ній було темно і волого. Вузкий вхід поступово розширювався. Стіни й низ були вологі і покриті слизом. Звідкись, нібито з-під землі, чути було глухі звуки. Що далі йшли хлоп'ята, то звуки ці ставали чутніші.

Хлопці підійшли до вузької чорної щілини — проходу в одній із стін.

Артуш засвітив ліхтар, але сильний холодний струмінь повітря, що дихнуло з щілини, вмить загасив його. Довелось пробиратися навромацки, повзком, весь час кудись вгору. Однак шлях був уже знайомий. За цим проходом була друга печера, де хлопці організували перші вибухи. Слідом за ними сюди приходила і будівельна бригада. Тут вона залишила ломи.

— Адже вода, коли ми її звільнимо,

рине в прохід, яким ми щойно прийшли... Виходить, вона відріже нам шлях і ми залишимось у цій печері, — в роздумі сказав Армен. — Треба вихід розширити.

Хлопці знову засвітили ліхтарі, знайшли ломи і оглянули прохід. Чорні скелі в глибині своїй були складені не з граніту, а з м'яких гірських порід, і зараз хлопці ломами легко збільшували вузьку щілину до ширини звичайних дверей, потім вони пройшли в той куток печери, де минулого разу ними було зроблено в скелі виїмку, схожу на ванну. Тепер, після того, як тут побувала будівельна бригада, виїмка стала набагато ширшою і глибшою, під цією «ванною» вже було чутно, як вирувала, хлюпала, кипіла вода.

— А може, й справді там казан з грішниками? — сміючись, сказав Григор. — Чого доброго, ще впіймаємо душу кума Мукела і віднесемо в подарунок дідові.

— Брр... — здригнулась Асм'як. Вона ніяк не могла позбутися почуття страху. Дівчинка боязко притиснулась до Армена.

Найхоробрішими були Сето і Григор.

— Не бійтесь, — заспокоював товаришів Григор. — Це вода, вода-положняк! Скоро ми її звільнимо. Ану, по-світі, Сето!

— Ні, нам світитиме Асм'як, а ми візьмемо ломи, — сказав Сето, передаючи ліхтар дівчинці.

Вони пробрались серед розкиданого вибухом каміння і увійшли у виїмку, під якою вирувала вода. Ліхтар кидав сніп світла на нерівне, вищерблене дно.

Армен скинув з себе куртку і накинув її на плечі Асм'як.

— Не треба, — запротестувала вона, — застудишся.

— Ну, що ти!.. Я працюватиму, мені скоро стане душно.

Скинули свої куртки і гаряче взяли за роботу Сето, Григор і Артуш.

На краю виїмки, з ліхтарем в руках, стояла Асм'як. Куртка Армена не допомогла. Дівчинка тремтіла все дужче, і світлий зайчик ліхтаря весь час то піднімався, то тікав з виїмки.

— Е-е-е, це не діло, — нарешті вирішив Армен. — Ти тут замерзнеш, Асмик. Краще б ішла додому, а з ліхтарем ми й без тебе впораємось.

— Ні-ні, нізащо!..

— Іди, іди... Ти там будеш корисною. Іди доглянь Камо, розваж його.

— Ні! — ще раз сказала Асмик і зашарілась. Добре, що світло ліхтаря падало не на неї і товариші не помітили цього.

— Справді, — втрутився Сето, — нічого тобі тут залишатись. Іди додому, а ліхтар ми прикріпимо до каменя, і світло не танцюватиме по землі, як зараз.

Асмик нарешті поступилась. Сето провів її до виходу з печери і допоміг вибратись на вершину скелі. Звідти вже сама Асмик, підстрибуючи, як кізка, побігла до села.

* * *

Увечері в снігах почувся тупіт ніг, двері з грюкотом відчинились, і в кімнату до Камо ввалились Армен, Сето, Григор, а за ними, намагаючись бути непомітним, і Артуш.

— Ах ви, дезертири! Нас у «пекло» послали, а самі тут прохолоджуєтесь, байдики б'єте? Ось як, виявляється, ти комедії розігрувала? Дрижала, скаржилась: «Холодно», — жартував Григор.

Хлопці кинулись до Камо і почали його обіймати.

— Ой, не всі разом, ставайте в чергу, — жартував Григор.

Камо лише зараз помітив Артуша. Той стояв у кутку біля шафи і ніяково м'яв у руках шапку. Він був, як і всі інші, в поросі і землі.

На пожвавленому обличчі Камо промайнула тінь, він став серйознішим.

Асмик побачила це й поспішила на допомогу Артушеві.

— Ось, — промовила вона, ніби рекомендуючи його, — новий член нашого гуртка юних натуралістів. Він працює з нами в печері, підмінюючи тебе. Артуш широко визнав свою попередню поведінку негідною, і ми всі простили йому. Прости і ти, Камо, чи не так?

Хіба могло будь-яке почуття помсти, злоби, недобррозичливості знайти місце в серці хлопця? Та й чи було воно в ньому колись, у доброму серці Камо? Та ще тепер, коли він тільки-но врятований від смерті, був сповнений найкращих почуттів, до всіх людей...

І тому, коли Артуш соромливо підійшов до нього, збираючись просити вибачення, Камо швидко затулив йому рота рукою і ласкаво промовив:

— Не треба. Тепер ми будемо добрими друзями. Я давно цього хотів.

І хлопчики обнялися.

— Ну, як ти себе почуваєш, Камо? — чужо спитав Армен, узявши товариша за руку.

— Трохи важка голова, а то все добре.

— Ну, ще б пак не добре! — втрутився Григор, лукаво покосившись у бік Асмик.

— Як же вода, вода?.. — нетерпляче спитав Камо.

— Вода буде, працюємо. Сьогодні докопались до величезного плоского каменя, — сказав Сето. — Вода під ним — це зрозуміло. Проб'ємо камінь — вода фонтаном рине.

Камо схвильовано підвівся і сів на ліжку:

— Нащо в цю справу втрутилась будівельна бригада? Воду ми знайшли, ми й повинні її дати селу. Розумієте: ми, юні натуралісти! Ганьба, якщо нас випередить хтось інший. Для нас це справа честі.

— Ми власними силами не скоро впоралися б, а запізнюватись не можна. Вони правильно зробили, що прийшли нам на допомогу, — сказав Армен. — Якщо води не буде ще днів два-три, поля пропадуть...

Останні вибухи

Ще не настав ранок і село Лчаван спочивало в глибокому, міцному сні. Якийсь юнак верхи на маленькому рябому коникові, з прив'язаною до сідла торбиною і ломом, поспішаючи, їхав у передранкових сутінках дорогою, що ве-

ла до Чорних скель. Він весь час оглядався, ніби робив щось таємниче і не хотів, щоб його бачили. Доїхавши до розбитого блискавкою дуба, він прив'язав до нього коня і поліз на скелю.

Добравшись до її вершини, юнак зупинився і подивився вниз.

Обрій на сході помалу світлішав, і зірки одна за одною згасали. Високо в небосхилі ще яскраво горіла тільки Венера.

В очеретах озера Гілли пробуджувалось пернате населення. Ранковий вітерець, набігаючи з вершин Далі-Дагу на дзеркальну гладінь Севану, вкривав її легкими брижами. Гігантське водоймище щохвилини змінювало свій колір і ставало дедалі світлішим.

Яке чудове життя! Яка чарівна гарна природа! Як хороше жити, насолоджуватись благами нашого чудового світу!..

Хлопець жадібно вдихав свіже ранкове повітря. Він живий, він знову в цьому чудовому, казковому світі! Він став ще милішим, жаданішим після того, як так близько пройшла смерть!.. І ніхто, ніхто, так як він, не міг зараз розуміти цінність життя і любити цей світ...

Вірвочна драбинка висіла на своєму місці, прикріплена до одного з зубців скелі: мандрівки у «ворота пекла» стали такими звичайними, що її більше й не приймали.

Хлопець звично спустився по драбині і ввійшов у печеру. Серце його зазмерло від щастя: плескіт води, нещодавно такий глухий, було чути цілком виразно. Стрясаючи скелю, з клеком і дзвоном мчав десь зовсім близько під ногами бурхливий водяний потік.

Ввійшовши в другу печеру, Камо (читає, певне, давно пізнав його) побачив, що за ці два дні тут виконана величезна робота.

Він засвітив ліхтар, прикріпив його до каменя на краю великої виїмки, утвореної вибухами, і, взявши лом, почав долати скелю там, де звуки води було чути найбільш виразно.

* * *

Село щойно прокинулося, коли знайома нам група юних натуралістів підходила до Чорних скель.

Не встигли вони вибратись на вершину, як раптом всередині її почувся вибух і з отвору печери повалив густий дим.

Діти здивовано перезирнулися. Що там таке?.. Чи не сатаєл знову шаленіє?.. Ім і на думку не спадало, що Камо, який учора ще лежав у ліжку хворий, сам вночі добрався до Чорних скель і продовжує не закінчену ними роботу.

— Вернімось, — злякано запропонувала Асмик.

— О, а чий же тут кінь стоїть? Ну, звичайно, Камо. Це Камо там! — захоплено скрикнув Сето і побіг стежкою, що вела на гору.

— Але ж він хворий і на руках його ще садна не загоїлись! — схвильовано промовила Асмик.

— Теж мені — садна! Що таке садна при такій великій роботі! — весело озвався Григор. — Ходім!.. Камо, рідненький, наводь, наводь страх на чортів. Ми йдемо до тебе! — склавши рупором руки, крикнув він.

Слідом за першим на Чорних скелях почувся ще кілька вибухів.

Цього ранку вибухи на Чорних скелях розбудили багатьох в селі Лчаван і радістю відгукнулися в серцях людей. Радісних, дуже радісних подій чекали колгоспники.

Але в сім'ї Камо ці вибухи викликали тривогу.

Мати Камо, не знайшовши сина в ліжку, з криком кинулась до свого чоловіка:

— Чого ти стоїш? Камо знову пішов на Чорні скелі!..

Батьки Камо ще не опам'ятались від тривоги, яку вони пережили в останні дні. А тут, будь ласка, — нова!

Коваль Самсон, завжди спокійний і стриманий, вискочив з дому і побіг до Чорних скель.

— Хлопці знову пішли в ту чортячу

печеру! — кричала Сона і, вибігши на дах, дивилася вслід ковалю Самсонові.

Прибіг Артуш, незадоволений тим, що товариші пішли без нього, і, ні в кого не питаючи дозволу, побіг і собі наздоганяти їх.

За ним рушило ще кілька школярів.

Вийшов з дому голова колгоспу Баграт. Слідом за ним з'явився і вчитель Арам Акоюн.

— Ходімо, товаришу Арам, — сказав Баграт, — подивимось, що роблять наші герої... І Асмик з ними пішла, ще на світанку. Нишком пішла... Ех, де-то наша молодість! — посміхаючись у вуса, говорив Баграт. — Дивлюсь я на цю молодь, на її діла, бачу, як уся її увага, всі її думки, серце цілком належать народові, як вона тільки й думає про те, щоб зробити добру справу, потрібну Радянській країні.

Помітивши Артуша з товаришами, які поспішали до Чорних скель, Баграт зупинив їх:

— Ей, хлопці, куди ви з голими руками? На весілля, чи що? Назад! Візьміть лопати, кирки, ломи... Еге, і дід Асатур шкандибає! Заклав бороду за пазуху, значить, теж у похід зібрався... Цікава людина, хороша людина, — кивнув Баграт Араму Акоюну на старого мисливця.

Учитель тільки усміхався — хіба він не знав діда Асатура.

А Сона кричала:

— Сето, Сето! Шибенику, вернись, негіднику, не йди в те місце прокляте!

— Ти чого це знову розкричалась, бабо? І дав же тобі бог голосок, — докірливо похитав головою дід Асатур. — Помовч трохи! Зараз усі підемо, побачимо, що треба робити.

І дід Асатур із своїм вірним другом Чамбаром теж попрямував до Чорних скель.

Швидко на вершині скелі над печерою зібралось багато сільської молоді. Сміливіші хлопці навіть спустилися по вірвовочній драбинці і зникли в чорній пащі «воріт пекла».

А внизу, в міжгір'ї, зібралися колгоспники біля обгорілого дуба і, підвівши голови, з цікавістю поглядали вгору.

Внизу, біля дуба, дід зустрів Асмик.

Побачивши старого мисливця, вона радісно кинулась до нього:

— Дідусю, а як же ми? Ми так і не підемо в печеру?

— Як не підемо, хіба без нас щось вийде? — щиро здивувався дід Асатур. — Ходімо!

Не встигли старий мисливець з дівчинкою досягнути вершини, як знову, цього разу вже з міжгір'я, почувся голосний крик Сони (і вона прибігла сюди з людьми):

— Ей, синку, Сето, агей, синочку, куди ти забрався! Вилазь звідти!.. Ой, сил моїх не вистачає!

І, як навмисне, Сето раптом з'явився біля входу в печеру. Він був радісно схвилюваний.

— Почекай, почекай, мамо! — крикнув він униз, — нам тут зовсім мало роботи залишилось — рвонемо разок, і все буде ясно: чи то вода під камінням, чи то пекло... мало залишилось, почекай там...

Але не скінчивши, Сето раптом зірвався з місця і по вузькій стежці поквально поліз угору. Слідом за Сето вибігли інші хлопці і один за одним побігли за ним.

— Гей, агей, тікайте! — крикнув униз Грикор. — Тікайте! Зараз скеля лопне і весь світ сповниться рогатими чортами!..

Грикор, сміючись, помахав рукою колгоспникам, що скупчились унизу, і, підстрибуючи на одній нозі, кинувся доганяти товаришів, які вже спускалися вниз вузькою стежкою, що губилася в міжгір'ях.

— Ох, вже цей Грикор! — промовив хтось унизу. — Світ не бачив такого баяндрасника і насмішника такого...

Але тут і справді здригнулися і захиталися Чорні скелі. Оглушливий вибух струснув повітря. Руда хмара диму казковим драконом-вішапом виповзла з «воріт пекла» і імлістою тінню закрила сонце. І раптом, з гуркотом, громом, дзвоном ринула в міжгір'я вода...

Вирвалася вона з чорної пащі «воріт пекла», з своєї похмурої, багатовікової темниці, і бурхливим каскадом ри-

пула вниз, у міжгір'я. Це був, напевне, найвищий, найчудовіший водоспад у світі... З неосяжної височини спадав могутній потік холодної, світлої води, дробився об виступи скель, розсипався міриадами райдужних бризок та іскор, що яскраво горіли на сонці...

Важко передати словами захоплення колгоспників. У першу мить вони ніби втратили мову і мовчали, палаючими очима дивились на доріжку, що раптово виникла на чорному тілі скелі, — живу, бурхливу, в сріблястому мереживі піни. Потім мовчанку порушило громове «ура». В повітря злетіли шапки. Люди опустились на коліна, припадали до води, торкаючись її, ніби цілуючи, устами...

Люто гавкав на спадаючу в міжгір'я воду Чамбар. Чи то радість, чи то здивування виявляв він — адже зовсім, зовсім ще недавно бігав він тут по сухих і гострих камінцях!

Несподівано, на краю печери з'явилась постать хлопця з ломом у руках. Знизу вона здавалась зовсім маленькою. Це був Камо. Він стояв на кам'яному виступі, в самому куточку гладенької кам'яної «губи», яка вперше розповіла Арменові і Араму Акопяну про те, що колись, кілька століть тому, звідси стікав водяний потік.

Обличчя хлопця сяяло. З почуттям глибокого задоволення дивився він на холодні струмки звільненої ним і його товаришами води, і серце його завмирало від безмежного щастя. Ім, юним громадянам великої Радянської країни, пощастило здійснити вікову мрію свого народу. З очей Камо текли сльози, але він не помічав їх: це були сльози радості, великої, невимовної.

Товариші, колгоспники махали йому шапками, щось кричали захоплено, а його рябий коник, прив'язаний до розбитого блискавкою дуба, тулав копитами, іржав і здригався від бризок холодної води, що падали на нього.

Коли Камо зійшов униз, його зустріли й обняли спочатку батьки, потім товариші, колгоспники. Його сьогодні не можна було впізнати — так він сяяв.

Вийшов наперед і гаряче обняв свого відважного внука старий мисливець

дід Асатур. Поклавши руку на рукоятку довгого кинджала, дід повернувся до колгоспників і промовив:

— Ось воно як, люди... Виходить, що жодного пекла не було і нема. Наші онуки розумніші за дідів виявились... Де ти, куме Мукел? Встав би ти з могили та подивився, що наша молодь знайшла у твоєму «пеклі»... Що одержав народ!

Але старого мисливця майже ніхто не слухав. Всі гарячково працювали, звільняючи дорогу воді. Дзвеніли лопати, з-під кирок, що пробивали кам'янистий ґрунт, летіли іскри...

Вирвавшись із міжгір'я, водяний потік, спрямований колгоспниками, підступив до стародавнього гирла каналу, що починався там, де нещодавно стояв «водяний бог», якого забрали вчені в Єреван. Звідси, звернувши на схил Далі-Дагу, вода впадала в канал, зроблений колгоспниками, і, весело вируючи, побігла до колгоспних полів. Вона несла їм життя, і назустріч їй, жадібно вбираючи вологу, радісно підіймали свої голівки стомлені спекою колоски.

Вода розбігалась по полях, напуваючи ґрунт, тихо і мелодійно дзюркочучи. Біля корінців рослин надимались і з ледь чутним тріском лопались крихітні повітряні бульбашки. Здавалось, оживаюча земля щось шепоче і солодко-солодко зітхає: «О-ох... О-ох... О... а... ще... ще...»

Невеликим розгалуженням каналу вода добігла до самого села, влилась у висохле річище джерела, а потім наповнювала став, викопаний школярами.

Асмик дуже зраділа. Вона побігла на ферму, відкрила ворота і погнала до ставка своїх захирілих вихованців. Гуси, качки, водяні курочки, б'ючи крилами, кинулись у воду. Їх радісне гелготання і крики весь день стояли над селом. Ожили не лише пташенята, а й бджоли.

Радісно, гомінко цього дня було в селі Лчаван. Не брав участі в загальній радості лише один вішап, який протягом століть лякав селян своїм грізним ревінням. Він раптом замовк, і ніхто в селі не помітив цього.

...Увечері на сільській площі зібрався мітинг, присвячений радісній події.

Героями дня були, звичайно, юні натуралісти — Камо, Армен і їхні товариші.

Баграт, вітаючи їх від імені партійної організації, сказав:

— Маючи таких дітей, як ви, наша велика Радянська країна завжди буде переможницею.

Учитель, який весь час керував гуртком юних натуралістів, звернувся до односельчан:

— Дорогі товариші! Відважні хлоп'ята нашого села звільнили, нарешті, з вікового ув'язнення воду. Зацвітуть пишно наші сади і поля!..— він окинув радісним поглядом усіх колгоспників. На їхніх обличчях сяяли щасливі посмішки. Вчитель говорив далі:— Разом з тим юні натуралісти розкрили таємницю загадко-

вих «воріт пекла», що віками лякали наших дідів і прадідів...

Промову вчителя колгоспники зустріли хвилею оплесків. І, переборюючи своє хвилювання, Арам Акопян встиг вигукнути ще кілька палких слів:

— Наша Батьківщина непереможна тим, що в неї є такі відважні, завзяті хлопці і дівчата!

Останні слова вчителя потонули в звуках зурни і барабана.

В селі Лчаван починалося велике свято.

Чому замовк вішап?

Якщо стати на східному березі Севану спиною до озера і глянути на поля села Лчаван, може здатися, що там, під ніжним гірським вітерцем, злегка хвилюється друге, золотисте озеро,— озеро пшениці, що так пишно розрослась.

Коли бригадир Овсеп підносить угору руку і каже: «Гоп!» — це означає, що бункер комбайна повний і його треба спорожнити. Підходить автомашина, забирає золоте зерно і відвозить його в колгоспне зерносховище.

Після одної з таких погрузок Сето і Артуш підійшли до бригадира Овсєпа.

— Дозволь мені і Артушу,— сказав Сето,— піти в село, нас викликає секретар комсомольської організації.

— Який секретар?—нахмурився Овсеп.

— Секретар нашої організації комсомольської — Камо.

Лице Овсєпа прояснилось:

— Камо? Ну, йдіть, коли Камо кличе,— він без діла від роботи не відірве. Щось важливе...

На терасі у Камо зібрались юні натуралісти села Лчаван і дід Асатур. Коли до них підійшли Сето і Артуш, Камо сказав:

— Ну, тепер усі в зборі, ми тільки вас і чекали. Нам сьогодні доведеться вирішити важливе питання: чому замовк вішап озера Гіллі?

— А й справді, — здивувався Артуш, — щось його зовсім не чути...

— Та хіба він, болячись нас, подасть голос?..— похвалився Грикор.

— Нам зараз не до жартів, — серйозно зупинив його Камо. — Ми, юні натуралісти села Лчаван, сьогодні повинні розкрити таємницю озера Гіллі і покласти край усяким вигаданим «чудесам», а також таємниці «воріт пекла», яку ми відкрили... Ми розділились на два зағони. Один піде на Чорні скелі, другий — на озеро Гіллі.

Тон у Камо був офіціальний, командирський.

— Замовк вішап? Ну й що ж, тим краще, що його не чути. Чого ж нам турбуватися? — здивувався Сето.

— Як це «тим краще»? — з удаваним обуренням сказав Грикор. — Люди від дня народження слухали його приємний голос, а він, як бачите, раптом замовк. Як без нього селу бути? Всі звикли, зжилися... Усім зараз не по собі без нього...

— Повинні ж ми з'ясувати, звідки бралось це ревіння? Як ви думаете? — спитав Камо.

Хлопці захвилювались:

— А як же ми це з'ясуємо?

— Це таємниця нашого вченого,— сказав Камо, і всі глянули на Армена.

— Ні, поки я не дізнаюсь, як саме ти хочеш з'ясувати таємницю озера, я нікуди не піду, — озвалась Асмик і, ображена, пішла на другий бік тераси. — Все якісь таємниці, загадки... Цей Армен завжди тримає нас в тривозі.

Армен посміхнувся:

— По-перше, це не моя таємниця. Наш Арам Акопян поставив перед нами завдання—з'ясувати це. А по-друге, хіба не зрозуміло те, що я роблю? Скажіть, хто з вас чув, як реве вішап відтоді, як ми випустили з печери воду?

— Ніхто...

— Я багатьох питав — ніхто не чув... хіба ж не зрозуміло, що є якийсь зв'язок між водою, що була замурована в Чорних скелях і вішапом озера Гіллі?

Асмик обернулась:

— А, зрозуміла, зрозуміла!.. Яка ж я дурна!.. Ходімо скоріше, ходімо!..

— Зрозуміла, та не зовсім. Зв'язок є, але чому він, цей вішап, гуркотів,

ніхто з нас не знає. Ось те, про що ми хочемо дізнатися,— сказав Армен, підводячись.

— Сето, нашому вченому треба два мішки соломи, найдрібнішої. Піди, знайди два мішки і набери соломи біля колгоспних молотарок, — скомандував Камо.— Тільки не забудь, найдрібнішої. А ти, Григоре, піди попроси у бабусі Наргіз віслюка. Мішки з соломною, кирки, лом навантажте на віслюка і візьміть його з собою — ви з Арменом підете на Чорні скелі. Все, що накаже Армен, виконувати беззаперечно!.. Я, Асмiк і дідусь підемо на озеро... Ще одне, — візьміть з собою Артуша, він сміливий хлопець, згодиться.

Так Камо розподілив обов'язки кожного. Незабаром обидві групи були готові в похід.

— Про найважливіше ми не домовились,— сказав Армен. — Камо, коли нам тебе чекати на озері?

— А як по-твоєму? Коли мені треба бути?

— Коли? Почекай, полічу. Ми доберемось до Чорних скель близько першої години. О другій годині будемо в печері. Діла там у нас на півгодини... Скільки буде кілометрів від Чорних скель до Гілли?

— Близько п'яти.

— Ну, якщо зважити на схил гори, треба дати воді теж хвилин тридцять. Виходить, рівно о третій годині тобі треба бути з фотоапаратом в руках на тому самому місці, де ми тоді зробили знімок з вішапа. Зупинишся там же Палець— на спуску затвора. Не прогав, зараз же клацни...

— Страшенно цікаво!.. — згоряючи від цікавості, неспокійно крутилась на місці Асмiк. — Ходімо, чого ж ми чекаємо?

Незабаром Камо й Асмiк вийшли з села. Тут до них приєднався дід Асатур. Борода у діда була, як звичайно, дбайливо підгорнута і укладена за пазуху, на плечі висіла рушниця. Він ішов розмірним кроком, здається, цілком задоволений тим, що його оточувало. Тривога покинула старого, і обличчя його було ясним і мирним, спокійно світилися ще пов-

ні життя очі. Він, здавалося, поздоровшав, навіть помолодшав.

— Що ж, Камо-джан, ти хочеш повести свого дідуся в пашу вішапа... — пожартував старий мисливець.

— Ні, дідусю, ти з Асмiк залишишся на хиткому острові, полюватимеш там, а я піду сам...

— Еге! Самого я тебе не пущу, — заперечив дід.

Камо перебив його:

— Ти ж знаєш — там болото. Асмiк саму не можна залишати. Побудеш з нею, щоб качки не напали...

Асмiк засміялася.

— Еге ж! — протягнув старий мисливець, — качки можуть помститися мені... А, Чамбар, іди сюди, іди!..— гукнув дід собаку, який, побачивши свого господаря, весело завищав і замахав хвостом.

Вони йшли польовою стежкою. До їхніх ніг вклонялася великим колоссям пшениця «вірменка».

— Який врожай! — захоплювався дід Асатур, оглядаючи з-під долоні золотисті ниви. — Наш Овсеп може Героя одержати... Власне, головну роль зіграла вода, Камо, знайдена нами... — і через хвилину запитав: — Камо-джан, а чому ви не зробили оце дослідження з вішапом місяць тому?

— Для цього досліду треба на кілька годин припинити потік води. А тоді хто б наважився це зробити — поля вмирили від спраги.

Так, розмовляючи, вони дійшли до берега найкоротшої в світі річки Гілли.

— Річка ніби поміліла. Що ти скажеш, Камо?

Камо усміхнувся. На верхній губі його здригнулися чорні вусики, що за останній час помітно вирости.

— А як же інакше, дідусю? Адже у нас серпень місяць?

— Що ж, як серпень? Ця річка в найзасушливіші роки ніколи в серпні так не міліла, — обстоював старий.

Камо знову загадково усміхнувся. Асмiк згоряла від цікавості.

— І ти, і ти вже навчився в Армена робити з усього таємницю! Ну, скажи ж, у чому справа? — нетерпляче вимагала вона.

— Що ж мені казати? Чи не зрозуміло й так? Коли ми випустили гас в озеро на вершині Далі-Дагу, чи не дійшов він до Гіллі?

— Так, дійшов.

— Коли ми зробимо це тепер, так гас потрапить уже не в Гіллі, а в ставок, де полощуться твої гусенята.

— Як це, хлопче? — здивувався дід Асатур.

— От ще недотепні люди! Зрозуміло ж. Гас потрапить у водяний потік, що йде з «воріт пекла», звідти в канал, а з каналу на наші поля, в сільський струмок, у ставок...

— Ох і справ же ви нарobili, Камо-джан!—захоплено сказав старий мисливець, нарешті зрозумівши, що відбулося.— Нащо вже розумна людина був небіжчик Каро, та й той не зрозумів би...

— І твій кум Мукел теж, мабуть, не второпав би, — пожартував Камо.

Заливисто засміялась Асмик. Її дуже змішав цей «кум Мукел» з його незаперечним для діда Асатура джерелом, з якого мисливець постійно черпав приклади життєвої мудрості.

На березі вони знайшли рибальський човен і, спустивши його на воду, попливли нескінченними протоками і басейнами до пам'ятного хиткого острівця.

— Пригадуєш, скільки ячок ми зібрали на цьому острові півтора року тому? — спитала Асмик у Камо.

— Аякже, — кивнув головою Камо.— Тільки чи не зірвався він з свого «якоря» і чи не зробився він з хиткого плавучим, цей наш острівець?.. Як багато качок, дідусю, але вони чогось не літають. Дай-но рушницю, — простяг він руку, — я їх зараз сполохну... Дивно, чому вони не літають? Пташенята безпері, чи що?

Численність качок збудила у Камо мисливські інстинкти. А Чамбар, висолопивши червоний язик, скавучав і нетерпляче поривався з човна.

— Дивна річ — на воді жодної качки всі в очеретах. Мабуть, каченята, — промовила Асмик.

— Дай мені рушницю, —ще раз просив Камо.

Але дід Асатур не дав рушниці.

— Не можна, — промовив він.— Це не пташенята, а батьки й матері. Вони зараз линяють, змінюють пір'я, а без пір'я вони літати не можуть. Таких стріляти не можна, шкода... І подивись, як все розумно влаштувала природа. Птахи-матері лише тоді пір'я змінюють, коли пташенята підростуть і самі починають добувати собі їжу. Мати тоді вільна — турбот немає, може і про себе потурбуватись. Так, друзі, все в природі розумно розраховано...

Ось вони й дісталися хиткого острівця. Старий мисливець і Асмик вийшли з човна, а Камо поплив далі. Чамбар залишився з ним у човні.

* * *

Розлучимось ненадовго з Камо і подивимось, що робить другий загін юних натуралістів, який пішов на Чорні скелі.

Добравшись до зубчастої вершини, хлопці прив'язали собі на плечі мішки з соломною, зняли черевики, панчохи, вище колін закотили шаровари і вірьовочною драбинкою спустилися в печеру — просто у воду, що витікала звідти, вируючи і пінячись.

Перше відчуття було схоже на опік. По спині пробіг дроз, тіло вкрилося пухирцями — такою холодною була ця вода, народжена талим снігом з гірських вершин. Але це не збентежило дітей, і вони відважно рушили вперед, проти течії, освітлюючи шлях слабким світлом електричного ліхтарика.

Бурхливий потік води збивав їх з ніг. Стіни печери, мокрі і слизькі, були ненадійною опорою. Проте діти подолали всі перепони. Не зупиняла їх і могутня маса води, що мчала з проходу в глибині печери. Мокрі від голови до ніг, вони, нарешті, потрапили до другої печери і зупинилися в ній, щоб перепочити.

— Розумно ми зробили, Армене, — зауважив Грикор, — що розширили цей прохід. Інакше ми залишилися б тут у полоні. Ти, як вчений, передбачаєш майбутнє...

— Ви розширили? — спитав Артуш. — Виходить, ви з самого початку

знали, що добудете воду і вона через цей самий отвір і піде?

— Так, за багатьма прикметами давно ми дійшли цього твердого переконання, — серйозним тоном відповів Армен.

— Але я не з тих, хто в полоні залишається, — говорив далі Грикор. — Я б уткнувся в цю дірку і закупорив би її. Вода наповнила б печеру і викинула б мене силою... як шампанське корок!..

— План чудовий, але трохи запізнився ти з ним, — тим же серйозним тоном промовив Армен.

А Сето сказав сміючись:

— Вилетів би разом з водою — головою в прірву...

— Ого, стрибок був би чудовий, та ще без парашута... Ну, розпочнемо, вже час. Адже Камо довго чекатиме нас, від нудьги на щось задивиться і, може трапитись, знову по шию вгрузне в болото.

Вони підійшли до гирла потоку. Вода, що вибігала з гірського озера з вершин Далі-Дагу, з страшною силою вдярялася об стіни басейну, утвореного вибухами амоналу і динаміту, шалено кружляла, вирувала, збивала піну і, вивравшись на поверхню, швидко ринула до виходу з печери.

Такий гуркіт був у цьому темному підземному світі, такий таємничий гул лунав з усіх кутків печери, що хлопцям стало якось моторошно. Чи то вир цей страшний поглине їх, чи, не витримавши жажливих потрясінь, розсиплються скелі і поховають їх під собою...

Поклавши на каміння мішки з соломою, хлопці сиділи на них і при тьмяному світлі електричних ліхтариків дивились на воду, що шалено вирувала.

— Ну, що ж ми повинні робити в цьому пеклі? — не без остраху спитав Сето.

Армен підвівся, підійшов до басейну і, освітивши ліхтариком одну з його стінок, сказав:

— Бачите цей закладений отвір? Раніше вода витікала з нього, бігла в глибину гори. Після того, як Камо востаннє висадив у повітря тут скелю, вода змінила течію і пішла так, як тепер. Потім з колгоспу прийшли майстри й зацементу-

вали цю дірку. Зараз ми повинні знову її відкрити і знову спрямувати воду на її попередній шлях.

— Висушити канал?! Позбавити село води? Та що ти!.. Що скаже Баграт? — злякано спитав Сето.

— Про це ми вже домовилися з ним. Зараз вода колгоспу не потрібна. Сьогодні обійдуться, а завтра дірка буде знову зацементована.

— Так, але отвір цей вище від рівня води. Вона не піде в нього більше, — сказав Артуш.

— Ну, це байдуже. Ми закладемо камінням вихід з басейну, вода в ньому підніметься і піде в попередній стік, знову пройде під горою і поллеться в Гіллі, а там на неї чекатиме Камо з апаратом в руках, — нарешті відкрив товаришам таємницю їхнього походу на Чорні скелі Армен.

— А коли вода піде не в Гіллі, а зовсім в інший бік? — спитав Сето.

— Може трапитись... Але саме для того, щоб довідатись про це, ми й повинні зробити цей дослід. Тому Камо й чергує на озері, чекаючи нашої посилки... відомостей про нас. Спробуємо... Ну, Грикоре, візьми лом, почнемо. А ми носитимемо каміння, складатимемо.

Грикор з вправністю досвідченого майстра кількома ударами лома вибив цементову пробку, що закривала попередній стік. Відкрилася глибока чорна щілина.

— Виходить, — знову не утримався від жарту Грикор, — якщо я впаду в цю дірку, то впливу в Гіллі?

— Спробуй, тоді побачимо, — сказав Армен.

— Ой, ні, не треба, я не хочу цього! — злякався Грикор. — Не кинусь, не кинусь... Я краще шапку свою надішлю Камо. — І він кинув у щілину свою стару шапку. — От здивується Камо! Сето, тягни мішки!

Хлопці висипали солому в щілину, а потім міцно заклали камінням виімку в басейн, з якої виливалась і надходила в печеру вода.

Басейн швидко сповнився водою до країв, і, дійшовши до розколини, вода, грізно вируючи, з ревінням і свистом ри-

нула у своє попереднє, що йшло невідомо куди, підземне річище.

Під шаленим тиском води задрижала, стряслася скеля. В її недосяжних глибинах щось стогнало, плакало, ухало... Від цих звуків мурашки побігли по спинах хлопців.

— Ну, чи не пекло?.. Недарма наші предки вважали, що воно не лише існує, а й міститься під цими скелями, — сказав Армен.

Хвилин за п'ятнадцять хлопці розкидали каміння, яке вони склали у виімці басейну. Рівень води в басейні знизився, вона перестала вливатись у міжгір'я і знову, з клекотом і дзвоном, ринула в печеру, а з неї бурхливим сріблястим каскадом спадала в міжгір'я, в гирло колгоспного каналу.

— Ну, ходімо, ми своє завдання виконали. Ходімо! — сказав Армен.

Швидко мокрі, брудні, але задоволені, хлопці вийшли з темної печери, і в очі їм ударило сліпуче світло радісного серпневого полудня.

Останнє ревіння

Вистрибнувши з човна, Камо стояв на купі поваленого очерету і милувався новим, строкатим убранням озера Гілі.

Зеленими й жовтогарячими вогнями пломеніли в променях сонця береги озера і очеретяні острівці на ньому.

На озері панувала тиша. Здавалося, що його покинуло все пернате населення, завжди таке численне. Не кричали качки, не було чути гелготання гусей. Птахи мінjali оперення.

Рівень води в озері дуже знизився. Важко було сказати, що вплинуло на це — чи спека засушливого літа, чи доступ води припинився з басейну, захищеного в Чорних скелях. У всякому разі очерети порідшали, на острівці стало сушіше, і Камо без особливого напруження добрався до того місця, де минулого разу він мало не пішов на дно.

Поруч з ним стояв Чамбар. Настороживши короткі вуха, палицею витягнувши хвоста, собака уважно вдивлявся на

вкруги, стежачи за напрямом погляду хлопця.

В очах Чамбара відбивалося явне непорозуміння. Чому, здавалося, треба стояти тут в такій бездіяльності? Це було поза його собачим розумінням... Краса виблискуючої в променях сонця водної поверхні і відбитої в ній стіни очеретів могла бути зрозумілою лише людській істоті.

Камо подивився на годинник. Було майже три.

Вийнявши з футляра фотоапарат, Камо перевінив роботу затвора, повернувшись до краю важіль, що регулював швидкість, спрямував об'єктив на середину басейну і завмер у непорушній позі.

Йому здавалося, що так він пробув дуже довго. Можливо, це через нетерпіння, яке він відчував.

Вода в озері була спокійна. Хіба що вітерець налітав інколи і покривав її легкими брижами. Того разу, навесні, озеро хвилювалось, здіймалося, і лопались великі бульбашки, а вода розходилась колами і бігла до берегів. А зараз — жодної ознаки вішапа. Дзеркало води рівне і світле. У ньому лише відбиваються очерети та іноді промайне тінь яструба, що кружляє над островом, шукаючи здобичі.

Все навкруги було таким мирним, така панувала тиша, що у Камо навіть задзвеніло у вухах...

Гаряче серпневе сонце розпекло очерет, що почав жовкнути. Його гаряче дихання обпалувало, і обличчя Камо почервоніло й палало.

Напруженість становища стомлювала його, але треба було стояти не ворущачись і чекати.

Нарешті терпіння Камо було нагороджене. Озеро захвилювалось, закипіло. По його дзеркальній гладіні пішли великі бульбашки і, лопаючись, колами побігли до берегів.

Потім раптом вода озера піднялась широким невисоким грибом, і в повітрі пролунало страшне: «Бо-олт... болт... болт!..»

Озеро здригнулось, захвилювалось...

Чамбар рвонувся і шалено загавкав, викликаючи незрозумілого ворога на бій...

На обличчі Камо заграла переможна усмішка.

«Гаразд, — здавалось говорив він, — більше не здивуєш і не злякаєш — знаємо ми, що ти таке!..»

Вішап виніс з собою з глибини озера і розсіяв по поверхні багато дрібно покришеної соломи. Камо натиснув кнопку фотоапарата, дивився на соломку і усміхався.

От звідки йде ця вода! Ось чим пояснити це страшне ревіння!..

Раптом він помітив на воді щось чорне.

«Що це, їжак чи мертва лиска?» подумав хлопець.

Водяні кола поволі підходили до берега, все ближче і ближче посуваючи до нього цей таємничий предмет.

— Та це ж чиясь шапка! — здивовано скрикнув він. — Як вона сюди потрапила?..

Зломивши очеретину, Камо підчепив нею шапку й витяг її на берег.

Чамбар, захвилювавшись, кинувся до шапки і, вирвавши її з рук Камо, старанно обнюхав. Потім, підвівши на хлопчика свої розумні очі, він подивився так виразно, ніби хотів сказати щось дуже важливе.

— Адже це шапка Григора! — скрикнув Камо. — Чамбарчику, рідний, що з нашим Григором?.. Може, його понесло в глибину скелі?..

Шапка зіпсувала гарний настрій Камо і навіяла на нього сумні думки. Замислений повернувся він до човна, на якому колись Григор вивів слова: «Теплохід кум Мукел», і поплив до острівця, де залишив Асмик і діда.

— Ну, ну, що там було?.. Ревіння ми чули. Це він на тебе ревів?.. — потоком нетерплячих запитань обрушилась на Камо Асмик. — Що ти бачив? Який він?

Асмик хотілось одержати відповідь на всі запитання разом — таке велике було її нетерпіння.

— Коли пролунало ревіння, з озера піднявся стовп води, я його сфотографував, — сказав Камо. — Але, дідусю, все це дурниці. Важливо ось що: тільки стовп упав, озеро вкрилося соломкою. А соломку,

як тобі відомо, хлопці наші разом з водою надіслали нам з Чорних скель.

— Оце так штука! Виходить, стовп, що піднімається з дна озера, це вода? Та, що в Чорних скелях тече? — щиро здивувавшись, запитав старий мисливець.

— Так, так, з Чорних скель... Вірніше, з Далі-Дагу, з того гірського озера.

— Значить, це не вішап?

— Дідусю, який вішап? Все вже ясно.

— А хто ж кричить?..

— Ревіння зв'язане з водою... Але краще ми про це в Арама Акоюна і Армена запитано, вони докладно з'ясують, чим воно викликане.

— Звичайно, вони з'ясують. Але чому ж вода не реве, витікаючи з джерела? — наївно запитала Асмик.

Старий мисливець замислено погладжував бороду.

Всі його вірування розбивались одне за одним, а нове з труднощами вміщалося в голові.

— Дівчина правду говорить. Чому це вода, що б'є з джерела, буде, як вішап, ревіти? Тут щось інше... — з недовір'ям похитав головою старий.

— А чому ти, Камо, такий похмурий? Зробив велике відкриття і не радієш? — запитала Асмик, тривожно поглядаючи на хлопця.

— Знаєш що... я шапку Григора впімав у озері. Погано це...

Він дістав з човна і показав Асмик мокру шапку Григора.

— Її викинуло разом з водою і соломкою з дна озера. Боюся, чи не сталося чогось з Григором!

— Григор упав у підземний потік?.. — злякалася Асмик. — Ідьмо, ідьмо швидше! Чого ж ми чекаємо? — і дівчина стрімголов кинулась до човна.

Вони гребли що було сил, досадуючи, що їхній шлях перетинали водорості, які заповнювали протоки.

Ось, нарешті, і найкоротша в світі річка і будиночок рибалок на березі.

Камо і Асмик вистригнули з човна і побігли в село.

На стежці серед стерні, не доходячи

до села, їх зустріли Сето, Артуш і Армен. На їхніх обличчях був сум.

— А де Грикор? — з тривогою в голосі запитав Камо.

— А хіба він не вплив в Гіллі? — питанням на питання відповів Сето. — Це що, його шапка?..

Очі Асмiк наповнились слізьми.

— Ну, годі!.. Не змушуй дівчину плакати, — звернувся в бік снопів Армен.

З-за снопів, що стояли в полі, показався чуб Грикора.

Асмiк підбігла до Грикора і повисла в нього на шиї.

— Ти живий, Грикоре, живий? — допитувалась вона, оглядаючи товариша з усіх боків.

— Не плач, моя рідненька, Грикор не з тих, що вмирають даремно, — сказав він, ніжно поглажуючи голову Асмiк.— Дурний я, чи що, щоб покинути цей прекрасний світ, землею вкритися чорною?..

Утираючи сльози, напівсердячись, напівсміючись, Асмiк смикала його за волосся.

— Боляче! — верещав Грикор, але щасливо посміхався.— Дякую тобі, господи! — жартував він, звівши до неба очі, як дід Асатур.— Виходить, і за мною є кому плакати... Ну, що, Камо, вплив-ла солома в озері?.. Адже ми чули, як цей чортяка репетував...

— Ревіння ми почули рівно через сімнадцять хвилин після того, як пустили воду, — сказав Армен. — В цей час ми вже підходили до села.

— Твоя мати, певно, галас зчинила знову, як почула ревіння вішапа? — сміючись, запитав Камо у Сето.

— Ну, звичайно, зчинила, — відповів за нього Грикор, — зараз же полізла на дах і давай руками махати, бити себе по колінах і на допомогу кликати...

— А ви?

— Посміялися, звичайно. Пояснили колгоспникам, що це ми воду в озеро спустили, через те й ревіння, — сказав Артуш.

— Ну, вчений брате, поясни нам тепер, як на твою думку, що це викликало ревіння? — звернувся Камо до Армена. —

Проти твоїх глибоко наукових висновків є серйозні заперечення. Одне, — показав він на діда Асатура, — йде від цього шановного старика, а друге, — повернувся він до Асмiк, — від завідувачої птахівничою фермою. Ці заперечення, власне, одного порядку, зводяться до того: «Чому вода, що б'є вгору, повинна ревіти, як вішап, коли це не вішап? «Чому вода, що тече з джерел, не робить «бо-олт... болт... бо-олт?»

Армен засміявся. Товариші оточили його, чекаючи пояснень. Запитання діда Асатура: «Чому вода, що б'є вгору, повинна ревіти, як вішап?» цікавило всіх не менше, ніж старого мисливця.

— Вода, яку ви бачили, — почав Армен серйозним, переконливим тоном, — не звичайне джерело чи струмок. Це справжня річка, яка спадає до того ж з величезної височини, а тому і з страшною силою. Прямуючи в печери Чорних скель, водяний потік захоплює з собою і маси повітря і доносить їх до озера Гіллі. Там, в озері, він з страшною силою викидає це повітря з води. Ось чому і піднімається вода стовпом. Це повітря підкидає її вгору, повітря створює гігантські бульбашки. Бульбашки лопаються, і ось саме тоді й лунає це жахливе «бо-олт... болт... бо-олт!»

— Ох, хлоп'ята, до чого ж це просто! — скрикнула Асмiк. — Нарешті це дійшло до мене! Адже й справді, лопаються бульбашки, повітря виривається і... реве.

— Дідусю, чи можеш ти щось заперечити? — звернувся до старого мисливця Камо.

— Що ж мені казати? Ви завжди маєте рацію... Мої заперечення і копійки не варті, — зніяковіло відповів старий.— Бачу одне: немає ніякого вішапа, ніякого білого буйвола...

— Так-то, дідусю, не вір кумові Мукелу, — сказав Камо. — Ну, ставлю на голосування: хто за те, щоб прийняти пояснення Армена, підніміть руки!

Руки підняли всі, навіть старий мисливець.

— Одноголосно... Отже, таємниці Чорних скель і озера Гіллі розгадані, — оголосив Камо, і всі рушили далі.

— Вішав ревів сьогодні востанне,— сказав Армен дорогою.

І справді, від цього дня вішав більше не ревів...

Епілог

Погожа була сонячна осінь.

Юні герої востанне кинули погляд на рідні місця. Вони їхали в Москву. Їх запросила окремим листом до себе в гості Центральна станція юних натуралістів.

На березі Севану, біля підніжжя Чорних скель, амфітеатром лежить багате на врожай село Лчаван. Сьогодні його не впізнати. У смарагдовій зелені мічурінських садів і гаїв білюють тут і там новенькі будиночки. Бурхливим потоком виривається з колишніх «воріт пекла» звільнена ними вода, приємно вражаючи слух жителів цього гірського, колись безводного, краю своєю дзвінкою піснею. Вода тепер дає лчаванцям світло — увечері на вулицях і в колгоспних будиночках яскраво світять електричні лампочки, і вода тепер дає лчаванцям енергію — потужні водоспади приводять в рух млин, молотарки, майстерні, які сповнюють повітря могутнім, радісним гулом. У серцях жителів Лчавана не лишилося і сліду од віковичного жаху перед незнаними силами природи, що протягом багатьох років лякали їхніх предків...

Машина мчить їх далі. Ось уже зникає за крутими поворотами чудесний водоспад. Уже не чути, але ще видно, як з чорної пащі «воріт пекла», збиваючи срібну піну, виривається і падає у між-

гір'я бурхливий потік. Він розбивається об каміння алмазними зернами, що в погожий день виблискують всіма кольорами райдуги. Казкова веселка немовби поясом оперізує стрункий стан Чорних скель.

А там внизу, працює вже нова ГЕС. Завжди глухий гул її зараз не долинає до машини. Останнє, що встигають ще побачити наші герої — це розбитий блискавкою дуб. Від його розчахнутого стовбура відросли нові, молоді, сильні пагінци, що вкрились пишним листям і тягнуться до сонця.

— Отам ти упав під час грози, — з ніжною посмішкою говорить раптом струнка дівчина з чудовим каштановим волоссям, показуючи рукою в бік старого дуба.

— Так, — мрійно відповідає їй юнак атлетичної будови, — це було в один з чудових днів нашого золотого дитинства...

І всі мовчки дивляться на гірські кряжі, що вириваються з ранкового серпанку.

— А що, вже немає на Чанчакарі бджіл?—знову порушує мовчанку струнка дівчина, глянувши на руді скелі.

— Вони тепер дзижчать на колгоспній пасіці, — відповідає хтось дівчині.

— А чудеса?

— Чудеса? А хіба не чудо цей бурхливий потік, ця багатокольорова райдуга серед темних скель? Хіба не чудо цей канал, вода?..

Всі переводять свої щасливі погляди на блакитну поверхню спокійного в погожі дні озера Севан.

АЛЕКС ВЕДІНГ

НЕЗВИЧАЙНА ПРИГОДА КАСПАРА ШМЕКА

ІСТОРИКО — ПРИГОДНИЦЬКИЙ РОМАН

Ф. Ц. В. — моему найкращому другові.

Переклад з німецької

О. ЖУРАВЛЯ

Малюнки

М. ШТАЕРМАНА

ВІД АВТОРА

Коли я почала писати передмову до третього видання цієї книжки, у мене виникло дві думки.

Перша назва книжки була такою — «Найманці без плати». Вона мала відбивати сумну долю тих німців, яких їхні пани продавали за кордон як найманців. Але ця назва недостатньо розкривала зміст книжки, тому що німецькі найманці 1776 року залишились не тільки без плати, а дістали у винагороду рани, страждання, злидні і смерть... Тобто вони зазнали такої ж долі, якої зазнають ті з наших братів у Західній Німеччині, що перебуваючи на службі в іноземців, воювали у В'єтнамі та інших місцях і мусили віддавати своє життя і здоров'я за чужу, ганебну справу.

Це була перша думка

А друга?

Історія про незвичайну пригоду Каспара Шмека закінчується словами: «Свободи добивається той, хто залишається вірний своєму духові». Ці слова належать одному з борців американської визвольної армії 1776 року.

Нехай читачі задумуються над цими його словами, коли порівнюватимуть сучасну і тодішню Америку. Бо ті, які задають сьогодні в Америці тої, порушили вірність духові 1776 року. І сучасна Америка яка позбавляє прав чорношкірих громадян, переслідує своїх кращих синів і дочок поклоняється долару і зневажає розум, вбачає небезпеку в мирі і визнає добру справу в розпалюванні війни. Америка являє собою сумне видовище. Тому що й тепер в різних країнах, далеко від своєї батьківщини знаходяться ненависні американські окупаційні війська які відіграють таку ж ганебну роль, як і англійці та їхні гессенські наймити в 1776 році. Але вони так само, як і ті, зазнають повного провалу в своїх походах і інтервенціях. Перемога належатиме арміям свободи. До переможців також належатимуть сучасні американські Каспари і Анзельми, прогресивні і миролюбні американці, спадкоємці і охоронці визвольних ідей 1776 року.

АЛЕКС ВЕДДІНГ
м. Берлін

Розділ перший

Каспар Шмек, чотирнадцятирічний кухарчук «Золотого якоря» в Касселі, стиха насвистуючи, заходився прибирати холодну і прокурену кімнату трактиру. Він полив підлогу, виробляючи струменем з зеленої лійки всілякі викрутаси, не забувши при цьому і старого рябого кота; той поспішно заліз за шинкарську стойку. Потім хлопець охайно підмів кімнату.

Озвася годинник з зозулею, що висів між двома оленячими рогами над самим столом для почесних відвідувачів. Була сьома година ранку. Каспар закачав рукава і, з задоволенням згинаючи і розгинаючи руку, милувався грою м'я-

зів. Потім він, зсовуючи ослінчики, що, як завжди, стояли цілу ніч на столах, піднімав їх по чотири одразу і спритно ставив на землю. Від швидких і сильних рухів йому зробилося по-справжньому жарко в цей сірий, холодний, грудневий ранок. До того ж Каспарові здавалося, що фізичні вправи — це найкращий спосіб якнайшвидше розвинути свою силу. Ой, як йому хотілося бути сильним, таким сильним, як його друг рибалка Вейраух; коли він стане таким, тоді нехай начуваються... Каспар рвучко схопив останні шість важких дубових ослінчиків і одним рухом підняв їх зі столу для почесних відвідувачів. Ослінчики з гуркотом приземлилися на підлогу, і ось вони вже всі стояли на своїх місцях.

Каспар перевів дух. На його обличчі, вимитому дочервона милом, засяяла горда посмішка.

«...р о к л я т и й хлопець!»

Крик доносився з-за перегородки, що мала назву «контори», в якій уже з самого ранку лютував хазяїн «Золотого якоря». Каспар зазирнув усередину «контори», готовий шохвилини кинутись навтікача. Обережно відчинилися двері комори для білизни, розташовані поряд з кухнею, і пані Гампель, молода хазяйка, яка саме розбирала білизну, також наставила вуха. Але контора лишалася зачиненою.

Ось уже протягом кількох днів усі відчували на собі поганий настрій хазяїна. І Каспар, кухарчук, він же і конюх, коридорний і лакей, мусив потерпати за всіх і все, що сердило хазяїна: за впровадження ландграфом Фрідріхом нових податкових цін; за те, що в аристократичному готелі «Рай», який стоїть на Королівській площі, плита ось уже протягом тижня жодного разу не вихолодала; за пивнички в передмісті, які останнім часом з'являються, як гриби з-під землі і своїми низькими цінами на вино і всілякими темними махінаціями переманюють відвідувачів, внаслідок чого «Золотий якір», який ще недавно був місцем веселих розваг, з кожним днем занепадає. В трактирі наставало пожвавлення лише увечері, і то слабке. Номери в готелі пустували. Шпалери в них повідставали од стін, завіски пообвисали, як ганчір'я. Капітан Еммеріх, єдиний постоялець готелю, щоправда зовсім не бажаний, вже протягом кількох місяців нічого не платив, але навіть і гадки не мав вибратись або ж заплатити борг.

То й не дивно, що потиличники доволі легко зривалися з рук хазяїна і що Каспар, по можливості, обминав його сьомою дорогою. Звичайно, це йому вдавалось нелегко. Але що легко дається в цьому житті? Мабуть, Каспар таким уже нещасливим уродився. Через тиждень після його появи на світ померла мати. Батько — гренадер прусського полку в Сальмуті — пережив її всього-на-всього на один рік. Він загинув в одному з

останніх боїв під час Семирічної війни в 1762 році при Вільгельмшталі, в Гесенській землі.

Каспар ріс, як зозуля в чужому гнізді, то тут, то там — скрізь його їжу приправляли штурханами. Протягом короткого часу йому пощастило ходити до школи, до грізного вчителя Шаба, який навчав його азбуки та біблійської історії. Наука давалася йому легко. Швидко і без помилок він навчився писати: «Північне море — це море смерті». Або: «Перо, з допомогою якого ми вчимося писати, вирвали з крила гелготливої гуски». І все ж таки раніше, ніж він міг збагнути премудрості науки, йому довелося залишити старий шкільний будинок, з якого часто було чути скорботний зойк учнів. Каспара віддали в науку до хазяїна трактиру, де він став за кухарчука.

Незважаючи на це, Каспар думав, що земля — найкраще місце для життя. Насвистуючи, він пританцьовував між столами, змітаючи з них порох, натирав до сліпучого блиску сільниці, чистив закурену рапсову лампу. Але все це, звичайно, не те, чого навчав його друг Вейраух. Адже він казав йому, що життя не всюди таке вузьке, як в «Золотому якорі» і що справжній світ розкриється перед молодим хлопцем лише за стінами Каселя. А рибалка знає, що каже. Він немало вештався по широкому світу, був навіть у червоношкірих індіців, про яких може багато дечого розповісти.

А хіба капітан Еммеріх, єдиний квартирант «Золотого якоря», не був також посланцем з того іншого, привабливого світу, який чекав, коли його завоює Каспар? Еммеріх брав участь у Семирічній війні, і, якщо вірити його розповідям, то король Фрідріх зміг розбити під Росбахом французів лише тому, що серед офіцерів його війська був такий бравий хлопець, як капітан. Еммеріх називав своїми друзями великих панів з Англії і навіть боровся з росіянами проти турків чи з турками проти росіян. Щоправда, тепер, коли він, будучи відставним офіцером, живе у постійній нужді, і його шлунок протягом багатьох днів не одержує нічого, окрім пари шматків, поцуплених для нього Каспаром на кухні — тепер він

нікому не потрібний. «Але цьому швидко настане кінець, — звичайно говорив Еммеріх Каспарові, тарабанячи при цьому пальцями. — В найближчу війну я буду знову на висоті становища, мій молодий друже, можливо навіть генералом».

А тепер, правда, Еммеріх нарікав на цілий світ: на лондонського полковника Фаукітта, свого старого товариша по зброї, який більше не відповідав на його листи і прохання допомогти; на гессенського ландграфа, який, незрозуміло чому, пропускає нагоду взяти на службу такого здібного капітана; на хазяїна готелю, перед яким він щодня тремтів; а іноді також і на Каспара, на якому найчастіше зганяв свою досаду. «Пробач мені на слові, хлопчине, — завжди казав капітан, як тільки злість його проходила. — Страшенні злидні цього разу знову допекли мені до печінок».

В тихому будинку гучно лунало цокання старого годинника, що виривалося, немов хрипке дихання. З контори доносилося скрипіння пера. Вгорі, у своїй кімнаті, на мансарді, кашляв капітан. Крадучись, Каспар Шмек навшпиньки вислизнув з кімнати. В темному коридорі він зупинився на якусь мить перед коморою для білизни і прислухався. За дверима мирно поралася хазяйка. Затамувавши подих, він злякано зіщулився, бо раптом заскрипіла підлога

У порожній кухні було тепло. Добре, що хоч кухар кудись пішов; адже в «Золотому якорі» він одержував таку жалюгідну платню, що змушений був скрізь ганятися за підробітками. Лише мишка сиділа в пастці. На охололій плиті стояв великий казан. Мучний суп, приготований на сніданок, був ще теплий. Каспар оглядівся навколо, чи ніхто не стежить за ним. Потім швидко насипав супу в миску і, крадучись, поліз наверх темними, хиткими, скрипучими сходами.

«How do you do, sir?»¹ З цими словами, яких його в числі кількох інших англійських виразів навчив капітан, що багато мандрував у своєму житті, кухарчук

відчинив розташовану під самісіньким дахом злиднену кімнату переможця під Росбахом.

На цей раз не почулося звичайної відповіді капітана: «Могли б бути далеко кращими, ха-ха».

Зіщулившись, Еммеріх сидів на єдиному ослінчику перед перекошеним даховим вікном і, здавалось, як кролик, спав з розплющеними очима. На його товстому тулубі був короткий старий спальний камзол; нічний ковпак сповз з лисої голови; в руках капітан тримав свою череп'яну люльку, яка майже ніколи не згасала, але зараз була зовсім холодною. Жваві карі очі Каспара затьмарились. Злидні Еммеріха викликали в нього сердечне співчуття. Він обережно поставив миску із супом на стіл.

— Знову лише цей підгорілий мучний суп?

Кухарчук почував за вухом.

— Так точно, ваша милість. І навіть цей мучний суп треба спочатку вкрасти.

Коли капітан, замість того, щоб розсміятись, тільки голосно зітхнув, Каспар втішливо додав: — Але сьогодні він підгорів не так сильно, як завжди. Зате коли ви дістанете посаду в ландграфському казначействі управління прибутками...

Ослінчик під Еммеріхом заскрипів. Лише тепер він обернувся до хлопця. Його попелясті вуса, що, здавалося, росли з самих куточків рота і стирчали двома пишними пучками, тепер звисали донизу, наче мокре клоччя.

— Дурниці! Хіба ж я дістану цю посаду? Хіба у мене є змога її дістати?

Він показав на свою потерту формену куртку, зашкарублі чоботи, схожі на труби, з розпачем кивнув на свої зелено-чорні, украй пошматовані формені штани. Глянувши на них, Каспар перелякано розтулив рота.

— Це більше схоже на кавалерію, мій хлопче, коли двома шенкелями б'ють коня. От прокляття! Навіть жалюгідної посади ландграфської чорнильної душі для тебе не знайдеться! Го-го, до чого ти докотився, капітане Еммеріх! Це я! Я! Хто б міг подумати?

— Не падайте духом, пане капітан, ви ще будете знову переможцем!

¹ Як справи, сер? (англ.).

Капітан, відштовхнувши ослінчик, схопився з місця. Як спіймана дика кішка, забігав він туди-сюди по вузькій комірчині перед самим носом співчутливо-го кухарчука.

— А якихось кілька нещасних років тому я був, як то кажуть, пан капітан туди, пан капітан сюди, ох, якби ти мене тільки міг бачити в той час! Грошей у мене була сила-силенна. Під час походу в Сілезію у мене був особистий страсбургський кухар, який готував мені делікатесні паштети і мою улюблену страву — квашену капушту з різними приправами. І все це велетенськими порціями. У мене був власний перукар, який тільки те й знав, що голив мені бороду, намілював спину, робив масаж і, наче юного бога, помадив або обприскував духами. При дворі я також поставив свого чоловіка. Дамам я влаштовував почесті, з дочками танцював веселій менует. О розкішні двірські прийомі! І щоб ти знав, Каспаре, вони підкорялись кожній моїй команді. А що тепер? Тепер я мушу обходитись без єдиного слуги. І всі люди ставляться до мене погано, навіть мерзенний хазяїн готелю поводитьсь підло зі мною. І я мушу все це терпіти. Учора ввечері, коли я прийшов додому, я тричі дзвонив, хоч у конторі ще горіло світло. Мені не відчинили. Я знаю... я знаю Хазяїн тобі заборонив, я не докоряю тобі. Он як, це мені — і не відчинити! Я змушений був видряпуватись на дахи сараїв, щоб добратися до своєї кімнати, і розірвав ліву штанину шароварів.

Еммеріх урвав мову і, змучений, повалився на ліжко. По його щоках з червоними прожилками котилися сльози.

— Мене не було тут. Я крадькома бігав на низ, до річки. А то я, звичайно, відчинив би, незважаючи на хазяїна. — На дитяче чоло кухарчука набігла глибока зморшка. — Хай йому чорт, у такому вигляді ви справді не можете з'явитись у канцелярію казначейства. От якби кравець Цігенвальд зробив нову форму. Але він сказав, що не зробить цього доти, доки не будуть сплачені старі борги, пане капітан.

Еммеріх почав розпачливо кусати вуса,

— Якби ця скупа кравецька душа погодилась хоча б полатати шаровари в борг, — бідкався він. — І може пришила б до сюртука нові петлиці і гудзики...

Каспар заперечливо похитав головою:

— Цього він, напевне, теж не зробить. Він сказав, що коли я ще раз прийду без грошей, то він власними руками викине мене геть. Шкода. — якби ми годинник уже не віднесли в ломбард, я його знову міг би заставити. А так що... Бідний пан капітан.

З безпорадним виразом на обличчі, украй засмучений, сидів Еммеріх біля Каспара у своєму короткому тонкому нічному вбранні.

— А хазяїн часом не дасть у борг трохи грошей? Як ти гадаєш, Каспаре, адже це було б зовсім непогано з його боку. Якщо я дістану посаду і зароблю грошей, для мене не становитиме жодних труднощів сплатити такі дрібниці. А ти знаєш, це справді чудова ідея. Власне кажучи, ти міг би йому пояснити...

— Краше зараз нічого не вимагати від хазяїна, бо сьогодні погана погода в «Золотому якорі».

Кухарчук злякано замовк. Йому здалось, що під дверима почулися чийсь тихі кроки.

Капітан збентежено закашлявся і схопився з місця. Але навколо було зовсім тихо, мабуть, це їм почулося.

— А чи не могла б паніматка вас ще раз визволити з біди? — спитав Каспар, трохи поміркувавши. — Або панове брати й сестри? Що ви думаєте з цього приводу? Чи вони теж такі самі бідняки?

Еммеріх засміявся нібито весело, але разом з тим якимось ображено, потім низав плечима і знову заходив неспокійно то взад, то вперед по кімнаті.

— Мерзенні грошові справи! У своєї родини я не маю права більше вимагати. Моя мати всього-на-всього бідна капітанська вдова, її невеличкий маєток у Рінтельні повністю заборгований. Від сестри Юстїни, каноніси в інституті благородних дівиць у Гейлігенграбі, о, від неї я не можу чекати навіть ламаного гроша. А мій брат, збирач різного роду

податків і мита, ха-ха! Ох, сто чортів! — Спересердя капітан штовхнув ногою ослінчик. — Духовний сан — єдина професія, доступна в цій країні для молоді людини недворянського походження. Але красно дякую, я не створений для цього! З мене не вийде єпископа, ха-ха! Так, мій друже, хіба це не ганьба, коли для того, щоб стати в цій державі людиною, ти повинен обов'язково бути дворянином або ж мати багато грошей.

Капітан підняв свій скуйовджений парик, що валявся під ослінчиком, старанно вибрав череп'яну люльку і, вибравши найменшу полінячку, поклав її на розжарений попіл в каміні; тоді взяв у руки свою шпагу і довго дивився на себе в уламок люстра, що висів над умивальником.

— Ох, мій хлопче, — промовив він з сумом, — офіцер за мирного часу все одно як піч в покинутому будинку. Якщо нею щороку не користатись, піч починає розсідатись, вітер свистить в її щілинах, і зрештою вона зовсім завалюється. Ой, яка сумна картина! — І Еммеріх з серцем ударив рукояткою шпаги по уламку люстра, так що воно вдвітри розлетілося.

Каспар здригнувся. Внизу грюкнули двері і залунав громовий голос хазяїна «Зелотого якоря». В ту ж мить Каспар, блідий від страху і недоброго передчуття, кинувся сходами вниз і вибіг з будинку перед носом у хазяїна, що розлючено галасував. Тепер йому не уникнути доброго прочухана. Тому краще утекти вниз, на беріг річки Фульди, до свого друга, рибалки Вейрауха. Бо все одно битимуть, хоч втечеш, хоч ні.

Хазяїн трактиру, велетенський на зріст, стояв, червоний від гніву, у самій сорочці, перед важкими ворітьми і тряс здоровенним кулаком услід кухарчукові, який шодуху тікав. Потім він, лаючись, пішов назад у зал трактиру, де фельдфебель Купш і пан Себіш — помічник писаря із лотерейного склепу пили свій ранковий кухоль пива.

— Каспаре! Чуеш, Каспаре!

Величезна верхня частина тулуба капітана застрягла у маленькому вирізі

дахового вікна, начебто вона мала стирчати там завжди.

— Гей! Каспаре! Гей!

Еммеріх розмахував руками, наче міг примусити повернутись прудкого хлопця, що зник у вузькому провулку. Цілком зрозуміло, що капітан хвилювався. Він хотів було, після того як кухарчук прожогом вилетів з кімнати, покурити люльку і скрутив, щоб її запалити, клаптик старої «Кассельської газети», яку йому звичайно давав безплатно швейцар друкаря. Коли він уже запалив цей клаптик, його погляд випадково спинився на кількох рядках. Він поквалливо задув вогонь. Так, тут чорним по білому або, вірніше, по бурому, було написано, що британський полковник гвардії Вільям Фаук... знаходиться в дорозі з Лондона в Гессен і, можливо, прибув уже сюди, в Кассель. Хоча вогонь, як на лихо, з'їв половину прізвища полковника, проте і сумніву не могло бути в тому, що це був його старий товариш по війську Фаукітт. Еммеріх перечитав ще кілька разів «Депешу з Брауншвейга». Це був Фаукітт, який водним шляхом прямував у Голландію, а далі в Брауншвейг і Гессен з надзвичайно секретною дипломатичною місією. Фаукітт, оцей старий лис. Сто чортів, яка нагода! Яка щаслива нагода! Адже цілком зрозуміло, що пан полковник, який їде з надзвичайною місією, допоможе старому товаришеві по війську Еммеріху посісти відповідну до його звання псаду, хоч, може, йому цього й не дуже хочеться.

І треба ж було Каспару, цьому боягузові, якраз тепер утекти з дому! Коли він саме хотів послати його по нову газету. На жаль, не залишається нічого іншого, як піти самому. Ох, але ж шаровари, шаровари!

Миючись і розчісуючи вуса, Еммеріх ламав голову над тим, як бути з шароварами. Якби справа не була такою спішною, він радніше відмовився б виходити, аніж одягати свій мундир. Ні, справді, він ладен був би просидіти в своїй кімнаті аж до страшного суду, ніж показатись хоч на чверть години в жалюгідному одязі цивільного на вулицях Касселя. Та нічого не поробиш!

Зітхнувши, він похапцем натягнув на себе коричньовий сурдут, який став занадто вузьким, відшукав свої старі оксамитові шаровари, одягнув парик і трикутний дорожний плащ. Наполовину згорілий клаптик газети він сунув у кишеню, взяв замість шпаги палицю з черешневого дерева і, підбадьорюючи себе в думці, з шумом вийшов з кімнати.

І все ж він полегшено зітхнув, коли побачив, що цього разу, певно, обійдеться без сутички. Хазяїна не було в залі трактиру. Еммеріх випнув груди і гордо пройшов через приміщення, взявши на плече, наче гвинтівку, свою палицю.

— Вітаю вас з добрим ранком, пане капітан!

Кривоногий фельдфебель Купш і пан Себіш, який ще перед своєю писарською посадою у лотерейному склепі був офіцерським кухарем, схопилися з своїх осліників і, привітно посміхаючись, стали струнко. Злидні капітана звузили ту безодню, що взагалі відокремлювала їх від офіцерів.

Еммеріх, який охоче користався, коли тільки траплялась нагода, своїми втраченими правами пана, привітно зауважив, проходячи мимо: — Буде завірюха.

— Так-так, над Майснером збираються снігові хмари, — зауважив Себіш, чоловік похилого віку з густими вусами. Він поспішно показав своєю ревматичною рукою з вікна на гори. — Капітан має цілковиту рацію, — додав він, — завірюха насувається.

Але Еммеріх відразу ж забув про свої права, як тільки вийшов з трактиру. Він відсахнувся, потім мимохіть зробив кілька кроків і зупинився на площадці сходів. Хазяїн трактиру, зустрічі з яким він уникав ось уже кілька днів, стояв, упершись руками в боки, біля входу в будинок.

— А, пане капітан, мабуть, прийшов заплатити мені борг? — зустрів він спантеличеного Еммеріха. — А що? Ні? Не те? Я мушу ще чекати? А от мені ніхто не хоче чекати. Цими ж днями я повинен заплатити за вино такий податок, що вилечу в трубу, а не зроблю цього, то мені нічого не залишиться, як іти у боргову в'язницю. Мені потрібні мої гроші, так, так, що ви скажете на це?

— Ох, нічогісінько, щось зовсім інше я вам хотів сказати, пане Гемпель, — пробелькотів капітан, тихо і покірливо задкуючи до сходів. — По секрету вам скажу, я хотів навіть попросити у вас невеличку суму, так би мовити, взяти почесну позику, щоб покрити нею один мій борг.

Удар досяг мети. Губи Еммеріха розтяглися в беззвучній посмішці.

Справді, нахабство постояльца вразило хазяїна, наче несподіваний постріл. Обличчя його налилося кров'ю, щелепи ворушилися, але з рота не вилітало жодного звуку. Облишивши свій намір піти до міста, капітан використав невеличку паузу для того, щоб здійснити стратегічний відступ в свою кротячу нору під дахом.

— Позичити! — як божевільний, кричав йому услід пан Гемпель, — позичити тобі... Ах ти ж, нікчемний банкрут! Спочатку май чим віддати, а тоді пози-

« З Куди не кинься, скрізь у нього борг! А він ще насмілюється просити грошей! Прокляте господарство! Ніяка власність не гарантується тепер, жодна копійка не надходить, все дорожчає з кожним днем, всі заборгувались, чесних людей немає!

З самого верху доносився ображений, тремтячий голос капітана. Він говорив про славнозвісного полковника Фаулітта, з яким під час Семирічної війни жив під одним наметом і з яким незабаром знову побачиться:

— І тоді різного роду люді гірко жалкуватимуть, що повилилися так зневажливо і навіть підло з військовим героєм Ізмаїла, Льойтена, Росбаха і ще тринадцяти інших баталій. — Потім комірчина на горищі з грюкотом зачинилась.

Лайка доносились аж до трактиру. У дверях, блідий від злості, з'явився пан Гемпель. Навіть не глянувши на відвідувачів, він зайшов за прилавок і спересрдя заходився мити пивні кухлі. Себіш і Купш піднесли до рота кам'яні кухлі і, переморгуючись, з насолодою спостерігали, як лють в хазяїні трактиру закипала все більше і більше.

— Нехай цей капітан забирається до чорта, — заревів раптом трактирник, показуючи великим пальцем на фільончасту стелю. — Ледар і підлий кровопивець! В шкуродерню його до собак! Я пошлю Каспара по судового засідателя, нехай сьогодні ж накладе на нього арешт за несплату боргів. Каспар! Каспар! От проклятий шибеник, знову його немає. Він теж слухається цього пугала, що сидить там нагорі. Ну нехай цей молодчик тільки попадеться мені під руки, я йому понаставляю добрих синяків. Я вам покажу, хто тут хазяїн в домі... Але... але... хто це тут сміє сміятись? — Шинкар підвів очі і лиш тепер помітив, що його завсідники корчаться від сміху, прихилившись за своїми кухлями.

— Доведеться тепер трактирникові заплатити і за сміх, — жартував Себіш, бризкаючи від реготу слиною. — Ну, проте, мені час вертатися в лотерейний склеп, а до вечора ваш гнів, можливо, пройде, чи не так, любий Гемпелю?

— Так, так, знаю я вже вас, — похмуро сказав хазяїн. — ви обидва тягнете руку за капітаном, чого б він там не накоїв. Завжди ви за нього, а не за мене.

— З цим я цілком погоджуюсь, — уткнувшись у кухню, приглушено пробурмотів фельдфебель. — Всіх начальників належить глибоко шанувати і слухатись. Капітан опинився тут не заради пивної бурди, чи не вірно я кажу, хазяїне? Хіба він винний, що йому дали відставку, бо зараз мирний час?

Себіш неспокійно пощипував ревматичними руками густі вуса і ствердно кивав головою. Але ось він раптом завмер.

Хазяїн зненацька так бахнув кухлем об стойку, що в його руках залишилася сама ручка, а осколки бризнули на всі боки.

— Все те, що я сказав тут про цього негідника, я йому скажу прямо в очі, і знати нічого не хочу, запам'ятайте це добре, — проревів він і, розлючений, підступив до обох відвідувачів. — Тому, чий панцир заснований павутинням, нема чого дуже роззявляти пащеку. А від таких клієнтів, як ви, Купш, я, між іншим, можу теж відмовитись, від цього я не збіднію. Сидіти півдня за маленьким кухлем пива...

— Але ж панове, панове, — втрутився Себіш. І маленький, наче карлик, помічник писаря, ледве сягаючи хазяїнові по груди, почав сіпати його за рукава, намагаючись втихомирити. — Гемпельчику, Гемпельчику, хіба ж тобі дозволить совість вигнати своїх вірних відвідувачів, га? Стара ти болотяна курко, я тобі скажу одне: після миру знову настає війна. Вірно? І тоді пан капітан знову буде служити. Вірно? А ці знатні пани можуть або страшенно нашкодити, або ж бути дуже корисними. Вірно? І, — тут Себіш, стививши голос, оглядівся навкруги — чи не підслухує бува хто-небудь із сторонніх, — незабаром знову почнеться війна. — Він таємниче подивився своїми водянистими очима на Купша і хазяїна.

— Що? Вже знову війна? — буркнув хазяїн «Золотого якоря». — Коли ж в Гессені, нарешті, буде спокій? Мало ще в нас тиняється бездомних інвалідів?

Фельдфебель, справжній здоровило, поспішно схопився з місця, нервово застібнув своїми довгими пальцями мундир і насадив на голову трикутний капелюх:

— Це неправда, Гемпелю. У нас, в ландграфській комендатурі, про це нічого не відомо.

— Так, а звідки ж тоді ви знаєте, що знову буде війна? — настирливо допитувався хазяїн у помічника писаря.

Себішу раптом зробилось дуже ніколи. Він пошкунтильгав до виходу, волочачи, як завжди, ліву ногу. І вже знадвору просунув крізь двері ще раз свою старечу вусату голову і сказав, таємниче підморгнувши:

— У маленьких мишей теж є вуха.

Розділ другий

Каспар Шмек мчав мимо старих, похилених будинків, і в його вухах ще звучали погрози хазяїна «Золотого якоря» і вигуки Еммеріха. Раптом стукіт його дерев'яних пантофлів залунав голосніше, наче заокотили кінські копита. Каспар перегинав круглу Королівську площу, де відбивалася луна в різних напрямках. Чи Еммеріх ще й досі кричить там услід за ним? «Та нехай він собі репетує, аж поки не охрипне». Каспар сердився на капітана, бо через його нестриманість хазяїн спіймав Каспара на гарячому. Добре загірбати жар чужими руками! Ой, як набридло вже Каспарові тремтіти, чекаючи стусанів свого хазяїна!

Здалеку донісся звук барабанів і полкової музики. Він то віддалявся, то ставав усе сильнішим і сильнішим. Вікна Старого Міста затремтіли від могутніх кроків багатьох солдатських чобіт. Каспар чув, як загін зупинився, як з брязком опустилися на брук рушниці. Потім пролунали слова команди. Якби у Каспара зараз не було важливіших справ, він, безперечно, побіг би до солдатів. Бо ж вони марширують тільки для власної втіхи по місту.

— Гей! Обережно, сонько!

Каспар Шмек мало не потрапив під віз з товстопузими пивними бочками,

який, підскакуючи на вибоїнах вулиці, їхав до готелю «Рай». Кучер з великим червоним носом, лаючись, повернув у його бік голову. Рябий пінчер з готелю «Рай», дзявкючи, кинувся на Каспара, але відразу ж облишив його і стрибнув до здоровенних гнідих коней, з ніздрів яких валила біла пара. Було вогко й холодно, і Каспар змерз.

З боку замка дув вітер, проносився по широкій площі для парадів та іподромів, хитав дерева на лузі, підганяв, надимаючи, закутані постаті городян, які минав Каспар, йдучи мостом через Фульду. Посеред мосту стояла маленька дівчинка і, гірко плачучи, дивилася услід своєму червоному капелюшку, який, наче запізнений метелик, злетів униз до Фульди і поплав між крижинами і уламками дерева, що неслися вдалину.

Срібна стрічка Фульди бігла, виблискуючи, кудись туди, до далеких пагорбів та високих гір. Та Каспар не звертав на це уваги. Його погляд був спрямований значно далі. В думці хлопця поставали чорні пагорби Дакоти, йому уявлялися оті кращі люди, оті дикуни, до яких його вабило, про яких він мріяв. Вони жили в наметах, харчувалися з мисливства і рибальства; сиділи, попихкуючи люльками, навколо своїх вождів на раді старійшин. Суворі штрафи тут накладалися рідко, а дітей тут зовсім ніколи не били. Вимажуючи томагавком, розмальований з ніг до голови і прикрашений орлиними перами, з захисним талісманом на грудях, мчав Каспар Шмек, член племені Червоних Лисів, на своєму гарячому коні уздовж ворожих лав і стріляв у саму їхню гущу, стійко витримуючи зливу куль та стріл. Ось він промчав невразимий, повернув коня і ще раз кинувся на ворогів, нехтуючи небезпекою. Але зненацька він і його кінь, наскрізь прострілені, впали на землю. Вороги відступили. Чи довго йому тепер доведеться лежати в прерії? Коли смеркнеться ще, може, і вовки придуть? Але воїн Червоних Лисів стійко витримує страждання. Прямо сидів Каспар Шмек, юний, хоробрий червоношкірий і, безстрашно чекав своєї смерті. Похитуючись з боку на бік, він співав... «Ох, не боюся я нічого, крім болючого зуба

старості! Ма-ахіс хевіса, наєхьо! Ма-ахіс хевіса, наєхьо!»

Рибалка Адам Вейраух, засмаглий чоловік, якому було щось із тридцять років, з гладеньким чорним циганським волоссям і такими ж вусами, ось уже кілька годин стояв, посмикуючи свою вудочку, перед прорубаною чотирикутною ополонкою. Раптом йому видалося, що він чує голос Каспара. Він повернув голову вбік і прислухався. Справді, це був індійський клич Каспара, а он уже біг сам хлопець, перестрибуючи через щабінь і гальку, продираючись крізь густі вербові зарослі, що тяглися вздовж мілкої піщаної коси.

— Каспар, Каспар!

Каспар, прокинувшись від мрій, здивовано зупинився. Потім кивнув своєму другові і попрямував до нього.

— Ти ж зовсім замерз...— Рибалка стягнув з себе вовняну куртку і обгорнув нею хлопця. Дременувши із «Золотого якоря», Каспар не міг взяти з собою ні кафтана, ні шапки, і з вдячністю одягнув її; поряд з другом його огорнула впевненість, тепло і якась особлива безпека.

— В «Золотому якорі» знову щось трапилось,— сказав Вейраух, кинувши погляд на Каспара і стиснувши його за плече.— По тобі видно.

Каспар не знав, що відповісти. Вейраух не міг терпіти капітана, а Еммеріх й собі знати не хотів нічого про рибалку.

— Адам, я ніколи більше не повернусь туди,— вирвалося, нарешті, у нього, і він розповів, запинаючись і ніяковіючи, про те, що трапилось вранці.— Нічого не можна робити, за все карають. Точнісінько так, як це було в школі у вчителя Шабба. Лупцював палицею з горішника і стусанами частував, ставив навколішки на горох... А тепер оцей Гемпель, він ще гірший. Досить з мене!

— От хоч один у цій країні наважився виступити проти побоїв,— сказав задоволено рибалка.— Так, багато дечого треба було б змінити.

Каспар скочив, приклав руки до палаючих щік.

— Я можу стати в пригоді Червоним Лисам, як ти думаєш, Адаме? Тоді мене вже не побачать в Касселі, ось що я тобі

скажу. Ніколи... А може, й побачать. Але не раніше, ніж через 10 років, це точно. Ти знаєш, я тоді зроблю візит хазяїнові «Золотого якоря». Я під'їду в колясці. А потім буду вередувати, що ліжко для мене занадто тверде, пиво дуже тепле, із страви я витягну муху, хи-хи. Добре я поганяв би цього Гемпеля і, нарешті, сказав би: «А знаєте ви, хто я такий? Каспар, колишній ваш кухарчук, якщо ви ще досі мене не впізнали. Я бачив увесь світ. Я вже тепер не той, яким був». Так, Адаме, це я обов'язково скажу йому — Каспар нахилився і підняв невеликий камінець, підкинув його кілька разів на долоні і шпурнув у річку. — А капітан, певно, зовсім не думає про те, що він мені шкодить? Як тобі здається? Та що зробиш, коли нерви у нього вкрай розхитались. Воно й не дивно, коли сісти отак на мілину, як він. Але все це може дуже швидко змінитися. Адже, можливо, знову відправлятимуться воєнні експедиції в далекі колонії або розпочнеться війна проти турків. Я знаю,— закінчив Каспар, заступаючись за Еммеріха,—ти його терпіти не можеш. Але він все-таки нещасливий.

Засмагле обличчя рибалки зробилось серйозним.

— Твоєму капітанові я справді зовсім не співчуваю, ти маєш рацію. Ці шуки живуть за рахунок нас — маленьких рибок. Вони знають тільки командувати, від народу ж вимагають повної покори... Гопля! — Блискуча, з червоними смугами риба промайнула на волосіні в повітрі.

Зрадивши, обоє друзів весело замушилися біля здобичі, відразу забувши про розходження думок відносно капітана. Поки рибалка укладав поряд з іншою рибою, якою був наповнений його лозяний кошик, зловлену жирну плітку, Каспар знову налаштував вудочку і закинув волосінь у воду. Рибалка завжди дозволяв йому деякий час повудити.

Вони мовчки дивились на Фульду. Чути було, як під берегом річки тріщить крига. Вейраух поклав у рот пучку жувального тютюну, сів на камені, спостерігаючи за водяними кругами, що утворювалися навколо волосіні. Потім він

черевів погляд на хлопця, на його дитяче зєснянкувате обличчя з білявим чубком, на рот з ледве виступаючими широкими зубами, на допитливу верхню губу. Зворушений, він впізнав у хлопцеві, що захоплюється пригодами, самого себе, яким він був колись давно і так саме мріяв про героїчні вчинки і далекі подорожі.

— Ти повинен стати ще сильнішим, перш ніж тебе приймуть до племені Червоних Лисів,— промовив він після недовгих роздумів.— А тим часом тобі треба потерпіти в «Золотому якорі». Як починаючому «Червоному Лисові», тобі повинно перепадати тепер менше стусанів від хазяїна «Золотого якоря», як ти гадаєш? Сьогодні я піду з тобою. Мені треба побалакати з Гемпелем.

— Я зовсім не такий кволий, як здається на вигляд, ану лиш подивись,— сказав Каспар і напружив свої м'язи на руках.— Але якщо ти вважаєш за потрібне, я залишусь ще тут,— додав він зовсім тихо.

Вейраух був задоволений своїм влучним ходом і в думці дав собі обіцянку в майбутньому не так привабливо прикрашувати свої розповіді про пригодницькі мандрівки. Каспар і без того набив собі ними голову, і постала небезпека, що одного чудового дня він, чого доброго, втече світ за очі.

— Скільки тобі було років, коли ти вперше зустрівся з дикунами? — запитав Каспар після короткої мовчанки.

Рибалка відірвався од своїх думок.

— Двадцять.

— А ти дуже злякався, Адаме?

— Вони більше перелякалися, ніж я і мої друзі,— пояснив Адам Вейраух, посміхаючись. Його вже охопило нестримне бажання вигадувати фантастичні історії. — Вони прийняли наші коси за справжнісінькі хвости і лише дивувалися з того, що вони стирчать у нас на потилиці. У Західній Індії, щоправда, зустрічаються люди з короткими цупкими хвостами, які зовсім не згинаються, і ці нещасні створіння, щоб зручно сісти, завжди спершу мусять вирити яму для свого хвоста.

Рибалка, із задоволенням покручуючи кінці своїх чорних вусів, дивився на

хлопця, який від благоговіння боявся навіть поворухнутись.

— Розкажи мені, як ви зустріли крокодила.— домагався Каспар знову через кілька хвилин.

— Го-го! Я знаю, що тобі хотілося б послухати цю історію. Ну, хай уже буде так.— Рибалка сплюнув коричньовий тютюновий сік в річку і почав:— Одного разу, коли я з Прудкою Стрілою — ти ж знаєш мого друга, індійського вождя — ловили рибу в річці Міссісіпі в Америці, ми почули вдалині жалібні зойки людини. Ми сіли в човен і почали гребти понад берегом річки, уважно оглядаючи її. Зненацька нас щось штовхнуло, і ми полетіли сторчака у воду. Крокодил, який кричав, наслідуючи людський голос, щоб заманювати людей, наближався прямо до нас. Він роззявив свою пащу, з якої стирчала безліч гострих зубів. А моя рушниця впала у воду. Але вона мені все одно була ні до чого, бо звичайна рушнична куля не могла б просвердити луску завтовшки у великий палець. На наше щастя, страховище від природи було таким незграбним, що ледве могло повертатися. Ми скористалися цим і швидко, шугаючи то вліво, то вправо, попливли до берега. Тим часом кілька червоношкірих почули шум і зняли тривогу. Вони поспішили до нас і почали влучати своїми отруйними стрілами в пащу страхітливої ящірки. Звір був дванадцять ліктів завдовжки — і гладкий, як бик. Наступного дня всі ми, Прудка Стріла, інші червоношкірі та я, їли його м'ясо з індійським зерном і солодкою картоплею. Це була справді поживна страва, а не якась тобі ріденька юшка.

Щось смикнуло за волосінь.

— Риба! Адаме! Риба! — тріумфовав Каспар. Це був важкий окунь, і хлопцеві потрібно було чимало часу, щоб витягти його з води і зняти з вудочки. Коли ж він, нарешті упоравшись з цієї рботою, підвів голову, Адам зник. Спантеличений Каспар витягнув голову над ополонкою, помітивши на якусь мить рожеву ногу друга, що раптом виринула на поверхню. Потім з-під крижаної води з'явився і сам Адам Вейраух — червоний, голий і засапаний, як морж.

— А воно таки справді холодно,— сказав він, розкидаючи бризки на всі боки. Рибалка проробляв ці щоденні вправи з плавання навіть глибокої зими.

— От якби я вмів так плавати! Я вже думав, що ти залишився там назавжди.

— Не бійся, ці п'ять пальців у мене такі чіпкі, наче гак.— Вейраух розкотисто засміявся і напружив мускули. На його лівій руці закрасувалася синьоблакитна шльопка з червоними вітрилами, що завжди викликала захоплення Каспара.

— Адаме, коли ти зробиш мені та-туїровку?

— Не тепер, мій друже.— Рибалка зробив кілька гімнастичних вправ і видавив воду з чуба та вусів.

— Адаме, поглянь, он п'ятеро воронячих гнізд! Чи видряпаюсь я наверх, як ти гадаєш?— Каспар показав на безлисте дерево, яке стояло між густими заростями вербняку і проїжджою дорогою, на темне сплетіння гілок, що, здавалося, мерзли на вітрі. Позаду дерева піднімався вгору тонкий стовп диму.

— Вже час нам іти. Холодно.— Рибалка швидко одягнувся, в одну руку взяв вудку, а в другу — лозяний кошик.

Наближаючись до стовпа диму, вони раптом виразно почули чийось розмову, співи і сміх. Два чоловіки сиділи біля вогню: один з них молодий, в одязі підмайстра, а другий старший, вишукано одягнений. Обидва, як видно, були напідпитку; про це свідчив не тільки їх вигляд і голосні розмови, а також і дві порожні пляшки, що валялись на землі. Франт гучно вітав приріст компанії.

— Ну, як ловилося? — спитав він, коли рибалка і Каспар якнайзручніше влаштувалися біля вогню.

— Тут вся Фульда кишить рибою.— Адам вдоволено відкрив кошик Розпалене обличчя франта розтягнулося в задоволеній посмішці.— М-м-м-м. Плотва. Це непогана штука для гурмана.

Молодий чоловік підніс пляшку до рота і гльогаючи почав пити. Потім він і собі нахилився над лозяним кошиком.

— А чи не могли б ви, власне кажучи, по-по-по-подарувати нам кілька рибок? — видавив він насилу. Ніздрі його

великого тонкого носа сіпались, коли він старався вимовити ці кілька слів.

Адам подивився в сірі очі хлопця, молоді легковажні очі, які йому сподобалися.

— А чому б і ні? — Він простягнув незнайомцю свій кошик.

— А чому б і ні? — повторив чепурун. Він узяв кілька рибин і поклав їх у жар.— І, будь ласка, випийте зі мною, випийте за те, щоб грошики не переводились.

З відвертою цікавістю розглядав Каспар обох. Його погляд перебігав з подертих черевиків підмайстра на його худорляві ноги в тоненьких штанцях, з дужих рук на засмагле обличчя, біляві кучері. Модний пан нагадував йому чимсь головного лісничого Кляйнпауля, одного з постійних відвідувачів «Золотого якоря», тільки Кляйнпауль, певно, ніколи не сів би біля вогнища разом з ремісником. Йому тепер уже здавалося, що незнайомиць став приємнішим. Коли вся його гладка постать трусилася від реготу, Каспар теж не міг утриматись, щоб не сміятись.

— Ну, беріть же! Пийте! Не соромтесь! — припрошував привітний пан і простягнув рибалці пляшку.

— Не відмовлюсь. — Адам потягнув добрий ковток з пляшки і набрав повітря, щоб ще хильнути.— Добре зіллячко.— Він витер вуса.— Міцненьке. Аж обпікає.

— Я теж такої думки,— погодився підмайстер.

Тепер настала черга Каспара. Він радів з того, що незнайомиць йому, наче дорослому, запропонував горілки. Хоч правда, це йому не принесло жодного задоволення Але «Червоний Лис» з Касселя не міг навіть самому собі признатися в цьому, а не те, що чужим людям. Каспар приставив пляшку до уст, набрав повний рот горілки, щоб виграти час, і лиш тоді, набравшись духу, наважився ковтнути. Від горілки йому палило в горлі, в ніздрях, на очах виступили сльози. Потім на нього напав страшений кашель, а чоловіки, дивлячись на це, качалися від задоволення по землі. І Адам, ляскаючи Каспара по спині, аж захлинався від реготу.

— Він ще молокосос,— сказав пан, теж хихикаючи.

Кров ударила Каспарові в голову. Тепер він лише чекав слушного моменту, щоб піти геть звідси разом з рибалкою. Але Адам зовсім не збирався йти.

— Ой, лишенько, вже давно я так не сміявся,— сказав він, відсапуючись. — Ви знаєте, панове, коли тут в Касселі чуєш справді сердечний сміх, то можна побитися об заклад на десять проти одного, що це сміються чужинці. Чи не правду я кажу? Адже ж ви не тутешні?

— Вгадав,— сказав модний пан. — Я подорожую в своїх справах. Мене цікавлять паперові шпалери і кассельська жовта фарба. І тоді дорога заводить мене до Касселя. Але що я вартий, порівнюючи з цим перелітним птахом.— Він показав на білявого парубка, що саме знову узявся до пляшки.

— Отак крок за кроком мандруємо,— перевівши дух, промовив підмайстер.— Може, доберемось аж до Італії, де ростуть помаранчі.— Його обличчя, покрите ніжним волоссяним пушком, раптом розчервонілося.— Моя батьківщина Амстердам, а я сам мандрівний підпідмайстер кушніра. Оце так.

— З Амстердама? — радісно вигукнув Адам.— О, я добре знаю це місто. Я ж служив матросом на кораблях Вест-індійської торговельної компанії.

— Пийте! Пийте! На здоров'я.— Привітний торговець витяг корка з нової пляшки.

Адам і підмайстер незабаром зовсім розвеселились. Обійнявши один одного, вони сміялись і пили за своє здоров'я. Підмайстер, широко розплющивши очі, затагнув гарним високим голосом пісню, до нього приєднався Адам, а потім також залунав густий, але фальшивий бас торговця:

Так, як німці в давнину
Вміли добре жити,
Вип'єм чарку не одну,
Будем байди бити.

Лише Каспар не співав. Він раптом згадав про хазяїна «Золотого якоря» і сіпнув Адама за рукав, натякаючи, що вже час рушати додому.

— Горілка тут є! Давайте ж пити! Пий і ти! — Рибалка, вже помітно сп'янілий, відмахнувся від Каспара.

Чоловіки сиділи з розпаленими обличчями біля багаття, вже якимись незграбними рухами повертали на вогні рибу і розмовляли, перебиваючи один одного. Горілка зробила підмайстра щирим і балакучим. І Адам не говорив своїм звичайним голосом, а просто ревів, наче всі поглухли.

Нарешті риба засмажилась, і всі взялися до їжі. Лише чужоземець відмовився. Дивлячись на полум'я, він сказав, що зіпсував собі шлунок.

— А я оце в понеділок прогуляв свої останні три крейцери¹, — відверто розповідав підмайстер.— Вчора я роздобув на одному з монастирських дворів миску юшки з тріски. Ну й досі нічого більше не їв. Робота тепер трапляється рідко. В крайньому разі я можу стати солдатом. Але цього я не хочу. Мене аж дрож проймає, коли я тільки бачу солдатів. Що, ваш ландграф знову думає затіяти війну? Мені здалось, що на кордоні щось негаразд, ополченці і сільська жандармерія оточили всю місцевість, а крім них, куди не глянеш, скрізь вештаються ще й гусарські патрулі. Я думав, що вже й не виберусь звідти, а попадусь, як лисиця у пастку.

— А ви часом не помиляєтесь? — здивовано спитав мандрівник.— Невже це так? Я теж переїжджав кордон і нічого такого не бачив.

— Адаме, ходімо вже,— знову подав голос Каспар. Він відчував, як при самій згадці про хазяїна «Золотого якоря» у нього щось болісно стискалося в грудях.

— Добре, зараз іду,— пробурмотів рибалка, навіть не слухаючи Каспара. Він підніс пляшку до пана, який так щедро частував горілкою, сказав «за ваше здоров'я» і почав пити, з жадобою припавши до пляшки. Потім передав горілку підмайстрові, витер вуса і швидко промовив:—Для мене не буде дивом, якщо розпочнеться знову полювання на людей. Тут у нас солдати — це добрий товар. Скрізь, де хочеш, в усіх війнах, билися

¹ Крейцер — дрібна монета.

наймані гессенці. У нас полювання на людей ніколи не припиниться. Навіть у неділю оточують церкви і виволікають звідти молодих хлопців. Здавалося, що ото зразу після Семирічної війни у Гессені вже зовсім не залишилося молодих хлопців. Але це анітрохи не обходить ландграфа, коли він може продавати солдатів. Йому забагнулося все улаштувати так, як великий Людовік, там, у Франції: він хоче зробити з Касселя маленький Париж. А народ нехай живе, як пацюки в благородному замку. Йому ж потрібні палаци, театри, сади. До того ж ще полюбовниці, чудовий кінський завод, охоронці, челядь, го-го, на все потрібні гроші! — Він злостиво засміявся. — Придворним і резидентам, певно, непогано живеться, а бідна людина нехай платить за це все.

Чужинець, який увесь час мовчав, щось тихо пробуркотів. Його очі саме тоді зустрілися з Каспаровими очима. Але він опанував себе і почав посміхатися.

Каспарові зробилося моторошно. Чи не занадто відверто говорив Адам. Порив вітру здійняв угору попіл. Каспара проїняв холод, і він, здригаючись, притис руки до грудей.

— Адаме, ходімо вже! Мені час бути в «Золотому якорі». — В його голосі відчувалися нетерпіння і страх.

— Та зачекай. Тобі нема чого боятися, малюк,—заспокоював його рибалка.— Я піду з тобою.— Адам спробував встати, але впав знову на землю.— Але що це таке, у мене перед очима все крутиться! Ні, краще ляжу, полежу тут і більше не підніматимусь.— Адам сидів з неприродно розширеними очима, нібито з жахом прислухаючись, що діється у нього всередині.— Що ж це таке воно...

— Я відвезу вас додому,— запропонував свої послуги купець.— В моїй колясці знайдеться місце для всіх.— Він махнув рукою позад себе в напрямку дороги.

— Що, у вас і екіпаж є? — Рибалка примусив себе підвестись. Ледве тримаючись на ногах, спробував йти. Тепер він, як і Каспар, відчув, що було б краще вже давно накивати звідси п'ятами.— Широ дякую, я більше люблю ходити пішки.

Але скажіть-но, що ж це воно за горілка...— Адам нахилився над однією з пляшок і почав її недовірливо розглядати.

— Горі-горілка е! Пий ще! — горлав кушнір.

— Досить пиячити. Тепер ідіть зі мною.— Чужинець вихопив з кишені пістолет, махнувши рукавом по багато оздобленій сріблом рукоятці.

— Досить, встати!—скомандував він холоднокровно і рвучко підняв з землі ремісника. Але сп'янілий хлопець, як тільки той його випустив, наче сніп, змахнувши руками й ногами, повалився на землю.

— Чого тобі треба ві-і-д н-на-с?

— Про це ще ви дізнаєтесь.

— Вам нема до нас ніякого діла.

Каспар стояв з відкритим од страху ротом, запитливо дивлячись великими переляканими очима на рибалку.

— Встати! Марш за мною!

— Це пусті балачки. Крім того, нас таки тут двоє! — заревів рибалка, хоч і відчував, що він уже пропав.— Я не піду з вами. Ви шахрай, ви щось підмішали в горілку.— Він кинувся на чужинця.

Чути було сопіння, здавлені крики, брязкіт черепків. Удар рукояткою пістолета повалив Адама на землю.

— Рятуйте! Рятуйте! — закричав Каспар якимсь зовсім чужим голосом.— Адаме, вставай, Адаме, тікаймо! — Рибалка не ворушився і дихав важко. З-під лівого кінчика його вусів сочилася кров, падаючи тими краплями на сорочку.— На допомогу! Убивають!

Франт накинувся на Каспара.

— Ах ти, проклятуший, чи перестанеш ти горланити? Ану, зараз же мені забирайся звідси!

То гнів, то страх відбивалися на обличчі Каспара. Від жаху йому перехопило подих, і він, не видавши жодного звуку, зробив кілька кроків.

Раптом непомітно виринув звідкільсь ще один чоловік. Він допоміг чужинцеві відволікти обох приголомшених людей. За хвилину їх втягнули у велику чорну коляску. Штори опустилися, кучер натягнув віжки, і коні побігли рясом.

Що трапилося з Адамом? Що це все значить? Каспар уже зовсім не думав про себе самого і про те, що йому буде від

хазяїна «Золотого якоря». Він кинувся щодуху бігти, наздогнав коляску, міцно вчепився за неї ззаду і стрибнув на приступці. Кольки в боку зменшились, але серце, як і раніше, шалено калатало.

Скоро коляска підїхала до міських стін і зупинилася біля одного з шинків передмістя. Каспар ще встиг непоміченим сплигнути і сховатися у протилежних воротах.

Тільки-но Адам і кушнір вийшли з коляски, як їх одразу ж загнали в трактир. Адам обернувся до чоловіків, що йшли позад нього, і сказав:— Не сподівайтесь від мене добра!

Каспар побачив, як, хитаючись, зникла у дверях скривавлена постать його друга, і аж заплакав. Двері зараз же зачинились. Чути було, як повернувся ключ. Тепер провулок став зовсім безлюдним.

Що це за будинок? У Каспара зуби зацокалили, коли він помітив, що вікна верхнього поверху були заграбовані, як у в'язниці. Як Адам вибереться звідси?

Хтось ішов провулком. Це був довготелесий хлопець, з одного боку в якого біг бульдог, а з другого — шкутильгата горбата людина з великою головою. І вони теж зникли в трактирі.

Тільки-но зачинилися ворота, як знову привели двох обідраних хлопців, закутих у кайдани. На якусь хвилину двері залишилися відчинені. Зсередини почулася музика і різноголосий гомін. Чи це хтось горлав, чи голосив? А може, це кричав Адам, просячи допомоги? Страх пройняв усе тіло Каспара. Але хлопець, забувши про небезпеку, кинувся до воріт. Саме в ту хвилину звідти вийшов гладкий чоловік в ботфортах. Він голосно гикнув і почав блювати просто посеред провулка. Потім, полегшено віддихавшись, став обсмикувати на собі сюртук, як раптом помітив Каспара, який підглядав, що робиться за дверима.

— Гей, малюк,—крикнув він йому,— чи не маєш ти часом бажання стати солдатом? Може завербуєшся?

Почувши це, Каспар щодуху кинувся тікати. О милостивий боже, Адам потрапив до рук вербувальників. Не можна було гаяти жодної секунди!

Розділ третій

Дзвони на церкві вже пробіли три години пополудні, коли перед Каспаром показався «Золотий якір». Він зупинився. Краплі поту котилися по його розпаленому обличчі. Каспара вже не дуже лякали побої, якими почастиє його хазяїн. Далеко страшніші думки тепер не давали йому спокою. Чи зможе Адам вирватися з пастки? Треба поспішати, бо час, здавалося Каспарові, летить з якоюсь невтримною швидкістю. Що робити, коли ув'язнених уже вивезуть куди-небудь з шинку? Чи не будуть тоді марними всі його спроби відшукати друга?

Каспара невідступно переслідувала думка про те, кому б він міг довіритись з своєю бідною Хазяїнові, напевно, ні, він швидше нашкодить, ніж зробить щось корисне. Також і від завідників нема чого сподіватися допомоги. Скоріше вже капітан Еммеріх міг би щось слушне порадити. Та чи ж захоче він допомогти? Чи зрозуміє, як несправедливо обійшлися з Адамом і ремісником? «Те, що становить для Еммеріха щастя, для нас є нещастям», вчувався Каспарові застережливий голос Адама. Чи мав Адам рацію? Ні, Каспар не може і не хоче втратити свою віру в капітана. Адже Еммеріх так часто називав його своїм другом.

Думки Каспара обірвалися. Хазяїн трактиру схопив його в сінях за комір і вп'явся в нього розлюченими очима:

— Ах ти, шибенику, та знаєш, що я з тобою зроблю?

— Я зовсім не знаю, пане, чого вам треба від мене? — сказав Каспар, намагаючись стримати тремтіння свого тіла.

— Ах, то ти нічого не знаєш... ти це знаєш?—Гемпель важко засопів.—Я зараз допоможу тобі пригадати. Де це ти, негіднику, ганяв?

— Біля... біля...— Каспар зніяковіло похнюпив голову.

— Довго я чекатиму? — Гемпель схопив хлопця за вухо.

— Внизу, біля річки, пане.

— Внизу, біля річки! У капітана, нагорі! Завжди він десь тиняється, за-

мість того, щоб діло робити. А чия це на тобі куртка?

Каспар тільки тепер помітив, що він ще й досі в Адамовій куртці. Хлопець закусив губу і мовчав.

— Чия куртка, питаю, паршивий мерзотнику? Ти ще кінчиш у сточній канаві, якщо так робитимеш і далі. Або на шибениці. Що тобі, заціпило? Кому належить куртка? Дивись мені в очі, коли я з тобою розмовляю!

Але Каспар уперто і гордо дивився повз хазяїна, так, як повинен дивитися на своїх ворогів Червоний Лис. Коли б тільки хазяїн його ще довше не затримував і нарешті дозволив би йти!..

Із залу трактиру почувся вигук єдиного відвідувача, який вимагав розрахуватися з ним. Терпець Гемпелю урвався. Він шосили затряс Каспара, горляючи:— Хто не хоче слухатись, хай на собі відчує. Отак! Отак! Отак! — Кілька коротких гучних ляпасів.— Отак! Отак!

Каспарові хотілося розревтись. Але він, зціпивши зуби, стерпів біль. У голові гуділо, щоки пашіли. Від сорому затьмарилось в очах.

— Ану, ти ще довго опиратимешся? Постривай-но, ти ще в мене заспіваєш. А тепер марш!

З цими словами хазяїн «Золотого якоря» втягнув Каспара, який все ще опинався, за вухо в контору і дав йому листа, що лежав уже готовий на письмовому бюро.— Зараз же йди до боргового суду і віддай цього листа засідателеві, та не забудь передати від мене глибокий поклін, зрозумів? Скажеш, що я його прошу прийти зараз же. Нехай такий великий пан Еммеріх ще сьогодні ввечері зволить стати за швейцара у сторожа тюремної башти. І запам'ятай одне: я переламаю тобі всі кістки, якщо ти нарешті не виправишся!

— Зараз! Зараз! Йду вже! Але літати я теж не можу, мій пане!

Гемпель відпустив кухарчука і з роздратованим виглядом побіг, спотикаючись, у зал трактиру, звідки знову залунав нетерплячий голос відвідувача.

Двері зачинилися. Напруження спало. Каспар голосно зітхнув. Його провина зійшла йому легше, аніж він міг сподіва-

тися. А те, що він повинен віднести листа до судового засідателя — це щасливий збіг обставин. Адже він зможе попередити капітана і за цю послугу має право розраховувати на пораду і допомогу.

Голосно насвистуючи, Каспар виїшов із «Золотого якоря». Це він робив наперекір хазяїнові, який з досадою ще раз міг переконатися в тому, що його виховні заходи анітрохи не вплинули на упертого кухарчука. Вже майже дійшовши до воріт, хлопець пригнувся і, ставши рачки, поповз мимо вікон трактиру, а тоді уздовж стіни. З обережності він ще раз оглядівся навкруги і тільки тоді підвівся. Спритно, як гусениця, видряпався угору по ринві і, переплигнувши через покрівлі кількох сараїв, дістався до капітанової мансарди тим самим шляхом, що був причиною знівечення формених шароварів Еммеріха.

Каспар нетерпляче постукав у вікно. Але відповіді не було, і він, уткнувшись носом в шибку, зазирнув всередину мансарди. О жах, Еммеріха в ній не було! Тільки тоді Каспар помітив, що слухове вікно не було замкнуте на засувку, а лише прихилене і, певно, з нього капітан вилетів, як голуб з голуб'ятні. Це відкриття так спантеличило Каспара, що він втратив опору і покотився по даху. На щастя, він встиг ухопитися за ринву. Якусь хвилину Каспар сидів, дригаючи ногами. Потім зробив триметровий стрибок униз на брук і щодуху побіг, не оглядаючись.

Де ж міг подітися капітан? Каспар побіг до торговця тютюном, клієнтом якого Еммеріх був уже протягом кількох років. Але в тютюновій крамниці капітана не бачили вже кілька днів. Може, він пішов до Щепке — швейцара «Кассельської газети», щоб проглянути іноземні газети? Так, звичайно, там Каспар його обов'язково знайде. Але сподівання знову не збулося. Кофейня на Королівській площі, яку тримав колишній постачальник фуражу і хороший знайомий капітана,— була останньою надією кухарчука. Але і ця надія виявилась марною: Еммеріх і тут не показувався.

Задзвеніли дзвіночки, зацокотіли копита, прогриміли колеса. Велика, кашта-

нового кольору карета з красивою дугою, багато оздоблена золотим багетом, проїхала мимо Каспара.

— Вйо! — крикнув різким верескливим голосом пихатий кучер. Біля нього на козлах сидів юнак в окулярах; на ньому був мундир із шнурівкою, високі чоботи і яскрава студентська шапка. «Вйо!» Шестеро поштових коней бігли так швидко, що з-під їхніх копит аж іскри летіли.

Відкривши од подиву рота, Каспар пильно дивився услід пишній дорожній кареті, яка під'їжджала до готелю «Рай». З готелю вибіг, низько кланяючись, хазяїн, за ним слідом вискочило кілька коридорних і вилетів, дзвякаючи, рябий пінчер. Кілька прохожих зупинилися, здивовані. Тим часом Каспар також прибіг до готелю «Рай» і спритно гулькнув у перший ряд натовпу цікавих, що помітно зростав.

Саме в ту хвилину розсунулись цупкі шкіряні завіси високої карети. З середини карети, обитої жовтим оксамитом, показалося похмуре обличчя старого пана з довгими вусами і клиноподібною борідкою.

— Посланник з Туреччини? — прошамотіла беззуба бабуся, що стояла біля Каспара.

— А може, французький принц? — висловив припущення учень булочника.

Дверцята карети відчинилися. Малесенький на зріст чорношкірий слуга в червоній лівреї з заклопотаним обличчям зліз по спущених східцях карети. Потім простягнув руку, щоб допомогти своєму панові.

Пан був ледве на голову вищий від свого слуги. Він тримав перед очима лорнет і з якоюсь буйдужою привітністю розглядав жителів Касселя, як дивляться звичайно на дерева, квіти або райдугу.

— Такому карликові зовсім не потрібна така карета. Мішка з-під борошна досить, щоб без особливих зусиль принести його в Кассель, — сказав розчаровано учень булочника.

Хазяїн готелю «Рай» стояв, зігнувшись у глибокому поклоні, аж на рожевих складках його жирної потилиці висту-

пив піт. Потім він, вклоняючись, провів знатного гостя до дверей.

Якась стара жінка у виляючій спідниці з червоного сукна звернулася до си-на хазяїна готелю, який саме вийшов з будинку, щоб простежити за вивантаженням багажу важного гостя.

— Хто ж він такий, оцей іноземець? Якийсь закордонний дипломат чи міністр, га? Видно з усього, що скоро я знову подамся в мандри із своїм маркітантським візком. Я нюхом чую цих панів. Такий орел мух не ловить.

Молодий хазяїн готелю «Рай» з гордовитим виглядом відмахнувся од неї:

— Якийсь, певно, державний візит, інкогніто... Але краще не докучайте своїми запитаннями. Та, взагалі, вам, жінкам, бракує розуму.

Стара, войовниче взявшись у боки, закричала:

— Чи у нас, жінок, стільки ж розуму, скільки у вас, чоловіків, я не можу, звичайно, сказати. Але що ми не такі дурні, як ви, це цілком точно.

— Ого, а маркітантка зубата!

Жінка, посміхаючись, поглянула навколо себе: на її смуглявому мужоподібному обличчі пролягли глибокі зморшки. Молода вродлива дівчина в полотняному, з блакитними смугами, платті, що стояла поряд з старою, заплескала в долоні, радіючи з такої винахідливої відповіді:

— Браво, тітко Катрін, оце ти йому здорово відрізала! — Її злегка підв'язане каштанове волосся кучерями спало на шию і плечі.

— Постороніться, панове! Будь ласка, розійдіться! — звернувся, втрачаючи терпіння, молодий хазяїн готелю до юрби цікавих.

Каспар навіть і не поворухнувся. Він поглинав очима закордонні солом'яні корзини, дерев'яні коробки і оббиті залізом добротні окрині, що їх витягали слуги з карети і вносили до готелю.

Молодий хазяїн відштовхував од входу цікавих; люди неохоче розсіювались. Вони розходилися групами і обмінювались фантастичними припущеннями з приводу візиту іноземця. Вони казали, що чорний, як смола, слуга-негр родом з

тієї ж самої гарячої пустелі, звідки і Ай-гретта, мавпа пана міністра Шліффена, а може, з Індії — батьківщини чудового слона Теодора, який колись жив у звіринці і коштував Касселю дорожче, ніж гессенський надвірний радник.

Каспар здивовано озирнувся назад — хтось ляснув його по плечі. Молодий чоловік в окулярах, який нещодавно сидів поряд з кучером на козлах карети, стояв перед ним. Натовп уже розійшовся. Вони були самі біля готелю.

— Ти часом не скажеш мені, де я тут можу знайти дешеву квартиру, щоб переночувати? — В іноземця, якого Каспар тільки тепер міг добре розглядіти, була струнка постать і худорляве обличчя з тонкими рисами; розумна посмішка ховалася в куточках його рота.

— Чо... чо... — запнувся Каспар. — Чого... ви не зупинились в готелі «Рай»? Разом з іншими?

— З тими? — Незнайомець кивнув зневажливо головою в бік в'їзду до готелю. — Я розмовляю французькою і англійською мовами і міг би там залишитись. Але я не відчуваю жодного бажання ще й далі виконувати роль секретаря і писаки. Я студент і хочу податися до Парижа, в Сорбонну.

Молодий чоловік відстебнув пряжку ранця, поверх якого стирчала шпага, і почав опоряджати свій одяг, що запорошився і пом'явся в дорозі.

— Досить з мене Брауншвейга і цієї подорожі, — трохи згодом, випроставшись, промовив він з гіркотою. — Краще гордо йти пішки, ніж покірно їхати. Ні, досить з мене бути прислужником у брудній справі, якою займається сер Фаукітт.

— Брудна справа... Сер Фаукітт, сказали ви? — раптом вигукнув Каспар. — Це ж, мабуть, Еммеріха... це англійський полковник Фаукітт?

— Так, полковник Фаукітт, англійський посередник, — підтвердив студент, здивований радісно-переляканим виразом обличчя Каспара. — Англійському королеві потрібне гарматне м'ясо для війни проти його американських колоній. Понад чотири тисячі рекрутів купив Фаукітт в Брауншвейзі. Людське м'ясо куплено за кілька жалюгідних гіней! О ми-

лостивий боже! Німецьких найманців зганяють, як худобу, щоб вони боролися за деспотів проти людей, як їм нічого поганого не заподіяли і які не думають ні про що інше, окрім найсправедливішої справи в світі, — своєї свободи. І кожний феодал німецького регента охоче бере участь у цій огидній справі. Карл Брауншвейзький програв за картярським столом ціле село і поставив на карту півбатальйону солдатів за красиві ноги однієї танцюристки.

— Скажіть, а цей полковник Фаукітт... він приїхав у Кассель також для того, щоб купувати солдатів? — перебив його нетерпляче Каспар.

— Більше ні для чого іншого, мій хлопче.

— Ой... о боже! — окрикнув Каспар. — Тоді бідний Адам загинув! — І він розповів, відповідаючи на співчутливе запитання, що приключилося з його другом, рибалкою Вейраухом. Каспар був радий, що, нарешті, міг хоч з ким-небудь поділитися своїм горем. Йому аж одлягло від серця і він відчув себе вже не таким безпомічним і самотнім. — І чого б нам було не піти іншою дорогою, щоб обминути цього вербувальника! — закінчив він зітхнувши.

— Не обминати їх, а зовсім усунути з свого шляху, це було б далеко вірніше, — запально промовив студент. — Ну чого відразу похнюпив голову? Можливо, ми ще знайдемо якийсь спосіб, щоб визволити твого друга. Ти пригадуєш, де знаходиться трактир із завербованими? Нам треба все добре обміркувати. — Він підбадьорливо засміявся. — Таких два хлопці, як ми!

Каспар відчув у себе під ногами твердий ґрунт.

— Ви підете зараз зі мною в «Золотий якір», там є дешева квартира, — запропонував він. — Під дахом, поряд з капітаном Еммеріхом є одна вільна кімнатка. Я побалакаю з хазяїном. Щождо харчів, то вам уже зовсім не треба буде турбуватись, — додав він з деякою важністю. — Адже ж я там за кухарчука.

Студент, лагідно подивившись на Каспара, не міг утриматись од сміху.

— Згода, мій хлопче, — сказав він.

Каспар крокував поряд з своїм новим знайомим, цілком захоплений ним. З гордим виглядом він ніс його ранець і шпагу і не віддав їх, коли той хотів йому допомогти. По дорозі йому раптом спало на думку, що він забув віднести листа хазяїна в борговий суд. Його рука ще міцніше стиснула ранець, а груди знову здавив важкий тягар. Але Каспар нічим не видав свого хвилювання. І, коли вони увійшли до готелю, його протеже зовсім не помітив, що хлопець знову чимсь стурбований.

— Зачекайте у прихожій. Я зараз же повернуся, — прошепотів хлопець і прислизнув у зал трактиру.

Розділ четвертий

Каспар був приголомшений: в кімнаті, оповитій тютюновим димом, стояв різноголосий гомін, чулось плямкання багатьох ротів. Над усяке сподівання, у трактирі було повно людей. І відразу ж він потрапив на очі хазяїнові, який саме ставив дві дюжини пивних кухлів на стіл заможних завсідників.

— Гей, ти, шибенику, прийшов уже нарешті! — крикнув він владним голою на хлопця. — Зітри стола! Копчею ковбаси, брауншвейзького он туди — для тих двох панів. А он і пан податний інспектор Гашке теж кличе тебе. Повертайся мені швидше!

В трактирі нарешті знову настало пожвавлення, і Гемпель був у своїй стихії. Не встигши навіть дізнатись, що викликало таку раптову зміну, Каспар під наглядом трактирника взявся до роботи. Тепер зовсім не було ніякої змоги спитати хазяїна про квартиру для студента. Каспар робив своє діло і чекав слушного моменту.

Увага більшості гостей була прикута до круглого столу, за яким сиділо двоє чоловіків. Один з них був відомий кожній дитині — гладкий розгойдувач гойдалок на кассельському вигоні, на ім'я Мартін Рюбенкеніг. Другий був якийсь незнайомий чоловік з носом кольору суниці; одягнений він був у блакитносірий широкополий зимовий сурдут з білим галсту-

ком; над його головою погойдувався на залізному гаку обтягнутий клейонкою низький капелюх і палиця чорного дерева з чудовою голівкою із слонової кості і ремінною вішалочкою.

Обидва незмінні завсідники фельдфебель Купш і помічник лотерейного писаря Себіш тихенько сиділи за сусіднім столом, уважно прислухаючись до кожного слова, з яким звертався незнайомий до рудого Рюбенкеніга. Рюбенкеніг, завжди хороший настрої якого і великий апетит були відомі всьому місту, їв і пив за рахунок червононосого; його гладкі, наче надуті, щоки і веселі очі блищали.

Фельдфебель Купш штовхнув ліктем помічника писаря лотерейного skleпу. Незнайомець витяг з кишені золотий годинник на важкому ланцюжку, довгенько потримав його в руках, наче виставляючи всім напоказ, і потім знову сховав.

І за круглим столом почесних відвідувачів, що стояв трохи оддалік, захоплено підвелися голови в париках, а потім знову близько нахилились одна до одної. Чутка, що ландграф Фрідріх Кассельський має намір віддати в найми англійському двору гессенський корпус для війни проти повсталих американських колоній, облетіла все місто. Щоправда, цілком певно ніхто нічого не знав. Пан Гашке, однорукий ветеран війни і податний інспектор у відставці, був такої думки, що отой червононосий іноземець, мабуть, і є вербувальником солдатів. Здогади Гашке підтвердив головний лісничий Кляйнпауль, дружина якого чула, що в готелі «Рай» нібито зупинився закордонний дипломат, і тому знову хапатимуть людей на війну. Ця важлива звістка одразу збільшила апетит і спрагу панів, що сиділи за круглим столом для привілейованих гостей. Тільки Фріц Кляйнпауль, небіж головного лісничого, дебелий хлопець з прищуватим обличчям, не мовлячи жодного слова, сидів переляканий біля свого дядька, нічого не пив і не їв, бо для нього, щоправда, нічого й не було замовлено. Боязко він косився пожадливи-ми очима на Рюбенкеніга, який, ані на хвилину не відриваючись, уминав на всі заставки ліверну і кров'яну ковбасу,

тимчасом як іноземець старанно його прощось умовляв.

Головний лісничий Кляйнпауль звелів вкрай стомленому Каспарові, який саме поставив перед ним порцію кассельського антрекоту і квашеної капусти, принести ще кухоль пива і повернувся до застольної компанії:

— Висловлюючись із стратегічної точки зору, любі панове...

Але податний інспектор Гашке не дав йому висловитися.

— Тут, — пояснив він гучним голосом, — тут, на столі, можна пояснити до деякої міри всю ситуацію. — Він вмочив свій товстий вказівний палець в пивну калюжу і провів криву лінію. — Нехай це буде Фульда, — пояснив він, — а гут, — він поклав поряд крайчик ковбаси, — нехай буде Кассель. Якщо тут пруський король...

Фріц Кляйнпауль невдоволено засовався на своєму стільці. Потім він непомітно встав з-за столу почесних гостей, підійшов до Рюбенкеніга і червононого іноземця і боязко зупинився перед ними з дурнуватою посмішкою. Головний лісничий нічого не мав проти. Він не міг спокійно їсти й пити, бо цей бовдур — його небіж — жадібно слідкував за кожним шматком. Іноземець з червонястим носом якраз описував, звертаючись то до Рюбенкеніга, то до фельдфебеля Купша та лотерейного писаря Себіша, що сиділи за сусіднім столом, цілком безнадійне становище американських заколотників. При цьому він славив могутність і багатства великого короля Англії і не міг нахвалитися чудовою країною Америкою:

— Там є так звана Золота річка. В цій річці трапляються крупинки золота, часто завбільшки з сочевицю або квасолину. Навіть цілі сокири і колунні виробляють там з благородного металу. Я пробув там всього лиш три роки і придбав собі два будинки в Детмольді. За здоров'я ваше, друзі, переходьте сюди до нас за стіл! Пане господарю, наливай, на моему столі все порожне!

Купш і Себіш не заставили себе довго припрошувати. Вони пересіли за стіл іноземця і підняли кухлі за його здоров'я.

— Я б з охотою ще теж випив, —

сказав лукаво гладкий Рюбенкеніг, — але у мене немає до цього справжнього приводу.

— Все ще немає? — спитав червононосий, стримуючи гнів.

Саме в цю хвилину Каспар знову звернувся до Гемпеля із своїм проханням, але той його і слухати не хотів; він послав хлопця на кухню за смаженою телятиною для Рюбенкеніга.

— Трохи забагато — краще, ніж мало, — зауважив Рюбенкеніг і одним духом вихилив склянку темної горілки. — О, це то справжнє скребло для шлунка. А я вам скажу, мої панове, що жир — найкраща шуба проти холоду. Адже ж мені, розгойдуючи гойдалки, завжди доводиться мати справу з вітром... — Він зареготав так, що аж стіл захитався. — Сюди, сюди! — закричав він, махаючи рукою до Каспара, який з'явився з підносом. — Оце то я розумію, що порція, а пахне як. Наступного разу я погойдаю тебе на вигоні безплатно.

Фельдфебель Купш пробурмотів:

— Рюбенкеніг, ти скоро заллешся спиртом!

А його друг Себіш додав в тон йому:

— І, певно, луснеш від жиру.

— Ха-ха-ха, ха-ха-ха, товстунові вже не треба товщати, а худому ще тільки кортить таким стати, — відрізав Рюбенкеніг. — Адже ж ви лише тріскаєте саму картоплю і заздрите мені! — Він схопив свій кухоль і заспівав:

Кому п'ється — пий до дна,
Хто ще знає смак вина
Кому п'ється — пий до дна,
Поки прийде смерть страшна,
Лий по вінця, пий до дна!

Потім він почав вихвалити того, хто частував його:

— Ви хороша людина. За ваше здоров'я! Ви мені одразу сподобались.

— Ви мені теж, — якимось неохоче відказав червононосий.

Гладкий Рюбенкеніг з задоволенням відкусив шматок телятини, міцно затиснувши її в кулаці.

— Пан якраз гуляв з своїм собачкою на вигоні, — звернувся він, старанно

жуючи, до Купша і Себіша. — Тут він одразу і помітив мене біля гойдалки. І запросив поїсти разом з ним. Це було дуже до речі. Адже я ніколи не можу поскаржитись на поганий апетит. А крім того, мені хотілося відсвяткувати свою удачу. — Він витер жилетом жир, що стікав по його пальцях і підборіддю, і нахилився над пакунком, який лежав під кріслом. — Ось погляньте, що за подарунок я одержав. Пару чобіт, яких ви ніколи не носили. Міністерські чоботи! Все, окрім застібок, з найкращої шкіри. Моя кузина, економка в маєтку пана міністра Шліффена, дала мені їх у спадщину. Чоботи були на міністра тіснуваті, ну а на таку людину, як я, все прийдеться. — Він розгорнув папір і з тріумфуючим виглядом витяг пару майже нових жовтих ботфортів. — Ну що, гарні чобітки, чи неправда? Просто шкода одягати! — Він поставив чоботи на підлогу і раптом злякано відсахнувся: чорний дог іноземця, що лежав під столом, схопив його за руку.

— Спокійно, Гектор, — крикнув пан і загнав назад під стіл собаку, який з гарчанням виліз був звідти.

— Хе, а ваш собачка ще підступніший за Айгретту, мавпу пана Шліффена. — Рюбенкеніг потер заг'ястя, яке щеміло від укусу. — Мавпа ніколи не мстила своєму панові, коли він її карав. За це вона кусала інших. Наприклад, сьогодні вранці оця міністерська тварючка укусила мене, бо я випадково не дуже далеко стояв від неї разом із своєю кузиною.

Саме в цю хвилину від столу почесних гостей залунав голос лісничого, який покликав свого небожа: «Фріц! Тут ще залишився соус!» Він підсунув небожеві, що несміло підступив до столу, свою тарілку. Фріц почав обгризати залишені кістки і вимочувати шматком хліба соус. При цьому він чув, як його дядько розповідав, що в Америці кожен селянин може стати дворянином, кожен городянин і торговець — бароном.

Пан Гашке, податний інспектор, заперечив.

— Не зовсім воно так, — сказав він, піднявши догори вказівний палець. —

Там немає дворян. Але в Америці навіть той, хто й не хоче працювати, може все ж таки жити, як барон. Для цього тільки потрібно купити рабів. Негрові не дають ні харчів, ні платні, а лише маленький клаптик землі і один вільний день на тиждень. І все ж негр навіть у рабстві щасливіший і менше працює, ніж наша челядь у вільний від роботи час. Бо ж там землю не треба ні обробляти, ні угноувати, ні орати. — Гашке говорив про далеку країну з таким знанням справи, начебто вона лежала за Майснером. — Отож, мої друзі, у кого є дванадцятьо дітей, хай посилає двох до Америки, то вони годуватимуть усіх інших десятьох. Якщо ж вони тут сидітимуть один у одного на голові, то тільки перегризуться між собою.

— Цілком вірно, мій пане! Золоті ваші слова. Дозвольте про це розповісти людині, що знає Америку як свої п'ять пальців, — з пожвавленням вигукнув червононосий іноземець.

Почесні відвідувачі за круглим столом з цікавістю витягнули шиї. Фріц уже знов стояв з розтуленим ротом позад товстого Рюбенкеніга. Сам пан Гемпель, здавалося, забув про свою ділову вигоду; він відмахнувся од Каспара, що смикав його за рукав, і поставив на стіл перед червоним носом чоловіка рапсову лампу, що сильно чаділа. Гарненька хазяйка, яку, звичайно, навряд чи можна було тут побачити, з'явилася в кухонних дверях з ополоником в руках і стала, прислухаючись.

Чоловік з потворним носом відсунув убік тарілки і кухлі і розстелив на столі географічну карту.

— Ану лиш погляньте сюди, що це, мій юначе? — звернувся він до Фріца, який від несподіванки увесь злякано здригнувся.

— Гессенська земля? — пробелькотів Фріц, зовсім знякотивши.

— Ні, мій сину. Це чудова Америка! Величезна область, уся така, наче королівський парк. Ліси тут кишать від індичок та іншої дичини і кожного закликають полювати, кому тільки цього забажається. Лише на папері можна принести в Кассель цю казкову країну, бо в своїх

натуральних розмірах вона не помістилась би в цілій Європі.

Обличчя Каспара аж витяглося наперед від страшної цікавості. Перед його замріяними очима на пістрявій географічній карті замиготіли човни, чорношкірі люди, крокодили, пожирачі вогню. В цю хвилину він навіть забув про студента і Адама.

Але нарешті червононосий знову згорнув карту.

— Ну, то як же?— звернувся він до Рюбенкеніга. — Отже, ви готові їхати солдатом в Америку. Майте на увазі: вже багато людей домоглося з допомогою жерл гармат багатства і честі. До того ж американська війна — все одно що прогулянка. Солдати навіть можуть, наприклад, звеліти неграм віднести свої мушкети з учбового плацу до казарми. Що ж стосується грошей, то я сам плачу п'ять дзвінких талерів задатку. Потім ви одержуватимете високу англійську плату, окрім різних військових надбавок. До цього всього ви будете на повному королівському утриманні. І не треба буде вам більше журитись ані про взуття, ані про одяг, якщо ви присягнете на вірність. Не життя, а масниця, чи не так? Отже?

Очі всіх вп'ялися тепер в м'ясисті губи Рюбенкеніга, який щось собі обмірковував.

— Мені хотілося б... Мені хотілося б спершу ще з'їсти свинячого ковбика, — сказав він нарешті.

— Ще свинячого ковбика? — вигукнув червононосий. — Любий чоловіче, твій шлунок не витримає!

— Про це не турбуйтеся, — відказав Рюбенкеніг.

Гемпель потер від задоволення руки і послав Каспара, якому й досі не пощастило запитати хазяїна про кімнату, по свинячого ковбика на кухню.

Товстун розстебнув свій жилет, що надимався хвилею на його животі, і, гикнувши, одрізав з насолодою шматок ковбика, який уже встиг принести кухарчук. Тоді він продовжував:

— Ви повинні радіти, що почали переговори з людиною такої богатырської будови тіла. Адже для цієї американської кампанії, певно, потрібно мати за-

лізний шлунок. А про жахливу морську подорож то вже нема чого й казати. Ні, ні, якщо добре подумати... — Він почухав собі за вухом. — Південь, Північ, Схід і Захід — сидіти у себе вдома все ж таки найкраще.

Червононосий спалахнув:

— Морська подорож — жахлива подорож. Ну хіба не дивно, що німці так бояться втопитись і водночас так охоче заливаються вином. Німців, з дозволу сказати, більше потонуло у винних бочках, ніж у морі!

— Загинути у винній бочці для мене набагато приємніше, ніж в океані, — відпаривував Рюбенкеніг.

Тепер на поміч вербувальникові прийшов фельдфебель Купш:

— Адже ти тут ледве животиєш, скрізь тиняєшся по світу, а в солдатах з тебе може ще вийти щось путне. І взагалі, кожному доброму гессенцю належить одягти на себе яскравий мундир!

Фельдфебель Купш підвівся і промарширував браво на своїх кривих ногах навколо столу.

Рюбенкеніг покрутив услід йому пальцем на лобі.

— Ти повинен більше шанувати старих воїнів! — дорікнув Рюбенкенігу друг Купша Себіш. — Це тобі каже людина, яка сама не раз чула посвист куль біля своїх ушей. Так, так, — заявив він гучним голосом і, широко розстебнувши свого плаща, відкрив цілу низку мідних медалей. — Я був офіцерським кухарем у битві при Льойтені і одному гусарові — бац — і відтяв кухарським ножом голову. Ось помацай дірку в руці — тут пройшла мушкетна куля. А ось, поглянь, — він підняв свій парик і показав майже з гордістю нарост на потилиці, — тут росте у мене щось. Як тобі здається, чи не постаріюсь я часом через це?

Рюбенкеніг перестав жувати, мигцем зиркнув на нарост і буркнув:

— Хтозна, у мого дядька було таке саме. Згодом він лазив на чотирьох, як собака. Одної ночі він виліз у самій сорочці через вікно і знадвору відімкнув двері будинку. Кінчилось тим, що дядько зїхав з глузду. — Рюбенкеніг зробив глибокий ковток. Раптом він відсунув свою

склянку. — Ото ще! Що б це могло значити?!

Головний лісничий поманив свого небожа Фріца і почав йому щось шепотіти. Потім юнак підступив до вербувальника і смикнув його за сюртук:

— Мій дядько послав мене. Я хочу у вас записатися.

Червононосий аж ніяк не чекав зустріти тут добровільного рекрута. Не тямлячи себе від радісної несподіванки, він бахнув по столу.

— Гляньте-но сюди, так робити належить кожному, хто знає принаймні, чим він зобов'язаний своєму регентові. І хоч він, щоправда, не вміє читати географічної карти, але він зате зуміє битись. Чи не так? Ха-ха-ха. — Вербувальник зміряв хлопця, як різник худобину. — Дужий, здоровий хлопець, природжений солдат. В яких військах хочеш служити? В артилерії?

— Як вам завгодно, — ледве чутно промимрив хлопець, зніяковіло опустивши очі.

— Чи в піхоті?

— Як вам завгодно.

— О боже, та вирішуй же нарешті! В тебе вибір, як рідко в кого. Він може також іти і в кавалерію.

— Так, так.

— Йому сподобається вільне життя в Америці. Не життя, а справжня масниця. Звідкіля ти родом? Гессенець, так? — Вербувальник витяг папір і зробив помітки. — Хто твої батьки? Ага, у тебе їх немає. Сімнадцять років. Живеш у дядька. Сестри чи брати є? Немає. Ім'я Фріц. Він теж належить до м'ясоїдних?

Оглушливий регіт наповнив трактир. За столом почесних відвідувачів проголосили тост за дядька рекрута.

— Нехай юнак навчиться дисципліни, — сказав головний лісничий. — Фріц, ти тут! — Він простягнув йому кухоль. — Сьогодні можеш теж випити.

І в той час, як голова новоспеченого рекрута зникла за пивним кухлем, вербувальник заспівав високим тремтячим голосом, жахливо перекручуючи мелодію.

Хто хоче стати солдатом,
Хто хоче стати солдатом?

Тут підхопили пісню Купш і Себіш; лотерейний писар вистукував при цьому в такт ногою об ослінчик; хоч і блаженський чобіт, але до блиску начищений.

•
Хто хоче втішатись життям,
Солдата зумій цінувати.
Хто радості хоче в житті,
Той сам мусить бути солдатом.

— Ну, тепер досить! — Головний лісничий так гахнув кулаком по столу, що аж жили випнулися йому на голові. Купш і Себіш злякано замовкли. Але пан Кляйнпауль нічого не мав проти співу. Це він розгнівався на небожа, який випив цілий кухоль Невдоволено буркочучи, він замовив кінець кінцем нову порцію. — Будь ласка, співайте далі, — гукнув він в напрямку стола, за яким сидів вербувальник.

Рюбенкеніг не заставив себе довго просити. Не встигли інші ще й рота розтулити, як він заспівав пісню вербувальника, переробивши її на свій лад.

Не хочеться бути солдатом,
Не хочеться бути солдатом,
Бо важка рушниця дуже.
Воду п'є солдат з калюжі
І черствий в солдата хліб...
Не хочеться бути солдатом,
Не хочеться бути солдатом.

Поки Рюбенкеніг співав, відчинилися двері і до трактиру зайшов студент. Його очі, що раптом зустрілися з поглядом розгойдувача, виражали цілковиту згоду з його словами. Рюбенкеніг підняв свій кухоль, махнув ним весело, але потім зупинився, спостерігаючи, що діється навколо. Головний лісничий підійшов до столу і потягнув червононосого в куток: «Я дядько Фріца. Головний лісничий Кляйнпауль з маєтку Шліффена».

Вербувальник дуже уважно оглянув пана Кляйнпауля. Він кинув погляд на сукняний сюртук, на якому красувалися срібні гудзики завбільшки з таляр, на нові короткі штани із замші, чудовий трикутний капелюх і на сите суворе обличчя під ним і вирішив, що має справу з людиною неабиякою.

— Гарткнох, — відрекомендувався

він, — з вербувального бюро капітана Ромштедта, у Вальдау.

Далі розмова велася півголосом так, що Рюбенкеніг тільки часом міг розібрати кілька слів.

— Так як для вас, пане головний лісничий... я плачу вам зараз... рівно сім... готівкою.

— Це не погано... Так, англійці на війну мають багато грошей... За це... З цим уже можна погодитися... Так, звичайно, Фріц вам допоможе під час відправки... розуміється на мушкетах... так, так... дог... заспокоївся.

Фріц Кляйнпауль стояв позаду дядька і намагався збагнути, що воно за переговори ведуться відносно його голови. Але дядько весь час навмисне повертався до нього спиною.

— Ох, розтікаються гроші з рук! — почав бідкатися вербувальник. Він витяг гаманець з оленячої шкури, поліз туди і, відрахувавши, поклав на руку головному лісничому кілька монет. Перш ніж сховати їх, пан Кляйнпауль подзенькав кожною монетою, чи вона не фальшива. Потім підійшов з вербувальником до столу і підписав якимись кривульками замість літер договір про вступ Фріца на військову службу.

— Баста, і піском посипано, — співучим голосом протягнув вербувальник, згортаючи папір. Криваву угоду було укладено.

Фріц схопив головного лісничого за куртку.

— Гроші... дядьку, це мої гроші.

Пан Кляйнпауль швидко обернувся.

— Чи бачили ви таке! Пане Гарткнох, отак вирощуй дітей на свою голову! — Головний лісничий, скрививши рота, недобррозичливо дивився на свого небожа.

— Ану, не зчиняй галасу, малюк, — намагався вербувальник заспокоїти схвильованого хлопця. — Дядько збереже їх для тебе. Чи ж неправду я кажу, пане головний лісничий? По руках! — Він схопив Фріцову руку і повернув її, наче коромисло насоса. — Отак і треба. Це я розумію. А коли ти повернешся назад, ти прийдеш в колясці. І запевняю, в тебе буде гаманець, повний золота.

— Справді? Ох, що ж тоді скажуть всі у Віндгаузені? — Фріц притис велику червону руку до щоки.

— А тепер не журись. Тепер ти рекрут Фріц і повинен бути веселим! — Вербувальник подав Фріцові кухоль і цокнувся з ним. — На здоров'я, камерад.

Губи Фріца Кляйнпауля затремтіли.

— Ура! — вигукнув він плаксивим голосом.

— Хай живуть наші герої! Хай живе родина Кляйнпаулів! — крикнув фельдфебель Купш. — Тільки боягуз може залишитись при такій оказії вдома!

— Всі на війну в Америку! — загорлав Себіш. — Проти бунтарів! За перемогу короля Георга!

— Ура! Ура! Ура! — лунало від столу почесних відвідувачів.

— Гей, ти що ж, забув про мене? — гукнув студент до кухарчука; і тут же подумав, чи не краще було накивати п'ятами із «Золотого якоря».

Каспар, роблячи розпачливі знаки, зник у кухні слідом за казаяном, який саме загадав йому щось зробити.

Вербувальник вихилив свій кухоль і знову із запалом взявся до своєї справи.

— Хто в своєму серці має хоч крихту честі і любить свою батьківщину, той наслідуватиме приклад цього славного юнака, — крикнув він, поклавши руку на плече Фріца. — Не завадило б і тобі взяти з нього приклад, — звернувся він роздратовано до Рюбенкеніга. — І не сором тобі, ти, собако?

Рюбенкеніг підвів голову, здивований раптовим недружелюбним тоном.

— Анітрохи, — спокійно кинув він у відповідь. — Ви дієте, як пекар: він теж садить хліб у піч, а сам залишається зовні. А я повинен іти кудись і дати себе убити? За віщо ж це?

— А хіба я тобі не пояснював, що я вербую солдатів? Хіба я не частую тут тебе ось уже протягом кількох годин, негіднику ти? Хіба я не казав тобі про американську війну? Га? — Гарткнох, розгнівавшись, змів рукою на землю тарілки, блюда і кухлі. Собака, стривожений брязкотом, виліз з-під столу і оглушливо загавкав.

— Ти собі балакай, а я слухатиму, —

сказав непохитно Рюбенкеніг. Сумно дивився він на калюжі, що були на підлозі.— Шкода такого хорошого пива. Було ще добрих півкухля. Ну гаразд, а тепер я піду.

— Та що ж це таке! — вигукнули Купш і Себіш, одразу ж ставши на бік вербувальника.— Тепер іти, коли вже стільки зжер. Ні, цього не буде.

Червононосий, підбадьорений підтримкою, заступив дорогу Рюбенкенігу.

— Залишишся тут і підпишеш!

— Тебе, мабуть, укусила скажена собака! — буркнув Рюбенкеніг і розгублено подивився навкруги, шукаючи допомоги. Але пани за столом для почесних відвідувачів грали в пікет і робили вигляд, нібито нічого не чують і не бачать, а хазяїн спокійно мив посуд. Тільки студент по-дружньому глянув на розгойдувача. Але що він міг вдіяти проти всіх інших!

— Залишишся тут! — заревів вербувальник знову і міцно вп'явся в руку товстуна. Фріц Кляйнпауль кинувся і став біля вербувальника. Той похвалив його:— Вірно, Фріц! Завжди підтримуй начальника і не помилишся: ніч ще не мине, як станеш капралом!

Прищуватий Фріц стояв урочисто, немов статуя бравого солдата, і тримав Рюбенкеніга за комір.

— Ой,— раптом зойкнув той із жахом. Люто загарчавши, дог укусив його за ногу.

— Не репетуй, друже, — порадив вербувальник.— «Раще послухай: якщо я тільки захочу, я можу відправити тебе в каторжну тюрму за твої ворожі висловлювання проти держави.

Рюбенкеніг перелякано подивився йому в очі— чи це жартує він, чи серйозно.

— Для цього цілком досить того, що цей бунтар казав про пана міністра і його мавпу,— підтвердив Купш.

— От бачиш,— злобно сказав вербувальник.— Ну, це я ще й так дуже милостивий до тебе. Коли ти тут внизу поставиш своє ім'я, все буде забуто. Ну? — Він випустив Рюбенкеніга, витяг папір з кишені і поклав його на стіл.— Ану, давай, пиши вже...

Рюбенкеніг сів, коліна його тремтіли. Підперши голову обома руками, він почав читати по складах, тяжко зітхаючи, контракт про вступ до солдатів.

— Ну?! — Вербувальник встромив у його руку стебло пера.— Ну, швидше підписуй!

Студент весь час ледве стримував себе Глибоко вражений такою страшною несправедливістю, він не міг довше знести того, що відбувалось перед його очима.

— Зупиніться, не підписуйте! — крикнув він, бо товстун якраз уже поставив перо на папір.— Це ж просто крадіжка людей.

Каспар, який почув це з кухні, підскочив до студента.

— Бережіться! А то й вам буде те саме,— прошепотів він.

— Ого, пан сумнівається в справедливості графа? — загарчав вербувальник і зірвався з місця. Його червоний ніс горів.— Цього не можна стерпіти!

В трактирі запанувала загрозлива тиша.

Студент гірко засміявся:

— Хто хоче бачити справедливість графа, нехай лиш ознайомиться з газетами і наказами. Там він знайде зовсім протилежне.

Навперебій залунали обурені вигуки:

«Що там розуміє цей чужий писака?», «Ми його зовсім не знаємо», «Якийсь невідомий приїжджий».

Вербувальник засунув руку в кишеню сурдута і витяг кишеньковий пістолет. У супроводі Фріца Кляйнпауля він підступив до студента. Відвідувачі «Золотого якоря» засопіли в напруженому чеканні. Вербувальник закричав:

— Ти що, будеш підбурювати проти уряду і зчиняти бунт?

— Бунт означає опір,— пояснив студент,— а обурення означає силу і мужність, отже, це прекрасні людські чесноти, мої панове.

Страх Каспара пройшов, із захопленням він дивився на студента.

— В моєму ресторані не дозволяється займатися політикою! — закричав

хазяїн і, вп'явшись очима в юнака, загрозово підняв кулак. — Геть з мого трактиру! Г-ггеть!..

— Спокійно! Спокійно! — Вербувальник стримав Гемпеля. — З ним я вже сам упораюсь. — Він одчинив вікно і засвистів у свисток; потім обернувся до студента і пильно глянув на нього: — Зовсім хлопець, ще й борода не голить, — пробурмотів він. — Чи є хоч у тебе документи?

Студент знизав плечима. Він нахилився над своїм ранцем і дістав, посміхаючись, свідоцтво академії.

Вербувальник читав, насупивши брови. «Анзельм Шютц, студент філософії...» Він схопив обома руками документ, вмить його розірвав і кинув клаптики на підлогу.

— Моє свідоцтво? Як ви посміли? — запротестував розгублено молодий чоловік.

— Студент філософії, куди там! Знаєш, хто ти такий? Паршива воша. — Вербувальник з ляскотом заїхав кулаком прямо в перекошене від жаху обличчя студента.

Себіш і Купш злорадно засміялись.

Окуляри Анзельма упали на підлогу, його сірі очі, здавалося, тепер дивилися більше всередину, ніж назовні.

Перед будинком чекали один унтер-офіцер і четверо солдатів. За знаком вербувальника вони всі увійшли до кімнати трактиру. Вони оточили Рюбенкеніга і студента, які одчайдушно захищались. Фріц Кляйнпауль схопив якийсь ослінчик і почав лупцювати полонених. Головний лісничий аж по стегнах себе ляскав від задоволення. Біля самих дверей Рюбенкеніг ще раз вирвався і забрав свої чоботи, притиснувши їх міцно до себе. Все його тіло проймає дрож.

Нарешті вся група — вербувальник, Фріц, двоє силоміць завербованих і солдати, а слідом за ними дог, що безперестану гавкав, — залишили кімнату.

У Каспара було таке почуття, наче у нього під ногами провалюється земля.

— Це несправедливо! — схлипував він безпорадно. — Яка страшена підлість! Це...

Хазяїн дав кухарчукові, що голосно

ревів, кілька добрих стусанів і виштовхнув його з трактиру.

— Негідник зіпсує мені всю справу, — буркнув він і старанно витер вогкою ганчіркою стіл вербувальника. — Ще він буде втручатися? Коли робити по його, то взагалі треба зовсім закрити «Золотий якір».

Відвідувачам, що сиділи за круглим столом для почесних осіб, зробилося якось не по собі. Вони відразу заквапились і розійшлися.

Розділ п'ятий

З своєю бідою Каспар знову вдався, як бувало й раніш, до мансарди капітана. Але Еммеріх ще й досі не повернувся! Що робити? Якщо допомога не надійде і в останній момент, то Адама і студента напевне запроторять в солдати. А в Гессені вважали, що бути солдатом, особливо рекрутом, ще гірше лихо, ніж бути ув'язненим в тюрмі. Що робити, о боже, що робити? Як йому допомогти обом?

Каспар сів на верхньому східці перед дверима Еммеріха і, закусивши нижню губу, поринув у роздуми. Його настрої ще більше зіпсувався, коли він подумав, що йому самому буде, бо він і досі не відніс листа судовому засідателеві. Ох, ніколи не щастить йому уникнути побоїв! А чи не краще було б втекти звідси світ за очі? Але чи має право він саме тепер покинути «Золотий якір»? Ні, Каспар мусить терпляче очікувати, як було умовлено з Адамом. Каспар повинен поговорити з капітаном — це його обов'язок перед друзями, і тим більше зараз, коли полковник Фаукітт перебуває в Касселі, і Еммеріх за допомогою цього англійця — його колишнього товариша по зброї — можливо, все ще влаштує на краще.

Думки кухарчука раптом обірвалися — з кімнати трактиру до нього долинув знайомий голос. Він витягнув довгу шию і прислухався. Так, це був Еммеріх! Гучно лунав його хрипкуватий голос. Що це, мабуть знову не помирился з хазяїном? Знову зчинилася сварка? Що б там не

було, Каспар вирішив негайно повернутися в кімнату трактиру. Лише на якусь мить він зник на горищі, щоб хоч як-небудь наспіх підготуватись до побоїв, якими, певно, знову почастує його хазяїн. Каспар засунув у штани стару сковороду, набив під неї і за спину куртки соломи і, нагостривши вуха, спустився крадькома вниз по сходах.

Спочатку, вирішив хлопець, сховаюся в кухні, щоб довідатись, наскільки великий гнів пана Гемпеля.

Але Гемпель здебільшого був там, де його найменше можна було сподіватись. Ледве просунувши носа у двері, Каспар одразу потрапив до рук хазяїна. Так нестерпно очікувати неминучих побоїв, що вже краще самому підійти до хазяїна і одразу вирішити свою долю.

— Пане хазяїн,—пробелькотів він,— я не відніс листа про капітана Еммеріха судовому засідателю. Саме тому...

— Саме це ти дуже добре зробив,— обірвав на слові приголомшеного Каспара хазяїн, що якраз порався біля великої плити.— І зараз же скоч до шевця по чоботи для пана капітана!

— Що-о-о? — Каспар, не хотів вірити своїм вухам.

— Ще додай сала до смаженої яловичини, Гемпелю! — пролунав владний голос через двері з трактиру.— І добре підсмаж, зрозуміло? І вина до соусу, та найкращого там!

Вражений Каспар обернувся. У дверях стояв, широко розставивши ноги, біля вічних завсідників — Купша і Себіша, які робили вірнопіддані обличчя — до невпізнання змінений капітан Еммеріх. На ньому був новісінький мундир з блискучим орденем; волосся було напудрене, коса зв'язана шовковим бантом; його гладке обличчя аж сяяло від задоволення.

— How do you do, sir? — бовкнув Каспар, трохи отямившись від радісної несподіванки.

— It couldn't be better¹, ха-ха,— почувалась відповідь, і Еммеріх самовпевнено лягнув себе по халяві нагаєм, яким він останні роки звичайно лише вибивав

свої штани, і повернувся до Каспара спиною.

— Отже, ви вирішили, пане капітан, їхати до Америки? — запитав хазяїн «Золотого якоря», перевертаючи зарум'янене м'ясо на сковороді і щедро доливаючи туди вина, так що воно аж шкварчало і парувало.

— А чому б і ні? — відказав Еммеріх.— Ви що, вважаєте цю ідею поганою, га? Або взагалі ви щось маєте проти цього, га?

Купш і Себіш просунули свої голови в кухню і з напруженою цікавістю дивились на хазяїна трактиру.

Гемпель витер фартухом піт, що виступив у нього на обличчі.

— Ох, прошу, нічого, зовсім нічого, пане капітан. Але тільки... що будете ви там... в Америці... Я думаю, чи є позиція там... вибачайте... надійною?

— Я офіцер, Гемпель! — відповів Еммеріх самовпевненим тоном.— Офіцер повинен воювати, чи не так? Це його по-

¹ Не можуть бути кращими (англ.).

зиція, ха-ха. Чи вона є надійною, це його мало турбує. Вона повинна бути прибутковою.— Він пожвавішав, розпалився; його щоки з червоними прожилками налилися кров'ю, а попелясті хвацькі вуса погойдувались під час розмови.— А те, що моя посада буде прибутковою, в цьому ви можете не сумніватись, чоловіче. Про це вже потурбується мій старий друг, полковник Фаукітт. Справжній джентльмен, до глибини душі! Тепер я враз і сам можу стати полковником, та що я кажу? Генералом, звичайно! За-тримка буде тільки за мундиром, мій любий! Але кожний вправний військовий кравець зможе вмить розв'язати цю проблему!

— От, коли ти хочеш знати, що являє собою людина, дай їй владу,— сказав хазяїн шанобливо. Купш і Себіш кивнули головами, цілком з цим погоджувались.

Капітан, надзвичайно задоволений тим враженням, яке він справив на хазяїна, котрого ще так недавно боявся, запропонував йому поблажливо свою щойно наповнену табакерку.

Хазяїн, уклонившись, взяв одну понюшку і підніс її до носа. Чхаючи і від насолоди охкаючи, він зауважив потім:

— Отже, ви відправляєтесь на війну! Гмм.

Еммеріх зовсім розм'якнув.

— Ох, Гемпелю, знову бути солдатом! Ви знаєте, ще дитиною я найбільше любив грати в солдати! Англійський король знає, що робить, коли набирає німецькі війська. Я вам кажу— американець для німця все одно, що комар, отак роздушиш між пальцями, і його нема! Тільки дайте нам дістатись на той бік великої калюжі! Тоді ці негідники, які бунтують проти його британської величності, відчують на собі, що значить виступати проти війська під командою таких офіцерів, як я.

Каспар не вірив своїм очам. Куди подівся Еммеріх колишніх днів? Той, приречений на повну бездіяльність, бідолаха, якого він підгодував убогою мучною юшкою! Злидар, який свої єдині формені штани змушений був щоначі

класти під матрац, щоб вони розправилися на ранок? Посеред кухні стояв тепер зовсім інший Еммеріх, схожий на один з героїчних бюстів із сала, що стояли у вітрині аматора мистецтва— м'ясника Шрьодера на Двірцевій площі.

— Пане капітан, ваше благородіє, печеня готова!— повідомив Гемпель покірливо.

— Ану, давайте понюхаємо,— Еммеріх нахилився над сковородою, заплющив очі, чисто як кіт, що муркоче від задоволення.

— Дуже добре, можна ставити на стіл.— Насвистуючи, він підійшов до столу біля кухонного вікна, який був призначений не для гостей, а лише для хазяїна. Він сів тут, начебто саме так воно і повинно було бути, замовив кухлик пива і заходився біля печені.— Ну, то як же, Купш, поїхали разом до Америки?— плямкаючи спитав він через плече фельдфебеля.

Купш стояв струнко, витягнувши руки.

— Слухаюсь, пане капітан, це мене вже починає приваблювати. Але ще питання— чи звільнять мене з гарнізону пана ландграфа. Щоправда, вищого, ніж звання фельдфебеля, я вже, мабуть, не зможу домогтись,— додав він сумно.

— Фельдфебель залишається фельдфебелем. Це ж довготривалий почесний пост,— прискаючи слиною, прийшов на допомогу Себіш.

— Дуже вірно сказано,— зауважив Еммеріх, витерши зворотною стороною руки пивну піну з губ. Його очі зустрілися з Каспаровими, який даремно робив йому знаки, що хотів би з ним поговорити. Еммеріх лише глибоко смачно зіхнув і, одвернувшись, запитав Себіша:— Ти теж поїдеш зі мною? Якщо мене підвищать у чині, будеш у мене чистильником і кухарем. Нам потрібні надійні люди, а не такі негідники, які одразу зникнуть, тільки-но їх обмундирують. От прокляття, оцей сусіда наш Ганновер забезпечує цих мерзотників усіма мислимими вигодами. Зухвала чернь дивиться крізь пальці, коли зустрічає дезертира... Ну, то, Себіш, поїдеш зі мною? Ти ж ще вмієш кухарити?

Себіш, який своїм непоказним ви-

глядом останніми роками все більше скидався на таргана, помітно пожвавішав.

— О, аби мені тільки дали з чого, а варити я, звичайно, вмюю, а не лише сидіти в лотерейній конторі, пане капітан! Я чудовий кухар для високого панства. Я розуміюсь на гарячих і холодних стравах, вмюю готувати торти, паштети, солодкі й кислі холодці. Ще за молодих років я навчився цього у «Червоному бичку» в Франкфурті. Гай-гай, це були золоті часи, і мені не доводилось голодувати! І пізніше також, коли я був лейб-кухарем його превосходительства, пана генерал-майора Кальтенлебена. І як штаб-кухар під час сілезької кампанії. Я тоді так добре варив, пане капітан, що пани офіцери завжди просили добавки. У них часто аж прищі висипали на всюму тілі, так смачно я варив! Так-так.

— Ну, от і чудово. Отже пойдеш зі мною, якщо я тебе покличу? Чи ще вагаєшся? Себіш, Себіш, якби отак завжди вагалися, то не виграли б жодної битви. Ну то як же? Все ще сумніваєшся? Чи ти хочеш сидіти вдома, як дівиця, що чекає жениха? Ти що, справді не хочеш взяти участь у такій справі? Чи, може, тут заховуються родинні причини, га?

Себіш нервово провів своїми ревматичними руками по вусах і, не знаючи, що відповісти, мовчав.

— Та де там, у нього лише одна дочка,— одразу ж прийшов Купш на допомогу помічникові лотерейного писаря,— але Берта не дуже-то піклується про нього, пане капітан.

— А, одна дочка? Цікаво, цікаво! Скільки ж їй років? Ще молода й квітуча?

Така цікавість капітана дуже полестила Себішу.

— Двадцять один, осмілюсь доповісти. І до того ж гарненька, добре вихована крихітка. Чи не завгодно панові капітану знати... отже... саме тоді, як з'явилося генуезьке лото, моя Берта проходила якось зі мною мимо лотерейного склепу, а лотерейний інкасатор, якраз мій старий знайомий. Завдяки йому я й дістав місце помічника лотерейного писаря. Ну й от... моїй Берті раптом теж заманулося неодмінно пограти. Не піду далі й годі, каже,

отака неслухняна крихітка. А ця лотерейна гра таки й справді найспокусливіша і найнебезпечніша з усіх азартних ігор.

— Ну, і що? — буркнув Еммеріх, якому вже почала набридати балаканина Себіша.

— Я тоді, прошу вас, пане капітан, дозволив їй пограти в генуезьке лото.— Голос Себіша звучав здавлено, а потім він на якусь хвилюк замовк, щоб зібратися з думками, які безладно роїлися в його голові.— І справді, їй випав головний виграш! Сто рейнталерів! Тоді я послав її в пансіонат, щоб вона набралась там розуму. І правда, це їй пішло на користь. Вона стала такою вихованою і освіченою... грає навіть на спінеті, вміє трохи по-французькому і вишиває, пане капітан. В минулому році вона одружилась з вищим поштовим чиновником, стала справжньою дамою...

— І соромиться свого батька,— доповнив фельдфебель Купш короткий життєвий нарис.

Себіш знизав плечима, покірний своїй долі. Він вважав поведінку своєї дочки цілком правильною, хоча і прикрою для нього самого.

— Ну то як, пойдеш зі мною? — запитав, уминаючи їжу, Еммеріх.— Адже тебе тут ніщо не затримує?

— Так... так-так... цей крок, мені здається, треба добре обдумати,— все ще вагався помічник лотерейного писаря.

— Дурниця! — обірвав його на слові капітан.— Пане хазяїне,— звернувся він до Гемпеля,— печеня була дуже добра. Але це тільки закуска. А яка ж у вас основна страва? Якщо я не помиляюсь, печеня з гуски, га? Щось таке наче пахло. Чи неправда? А як гуска приготувана? З начинкою? І до неї ще й сливи? Чудово, я відразу це вгадав, мій ніс мене не підведе. Отже, давай її сюди! Добру порцію, стегенце, так? Між іншим, мені б хотілося викурити люльку! Геї, Каспаре,— гукнув він,— принеси-но мені вогню!

Каспар підскочив до плити, знайшов скалку і запалив її. Повернувшись, він помітив, що Еммеріх мав при собі свій кишеньковий годинник, який так довго

був заставлений. Якраз він чванливо витяг його і з захопленням зауважив:

— Іде, як дзвіночок!

— Такий годинничок — дорога річ,— схвально пробурмотів хазяїн.

— Не менш, як двадцять рейнталярів,— додав гордо Еммеріх, дбайливо заховуючи золотий годинник в кишеню свого мундира. Потім він повернувся на ослінчику, широко розставивши короткі товсті ноги, і звелів Каспарові запалити люльку.

Той весь час тільки й чекав на цей момент і прошепотів капітанові:

— Мені треба з вами негайно поговорити. Віч-на-віч. Зараз же! Зараз!

— Дурниці!— буркнув Еммеріх, з сопінням пускаючи дим.— Що там у тебе таке невідкладне, Каспаре? Дай мені спочатку спокійно попоїсти і випити. Гей, пане хазяїн! Чи є в твоєму домі хороше вино? Гуси важко перетравлюються, то нічого не лишається іншого, як заливати їх вином. Чи є у тебе в погребі неерштейнське або рейнське, але щоб не молодше 55 року!

— Ану, Каспаре, метнись зараз же до винаря готелю «Рай» за пляшкою кращого вина для пана капітана, — пошепки наказав хазяїн «Золотого якоря». А вголос він додав:— Що ти гав ловиш? Швиденько, не барися!

Кухарчук на одну мить затримався біля дверей і нерішуче поглянув на Еммеріха. Той мало не встромив свого помітно почервонілого носа в тарілку і навіть не підвів очей.

— Ну, підеш ти вже, нарешті?— закричав хазяїн. Тоді Каспар вирушив у путь.

Коли кухарчук, задихавшись від бігу, знову з'явився в кухні з пляшкою, на столі перед місцем Еммеріха стояла наполовину з'їдена печеня з гуски, а капітана там уже не було. Гемпель і його обидва завсідники розмовляли з таким запалом, що зовсім не помітили приходу Каспара.

Незабаром Каспар довідався, що під час його короткої відсутності за капітаном приходив вістовий англійця.

— Ой, щось мені не віриться, Гемпельчику,— зауважив Себіш, багатознач-

но підморгнувши,— що він взагалі ще покажеться тут у «Золотому якорі». У мене відносно цього тонкий нюх, так, так...

Страх пройняв Каспара, коли він це почув.

— Що, він уже поїхав в Америку?— вигукнув хлопець.

Настрій Гемпеля теж змінився.

— Що? — запитав він глухо лотерейного писаря.

— Ну, та це ж ясно, що він тут був востаннє. «Золотий якор» вже більше не підходить для нього. Хтозна, а може, кухарчук теж до деякої міри має рацію, і пан капітан перебуває вже на шляху до Америки. У всякому разі, ви, Гемпелю, сміло можете провести ризику під тим, що він вам заборгував.

— Коли це правда,— закричав хазяїн «Золотого якоря», очі якого аж посоловіли від злості,— то щоб грім побив цього проклятого старого головоріза!

Пляшка випала з рук Каспара.

Гемпель заревів:

— Ще цього неvistачало? Дурний, проклятий йолоп!

З червоним од люті обличчям він підступив до кухарчука. Каспар хотів було утекти від цього страховища, що звалось його хазяїном, але спіткнувся об черепок і впав на підлогу. При цьому задзвеніла сковорода, яку він засунув собі в штани. Підозрілий шум не пролетів повз вуха Гемпеля. Він міцно схопив кухарчука за вухо, з тріумфуючим виглядом витяг сковороду за держак з його штанів і почав дубасити Каспара за всіма правилами. Купш і Себіш стояли тут же, підбурювали хазяїна і нишком хихотіли, розважаючись цим видовищем. На щастя, хитрий кухарчук начебто задалегідь умів усе передбачити; солома в куртці і штаних врятувала тепер його. Втомлений і захеканий, хазяїн «Золотого якоря» нарешті випустив хлопця.

Каспар, від якого не почули ані жалібних зойків, ані голосного плачу, обсмикнув свою курточку і, стиха насвистуючи, хоч у душі в нього все кипіло од ненависті, вийшов з кухні. Гемпель, Купш і Себіш глянули один на одного і похитали розчаровано й здивовано головами.

Розділ шостий

Того ж дня Каспарові довелося ще раз піти до готелю «Рай». І трапилось це так.

Була вже дев'ята година вечора, і хазяїн «Золотого якоря» все частіше кидав нетерплячі погляди на двері, а потім на годинник з зозулею, рівномірне цокання якого, здавалось, падало тяжкими ударами на його нерви. Можливо, ще більше, ніж цокання, його дратувала присутність помічника лотерейного писаря Себіша. Цей надокучливий чоловік, який звичайно в цю пору вже давно дибав собі додому, сидів нерухомо перед спорожнілим кухлем пива і чекав із зростаючим задоволенням, чи збудеться його провіщання щодо капітана. О-пів на десяту, коли він, нарешті, вирішив відступити, раптово відчинилися двері.

Але це був не Еммеріх. Це був чоловік в темнокоричневій лівреї лакея, присланий сюди капітаном. Гемпель не привітно процідив слова привітання.

Чужинець за допомогою жестів намагався розтлумачити ламаною мовою, що йому доручено одержати багаж Еммеріха і доставити його на нову квартиру.

Почувши це повідомлення, хазяїн осатанів од люті. Він вилив на чоловіка кадіб лайливих слів і запевнив, що не випустить його з речами капітана доти, поки той не сплатить свій борг — все аж до останнього пфеніга. Лише помітивши при світлі рапсової лампи виблискуючі сталеві гудзики з гербом англійського короля, хазяїн «Золотого якоря» трохи полагіднішав. Незадоволена гримаса зовсім зникла на його обличчі, коли він кинув погляд на товстий конверт, який подав йому слуга.

— Це було лише сумне непорозуміння, — раптом пояснив хазяїн і наказав Каспарові, щоб той допоміг вістовому спакувати речі капітана. — Будьте ласкаві, підніміться сходами наверх, — сказав він, покірливо розшаркавшись.

Себіш, якого дуже тішила роль пророка і обізнаної з усім людини, задоволено бубонів.

— А що я казав, Гемпелю? Мине

зовсім небагато часу, і капітан Еммеріх стане також і для вас паном капітаном благородного походження, так-так!

— А що ж мені до цього, про мене, нехай він буде хоч і самим генералом! Все одно він вибирається! — відрізав грубо хазяїн «Золотого якоря».

У комірчині капітана було таке безладдя, начебто в ній відбулася битва двох ворожих військ. Англієць роздув ніздрі, понюхав повітря і широко розчинив дахове вікно. Потім він нахилився над пошматованими форменими шароварами Еммеріха, але відразу ж кинув їх знову на землю і сам, розгублений, опустився на ослінчик.

— Гаразд! Гаразд! — заспокоїв його Каспар і заходився сам пакувати всі речі. Кілька англійських слів, яких він навчився від капітана, тепер стали йому в пригоді. Лакей, гадаючи, що Каспар його розуміє, засипав хлопця цілим водоспадом слів.

І наскільки Каспар міг зрозуміти чи здогадатись, йшлося про те, що Фаукітт ще сьогодні хоче засвідчити свою пошану міністрові Шліффену. Еммеріх як ад'ютант буде супроводити англійського полковника в ландграфський замок, і тому йому негайно потрібні предмети його туалету.

Поки Каспар зв'язував у два вузли злиденне, таке знайоме йому, майно друга, він знову згадав про те, що йому потрібно якомога швидше поговорити з Еммеріхом. Може, запропонувати англійцеві піднести один з вузлів?

Вістовий зрадив цій пропозиції. Навіть і сам хазяїн «Золотого якоря» погодився з цим. Незважаючи на холод, він вийшов до воріт і дивився услід Каспарові, який брів навпомацки погано освітленим провулком попереду англійця; в правій руці він ніс великий вузол, а в лівій — ручний ліхтар. Довкола них танцювали сніжинки, і лакей мерзлякувато стинав плечима.

Хазяїн трактиру склав руки у вигляді рупора і крикнув:

— Щоб ти мені зараз же знову тут був, Каспаре, чуєш? — Він, звичайно, і в гадці не мав, що вже більше ніколи не побачить ані свого кухарчука, ані свого

ручного ліхтаря,— а то він принаймні з ліхтарем не розлучився б так легко.

Тільки-но опинився вузол в готелі «Рай», як англієць пояснив Каспарові, що його місія на цьому закінчується і він може забиратися геть.

На прохання Каспара — провести його до Еммеріха, лакей пояснив, уже трохи нетерпляче, що капітан на службі і не може ні з ким розмовляти. Однак Каспар твердо вирішив будь-що домогтися свого. Він почав, не звертаючи жодної уваги на слова й жести лакея, розшуровувати вузол Еммеріха. Куди ж подітися з цим мотлохом? Але й лакей, якому вже набридло розкладати речі, був зовсім не від того, щоб зіпхнути цю роботу на хлопця, і подав йому знак. Каспар зрозумів і пішов у високу, оббиту шпалерами кімнату слідом за англієм, який звелів йому розкласти речі на великому ліжку, що стояло посеред приміщення.

Саме в цю хвилину лакея покликати, і він прожогом вилетів з кімнати.

Каспар полегшено зітхнув. Він швидко оглядівся навколо. Чи тут живе капітан? Чи це його ліжка? Чи це, найімовірніше, та незатишна кімната для слуг, які бувають на кожному постоялому дворі для проїжджих чужинців? Про це свідчило багато дечого. Окрім ліжка, тут стояло ще поламане шкіряне крісло, старезна дубова шафа і велика зелена кахляна піч, залізні дверцята якої пашіли жаром. Еммеріх, певно, жив у сусідній кімнаті, куди побіг лакей. Але в ній було зовсім тихо.

Каспар почав розкладати на ковдрі мотлох Еммеріха. Яке обличчя зробив би його друг, якби він зараз, нічого не підозріваючи, зайшов сюди? Каспар посміхнувся. Ох, він все ж таки дуже любить Еммеріха і навіть не може собі уявити, як би йому було без нього в «Золотому якорі». Каспар голосно зітхнув. Треба сподіватися, що недавно призначеному ад'ютантові англійського полковника не нашкодить ця жалюгідна виставка побитих гіпсових люльок, подертих сорочок, украй зношеної форменої одяжки, розхитаних болванок для париків, пожовклих листів і старих ломбардних

квитанцій. Справді, погана візитна картка для такого великого пана, якого запрошено до ландграфського замка.

Раптом його охопило дивне почуття. Йому здалося, наче чиясь невидима рука провела по його спині. Одразу ж йому стало ясно, що він був не сам у приміщенні, а хтось стояв за його спиною. Одним махом він повернувся — і впізнав негра, якого бачив, коли той вилазив з коляски Фаукітта. Чорношкірий малюк в червоній лівреї стояв перед кахельною піччю і, запалюючи папірцем для закурювання якусь дивовижну люльку, ввічливо вклонився.

Каспар підступив ближче і з цікавістю розглядав люльку, подібних до якої він ще ніколи не бачив. Можливо, це була східна водяна люлька полковника, про яку йому розповідав Еммеріх.

Сліпучобілі зуби негра заблищали в посмішці.

— Дюбук, дюбук, — сказав він, намагаючись щось пояснити і, глибоко затягнувшись, показав на люльку.

Блакитнувата хмаринка диму знялася в повітрі перед здивованими очима Каспара. А-а, то, певно, слово «дюбук» означало люльку, яку полковник мав звичку курити під час важливих нарад або напружених роздумів.

— Colonel Faucitt here? And...¹ От дідько, як же зветься капітан по-англійськи? Каспар ніяк не міг пригадати. — А, от що, — він узяв просто старий мундир Еммеріха з ліжка і приклав його собі до грудей.

Негр пильно подивився на нього і кивнув. Потім він поклав люльку обережно на підвіконня, поспішно задріботів до шафи і відчинив дверці з дзеркалом на внутрішній стороні. Каспар побачив цілий ряд барвистого одягу з оксамиту і шовку. Ряд здавався вдвоє довшим, бо відбивався у дверцях шафи. Це, певно, гардероб негра. Але де ж має мешкати Еммеріх?

В той самий момент, коли Каспар думав про капітана, він почув його владний голос. «Самбо! — кричав Еммеріх! — Самбо! Вина!» Але його голос доносився

¹ Полковник Фаукітт тут? І... (англ.).

не з сусідньої кімнати. Очевидно, полковник Фаукітт мешкав з своїм новоспеченим ад'ютантом в якихось інших кімнатах, розташованих на тому ж поверсі.

Самбо, який саме хотів переодягтись, прислухаючись, підвів голову. А тоді похапцем зачинив шафу й побіг, чудно коливаючись, у сусідню кімнату. Потім одразу ж повернувся з графином для вина та чарками.

Тепер Каспар вирішив, що настав час діяти. Використовуючи весь запас знайомих англійських слів, Каспар спробував переконати малого, що йому слід було б одягнутися, а Каспар тим часом замість нього подасть на стіл вино. Але малий уже вирвався і шмигнув з кімнати. Треба сподіватися, що він не побіг скаржитись лакеєві на Каспара.

Хлопець занепав духом. Ой, коли й надалі всі нагоди пройнуть мимо нього так, як щойно ця, то лишається мало надії, що йому коли-небудь пощастить спіяти Еммеріха. А що тоді? Каспар підпер голову руками і замислився. Ні, треба йому це якось інакше влаштувати, він повинен добитися з капітаном розмови наодинці. Ще дюбук був тут, і поки він тут... Каспар взяв річ між пальці. І хоч він добре знав, що негарзд так робити, але раз несміло зятагнувся. Потім бязко оглянувся на обое дверей. Але його цікавість і охота до пригод були тепер, як і завжди, сильніші за страх і вагання. Він знову зробив зтяжку, а слідом за нею ще одну, велику і глибоку. Від диму у нього аж сльози виступили на очах, але куріння вже починало йому подобатись. Каспар заплющив очі і напустив пахучого густого диму. У нього трохи запаморочилася голова, але це було зовсім непогано, а навпаки, приємно. Каспар ще раз узяв люльку і спокійнісінько задимів. Йому зробилося якось надивовижу легко на душі. Він швидко оглядівся, прислухався... Потім побіг рішуче до дверей сусідньої кімнати і відкрив їх, навіть не постукавши.

Але в сусідньому приміщенні, що мало вигляд комори, нікого не було. Розчарування Каспара було приглушене тютюновим димом, і наступної ж хвилини він уже про все забув. Якраз у цей мо-

мент до кімнати вбіг лакей. Англієць страшенно квапився, щоб помітити настрій Каспара. «Hurry up!»¹ крикнув він, кинувши погляд на речі Еммеріха, а сам почав ритися в шафі. Почухавши за вухом, він сказав, що Фаукітт і Еммеріх зараз від'їжджають, і знову прожогом вискочив з мереживним жабо в руді. В дверях він мало не наштовхнувся на негра, що в цей час хотів вбігти до кімнати. Каспар, який саме знову схопив водяну люльку, перелякано випустив її.

Але у малого не було часу, і він нічого не помітив. Він нетерпляче рвонув дверці шафи, перерив весь одяг і, нарешті, вибрав зелений оксамитний сурдут, золотий тюрбан і вакидку з коричньового сукна і поклав усе на крісло.

Каспар відчув у собі досі незнайому йому якусь дивну безшабашну впевненість. В той час, як він стежив з усмішкою за негром, який, присівши навпочіпки, почав нетерпляче розстібати свої черевики, в його голові промайнула неймовірна, навіть божевільна думка. Він побіг до дверей сусідньої кімнати, відчинив їх, просунув голову всередину і потім, обернувшись, крикнув схвилованим голосом: «Самбо! Глянь! Ой!»

Самбо запитливо підняв голову, виставив і підбіг до дверей. Каспар показав таємничим жестом на кімнату. Негр, нічого не підозріваючи, вскочив у неї. Тоді Каспар умить захлопнув двері і заціпнув їх на засувку.

З-за дверей чувся стукіт, крики, жалібні зойки. Але Каспар був невблаганий, хоч йому й дуже шкода було Самбо. Він похапцем зірвав свій одяг і швидко натягнув на себе зелений оксамитовий сурдут Самбо і коричньову накидку. Потім підбіг до печі і намастив собі сажею з дверцят обличчя й руки. Нарешті він спробував насунути золотий тюрбан, але дивний головний убір ніяк не хотів сидіти на голові; до того ж його біляві кучері весь час по-зрадницькому вибивалися на лоб.

Та ось знову залунав ще голосніше, ніж перед цим, несамовитий лемент негра. Тоді Каспар, щоб заглушити крики

¹ Ану, не барися! (англ.).

Самбо про допомогу, почав співати на все горло пісню Червоних Лисів. Німецька пісня, яка доносилася з кімнати негра, напевне викликала б тривогу в готелі «Рай», тому краще він заспіває пісню, яку ніхто не розуміє. «Ма-ахіс хевіса, наехьо! Наехьо!» Індійська пісня надала йому мужності.

Раптом Каспарові видалося, ніби він, окрім несамовитого крику Самбо, чує ще й інший голос. Ага, це ж був лакей! Зверху сюди, здавалось, доносився його нетерплячий крик: «Самбо! Самбо!» А тепер пролунав також владний бас Еммеріха: «Куди подівся Самбо? Ми відїжджаємо! Що це за шум зчинив там хлопець? Нехай поспішає і щоб не забув водяну люльку полковника!»

«Самбо! Дюбук!» вигукнув услід за цим лакей.

«Yes, yes, yes!»¹ Ще якусь мить Каспар затримався в кімнаті, збентежено подивившись на двері комори. «В крайньому разі він матиме що їсти і не помре з голоду», спробував він втішити себе. В душі він попросив вибачення у бідного негра і побажав йому, щоб він якнайшвидше визволився з свого полону.

«Сто чортів! Куди запропастився негр?» почув Каспар голос капітана.

«Осмілюсь доповісти, його вже покликали, — відповів хтось. — Піти ще раз подивитись?»

Охоплений страхом, Каспар перехилився через поруччя гвинтоподібних сходів і побачив поруч з Фаукіттом капітана Еммеріха при шпазі і шпорах; капітан нетерпляче ходив туди й сюди. Про те, що він міг би поговорити з Еммеріхом, навіть думки не могло бути.

— Sambo here!² — опанувавши себе, вигукнув він зміненим голосом.

Еммеріх подивився наверх. Каспар закусив нижню губу і відскочив назад. Капітан, здавалось, аж кипів од люті, про що свідчив його почервонілий ніс.

Коли переодягнений кухарчук дійшов до останньої площадки сходів, він повернувся і спустився останніми схід-

цями задом наперед, щоб його не відразу ж впізнали. А чи не долітає сюди згори виття негра?

— Ну, нарешті, він уже тут! — пробу-бонів Еммеріх.

Тепер усе відбувалося надзвичайно швидко. Ось уже пани сіли в екіпаж. Кучер стримів на козлах, готовий до відїзду. Лакей вказав удаваному негрові місце позаду на кареті і, низько вклонившись, попрощався з панами. Кучер лягнув батогом, коні рвонули і відразу ж пустилися рясю.

Каспар злякано оглянувся в бік готелю «Рай», але там уже не було нічого видно — скрізь тільки темрява та завірюха. В кареті, куди Каспар міг зазирнути через віконце, сиділи, нічого не підозріваючи, полковник та Еммеріх і з товариським виглядом розмовляли між собою. Каспар бачив тепер похмуре обличчя старого англійця зовсім близько. Він сягав капітанові ледве до грудей. Товсті щоки Еммеріха були яскравочервоні. Він кивав шанобливо, в той час як полковник Фаукітт, певно, щось йому пояснював. Але про що вони говорили, Каспар не міг зрозуміти. Нічого не було чути, крім гуркоту коліс, цокотіння копит та дзвону бубонців. Незабаром екіпаж виїхав з міста і покотив у напрямку до ландграфського замка. Коні побігли повільніше, бо дорога пішла на гору. Мимо потяглися засніжені вигадливі альтанки, кам'яні статуї богів, закриті клумби. В тьмяно освітленій оранжереї ще порався садівник. Крізь вогкі шибки Каспар бачив лаври та кущі олеандрів. Потім коляска вїхала в могутню дубову алею. В кінці її виднілася з темряви сіра, яскраво освітлена споруда: замок ландграфа. Каспар затягнувся з водяної люльки і прислухався до ударів свого серця; воно стукало сильно, швидко. Приемне почуття якогось самозабуття огорнуло його... Екіпаж зупинився.

Слідом за Фаукіттом і Еммеріхом Каспар піднявся сходами замка, пройшов крізь оббиті залізом ворота з гербом ландграфа: на блакитному тлі красувався оздоблений золотом і сріблом лев. Наче уві сні проминув хлопець ряди камергерів, гофюнкерів та камер-юн-

¹ Зараз, зараз, зараз! (англ.).

² Самбо тут! (англ.).

керів. Всі вони стояли ніби під гвинтівкою, з фальшивим виразом найглибшої покори на обличчях. В одному з передпоків двоє ландграфських слуг звеліли Каспарові чекати. Англійський полковник та його важний ад'ютант пішли далі і більше не оглянулись жодного разу на нього.

Розділ сьомий

Каспар сидів у м'якому кріслі і, прибравши по можливості невимушеної пози, попихкував своєю водяною люлькою. Від диму йому лоскотало в носі, але чхнути не можна було тепер ні в якому разі.

Допитливо дивився він у дзеркало на протилежній стіні, розглядаючи себе і ставного старого лакея, який нерухомо стояв біля оздоблених золотом білих двійчатих дверей.

У Каспара був настрої переможця. Словнений нетерпіння, він чекав на те, які ще несподіванки і пригоди принесє йому цей день і взагалі життя. «Зрештою, одяг негра був уже не таким поганим», вирішив він, ще раз пильно поглянувши в дзеркало. Його біляві кучері, які він вважав за дівчачі і тому, хоч і марно, намагався розправити за допомогою курячого жиру, були сховані під тюрбаном. А люлька англійця надала йому цілком чоловічої гідності і екзотичного блиску. Його думки жваво кружляли в світі фантазій. От було б діло, коли б він поїхав верхи на верблюді в одязі негра через піски Сахари і дихав би гарячим повітрям пустелі! Але в ту мить, як він ще малював собі подорож по пустелі, на думку йому спали Червоні Лиси з Північної Дакоти, і він у душі попросив пробачення у друзів-індійців за свою провину. Звичайно, йому треба спочатку поїхати до Америки, бо він завинив перед Червоними Лисами. Америка, ах, Америка...

Попихкуючи люлькою, Каспар знаходився в стані напівзабуття. Від тютюнового диму його поійняла втома. Він відчував усе сильніший свист у вухах, і йому раптом здалося, що перед його очима

закрутився лакей, закрутилась уся кімната. Каспар опустил повіки, голова його схилилася на груди!.. Тепер він уже був офіцером і їхав верхи на гарячому білому коні. Нелегко йому було триматися в сідлі, такі шалені стрибки робив кінь. Гопля, ось він мало не полетів сторч головою. Із страхом він вчепився за гриву, але руки на цей раз відмовились йому служити. Одночасно він відчув пекучий біль у грудях і тоді сам побачив, як упав з коня. Капітан Еммеріх нахилився над ним, сльози лилися з очей друга, і він з докором промовив: «Молочний зуб, Каспаре! Люльку, дюбук!»

Каспар відчув, що його штовхають і торсають. Повільно, насилу переборюючи дрімоту, він розплющив очі. Хтось стояв перед ним і ляскав його по плечу.

— Гей, прокинись, негр! Ти повинен принести водяну люльку!

— Самбо, твій сер кличе тебе! — прокричали одночасно два інших голоси.

Каспар підвів очі і нерухомо втупився в довгасте лагідне обличчя старого камер-лакея. Другий, молодий лакей з карими, вирлоокими очима і фельдфебель стояли позад старого.

— Мерщій! Що трапилось? Ти що, глухий? Полковник Фаукітт звелів принести водяну люльку і з нетерпінням її чекає.

— Хлопчина навіть не хоче поворухнутись.

— Може, він нас не розуміє?

Обидва лакеї вражено глянули один на одного. Потім знизали плечима і похитали головами. Нарешті вони знову, жваво жестикулюючи, звернулись до Каспара: вони показували на водяну люльку, і молодий лакей корчив гримаси, начебто він кутив. Лиш тепер Каспар опам'ятався. Лиш тепер йому стало ясно, що тут відбувається. На його обличчі промайнула лукава посмішка. Комедія починала його розважати. Молодий лакей промакав, насилу видавлюючи слова:

— Гей, сонько, прокинись! Вставай!

В ту ж мить Каспар відчув, що його ухопили за ноги й плечі і досить неласкаво підняли вгору; він ледве встиг рвонутися до себе водяну люльку «Гей, люди, чого це ви мене так ніжно схопили?».

вирвалося у нього. Оразу ж Каспар схаменився і ладен був собі відкусити язика за свою необережність. Лакеї, які несли хлопця через високі білі двійчаті двері і напівтемну залу з колонами, впустили його. Водяна люлька полковника Фаукітта впала і вдрізки розлетілася. Серед черепків сидів, протверезившись, удаваний негр і розтирав собі лікоть, який він забив під час падіння. Тюрбан сповз з його голови, на обличчі відбився переляк.

Два лакеї і фельдфебель розгублено втупилися очима в цей сюрприз. Потім вони почали перешіптуватись.

— Цей хлопець викликає у мене підозру, — стиха пробубонів фельдфебель. — Та й взагалі вся ця історія мені не подобається. Тут щось негаразд.

Раптом карі витрішкуваті очі молодого лакея застигли від страху, коли він випадково глянув на свою білу формену куртку.

— Ой лихо! Негр линеє!.. — Він підняв угору рукав, замашений сажею.

— Що там за шум, Йоган? Нічого не сталося? — пролунав владний голос з глибини розкішного робочого кабінету, на порозі якого трапилося нещастя.

На якусь мить Каспарові і всім іншим перехопило подих. Лише тепер він помітив на відстані якихось десяти кроків похмурого полковника Фаукітта і ще одного чоловіка з величезним яструбиним носом; його білий кучерявий парик і широкі плечі в зеленому сурдуті з камчатної тканини викликали повагу. Це, мабуть, був пан фон Шліффен. Так, звичайно, це був ландграфський міністр! Але куди подівся Еммеріх?

Бесіда між обома панами, що сиділи один проти одного у важких з високими спинками кріслах за химерно оздобленим письмовим столом, була такою похваленою, що обидва, лиш кинувши короткий, неуважний погляд на двірську челядь, відразу ж знову повернулися до розмови. Негра і водяної люльки, здавалося, зовсім не помітили або вже знову про них забули. З цього скористалися супровідники Каспара і, крадучись навпіньках, пішли геть звідти.

Каспар все ще ніяк не міг отямити-

ся від переляку. Він боязко покосився очима на двох великих панів, чії ордени, галуни і зірки виблискували від кожного руху. Лише через деякий час, переконавшись, що на нього не звертають ані найменшої уваги, Каспар почав прислухатись до їхньої розмови.

Полковник Фаукітт, який розмовляв німецькою мовою з дещо помітним іноземним акцентом, іноді підмішуючи англійські слова, розповідав про одне з засідань англійських міністрів в Букінгемському палаці в Лондоні. Його величність король Георг III скликав цю нараду кабінету міністрів, щоб вирішити, яким чином можна втихомирити непокірні американські колонії.

Кінець кінцем визнали, що найкращим буде надіслати сильну армію для придушення повстання. Тому було вирішено вербувати іноземні допоміжні війська.

— А примирення з повстанцями виключається? — спитав Шліффен.

— Цілком виключається! Адже мова йде тепер не про просту відмову сплачувати податки, *mon très cher général*¹. Біля міста Лексінгтон ці колоністи відбили британські війська в справжньому бою і цим самим поставили під сумнів авторитет уряду його величності, короля Британії. Ах, це бунтарство! Ми повинні розпочати війну, іншого виходу немає...

— Я розумію, я розумію вашу ситуацію, — промовив Шліффен. — Північна Америка — це, зрештою, один з найкращих самоцвітів англійської корони. І просто відмовитись від такого самоцвіту, як цього, очевидно, вимагають бунтарі... ні, це вже занадто. — Він нахилився до полковника і продовжував приглушеним голосом: — Така вже чернь, мілорд, це дитина, яка не дивиться в майбутнє, а хапається за уявне благополуччя сьогоднішнього дня. Свободи, — кричить вона, — демократії! Нібито при демократії не може бути найнешаднішого рабства. Демократичний деспот-простолюд здається мені ще страшнішим від азіатського деспота. — Шліффен зробив

¹ Мій дорогий генерал (франц.).

паузу. Коли він знову заговорив, його слова звучали холоднокровно, по-діловому. Він пильно подивився на співрозмовника. — Як сказано, я повністю усвідомлюю необхідність вжити рішучих і дійових заходів. Я дуже добре уявляю собі те скрутне становище, в якому знаходиться зараз його королівська величність в зв'язку з військовим поповненням.

— О ні, не так, зовсім не так, — поспішно запевнив полковник. — Або краще сказати: тепер уже зовсім не так. Ваше превосходительство, мабуть, мають на увазі договір про постачання рекрутів, який ми уклали з ганноверським підполковником Шейтером. Від цього плану ми повністю відмовились і маємо зараз намір вступити в прямі переговори з німецькими князями. Тим більше, що наш посланник в Гаазі, сер Йорке, запевнив, що наші друзі — німецькі князі — мають щодо нас якнайкращі наміри, в чому ми зрештою ніколи і не сумнівались.

— Англія дуже розумно зробила, що послала посередником саме вас, — сказав Шліффен поблажливим тоном, — таку людину, як ви, пане полковник, яка при німецьких дворах почуває себе наче вдома і навіть служила при брауншвейзькому наслідному принці під час Семирічної війни.

— Мені справді дуже приємно відновити свої давні зв'язки. Я дуже ясно пригадую також, *mon très cher général*, як я зустрів вас вперше в брауншвейзькій чи, здається, кассельській резиденції. Всі говорили тоном найглибшої пошани про «благородного Шліффена», який володів здібностями як генерала, так і видатного державного діяча, і я після цього загорівся бажанням познайомитись з вами. Ну, а тепер поговоримо про мою місію: мені доручено встановити контакт з князями, які вже були нашими союзниками під час Семирічної війни. Насамперед, звичайно, з Касселем і Брауншвейгом, які для нас є не лише постачальниками людей, але й родичами англійського королівського дому, до певної міри союзниками. Англія переконана, що для неї не стануть особливих труднощів швидко одержати потрібних їй найманців. Насамперед, звичайно, для нас бажані хо-

роші снайпери. Я прибув, як я вже напочатку згадував, прямою дорогою з Брауншвейга. Герцог прийняв мене надзвичайно ласкаво і відразу ж погодився, звичайно за відповідну оплату, дати в розпорядження його величності прекрасний військовий корпус для служби в Америці. Мова йде про 4300 чоловік. Піхота і драгуни. Так, Брауншвейг має можливість постачати солдатів.

— Comment?¹ — Шліффен, склавши руку ліквою, притулив її до вуха. — Ви сказали, має можливість постачати солдатів. Мілорд, брауншвейзький герцог переживає таку велику фінансову скруту, що він неспроможний придбати ані хорошої зброї, ані військової форми, коли навіть йому й пощастить набрати військо. Його борги, певно, сягають 12 мільйонів таларів. Коли я згадую про це, то, звичайно, без будь-якої думки про свою власну вигоду, а лише з прихильності і дружби. — Шліффен зустрівся довгим ширим поглядом з пильними очима свого візаві.

— Мені здається все-таки, що ви, вельмишановний пане міністр, несправедливо ставитеся до Брауншвейга. Перебуваючи там, я щоранку був присутній на параді і бачив численні війська, прекрасно вимуштрувані. Вони бездоганно володіють своєю зброєю, проводять строїове навчання так вправно, що навряд чи й годинник може краще йти, і марширують, і повертаються дуже добре. Також і військова форма досить охайна. Якщо і решта солдатів мають такий вигляд, то можна моєму суверенові побажати удачі у вигідній торгівлі. Я з Брауншвейгом вже визначив умови договору і везу з приводу цього листа...

Десь скрипнула підлога. Хтось наближався до робочого кабінету. Серце Каспара шалено застукало, він одразу впізнав ходу Еммеріха. І от капітан уже підійшов до письмового столу, дзвінко пристукнув підборами і передав Шліффену офіційного листа, в читання якого той одразу і заглибився. Каспар напружував усі сили, щоб залишатися спокій-

¹ Comment — як (франц.).

ним. Із страхом стежив він за своїм другом-капітаном, який сів за невеличким столиком, недалеко від обох учасників переговорів, і почав поратися коло воронячих пер, складаних ножиць, ножиць для паперу, туші та стрічок для пакетів. Каспарові здалося, що Еммеріх за сьогоднішній день уже вдруге змінився. Справді, в цьому офіцерові в чоботях із шпорами вже нічого не нагадувало того капітана, що коротав голодні дні в «Золотому якорі», але разом з тим зникла і та хвацькість, якою він хизувався перед самим від'їздом із старого готелю, а потім у «Раї». У нього тепер був вигляд вишукано одягненого лакея, в кожному русі якого і в кожній складці обличчя просвічувала повага до його високих начальників.

Тим часом Шліффен закінчив читати листа.

— Гм, — пробурмотів він, — вашого брауншвейзького постачальника солдатів, здається, ніщо так не турбує, як бажання залучити до цієї справи і мого князя. — Він злісно посміхнувся і потім продовжував серйозніше: — Я вважаю, мілорд, що вам зараз не слід було домагатися аудієнції з ландграфом, та й взагалі це тепер неможливо. У найсвітлішого князя надзвичайно поганий настрій і дуже мінливі душевні пориви. Ось уже кілька днів вони нікого не приймають.

— Чи справді зовсім неможливо домогтись прийому? — на обличчі Фаукітта не лишилось і сліду від усмішки.

— На жаль, це так. Принаймні поки що. Проте, коли ви захочете чекати... А втім, ви можете також зі мною все обговорити. Я навіть думаю, мілорд, що це буде вигідніше для вас. І саме тому, що найсвітліший князь дуже прихильний до своїх солдатів. Вони для нього єдина втіха на старості років. Треба підійти до найсвітлішого князя обережно і крок за кроком підготувати його до справи, яку ви маєте намір здійснити. Між іншим, скільки солдатів вам потрібно?

— Від десяти до дванадцяти тисяч чоловік, — сказав Фаукітт непевно, — але якщо ця кількість для вашої країни

буде занадто великою... — Він з сумнівом поглянув на Шліффена.

Проте той відповів так, ніби йшлося про щось зовсім звичайне:

— Я вважаю, що таку кількість війська можна було б підготувати до відправки, скажімо, щонайпізніше у квітні. Якщо тільки, само собою зрозуміло, буде на це згода найсвітлішого князя. Зрештою, і серед дворян могли б ми знайти на офіцерські посади теж достатньо кваліфікованих людей.

Останні слова у Фаукітта викликали задоволення, а у другої присутньої там особи, капітана Еммеріха, зовсім інше почуття. Каспар ясно побачив, як здригнувся Еммеріх, почувши зауваження про офіцерів з дворян. Шия капітана, здавлена вузьким коміром мундира, надулася і почервоніла, і дивна улеслива посмішка застигла на обличчі. Каспарові стало його жаль.

Тимчасом міністр говорив далі:

— Наш військовий устрій поставлено з часу останньої війни знову на відмінну ногу. В наших цейхгаузах повно всього. А які у нас казарми! Наші рекрути міцні, здорові люди. Ах, взагалі наші війська, мілорд! Від Англії до Греції немає в Європі такого поля бою, де б не відзначилися гессенські піхотинці. Ну, та про що тут багато розповідати. Адже Англія добре знає наших хлопців!

Фаукітт був захоплений.

— А хороші стрільці теж є у ваших військах? — спитав він жваво.

— О, зрозуміло! Кращих мисливців і лісовиків не знайдете в цілому світі, пане полковник!

— Чудово! — Фаукітт розцвів. — Мені справді пощастило, пане міністр, що я зустрівся саме з вами, з такою прекрасною, люб'язною, розумною людиною...

— Ох, прошу, прошу! Звичайно, ми не можемо запліщувати очі на певні труднощі. От, наприклад, мені спало на думку, що нашому лісному відомству, яке поставлятиме вам егерів, буде завдано великої шкоди! — Шліффен почув голову під париком.

— Про це ми вже потурбуємось,

вельмишановний пане міністр. Гессен не повинен зазнати жодних збитків. Моє слово честі кавалера на підтвердження цього! Найголовніше для нас — швидка поставка солдатів.

— Тепер швидкість залежить від умов. Яку угоду уклали ви з Брауншвейгом?

— Та, mon très cher général!..— Фаукітт замовк, застуканий зненацька. — Умови угоди є взагалі такою ж таємницею, як і секрети алхімії. Але вам я скажу чисту правду. Ми заплатили герцогові за кожного піхотинця тридцять крон з грошей для вербовки. За кожного вбитого буде заплачено ще раз вербувальними грошима, а троє поранених рахуватимуться, як один убитий. Тяжко поранені і непридатні до служби будуть доставлені за королівський рахунок назад в гирло Ельби та Везера. З дня підписання договору Брауншвейгу буде виплачено субсидію. Субсидія діятиме до того часу, поки брауншвейзькі війська служитимуть Англії, і вона дорівнюватиме щорічно 37,5 крон за голову... — Фаукітт обернувся до капітана і гукнув: — Еммеріх, а дайте-но сюди договір! — Потім він продовжував: — Отже, коли я не помиляюсь, загалом 64 тисячі німецьких крон щорічно, ми можемо зараз подивитись. Але після закінчення кампанії субсидію буде збільшено вдвоє, відповідно до цього вона становитиме... ага... щось приблизно 128 тисяч крон; і це за повні два роки, починаючи з того дня, коли брауншвейзькі війська повернуться на свою батьківщину. Право заміщати вакантні місця залишає за собою герцог. Але застосування військ в Америці визначає його королівська величність Британії.

«128 тисяч крон! 30 крон вербувальними грошима! А за небожа головного лісничого було заплачено лише сім крон, та й ті заховав у свою кишеню його дядько», згадав Каспар. Рюбенкеніг попався тільки за те, що ситно попоїв. А Адама Вейрауха і студента вербувальники просто побили і силоміць забрали з собою. Що за брудна справа! Анзельм мав рацію: бідні піддані повинні оплачувати війну своєю кров'ю і кістками.

Шліффен сидів, насупивши лоба, хитав головою і кілька разів буркнув незадоволено «гм-гм».

Полковник Фаукітт стежив за міністром недовіркою і стурбовано.

— Ні, — бовкнув Шліффен. — Ця винагорода нічого не варта. Що зробиш? Ви лише даремно марнуєте час, мілорд Ні, ні, ні.

— Як так, прошу? — Англійський посередник був украй спантеличений. Він запнувся: — Але я сподіваюся, що ви говорите це не всерйоз...

— На такий договір міг погодитись тільки Брауншвейг. Він зайшов у безвихідь. Але ми? Ні, ні, для нас це зовсім не вигідно. Між вашими умовами і тими, яких ми вимагатимемо, дуже велика відстань. Ну, нічого не вдієш, найсвітліший князь і так проти продажу солдатів...

— Ну гаразд, а в чому ж полягають гессенські вимоги?

Ще якусь мить Шліффен втішався занепокоєнням англійця, перш ніж відповів напрямки:

— Його світлість дуже неохоче погодиться послати так багато своїх підданих у таку далеку невідому країну, гм. я фактично не знаю... І наші солдати теж напевно вороже поставляться до цього плану. Навряд чи ваші лорди мають хоча б приблизне уявлення про те, яку велику антипатію відчуває тутешній простий народ до Англії. І я дуже ясно пригадую собі, як ще під час останньої війни деякі зловмисні люди намагалися залякати солдатів англійською службою. Ох, немало є підлих мерзотників, з якими, на жаль, треба рахуватись. А чи не краще було б з цієї причини використати гессенські війська в Ірландії, а не в Америці, пане полковник?

— Ні, про це не може бути і мови! — вигукнув Фаукітт більш збуджено, ніж можна було чекати.

— Ну, якщо це зовсім не підходить, то ми й не будемо на цьому наполягати.—З видимим невдоволенням Шліффен пішов на цю поступку. можливо, він зробив це тільки для того, щоб дати англійському посередникові змогу занести на свій рахунок якусь вигоду. Але зараз же

услід за цим він з найлюбішим виразом підсунув Фаукіттові новий сюрприз. — Ви щойно говорили про вербувальні горші, пане полковник, — сказав він. — Але, певно, ви забули про цьому згадати про вербувальні гроші для офіцерів?

— Що таке? Вербувальні гроші для офіцерів? Це щось зовсім нове! Про таку вимогу я взагалі ще ніколи не чув. Адже це становило б майже на двадцять процентів більше видатків... Я ж не маю права займатися марнотратством... — Фаукітт був справді глибоко здивований з цієї вимоги. Він кинув розпачливий, промовистий погляд на свого ад'ютанта. Але Еммеріх — чи випадково це? — дивився на стелю і старанно вертів своїми великими пальцями.

— Хороших офіцерів і солдатів не знаходять на базарі, вельмишановний, — зауважив непохитний Шліффен. — Але якщо ви не бажаєте... ми не так-то вже й зацікавлені у цій справі. В усякому разі для мене особисто було б дуже приємно, пане полковник...

— Ні, ні! — перебив його англієць жалібним голосом. — З-за вербувальних грошей для офіцерів все ж не можна розірвати переговори, пане міністер! Ах, але мені неприємно, надзвичайно неприємно!

— На жаль, я не можу вас уберегти від дальших неприємностей, пане полковник. Поміркуйте ще над цим, може, взагалі краще вважатимемо, що ця розмова не відбулась між нами... Ну, як ви бажаєте... Ви записали? — спитав він Еммеріха. — Пункт другий: вербувальні гроші для офіцерів... Щождо вербувальних грошей для солдатів, то про 30 крон, звичайно, не може бути й мови! Це ж смішно, це зовсім нічого не варто. Людина коштує на сьогоднішній день більше, ніж ваші тридцять крон. Задаток і оплата мають бути значно вищими, щоб приманювати рекрутів, чи не так? Ми повинні за кожного солдата одержати, ну, скажімо, принаймні на п'ятнадцять крон більше. Адже подумайте про те, що ми, окрім рекрутів, мусимо ще придбати сідла, шаблі, пістолети, шпори, чоботи і т. д.

Фаукітт зробив плаксиву міну святого.

— Ви стаєте все дорожчим, *mon très cher général!* Починаючи з 1702 року ви, гессенці, весь час підвищуєте свої вимоги. Солдат десь одразу загине, а за нього плати так багато! Ой, ви ставите мене в жахливе становище! Вдома мене за це не поглядять по голівці.

— Гроші течуть не з королівської казни, а сплачуються тільки парламентом, — спробував умовити його Шліффен. — А для парламенту Гессен справді не зобов'язаний нічого дарувати.

— В парламенті почнеться справжнє пекло!

— А ви дайте їм в парламенті доско-чу накричатись. Також і вмільний хірург не може ампутувати хворого, щоб він не кричав. Але медик повертає йому здоров'я і життя. Що, неправду я кажу?

Фаукітт лише наважився ще раз стиха заперечити:

— А що буде, коли Брауншвейг про це дізнається?

Шліффен, усміхаючись, закивав головою:

— Підступні і заздрісні всюди про-бивають собі дорогу. Але ми ж не повинні дзвонити про це на цілий світ. Від мене не дізнається про це жодна душа. Заспокоїлись? Але все ж я вам дуже співчуваю, мілорде. Ох, така вже доля міністрів — нізачо зносити образи... Зрозуміло, і у нас тут народ знову лементуватиме «рятуйте», що, бачите, знову торгують солдатами. Але ж цю торгівлю, освячену традиціями, вже запроваджено так давно. Ще за часів Ксенофона грецькі воїни служили за плату у перського царя. Найсвітліший князь, віддаючи в найми солдатів, лиш іде по стопах своїх попередників. Але вони не зменшували, так як його світлість князь, податків і не робили для країни жодного добра. І все ж зчиняється цей дурний галас про прибортки ціною людських жертв! Гессенці все одно мандрували десь би по чужих країнах і пропадали б, не приносячи державі жодної вигоди... — Шліффен раптом замовк і втупився якимсь відсутнім поглядом у підлогу. Захищаючи торгівлю

солдатами, він зайшов далі, ніж це було вигідно для справи.

— Я нагадую ще один важливий пункт, — після короткої паузи продовжував він, — це питання грошової валюти. Нам треба встановити, що всі суми оплачуватимуться банковими кронами.

— Банковими кронами? Але як же це? Це ж майже вдвоє більше, ні, на це я не можу погодитись. Брауншвейгцям ми платимо тільки німецькими кронами.

— Гессенці не брауншвейгці, пане полковник!

— Але солдат все одно залишається солдатом, — лементував Фаукітт.

Шліффен скочив з місця і заходив перед письмовим столом туди й сюди, вп'явшись очима в золоті пряжки своїх черевиків. Фаукітт з боязким виразом слідкував за кожним кроком свого, величезного на зріст, огрядного супротивника. Шліффен зупинився і зверху вниз подивився на англійця.

— Гессенці могли б досить довго тягнути переговори і, зрештою, перекинутись на бік того, у кого був би успіх. Але ні, цього ми не хочемо, не хвилюйтесь! Справа короля Георга для нас така ж близька, як і наша власна. — Голос Шліффена звучав хрипко, а сірі очі іскрилися вологим блиском.

У Фаукітта знову спалахнула надія. Збентежено і недовіркою він вдивлявся в грубе, з великим яструбиним носом, обличчя Шліффена.

Шліффен продовжував:

— Все вийде на добре, ось побачите, мілорде, при наявності доброї волі і взаємної люб'язності. Наприклад, я хочу зовсім випустити з брауншвейзького договору параграф про відшкодування за вбитих і поранених, хоч це і завдасть нам великих фінансових збитків! Але для наших солдатів є справою честі пролити свою кров і навіть віддати життя в боротьбі за короля, і це не оплачується грошми. Але в питанні субсидій і вербувальних грошей я не можу поступитися. Ви повинні все ж врахувати і таке велике віддалення. І, будь ласка, не забудьте й тієї обставини, що внаслідок нового набору ви одержите війська в повному скла-

ді, і вони ляжуть новим тягарем на князів, що проводили набір, коли завдяки якій-небудь події війна скоро закінчиться...

Фаукітт прислухався.

— Ви гадаєте, що ця війна не довго триватиме?

— Чесно кажучи, так. Звичайно, все залежатиме від ведення війни і від тих сил, які будуть у розпорядженні його величності. Якщо по-справжньому вдарити, то, на мою думку, можна вмиг покінчити з цією справою. Я ставлюсь вороже до всіляких підступів і вивертів, пане полковник, і тому кажу прямо і відверто, що брауншвейзькі умови дійсно завищені. Коли ж ми припустимо, що повстання в Америці буде придушено скоро, то це ж просто нахабство вимагати протягом двох років після повернення додому подвійних субсидій. Я ж, чесна людина, кладу свої карти на стіл відкритими. Для нас гроші — це найголовніше. Я лише вимагаю, щоб після закінчення війни субсидія виплачувалась ще один рік, але, певна річ, ми повинні б були одержувати подвійну субсидію протягом недовгочасної перестрілки з американцями. Чесно чи ні? Що ви скажете?

Шліффен зупинився перед англійцем і зробив на обличчі таку гримасу, нібито він приносив якусь жертву.

Даремно полковник Фаукітт докладав усіх зусиль, щоб зменшити субсидію.

— Ну гаразд, на мою думку, вимогу подвійної субсидії буде схвалено, — сказав він нарешті засмучено. — Все ж таки скажіть мені цілком відверто, чи справді ви вважаєте, що брауншвейзький договір такий не вигідний? Це було б жахливо! А зрештою, де ж цей договір, пане капітане?

— Не знаю, на жаль, я не міг його знайти, — прогаркавив Еммеріх. — Може, він у плащі пана полковника? — Еммеріх підвів запитливо брови.

— Прокляття! — Фаукітт скочив з місця і розгніваний прожогом кинувся з кабінету.

Одутлі щоки Еммеріха почервоніли, коли він з невимовною хитрістю дивився услід своєму начальникові.

Потім він повагом відкашлявся,

покvapно витяг з своєї форменої куртки згорток паперу і вдарив лунко об стіл.

— Що це таке? — запитав неухажно Шліффен.

— Брауншвейзький договір, ваше превосходительство, — заявив Еммеріх. Він випнув наперед груди, від чого у нього утворилось подвійне підборіддя. — Я весь час нетерпляче очікував нагоди, щоб віч-на-віч поговорити з паном міністром. — Еммеріх саяв від старанності.

— Що таке? Я не розумію... Адже ж ви ад'ютант полковника Фаукітта...

— Поки що ад'ютант, ваше превосходительство, — багатозначно відповів Еммеріх гучним голосом. — Пане генерал, для мене було б справжнім щастям битися офіцером в гессенських рядах...

Здивований і зацікавлений, Шліффен тепер вперше уважно глянув на капітана. Його обличчя поступово прояснилось.

— Он як! Ну, побачимо! Все ж ми не можемо забігати наперед, ви розумієте...

Саме в цю хвилину знову з'явився полковник Фаукітт. Він був роздратований і, здавалося, ладен ось-ось посваритися; його очі недовірливо поблискували з-під прищулених повік. Можливо, він чув останні слова Шліффена, і в нього могла прокинутися підозра.

— Договору я не знайшов у плаші, — буркнув він Еммеріхові. — Що це означає?

— Я його тільки що знайшов тут, на письмовому столі, серед паперів. Ми саме хотіли якраз піти попросити пана полковника... — сказав Еммеріх. Він крадькома усміхнувся, відкашлявся, але посмішка все одно ховалася в куточках його рота, хоч у застиглих очах з'явився переляканий, збентежений вираз.

— Договір знайшовся тут серед документів, — прийшов Шліффен на поміч Еммеріхові, промовивши з цілковитою впевненістю. — Я його, мабуть, помилково сунув у свої папери. А втім, мені здається, пане полковник, що для нас найкраще взагалі не брати до уваги цей нещасливий договір. Головне полягає в тому, щоб ми порозумілися, чи не так? В даному випадку також мова йде про значно більшу

і важливішу поставку військ. Я вважаю, що Гессен зміг би дати приблизно п'ятнадцять піхотних полків, чотири гренадерських батальйони, дві фельд'єгерських роти і три роти польової артилерії. В полку 21 офіцер, 60 унтер-офіцерів, 22 музиканти, 530 рядових... — Останні слова Шліффен лиш промимрив, бо, швидко черкаючи пером, почав робити підрахунки. — Отже, разом це становило б приблизно 12500 чоловік. До цього ми ще, може, могли б виділити якусь кількість солдатів з ландграфських гвардійських полків. Але поки що точно цього не можу обіцяти. Гм, побачимо. Будемо сподіватись, що найсвітліший князь також і на це погодиться.

— Коли б ваше превосходительство поклопотались про це, — сказав Фаукітт настійливо. — Цим самим ви б зробили його британській величності справжню послугу, і я переконаний, що королівська вдячність...

— Я докладу всіх зусиль, щоб завоювати доброзичливість князя, в цьому ви можете на мене покласти, пане полковник. Якщо мені пощастить схилити найсвітлішого князя на наш бік, було б дуже корисно одержати відповідну суму задатку, щоб негайно розпочати вербування, а разом з тим закупку обмундирування і виплату грошей!

Коли почулося слово «виплата», Фаукітт схопився як ошпарений:

— Гроші цього разу ми виплачуватимемо самі. Війська повинні одержувати своє утримання в такому ж розмірі, як і англійці. Я прошу внести в договір окремий пункт відносно видачі оплати. А то знову могло б мати місце таке саме шахрайство, як і минулого разу...

— Яке, прошу? — накинувся на нього Шліффен.

Але Фаукітт не злякався. Озлобленість, яка накіпала в нього під час украй невідгідного для Англії ходу переговорів, нарешті знайшла свій вихід.

— Я з усією енергією наполягатиму на тому, щоб виплата утримання провадилась англійськими військовими скарбниками, — прокаркав він розлючено. — Адже ж вам добре відомо, що раніше були випадки, коли від найманців утаю-

вали різницю між нашою і гессенською платою і привласнювали її собі. Тепер цього я не можу допустити ні в якому разі, бо для нас дуже важливо, щоб солдати з охотою несли свою службу в Америці...

— Що означає: «Цього не можна допустити». Але, прошу вас, ви ж не насмілюєтесь цим сказати, пане полковник, що найсвітліший князь затаює гроші? — загримав Шліффен. Його обличчя стало червоним і сурорим. — Чого вам треба взагалі від нас? Будь ласка, не забувайте, що ви нас просили поставляти вам військо, а не ми самі вам нав'язувались!

Фаукітт цього разу не залишився в боргу перед міністром. Між ними зав'язалась запекла суперечка, і обидва державні діячі забули про всякі правила ввічливості.

Шліффен, здавалося, був зовсім не підготовлений до такого непокірного поводження Фаукітта.

— Я, безумовно, визнаю, що під час останньої війни гессенським солдатам довелося зазнати чимало лиха через ганебне шахрайство, — спробував він, нарешті, заспокоїти його. — На жаль, ми все ж мусимо відмовитись від якогось особливого пункту в договорі, бо це б могло, напевне, викликати незадоволення найсвітлішого князя. Але ви можете цілком покластися на те, *mon très cher ami*¹, що гессенці цього разу будуть утримуватися так само добре, якщо не краще, ніж у 1745 році, коли вони були в Англії. Все ж плата повинна видаватись безпосередньо військовими скарбниками ландграфа. Від цього я нізащо не відступлюсь. — Шліффен усміхнувся самими губами, але очі його залишилися серйозні.

Капітан Еммеріх ледве стримував себе, щоб не розреготатися вголос, і обличчя його зробилося червоним, як рак.

Нарешті Фаукітт поступився. Все ж він залишав за собою право перевірити боездатність військ перед їх прийняттям, бо, як він сказав, під прапори може стати більше бродяг і різних пройдисвітів, ніж цього б воліла Англія. Шліффен усе пообіцяв, і втомлений англієць замовк.

¹ Мій дорогий друже (франц.).

Тепер бесіда зробилася дуже чемною. Говорили лише про незначні речі, причому розмову вів невтомний Шліффен. Але й під час цієї самої мирної розмови він не міг пропустити нагоди, щоб не полаяти ділових конкурентів Гессена. Один якийсь на ім'я Делізде, що видає себе за ліценціата² медицини та великого чародія і запевняє, що володіє філософським каменем, зупинився у герцога Брауншвейзького, і Шліффен хотів би знати, чи справді під час спроб алхіміка вилетіла через димар, а також потрапила до кишені хитрого шарлатана величезна сума грошей. Зате міністр захоплено вихваляв міланського кавалера і вченого, якого найняв на службу гессенський ландграф Фрідріх. Шліффен запевняв, що сам був присутній, коли цей світоч алхіміків з трьох розтоплених куль, галуни, селітри, таємничого порошку і двох краплин олії виготовив в залізному панцирі золоту пластинку, яку він подарував ландграфові Фрідріху.

— Гессенці скоро будуть купатися в золоті, пане полковник. І тоді у його світлості князя буде тільки одне бажання — будь-якими способами полегшити долю своїх підданих. Отже, для наших добрих гессенців відкриваються тепер чудові перспективи.

Шліффен говорив з захопленням:

— О, найсвітліший князь! Він наш дорогоцінний діамант — справжній батько своєї країни! Хіба б у нас була без нього така велика кількість казарм і церков, шкіл, шпиталей, наших чудових виховних закладів для дворянських дітей обох статей, і навіть виховний будинок для підкидьків! В нашому музеї міститься обсерваторія, бібліотека, різноманітні рідкісні речі.

В такому ж дусі точилася розмова ще кілька хвилин, поки полковник Фаукітт не глянув на годинник і почав ввічливо прощатися:

— До побачення, ваше превосходительство. Було дуже приємно. І, будь ласка, не забудьте: пунктуальна поставка.

² Ліценціат — звання у вищих учбових закладах, особливо поширене на теологічних факультетах.

— Гарантую. І пунктуальна оплата. ха-ха-ха!

Вони обнялися і холодно поглянули один на одного через плече. Еммеріх скорчив всезнаючу задоволену гримасу, по-військовому пристукнувши підборами. Потім він еластичною ходою пішов у сусідню кімнату, щоб принести плащі.

— Але про дюбук ми все ж забули, — нагадав Шліффен англійцеві. — Про ваш знаменитий дюбук і про негра з «Тисяча і одної ночі». Ну, то як?

— А й справді! Самбо! Самбо! Куди ж це подівся негр?

По спині Каспара пробіг мороз, коли мова торкнулася негра. Він сховався за порт'єру і стояв там, витягнувшись як струна.

Шліффен заплескав у долоні.

— Ей, Йогане! Приведи сюди негра!

Каспар повернувся на закаблуках, щоб утекти. Але саме в цю мить на порозі з'явилися два лакеї і перешкодили йому здійснити цей намір.

— Ну, де ж хлопець? — прокаркав Фаукітт.

Лакеї втягли в кімнату дивовижного Самбо, який відчайдушно опирався. Обличчя його було в плямах, тюрбан сповз набік, і сам він весь трусився.

— What's that? ¹ — Англієць аж онімів від подиву. — Are you crazy? ² — заревів він потім. — Don't you dare... My dear general, I don't quite understand... ³

Фаукітт розлютився ще більше, коли удаваний Самбо на зливу англійських слів відповів по-німецькому: «Ваша милість, люлька роз... роз... розбилась».

Міністр Шліффен аж за боки брався від реготу.

— А я й не знав, пане полковник, — видавив він, — що серед негрів теж є німецькі найманці.

Кров ударила в голову Фаукіттові. Щось буркочучи, він підійшов до Каспара і крутонув його за вухо.

— Але повірте мені, ваше превосход-

ительство, це ж зовсім не він! Слово честі, я нічого не розумію.

За дверима почувся шепіт і якась метушня. Наступної ж миті до кімнати, як на загад, вбіг справжній Самбо, щоб підтвердити слова свого пана. Він швидко нахилився, підняв розбиті частини водяної люльки, дістав якусь запасну частину з свого сурдудика, вмить склав дюбук і подав його англійцеві, схвильовано лопочучи багатослівне пояснення своєї невинності. Фаукітт взяв водяну люльку обома руками і суворо оглянув її з усіх боків. До всього цікавий міністр Шліффен встромив диковину між зуби і зробив першу затяжку. Полковник Фаукітт, негр і обидва камер-лакеї, здається, зосередили всю свою увагу на тому, щоб відгадати, чи сподобається люлька міністрові.

Саме в цей час повернувся Еммеріх. Малесенька іскорка надії знову спалахнула в Каспара. Надія, але не радість... Від того, що він тільки-но почув і побачив, боляче стискалося його серце.

— Капітан Еммеріх, — крикнув він свистячим, приглушеним голосом.

Еммеріх повернув голову в бік Каспара і остовпів. Недовірливо і пильно зміряв він міцну, дебелу постать хлопця. Раптова блідість видала, що він, незважаючи на передодягнення, впізнав свого покровителя за часів злиденного животіння в «Золотому якорі». Все ж він удав, ніби зовсім не знає хлопця.

— Широка борода! — Каспар боязко смикнув капітана за рукав.

Еммеріх струснув його, немов хворого чумою.

— Що це все значить? Що ти тут робиш? І в цьому костюмі?

Каспар розпачливо махнув рукою.

— Капітане, ви мусите допомогти! Рибалку Адама вербувальники силоміць схопили на вулиці і забрали в рекрути. І студента також. І ще інших. Вони ж не хочуть їхати до Америки. Ох, пане капітане!

— А, сто чортів! — вилаявся Еммеріх, намагаючись приглушити свій голос. — Що за баламутство! Яке мені й тобі до того діло, чи хочуть вони, чи ні?

— Але ж Адам мій друг!

¹ Що це таке?

² Ти збожеволів?

³ Як ти смієш... Мій дорогий генерале, я нічого не розумію

— Це дурниця!

Каспар більше не чув, що казав Еммеріх. Його кинуло в жар і в ушах загуло. Втративши віру в Еммеріха, він пильно дивився на його роззявлений рот, настовбурчені біляві вуса і на язик, м'ясистий, як у папуги.

— Відколи ти тут шпигуєш? Відколи, я хочу знати! Ну що, тобі язик відібрало?

Каспара пройняв жах від пронизливого погляду Еммеріха. Огида здавила йому горло.

— Відколи ти тут? — повторив Еммеріх настійливо.

Каспар знизав плечима.

— Я знаю; що був тут не до речі, — сказав він сумно. — Але заради такої справи все ставиться на карту... — Він набрався духу і рішуче продовжував: — Все ставиться на карту. І для вас також. Краще вже голодувати в «Золотому якорі», ніж бути підлим.

— Замовкни, ти цього не розумієш, — сказав Еммеріх звисока. — І це не твоє діло, зрозуміло? — Він зробив загрошливий рух.

Вже почали прислухатися Шліффен і Фаукітт.

— Чого треба цьому хлопцеві? — запитав міністр.

Капітан засміявся неприродно і моторошно.

— Він хоче піти в солдати барабанщиком, — відповів Еммеріх з награною впевненістю. — Гаразд, мій хлопче, ти станеш ним. — Він кивнув фельдфебелю, що стояв з лакеями під дверима. — Гей, тут є молодий рекрут! Зараз же відвести!

Каспар злякано глянув на фельдфебеля. Від хвилювання йому аж дух забило.

Шліффен зареготав своїм пронизливим, оглушливим сміхом.

— Але він чомусь зробив кисле обличчя!

Еммеріх намагався потрапити в тон міністерському сміхові.

— Це нічого не значить. Рак не нарікає на те, що утопить, — прокаркав він.

Серце Каспара стискалось від нестерпного болю, немов у ньому була рана

чи розколина. Його друг Еммеріх зрадив його, це було ясно.

Не опираючись, він дав себе відвести.

Розділ восьмий

«Встати!»

Двері трохи прочинились, на підлогу впала одежа, а за нею заgrimіли чевіки.

Сон відлетів од Каспара. Певно, було ще дуже рано, раніше, ніж завжди, бо в камері було майже темно; за заготованим віконним отвором бушував вітер і йшов дощ.

«Так-так!»

Біля Каспара щось заворушилось. Солома зашелестіла, і з неї піднялася чорна тінь. Широко розплющеними очима Каспар намагався розгледіти в темряві нового сусіда по камері. Хто б це міг бути? Невже це Себіш? Як міг потрапити сюди помічник лотерейного писаря? Тільки поступово у Каспара виринули спогади про минулу ніч, коли він, раптово прокинувшись, побачив, що двері камери, в якій він був замкнений уже протягом семи нескінченно довгих днів, зненацька відчинились і до неї увіпхнули якогось чоловіка, що голосно лаявся і протестував... чоловіка, що вусами і голосом Себіша... або скоріше не чоловіка, а сновидіння, як здалося заспаному Каспарові.

А тепер виявилось, що це все йому не приснилось і що Себіш справді став його товаришем по камері.

Ось подав голос і сам помічник лотерейного писаря.

— Б'юсь об заклад, малюче, що тепер ми вирушимо до Цігенгайна, — пробурмотів він і, стогнучи, почав підбирати свої речі з підлоги. — Ну, я буду радий, коли, нарешті, виберусь з цього хліва, в який мене запроторили через ганебну помилку. Коли б тільки капітан Еммеріх дізнався, що так поводяться з його кухарем!

Звістка про те, що їх мають направити в фортецю Цігенгайн, викликала у Каспара радісне хвилювання, хоч ця фортеця і користувалася поганою славою як

місце збору і учбовий плац для рекрутів. Але сім днів самотнього ув'язнення на хлібі і пісній юшці, ці сім днів страху за своїх друзів і томливої непевності, що на нього тепер чекає, так сильно надокучили Каспарові, що він з радістю зустрів би кожную зміну свого становища.

Щоправда, ні одягатися, ні роздягатися тепер не треба було. На солоній постелі, не маючи чим укритись в холодні зимові ночі, він спав, не знімаючи ні одягу, ні взуття.

Тимчасом здалося, що зарухався весь будинок. Ніби на підтвердження провіщання Себіша, залунали вигуки й команди, загупали важкі чоботи, пробігаючи повз замкнені двері униз по сходах. І ось загриміли двері — капрал просунув свого носа всередину і закричав:

— Ану, виходь! За мною!

Себіш одразу ж вчепився за поли капрала. Він стрибав біля нього на своїх коротких ногах і вимагав, щоб його повели до старшого офіцера, але це, звичайно, не справило на капрала жодного враження. Обидва зайняли весь прохід на вузьких сходах. Каспар, який горів бажанням якомога швидше вибратись з вербувального шинку, мусив утамувати своє нетерпіння.

Крізь двері будинку пробивався шум голосів, гавкання собак і скрегіт. І хоч Каспар спав навряд чи чотири години. Йому, як ще ніколи в житті, анітрохи не хотілося спати. Одним поглядом він охопив дерева, людей, далеке небо, природу, якої він був позбавлений під час ув'язнення, і жадібно вдихнув свіже повітря. В юрбі, що збилася перед шинком, він одразу ж запримітив свого друга-рибалку, який стояв разом з товстим розгойдувачем Рюбенкенігом та студентом Анзельмом і жваво з ними розмовляв.

— Адам! — крикнув Каспар, не тямлячи себе від радості.

Кілька чоловіків обернулось до Каспара. Але Адам, здавалося, не почув його і продовжував голосно розмовляти. Позаду Адама, в іншій групі, де всі тупились один до одного від холоду, Каспар упізнав вугласте обличчя підмайстра, що разом з рибалкою потрапив у лабету вербувальників. Поряд з капралом

раптом з'явився з пером на капелюсі Фріц Кляйнпауль, небіж лісничого, і зареготав на все горло. Мабуть, він уже й сам збирався незабаром стати капралом.

Відправка рекрутів з цієї частини Касселя, очевидно, затяглася. Каспар був щасливий, що всі ще були разом.

— Адам! — крикнув він знову тремтячим від радості голосом.

Рюбенкеніг торкнув Адамову руку, і тепер рибалка обернувся. Адам був таким, як і раніше. Вмить на його обличчі засяяла тепла, радісна посмішка: він пішов назустріч Каспарові. Обое друзів обнялися.

— Адам, як добре, що ти тут! — сказав Каспар. — А я вже боявся, що більше не знайду тебе!

Підійшов студент і потис Каспарові руку.

— Це ж він, чи не так?

Адам кивнув. Його очі блищали від радості, що він знову побачився з Каспаром.

— Сто чортів, Каспаре, як це ти теж опинився серед рекрутів? — спитав він.

Каспар не знав, що відповісти на це запитання. Як страшенно йому хотілося, коли він був у замку ландграфа, розповісти Адамові про свою пригоду, — а тепер, коли ця пригода набрала такого повороту і стала причиною його ув'язнення, він не зміг вимовити жодного слова. Адже він повинен був би розповісти Адамові про ганебну роль Еммеріха, але йому було якось соромно признатися у своєму розчаруванні.

Вийти з неприємного становища Каспарові мимоволі допоміг Рюбенкеніг, який зауважив жартома, що нічого не вийде з обіцяним безплатним гоїданням на вигоні. Потім він почав вихвалити телятину, яку Каспар вісім днів тому подавав йому на стіл і яку він згадував, як найкращий спогад.

Себіш, що саме підійшов, зауважив:

— Ну, а ковбик теж був нічого, мій любий? І дванадцять кров'яних та ліверних ковбас?

— Так, а звідки ти знаєш... — Рюбенкеніг був, очевидно, спантеличений.

— Та я ж був саме тоді, як ти обжирився. Адже я сидів за твоїм столом,

разом з паном фельдфебелем Купшем. А ти що, вже забув, хе? Та й не диво, бо ти заливав, наче у прірву.

Себіш засміявся, широко роззявивши рота. Раптом у його усміхнених очах з'явився недоброзичливий і заздрісний вираз; він уздрів міністерські чоботи, які Рюбенкеніг тримав під пахвою.

— Ох, диви, а чобітки тобі все-таки залишили! Що ж ти думаєш з ними робити?

Але товстун не хотів погодитись з його словами.

— Я сидів у «Золотому якорі» разом з фельдфебелем? — спитав він недовірливо. — Цього не може бути. Таке панство я завжди намагався обминати сьомою дорогою з того часу, як був солдатом у Трісбасі.

— Зажди лиш, ти його знову побачиш, коли ми будемо відправлятись звідси. Він грає неабияку роль у відправці війська і сьогодні командуватиме, — додав Себіш, хвастаючи своєю обізнаністю. — Фельдфебеля Купша я знаю вже — ой, як давно! Під час Семирічної війни не раз мимо наших вух свистіли одні й ті самі кулі, так-так, мій любий! Хіба ти не знаєш, що в битві під Льойтеном я був офіцерським кухарем і одному угорському гусарові — бац! — і відрубав голову? Ну, а тепер мене знову призначили кухарем до пана капітана Еммеріха.

Рюбенкеніг із сумнівом подивився на нього.

А Адам сказав, посміхаючись:

— Якщо ти такий великий пан, то чого ж ти разом з нами?

Проте Себіш не дуже стривожився.

— Так-так, ти маєш рацію, справа в тому, що мене зовсім помилково привезли сюди учора вночі. Та нічого, мій друг Купш буде зараз тут і все уладнає.

Між тим навкруги все стихло, і очі всіх рекрутів спрямувалися на ворота шинку, в яких з'явилися фельдфебель Купш і велетень-капрал. Кожен з них мав при собі шаблю, кишеньковий пістолет і вів сторожову собаку. Це були величезні німецькі доги, яких Каспар уже колись бачив. Купш і його супровідник міцно тримали собак за короткі повідки, нібито звірі ладні були ось-ось вл'я-

стися рекрутам в горлянки. Але з усіх чотирьох собаки здавались все-таки менш злими.

Рюбенкеніг, який ще мав пам'ятку на носі від дога в «Золотому якорі», непомітно відступив на задній план.

Себіш зараз же підбіг до Купша і заговорив з ним тихим голосом. Не без злорадства побачили рекрути, як колишній помічник лотерейного писаря відразу ж повернувся в шеренгу.

— Порядок мусить бути, — промовив Купш доволі голосно, так, що можна було зрозуміти кожне його слово. — Ти прибув сюди на службу. Отже, і мусиш виконувати свої обов'язки. Тут не може бути ніякої дружби. Стати на місце!

Себіш зніяковіло подивився навкруги. Йому нічого іншого не залишалось, як підкоритися команді.

Адам прошепотів Каспарові:

— Я втечу. Я не піду з ними воювати. Можливо, мені вдасться куди-небудь пірнути в людський натовп у місті.

— Тоді я теж піду з тобою, — тихо сказав Каспар.

Рюбенкеніг втрутився і собі.

— Облиште! Удвох ви підете на вірну загибель. Я б навіть сам один нізачо не одважився. Хіба ви не бачите, як ці хлопці озброєні? Вони схоплять кого завгодно. От і потрапиш з вогню та в полум'я.

Але Адам лише покручував спокійно і насмішкувато свого блискучого вуса.

Задеренчала металева тріскачка. Чотири капрала, серед них і велетень з догом, які, очевидно, мали супроводити транспорт, вишикувалися перед фельдфебелем Купшем і зарядили свої пістолети.

Рюбенкеніг нахилився до Адама і Каспара, начебто хотів сказати: «Дивіться-но, чи не правду я казав?»

Фельдфебель Купш суворим поглядом стежив за зарядкою пістолетів. Потім рывкнув до полонених:

— Шижуйсь! — Він глянув на криві ряди змерзлих, обірваних постатей і сердито сказав: — Настав час, щоб вас, хлопці, трохи помуштрували в Цігенгайні. Увага! Зараз ми виступаємо звідси. Колоною по два, на віддалі одного кроку. Оцей юнак, — він показав на Фріца

Кляйнпауля, небожа лісничого, який при цьому почервонів від гордості,— маршируватиме в першій шерензі і задаватиме темп. І щоб мені йшли в ногу і дотримувались відстані, зрозуміло? І негайно виконували будь-яку команду! Ясно?

Купш помітив ялинову шишку, що лежала на землі. Він хитро посміхнувся, бо в голову йому прийшла одна думка.

— Капрал Вернер! — крикнув він до свого помічника, який вів собаку на поводку.— Ану підніми оцю ялинову шишку і настроми її на кінчик своєї шаблі! От так! Тепер зроби двадцять кроків, тільки добре відміряй. Хочу продемонструвати цим хлопцям один фокус, щоб вони відразу побачили, з ким мають справу... Так, всім сюди дивитись!—Купш, не поспішаючи, з насолодою зарядив свій пістолет, ще раз поглянув навколо і вистрілив.

Обидва сторожові собаки, роздратовані гуркотом і порохом димом, із сквачанням рвонулися на повідках. На в'язку землю впала розколена на дрібні шматки ялинова шишка. Капрал Вернер струсив пилок з свого погона; потім блідий, але намагаючись усміхатись, він підійшов до інших капралів.

— А що, якби куля влучила в капрала?—схвильовано прошепотів Каспар.

— То теж не було б великої шкоди,— тихо відповів йому студент.

Рюбенкеніг, почувши це, голосно розсміявся.

— Тссс,— докірливо просичав Себіш на нього і на студента, але суворий вигляд фельдфебеля викликав знову нестримний регіт Рюбенкеніга.

Саме в цей час фельдфебель Купш обернувся до рекрутів; в кожному його русі відчувався тріумф. Його очі з обуренням вп'ялися в товстуна.

— Якщо ти, верблюде, не перестанеш сміятись, я тебе провчу так, що з тебе й кишки повилазять, зрозумів?

Хихикання Рюбенкеніга поступово завмерло, і тепер він стояв, як у рот води набрав. Лише в його очах ще грав сміх.

— Що таке, хлопче, ти, незважаючи на це, насмілюєшся скалити зуби? У тебе

не тільки пузо товсте, а ти ще й товстовухий і товстошкірий!

Себіш не міг приховати свого задоволення. Товстун з міністерськими чобітьми був йому, як сіль в оці. Фріц Кляйнпауль, почувши ці слова Купша, теж покосився зловтішно на товстуна. Але інші рекрути майже з неприхованою ненавистю дивилися на фельдфебеля, капралів і навіть на собак. Тільки очі Рюбенкеніга мали свій звичайний вираз, бо навіть коли товстун і був серйозним, його очі, здавалось, зберігали свій невинний, веселий блиск.

Купш аж позеленів від люті.

— Ну, постривай, хлопче! Тебе я не спускатиму з очей! Я тобі ще покажу! А тепер всім вишикуватись в колону по два. Ану, хлопці, швидше повертайтеся! Чи може вам ноги вставити?

Каспар швиденько перескочив на бік Адама. Рекрути, які ще не звикли до муштри, нарешті утворили дуже незграбну колону по два. Поряд з ними і на великій відстані позаду них шикувалися капрала. Вони заціпеніли, витягшись, немов жердини, з довгими, тоненькими кісками, що нагадували хвости пацюків. Всі чекали наказу Купша, щоб рушити в дорогу.

Але фельдфебель Купш прочитав їм ще одну нотацію:

— Запам'ятайте собі: хто не буде підкорятися або коли кому-небудь спаде на думку втікати, то я пошлю навздогін йому кулю в спину або в голову. Як я влучаю, ви бачили. Окрім цього, кожен рекрут повинен сам нести витрати, які підуть на об'яву про дезертирство. Ми безборонно відшкодуватимемо збитки за рахунок його задатку. Ясно?

— Щодо цього, то нам трьом нічого боятися, — сказав з непохитним спокоєм Рюбенкеніг Адамові і студенту.

— Я теж не одержав ніякого задатку,— обізвався і Каспар.

— Тихо там!— накинувся фельдфебель Купш на товстуна.— То ти що, будеш мені тут язика розпускати та ще й інших підбурювати? — Він аж захрип від хвилювання і довго відкашлювався, перш ніж продовжував знову:— Тут ще потрібно дещо конфіскувати. Наприклад, чо-

бітки. Це ж просто образа для міністра, що такий негідник володіє цими чобітьми.

— Чобітки, так-так,— пробурмотів Себіш схвально і ухопився за блискучу коричньову шкіру.

Рюбенкеніг відштовхнув його.

— Вони належать мені! Якщо тільки з ними щось трапиться, то я дам знати своїй кузині, яка служить економкою в маєтку Шліффена.

Купш зніяковіло засміявся.

— Як же ти зможеш їй дати знати про це, гм? Це краще вибій із своєї голови. А то може поганим скінчитись.

Нарешті група вирушила в дорогу. Тим часом уже почало світати. Над Майснером показалося сонце, червоне, як стиглий помідор. Дощ ушух. Але, незважаючи на сонце, було ще дуже холодно. Рекрути змерзли. Їхні ноги у злиденному взутті брели у брудних снігових калюжах розкислюю дорогою. З рота й носа людей валила пара від дихання. Вугласте обличчя підмайстра посиніло, зуби в нього цокотіли від холоду. Він показав на добре обмундированих капралів і сказав ущипливо: «Бог розподіляє холод залежно від одягу».

Проте і в капралів було на душі не дуже добре. Відповідальність була велика. Втеча хоча б одного з рекрутів означала для них позбавлення платні і суворий штраф. Тому капрала були постійно на сторожі, не могли ані на хвилину випустити полонених з поля зору. Неперпляче підганяли вони рекрутів: «Марш! Швидше!»

Рюбенкеніг накульгував усе сильніше; він змушений був часто зупинятись, і його щоразу підганяли. Під час арешту ніхто не звернув уваги на його рану, крім студента, який сяк-так промив її і перев'язав клаптиком, відірваним од власної сорочки. Все ж від цього біль в нозі не заспокоївся. Каспар одважився нарешті і попросив фельдфебеля що-небудь зробити з ногою Рюбенкеніга. Але Купш не хотів про це і слухати. Він хоч і був завідником «Золотога якоря» і щодня там бачив Каспара, але тепер зробив вигляд, наче й не знає хлопця і, вилаявши, відправив його назад у шеренгу.

Себіш потай дуже радів з цього. Адже його друг Купш не з ним одним так погано обійшовся. От так, дай людині владу, і вона стане зовсім іншою. При цьому Себішу спала на думку його власна майбутня посада. В своїй уяві він уже смажив і варив делікатні страви для делікатних шлунків: капітан Еммеріх, його безпосередній начальник, сидів надзвичайно задоволений перед блюдом, що парувало, і прищмокував. Себіш щасливо посміхнувся.

Рюбенкеніг насилу ступав; незважаючи на холод, у нього на лобі виступив піт. Скоро ніякі погрози вже більше не допомагали. Стогнути, плентався він слідом за сумною процесією. Купш, який це занадто пізно помітив, суворо відчитав капрала.

— Не можна дозволяти рекрутам іти позаду вас або навіть занадто близько підходити.

З особливою суворістю він наказав Рюбенкенігу, щоб той прискореним темпом знову зайняв своє колишнє місце в колоні.

Змерзли і втомлені, з гнітючим страхом перед тим, що на них чекає попереду, марширували рекрути. Їх мучив голод, душила зненависть до своїх катів. Тільки в першому ряду і натяку не було на протест. Там марширували Фріц Кляйнпауль і Себіш. Фріц викидав ноги, нібито він уже цілий вік був військовим; помічник лотерейного писаря і майбутній кухар, незважаючи на все своє бажання, завжди трохи відставав від нього, але раз у раз прискорював крок, намагаючись його наздогнати. Ось Фріц, щоб підлеститися до фельдфебеля, затагнув гучним голосом пісню.

Я в житті не сумував —
Борсуків, лисичь стріляв.
Бистрий заєць, хитра рись,
Бережись...

— Та він же зовсім не вмів співати! — зауважив підмайстер, у якого був дуже тонкий слух.— Ну, припини, нарешті!

Рюбенкеніг, якого теж дратував веселий настрій хлопця, також звелів йому замовкнути.

Проте фельдфебель Купш підбадьорив Фріца і сказав, щоб той продовжував пісню, бо, як він зауважив, тоді краще марширувати. Зрадлий хлопець вискалив зуби і загорлав під акомпанемент Себіша:

Га-га-га, і сарну, й оленя сліди
Я здалеку бачу завжди.

Проте доспівати їм не вдалося. Схвильовані крики і гавкання заглушили їхні голоси; рекрути, що йшли за ними, зупинилися.

Собаки, страшно клацаючи зубами, кинулися на Анзельма і Рюбенкеніга. Анзельм нахилився за палицею, яка лежала на узбіччі дороги; він хотів дати її Рюбенкенігу, щоб той спирався на неї під час ходи. Але собаки були так видресировані, що не могли спокійно бачити палиці в руках рекрутів; адже палицею можна захищатися.

Почувши шум, кілька чоловіків і жінок, що йшли лісовою дорогою, зібралися навколо колони і мовчки спостерігали цю сцену.

Фельдфебель Купш був тепер у своїй стихії: він лаявся, намагався залякати, загрожував; нарешті, помітивши небажаних спостерігачів, дав розпорядження продовжувати марш.

Раптом Адам почав кричати:

— Люди, допоможіть, нас насильно забрали у рекрути!

Але люди стояли з переляканим, пригніченим виглядом і не рухалися з місця. Особливо на обличчях жінок лежав глибокий сум, болісна покірність долі.

Купш, що з великою охотою вп'явся б у горло рибалці за його викрик, стримав себе через сторонніх людей.

— Вперед, швидше! Мовчать, негіднику! — гаркнув він тільки. — Прямо, кроком марш!

Себіш і Фріц Кляйнпауль зробили кілька кроків, але почувши, що за ними ніхто не рухається, нерішуче обернулися. Непокірна ватага не підкорилась наказові і все ще стояла на тому ж місці. Капрали, ще не звикнувши до служби, не знали, що робити. Червоний, як рак,

Купш стояв теж нерішучий, украй розгублений.

— Допоможіть, люди, допоможіть! — закричав уже й Анзельм.

Капрал Вернер замагнувся мушкетом і вдарив Анзельма по голові й потилиці; студент упав на землю; з рота і носа в нього закапала кров.

— Що ти наробив? — крикнув Купш. Він почав сильно докоряти Вернеру. — Ти завжди завдаєш нам великого клопоту своїм надмірним старанням. Певно, ти думаєш, що ми можемо дозволити собі так просто втратити хоча б одного рекрута? А може, ти хочеш тепер тягти хлопця на своїй спині?

Спостерігачі, які до цього здавалися байдужими або заляканими, тепер також набрали загрозливого вигляду. Одна стара жінка в усьому чорному стала біля Анзельма навколішки і спробувала йому допомогти. Вона сказала, що він теж син якоїсь матері, так само як її власний, що загинув у Семирічну війну.

— Яке право мають поводитись з цими людьми, наче з тваринами, яких ведуть на забій? — пролунав чийсь голос з натовпу, що тим часом усе зростав.

Купш і Вернер із страхом судорожно стиснули свої мушкети; інші капрали зробили нахабні обличчя, на яких неважко було помітити бажання дати звідси дьору при найменшій же небезпеці.

Між тим Анзельм насилу підвівся. Тремтячим від хвилювання голосом він промовив:

— Мене силою примусили піти у рекрути і позбавили свободи, так само як і багатьох інших з нас!

Капрали не наважувались доторкнутись до студента; його мужність нагадала на них страх.

— Мене також схопили на полі. І не спитали, хочу я цього чи ні, — сказав одноокий. До його рук поприсихала земля, наче тісто до рук лекаря.

— Мене примусили підписати договір, коли я був п'яний! — поскаржився Адам. — Хтось водив моєю рукою. Адже я зовсім не вмю писати.

— Так-так, водив хтось твоєю рукою чи ні, а ти мусиш підкорятися! — вирвалося у Себіша.

— Панський наймит! — Це був голос Анзельма.

— Я був при тому, коли вони схопили Адама! — виступив наперед Каспар; він був червоний від хвилювання, тому що всі дивилися на нього. — Адам не хотів йти в рекрути, і він не одержав ніякого задатку. І з підмайстром точнісінько так сталося. Також і я нічого не одержав, добрі люди. І Анзельма примусили силою. А чи знаєте ви, скільки ландграф одержує за кожного з нас від Англії? 45 банкових крон за кожну голову!

— Звідки ти можеш це знати? — Якийсь пан у сурдуті з камчатної тканини суворо глянув зверху вниз на Каспара через свій лорнет.

Себіш намагався підняти Каспара на сміх.

— Він все знає, він навіть був на весіллі у свого батька.

Каспар розлютився.

— Мене тепер уже не обдуриш! Я був присутній, коли пан Шліффен вів переговори про укладення договору з англійським полковником.

— Він був присутнім, що ви скажете на це? — перебив його Себіш. — Він така важна персона, цей кухарчук з «Золотого якоря», що його туди покликали, ха-ха-ха. От, тепер можете переконатись, як вони всі брешуть, оці хлопці! — Ці слова були звернені, головним чином, до пана у камчатному сурдуті. — Адже ж кожному відразу видно, що мова тут іде про добровольців або про таких індивідумів, які вели бродяжницьке життя, або через великі нестатки були тягарем для своєї родини, або про тих, які взагалі щось вчинили проти закону. Про таких жебраків, як ось цей, — і він показав на підмайстра Зеekatца, — про неспокійних буянів, п'яниць, горланів, незаконних гультяїв або про докучливих іноземців і потайних бунтарів, як ось цей! — Він показав на студента.

— А де ж тоді ваші добровольці? — запитав хтось недовірко.

— Ми обидва, наприклад, записалися добровільно, — прийшов Себіш на допомогу фельдфебелю, показавши на себе і на Фріца Кляйнпауля.

— Я записався добровольцем, що і

всім треба було б зробити, — підтвердив Фріц Кляйнпауль по своїй простоті. — У всіх нас Кляйнпаулів солдатська кров, як завжди казав мій дядько.

— Правильно! — похвалив його пан в камчатному сурдуті. — Гессенець — це солдат.

Адам Вейраух випростався:

— Кішка охоче їсть рибу, але сама неохоче лізе у воду, — сказав він. — А чого пан сам не запишеться добровільно?

— Вірно! Чому він сам не йде?

— Я хворий. Врешті, я не повинен перед вами відчитуватись.

— Ми також хворі!

Купш намагався заспокоїти пана, що густо залився краскою.

— Не звертайте уваги. Вони всі танцюють під одну дудку, ці вперті голови. А заколотники серед народу завжди підтримують їх. Але ми також і з цивільними, які порушують спокій, швидко розправимось. Такі люди не повинні думати, що власті будуть їм потурати. Негайно розійтись, в ім'я закону, а то прольється кров! Вперед, швидше, рекрути! — За його знаком капрала націлили на людей свої пістолети і пустили собак.

— Допоможіть нам! Разом ми сильні! Не допустіть такої сваволі! — крикнув Анзельм ще раз.

Але городяни вже з страхом відступили. Тепер вони швидко розсіювались.

— Вперед! Швидше! — горлав Купш.

Похнюпивши голови, колона рушила далі. Деякий час марширували зовсім мовчки. Потім почулися нарікання і скарги. Рекрутів мучив голод. Вони вже більше не говорили пошепки, а почали протестувати вголос.

— Тихо, нічого з вами не станеться, витримаєте, — спробував угамувати їх Себіш. Але вони вже і слухати не хотіли Себіша. Коли показався трактир, Рюбенкеніг від імені всіх почав вимагати, щоб фельдфебель зайшов з ними і замовив їм щось поїсти.

Купш грубо відповів:

— Ні, зайдете тоді, коли я накажу. Ще можете потерпіти. А що ж ви тоді на війні робитимете?

Тільки-но вони проминули трактир, як підмайстер закричав, що йому треба

негайно ж вийти. А за ним і всі інші рекрути заявили, що їх мучить та ж сама потреба.

— Прокляте свинство! — гаркнув Купш.

— Зупинитись! Шаровари вниз. Раз, два, три! Готово!

Адам швидко оцінював місцевість. Грязький битий шлях, огочений з обох боків заростями, над якими височить сплетіння оголеного гілля кленових дерев; за ними, вдалині, видніються дві низьких хатини. Може, одважитись? Може, властяться втекти? Тлінний запах гнилі, який свідчив про те, що десь за кленами приховалося болото, примусив його завагатися. Чи трапиться йому ще така нагода? «Я рискну. Бувай здоров!» прошепотів він Каспарові і скочив у зарості, а потім шодуху побіг далі.

Каспар остовпів.

— Стій! Зупинись! — закричав Себіш.— Пане фельдфебель, осмілюсь доповісти, он один утік!

Капрал Вернер рвонув рушницю до щоки, але Купш наказав йому не стріляти:

— Ей, Фазан! Султан! За мною, за втікачем!

Обидва собаки величезними стрибками помчали, заганяючи Адама поперед себе. За ними, спотикаючись і важко дишаючи від напруження, біг червоний від гніву фельдфебель Купш. Тимчасом капрала оточили решту людей, загрозливо наставивши на них пістолети. Рекрутам наче стиснуло горлянки. Напружено вслухалися вони в шум, що долинав з гушавини. Собаки, певно, наздогнали Адама. Ось почулось гавкання, а потім голос Адама, що звучав, як тихий стогін.

Невдовзі після цього рибалка знову опинився серед рекрутів. Купш надів на нього ручні кайдани. Капрал Вернер з метою застережливості відрізав багнетом Адамові ще й гудзики од штанів і перерізав навпіл ремінь. Закований рибалка не міг чинити опору, і з ним робили, що хотіли. Каспар нахилився і підтягнув штани своєму другові попід руки.

— Можеш самого себе подякувати за кайдани,— глузував з рибалки Се-

біш.— Сумно, що ти до цього себе довів. Чи не так, пане фельдфебель?

Купш погодився з ним.

— А коли хлопець і надалі не підкорятиметься, то ми надінемо йому на пальці лещата.

Адам дивився на них, немов пропікав їх поглядом наскрізь. На його обличчі з'явився розважливий, майже погордливий вираз.

Анзельм і Зеekatц перешіптувалися один з одним: «Себіш повинен поплатитись за своє кепкування».

Рекрутів знову погнали. Тепер обидва собаки вже не були більше на поводках, а бігли собі вільно збоку.

Якщо хто-небудь з чоловіків уповільнював ходу або йшов не зовсім точно за переднім, то доги відразу заганяли його на призначене йому місце.

Кассель уже залишився далеко позаду. Загін рухався в напрямі до берега річки, де був розташований перевіз. Щоб дістатися до Цігенгайна, треба було переправитись через Фульду.

— Прокляття, я ж не вмю плавати,— сказав Себіш Фріцу Кляйнпаулю, з острахом наморщивши лоба.— Якщо тільки поромчик перекинеться... Так-так, от коли б я був таким, як наш товстун. Йому легко, він плаватиме і без бичачого пузиря.

Рюбенкеніг, на якого він натякав, задоволено засміявся, виблискуючи надутими щоками, коли Себіш спускався схилом і, дріботячи ногами, боязко підійшов до порома.

І худорлявий, посинілий від холоду Зеekatц дивився теж із задоволенням на нього. Підмайстер примостився біля Себіша на останній лавці. По другий бік біля нього сів студент.

Під командою решта рекрутів швидко розмістилася на поромі. Навіть собаки лягли на дошках і мирно завіяли хвостами. Пором уже непомітно відчалив од берега і поволі рухався по воді. Тихий вітрець лоскотав обличчя подорожніх; маленькі хвилі, в яких виблискувало сонце, хлюпалися об пором. Переправа була б приємною, якби рекрути могли забути, що цим шляхом вони все більше наближаються до фортеці.

Коли досягли середини Фульди, Анзельм і Зеекатц подивились один на одного в тихій згоді і трохи піднялися з своїх місць. Пором захитався. Себіш, який, нічого не підозріваючи, клював носом, втратив рівновагу і шубовснув з несподіваним криком у воду. З річки почулися його хрипкі заклики про допомогу.

Купш та інші обернулися до останньої лавки, де поряд з пустим місцем так простодушно, як тільки можна було собі уявити, сиділи студент і підмайстер. Лиш тепер хтось звернув увагу на помічника лотерейного писаря, що, захиляючись і спльовуючи, борсався у воді. Всі сміялися, лаялися і безладно кричали, перебиваючи один одного, собаки гавкали; потім доги за наказом Купша кинулися у хвилі, міцно вхопили Себіша, що мало не захлинувся, і притягли його до краю порома. Помічника лотерейного писаря витягли під загальний галас, і тепер він, тремтячи від холоду, стояв посеред рекрутів, змоклий до нитки, з розірваним сурдутом і без парика, бо той поплив за водою.

— Ей, захотів втекти, чи що? — запитав його Рубенкеніг з невинним виглядом. — Що, тобі у нас не сподобалось?

— Хто, я? Добре вам казати... Я впав, пане фельдфебель, осмілюсь доповісти, — боронився Себіш жалібним голосом. — Що цей чолов'яга вигадує! Адже ж я зовсім не вмю плавати.

— Так-так, хотів ти у воду чи ні, але ти в ній опинився і мусиш нести за це відповідальність, — зауважив Адам. Це були майже ті самі слова, які сказав Себіш, коли рибалка скаржився, що його змусили підписати договір у п'яному стані. Себіш відразу зрозумів це. Він присмирнів і більше не промовив жодного слова.

— Го-го-го! Го-го-го! — неслося з рядів рекрутів.

Відтоді Себіш перестав глузувати і не підлещувався до начальства. Під час довгого переходу, який їм треба було закінчити надвечір, він більше не співав, коли Фріц Кляйнпауль зотягав пісню. З того часу він говорив лише сам до себе, і руки його тоді блукали у заплутаних вусах, а губи беззвучно ворушились.

Лише пізно ввечері рекрути зупини-

лися. Знаходились вони перед шинком, хазяїн якого усе пристосував для зупинки солдатів і був добре знайомий з Купшем.

— У трактир рекрут входить першим, а виходить з нього останнім, — суворо наказав Купш своїм капралам, перед тим як скомандував заходити.

Як монети в темному мішку, зникали рекрути в шинку і грюкали по сходах, піднімаючись до призначеної їм кімнати, яку вже з вулиці можна було впізнати по загратованих вікнах.

Купш зняв з Адама наручники і дозволив усім рекрутам, відповідно до розпорядження, сісти за столи, на обидві лавки, що стояли вздовж стіни. Для нього самого і для капралів хазяїн і служниця трактиру підсунули крісла навпроти рекрутів. Скоро всі сіли, крім капрала Вернера, який став на варті біля оббитих залізом вхідних дверей.

Служниця трактиру, ще зовсім молоденька дівчина, спитала у фельдфебеля, що він бажає замовити. Оскільки мова зайшла про їжу, Себіш знову пожвавішав.

— Так-так, під час війни тут би наварили, — сказав він задоволено, тримаючи напоготові в кулаці свою дерев'яну ложку.

Купш насупив брови. Він замовив для рекрутів страву з сочевиці, для капралів ще до цього ковбасу, а для самого себе гамбурзьку печеню і кухоль пива.

Коли служниця трактиру незабаром повернулася з повними мисками, всі накинулися на сочевицю. Лише Купш ще виждав час, поки йому аж слина не потекла з рота. Закручуючи серпом договори кінці своїх тонких вусиків, він із задоволенням вп'явся поглядом у служницю.

— Чим більше я старію, тим кращими стають панночки, — сказав він до хазяїна. Той соковито, розкотисто зашміявся. Лише тоді Купш звів свого схожого на суницю носа над самою тарілкою і понюхав соковитий шматок м'яса. Збоку якого лежало засмажене яйце. Потім він накинувся на печеню, обходячи навколо яйця, яке він хотів з'їсти під кінець.

— Ну, як м'ясо, добре присмажи-

лось? Ніжне? — Себіш жадібно нахилив ся над столом і висмикнув кілька сочевиць, що застрягли у вусах.

— М-м-м, — не підводячи очей, буркнув Купш, рот якого був набитий по саме нікуди. Біля Купша примостився хазяїн і почав з ним шепотітися. У нього є на приміті, сказав він, для пана фельдфебеля кілька ще досить дужих чоловіків, яким під шістдесят років, і кожний на зріст щонайменше п'ять футів вісім дюймів, одним словом, саме те, що треба. Потім він розповів про невдачу одного вербувальника на ім'я Фінгергут, з яким трапився тут учора ввечері неприємний випадок. Фінгергут замовив у одного молодого столяра, напрочуд вродливого, сильного чоловіка, труну завдовжки шість футів. Коли замовлена річ була приставлена, Фінгергут відмовився прийняти її на тій підставі, що труна буцімто вийшла занадто короткою. Столяр, який сам був ростом майже в шість футів, розлютився і ліг в труну, щоб довести, що він вірно виконав замовлення. Але цього тільки й треба було хитрому вербувальникові. Він швидко захрюпнув віко, поспішно забив його цвяхами і навантажив шойно завербованого рекрута, який кричав шосили, на заздалегідь приготовану тачку. Та коли Фінгергут учора вночі зулिनився тут зі своєю здобиччю і хотів звільнити прекрасного полоненого з його незручного положення, виявилось, що він задихнувся в труні. Що ви скажете на це?

Купш розсміявся, немов почув надзвичайний дотеп.

— Так, в наші дні треба обдурювати, коли хочеш бути чесним чоловіком. Вербувальник був хитрий, дідько його вхопи. — Він немов сказав сам до себе: — Краще поганяти осла, ніж носити мішки, ха-ха-ха. Проте він не до кінця був хитрим. — Купш розрізав яйце і з задоволенням з'їв його. Потім він вимочав шматком хліба жовток з тарілки. — А тепер пішли спати! — сказав він, потягнувся і підвівся з-за столу. — Гей, пане хазяїне, ось моя зброя. — Купш вручив йому шаблю і пістолет і наказав зробити те ж саме капралам. — Відомо, що за люди наші рекрути. Так можна і поплатитись, як-

що заснеш, і хлопці матимуть нагоду навести зброю на наглядців, — пояснив він Себішу, який дивувався з заходів Купша. — Раніше так часто траплялося, але бода навчає. По-перше, хлопці повинні спати без одягу, так буде певніше, що вони не втечуть. По-друге, конвой теж віддає свій одяг на збереження хазяїнові, щоб бува вночі полонені не напали на капрала або фельдфебеля, що теж часом бувало, і не пограбували його одяг. По-третє, весь час повинна горіти свічка, а інша стояти напоготові, щоб на випадок чого все можна було швидко помітити. Крім того, не забувай, Себіш, що у нас є два доги, які від найменшого шереху відразу зірвуться на ноги. І до того ж хазяїн на всю ніч замкне нашу кімнату для приїжджих. Чого це ти зробив таке збентежене обличчя? У нас є тут урильник, так що тобі непотрібно буде виходити вночі. Ну і як же зможе хто-небудь утекти, коли ще й на вікнах тут ґрати? Ех, стара болотяна курко, що ти скажеш на це? Хитро придумано, правда?

— Атож, атож, може й так, — промурмотів Себіш і почав розтирати шишку на своєму черепі. — Гм, я у цьому всьому не можу хутко розібратись.

— І зовсім не потрібно. Справа йде як по маслу! Це вже я краще за тебе розумію, адже ж ти тільки рядовий. — Під час розмови фельдфебель роздягнувся догола. Його бридкі криві ноги і вже трохи зігнута роками спина вкрилася гусячою шкірою. Він простягнув хазяїнові свій одяг і, човгаючи ногами, підійшов до однієї з лойових свічок і загасив її. Потім, тремтячи від холоду, Купш заліз під ковдру на купу соломи, яку поклали у вільній частині великого приміщення.

Також і рекрути та конвой уже приготувалися до сну

Коли хазяїн збирав одяг, більшість з них уже вместилися на соломі. Тільки Рюбенкеніг ніяк не міг утихомиритись. Він навіть вночі не хотів розлучатись із своїми чобітьми і боровся за них, як тигриця за своїх малят. Кінєць кінцем, він таки віддав їх, бо втомлені чоловіки просили дати їм нарешті спокій

Деякі ще чули, як хазяїн сказав Купшеві «на добраніч» і замкнув двері.

Кілька чоловік ще позіхали і потягалися, потім всі поснули мертвим сном

Лише Каспар все ще не спав. Він хоч і лежав із заплющеними очима, але крізь повіки вважалися йому спалаха тьмяної лойової свічки. Він чув хропіння чоловіків, а в ньому самому ще голосніше билосся схвильоване серце. Замкнуті вони і безпорадні, як дурні миші, що потрапляли в пастку пана Гемпеля. Але хіба ж розум може їх захистити від наступу ландграфських посіпак? Ландграф могутній, а вони всі безсилі. Чи справді вони безсилі? Чи завжди вони будуть такими безсилими і все покійно терпітимуть? Каспар зітхнув і трохи розплющив очі. Бідний Адам! Он там лежав він, зразок для нього, його чудовий друг, довірений червоношкірих і приборкувач крокодилів; і він також змучений, смертельно втомлений і безпорадний. Місячне світло падало через вікно на обличчя Адама, і воно здавалося блідим і прозорим. Втішно, що світ більший, ніж земля. Що є ще місяць. Місяць, і сонце, і зірки. Вони є також і в Америці; але коли тут ніч, то там день, — розповідав йому Адам. Рано-вранці, коли вони підуть далі, там уже, певно, світитиме місяць... Каспар не міг заснути, йому хотілося подивитися на місяць. Він трохи піднявся і обережно торкнувся кінчиками ніг підлоги. Раптом один з собак загавкав, і Купш рявкнув крізь сон:

— Лягти! Чого це ти сів, проклятий хлопчиську!

Наступної секунди Каспар лежав на спині, міцно стуливши повіки. В кімнаті знову зробилося тихо, тільки чути було хропіння чоловіків, що розносилося розмірено, як цокання багатьох годинників у лавці годинникаря. Розмірено і присипляюче. Перед тим як очі Каспара заплющилися, його погляд упав на тень від трикутного капелюха фельдфебеля Купша, якого забув хазяїн на столі. Полум'я свічки тремтіло, і в ньому гойдалась величезна тень, наче корабель на високих хвилях...

Розбуджений глухим тріском, Каспар прокинувся; його першим почуттям був страх не за самого себе, а за Адама.

— Фазан! Султан! — кричав фельд-

фебель Купш. — От чорт, що трапилось з собаками? Ей, капрале Вернер, до дверей! Де креміль? Хто погасив світло? А, бодай би дідько його вхопив, що це таке?

Шум і грюкіт стояли в кімнаті; з-за дверей доносився голос хазяїна, потім почувся брязкіт зв'язки ключів.

Нарешті двері розчинились. Лише на якусь секунду постать хазяїна з'явилася в полум'ї світльника, який він тримав у руках. Наступної ж миті поштовх звалив його на землю. Світльник погас. В темряві, освітленій лише місяцем, якась тінь майнула над хазяїном, що лежав на підлозі. Купш і капрала кричали, лаялися і давали безглузді накази негайно ж засвітити світло.

Нарешті хазяїн, ойкаючи і стогнучи, підвівся і, пововтузившись, запалив світльник. В його слабкому світлі Купш перший помітив обох догів, що лежали нерухомо на підлозі. Він став біля них навколішки, почав їх бити і трясти. Потім скрикнув:

— Боже мій, адже ж вони... та їх же хтось задушив! — Купш тремтів — може, від холоду? А може, й від страху, який його раптво пройняв? Але відразу ж він опанував себе і суворо оглянув рекрутів, які з свого солом'яного ложа із злорадністю і цікавістю стежили за тим, що відбувалось у кімнаті.

— Добре, пане фельдфебель, що хоч вас самого не задушили, — сказав удавано співчутливим тоном Рюбенкеніг.

— Мовчати! — заревів Купш на нього. — Твої думки ніхто не питає.

— Фельдфебель Купш! Фельдфебель Купш! — закричав раптом Фріц Кляйнпауль. — Вейрауха немає.

— Так, так, вірно, — донеслося з Себішевого ложа

Каспар ще раніше помітив відсутність Адама. Ще коли над хазяїном промайнула тень, Каспар був упевнений, що впізнав друга. Повідомлення Фріца Кляйнпауля дуже перелякало його, хоч він і не міг сподіватись, що втеча друга могла б лишатись довго непоміченою.

— Вперед, капрала, за ним! — командував Купш. — Прокляття, де наші мундири і зброя?

«Адам повинен їх випередити, вони не зможуть його зловити», повторював Каспар у думці, нібито цим міг затримати переслідувачів рибалки. На щастя, хазяїн на якийсь час загаявся, поки, ще не отямившись від пережитого страху, вийняв із шафи одяг і пістолет.

Купш, здавалось, мало не збожеволів через затримку. Він бушував, кричав, лаявся з рекрутами; одягнений лише в трикутний капелюх, квапив своїх людей, а вони нічого не могли зробити, бо, як і він сам, поки що чекали на свій одяг. Нарешті хазяїн повернувся. Капрали, яких несамовито підганяв Купш, похапцем одяглися і повискакували. За останнім з них двері з грюкотом зачинилися, дзвінко клацнув замок.

Вже минуло щось із півгодини, як рекрутів полишили на самих себе. Вони так гаряче бажали рибалці щасливої втечі, що кожна хвилина невідомості здавалася їм вічністю. Це взагалі було понад людські сили, так здавалося їм, в цю люту зимову ніч утікати без одягу і взуття. Як буде захищатися Адам від озброєних ландграфських слуг, якщо вони його наздоженуть?

Каспар почував себе таким нещасним, що не міг більше ні про що думати, нічого собі уявити. Він знову повалився на солому, охопив голову обома руками, все його тіло тремтіло від хвилювання. У нього тільки тоді відлягло од серця, коли він почув, що Купш і капрала повернулися. Що б там не трапилось, але настане кінець цьому нестерпному напруженню.

Двері відчинились. Рекрути витягли шиї, коли конвоїри з грюкотом увійшли до кімнати. Адама не було з ними. Що ж трапилось? Може, вони його вбили?

Каспар відчув, як сльози навернулися йому на очі.

— Ми йшли по його слідах на снігу, — роздратовано розповідав заспаний Купш хазяїнові. — Аж до самої річки. Він, певно, втопився, цей проклятий пройдисвіт. Аби тільки завдати нам збитку!

— Але він одержав по заслuzі, так-так, — втрутився Себіш, який згадав про

своє вимушене купання у Фульдї і про те, як рибалка його потім висміяв.

Рекрути збентежено переглядалися. Тільки Каспар не був збентежений. Адже ж він знав, як добре вміє плавати його друг в крижаній воді річки. Адам не втопився, це точно, він знає це. Адам живий! «П'ять пальців діють так само добре, як і гак човна», вчувався йому голос Адама. Перед його очима постав, як живий, його друг. Він знову бачив, як з води, відсапуючись, наче морж, виринув Адам, червоний і голий.

Каспар голосно зітхнув, ніби згадав про те, якого страху він зазнав, коли Адам зник в ополонці.

— Ну, нема чого тобі так зітхати, дурний хлопчиську, — сказав йому Себіш. — Якби він не втікав, то й не втопився б. Мораль історії така: завжди будь слухняним, мій хлопче, тоді з тобою нічого не трапиться і ти проживеш сто років.

Каспар похитав головою і відвернувся од нього.

— Кому, кому, а мені за це доведеться поплатитися, — пробурмотів Купш, з обмерзлих чобіт якого стікала вода. — Такий збиток!

— І треба ж, щоб отаке трапилось з тобою відразу ж, з першого кроку, — сказав Себіш співчутливо, але разом з тим і зловтішно. — Це справить погане враження, га?

Купш сумно кивнув.

— Знаєш, — почав Себіш, — ти спитав мене вчора вночі перед тим, як ми мали лягти спати, чи хитро придумані застережні заходи? Гм, я обміркував це все і можу сказати тільки одне: ні!

— Краще б ти мені сказав це вчора увечері! — гнівно накинувся на нього фельдфебель. — Ти ж взагалі завжди себе вважав за великого пророка. Сьогодні я й сам такий розумний, як і ти. Може, ти принаймні хоч зараз порадиш, що мені робити, га?

— Аякже, чому б і ні? — відказав Себіш. — Якби я був на твоєму місці, я б не поводився з майбутнім офіцерським кухарем і своїм старим другом Себішем як із звичайним рекрутом. Це мало поганим кінчитися, так-так.

Кров ударила Купшеві в голову. Ще трохи, і обидва б назавжди посварились. Але Купш в останній момент все-таки стримався. Він уже зазнав немалої шкоди і мусив бути обережним.

Каспар потягнув студента в куток і прошепотів:

— Адам живий! Адам на свободі!

— Що? Звідки ж ти знаєш?..

Тоді Каспар розповів, як майстерно вміє Адам плавати.

— То він щасливо вийшов з цієї біди, — згодився Анзельм. — Коли його ще не виказав який-небудь селянин. Ти ж знаєш, що вони одержують одного дуката за кожного дезертира-рекрута, якого вони видадуть. Якщо ж вони дадуть якому-небудь дезертирові пройти через своє село, то все село буде оштрафоване. — Студент допитливо подивився на Каспара. — Але якщо Адам не повернеться назад... Гм, якщо йому пощастить... Хлопче, тоді ти знову втратиш свого Адама... Але я залишуся з тобою, Каспаре, чи не так? — Анзельм по-дружньому поклав руку хлопцеві на плече.

Знову Каспар відчув, як сльози підступають йому до очей. Хвилювання останніх днів та годин і самотнє ув'язнення сильно вразили його. Але він ненавидів сльози і швидко змахнув їх рукавом.

Розділ дев'ятий

Солом'яна постіль, на якій знову простягнувся фельдфебель Купш, цього разу в повному обмундируванні, шаруділа і тріщала. Втеча Вейрауха і задушені доги не виходили у нього з голови. Врешті, що хотів Себіш цим сказати: застережні заходи були не цілком надійними. Що ж можна було ще зробити? До якого б нового заходу ти не вдався, все одно хлопці додумаються, як би його обійти. Мішок з блохами легше охороняти, ніж непокірну партію рекрутів. А непокірними вони були всі. І навіть тільки він залишив свою спокійну службу в ландграфській комендатурі і пустився на цю непевну авантюру! Купш зітхнув; змучений докорами, збентежений і роздратований, він всупереч всьому своєму бажанню не міг більше спокійно лежати,

хоч і був страшенно втомлений. Найрозумнішим, мабуть, буде у цьому випадку відразу вирушити в дорогу, поки ще не трапилось якесь лихо, тим більше, що немає вже нещасних догів.

— Встати! Встати! Продовжувати марш. Швидше встати!

Але особливо ніхто не хотів поспішати. Замість того, щоб негайно піднятись, рекрути лише потягались, і навіть капрала, як здалося Купшеві, не виявляли бажання підкоритись йому.

Гнівno поводячи очима, бігав Купш сюди й туди і репетував, що вся партія за безладдя під час підйому одержить на сніданок лише хліб і воду.

Тоді відкрив рота одноокий рекрут, який до цього весь час мовчав. Нескладно він пояснив, що панові фельдфебелю може статись так, що він позбудеться ще одного чоловіка, якщо він, батрак Дібольд Шульман з села Гедра, не одержить свого супу.

— Бунт! — ревів Купш. — Я тебе навчу дисципліни!

Дібольд байдуже здвигнув плечима.

Купш був у нестямі; він схопив свій пістолет і ладен був покарати батрака для прикладу іншим.

Але підмайстер Зеєкатц послішив на допомогу Дібольду. Він пояснив фельдфебелю, що армія, як каже старе прислів'я, погано марширує на голодний шлунок, а це означає, що голодні солдати — погані солдати; певне, і пан фельдфебель хотів би похвастати своїми рекрутами, а не здати напівмертві страхиття, яких поперелякуються пани офіцери. Він цим хотів сказати не що інше, як: «Дотримуйтесь хорошого». Все це Зеєкатц промовив, на подив рекрутам, цілком спокійно.

Навіть Себіш і Фріц Кляйнпауль лишили Купша напризволяще, бо і в них бурчало в животі. Фельдфебелю не залишилось нічого іншого, коли він не хотів усіх настроїти проти себе, як замовити на сніданок суп. І коли паруючий казан, нарешті, стояв на столі, Купш сам простежив, щоб усі добре понабивали собі черева, бо хазяїнові треба було заплатити повністю за весь суп.

Нарешті вирушили в дорогу. Над

річкою хвилями ходила холодна імла. На небі ще сяяли крижаним блиском зорі. Більшу частину шляху до Цігенгайна вони ще минулого дня залишили позаду. Тепер дорога проходила через Швальмгруд, в кінці якого стояла фортеця. Мета маршу була вже не так далеко, хоч її ще не було видно, і милі здавалися коротшими. Принаймні так здавалося Купшеві, якому робилося млясо від одної думки, як йому доведеться виправдовуватись за втрату в ешелоні. Невдача зробила його скромнішим. Він крокував, наче на ходулях, біля Себіша, який за ніч забув про свою злобу і був балакучий, як у минулі дні, коли вони сиділи за столом завідників у «Золотому якорі». Він не міг нахвалитися благодатним краєм, в якому мав розташуватися їхній гарнізон, адже Швальмгруд славиться своїм маслом і сиром.

— Так, так, мій любий Купш, коли б мені дали зараз кусок сиру, такого вже, як ти знаєш, добре видержаного, та до нього скибку селянського хліба і великий кухоль пива, то, друже, не знаю, чого б ще могла забажати моя душа!

— Але й смердить же страшенно цей швальмгрудський сир, та в цьому весь його смак, — погодився з ним фельдфель.

— Мій дядько Вільгельм — він уже давно лежить у землі — умів якимсь особливим способом готувати сир. Ти мусив його або їсти або здалека обминати. Він поливав свіжий сир пивом, додавав до нього шіпку тміну і перцю і тримав його чотирнадцять днів в череп'яному горщику. А ти знаєш, Купш, сир був найкращим тоді, коли вже по ньому повзали черв'яки?

— Замовкни, — обірвав знову роздратований Купш його теревені, — у мене вже аж слина тече!

Якийсь критий віз, що сильно похилився набік, перегородив дорогу, і колона змушена була зупинитись.

— Гей, чоловіки, — закричав хрипкий жіночий голос. — Візьміться й допоможіть мені! Мій кінь злякався і поніс воза. Дишло зламалося, і його треба направити, а то ми стирчатимемо тут аж до страшного суду. — Літня жінка у ви-

двілій спідниці з червоного сукна навкарачки виповзла з-під воза.

Каспар згадав, що вже десь бачив це обвітрене мужчоподібне обличчя. А й справді! Адже це була гостра на язик маркітантка, яка була в натовпі цікавих під час прибуття полковника Фаукітта в готель «Рай». А он там зверху на козлах сидить її юна небога і міцно тримає віжки. Її білий чепчик сповз, обличчя пашисть; якби непокірний білий кінь нарешті не зупинився, гарненька крихітка могла б полетіти сторч головою у рів.

— Тільки не хвилюйтесь, панночко, я зараз! — Два стрибки — і Каспар уже сидів на козлах, узяв віжки і подав дівчині хустку, яка сповзла з її плечей, коли вона злазила з воза.

Також і Дібольд поспішив сюди, схопив коня за недоуздок і оглянув із знанням справи пошкоджене дишло.

— Назад! — гаркнув Купш на обох. Тоді стара, взявшись в боки, зміряла Купша з голови до ніг.

— Гей, кривоногий, нам також треба дістатись до фортеці. Теж мені, милий кавалер. Ці два рекрути краще знають, як личить себе поводити.

Але Купш закричав ще раз:

— Назад, хлопці! — Потім він пригрозив жінці: — Гляди, щоб з тебе не спав чепець, а то я подумаю, що ти солдат, і відлупцюю тебе!

— Вам би, звичайно, було б легше воювати з бабами! Покажи краще свою хоробрість там, де це буде потрібно. Але в бою ховаються такі хвальки, як ти. Я знаю цей сорт! Адже на своєму маркітантському возі я наче гренадер, брала участь у півдюжині кампаній. Ваші солдати такі ж добрі, як мої діти. А ви хочете їм заборонити виручити мене. Пхе, сором вам! — Шоки старої почервоніли, очі блищали.

— А жінка зубаста, так-так, — сказав Себіш тихо до Купша. — Послухай мене, краще не заводься з нею. З такими бабами краще не вступати у сварку.

Купш відступив. Справді, над ешелонном наче тяжіла якась нещаслива зірка. Все йшло, немов заворожене. Засмучений, він сів почіпки на камені поблизу Рюбенкеніга, який примостився там уже

раніше. Обидва стягли чоботи з наболілих ніг. Купшеві стало себе жаль: його великий палець напух і горів вогнем.

Тим часом Дібольд і Каспар лагодили дишло. Рекрути з цікавістю стояли навколо воза і дивувалися з проворства батрака. Той розповідав, що він удома часто майстрував і одного разу навіть зробив чудову лаву. Йому подобається гарна деревина і красиві могутні дерева. І міцні, здорові коні. Так, на них він теж розуміється. Дишло було направлене. «Іди сюди, держи-но», сказав він до Каспара. Вони знову запрягли коня, і Дібольд з любов'ю поплескав тварину по шиї. Кінь заіржав.

Стара підняла свою червону сукняну спідницю, під якою у неї висів чорний шкіряний гаманець з залізним замком. Вона витягла з нього два білих пфеніги і простягнула їх Каспарові і Дібольду. Але вони не хотіли взяти з неї жодної копійки.

— Ну, як хочете, — сказала вона розчаровано і сховала монети назад. — Мій віз навантажується в похід такими товарами, які вам, солдатам, напевне, захочеться придбати, і тоді вам буде важче, ніж тепер, відмовити матінці Катрін. Я ще досить молода і зможу почекаати. — Стара розсміялася. — Що б ми тільки робили без цих двох, Мета?

Небога кивнула і опустила голову так, що її каштанові кучері упали на очі. Потім вона підняла своє вродливе дитяче обличчя. «Дякую», сказала вона і простягла назустріч Каспарові і Дібольду обидві руки. Каспар глянув в її сірі очі, які дивилися на нього щиро і сміливо. Вони були такими чарівними, що він ледве не забув випустити її руку.

Раптом дівчина обернулася і подивилась в тому напрямку, звідки прийшов загін рекрутів. Всі також спрямували погляд туди. Битим шляхом наближались два чоловіки. Один з них був в уніформі, другий — у міському вбранні.

— Пане фельдфебель, — крикнув військовий, як тепер виявилось, капрал. — Ось це рекрут, який прийшов до мене добровільно. Надзвичайна здобич, ви будете здивовані!

Купш зміряв добровольця критич-

ним поглядом. Йому давно перевалило за шістдесят, а саме він був сухий, як мумія, малесенький на зріст, який він намагався збільшити з допомогою високих підборів; на ньому був потертий сурдутик, колись білий галстук, ранець і в руді чорна палиця з прикрашеною олов'яною ручкою. Очі Купша вп'ялися в палицю. Це ж було щось нечуване: рекрут з палицею! Купш був обурений. Але в цій людині було щось таке, що викликало до неї пошану, і тому він вирішив краще промовчати.

Новоприбулий зняв трикутний капелюх, показавши всім лисий, нібито обтягнутий жовтою, як віск, шкірою череп.

— Амбросіус Шмельцле, перукар і медик, — сказав він ввічливо й люб'язно повертаючи на всі боки голову, що сиділа на тоненькій шийці.

— Може, у вас також є докторська шапочка? — поцікавився веселий Рюбенкеніг.

— Не одна, а дві! — Старий під час розмови втягував ривками повітря своїм сухим носом, який спереду здавався тонким, як штрих, а з боку надивовижу великим.

— Він мало не став професором в університеті! — додав гордо капрал.

Рекрути зайшлися глузливым реготом. Але це нібито не вплинуло на старого, і він тримав себе з гідністю.

— Так, я добровільно відмовився від кар'єри професора. Адже ж, взагалі кажучи, шарлатаном можна краще прожити. Звичайно, і це мистецтво треба вивчити, і це вимагає великої плати. — Рот старого скривився в гіркій посмішці, від чого обличчя його вкрилося безліччю глибоких зморщок. — Я вмю не тільки рвати зуби і голити, але й розуміюсь на хірургічних операціях.

— Що? Якась хитра махінація? Що це таке? — Рюбенкеніг штовхнув Анзельма і запитливо глянув на нього.

Але Амбросіус Шмельцле спокійно продовжував далі:

— За молодих років я був помічником хірурга Грос-Кошена в Сенфтенберзі. Цей хірург завідував клінікою. В ній оперували, ампутували, робили трепанації і лікували. Подарунки, які я одер-

жував від пацієнтів на новий рік, коштували щонайменше двадцять гульденів.

Одні хитали головами, інші з глибокою пошаною слухали чудного дивака.

— Я тільки готував старий. — Хороший лікар повинен завжди бути ще й костоправом. Але протягом багатьох місяців мене переслідували невдачі. Я змушений був займати всілякі недостойні посади, а через мого останнього патрона замалим не потрапив до тюрми.

— Це справді так, — втрутився діловитий капрал. — Я його просто-таки виврав з рук поліцейського.

— А який же злочин ти вчинив? — суворо спитав Купш.

— Не я! — захищався старий. — А мій патрон. У нього був великий театр на Кінській площі у Фріцларі, де він займався операціями по вирізуванню катаракти. До його почту належало не менш як 50 осіб, серед яких була карлиця, два гайдуки, два сурмачі, три валторнисті і моя персона. Ще була у нього дресирована кізка, що ходила на двох ногах, плигала через стільці і вміла танцювати, а також зебра з Маніли. Ну ж і титулів було в пана доктора! Надвірний і таємний радник були серед них найнижчими. Перед кожною операцією патрон з'являвся на помості, засвідчував свою особу атестатом і привілеями їх світлостей імператорів і королів і пропонував свої послуги, обіцяючи менш як за чверть години повернути сліпим людям зір. При цьому він галасував, як качка, намагаючись перекричати публіку, що збігалася звідусіль.

— Ти й сам добрий базіка, — перебив його Себіш і скорчив зле обличчя; він не міг терпіти, коли хтось інший говорив, бо сам дуже любив правити теревені. — Краще переходь ближче до діла і нарешті розкажи, що ти сам устругнув.

— Я? Нічого. Слово честі. Обов'язком моїм було лише слідкувати за здоров'ям трупи, а також щоденно з помосту виголошувати наукові медичні доповіді в той час, як феноменальний чоловік робив операції. Через те, що хворі на очі, щоб остаточно зцілитись, протягом багатьох днів не повинні були знімати пов'яз-

ки, то мій патрон мав деяку перевагу. На жаль, він виїхав з Фріцлара вночі один і без ліхтаря, як летюча миша. Тоді поліцейські схопили мене, щоб зневірені жертви хоч би на кому-небудь змогли помститись. Ох, вік живи вік учись, а й на старості накоїш дурниць.

— Ну, в такому разі, — сказав Купш, — те, що ти хочеш стати солдатом, не така вже дурниця. Якщо я не помиляюсь, нам можуть стати в пригоді його медичні здібності під час нашої американської кампанії. — Купш задоволено потер руки.

— Так-так, — погодився Себіш. — Як офіцерський кухар я дозволю собі зробити одне зауваження: фельдшер з нього буде підходящий. Для рядових солдатів, я маю на увазі, — додав швидко він.

Старий залишався цілком спокійним. Він повернувся до Себіша і замислено подивився на гулю на його голові. — Що це у тебе? Гм-гм, скільки тобі років?

Себіш зробив перелякане обличчя.

— П'ятдесят дев'ять.

— П'ятдесят дев'ять? Чудовий, зрілий вік, мій друже, — сказав медик Шмельцле задумливо. — Дай-но я огляну тебе, підійди ближче. Гм-гм-гм-гм. У тебе також короткозорі очі. Око, сяючий годованець муз, цей всесягаючий і сам неосяжний, дивний орган, вісник розуму, товмач серця і вікно душі. Око панує над усім. Світ створений для ока, а око для світу. Око — друг душі. — Шмельцле з великим задоволенням випускав слова в повітря, як мильні бульбашки, міцно тримаючи за рукав Себіша, який почав тремтіти і кумедно поводити очима. — Мій бідний друже, офіцерський кухар, звичайно, важлива людина, але лікар далеко важливіша. Запам'ятай це собі! Для тебе буде корисним мій спирт для голови, очей і пам'яті. — З цими словами він випустив Себіша і підніс йому до самого носа пляшечку, яку витяг з свого ранця. — Це коштує десять крейцерів.

Себіш щось пробурмотів сам до себе, але потім витяг гаманець з оленьчої шкіри і, переборюючи скупість, неквапно відрахував медикові монети на руку.

Після цього він відкрив пляшку і посліхом осушив її.

— Ну як? — спитав Шмельцле вкрадливо. — Добре? Як ти відчуваєш себе?

— Наче справжній бальзам, хоч трохи і відгонить ялівцем, — сказав Себіш, слизуючи останні краплини з вусів. — Так-так, це має, Купш, якусь чудодійну силу, воно розійшлося в голові і по всьому тілу, і я відчуваю себе дуже добре.

— От вам і фельдшер лише для солдат, пане офіцерський кухар, — похвалився старий з лукавою гідністю. — Ну, а як пан фельдфебель? Як ваші справи? Ви завжди відчуваєте себе добре? О, тільки бачу, що у вас горить палець на нозі. Ой лихо, він має поганий вигляд, вельмишановний! Не робіть такого переляканого обличчя, я маю вам щось хороше сказати. Моя корділева вода поступово знищить запалення. Це найкращі ліки від цього. Все інше — це нікчемне знахарство і обман. Ось маєте, мій пане! Я беру за це двадцять крейцерів.

— Так, але... — запротестував Купш. — Ти ж не захочеш взяти гроші... з свого начальника... з свого фельдфебеля... Адже я міг би згідно закону просто конфіскувати у тебе, як у рекрута, всі ліки. Що б ти тоді зробив?

Але старий хитро похитав головою і постукав сухим, як палик, вказівним пальцем в долоню простягнутої лівої руки.

— Двадцять крейцерів сюди, інакше ніяких ліків, це і так лише половина ціни. Сила зілля різна: одне для тебе отрута, інше ліки. Яка користь вам з того, що ви конфіскуєте мої ліки? Зате якщо я їх матиму, то зможу подавати людям допомогу.

— Людям і собі самому. — Купш зробив кисле обличчя і відрахував гроші.

Шмельцле з обережності перерахував за ним; потім знову кинув на фельдфебеля компетентний погляд і спитав:

— Що ви вчора вечеряли?

— Гамбурзьку печеню з яловичини.

— Покажіть мені ваш язик!

Купш безпорадно, боязко витріщивши на медика очі, висунув язик; вже тепер у ньому не було нічого такого, що

наганяло б на рекрутів страх. Навпаки, в такому стані він був скоріше схожий на опудало і став предметом розваги для всього ешелону. Шмельцле довгенько примусив його стояти з висунутим язиком. Потім рішуче промовив:

— Про гамбурзьку печеню з яловичини віднині не може бути й мови, зрозуміло? Проста рекрутська їжа для вас далеко корисніша. Ви хворієте на застудження шлунку, пане фельдфебель, і у вас буває, — він затулив своїми тонкими пальцями носа, — здуття.

Каспар і Мета поглянули одне на одного і почали хихотіти.

Лікар відразу завоював на свій бік усіх рекрутів. Вони і навіть каптали, які пригадали, що вчора одержували гіршу їжу, ніж фельдфебель, зловтішно зареготали, аж кров ударила в голову фельдфебелю.

— Звичайно, — сказав Шмельцле суворо, — ви повинні вести більш помірний спосіб життя. І цукру ви теж вживаєте занадто багато.

— Цей чоловік — чаклун, — прошепотів Фріц Кляйнпауль.

— Він має рацію, — відказав Себіш, — фельдфебель страшенно любить цукор. Навіть у рейнське вино кидає грудочки улюбленого цукру!

— Ага! — вигукнув медик. — Наче я знав про це! Ось внутрішні ліки проти пристрасті до цукру. Чотирнадцять пілюль за тринадцять крейцерів!

Знову Купш мусив полізти в кишеню.

— Він навмисне наганяє страх на своїх пацієнтів, — поскаржився він.

Але й це, здається, анітрохи не вплинуло на непорушно-спокійного Шмельцле.

— Може б ти також і мою ногу оглянув? — гукнув Рюбенкеніг до медика. — Мене вкусив один підлий дог.

Купш навіть не наважився втрутитися.

— Що, дуже погано, друже? — спитав товстун стурбовано, коли лікар нахилився над його ногою. Але Шмельцле звелів, щоб принесли води і чистий клапоть полотна, промив мовчки рану, помастив маззю і за всіма правилами мистецтва зробив перев'язку. Лиш після цього

го він підвів очі, підморгнув Рюбенкенігу і тихо сказав:

— Хто справді хворий, я визначаю безпомилково. Тепер у тебе знову буде все гаразд, ти ж сильний, як кінь. Ні, облиш це. Рекрут з рекрута не бере нічого. — Потім він додав уголос: — Він повинен дуже берегтися. Доки нога не загойться, про стройове навчання навіть не може бути й мови.

Обличчя Рюбенкеніга раптом зробилося серйозним, що йому раніше ніколи не вдалося навіть під загрозами і примусом. Зніяковілий і зворушений, дивився він на Шмельцле, який саме робив реверанс обом жінкам.

— Я ні на що не скаржусь, друже, почуваю себе добре, — попередила його стара.

Лікар задоволено закліпав очима.

— Для вас, пані, у мене є еліксир, що перетворює старого в молодого.

— Ні, дякую вам за це. Я б не хотіла ще раз починати заново життя. А от як ви дивитесь на те, щоб підкріпити свій шлунок?

Мета вже збігала за пляшкою горілки і тепер простягала її лікареві з вічливим реверансом.

Шмельцле жадібно почав пити.

— Оце вам, мадмуазель, — сказав він згодом і дістав з ранця подарунок. — Препарат краси, хоч він вам поки що зовсім не потрібний. Збережіть це напізніше. — Він задоволено розсміявся, бо дівчина почервоніла. — В маленьких баночках часто бувають найкращі мазі.

— Нам уже пора їхати далі, чи не так, тітуню? — сказала гарненька небога старій, яка вже сиділа на козлах.

У Каспара від розчарування видовжилось обличчя.

— Бувайте здорові до Цігенгайна, — крикнула маркітантка Катрін та її юна родичка до рекрутів, що зібралися навколо. Підвода рушила в дорогу.

Каспар стояв на віддалі кількох кроків від своїх друзів і захоплено махав Меті, що дивилася на нього.

Загін знову рушив у путь. Каспар так влаштувався, що став сусідом Шмельцле. У медика язик повертався, ніби намащений маслом. Коли йому віри-

ти, то він знав Америку, як свої п'ять пальців. Він захоплювався безмежними перспективами Нового світу. Кожному з рекрутів старий малював блискуче майбутнє. Зеєкатц нібито буде за океаном скуповувати в індіців чудові хутра і обробляти їх. Анзельм одружиться з вродливою спадкоємицею і відкриє університет в Нью-Йорку. Каспара він посилав в експедицію на дикий Захід, у прерії, де водяться бізони і течуть золотоносні ріки. Дібольд Шульман уже не буде більше за океаном батраком; він одержить землю для поселення і заснує велику ферму з сотнею негрів-рабів.

— Ні, — заперечив запально Дібольд. — Ні, ні, мене самого надто мучили, щоб я ще захотів мати рабів.

Тут втрутився Себіш:

— Тільки не хвилюйся, одноокий, тоді я візьму ферму і плантацію, коли ти не хочеш.

— Ти як кухар повинен спочатку перетворити солону воду ріки Гудзон на солодку, — вирішив однак Шмельцле. — Чи матимеш ти право ще щось інше робити, ми побачимо пізніше.

— Перетворити солону воду річки на солодку, — перекинув Себіш медика. Він був ображений і зробив плаксиве обличчя. — Ти кажеш так, бо не хочеш, щоб я мав ферму і власних рабів-негрів.

— Хто ж каже, що тобі не бажають їх мати, — втрутився Рюбенкеніг. — Звичайно, ти житимеш на фермі. Ми тобі від щирого серця зичимо її мати. Ти будеш там кухарем для сотні рабів-негрів.

Розлігся такий оглушливий регіт, що Купш прожогом підлетів до рекрутів. Себіш, не шкодуючи слів, постарався обмовити Дібольда і Шмельцле. Фельдфельбель закричав:

— Якщо ви зараз же не заспокоїтесь, хлопці, я вас всіх так відлупцюю, що вам ворота фортеці здадуться ліверною ковбасою!

Вони й справді не помітили, що фортеця вже була недалеко від них... Побачивши її, всі одразу принишкли.

— От ми і в духовці, — зітхнув Дібольд.

Фортеця Цігенгайна була відома в усьому краю під назвою «духовки», тому

що вона мала лише один вхід. Кожен рекрут, кинувши погляд на страшні кам'яні мури, за якими повинна була бути остаточно похована їхня свобода, поринув у свої власні сумні думки. З ваганням проходили вони через важкі ворота, по обидва боки яких стояла варта; як тільки всі зайшли, ворота відразу ж зачинились. «Духовка» поглинула їх. Дерев, поля, пташки залишилися по той бік воріт. Кам'яні каземати, постові будки, учбові плаці, цейхгаузи, гармати, дrevка знамен, — більше нічого не можна було побачити. Навіть небо здавалося замкненим у чотирикутник сірих мурів. Великий страх пройняв їх, страх, який ще більше посилювався, коли раптом почувся верескливий голос, що, здавалося, доносився з камери самотнього ув'язнення.

— Увага! Ш-ш-ши-куйсь! — скомандував фельдфебель Купш.

Його голос раптом прозвучав так, ніби він тільки й створений був для того, щоб командувати; криві ноги фельдфебеля, не згинаючись, немов ніжки циркуля, підлітали до самого кінчика його носа. Прискореним кроком він повів загін рекрутів через двір до однієї з ротних казарм. В обличчя завербованим ударило затхле повітря, страшений гамір і крики. Купш увіпхнув рекрутів всередину, а сам повернувся кругом і пішов, залишивши їх напризволяще.

Рюбенкеніг, а за ним й інші нерішуче протиснулись на середину кімнати, яка кишіла зовсім незнайомими людьми.

— Ей, прелатське череве! — крикнув хтось до нього.

Рюбенкеніг швидко пристосувався до нового становища. Його чималий червоний ніс виблискував на веселому обличчі.

— Ти маєш рацію, я досить-таки кругленький Іграшка долі!

— Тобі не до лица бути рекрутом! Тобі б більше пасувало їздити в колясці! — почувлося з солом'яної постелі на брудній підлозі.

Здоровенний хлопчина з рябим обличчям, потягаючись, підвівся з соломи і недбалою ходою підійшов до новоприбулих.

— Наш звіринець усе збільшуєть-

ся, — сказав він, кидаючи оцінюючий погляд то на одного, то на другого рекрута.

— Хлопці, ану уважно погляньте на товстуна. Я вважаю, що це вдалий приклад, який доводить нам здатність розтягнення людської шкіри! Дивись, серед них є і старий скелет з паличкою! І одноокий є також тут! — Кожне слово хлопця, який був приблизно такого ж віку, як Анзельм, зустрічалось сміхом і реготом. — Мабуть, більшість з вас принесе невелику користь на службі у короля, мої дорогі! Але не падайте духом! Також і серед нас є чудові екземпляри! Віланд Кніхтель, ану лиш покажись новим товаришам по кімнаті!

З своєї постелі неохоче піднявся надзвичайно потворний чоловік; безглуздо вирячивши очі, він притулився до голої стіни, з якої вже давно стерлася всяка фарба.

— Ось ви бачите перед собою зловісного ворона, який був настільки нерозсудливим, що відмовився від безтурботного життя в монастирі. Свободи захотів він. Проте він не вмів жити по грошам. І хоч він позбувся наказів монастирського ігумена, зате тепер змушений коритися наказам нашого унтер-офіцера. — Рябий і його товариші зловтішно загорланили. — Так, у Кніхтеля не дуже багато розуму, і красою, звичайно, він теж не може похвастати! Ви лиш погляньте на його постать! Тоненькі ноги, справжні барабанні палички! Ніс приплюснутий, немов гусяча лапа! Кніхтель, можеш шезнути!

Грубий регіт наповнив приміщення. Фріц Кляйнпауль був у чудовому настрої; він витяг з своєї кишені камінець і шпурнув ним в об'єкт загального знущання. Монах-утікач, здавалося, був хворий, і ставився до всього з якоюсь незрозумілою байдужістю. Його кістляве тіло повалилося на соломі і заховалося під ганчір'ям.

Також і Себіша це все надзвичайно розважало. Він підійшов до рябого, полескав його по плечу і запропонував з свого кисета табаки. Рябий узяв пучку табаки, понюхав і висякався в руку. Потім він у найкращому настрої оголосив:

— Тепер погляньте на маестро Кутца! — Він показав на старого, горбатого

чоловіка, з поритим носом, що боязко відвернув своє обличчя.— Кутц може так уміло намалювати хліб, що на нього гавкатимуть голодні вуличні дворняжки. Але він малює не тільки хліб, він уміє також і гроші малювати, чи неправда, Кутц? Проте його не спіймали б, якби він сам не попався на гарячому в Кассельській князівській церкві під час крадіжки золотої бахроми. Це справжнісіньке чудо, що він тут серед нас. Вони вже хотіли його обвінчати з дочкою канатника, на шибениці, зрозуміло. Ну й кінець кінцем він відбувся трьома відрубаними пальцями...

Анзельма нудило від смороду, убогства і бруду в ротній казармі, але ще більшу огиду в ньому викликав жалюгідний стан багатьох нещасних істот, їх цілковитий занепад і здичавіння.

— Досить! — обірвав він на слові рябого здоровила.— Це підло знущатися над нещасними і слабими, замість того, щоб їм допомогти. Може, нужда примусила Кутца красти! Таких злодіїв вішають або кидають у фортеці, а злодії суспільства ходять в золоті і пурпурі. Ви так само добре про це знаєте, як і я! Хіба нас усіх не вкрали?

Рябий зухвало засміявся, потім, сильно штовхаючись, почав продиратись через натовп рекрутів.

— Так ти що, хочеш нас учити? Мабуть, думаєш, що ти кращий за нас?

— Аякже,— вигукнув Себіш в'їдливо,— він же називає себе студентом філософії і хтозна-чим!

— Філософ, ага,— закричав рябий,— звичайно, адже погляньте на його білі ручки, які ще ніколи ні до чого не брались. Від нього всього тхне гасом. Боже мій, як він перелякався!

Анзельм, здавалось, роздумував, що йому робити; його очі закліпали, коли він зустрівся з поглядом рябого, а руки почали тремтіти. Каспар, Дібольд, Зеекатц і Рюбенкеніг поспішили на виручку студента, а також і Шмельцле прийшов йому на поміч.

— Тільки не говоріть так зневажливо про білі руки, браття! Великий Копернік переставив своїми руками філософа сонце і землю. А Даліла була всього лише жіночкою і все ж своїми пальчиками

зломила силу могутнього Самсона, про що ти можеш прочитати в біблій!

На красномовство Шмельцле рябий не знайшов, що відповісти. А тут, на превелику досаду парубка, почувся ще другий, Дібольда голос:

— Студент має рацію. Адже хіба нас усіх разом не вкрали? Хто з нас захотів би добровільно їхати в Америку на свою загибель? За що?

— Облиште змальовувати чорними фарбами майбутнє! — Цю репліку кинув маленький, сухорлявий чоловічок з надзвичайно круглою головою, на якій сидів твердий темний капелюх. Услід за цим він продовжував:— Адже ні я, ні ви нічогосінько не розуміємо в цій справі. Дайте спокій, і нехай про це турбуються люди, яких це стосується!

— Правильно, Кніфельс! — згодився рябий.— Кого це стосується, той нехай і турбується. А не цей безвусий братік, який, напевне, ще ніколи в житті і не нюхав як слід горілки!

— Братерство навряд чи полягає в тому, щоб з кожним негідником пити горілку,— відказав Анзельм, блідий від хвилювання.

В небезпечній тиші, що раптом настала, не було нічого чути, крім напруженого сопіння чоловіків, які раділи, передчуваючи сутичку. Але наступної секунди почувся перед дверима брязкіт, що вплинув на чоловіків, як сигнал до розрядки напруження.

Всі дістали якомога швидше свої ложки та миски і посунули до величезного казана, який притягли сюда два рекрути. Новачків відлаяли, надавали стусанів і відштовхували в задні ряди. Коли вони, нарешті, одержали свій суп, то він був уже рідкий і водянистий; краші шматки ще раніше виловили санітари, писарі, візники, денщики, ординарці, люди з штабного наряду і, нарешті, старожили ротної казарми; озлоблені і голодні, узялися новоприбулі за жалюгідний обід. Каспар з жахом розглядав монаха, що примостився біля нього, його скорчену постать, бліде, як у привида, перелякане обличчя, воскові пальці, що водили ложкою. Монах їв із зітханням і огидою, потім поклав ложку і відвернувся до стіни.

Новачки однак так зголодніли, що сьорбали рідку юшку із звірячим апетитом, жадібно впиваючись зубами в хліб. Тільки Шмельцле був більше втомлений, ніж голодний, і вже під час їжі куняв.

— Може, ще трохи залишиться супу, і нам вдасться одержати добавку,— спробував Анзельм заспокоїти своїх голодних товаришів.

— Ось маеш на додачу! — Рябий вмить нахилив своє обличчя над мискою Анзельма і плюнув йому в суп під вигуки кількох його приятелів. Анзельм мовчки взяв свою миску і з усієї сили ударив нею по голові кремезного парубка.

— Ану дай йому здачі, Карле! Не давай себе скривдити,— нацьковували рябого його товариші.

Але рябий Карл зовсім не чекав, що Анзельм буде оборонятись; він з'їхав з ослона і повалився на підлогу. Грубий крик і регіт змінилися здивуванням і страшною тишею.

Анзельм піднявся, роздобув собі нову миску із супом і сів біля Каспара і Рюбенкеніга в кінці столу. Рябий все ще нерухомо лежав на підлозі. Його приятелі почали перешіптуватися. Час минав.

— Карл мертвий,— крикнув раптом один з них. Другий підвівся і налив лежачому на підлозі в ніздрі горілки. Уявний мертвий, кашлянувши, розплющив очі.

— Прокляття, здається, я був знепритомнів, — сказав він сонливо, витер рукою лоба і, стогнучи, поповз на свою постіль.

— Що, невже студент філософії зміг це зробити? — Фріцові Кляйнпаулю аж не вірилося.— Підійди, дай і мені такий удар, щоб я міг переконатися в цьому.— Він насадив на Анзельма і підставив йому своє обличчя. Та Анзельм був далекий від цього. Він нахилив голову над своєю мискою і мовчки продовжував їсти. Фріц ще деякий час постояв, чекаючи. Потім він ударив себе з усієї сили в підборіддя так, що воно аж затріщало. Проте він не звалився, а захитався і відійшов убік, дурнувато посміхаючись.

— Всі мітили в Анзельма,— прошепотів Каспар Рюбенкенігу і студентові.— Добре, що ти їм показав! Але як ти не

побоявся? Адже хлопцеві не бракує сили, щоб покалічити будь-кого!

— Справа не лише в грубій силі, а в тому, який дух ховається за силою. Звичайно, я боявся. Але я сказав собі: якщо я зараз виявлюсь боягузом і знесу образу, то вони будуть тоді мене дедалі все більше принижувати. Але якщо я проти них повстану, то примушу їх поважати мене так, що вони і в майбутньому й пальцем мене не зачеплять.

Був ранній вечір. Але рекрути-старожили були знесилені муштрою, а новоприбулі втомлені маршем. Один за одним вкладалися вони спати. Тільки деякі з них сиділи купками, розмовляли, грали в карти або марили з розплющеними очима. Лише Рюбенкеніг не втрачав бадьорості — він з цікавістю розгулював серед цього мурашника незнайомих людей, що мали такий поганий вигляд. Вони йому охоче розповідали, як з допомогою облудних умовлянь, підступності, насилля або тому, що не мали іншого виходу, потрапили до численної армії короля. Тут було багато зовсім літніх чоловіків і не менше підлітків, що ледве сягали п'яти футів. Тут були підмайстри і майстри, селяни і наймити, яких забрали прямо від плуга. Тут був також і бродячий поет з Єни, збанкрутілий купець з Відня, позументник з Ганновера, звільнений поштовий писар з Касселя, старший начальник округи з Мейнінгена, кравець з Дарштадта, торговець сиром з Кітцбюгеля, пруський гусарський вахмістр і навіть один, який називав себе звільненим на пенсію шведським державним радником. Скоро веселий Рюбенкеніг уже добре знав кожного з своїх нових товаришів по нещастю, і коли він, нарешті, наговорився і ліг на свою солом'яну постіль, то всі вже і його знали, як облупленого.

В ротній казармі настала тиша. Тільки один раз ще почувся шум і регіт, коли двоє молодих хлопчаків намалювали сплячому рекрутові щипцями для знімання нагару вуса. Але потім нарешті і вони втихомирилися, ніхто не гомонів більше. Знадвору доносився дзвін бубонців, цокіт копит, гуркіт коліс. Звідкілясь долинув звук мисливського рога, але тільки

на одну коротку мить. З нар чулося зітхання і тихий стогін, з постелі медика гучне хропіння.

Голос команди пробудив втомлених рекрутів від першого сну. Один з капралів просунув голову в казарму і закричав:

— Чого похнюпили носи? Зараз же зробити веселий вигляд, поблизу знаходиться генерал-лейтенант фон Гайстер; він не може терпіти нахнюплених рекрутів.

Зеекатц пробурмотів:

— Панові генерал-лейтенантові легко бути веселим. Нехай лиш спробує бути веселим в нашій шкурі!

Капрал загорланів:

— Хто там бурчить, га? Тут швидко відучать бурчати... Ану, давайте співати!

Маленький, худорлявий чоловік, що, здавалося, навіть і вночі не знімав свого бундючного темного капелюха, бо він і тепер стирчав на його на диво круглий голові, напрочуд гарним, чистим голосом заспівав:

Молодь весело мандрує
І човнами Рейн хвилює.
В Бельті синіх вод черкас
І радіє, і співає.

Анзельм знову розплющив очі. На його розумному обличчі блукала меланхолійна усмішка. Пісня знаходилася у кричущому протиріччі з дійсністю, в якій вони жили, і справила на нього глибоке враження.

— Це Кніфельс з Дармштадта, якого називають тут цигенгайнським соловейком,— пояснив йому добре обізнаний з усім Рюбенкеніг. — Цей чоловік був мандрівним кравцем. Вони схопили його на одному з постійних дворів.

— Ану лиш припини, нарешті, лящати,— крикнув Зеекатц до Кніфельса. — Хіба ти не бачиш, що ми втомилася і хочемо спати?

— Чолов'яга плазує перед капралом, наче собака! — пробурмотів Дібольд.

Очі кравця лукаво заблищали; він показав на дерев'яну скриньку, що стояла під його ногами.

— Як вам здається, хіба б не краще

мені було мандрувати із своїм інструментом? А в неділю бути біля своєї родини? Але тепер я опинився тут і мушу з цим миритися; треба камзол по шматку відрізати, а іноді і шлейф укорочувати.

— Так-так, чоловік правду каже,— Себіш з цікавістю присунувся до нього.

— Свою власну голову треба мати,— відрізав йому батрак.

Кравець Кніфельс заперечливо махнув рукою:

— А я зовсім іншої думки, мій сину. Зрештою, це зовсім непогана доля, наперед для таких молодих хлопців, як ви, поїхати до Америки. Як багато вже людей переселилося на той бік добровільно. І навіть не на кошти короля, як ми. Адже ж їм ще довелося сім чи вісім років даремно працювати, щоб відшкодувати вартість морської подорожі в цю обітовану країну. Хіба я неправду кажу? Боже мій, я, справді, і мріяти не міг, що на старості літ мені ще доведеться вирушити в таку чудову морську подорож.

— Чоловік точнісінько так говорить, як наш лікар,— зауважив Фріц Кляйнпауль.

Кравець з симпатією поглянув на Шмельцле. Але Шмельцле заперечливо підняв свою кістляву руку.

Кніфельс непевно засміявся, бо тільки тепер помітив під дверима суворого генерал-лейтенанта фон Гайстера, старого офіцера, на грудях якого красувалась відзнака Золотого Лева поряд з орденом за військову хоробрість; він уже стояв хтосьна-як довго. Обличчя Кніфельса стало зовсім збентеженим, і він наступної ж миті почав співати:

Ура! До Америки!
На добраніч, Німеччино рідна!
Ви гессенці, на караул,
Ландграфа стрічайте гідно!

Співаючи, він подавав рекрутам знаки, щоб вони його підтримали. І справді, кілька хлопців почало йому підтягати, а Фріц Кляйнпауль, звичайно, першим:

Ви веселі бунтарі,
Бережіться бо будете бідні.
Ура! До Америки!
На добраніч, Німеччино рідна!

Тільки-но двері знову зачинилися, як рекрути з полегшенням припинили співи. В голову Кніфельса полетів чобіт Зеєкатца. Рот кравця з жовтими зубами зник під неохайними гренадерськими вусями, що зрослися до купи, його солов'їний голос перелякано обірвався.

— Та нехай він співає! — втрутився Каспар. — У нього такий чудовий голос.

Але Дібольд буркотливо відказав:

— Зеєкатц вірно зробив. Хоч у мене й одне око, але я бачу, що кравець — це фальшивий крейцер! На нього не можна покладатися, ненадійна він людина.

Розділ десятий

— Можна вже мені йти? — запитав Каспар. — Пан тамбур-мажор наказав мені, щоб я потренувався вибивати великий і малий барабанний дроб. Завтра я повинен бути на учбовому плаці разом з усіма.

Але дружина тамбур-мажора Дітцельн енергійно захитала головою. Це була голова ханжі з гладенько зачісаним цупким волоссям, що вузлом було сколене на потилиці. Вона ще нижче схилилася над в'язанням, спиці ще проворніше замиготіли в її руках; стиха вона бурмотіла: — Раз, два, три, чотири, що ти сказав, Каспаре? П'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, що ти, шибенику, тут у мене не залишишся? — Вона підвела очі і пильно подивилась на наймолодшого учня її чоловіка, який, мабуть, і на цей раз намагався ухилитись від роботи на її кухні. Її ясноблакітні скляні очі не зносили жодного заперечення. Що, вона сама повинна робити всю чорну роботу? Ох, цей хлопчина з таким жвавим обличчям не хоче їй користись. Але вона все одно прибере його до рук. Правда, це робити — все одно, що наливати воду в діряву бочку, бо через деякий час приборканий хлопець поїде до Америки, і тоді вона знову повинна буде мучитись з новачком... Вона встала, підійшла до плити і, сердито буркаючи, почала поратися біля горщиків, в яких варила каша і якась м'ясна страва на обід. Рудий мопс, що спав біля її ніг, про-

кинувшись, потягнувся і почав ходити слідом за нею.

— Ти зможеш і шізніше потренуватися вибивати барабанний дроб. Спочатку пробарабань так, щоб мої горщики були чистими!

Очі Каспара вперто заблищали. Він не витримав і брякнув:

— Хай чорт за мене робить! Виходить, що я міг би залишитися тим самим кухарчуком. А годували мене в «Золотому якорі» краще, як тут!

— Про те, що ти бажаєш назад в «Золотий якір», ми вже чули! — На обличчі фрау Дітцельн з'явилась солоденька посмішка, що викликала якесь огидне, моторошне почуття. — Кухарчуком ти ще знову зможеш стати! Але запам'ятай одне: лише в солдатському мундирі чоловіки справді красиві, повір уже мені. — З цими словами вона, човгаючи ногами, вийшла з кухні, а за нею подріботів мопс. — Коли ти управишся з горщиками, Каспаре, то, між іншим, можеш ще трохи вкоротити рукава своєї форменої куртки. Вони лише тобі заважають під час роботи, — вигукнула вона, причинивши двері. — А також і на учбовому плаці юні барабанщики тамбур-мажора Дітцельна повинні мати пристойний вигляд!

Каспар подивився їй услід куточком ока, навіть не повертаючи голови. Коли двері нарешті зачинились, він припав до вікна, механічно тручи деркучою ганчіркою з піском дно горщика. Була, мабуть, шоста година ранку; сигнал горна, що сповіщав ранкову зорю, вже давно прозвучав, але на небі ще блищали зірки. Був уже кінець лютого, і після тривалих дощів настали страшенні холоди. Пронизливий північний вітер проносився через опустілий двір казарми, шмагав по наметах, розташованих уздовж стін фортеці, де тулились солдатські жінки та їхні діти, гнав густі клуби снігу через учбовий плац, на якому муштрували в снігу по коліна бідолах-рекрутів.

Правда, звідси, з вікна, було весело дивитись, як вся команда вишикувалась в бездоганно рівну колону; як відразу клацали всі підбори і багато людей рухалося, наче олов'яні солдатики, яких пе-

ресовує невидима рука. Біля гармат, що стояли коло входу (їх рекрути охрестили «Люцифер» і «Буркотливий ведмідь»), всі робили поворот ліворуч і рухались вперед замкненою лінією на стрільбище. Чи не карбував часом ландграф солдатів, наче свої пфеніги? Здавалося, що всі вони в своїх блакитних мундирах з червоними вилогами і в жовтих жилетах були тієї ж самої чеканки; всі вони робили одні й ті самі рухи, і їхні губи співали одну й ту саму пісню, окремі уривки якої доносилися до Каспара. Ось Каспар помітив четвертий батальйон, що був трохи менший за інші; на чолі шеренги він побачив фельдфебеля Купша, якого неважко було пізнати по тому, як він вимахував своїми кривими ногами. Каспар притулювся лобом до шибки. Де Анзелм? Де Рюбенкеніг? Чи знову вигнали сьогодні на плац, незважаючи на лютий холод, старого фельдшера і хворого монаха? Хоч як Каспар напружував зір, щоб відшукати своїх товаришів, з якими він вночі поділяв ротну казарму, задуху і холод, втому і паразитів, він не зміг їх помітити в цьому нагупі людей. В сивому сніжному повітрі пролунав залп. Блиснув і вибухнув вогонь уздовж всього довгого фронту батальйону. Задеренчали віконні шибки. Біля стрільбища високо здійнялися хмарки диму. Кілька солдатів бігали коло мішеней і подавали сигнали червоними прапорцями.

На дворі пролунав сміх. Там з'явився мопс Дітцельна, і кілька рекрутів почастиували його стусанами. Може, Каспарові покликати собаку, або, може, побігти і принести його в дім?

— Каспар!

Він одразу кинув погляд на горщик, який ще й досі тримав у руках, і почав його швидко-швидко чистити. Пані Дітцельн стояла посеред кухні.

— А що це ти тут знову виробляєш?

— Я працюю, пані тамбур-мажорша.

— Якщо тут така підозріла тиша, то з роботою, певно, щось негаразд, — буркнула пані Дітцельн, оглядаючи горщики. — Ти вже міг би далеко більше по-чистити

В цей час вона помітила на дворі сво-

го мопса і з криком розчинила вжню. Рекрути кинулись врозтіч: один з них почав лицемірно гладити пса. Пані Дітцельн, репетуючи на все горло, кинулася з кухні. З горщиків, що стояли на плиті, розходився дух каші й м'яса і бив Каспарові в ніс. У фортеці шаленів голод, наче пошесть. Одним стрибком Каспар опинився біля плити, виловив шматок м'яса з горщика і гарячим жадібно проковтнув його. Зараз же після цього повернулася тамбур-мажорша. Та Каспар вже знову сидів за своєю роботою, якою, здавалось, займався з великим старанням; він з усією люттю тер горщики, зганяючи на них свою злість. Чи довго йому ще доведеться зносити муштру фрау Дітцельн?

Нещастя Каспара в фортеці почалося відразу ж, з першого ранку, на речовому складі, коли нові рекрути повинні були одержати своє обмундирування. Його схопив тамбур-мажор Дітцельн і відвів у спеціальний склад. Там йому кинули, на радість кількох юних барабанщиків гвардії, що були одягнені в чудову форму, солдатський одяг; він майже весь сховався в занадто довгій і широкій подертій куртці, рукава якої закривали йому пальці. Ледве Каспар одягнувся, як у нього з'явилося багато обов'язків. Проте вони не полягали в тому, щоб відбивати барабанний дрсб і марширувати, як слід було сподіватися. Насамперед, він повинен був крейдою набілити гамаші тамбур-мажора. Потім йому наказано було пошукати воші і напудрити косу свого начальника. А тоді настала черга чистити його черевики з пряжками, а потім полірувати барабанні окуття. Нарешті його послали по табак і пиво, а коли він виконав і це доручення, буркотливий Дітцельн наказав йому піти в його казенну квартиру. Тут пані тамбур-мажорша звеліла нарубати дров, підмести кімнати, вибрати попіл з печей і розпалити вогонь, начистити картоплі, мішати суп, повести на прогулянку мопсика, помити вікна і ще багато дечого.

День кінчався, і Каспар почував себе смертельно втомленим, але про вправу на барабані не було й мови. І так бу-

ло наступні дні, які тяглися, як в'язка смола, а пізніше тижні і місяці, що збігали, схожі один на одного. Незважаючи на таку силу роботи, Каспар одержував здебільшого лише вівсяну кашу, та й то обмаль. Щоправда, пані хазяйка під час першого ж обіду повчала його, що бог усолоджує їжу і благословляє вівсяне пюре. Але на Каспарові це благословення не давалося взнаки. Він був завжди голодним. І вже через кілька тижнів він зробився тонким і худорлявим, як ноги горбця.

Тільки останніми днями, коли в Цігенгайнні все частіше почали нишком говорити про виступ, тамбур-мажор спішно дав Каспарові кілька уроків з барабанного дробу. Каспар, на щастя, був здібним учнем. Йому сподобалось ударяти у великий латунний барабан. Швидко він збагнув премудрості генеральського барабанного дробу, простого і подвійного, великого і малого, і засвоїв інші тонкощі військового барабанного мистецтва. Він швидко догнав, якщо не перевершив, юних барабанщиків з ландграфської гвардії, хоч далеко не так легко було бити в барабан. Не можна було забувати вступ або навіть вибивати дроб не тоді, коли потрібно. Проте Каспар, коли, наприклад, розводили караул або марширувала гвардія, набагато більше вивчив просто на слух, аніж пояснив йому його вчитель. М'язи на руках, які Каспар в «Золотому якорі» розвивав з допомогою дубових ослінчиків, тепер йому стали у великій пригоді. Хлопець міг з такою силою ударяти по телячій шкурі, що аж грім розлягався довкола, немов на фортецю насувалась гроза, а як йому забанеться, вистукував тихо, як дятел; він умів так відбивати дроб, що здавалося, стукотить дощ або тупотять коні, які несуться галопом. Тап, тап, тап, рап-а-тап-тап! А-рап-а-тап-тап!

Та ось знизу раптом донеслися віддалені голоси, швидкі кроки, що наближались і перейшли на біг, глухі удари, лайка і стогін. Каспар знову кинувся до вікна. Сцена, яка відбувалася перед будинком, викликала в нього таке хвилювання і безсиле обурення, що він відчув себе зовсім пригніченим. Двоє — моло-

дий прапорщик і профос¹ нещадно били старого сивоусого солдата. Каспар розчинив вікно і судорожно ухопився за ручку віконної рами, щоб не закрити. Старий — може, це був арештант або шойно приведений дезертир — біг, хитаючись, поперед обох начальників, які підганяли його вперед штурханами і ударами.

— Чи ти зачиниш вікно?! — пані Дітцельн роздратовано відштовхнула Каспара вбік, а сама стала біля вікна, як укопана, і дивилась своїми холодними скляними очима услід чоловікам. — Вірно, палиця мусить управляти солдатами, — заверещала вона. — Інакше нічого не вдієш з цими здичавілими негідниками.

Та ось вже нічого не було чути, крім скрипу снігу під ногами чоловіків. Потім все затихло, немов замерло. Лише схвильоване серце Каспара шалено калатало. Проти злих язиків ніяка броня не допомагає. Пані Дітцельн зачинила вікно, обернулася до хлопця, побачила, що в нього робиться на душі, і злісно засміялась.

В кухні запанувала ворожа тиша. Пані Дітцельн покликала мопса, погладила його і була задоволена, коли собака полизав їй руку.

— Що, мій мопсик уже зголоднів? Ну, ходімо, зараз твоя пані щось тобі дасть. Адже ти теж боже створіння.

Вона підняла покришку з горщика, в якому варилось м'ясо. Каспар перестав чистити, йому наче відібрало руки. Пані Дітцельн насупила брови, повернула в горщику ополоником і пронизливо скрикнула. Вмить Каспар одержав ляпаса, навіть не встигнувши ухилитись від безжалісної руки. Почервонівши аж до вух, він з криком присягався у своїй невинності, але це було даремно. Пані Дітцельн репетувала, годуючи свого мопса, вона репетувала і тоді, поки їла сама.

— У Каспара тільки вітер у голові,— сказала вона жуючи. Про все обов'язково розповість вона тамбур-мажору, і, крім того, решту дня хлопець буде посити.

В голові Каспара загуло. З розлюче-

¹ Профос — унтер-офіцер військової в'язниці.

ним обличчям він до блиску тер горщики, аби тільки голосно не розривтись.

Пані Дітцельн пообідала, наїлася по горло, накричалася до втоми і трохи заспокоїлася. Вона сіла в своє крісло-гойдалку і затрікотіла в'язальними спицями, набожно усовіщаючи пригніченого барабанщика. — За вірну службу бог нагороджує, — казала вона, — і Каспар завжди повинен бути покірним, чесним і старанним, а в усьому іншому нехай покладається на лібого бога.

Але саме тепер Каспарові було ще важче, ніж будь-коли, безмовно підкорятись. Раптом у двір заїхав, ескортований блискучим кінним загоном офіцерів, розкішний екіпаж, в якому сиділа молода елегантна дама. Офіцер, що найближче їхав біля екіпажа і, здається, вів з дамою веселу суперечку, був не хто інший, як капітан Еммеріх!

Каспар стрімголов побіг у казармений двір, переслідуваний лютим дзявканням пані Дітцельн. Вона гукнула на солдата, що проходив мимо, і наказала йому покликати тамбур-мажора, бо вона сама ані добром, ані злом вже не може більше справитись з непокірним барабанщиком.

Каспар усе чув, але він не зупинився. Пов'язаний поверх форми фартухом, з брудним горщиком у руці, він з'явився біля входу в офіцерську, в якій саме якнайзручніше улаштувався Еммеріх з своїм товариством. Відразу зчинилася колотнеча з вартовим, що не хотів його впустити; до того ж від нудьги ще втрутилося двоє солдатів з караулу. Для них трьох було розвагою поштурхати Каспара, який щосили викрикував ім'я Еммеріха. Тим часом Дітцельн, вивісившись з вікна, підбурювала солдатів добре відлупцювати хлопця, а її мопс, що стояв на підвіконні і тремтів від холоду, пронизливо дзявкотів.

Раптом чоловіки відпустили Каспара і завмерли. Еммеріх звернув увагу на крик і з'явився у дверях. З гнівом і здивуванням розглядав він юного барабанщика, який продовжував викрикувати його ім'я. Лише через якийсь час він усвідомив, що розпатланий, пом'ятий хло-

пець, по брудних щоках якого текли сльози обурення, був його старий знайомий Каспар, що останнім часом несподівано з'являється саме тоді, коли його найменше можна чекати.

Каспар так захекався, що тільки продовжував белькотати: «Капітан Еммеріх, капітан Еммеріх».

— Невже це Каспар? How do you do, sir! — Еммеріх, якому ситуація здавалась кумедною, ляснув себе гарапником по халяві і розкотисто засміявся. Він був явно напідпитку, і це несподіване побачення, здавалось, розвеселило його. Здивована пані Дітцельн перестала сваритись. Троє солдатів стояли тут же, не знаючи, що їм робити.

— Ось, тобі, мій хлопче, — сказав Еммеріх, піддаючись хвилинному настроєві, і великодушно всунув в руку Каспара таляр. — Щоб і ти щось мав. Але не будь легковажним. Ха-ха-ха!

Та ось у Еммеріха ніби стався якийсь внутрішній поворот. Суворо поводячи очима, він продовжував деренчливим голосом:

— Та дивись мені, зараз же йди негайно в роту, служба є службою, і якщо прийдеш до мене, треба стояти струнко і не забудь попросити дозволу звернутись, коли ти чогось від мене хочеш... запам'ятай, між іншим, я більше не якийсь там капітан Еммеріх, я тепер пан майор фон Еммеріх, командир четвертого піхотного батальйону... Зрозуміло? Кругом, марш! Розійдись!

Каспар ще стояв очікувально якусь мить, але Еммеріх вже повернувся і, похитуючись, пішов назад до офіцерської. Всередині, за вікнами, сиділо його товариство. Вони до сліз сміялися над підпилим майором. Деякі офіцери показували на юного барабанщика у смішному вбранні, а молода дама, тримаючи біля носа лорнет, розглядала Каспара з таким виглядом, ніби він був якоюсь малою потворою.

Цього вечора настрої в ротній казармі був ще більш пригнічений, ніж завжди. Кілька нових рекрутів, закутих в кайдани, розгублено збилися один біля

¹ Як справи, сер? (англ.).

одного. Це були селяни, яких їхні пани хотіли присилувати працювати на новій панщині. Серед них був старий борода-тий чоловік, що ревів, як мала дитина, бо з ним обійшлися несправедливо, і він вважав ганьбою для себе таке становище.

— Хто право називатиме правом, ніколи не матиме і однієї корови... Ми також не злодії і не вбивці, а чесні люди, — намагався заспокоїти його Дібольд. — Ну, годі, не реви.

Але плач і голосіння не припинялись. Це дратувало рекрутів, які поверталися в казарму втомлені, похмурі і змокли до рубця. Вони були, наче вогке сіно чи хліб, що легко запалюється, коли його щільно накласти у велику скирду.

— У мене в голові гуде. І мені здається, що мої кістки розпадутся, — скаржився Анзельм.

Горбатий Кутц, Рюбенкеніг, Дібольд і фельдшер, які незмінно звертались до студента за доброю порадою і підтримкою, сіли поряд з ним, щоб сказати йому кілька втішних слів.

— Що трапилось, Анзельм? — спитав Каспар, який саме увійшов у ротну казарму.

— Фельдфебель Купш так мучив сьогодні нашого Анзельма, що аж соромно було. Фельдфебель ще гірший, ніж офіцери. — Обличчя Кутца, на якому різко виділявся пористий ніс, зробилося від зненависті ще більш потворним.

— Він проти Анзельма, тому що Анзельм розуміє дещо, — крикнув при цьому Шмельцле. — Вони з охотою хотіли б зробити з нас усіх баранів.

— Колись ми повинні відплатити за це їм, собакам! — буркнув Дібольд.

Рюбенкеніг намагався розвеселити Анзельма.

— Не приймай близько до серця! І зі мною фельдфебель сьогодні вранці під час збору для огляду обмундирування говорив не так, як розмовляють при дворі. «Осідлай свиню, з неї все одно не вийде іноходця». Це він так мене сьогодні привітав.

— І все ж частина вини падає і на сідло. В нашому обмундируванні ми не можемо проходити урочистим маршем. —

Шмельцле підняв свій кістлявий вказівний палець. — Це лахміття нам дісталось у спадщину з часів Семирічної війни, коли воно ще не старіше. На ньому ці шахраї-торговці, придворні й офіцери також роблять різні махінації.

— І вираховують за нього чверть платні. Але навіть і останніх три чверті вони ще не виплатили. З нами можна це робити, чи ж не так?

— От єгерям уже набагато краще. — Рюбенкеніг показав на Фріца Кляйнпауля, який розмовляв з Зеekatцом і кравцем. Ці троє останніми днями часто трималися вкупі; Зеekatца застерігали друзі відносно його нового знайомства, але чим довше він з'яждився в Цігенгайні і чим більше нудьгував, тим сильніше його тягло до двох «співунів» в ротній казармі, бо і він любив поспівати.

Фріц, що одержав з дому ящик з ковбасою і сиром, розпакував усе з гордим виглядом і тріскав на всі заставки, незважаючи на погляди багатьох мешканців казарми. Рот Каспара з трохи виступаючими великими зубами жадібно розтулився.

— Так-так, йому форма до лиця, — з заздрістю зауважив Себіш.

— Проте його чоботи все ж не можна прирівняти до моїх коричневих «ботфортів», — запевняв Рюбенкеніг.

На Фріці Кляйнпаулі був новий зелений фрак з малиновим коміром і такими ж вилогами, жовтий жилет, облямований золотом, і короткі вузькі штани з довгими гамашами. Рушниця Фріца, патронташ з чудової шкіри, мисливський ніж так само, як і ранець та баклага, висіли бездоганно чисті над його нарами на гвіздку.

— Нічого дивного в цьому немає. Адже єгері одержують ще й додатково л'юдор¹ для придбання всього необхідного, — доповів Шмельцле. Він голив начальство Цігенгайна і був у курсі всіх справ.

— Крім цього, вони одержують вищу платню і звільнені від усіх окопних робіт на полі. — додав Каспар, який довідався про це від пані Дітцельн.

¹ Л'юдор — французька золота монета.

— Не викликай серед людей незадоволення своїми новинами,— накинувся на Каспара Себіш.

Анзельм дав йому зрозуміти, що він небажаний в їхньому товаристві, але Себіша це анітрохи не збентежило. Всі були занадто втомлені і байдужі, щоб прогнати його. А Себіш, здавалося, і не думав ображатись. Навпаки, він довго і докладно розповідав про бесіду з паном майором Еммеріхом, який йому тепер майже точно пообіцяв місце кухаря. Якщо послухати Себіша, то можна було повірити, що він сидить прямо під престолом бога і дізнається від нього про всі важливі армійські справи. Еммеріх буцімто сказав йому по секрету, що генерал-лейтенанта фон Гайстера викликано до ландграфа і йому доручено верховне командування гессенськими військами. Щоправда, Гайстер прийняв пост лише на певних умовах, а саме: щоб його значні борги були оплачені з ланфграфської казни і щоб дружина і діти під час його відсутності були забезпечені. Пан ландграф на все це дав свою милостиву згоду, і пан генерал-лейтенант після цього сказав: «Тепер ваша світлість побачить, на що здатна ще ця стара голова і ці старі кості!» От саме так, слово в слово і сказав.

Чоловіки мовчки презирнулись. Навіть Шмельцле, який звичайно своїми химерними і веселими розповідями часто допомагав рекрутам переборювати смертельно важкі хвилини життя, промовчав зараз. За блакитною імлою цих історій виразно виступав його чесний образ; але і за мовчанкою стояв незмінний Шмельцле, і рекрути це відчували.

В тиші було чути, як монах, що майже завжди уперто мовчав, розмовляв з своїм сусідом:

— Я зв'явився на світ на місяць раніше строку і в перші дні мого життя був таким кволим, що мене один час уже вважали мертвим. Протягом усього свого життя, починаючи з дитинства, я був бідолашною людиною. Душевний страх зробився в мені таким великим, що я часто ходив до води, щоб втопитися. Не раз хотів кинутися з слухового вікна на горищі, повіситися, заколотися себе. Я часто

вставав уночі, біг і не знав, куди подітися від страху.

Якийсь солдат загорланів:

— Хлопцеві пряма дорога в будинок божевільних!

Грубий регіт розлігся в ротній казармі.

Монах замовк, і більше з нього не можна було витягти жодного слова.

Навколо нар Фріца Кляйнпауля зібралась купка солдатів, один з них жартував з його скупості; інші були обурені, що Фріц нічого не хотів їм дати. Але той непохитно заявив, що він не з тих, які роздаються, і швидко уминав їжу. Фріц гордився своїм повним шлунком і гарним мундиром, що відрізняв його від інших.

Здавалося, що пакунок, надісланий з Відгаузенерського лісництва у фортецю, ще більше посилив голод. Всі заговорили тепер про їжу.

Зеekatц розповів, як він одного разу в Голландії просидів два тижні у в'язниці з-за смаженої гуски, яку він замовив і з'їв, не маючи в кишені навіть жодного гелера¹.

Рябий Карл, з яким Анзельм у перший вечір мав сутичку, твердив, що він, коли був хлопцем, зловив з своїми товаришами чайку і з'їв її.

— А як ви її приготували?

— Цілком просто. Один з нас обшипав її. А потім ми поклали її у відкритий вогонь, аж поки вона не засмажилась.

— То ви її навіть не випотрошили? — поцікавився Себіш, який зараз же встрияв у розмову.

— Ще й потрошити треба?

— Адже ж ви її тоді разом з тельбухами засмажили, чоловіче! Ну й гидка ж вона, мабуть, була на смак!

— Гм. Ну й що ж такого!

Всі довкола так оглушливо зареготали, що рябий почервонів, як рак. З того часу, як удар Анзельма повалив його на землю, він більше не користувався серед рекрутів будь-якою пошаною.

Тут Рюбенкеніг почав запевняти, що м'ясом жирного kota або гладкої собаки теж не слід нехтувати; найбільше були

¹ Гелер — дрібна монета.

йому до вподоби лихі поліцейські собаки.

— Їх лиш треба вміло приготувати. Від природи своєї вони мають якийсь запах. Але якщо ти таке звірятко покладеш на два дні в оцет і, посоливши, приправивши жиром і поперчивши, поставиш у духовку, то незабаром у всьому будинку і по сусідству розійдеться такий дух, нібито це смажиться найкраща печеня з телятини. Ні, повірте мені, я вже трохи розуміюсь на хорошій їжі. Але також і на поганій,— додав він з гумором відчаю,— відколи я потрапив до Цігенгайна.

Сутулий Кутц раптом скипів:

— Якщо нам пан ландграф скаже: жеріть солому, то ми жертимемо і солому.

Дібольд брякнув:

— Доки ми це терпітимемо? Чому б нам не втекти звідси? Всім вам набридло, але ви нічого не робите, щоб визволитись!

— Ти правду кажеш, брате! Давай-те всі звідси утечемо!

В ротній казармі раптом настало пожвавлення. Нарешті один висловив те, що думали всі вони. Навіть низенькому сухорлявому кравцеві Кніфельсу, який спочатку все покійно зносив, набридло бути рекрутом; він зневажав себе за свої невдачі. Його кругла голова вже не була такою круглою, капелюшок сидів у нього на вухах. Кніфельс тужив за домівкою. Це називалось тут «тідлою хворобою». Він часто замислювався над тим, як би влаштувати так, щоб вибратись з фортеці.

Себіш намагався перекичати всіх інших.

— Ради бога! Балакайте скільки вам хочеться і про що вам хочеться, але не затівайте сварок з начальством. Це може поганим кінчитись, так-так.

— Вірно, — сказав Анзельм. — А тепер, Себіш, залиш мене одного. Я втомився і хочу, нарешті, лягти спочити.

Себіш неохоче підвівся і, важко ступаючи, перебрався до Кніфельса, з яким він найкраще ладив: він ліг на солом'яну постіль кравця, втупив очі в стелю і замислився.

Рекрути розділилися на маленькі групи, шум затихав. Коли «цігенгайн-

ський соловейко» затягнув пісню, багато голосів підхопило її. Пісня для солдатів те саме, що снігопад для зимового дня.

— Добре, що він нарешті пішов звідси, — прошепотів Анзельм. — А ти, Дібольд, завжди думай, що говориш. Нам ти можеш казати будь-що. Але не забувай, тут є багато донощиків.

— Хіба б Адамові пощастило втекти, якби він перед цим багато говорив про це? — запитав Каспар. — Ти знаєш, Дібольд, як він завжди казав? Навіть для риби краще, якщо вона тримає язик за зубами.

У Каспара всередині все палало від гніву, але з його губ зривалися холодні слова, і він бентежився та ніяковів, коли прислухався до свого власного голосу. — От, якби нам теж вдалося утекти звідси,— закінчив він поспішно.

— Всі хочуть утекти звідси. Ви помітили?

— Але бояться також всі.

— Було б дивно, якби вони не боялись. Адже здебільшого всіх ловлять, навіть коли пробують тікати в жіночому одязі.

— Ні, ми можемо втекти, — прошепотів Анзельм, — всі ми, якщо ми це тільки правильно здійснимо. Я вже багато міркував над цим, і майже весь план готовий. Боже, мене так і кортить зло жартувати з ландграфа, що удає з себе чесну людину, за його спекуляцію людськими душами. Я хотів би всіх 1500 чоловік, що знаходяться в Цігенгайні, вивести з фортеці і з честю відпустити. Ландграф не так легко переніс би грошовий збиток.

— Чудово! У цьому я теж візьму участь! — Шмельцле поривчасто потягнув повітря своїм сухим носом, — він був дуже збуджений. — Анзельм, — сказав він з несподіваною урочистістю, — я цілком покладаюсь на твою розсудливість і твою мужність.

— Ми хочемо доручити тобі керівництво і необмежене командування... Ви згодні?

Каспар першим захоплено промовив:

— Так!

Дібольд, Зеекатц, Кутц і Рюбенкеніг приєднались до нього. Товстун, як зви-

чайно, трохи завагався, але коли мова йшла про Анзельма і фельдшера, для нього не існувало заперечень.

— Тікати мені вже не первина, люди, — признався Зеекатц. — Я сидів, як вам, певне, відомо, в кримінальному суді в Амстердамі за відмову оплатити рахунок. Але тоді мені вдалося утекти через кам'яну стіну вбиральні. Вони, напевне, потім заградували всі стоки для нечистот, що проходять під усією ратушею. Розкажи про твій план, Анзельм!

— Завтра опівночі ми можемо вже вирушити звідси, — сказав Анзельм хрипким голосом. — Треба діяти швидко. Опівдні треба в різних казармах повідомити людей про втечу. Це найкраще зробити тобі, Шмельцле, бо ти як фельдшер скрізь маєш доступ. Але будь особливо обережним серед єгерів і в шефському полку, там більшість — це ненадійні люди. Під приводом того, що ти прийшов розцісувати вуса, поговори з тими людьми, які на нашому боці. Я вже зв'язався з ними і знаю їхні імена. Завтра після муштри дам тобі точні вказівки, як треба розподілити окремі ролі. Вночі, рівно о дванадцятій годині, на казарменому подвір'ї пролунає гучний барабанний дроб. По цьому сигналу один загін накинеться на варту і обеззброїть її.

— Хто захищатиметься, буде заколений, — перебив його палко Кутц.

— ...другий загін зламає двері цейхаузу і роздасть зброю.

— Гармати ми повинні забити гвіздками, — перебив його Каспар. — І чи неправда, Анзельм, барабанний дроб — це моя справа?

Анзельм, усміхаючись, погладив Каспара по голові.

— А також ми повинні замкнути губернський будинок, — продовжував він. — І тоді ми попрямуємо до воріт. За три години ми можемо бути на свободі...

— Я тут, як удома, і можу провести вас найкоротшим шляхом через кордон, — запропонував Дібольд. — Ми підемо в Ганноверську землю.

— Не думайте, що це все так просто, — застеріг їх Рюбенкеніг. — Не забувайте, що з валу фортеці будуть зроблені сигнальні постріли, щоб перешкодити на-

шій втечі: вони весь край піднімуть на ноги, повірте мені. Кожний солдат, що знаходиться на віддалі більшій за милю від казарми, мусить мати паспорт. І всі люди, зустрічаючи нас, повинні вимагати наші паспорти. Селяни, що живуть біля кордону, теж охоронятимуть його. А ганноверські власті напевне видадуть нас. Адже ж не забувайте, що Ганновер — це англійська земля.

Анзельм дивився услід блакитним маркам диму, що виходили з люльки.

— А що вони зможуть вдіяти проти тисячі п'ятисот озброєних чоловіків, — спитав він замислено. — Крім того, населення в таких випадках чинить активний і пасивний опір. Ти думаєш, що воно погодиться бути стрільцями і поліцейськими шпигами чужих князів?

Але Рюбенкеніг не можна було переконати.

— Я передбачаю невдачу, — пророкував він. — Дуже рідко така спроба кінчається щасливо.

Фельдшер здивовано підвів голову і запитливо поглянув в обличчя Рюбенкенігу.

— З якого часу ти став таким песимістом, товстун?

— Я, на жаль, вже не раз був очевидцем таких подій. Адже ж мій батько був здоровилом лейб-полку Старого Фріца. Хлопцем в Потсдамі я був присутнім на всіляких військових езекуціях. Там одного разу здоровечні гренадери-серби змовились підпалити місто і із зброєю в руках дезертирувати. Страти, що почалися після цього, відрізання носів завдали королеві збиток в тридцять тисяч талерів. Ех, номери ми тільки, номери та й більш нічого!

— Це не зовсім вірно, — заперечив Анзельм. — Разом ми сильні!

Рюбенкеніг все ж недовіриливо похитав головою.

— Наша доля вже вирішена. Ми так само мало можемо змінити її, як тріпотлива риба, яку несуть у сітці на кухню, щоб на великому бенкеті непомітно проковтнути в маленьких паштетах.

Каспарові стало моторошно від слів Рюбенкеніга. Невже він має рацію? Невже вони справді лише беззахисні

тріпотливі рибки, приречені на таку гірку долю?

— Ні, ні, — крикнув він розпачливо, — наша втеча мусить удалися! Адже ж і у нас буде зброя! Рюбенкеніг, невже ти хочеш ухилитися від участі у зтечі?

— Я не збираюсь ухилитись! — сердито налетів на нього Рюбенкеніг. — Я, звичайно, зроблю те, що буде вирішено. Але я не вірю в успіх. Ох, що ти розумієш у цьому, малеча!

Рюбенкеніг скочив, збентежено зігнув плечима і швидко відійшов.

Фельдшер і Куцц ще кілька хвилин сяділи в нерішучості. Потім встали, сказали «Отже, до завтра!» і лягли спати. Також пішов і Зеekatц. Він присів навпочіпки біля кравця і загравав губами на гребінці тужливу мелодію, яку той співав; солов'їний голос кравця звучав приглушено, бо більшість рекрутів уже лягла спати.

В Страсбурсі на окопах
Початок нещастя мого...
Я хотів утікати до французів,
Я хотів утікати до пруссів,
Та нічого не вийшло з того,
Та нічого не вийшло з того.

Чому вони співають пісню дезертирів саме тепер?

Глибокий сум охопив Каспара. Він переводив погляд з одного рекрута на іншого. Пісня ніби носилася в повітрі і ворушила рекрутів до глибини душі. Їх очі блищали, як у хмелю, і їм здавалося, начебто вони бачили крізь товсті стіни фортеці видіння свободи.

— Лягай уже спати, Каспаре, — промовив Анзельм. Хлопець ніби прокинувся з свого пригніченого стану.

— Ти мусиш завтра вранці бути бадьорим, коли ми прийдемо на учбовий плац. — Очі Анзельма пустотливо блищали за скельцями окулярів. — Коли прийде час і ти повинен будеш постояти за себе, твій вік не матиме ніякого значення, — додав він, уже йдучи.

Каспар ліг, проводжаючи Анзельма вдячним поглядом. Студент підходив до багатьох рекрутів: на короткий час він

підсідав до них на постіль або тягнув їх у куток і тихо розмовляв з ними.

Та ось Анзельм швидко повернувся до свого місця, бо прийшов солдат караулу і погасив ліхтарі. В казармі, скупо освітленій місяцем, мовчки лежали чоловіки, але то тут, то там поряд з хропінням чулося зітхання і кашель. І по цьому Каспар добре знав, що також і інші ще не сплять. Нещастя має гострий слух. Ось Каспар почув тихий скрипучий голос Себіша. Здається він з кимсь говорив про Анзельма. Себіш твердив, що студент філософії буде винний у всьому, якщо їх всіх спіткає нещастя. Шепіт не припинявся. Потім нарешті настала тиша.

Справді, що ж принесе завтрашній день? Тривога і страх чергувалися з радісними картинами. Завтра в цей самий час... Каспар уявляв собі, як внизу в темному дворі казарми вже спатиме міцним сном пані Дітцельн, але три тисячі вух рекрутів прислухатимуться до його сигналу. «Трам-там-там, трам-там-там! А-трам-там-там». Руки Каспара рухалися в повітрі. Півтори тисячі товаришів, що прагнуть до свободи, він підніме на ноги своїм диким барбанним дробом.

— Рятуйте! Що ви там робите? Хтось насуває мені мішок на голову!

Почулися глухі удари, і потім знову той самий голос кликав на допомогу, але тепер він звучав приглушено. Це був голос Себіша.

— І це лише початок, — погрозливо сказав чийсь голос. — Ти будеш вбитий, якщо не прикусиш свого язика.

«Що там відбувається? Хто там загрожує?» Каспар свердлов своїм поглядом темряву. Від нар Себіша шугнув клубок людських тіней і розсіявся в усіх напрямках.

Казарма розчинилась навстіж, знову з'явився вартовий.

— Що тут трапилось? — заревів він і посвітив навкруги ліхтарем. — Хто тут з вас шумить?

Всі удали ніби сплять, як убиті. Тільки Себіш ворушився на своїй постелі і тихо стогнав.

— Це ти, хлопче, зчинив шум?

— Я... я... прошу, я.. мені щось при-

снилось,— пробелькотав Себіш.— При-
снилось, так-так.

— Тримай язик за зубами!

Одне-два вимовлених пошепки слова і приглушене хихикання пробігало то тут, то там. Вартовий повертав загрозливо голову на всі боки. Нарешті він, шось буркочучи, сів на дерев'яному ослоні біля дверей і загасив світло. Скоро всі спали чи принаймні робили вигляд, ніби сплять. Заспокоївся і Себіш. Біля них, як дрючок біля собаки, знаходилась варта, тримаючи, як солдати мали звичай казати, й уві сні одне око розплюшеним.

Каспар обережно підвівся. Хто навчав Себіша мовчати? Десь у темряві лежали друзі, незнайомі товариші. Каспар багато дав би за те, щоб побачити їх обличчя... Раптом Каспар згадав про Рюбенкеніга, як той розгублено низав плечима.

— І ти справді віриш, що це буде наукою для Себіша? — почув він його недовірливе питання.

— Що трапилось? Ти боїшся? — хтось прошепотів біля Каспара.

— Анзельм? — Каспар мимоволі зітхнув.

— Не хвилюйся. Спи вже.

Хлопець ліг на спину. Благодотворний спокій і глибокий сон скоро огорнули його після великих турбот та хвилювань перед тим далеко більшим, що чекало на них.

Був один з тих зимових ранків, коли замерзлі пташки лежали на узбіччі дороги. По дорозі до учбового плацу крижаний вітер гнав над головами солдатів сніг. «Трам-там-там! А-трам-там-там!» Відбиваючи полковий барабанний дроб, Каспар з військовою виправкою марширував на правому фланзі четвертого піхотного батальйону разом з іншими двадцятьма музикантами і барабанщиками. Його палаюче, червоне, мов помідор, од вітру обличчя, на якому ще видно було сліди від лежання на соломі, було спрямоване, згідно військового статуту, на переднього солдата. І все ж Каспар, тільки-но його розбудили різкі звуки сурми, переживав всією душею все те, що відбувалося навколо нього. Перший ви-

ступ з своїм батальйоном був би, очевидно, для юного музиканта великою подією, коли б він не знав, що це буде останній виступ перед втечею.

Під час шиккування солдатів було на що подивитись. Понад 500 чоловік з гвинтівками на плечі вистроювалися на казарменому дворі в колону по два, точно на крок один від одного, немор ця відстань була виміряна циркулем. Потім з'явився майор Еммеріх, щоб оглянути загін. Таким пишним і неприступним Каспар його ще ніколи не бачив.

— Колона! Стій! — Наказ прозвучав, як удар батога. Батальйон застиг, наче вкопаний. Каспар спіткнувся, зробив ще один крок вперед, але поштовх переднього солдата відкинув його назад. Саме після цього пролунала нова команда.

— Рушниці на руку! Марш! — Один рух — положення всіх гвинтівок змінилося, і загін почав рухатися, ніби велетенська багатоніжка. Тепер люди марширували легше, зімкнутим строем, твердими, приглушуваними снігом кроками.

Але з гвинтівками сьогодні, між іншим, шось було негаразд, і це, здавалось, непокоїло солдатів і унтер-офіцерів. Щоранку, відразу після переклички, загонам, перед тим як вони мали відправлятися на учбовий плац, роздавали порох і кулі. Рештки боєприпасів здавалися після навчання при вході в казарму. Унтер-офіцери, озброєні спеціальними шустами, вибивали заряди з гвинтівок, старший сержант приймав порох і кулі і здавав все квартирмейстеру. Сьогодні ж про видачу боєприпасів забули або випустили з уваги. Чия це провина і кого притягнуть за це до відповідальності? Адже батальйон ще добре пам'ятав, як кілька тижнів тому одного ранку цілком несподівано з'явився ландграф Фрідріх і задав доброго перцю, помітивши на деяких солдатах нечищені чоботи і тьмяні гудзики на мундирах. Після тих фатальних відвідин ландграфа командири рот мали тепер звичку щоранку під час переклички солдатів з педантичною точністю перевіряти стан їхньої зброї, боєприпасів і особливо форми.

Батальйон повернув тепер праворуч,

потім знову ліворуч, і кожного разу Еммеріх перевіряв, чи додержуються офіцери належної відстані між взводами. Зляканий шепіт пробіг раптом, як довга хвиля, по першій шерензі. В задніх шеренгах всі витягнули голови. Сусід Каспара смертельно зблід і, затремтівши усім тілом, прошепотів:

— Прокляті варвари!

Що трапилося! Каспар відразу побачив, що замість двадцяти офіцерів і унтер-офіцерів, що, як звичайно, раніше чекали на учбовому плаці рядовий склад, їх стояла там сотня. Гармати були розставлені по обидва фланги сторожового підрозділу. Біля них стояли з запаленими гнотами каноніри. Каспар зрозумів, що справа погана і план їхньої втечі, напевне, зраджений. Серце хлопця так шалено забилося під курткою, як серце спійманої пташки, що тремтить в руці людини.

— Рушниці до ноги! Колона стій! Направо, шикуйсь!

Відділившись од групи офіцерів, до колони підійшов з лютим виразом генерал-лейтенант фон Гайстер. Він вимахував нагайкою, яку тримав у стиснутій руці і, здавалося, що він от-от почне шмагати нею по головах солдатів.

— Біля воріт ще більше гармат, — гримнув він, — ви не хотіли б там пройтись?

Загони стояли зімкнутим строем, скам'янілі від переляку. Офіцери, що стояли колом, позирали один на одного і злобно посміхались. Каспар ледве не розревівся вголос.

Гайстер почав перед шибеницею справжню проповідь ката. Під кінець він подав знак своєму ад'ютантові, і той прочитав довгий список прізвищ. Це були прізвища тих, що вважались призвідцями і особливо запеклими злочинцями, над якими мав відбутися суд. Їм наказано було вийти з шеренги і вишикуватись в один ряд перед фронтом батальйону. В числі перших були Анзельм і Рюбенкеніг. Рюбенкеніг, блідий, як полотно, начебто був спокійним; у Анзельма був незалежний, гордовитий вигляд, що завжди з'являвся на його обличчі, коли він зазнавав якоїсь невдачі. Дібольд вийшов важкими

кроками, як ломовий кінь, що тягне за собою віз. Серед викликаних знаходились також Кутц і Зеєкатц.

Старого Шмельцле, на щастя, там не було; також і Каспар, який весь час з биттям серця чекав на виклик свого імені, був немов якимсь дивом помилуваний. Тим часом Еммеріх вишикував двісті чоловік батальйону подвійною шеренгою. Їм роздали шпіцрутени, які профос і його помічники звичайно нарізували в кінці учбового плацу і тепер уже теж пригостували на запас. Тоді стало ясно, що бунтарів, перед тим як відвести до в'язниці, проженуть крізь залаканий довгий стрій.

Барабанщижи, які вишикувались по обидва боки подвійної шеренги, ударили за знаком Дітцельна загальний дроб. Обвинувачених почали проганяти крізь стрій шпіцрутенів. Каспарові було б набагато легше з ризиком для життя перебігти на бік засуджених, ніж бити в барабан під час їхніх мук. Руки його тремтіли, по щоках котилися сльози. Він більше не міг дивитись, як Анзельма, Рюбенкеніга, Дібольда і решту били палицями. Групу чесних людей провели крізь стрій шістнадцять разів. На них сипалися не тільки удари, а й злива грубої лайки та образ. Каспар і небагато інших, які ще зберігали в собі іскру почуття власної гідності, стояли глибоко вражені, дивлячись на страждання своїх товаришів по нещастю, і їхні серця обливались кров'ю.

Їм здавалося, що цей жах триває вже вічність. На шістнадцятому разі останні з покараних їм стогоном і зойками упали непритомні, куртки лопнули на їх посічених спинах, з яких шматками звисала шкіра, а по штанах стікала кров. Вони й харкали кров'ю. Навіть могутній, як ведмідь, Дібольд, що непохитно і швидко пробігав, наче блискавка, крізь стрій, не міг більше триматися на ногах і задихався. Каспарові було тяжко зберегти спокій, самовладання. Треба було бути камінним, щоб лишатися спокійним. Каспар стояв на віддалі одного кроку від Дібольда і не міг простягти до нього руки, не міг йому допомогти, втішити. Але Дібольдові й не потрібна була втіха. Він сам ще міг втішити Каспара, коли побачив його перекошене жалібне обличчя.

— Від такого видовища робиться не добре на душі, мій хлопче,— сказав він тихо крізь міцно стиснуті зуби,— але це загострює розум і загартовує серце для майбутніх часів.

Справді, в очах Дібольда світилися впертість і мужність, немов батрак вважав ганебним схилитись перед неминучими ударами долі.

Вдома, на кухні, тамбур-мажор, беручи до уваги юний вік Каспара, дав йому лише двадцять п'ять ударів за те, що він завжди перешіптувався з «головними мерзотниками». Після цього Каспар почував себе зовсім розбитим. Але ще боліснішим за побої був спогад про муки друзів. Їх стогін звучав у його вухах. Невже правду казала пані Дітцельн, подругами якої були дружина головного профоса і дружина тюремного воротаря, запевняючи, що «більшість негідників» за бунт і повстання, порушення договору про вступ на службу і спробу дезертирувати без усяких зволікань нібито будуть засуджені на страту, а решту на невизначений час закують в кайдани і відправлять в Кассель. Це означало навіки бути закутим в кайдани, до самої смерті.

Ця звістка приголомшила Каспара, кинула у відчай.

А увечері в ротній казармі розпач охопив усіх, чути було скарги, нарікання, гнівне розчарування; але відчувалась тут і повна апатія і навіть злорадність.

— Вони дістали по заслугі,— сказав Фріц Кляйнпауль.— Чого вони бунтували? Що ми можемо зробити? Ми тільки солдати, що тут багато роздумувати?

Себіш знову ввійшов у свою роль. Хіба він цього відразу не знав? Хто сіє обурення, той робить на догоду дияволу. Але його ніхто не слухав...

Раніше ніж завжди рекрути полягали спати: вони шукали спочинку і забуття. Коли вже були погашені ліхтарі, раптом глухий, начебто зовсім нелюдський голос, який, здавалось, доносився звідкись з-під землі, спитав:

— Себіш, Себіш, а ти подумав про те, що зрада зажене тебе в могилу?

В темній ротній казармі залунав голос приголомшеного, до смерті наляка-

ного Себіша. Себіш присягався, голосно ревучи, що не він зрадив, а Кніфельс. Постіль кравця була порожньою. Вранці він скаржився на сильний біль всередині і тепер лежав, очевидно, цілий і здоровий, у спальні для слабосилих.

Чи правду сказав Себіш? У приміщенні настала моторошна тиша.

— Хто, власне кажучи, наважується загрозувати мені, вірному, чесному солдатові? — раптом закричав Себіш глухим голосом.— Хто це такий, що підтримує заарештованих, негідників і дезертирів?

В казарму вже влетів унтер-офіцер, і Себіш поспішно розповів йому, що трапилось. Але унтер-офіцер, який своїм допитанням забрав у солдатів добру частину їх нічного спокою, так і не зміг витягти з них, хто загрожував Себішу.

В голові Каспара ворушилися припущення: невже фельдшер міг чревовіщати? Але Каспар остерігався висловити своє припущення. Він не наважився спитати про це навіть самого Шмельцле.

* * *

Наступного дня о шостій годині ранку батальйон Еммеріха підняли по тривозі і повели на лобне місце, де височіла нова шибениця. Загін став замкненим колом навколо шибениці. Потім сюди пригнали натовп солдатських жінок і обозних, щоб і вони були свідками виконання вироку. Нарешті, в супроводі профосів і вартових привели закутих в кайдани бунтарів; вони були дуже кволі, їх палила гарячка від ран.

Залунала команда. Два тюремних служителі потягли одного із закованих у кайдани — це був горбатий Кутц — на шибеницю і накинули йому на шию петлю. Знову команда, і засуджений був повішений.

— Привіт чортовій бабусі! — закричав хтось. Це був Фріц Кляйнпауль.

Деякі офіцери і навіть багато солдатів грубо засміялись. Ці вівці більше тримались м'ясників, ніж овець.

Ще одну нескінченно довгу хвилину стояли солдати в жажливому напруженні.

Чи буде ще хто-небудь повішений? Хто наступний кандидат у смертники?

Нарешті було дано наказ повернутись у казарми.

Зрадник Кніфельс, між іншим, більше не показався в ротній казармі Гессенського батальйону: він виторгував собі своїм підлим вчинком місце унтер-офіцера гвардії, але через те, що тут, у фортеці, його життя загрожувала небезпека, йому надали свободу разом з пригоршою дукатів.

Невдала спроба втечі призвела до того, що число солдатів, які ще зберігали в собі іскру почуття власної гідності, ставало все меншим. Більшість була внутрішньо зламана; вони думали, що немає ніякої рації бунтувати проти ландграфа. Це так само марно, як гніватись на небо, піднімати проти нього кулаки.

Довго ніхто не наважувався відверто говорити з своїми товаришами. Несчастя фільтрує друзів.

— Так-так,— сказав згодом Шмельцле,— якщо дитина утопиться, колодязь накривають.

Розділ одинадцятий

4 березня, незадовго перед роздачею вечері, в ротній казармі зовсім несподівано з'явилися Анзельм, Дібольд, Рюбенкеніг і Зеekatц. Це звільнення після майже десятиденного ув'язнення і для них самих було настільки несподіваним, що їхні зблідлі обличчя виражали подив. Вони мали вигляд людей, які прожили довго в темряві і були осліплені раптовим променем світла. Солдати із страхом цуралися тих, що повернулися, немов вони були прокажені. Каспар і Шмельцле не мали в той вечір нагоди поговорити з ними. Занадто багато очей було спрямовано на них. Здавалось, ув'язнення ще більше озлило друзів. Ледве проковтнувши з жадобою їжу, вони впали і поснули глибоким сном.

Останніми днями багато велося розмов про виступ з фортеці. Солдатам так уже набридло чекати, що вони вже самі прагнули досягти нарешті свого місця

призначення. Повернення арештантів, здавалось, підтверджувало вірогідність поширюваних чуток.

І справді, наступного ранку, о шостій годині, в ротну казарму влетів Купш.

— Слухати всій слонячій стайні! Ми виступаємо в похід! Почистити як слід мундири, підфарбувати і на помадити вуса, поголитись і укласти ранці. Перед виступом буде проведено ще парад на кассельських луках, ландграф Фрідріх бажає там попрощатися з своїм військом. Все повинно виблискувати і сяяти.

Загальна бадьорість і пожвавлення передались навіть звільненим арештантам. Вони насідали на Шмельцле, щоб той поскріб їхні бороди. Багато страждань може знести і забути людина.

Навколо старого знахаря скоро виникла справжня голярня з усім, що до цього належить: мильною піною, шерхотом, коли правили бритву, і жвавою бєдєю, яку старий і зараз безупинно підтримував, хоча першим під руки йому потрапив Рюбенкеніг, у якого виросла дуже непокірна борода.

В головах Анзельма і Дібольда все ще снувались думки про визволення, тому швидко зав'язалася тиха розмова про невдалу втечу. Студент твердо вирішив, що дезертирство до американських борців за свободу — єдиний вихід для кожної чесної людини в рядах гессенців. Перемога американців була б перемогою всього людства, сказав він. Чи, може, друзі вважають, що цілком справедливо боронити привілеї англійського короля в боротьбі проти мирних людей. таких, як і вони самі, проти селян, конюхів, підмайстрів, поетів, нещасливих студентів, священників-втікачів, перукарів чи торговців сиром, яких називають бунтарями лише за те, що вони не хочуть далі терпіти панування тирана і його чиновників, а хочуть утворити своє власне вільне народне представництво.

— Ех, якби у нас сто або двісті років тому зробили так само, як американці, то ми б тепер не були рабами,— закінчив він.

— Ти.. ти, отже, думаєш... ми повинні. Ми повинні боротися проти гессенців? — спитав Зеekatц з острахом.—

Проти наших власних братів? Але ж ми не коні, які можуть служити на кожному фронті.

Рюбенкеніг хотів було і собі втрутитися, але йому перешкоджала дерев'яна кулька, яку він тримав у роті. До того ж Шмельцле, ще більше натягуючи своїм кістлявим вказівним пальцем щоку товстуна і майстерно зскрібаючи його довгу щетину, звелів йому сидіти спокійно.

Анзельм розповів друзям, що серед американців знаходиться теж чимало німців, вільних німців, які в наслідок еміграції визволилися від тиранії своїх князів. Зрештою, хіба це вперше, що гессенці боротимуться проти гессенців? Зеekatцу досить лиш згадати про те, як в 1743 році шість тисяч гессенців в армії англійського короля Георга II билися проти такою ж числа на боці його противника — кайзера Карла VII.

— Може, вони убивали один одного з-за любові до батьківщини? Ну, от бачиш!

Саме в цей час до них підійшов Себіш. Кліпаючи очима, він глянув на звільнених з-під арешту і запитав:

— Що нового?

Всі одразу замовкли. Лише Рюбенкеніг буркнув «нічого».

— «Нічого» не потребує схованки, — ущипливо сказав Себіш.

— Ти можеш помовчати, мій друже? — одказав на це Рюбенкеніг, широко, відверто посміхаючись.

— О, звичайно, — покwapно відповів Себіш і, прислухаючись, відкрив рота.

— От бачиш, ми теж так уміємо.

Ті, що стояли навколо, гучно і зловтішно засміялися, дивлячись, як Себіш, що встряв у розмову, почав з гарячковою поспішністю підфарбовувати свої вуса.

Раптом загорланів Зеekatц, бо Шмельцле порізав йому щоку.

— Ну, не хвилюйся так! — намагався заспокоїти його Шмельцле. Потім він почав розповідати одну з своїх історій, щоб довести недовірливому Себішу невинний характер їхньої розмови.

— Потрапив би ти, Зеekatц, в руки мого колишнього хазяїна, він би тобі ще не таких зазубрин наробив. Я саме тоді

вчився цього ремесла. Ми ходили з базару на базар, розпинали намет, в якому кожному чоловікові одразу ж збривали бороду, мили голову, чистили вуха і фарбували вуса, і все це разом за три крейцери. Одного разу трапилось так, що саме тоді, як я голів якогось рудуватого селянина, хазяїн послав мене до повішеного, якому я повинен був повернути життя. Ну, чудес не вміє робити навіть найкращий лікар. У пацієнта була вже зовсім чорна голова, язик його звисав униз, як хлопавка для мух на стіні. Я не міг засунути йому язика назад до рота. Шльоп, і він знову виходив назовні. Дві години провозився я з хлопцем, але він був зовсім мертвий. Коли я підходив до нашого намету, то вже здалеку побачив натовп народу. Рудобородий, якого я покинув наполовину намиленим, наполовину поголеним, нарешті зчинив галас, і за це мій хазяїн з допомогою бритви «вбрив» його з намету... — Фельдшер беззвучно засміявся, бритва в його руках тремтіла над переляканим обличчям молодого Зеekatца.

Рюбенкеніг був у гарному настрої; він витяг з кишені своїх штанів маленьку олов'яну пляшку з горілкою, хильнув з неї, а тоді пустив її по руках.

Себіш мовчки спостерігав за цим. Потім він поклав Рюбенкенігу руку на плече.

— Хіба тобі не відомо, що вже кілька днів тому пиячити заборонено?

— Пиячити? Чоловіче, цього вистачить хіба тільки, щоб змочити горло, — забурчав товстун. — І я тобі дуже б радив дотримуватись такої ж думки.

— Звичайно, вірно. Авжеж так! — старанно запевняв Себіш. Він таємниче стишив голос: — Може, ти гадаєш, що я хочу донести на тебе? Я твій друг. І саме тому я кажу тобі: бережись. Пан ландграф лиш хоче, щоб жолен з його солдатів передчасно не заслаб або не врізав дуба. Пан ландграф якраз зовсім вже й не такий поганий. Я чув, він такий милостивий, що буде стягати, доки триватиме війна, лише половину військової контрибуції. Це я називаю у вишій мірі благородним вчинком.

Себіша покликав Купш, який уві-

рвався в ротну казарму, і сказав своєму другові, що внизу на нього чекають відвідувачі.

Рюбенкеніг, похитуючи головою, подивився йому услід і буркнув: «Чолов'яга не виправний».

Услід за цим двері знову розчинилися. Хтось крикнув:

— Відвідувачі у дворі!

Але Анзельм, Рюбенкеніг, Зеєкатц і фельдшер продовжували спокійно сидіти, не звернувши на цей вигук жодної уваги — їм нікого було чекати. А Дібольд протиснувся в натовпі схвильованих солдатів до виходу, за ним подався і Каспар.

У дворі стояли маленькими групками солдати та їхні родичі. Відвідувачі принесли з собою подарунки; із зніяковілими обличчями вони бурмотіли хороші побажання. Вартові ходили тимчасом туди й сюди, покрикували на всі боки і, скалячи зуби, приймали то ковбасу, то пакуночок тютюну, які їм підсовували перелякані люди, або стояли, широко розставивши ноги, і слухали з нахабним виглядом, як стурбовані родичі радили рекрутові, що дуже кашляв, пити чай з липовим цвітом або носити напульсник.

Прийшла німецька стара матінка Дібольда і дочка Себіша з своїм чоловіком — старшим поштовим чиновником, який вважав, що хоч і незручно, але зате дуже важливо примусити бідолашного тестя перед виступом війська написати духівницю. Також і головний лісничий Кляйнпауль з'явився на короткий час: він явно був обрадуваний військовими успіхами свого небожа і сказав на прощання: «Так, це ще зайвий раз доводить, як хороше роблять юнакові, коли його виховують, не шкодуючи побоїв».

В останню хвилину на подвір'ї несподівано з'явився навіть один доброволець. Коли він, тільки-но прибувши, хотів відійти убік, на нього загорлав фельдфебель Купш: «Стій! На місці! Ти що, прочухана захотів. Струнко!» Купш командував ще суворіше, ніж звичайно, щоб справити враження на відвідувачів і розважити вартових; він був у чудовому настрої. Фріц Кляйнпауль був першим, що почав із заохоченням глузувати, дивлячись, як

переляканий рекрут за наказом фельдфебеля тричі оббіг риссю навколо двору і нарешті навприсядки пострибав наверх по сходах губернського будинку.

Каспар відчув, як гострий, пекучий біль здавив йому горло. Може, це рантом його так боляче вразила жорстокість і підлість казарменого життя. Чи відчув він себе нещасливим тому, що ніхто не прийшов його відвідати? Але хто б міг прийти? Лиш однісінький раз хазяїн «Золотого якоря» з'явився в казармі, але не з тим, щоб довідатися про свого колишнього кухарчука, а розшукати свій ручний ліхтар.

Саме тоді, коли Каспар знову плентався назад до ротної казарми, він побачив, як у воротах несподівано з'явився кравець Цігенвальд. Це на смерть перелякало хлопця, немов не майор Еммеріх, а він сам заборгував кравцеві. Він полегшено зітхнув, коли вартові випроварили небажаного відвідувача, але потім йому стало соромно за своє боягузтво. Тільки-но зник кравець, як мимо варті пихато пройшов майор. Він, здавалося, спостерігав усю сцену з кравцем, як що навіть не наказав вигнати його, і тепер усміхався сам до себе; він пройшов повз Каспара і крикнув йому через плече: «Після параду ти поїдеш на моєму фургоні до Бремерлеє і доглядатимеш за багажем. Я вже потурбувався про все необхідне».

Коли Еммеріх пішов, Каспар почав роздумувати, що, власне кажучи, могло б означати це доручення. Може, майор цим самим віддає йому перевагу перед іншими? Які в нього наміри? Каспар не знав, що й думати, і вирішив поговорити про це з друзями. Він зайшов у ротну казарму саме вчасно, бо ще встиг прослухати останні речення начальницької настанови, яку читав фельдфебель Купш. Пан командир батальйону, його високоблагородіє майор фон Еммеріх сподівається, що всі солдати покажуть себе як слід під час майбутнього параду і не осоромлять четвертого піхотного батальйону. Якщо все пройде добре, то за це він обіцяє своїм хлопцям три бочки дарового пива.

Шмельцле, якому Каспар пізніше

розповів, чого кликав його до себе Еммеріх, підняв сухий вказівний палець і з компетентним виглядом буркнув:

— Хитрун майор хоче таким чином забезпечити себе обозним і конюхом.

— В такому разі ти дуже несправедливий до нашого пана командира,—втрутився Себіш. Він поклав свої мідні медалі, які саме натирав і чистив, і підійшов до Каспара. Його водянисто-блакитні очі таємниче поблискували.— Пан майор просто великодушна людина і хоче дати Каспарові нагоду показати, що він кмітливий і надійний хлопець.— Це він, Себіш, знає точно, бо він сам, так би мовити, порадив майорові це зробити! Авжеж так, він казав про це і тому чекає тепер, що Каспар йому віддячить.— Рука руку мие, мій хлопче, і при нагоді нехай Каспар кине Еммеріхові хороше слівце, якщо тільки знайде мова про Себіша (або про їжу та кухню).

Каспар не встиг йому нічого відповісти: всіх юних барабанщиків зібрали на подвір'ї, де вони мали одержати останні вказівки від тамбур-мажора і потім вишикуватися до виступу. В цей день була відлига, все капало, хлюпало, текло. Стара Катрін, яка укладала на свою маркітантську повозку бочечки і ящики, захитала головою, побачивши юних барабанщиків, що стояли у глибокій калюжі.

— Тут вони можуть і сухоти схопити, оці діти,— пробурмотіла вона.— Така малеча, що матерям треба було б ще годувати їх кашею.

На подвір'я вже з'явився весь батальйон; він був строкатим, як одяг Арлекіна. Еммеріх і Купш кидалися то туди, то сюди, ставлячи найбільш кволих і негарних солдатів поміж іншими так, щоб вони були менш помітними. Найвищі і найкрасивіші чоловіки зайняли місця в першій і останніх шеренгах, а малих і старих розмістили в центрі; там були також і підлітки, вони були ще занадто малі і безсилі для військової служби і ледве могли нести свої мушкети. Поміж ними стирчав і Рюбенкеніг, якого Купш притягнув сюди, добре його перед цим побивши за те, що його волосся було не дуже охайно заплетене в косу.

— Почекай, парубче,— ревів він,— я тебе відшмагаю так, що й душа з тебе вилетить!

Рюбенкеніг з сумом усміхався.

— Таке безглуздя — витрачати на це час, сало та борошно і розводити тільки бруд,— сказав він буркотливо до молодого хлопця, як тільки фельдфебель зник з очей.— Не в кожній людині є талант завивати волосся! — Насправді, він не впорався заплести і напудрити своє волосся, бо кілька разів перепаконував ранець, щоб втиснути туди свої міністерські чоботи.

Найманці були так тяжко нав'ючені, що, здавалося, ладні були повалитися на землю ще до початку маршу. Крім мушкетів, ранців і речових мішків з солдатським хлібом та іншими припасами, кожному накинули ще додатковий вантаж, бо незначної кількості коней, які були в розпорядженні загону, ледве вистачало, щоб тягти гармати і кулевріни¹, фургони і повозки з пороховими бочками, гарматними ядрами, гранатами і картечю.

Від наметів, що стояли уздовж стін фортеці, поспішно наближались у супроводі профоса, наглядача і дружини капрала солдатки з своїми дітьми. Підібравши подоли, шльопали жінки розкислим снігом, в якій ноги грузли по кіточки. Он поспішає одна жінка з сімома дітьми, найменше у неї на руках. Найстарший хлопчина тягне за собою на поганенькому мотузочку дворняжку, менший по-войовничому вимахує своїм дерев'яним мечем. В кінці підтюпцем йде стара, важко нав'ючена жінка; її довга спідниця з найгрубішої вовни підперезана мотузком. Один з її вузлів розв'язався, і вона розгубила більшість начиння свого похідного господарства: сковорідки, глечики, миски.

З криком і лайкою рухалася валка жінок і дітей, навантажених, як іспанські віслюки.

Тим часом солдати прикрасилися паперовими квітами і гілочками ялини. Вогняночервоні та яскравозелені букетики стирчали на трикутних капелюхах, мун-

¹ Кулевріна — польова гармата XVI ст.

дирах і навіть у стволах мушкетів, колесах гармат та возів і на сідлах коней.

Всі вже вишикувалися і чекали знаку, щоб рушити в путь. Але в останню мить сталася затримка. Ще не привели верхового коня майора Еммеріха. Офіцери-дворяни, що з'явилися у військо з своїми власними знаменитими кіньми брауншвейзької породи, зробили глумливі обличчя. Вкрай роздратований цим Еммеріх сперечався з конюшим, що з'явився за його наказом.

У тихому березневому повітрі повівав легенький вітерець. Надимались і майоріли ясножовті, білі, блакитні полотнища нових знамен. Може, вітер розжене сіру завісу хмар, бо ж блакитне небо є також невід'ємною частиною великого військового параду.

Але, звичайно, змінити погоду навіть сам ландграф не в силі... Фрау тамбурмажорша Дітцельн, вихилившись з вікна, дивилась примруженими очима на димчасті хмари. Потім вона розлючено вп'ялася у військо та обоз, які повинні були вже вирушити в путь і все ще стояли тут. Ох, яка все-таки трудна справа життя! А тут ще треба засмажити чоловікові шматок гарного філе на другий сніданок — і все це збіглося одне до одного. Вона похмуро оглянула обоз. «Вони тягають за собою жінок і дітей, немов мірошники лантухи з борошном,— подумала вона.— А що, власне кажучи, мають від цього ці неохайні жінки? Вони повинні дбати, щоб у порядку був солдатський одяг та спорядження, прати білизну, а також доглядати за пораненими. А в подяку за це жінок потім ще й нещадно б'ють, про що часто свідчать синяки на їхньому тілі».

Нарешті прийшов конюх з конем Еммеріха. Всі з напруженням слідували за великим гнідим мерином, що неспокійно гарцював, коли його підвели до майора. Еммеріх спритно, одним махом сів на мерина, але наступної ж миті кінь викинув його з сідла і, швидко несучись, поволік по брудному снігу. Офіцери стримували солдатів, які зловтішалися цією сценкою. Буйний мерин мало не збив з ніг конюшого і конюха, що побігли переймати його; але все ж таки на-

решті вони його зупинили. Майор, важко відсапуючись, вибрався на сідло. Але мерин знову замалював його не скинув: він став дибки, а потім помчав шаленим галопом. Лише біля фортечної стіни Еммеріх нарешті приборкав його і обережною рисою з виглядом трохи потерпілого, але все ж гордого переможця, повернув назад до війська.

З особливим завзяттям він дав наказ вирушати:

— Ши-куйсь! На пле-че! Стрррунко! Кроком руш!

— Марш-марш! — затрубили сурмачі.

Вже загуділа земля під важкими кроками. Драгуни з шаблями наголо і гвардійці з зарядженими гвинтівками підтримували порядок серед війська, попереду їхали верхи офіцери, позаду, наче погоничі волів, марширували егері. Солдати нагадували колону полонених.

Скоро і фортеця, і Швальмгрудн залишилися позаду. Збирачі податків і поліцейські чиновники, які на кожному кроці завдавали людям різних неприємностей, пропустили їх без усіляких перешкод. Незважаючи на це, колона просувалася вперед черепашачим темпом. Дороги були страшенно погані. На кожному кроці ноги загрузали по кісточки у вязкому болоті. На маркітантській підводі Катрін дзеленькали пляшки, і червоношока Мета, що сиділа біля своєї тітки, перелякано поводила очима, коли гуркотливий віз занадто перехняпувався набік. Солдатські діти почали плакати, падали, просилися на руки.

На перехресті стояли люди, що чекали на військо. Це були родичі, які хотіли хоч трохи провести своїх близьких. Глибокими були рани розлуки. Жінки виснули на своїх чоловіках і не хотіли їх випускати; старі матері і молоді дівчата заливалися слізьми. Мати Дібольда поспішала поруч з процесією, аж поки не знайшла свого сина і не схопила його за рукав.

— До побачення, матінко!—крикнув Дібольд з підбадьорюючою посмішкою.

— Ой, хтозна,— пробурмотіла стара,— Америка так далеко, і все може трапитись!

— Земля кругла, матінко. Коли я відходитиму все далі й далі, то потім знову з'явлюся на другому кінці села.— Серце Дібольда стислося, коли він весело кивнув матері головою. Подорож, певно, довго триватиме. А смерть у неї вже майже стоїть за плечима.

Також і мати майора Еммеріха, сувора дама в старомодному чорному вилялому одязі, коротко попрощалася з сином. Еммеріх схилився з коня і з урочистим виразом на обличчі в короткому поцілункові торкнувся попелястими вусами її шоки.

— Я горда, мій сину, що народила тебе солдатом! — сказала вона голосно, щоб всі почули, але ніхто її не слухав.

Позаду маршируючих залишалися села, а попереду з'являлись все нові й нові. Дібольд думав про рідну домівку, про матір, сестер і братів, город, про сливу за будинком, куші агрусу в садочку, про радість збирання врожаю, про ділове пожвавлення під час качання меду. Серце його розм'якло, як віск, і йому здалося, ніби він не зможе зробити більше ані жодного кроку. Але він волочив у такт свої ноги далі й далі, як й інші маршируючі. Вони йшли, спотикаючись то об нори, то об оголене коріння дерев або велике каміння, яке начебто насіяв сам диявол. Всім здавалося, що вони задихнуться під тягарем, який вони несли. Коли солдати розстібали вузьке обмундирування, то валила пара, немов з киплячого казана. Незабаром усі були мокрі до рубця і знемагали від спраги.

Особливо страждав монах-утікач Кніхтель. Його спина нила під ранцем; безсилі ноги падали вогнем; кістляве обличчя посиніло від холоду. Ті, що марширували поряд з ним, з усієї сили підтримували його. Кніхтелю будь-що-будь хотілось сісти на землю, аніж марширувати далі.

— Якщо я переберусь за океан,— сказав він з боєм,— то там почнуться справжні злидні. Ні їжі, ні грошей, нужда, убозтво, труднощі — ось ті перспективи, які чекають на нас, поки який-небудь американець не прострелить нам легені або не оскальпують нас індієці.

— От зараз монастирська душа таки має рацію,— зауважив один з солдатів,— проте бравий хлопчина мусить витримати до кінця.

Спереду заревів голос: «Спокійно!» В туманній далині вже виступав темною смугою Кассельський міст через Фульду. За ним виднілися, немов намальовані сірою крейдою, обриси укріпленого замка, лісу, підйомних мостів і ровів. Наче короткочасна усмішка на заплаканому обличчі, блимнув сонячний промінь на свинцевому небі. Солдати раптом нахилили голови і міцно вхопилися за трикутні капелюхи, бо сильний порив вітру зненацька налетів на них. Каспар не міг притримати свій капелюх, він якраз бив у барабан.

«Як смішно,— думав він, роздивляючись довжелезні колони солдатів, що із співом посувалися дорогою,— ось на всіх нас натягли однакові мундири, у всіх на головах однакові трикутні капелюхи. Але в наших головах не все має однаковий вигляд, тут уже ніяка муштра нічого не вдіє». Йому здалося, що серце його ось-ось перестане битися — такий нестерпний сум і журба сповнили його, бо, певно, не було вже ніякої змоги втекти, повернутись назад або боротись. Може, то привабливий плескіт річки викликав у Каспара з такою силою болочу тугу за свободою. Гарячими очима дивився він на Фульду. От якби зараз отам, внизу, стояв Адам і ловив рибу!..— Туга за тим часом, коли Каспар ще не був солдатом, огорнула його. Тепер, як настав час прощання, забулися всі прикраси минулого і воно здавалося таким світлим. Каспар згадав про свої мандрівки до бурхливої річки; з якою охотою він побіг би зараз до неї, наче до старого приятеля, порився, як це часто бувало раніше, на смітнику в різному мотлосі, старому посуді, жерстяних коробках і черевиках. «А мені ж так хотілося піти геть з Касселя», раптом промайнула у Каспара думка, і сувора зморшка лягла навколо його рота. Каспар змужнів і став більш дослужим, хоч його обличчя не втратило виразу дитячої невинності.

Голова маршової колони досягла передмістя. Під звуки бадьорої музики і з

розгорнутими прапорами військо вступило в місто. Вікна, в яких вигравало сонце, тремтіли від могутнього маршу. У вузьких провулках між низькими будиночками сяяла яскрава блакить чистого неба. Але чи витримає примхлива весняна погода, поки відбудеться прощальний парад? Жінки, що несли кошики з ранковими закупками, сумно зітхаючи, зупинялись. Але зате діти раділи. Розчервонівшись, бігли вони з радісними вигуками біля музикантів та барабанщиків.

Каспар гучно бив у барабан. Трам-там-там! Трам-там-там! Йому здавалося, що солдати ступали лівою ногою чіткіше, коли йому цього хотілося, а потім так само і правою, якщо в нього з'являлося таке бажання; він примушував солдатів марширувати, і маленькі хлопчики і дівчатка з подивом дивилися на нього. Скоро весь Кассель був на ногах. Тисячі людей товпилися, тиснучись одне біля одного, щоб побачити солдатів, які пойдуть через океан воювати в далекій Америці. Повз них через вузькі провулочки текло нестримними потоками військо. Натовп радісно вигукував; люди кивали з вікон, і навіть на дахах було багато цікавих.

Каспар прощався з усіма знайомими місцями, з усіма людьми, яких він хотів запам'ятати назавжди. Він придивлявся до всього так уважно, ніби бачив все це вперше і востаннє. Ось він запитив підмайстра булочника, що ніс повну корзину запашного, свіжого білого хліба. А он з димаря визирає чорний, як вугіль, сажотрус і весело вимахує мітлою. Одна бабуся, що несла на продаж кошик рясту, з плачем роздарувала свої букетики солдатам! А там якийсь чоловік у чорному гарному вбранні і напрочуд щільному білому парику стоїть і хитає головою.

Тепер вулиці були настільки забиті, що батальйон змушений був зробити коротку зупинку. Сполохані голуби, шумно махаючи крилами, літали над головами солдатів. Ось Каспар впізнав однорукого податного інспектора Гашке, який з неприхованим презирством дивився на солдатських дружин та їхніх дітей, наче на циган, що навіть не мають воза.

Інші ж глядачі боязко дивились на солдатські родини, уникаючи будь-якого контакту з ними.

— Це самі іноземці,— заявив один пан з білими вусами,— бо князь не хоче посилати жителів своєї країни, отже, самі іноземці, за винятком кількох чоловік, які добровільно напросилися на цю справу.

— Е ні, це не зовсім так. Серед них є багато гессенців і навіть людей з Касселя.

— Гм, можливо, що й так. Краще хай вони будуть солдатами, ніж заповнюватимуть каторжні і карні тюрми.

— Мамо, мамо, а що це за такі залізні вози?

— Це гармати, мій хлопче. Ними повбивають лихих американців.

Військо рушило знову далі.

— Ура, до Америки! Хай живе наш князь! На страшний суд ми повернемося знову сюди! — Вигуки лунали з рядів егерів, молодих хлопців, самонадійність яких викликала захоплення і оплески натовпу. Якийсь незграбний бородатий старик, розмахуючи ціпком, заспівав звучним басом князівський гімн. Люди, що стояли навколо, підхопили його. Потім почали співати навіть і солдати; вони співали, щоб заглушити свою тугу і уда-ти з себе бравих хлопців.

— Для мене є загадкою, яким чином гессенець, живучи в таких страшних злиднях, ще здатний видавати якісь інші звуки, крім скреготу зубів,— звернувся Анзельм до Дібольда, що марширував поруч з ним. Він критично зміряв поглядом чоловіків, які, тимчасово виведені з свого обивательського душевного спокою, співом, жестами і вигуками закликали солдатів до боротьби. Ці покірні піддані були основною опорою держави; це насамперед старі люди, синів яких не було серед найманців, або багаті молоді нероби, які могли відкупитися від військової служби добрим кушем, або молоді дівчата, яким подобались пригожі хлопці у різнобарвних мундирах. Але серед тих, хто із захопленням закликав військових на війну, Анзельм помічав також і убогих людей. Народ був такий несвідомий і так звик до сліпої по-

кори, що грубість і сваволю своїх володарів терпляче зносив, як неминучу долю.

— Чому ніхто не чинить опору? Чому вони терпляче усе це зносять? — питає Дібольд, якого хвилювали такі ж думки, як і Анзельма.— Хіба ж вони справді не знають, що тут відбувається?

В голові колони з оголеною шаблею їхав верхи майор Еммеріх. Він то гордо посилав привітання наверх у вікна, то розкланювався направо і наліво, вітаючи городян, що стояли стіною по обидва боки дороги. Еммеріх був щасливий, що має змогу вперше привселюдно показатись в усьому блиску офіцера. Але саме в цей час до нього причепився кравець Цігенвальд, який чатував на свого ненадійного клієнта і тепер, лементуючи, ішов слідом за ним.

— Знову бушує війна, пане майор!— кричав він, не звертаючи уваги на заперчливі жести Еммеріха.— Під час Семирічної війни я вже втратив усе своє майно. Тепер пан фон Браухіч втік до Пруссії і теж завдав мені збитку на вісімдесят дев'ять луїдорів! А пана полковника Красінського вчора вранці розбив апоплексичний удар! Для мене це значить неоплачені дві пари штанів і новісінький сурдут з золотими галунами! Пробачте, пане майор, але може бути так, що і з вами щось трапиться, нехай бог боронить. Мої 64 луїдори, пане майор, які ви мені винні, прошу, ось тут рахунок...

— Я на службі, Цігенвальд,— намагався спекатись його Еммеріх,— хіба ви не бачите, що мені треба командувати батальйоном. Зараз не час для таких дрібниць. Але коли я повернусь, я все оплачу і на додачу привезу вам чорношкіру рабину, яку ви зможете навчити шити.

— Я пропав, якщо ви не дасте мені грошей. Перший-ліпший постріл може покласти край вашому життю або вам знесуть голову, та й хтозна, що може бути? У мене дружина і діти!—Жалібні крики Цігенвальда привернули до себе увагу натовпу. Прискаючи і регочучи, за ним уже бігло кілька хлопчаків. Еммеріхові було незручно перед усією колоною, і він пришпорив коня.

Але кравця не так легко було здихатися; він також побіг швидко і кричав:

— Наволоч! Чепуритись і пишатись перед людьми — це-то ви вмієте, а от заплатити за чоботи і сурдут — то де вже там! От шахрай, бодай вас дідько ухопив! — Нарешті один поліцай схопив за комір кравця, що так розбушувався, і відтяг його.

Солдати пройшли через місто і тепер помарширували в долину, до великого Кассельського парку, в якому знаходилась також славетна оранжерея ландграфа Фрідріха. Там, де марширували егері, з найбільшим захопленням лунали вигуки, що закликали на війну.

— Коли я повернуся, у мене буде повний гаманець грошей і я їздитиму екіпажем, запряженим четвериком! — крикнув прищуватий Фріц Кляйнпауль.

Також і інші егері обіцяли повернутися на батьківщину переможцями.

— Ми повернемося цілі і здорові,— зухвало вигукували вони.— Ура, якби тільки ворог був зараз перед нами.

— Колона, сті-і-ій!

Військо враз завмерло. Каспар витягнув голову. Він саме хотів подивитися на обвиті гірляндами колони помосту, з якого на солдат споглядали члени муніципалітету міста, духовенство, верхівка князівської влади і натовп дів, що тремтіли від холоду в своєму білому одязі.

Цок! Як один, клацнули відразу всі закаблуки.

Потім солдати витягли голови. З тисяч горлянок лунали гучні вигуки привітань, крики і спів, немов могутній шум хвиль з гігантської мушлі.

Якась молода офіцерська дружина, що на весь зріст стояла в колясці, захоплено кричала:

— Ура! Ура! Найсвітліший князь прибув!

— Що? Невже оця паскудна стара потвора і справді є ландграфом? — вихопилось у Рюбенкеніга.

Фрідріх II, ландграф Гессен-Касселя, якому, певно, було під п'ятдесят років, під'їхав на коні з розкішною збруєю, проскакавши прямо через натовп в

супроводі блискучого численного почту. Тільки-но він з'явився, народ, немов підкошений, опустився на коліна; багаті городяни і дворяни, що прибули на парад в екіпажах, схилили свої непокриті голови. Фріц Кляйнпауль, Себіш і кілька інших солдатів, побачивши князя, від радості аж розплакалися.

Хоч і було наказано, що під час появи ландграфа на дорозі не сміють показуватись усілякі виродки, каліки та потворні хворі, але раптом через натовп, що стояв стіною, протиснувся обідраний інвалід; всі груди його були увішані бронзовими медалями, і він крикнув, вимахуючи своїм костуром і страшенно поводячи очима:

— Вперед, в Америку!

Солдати підхопили цей вигук, і тріумф досяг кульмінації. Викрики сплюснули коней. Мерин Еммеріха високо став дибки і, здавалось, готовий був понестися на ландграфський почет. Сповнений жаху шепіт все ще пробігав по рядах, хоч кінь, який так мало розумівся на князівських рангах, вже давно знову стояв спокійно.

Ландграф Фрідріх відповідав на привітання недбалими кивками голови. Його червоне, одутле обличчя, з дряблими відвислими щоками неухважно було звернуто в бік Еммеріха, який робив рапорт. Після цього князь зліз з допомогою свого ад'ютанта з коня і почав з похмурим виглядом обходити фронт солдатів. Тут він підштовхнув одному хлопчині вгору підборіддя, там, навіть не затримуючись ані на одну мить, ударив палицею по не зовсім точно виправленій нозі. Але дійшовши до Рюбенкеніга, він зупинився і, гнівно буркнувши «диявол!», штовхнув товстуну в черево. Повернувшись до Еммеріха, що стояв червоний, як гиндик, біля нього, він прокаркав:

— Як ця людина змогла випасти собі таке черево?

Перш ніж Еммеріх зміг, заїкаючись, щось відповісти, почувся чудний голос, глухий, неначе він доносився з глибини землі:

— Чоловік цей вмів жити. Пробачте на слові, але це ж солдатське життя

на службі у вашої світлості так дуже добре йде йому на користь...

Це був той самий загадковий голос, який недавно серед ночі до смерті налякав Себіша.

Сміливість таємничого черевомовця посіяла серед тих, що стояли навколо, страх і замішання.

Обличчя ландграфа стало розлюченим. Він ще раз подивився на чоловіка з надутими щоками. Лінії невдоволення навколо його рота якось непевно засіпалися, але потім поступово розгладились. Ландграф Фрідріх, видно, вирішив усе це сприйняти як вдалий жарт. Посміхаючись, він дав Рюбенкенігу ляпаса і, наказавши видати йому в подарунок від його милості коробку нюхального тютюну, повернувся і пішов далі.

Усі навколо уважно стежили за виразом обличчя князя. Вони зрозуміли, що сміятись дозволено, навіть потрібно. Юнаки, які стояли біля Рюбенкеніга, офіцери і, нарешті, всі солдати й цивільні, що спостерігали за подією, догідливо заприскали і заіржали, захлинаючись від реготу. Вони аж вигиналися і корчилися, задихалися і хрипіли від сміху. Ще довго після того, коли ландграф Фрідріх вже був майже на іншому кінці батальйону, їхні обличчя просто-таки сяяли від втіхи і радості.

Потім солдатам звелено було утворити коло, в середину якого увійшли ландграф, генерал-лейтенант фон Гайстер, майор Еммеріх та багато інших начальників, полковий священник пан Штіглітц, а також військовий суддя.

— Солдати,— розпочав Гайстер гучним голосом,— я як призначений нашим наймилостивішим володарем і князем командир і головнокомандуючий гессенським експедиційним корпусом, до якого ви належите, хотів би запевнити його світлість, що наймилостивіше довір'я їх високості завжди і скрізь буде виправдане вашою чесністю і мужністю. Ви боретесь за справедливу справу одного з найблагородніших і найдобріших монархів. Я можу вас запевнити у безмежній милості дорогого володаря нашої країни, в його любові і прихильності, хоч в цьому ви вже багато разів самі могли

переконатись. Будьте ж гідні цього і вшануйте безстрашшям і благородною відвагою ваші звання і вашу батьківщину. А зараз нехай кожен з вас підніме свою праву руку і повторить священну присягу перед всемогутнім богом!

Солдати підняли вгору пальці в знак присяги; їх тисячоголосий хор повторював слово в слово присягу, що її проказував суддя.

— І якщо я робитиму, як мені наказуватимуть, і в усьому коритимусь, виконуючи свій обов'язок ретельно, вірно, непорушно, в чому і даю обітницю та присягаюсь, то нехай бог допоможе мені через свого сина Ісуса Христа, нашого спасителя і добродійника. Амінь!

Каспар хоч і підняв пальці, як всі інші, але не повторював разом з усіма присяги. Полегшено, з хитрим виглядом він почув, як у величезному парку продалося могутнє «Амінь».

— Кого це не сповнить мужністю, в того кам'яне серце,— сказав Себіш ридаючим голосом.

У Фріца Кляйнпауля також котилися сльози з очей і капало з носа.

Але вони були не єдиними, які плакали. Тут було багато таких, що витирали очі, як цього вимагала пристойність від справжніх підданих. Ландграф Фрідріх, здавалось, теж був не менш розчулений.

— Я дуже прихильний до підданих своєї країни, і мені справді не хотілося б розлучатися з ними,— голосно вигукнув він. Потім повернувся до офіцерів і потис панові фон Гайстеру руку.— Ви так чудово промовляли, ваше превосходительство! Тут невеликий знак моєї вам вдячності! — При цьому він подав генерал-лейтенантові оксамитну шкатулку, з викарбуваним на ній ландграфським гербом. Потім звернувся до Еммеріха, що із заздрістю дивився на подарунок, і, весь час клацаючи, пристукував закаблуками. Майорові дісталася трохи менша скринька і кілька милостивих слів. Решта офіцерів не одержала нічого. З розчарованими обличчями дивились вони, як ландграф подав знак своєму ад'ютантові і, не промовивши жодного слова на прощання, поїхав геть.

Еммеріх побоювався, що інцидент з норувистим конем зіпсує всі його шанси у ландграфа, і страшенно зрадив подарункові. Нарешті і йому всміхнулося щастя, яке так довго обминало його і якого він так гаряче жадав. Еммеріх не міг утриматись, щоб не підняти кришку оксамитної скриньки і не зазірнути в неї.

Генерал-лейтенант фон Гайстер подивився на нього через плече.

— Пане майор,— сказав він з грайливою посмішкою,— але ви надто поспішаєте! Дозвольте подивитись. Мій боже, яка розкішна золота табакерка.— По вразі Еммеріха було ясно видно, що він задається; начальник вирішив трохи осадити його.— Ну, а тепер було б вчасно і дуже до речі, пане майор, якби ви подумали про оплату своїх боргів. На жаль, скарги знову дійшли до мене.

Еммеріх пригладив свої попелясті вуса і відповів несподівано для самого себе:

— Мої борги, пане генерал-лейтенант? Я знаходжусь, як мені здається, в найблагороднішому товаристві!

Ліва брова Гайстера затремтіла і поповзла на лоб. Він повинен негайно ж викликати зухвальця на дуель і покласти його одним ударом шаблі або просто вигнати з війська за порушення субординації. Але чи це справді так просто? В гарнізоні подекували про великі зв'язки Еммеріха. Якщо ці чутки правдиві (а ландграфська відзнака, здавалось, теж була яскравим доказом цього), то навіть і самому генерал-лейтенантові не слід було б відкрито ворогувати з майором... Гайстер відкашлявся, буркнув щось подібне до слів:

— Ви ще почуєте про мене! Ну, не буду вас довше затримувати,— і рішучими кроками відійшов од майора.

Еммеріх був спантеличений своїм власним зухвальством. Від страху його аж у піт кинуло. Що сказав генерал-лейтенант? Насвистуючи урочистий марш, Еммеріх пройшов, наче сп'янілий, повз групу молодих франтів з дворян. Неприязнь їх була для Еммеріха майже відчутною і завжди ображала його. Він певно посміхнувся і, крокуючи далі,

ламав собі голову над тим, чи радіти йому з тієї сутички, що сталася між ним і генералом, чи непокоїтися... «Стривай, адже тут стояв клятий фургон!» Еммеріх попрямував до нього. На фургоні був акуратно укладений багаж, а поряд з кучером сидів уже Каспар.

— Гарзд, мій хлопче,— сказав Еммеріх, окинувши все поглядом. Він вийняв з кишені сурдута оксамитну скриньку, ніжно погладив вказівним пальцем її кришку і дав подивитися Каспарові.— Ось поглянь, який подарунок зробив мені його світлість. Він коштує щонайменше 160 луідорів сто — діаманти, тридцять — золото, тридцять — робота. Я вже розуміюся на цьому! Пан ландграф підніс його мені особисто.— Еммеріх потер руки.— Ну, поїхали, коні геть змокли, а на нас, Каспаре, чекає довга дорога. Вперед, вперед! Час не жде!

* * *

Еммеріх, здавалось, зовсім не думав додержувати своєї обіцянки. Перед дальшим маршем почали лиш одну бочечку пива, її швидко розподілили між солдатами, тільки роздратувавши спрагу.

— Не бурчіть,— утішав їх фельдфебель Купш, з вусів якого капала пивна піна,— пан майор сказав, що в Бремерлеї на нас чекають ще дві бочки.

Незважаючи на те, що солдати після довгого походу і параду були смертельно втомлені, наказано було відразу ж марширувати далі.

Пролунав командирський голос Еммеріха:

— Співати! — Сидячи на коні, він пропустив мимо себе батальйон.— Ану веселіше, хлопці. А ногу назовні і не підгинайте! Якщо ж дорога вибоїста, то вам треба лиш вірно відбивати крок. Співати! — У майора був чудовий настрій.

Себіш слухняно затагнув:

Адью¹, моя країно, Гессен, прощай, адью!
В Америку ми їдем. Америку люблю
Нам щастя усміхнеться і радість у житті —
Течуть там винні ріки, там гори золоті.

¹ Прощай (франц.).

Все там є в чужій країні,
Що тобі бракує нині.
В тебе грізна зброя є —
Що захочеш, те твоє.

Пісня Себіша звучала плаксиво. Боже, як бракувало зараз Кніфельса з його солов'їним голосом, той би одразу повів за собою нерішучий солдатський хор... Стій, стій, а це що таке? Що це за нова пісня, яку тепер співають позад нього в шеренгах? Себіш насторожив вуха і його очі з переляку мало не вилізли з орбіт.

— Адью, пан ландграф Фрідріх
Ти платиш нам горілкою і пивом...

Себіш з жахом дивився на солдатські обличчя. Хто це так глузливо переінакшив пісню про Америку?

Майор Еммеріх, червоний від гніву, щодуху повернув на своєму мерині назад до колони.

— Не одержите тепер дарового пива,— проревів він.— Така банда, така невдячна наволоч, ну, постривайте лиш! Фельдфебель Купш, накажи, щоб негайно пісню припинили. Доповісти мені про кожного негідника.

— Гей, прикусіть язика, ви придуркуваті верблюди! — почав Купш. — А то...— Він змушений був відскочити вбік, щоб не потрапити під високий напівзакритий поштовий екіпаж, запряжений шестериком. Екіпаж зупинився біля майора. З його вікна визирнуло похмуре обличчя з довгими вусами, зображення якого фельдфебель недавно бачив у касельській газеті. Безперечно, це був надзвичайний посланник його британської величності, полковник Фаукітт. Ось голова кивнула майорові Еммеріху і промовила по-німецькому з сильним англосаксонським акцентом:

— Що за веселий батальйон, у всіх такий хороший настрій. З піснею, завжди з піснею. Оце я хвалю.

Еммеріх вклонився з коня. Потім він од'їхав трохи набік і загорлав на Купша, що стояв, немов паралізований:

— Що ти задумався? Накажи, щоб продовжували співати! Співати далі! Ну, тобі що, позакладало?

— Ану співати далі! — заревів тепер також і фельдфебель Купш.

З переляку, що пройняв усе його тіло, він ніяк не міг згадати жодної з тих лайок, якими звичайно спонукав своїх підлеглих краще виконувати службу.

В короткій тиші почулося «Го-го-го! Го-го-го!» Рюбенкеніга. Потім його сміх заглушив солдатський хор:

Адьо, ландграф пан Фрідріх,
Ти платиш нам горілкою і пивом далєбі.
Як нам відірве руки, як нам відірве ноги,
То Англія платитиме, платитиме тобі.

Розділ дванадцятий

Три великих ліхтарі на щоглі «Мері Елізабет» губилися в сірому, туманному серпанку. Застережливі сигнали сирен з сусідніх суден, що повторювались через короткі паузи, звучали, немов удавлені.

З темної середньої палуби, де смерділо шурами і цвіллю, виповз Каспар. Він прокрався, на кожному кроці озирючись на всі боки, повз перегородки, в яких спали солдати, і подерся хиткими сходами, що вели з кают на палубу.

У такелажі, завиваючи, гуляв вітер, з посвистом налітав на паруси і троси, охолоджував розпалене обличчя Каспара. Щільно притиснувшись до стіни перегородки, в якій тулилися солдатські родини, він озирнувся навколо. З каюти матросів бакборту, що несли нічну вахту, пробивалась тонка смуга світла. Зверху з воронячого гнізда, тобто бочки, що була прикріплена до верхівки передньої щогли і правила за спостережний пост, матрос викрикував повідомлення, а багато голосів недалеко від Каспара відповідали йому. Було темно. Тільки на капітанському містку Каспар побачив на якусь мить в світлі компасного ліхтаря обличчя штурвального і капітана в потріпаних вітром засмальцьованих капелюхах.

Чорна постать Каспара, що дуже витяглася за багато тижнів, проведених на кораблі між небом і океаном, стрілою прослизнула повз каюту бакборту. Тепер

він пригнувся і навпомацки просувався уздовж перегородки біля якорного вала і раптом відскочив назад. Услід за тим він пірнув, немов камінь у море, в колодязь, де містився якірний ланцюг.

Каспарові забило дух. Майже над самою своєю головою він почув лайку англійця, з яким зіткнувся в темряві. Чоловік нерішуче зупинився і, здавалось, прислухався. Нарешті його кроки почали віддалятися.

Страх Каспара, що його викрие під час нічного рейду англійський корабельний патруль, прорвався в приглушеному зітханні. Минуло ще кілька секунд, і хлопець зібрався з духом, щоб знову вибратись на поверхню. Він видряпувався східчастими виїмками в стіні заглиблення, потім ухопився однією рукою за вкритий мулом слизький якірний ланцюг і підтягнувся вгору. Вслід за цим штовхнув двері перегородки, зачинив їх на дерев'яну засувку і полегшено зітхнув.

Важкий, солодкуватий дух гнилизни ударив йому в лице з порожнього трюму, де на ніч клали померлих, яких вранці ховали в морі. Убоге світло олійної лампи, що сумно погойдувалась під стелею, якимсь блідим маревом падало на єдиний предмет, що стояв тут,— дерев'яні носилки. З жахом Каспар згадав, як кілька тижнів тому на них лежав монах Кніхтель. Від цієї думки хлопцеві зробилося так моторошно, що він насилу опанував себе, аби не кинутись звідси стрімголов. Але хіба він не чекав протягом усієї подорожі нагоди, щоб опинитись у цій перегородці? Невже ж саме тоді, коли мета нарешті досягнута, він покине все напризволяще? А що ж тоді буде з щоденником? З його щоденником і листівкою, які він незадовго перед відплиттям флоту з англійського портового міста Портсмута заховав тут подалі від очей корабельної поліції, яка нишпорила скрізь? Ні, не можна було покинути таку цінну листівку.

І взагалі, перш ніж залишити корабель, Каспарові пощастило проникнути за перегородку тільки завдяки таким обставинам. По-перше, висадження війська з корабля на так званий Сенді-

Гук — півострів біля Нью-Йорка, — було відкладено до світанку, тому що американські патріоти зруйнували сильне світло маяка. Без сигнального світла та ще в такий сильний туман командир ескадри капітан Баркер не наважувався на небезпечних обмілинах почати висадку з кораблів, що тяглися довгим ланцюгом від острова Лонг-Айленд до Нью-Джерсі. А по-друге, Себіш, який весь час не спускав з Каспара очей, кілька годин тому захворів на цингу і лежав за перегородкою, не маючи сили навіть повернутись.

Чи папери ще на своєму місці? Щоб добратися до схованки, Каспар відсунув нари од стіни. Стоп, хто це стукає? Хлопець завмер. Солдати боялись цієї перегородки і намагались обходити її; хто б міг, крім нього, прийти сюди в такий пізній час? Ця думка заспокоїла Каспара. А що ж то був за звук? Та то, певно, стукнула бляшана кружка, що висіла на мотузку над баком для води. Каспар, якому завжди хотілося пити, з жадобою підняв кришку, але бак був порожній.

Жодної людської душі не було навколо. Нічого не було чути, крім вічного плескоту хвиль, що тепер з більшою силою забили об корабель, та вищання і скрипу балок; ще звідкілясь здалеку доносилися крики англійських моряків, які після щасливого закінчення подорожі святкували своє прибуття в Америку.

Ще раз треба було посунути нари. Потім хлопець, повний нетерпіння, підняв добре знайому йому хитку планку і схопив маленький коричневий зошит, непевна доля якого завдала йому немало турбот під час довгої подорожі.

Відразу ж він відкинув нижню папітурку і впевнився, що й листівка теж лежала на своєму місці. Потім він, щасливий, що така дорога йому річ знову в його руках, почав перегортати сторінки щоденника, в якому він робив короткі записи з самого початку подорожі.

Невже справді вже минуло більше ніж п'ять місяців з того часу, як перша гессенська піхотна дивізія вирушила в подорож? Однак це вірно. Час був

марно згаяний, наче холостий заряд. 4 березня велику частину солдатів, як розповідалось у щоденнику, мали відправити до посадочного порту Бремерлеє річкою на так званих «бременських цапах», довгих маленьких суднах, і студент, який потрапив у цю групу, дав Каспарові на прощання для втіхи і розваги коричневий зошит. Услід за цим, попереду довгої колони солдатів, які повинні були на своїх двох пройти шлях до кораблів, вирушив у дорогу фургон Еммеріха.

17 березня військо розквартирувалось у Бремерлеї і сталося так, що Каспар знову опинився серед своїх друзів. 24 березня почалась посадка на кораблі. Через те, що англійські транспортні кораблі прибували досить повільно, флот з двадцяти чотирьох парусних суден, маючи на борту 7400 гессенців, знявся з якоря гільки 17 квітня і повільно поплив вниз за течією.

Ширшою ставала ріка, вище здійсмалися хвилі, і скоро флот вийшов на рейд в Північне море. Береги все більше віддалялись. Море іскрилося в ранковому сонці і було таким синім, наче друге небо. Каспар стояв на палубі і на повні груди вдихав свіже солонувате морське повітря. «Вода має надзвичайно прозорий, блакитнозелений колір,— записав він у своєму щоденнику,— і весь час піниться. Піна з пронизливим шипінням ударяється в борт; вона, як і вода, солоня на смак і нічим не пахне. На поверхні плаває багато трави, подібної до замороженого кизилу. Я не знаю, звідки вона береться, а також не бачу ніде коріння».

Цього ранку незвичне оточення так розвеселило Каспара, що він почав пусувати. Хлопець невідривно стежив за роботою матросів, парусних майстрів, теслярів, боцманів і надзвичайно зрадів, виявивши, що разом з ними на борту корабля була також Мета і її тітка, маркітантка Катрін. Він побачив дівчину саме тоді, коли вона балакала з англійським матросом, який трохи вмів розмовляти по-німецьки. Мулатоподібна засмага моряка вигідно вирізнялась на тлі червоної англійської військово-мор-

ської форми. Він запевняв, що пережив такий шторм, під час якого якорні канати здувало, наче соломинки, а на екваторі, твердив він далі, стоїть така спека, що на залізних частинах корабля можна пекти млинці.

Якраз тоді, коли Каспар хотів розпитати матроса, що відомо йому про китайських піратів, тисячоруких спрутів і літаючих голландців, Мета сказала:

— Морські байки розповідаєш, мій любий! — Потім вона повернулася і гордо відійшла од нього. Каспарові стало соромно, що він так легко піймався на гачок жартівливого матроса. На щастя, ніхто нічого не помітив.

Почав мрячити дрібний дощ, море захвилювалося. «Мері Елізабет» і всі судна по обидва боки від неї загойдалися сильніше. Якусь мить здавалось, ніби хвилі поглинули деякі судна, але потім вони з блискавичною швидкістю виринали, щоб відразу ж знову зникнути. Каспар, міцно тримаючись за канат, голосно розсміявся, бо його шпурляло то вперед, то назад. Гойдання судна дуже скоро відчули на собі солдати, жінки та діти, що збилися на палубі... Одне за одним втікали вони всередину судна. Лише птахам, здавалось, не було ніякого діла до цього. І такими ж безтурботними були два корабельних юнги: один з них дуже спритно і безпечно лазив по шоглах; він, видно, добре знався на канатах і парусах. Другий, хоч і полетів сторчача з марс-вантів, але відразу ж подряпався знову по фок-вантах.

Потім цікавість і жадоба до пригод потягли Каспара в темне нутро судна, туди, в глибину, де містилися склади. Тут було багато сот центнерів пороху і сірки, п'ятдесят металічних гармат з належними до них ядрами, мушкети, мортири, рушниці, карабіни та велика кількість іншого військового спорядження. В одному з складів зберігалися паруси, канати та інші снасті. До того ж сюди були навантажені харчі і нитво для п'ятисот душ екіпажу. Оце-то запає!

Каспар, що шастав між ящиками, мішками і бочками, раптом опинився перед Себішем, який, безперестанку вклоняючись, саме питав у англійського про-

віантмейстера, чи не міг би він націдити йому для пана майора кілька пляшок рейнського вина. Англієць коротко відмовив, на що Себіш, знову відбиваючи численні поклони, покірно промигив:

— Ну, гаразд, пане провіантмейстер! — Потім він звернувся до Каспара: — Гей, що це таке? Ти що ж, шибенику, хіба не знаєш, що рядовим солдатам якнайсуворіше заборонено входити до складів? Ти тут тільки плутаєшся під ногами у пана провіантмейстера, тоді як нагорі дуже потрібний: адже багаж пана майора ще й досі не розпакований.

Потім пізніше, коли Каспар, гучно тупаючи, піднявся разом з Себішем сходами наверх і увійшов в офіцерську кухню, що містилась на палубі, старий зробився трохи лагіднішим. Він порадив Каспарові завжди суворо дотримуватись всіх розпоряджень на кораблі і насамперед жити в згоді з англійським екіпажем. Це зарозумілий, вічно п'яний збріл здатний тільки на лайку та прокльони. Вони й трьох слів не промовлять, щоб не приправити своїм «*God dam't my soul! God dam't me!*»¹ Навіть тоді, коли смерть їм дивиться у вічі і вони вже ледве язиком повертають, і то не перестають клясти, аж поки не віддадуть богові душу. Провіантмейстер теж такий невірливий, грубий і необтесаний хлопець; йому б не завадило повчитись, як треба поводитись з офіцерським кухарем.

Розпаковуючи багаж, Каспар урвав хвилинку, щоб оглянути каюту. Хоч вона була невелика, але зате дуже зручно влаштована. В каюті було чотири ілюмінатори, через які виднілося море. Більшу частину приміщення займали чотири койки, міцно прибиті до стін. Себіш саме покривав їх новими простирадлами. Чотирикутний стіл, чотири міцних стільці, грубка, аптечка, міцно прикріплена до одного з ліжок, доповнювали обстановку каюти. Кілька картин, дзеркало, барабан, кілька мушкетів, що погойдувалися на крючках, прикрашали стіни; тут також висів білий святковий парик пастора Штіглітца, бо болванка для парика свя-

¹ Нехай бог прокляне мою душу! Нехай мене бог прокляне! (англ.).

шеника ще була схована в його розшитому ангелами саквояжі. Особливе захоплення викликали у Каспара шість велетенських шинок, що висіли над ілюмінаторами і від запаху яких приємно лоскотало у ніздрях. Себіш з гордістю розповідав, що на борту є для панів офіцерів також багато живих свиней, курей та гусей, і по секрету сказав Каспарові, що придумав справді божественний обід, якщо тільки пан майор схвалить його пропозицію.

Яким великим було розчарування Каспара, коли він, закінчивши роботу, увійшов у свою власну «каюту». Заходячи до неї, він відразу ж мусив нахилитися, і про те, щоб випростатися на весь зріст в низькій, напівтемній комірчині, не могло бути й мови. Койки, кожна на шість чоловік, тулилися одна біля одної і одна над одною, як кролячі клітки. А вузькі проходи між ними були заставлені дерев'яними ящиками; вони правили замість стільців, і в них також зберігалися дорожні речі. В цьому задушливому приміщенні гессенці сиділи зігнувшись у три погібелі, як Іона в череві кита.

Каспар приєднався до Дібольда, Рюбенкеніга і Шмельцле, які сьорбали з одної дерев'яної миски свою першу страву на кораблі; вони приготували її на маленькій грубці. Хоч її вже й загасили, але вона все ще чаділа, отруюючи повітря їдким димом кам'яного вугілля. А самі солдати закоптилися біля неї, наче шинки. Анзельм і монах не їли разом з іншими. Їх уже здолала морська хвороба. Вони лежали на одній койці, і Каспар чув, як обидва голосно стонали, коли судно раптом починало сильніше підніматись і опускатись.

— Вони навіть не хотять проковтнути ліків, — бідкався Шмельцле.

«Багате англійське харчування», яке так старанно розхвалювали вербувальники, складалось з солоного сала, запліснявілої квашеної капусти і затхлих сухарів. Сало, якому було вже, мабуть, чотири, а то й п'ять років, було по краях чорним, далі жовтим, і лише посередині воно ще мало вузьку білу смужечку. Сухарі доводилось розбивати прикладами карабінів; навіть для здорових зубів

Каспара вони були занадто твердим. Шмельцле дізнався, що цей хліб англійці відібрали у французів з кораблів під час Семирічної війни.

— З того часу він лежав у Портсмуті на складі. А тепер король Георг хоче ним годувати нас, гессенців.

Лише Рюбенкеніг зберігав цілковитий спокій. Він запевняв супутників, що, як колишній крутильник каруселі і розгойдувач, по-справжньому добре підготований до різних злигоднів та невдач у житті і застрахований від морської хвороби. Потім він їм порадив, як треба підтримувати своє здоров'я. Він запевняв, що не хотів би втручатися в фельдшерське мистецтво Шмельцле, але трохи їсти твердого й холодного і трохи пити холодного й кислого — це було б найкращими ліками. Ковбасу, шинку, лимонад і, насамперед, вино він називав надійними запобіжними заходами від усяких хвороб.

Поки Рюбенкеніг балакав, Шмельцле підвівся і приніс список, що висів на дверях з корабельним розпорядком.

— Ану, почитай лиш! — звернувся він до Каспара. — Рюбенкеніг ще зовсім нічого не знає про те, яке саме меню нам призначили!

Каспар прочитав уголос:

— У неділю горох і сало, чотири фунти на шість чоловік. У понеділок каша з вівсяної крупи, масло і сир. У вівторок чотири фунти яловичини, три фунти борошна, півфунта родзинок, півфунта волового жиру на пудінг. Починаючи з середи це меню повторюється. Кожні шість чоловік щоденно одержують ще чотири коновочки рідкого пива і кухлик вест-індійського рому.

Тепер Рюбенкеніг замислився.

— Така порція для старого п'яниці ні те ні се!

— А щождо сиру, то на кожного припадає шматочок завбільшки з кремінь! — буркнув Дібольд.

— І за це ці пройдисвіти ще сміють вираховувати у кожного з нас по два таляри і чотири гелери платні, — крикнув фельдшер; він з огидою відсунув ще до половини повну дерев'яну миску, стягнув свої чоботи і сів на койку, нена-

роком ударившись головою об стелю.— Гопля, тут, певно, нас хочуть підготувати до ще вужчих дерев'яних комірчин! Від такого злиденного життя ми скоро всі туди помандруємо!

Анзельм і монах з жалібним наріканням відсунулись убік, коли старий простягнувся біля них.

— Погляньте-но! — крикнув він до тих, що їли юшку. — Для мене є загадкою, яким чином тут можуть спати шість чоловік.

Підійшов Рюбенкеніг і, похитуючи головою, оглянув койку, що була ледве не шість футів завширшки і п'ять футів завдовжки.

— Не подобається мені таке діло, — пробубонів він і собі ліг.

— Ліжко вже зовсім повне, — зауважив, трохи підвівшись, Шмельцле. — Гей, Анзельм, Кніхтель, ви повинні посунутись до стіни, а то іншим зовсім не буде місця.

— Ми вже й так біля стіни, — сказав Анзельм з мукою.

Але Шмельцле рішуче притиснув обох ще більше до стіни.

— Ми всі повинні тут вміститися, — пояснив він. — Гей, товстун, ану підведись. Біля мене ляже Каспар, він тоненький. А ти, Дібольд, тепер лягай поруч з ним. А місце, що залишиться, буде, Рюбенкеніг, для тебе.

Проте койка і без нього була вже повна аж до краю.

— А як же я сюди вміщуся? — кричав Рюбенкеніг, і очі його стали вологими від страху.

— Вам треба всім лягти на бік, зовсім випроставшись, — прозвучав голос Зеєкатца. Ремісник розташувався з торговцем сиру з Кітцбюгеля і трьома іншими в перегородці над ними. — От спробуйте-но, ми саме так зробили.

Вони послухались поради. І справді, тепер Рюбенкенігу вдалося втиснутись в ящик-постіль. Так лежали вони, щільно набіті один біля одного, немов оселедці в бочці, не маючи змоги навіть поворухнутись. Рюбенкеніг підсунув під свою круглу голову подушечку, що була не більшою від подушечки для голок, укритися грубою вовняною ковдрою і, крекчучи,

потягнувся туди й сюди, марно намагаючись улаштуватись якось зручніше.

— Адже навіть не можна повернутись або лягти горілиць! — простогнав він. — Я не уявляю, як ми витримаємо ще чверть години, вже не кажучи про цілу ніч.

— Нам треба повертатися завжди всім одразу, — запропонував Каспар. — Інакше нічого не вийде.

— Так, це вірно, малюче, — погодився з ним Шмельцле, — коли в нас затерпне один бік, лівофланговий повинен скомандувати: «Повернутись!», і тоді ми всі повернемося. А пізніше, коли подасть команду правофланговий, ми знову поміняємо своє положення. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — вигукнув Рюбенкеніг і услід за цим для спроби скомандував: — Повернутись! — Наступної ж миті він з гуркотом викотився з перегородки і, ойкаючи, простягся на підлозі.

— Ей, з тобою що-небудь трапилось? — почувся стурбований голос Каспара.

— Та ні, нічого. Я сам виний. — Рюбенкеніг, щось буркочучи, знову заліз у ящик. Його огрядність почала завдавати йому чимало клопотів.

— Терплячих овець заганяють багато до однієї кошари, — сумно зітхнув Дібольд.

Вони не могли заснути. З сусідніх перегородок також доносились лайка, суперечка, ойкання, стогін. Тільки Шмельцле вже хрпів, як кінь на підстилі.

Раптом скипів Дібольд.

— Кніхтель, ти своїм смородом і мертвого розбудиш

— Але розбуджений мертвий повернувся б на другий бік і волів би скоріше знову вмерти, ніж бути живим, — Рюбенкеніг реготів так, що аж ліжко ходором ходило.

— Облиште, — зітхнув монах. — Дайте спокій. З мене досить.

Коли наступного ранку Каспар ступив на палубу, якесь дивне почуття огорнуло його. скільки сягало око, нічого не було видно, крім неба і води. Ранішня зоря заливала корабель. З води, ніби

якесь диво, вирянала сонячна куля. На морі гойдалися величезні хвилі, і кораблі танцювали, наче маленькі іграшки, на безмежному водному просторі.

О дев'ятій годині в блакитній далині несподівано з'явилося узбережжя Східної Фрісландії. Море було вкрите безліччю рибальських човнів, небо було надзвичайно ясне. «Опівдні ми побачили чорних риб, таких великих, як коні, — далі записав Каспар. — На вигляд вони були дуже страшними, їхні голови схожі на голови диких кабанів. Коли вони втягали в себе повітря, ми здалеку чули їх сопіння. Матроси розповідали, що це були нібито морські свині. Їхня поява на поверхні передвіщає наближення шторму. І справді, скоро після цього почали насуватися зловісні хмари. Потім забушувала вода. Кораблі хиталися туди й сюди, наче п'яні, і ми теж разом з ними. Нас мучила страшна нудота, всі почали блювати. У мене було таке відчуття, наче з мене вивернуло всі нутроші. Деякі солдати почали плакати, інші лягалися, треті благоговійно читали свої молитовники, бо думали, що вже прийшов їхній кінець. Також і наш товстун захворів на морську хворобу, і це мене, незважаючи на всю нашу біду, дуже смішило. Незабаром наше товариство лягло спати. Безпосередньо біля нас стояв страшений гамір. Ті, що були здоровими, співали, грали в лото, і здавалось, що тут кожний цікавиться тільки сам собою і турбується тільки про себе. Навіть коли товариш смертельно хворий і лежить в страшених муках, до нього теж байдужі».

Наступного ранку Каспар уже знову був на посту. Після морської хвороби у нього виростили «морські ноги». Він навчився під час хитання корабля завжди зберігати рівновагу. Оскільки Анзелм, Кніхтель і Рюбенкеніг і слухати не хотіли про їжу й пиття, а здорове морське повітря наганяло добрячий апетит, то Каспар мав можливість доскочу набити свій шлунок і навіть відклав про запас великий нічний ковпак, повний сухарів. Але скоро прийшли Анзелм і Рюбенкеніг і почали вимагати свою порцію їжі. Тільки Кніхтель не міг звикнути до но-

вих умов життя, він не хотів підводитися з постелі, не їв і не пив.

Дальший рейс був щасливий, хоч правда, дуже повільний. Іноді наставало цілковите безвітря, і не порушена вода нагадувала гладеньку поверхню дзеркала. Безліч риби безтурботно гралося біля кораблів, що, здавалося, замерли на місці. Матроси наслідували риб. Один навіть якось узяв з собою в море солдатську дев'ятимісячну дитину, танцював з нею у воді і пестив її. Другий мав звичку лежати на спині, схрестивши руки на грудях, і, на подив гессенців, палив свою люльку.

18 квітня Каспар побачив узбережжя Голландії; 24 — вдалині, немов білі хмари, замріли крейдяні скелі Англії. Тепер вітер був дуже сприятливий і кораблі робили за годину по сім англійських миль. 26 квітня флот зайшов у Портсмут, попередню мету своєї подорожі.

Було таке враження, коли кораблі наближались до міста, начебто воно все стоїть на воді, бо там аж кишіло все від безлічі різноманітних транспортних та військових кораблів і купецьких суден. Куди не кинеш оком — надуті вітром паруси, розгорнуті вимпели, яскраві прапори. Тисячі одягнених в червоні форми матросів стояли на палубах і зустрічали гессенців вигуками «ура» і оглушливою гарматною канонадою. Це були англійські гвардійці, які мали їхати до Америки разом з німецькими військами. Гессенці, щасливі, що до цього часу все обійшлося добре, голосно підхоплювали радісні вигуки; на їх кораблях грала полкова музика, били в барабани, пищали дудки.

У місті і на кораблях готувались до офіцерських бенкетів. Солдатам та їх родинам було обіцяно дозвіл зійти на берег. Усі будували плани. Хотілося ще раз порозважатися перед великою океанською подорожжю, відвідати знамениті, хоч і дорогі, портові пивні, зробити покупки і оглянути чудовий Портсмут.

Якраз у розпалі радісної метушні залунала тривога. Життя на кораблях і жвавий рух на рейді, здавалось, замерли на якусь мить. Очі всіх були звер-

нені на чоловіка, який кинувся в море з порожнього капітанського містка і тепер, захлинаючись, ледве тримався на поверхні. Кілька матросів уплав та на човнах наблизились до чоловіка, підтягли його до гребної шлюпки і, хоч він чинив сильний опір, привезли назад на «Мері Елізабет».

Це був монах Кніхтель, який від нудьги або, може, сподіваючись утекти, одважився на цей безнадійний вчинок. Таким мокрим, яким він був, його відпровадили в арестантську каюту недалеко від складів, де він страшенно кричав, бушував і барабанив у стіни та двері.

Ця нещаслива подія спричинилася до посилення суворого режиму щодо солдатів Відпустки на берег були скасовані. Лише особливо надійні одержали дозвіл піти до міста.

Анзельм, Шмельцле, Каспар і Рюбенкеніг тужливо слідкували з палуби за рухом на рейді.

— Немає будь-якої надії хоч би однією ногою побувати на землі! — сказав Анзельм, ніби підсумовуючи свої думки.

І тепер він по секрету розповів друзям, що разом з Дібольдом склав повідомлення про хід подорожі до цього часу і про становище на англійських транспортних кораблях. На це повідомлення чекають деякі друзі в Касселі, які будуть відправлені у другій гессенській дивізії. Два англійські матроси, що симпатизують американським патріотам, саме зараз сидять в одній з пивних в портовому кварталі Портсмута, щоб одержати повідомлення і контрабандою переправити його назад в Гессен. І будь-що повідомлення має бути відправлене.

— Вони марно чекатимуть, — сказав Дібольд, близький до відчаю.

Шмельцле провів рукою по своєму лисому, жовтому, як віск, черепу.

— Хвилиночку. У мене є одна ідея! — Він таємниче приклав пальця до рота і побіг так швидко, як тільки дозволяли йому старі ноги, сходами, що вели до кают, і зник всередині корабля.

— Може, він хоче поговорити з Еммеріхом?

— Це безнадійно.

— То що ж в такому разі він може зробити?

Нарешті Шмельцле знову з'явився на горі.

— Вона згодилась, вона згодилась!

— Хто? На що?

— Маркітантка Катрін, звичайно. Адже ж вона має право піти до міста, щоб зробити закупки, і візьме з собою Каспара.

— Мене? — вигукнув Каспар, нічого не розуміючи.

— Вона хоче його взяти з собою? Але ж на це вона не має ніякого дозволу. Як же вона може його взяти з собою? Тоді вона могла б і мене... — бурмотів Рюбенкеніг.

— Якби тебе можна було перетворити у винну бочку і скотити з корабля, — пожартував фельдшер і вже серйозніше казав далі: — Каспара ми повинні переодягнути, і він видасть себе за небогу Катрін. Ця справа, щоправда, ризикована, і стара довгенько-таки вагалась. Проте мені вдалося її умовити. Гм, хто не ризує, той нічого не доб'ється.

Серце Каспара мимоволі стислося від спогаду про те, як йому погано прийшлося, коли він переодягнувся в чорного Самбо. До того ж йому здавалось, що йти з корабля в місто в дівчачій спідниці — це приниження його чоловічої і військової гідності. Коли він уявив собі, що панна Мета довідається про це, то у нього по спині аж мурашки забігали.

— Ні, я не можу цього зробити, — несміливо промовив він.

— Що, і тоді все провалиться? Хіба ти не розумієш, наскільки важливе це доручення? — насідав на нього Анзельм.

— Та він просто ще курча, — сказав Дібольд.

— Ні, я не курча! — спалахнув ображений Каспар.

Саме в цей час повз них пройшла Катрін. Вона сунула Шмельцле клунок з одягом і прошепотіла на ходу:

— Нехай він одягне на себе оце манаття. Але живо! Я його чекатиму на трапі.

Каспар підкорився своїй долі. Слу-

хняно він пішов услід за фельдшером у перегородку біля якірного вала і дав себе переодягнути.

Вмить на ньому була вже спідниця і оксамитний корсаж Мети; білий мережаний чепчик, з-під якого цілком природно виглядали довгі біляві кучері парика, завершував костюм. Під париком було сховано повідомлення. Трохи підфарбувавши йому щоки й губи і на додачу підбадьорююче плеснувши, Шмельцле відпустив барабанщика, що перетворився в гарненьку дівчину.

Проте ледве-но Каспар встиг висунути носа з перегородки, як наштоткнувся на Купша. Хлопець відчув, як від страху й переляку його всього струсонувало. Криві ноги Купша невдало розшаркались.

— Куди, чудова міс? — запитав він, галантно підкручуючи свого вуса.

Каспар стояв, немов скам'янілий, з відкритим ротом; раптом він опам'ятався і швидко повернувся, щоб утекти. Але фельдфебель схопив його за стрічку чепчика, що тріпотіла на вітрі.

— Тільки не бійтесь, панночко, — прокрякав він, — з вами нічого не станеться. Я від природи дуже прихильний до молоді. Ой... — Купш розлючено підстрибнув то на одній, то на другій нозі, схопившись за палець, за який його укусив Каспар, не знаючи, як інакше вирватись од нього. — Ну постривай!..

Але Каспар нісся, як заєць, що рятує свою шкуру.

Розгніваний фельдфебель припинив переслідування, коли побачив, як розпатлана дівчина, добігши до трапа, схопила за руку стару Катрін і під її захистом гордо зійшла з корабля.

Коли Каспар через кілька годин повернувся, він приніс з собою безліч новин. Він дійсно зустрів у шинку двох англійських матросів і, як було домовлено, віддав їм повідомлення. Від матросів Каспар довідався, що в місті Гілдесгаймі відбулась запекла сутичка між вальдекськими вербувальниками і солдатами з одного боку, і ремісниками та горожанами з другого. Також і в Брауншвейзі вербування рекрутів наробило

властям неприємностей. Перед посадкою на кораблі збунтувалися два піхотних полки, бо їх хотіли відіслати без черевиків і плащів

— Без черевиків і плащів, — обурювався Дібольд. — З цим можна було б ще миритись заради справи, яку розумієш і любиш. А це заради чого?

— Тієї ж самої думки були також і англійські матроси, — зауважив Каспар і ляснув себе по лобі: адже ж мало він не забув про найважливіше! І він витяг листівки, які дали йому матроси для друзів на «Мері Елізабет».

На щастя, корабель якраз навантажували для дальшої подорожі свіжим м'ясом, пивом і водою, і всі виповзли на палубу. Лише тісне коло друзів залишилось у перегородці. Вони спільно прочитали листівку і довго обговорювали її. Це було звернення до гессенських та інших німецьких солдатів, яких їхні князі продали Англії. Автором листівки був один француз, граф Мірабо, який присвятив себе боротьбі за свободу і тому змушений був жити в Голландії як вигнанець.

— Було б справді диво, коли б хоч один раз з якого-небудь графського синка вийшло щось путне, — пробубонів Рюбенкеніг. — Добре йому балакати. Був би він серед нас, то, мабуть, теж би тремтів за своє життя.

— Інколи і слово теж подвиг, — заперечив йому Анзельм. — Слово теж буває дуже небезпечним, інакше чого панові Мірабо треба було б жити в Голландії.

Друзі, у яких під час дискусії розпалилися голови, погодилися із студентом. Листівка Мірабо потрясе світ і навіть найзатурканішому солдатові відкриє очі. Добре насіння швидко зійде.

Лише одну з цінних листівок друзі хотіли зберегти для себе. Каспар, на якого могла бути найменша підозра, узявся її сховати. Решту листівок друзі з гарячковою поспішністю порозкидали на окремих койках. Потім вони змішались, збуджені і радісні, серед солдатів на палубі.

Раптом зчинився гвалт. Каспар побіг слідом за іншими до солдатських пере-

городок і зупинився біля дверей. Усередині все аж вирувало від збудження. Купш і Себіш збирали листівки, перевертали ліжка, скрізь стромляли свого носа. Тимчасом майор Еммеріх вчинив суворий допит. Він викликав поодинокі солдатів і, то погрожуючи, то умовляючи, вимагав від них признатися, звідки взяли листівки. Каспар збентежено слідкував за допитом солдатів. Деякі з готовністю давали показання, намагаючись довести свою невинність. Інші затято мовчали. У третіх на обличчях було написано задоволення, що хтось сказав за них краще, ніж вони самі були здатні.

В той час Каспарові пощастило помітно прослизнути в перегородку біля якірного вала. Переборюючи страх, він підняв дошку підлоги і сховав під нею листівку і щоденник; так, і щоденник, хоч в ньому і не було нічого підозрілого. Але хіба вже те одне, що ти ведеш щоденник, не викликає підозри?

Розділ тринадцятий

Часто протягом багатомісячної подорожі Каспар і його друзі намагались пригадати слова Мірабо. «Чи ж знаєте ви, на який народ збирається напасти? Чи знаєте ви, яка сила таїться в боротьбі за свободу? Ви не знаєте цього, сліпі люди...»

Каспар поспішно розгорнув палітурку щоденника і витяг листівку. О, тут стояли речення, які пояснював їм Анзельм і, читаючи їх уголос, підкреслював. «Ви не знаєте її, сліпі люди, вам здається, що ви вільні, в той час, як ви плазуєте перед ненависною владою свавілля. Ви не знаєте її. Аджеж заради примхи і зажерливості тирана ви піднімаєте зброю проти людей, які мають великі заслуги перед усім людством, бо обстоюють його справу і готують йому притулок... Німці! Хто вам прищепив цю запеклу войовничість, цю жадобу вбивати і огидну відданість тиранії? Цю вірність своїм князям, про яку згадували ще ваші предки; цю звичку підкорятися, не думаючи, що є обов'язки святіші за покору і важливіші, ніж всі інші; цю легковірність, яка велить вам

в усьому керуватись наказами деяких тупоголових і честолюбних людей, — от в чому полягають ваші помилки. Але ви станете злочинцями, якщо не зупинитесь на краю безодні».

Купш і Себіш постали перед очима Каспара. І не тільки вони двоє. Ой, як мало було тих, які наважувалися самостійно думати і знали, в чому полягають їх людські обов'язки. Каспар, зітхнувши, читав далі; шоки його розгорілися, вуха пашіли: «Людина в усьому світі має право на щастя. Це найвищий закон, це найсправедливіший вердикт. Колоністи не виїжджають, а обробляють дикі землі, зміцнюють могутність і збільшують славу метрополії для того, щоб вона їх же самих пригноблювала. А якщо їх пригноблюють, то вони мають право скинути ярмо, бо ярмо зроблене не для людей... Тікайте з землі, що заплямована деспотизмом! Через море тікайте до Америки! І обійміть там своїх братів, захистіть цей благородний народ від нещадного хижацтва його переслідувачів. Поділіть з ним щастя і помножте його силу. Допоможіть йому вашою працьовитістю, розділіть з ним його достаток і збільшуйте багатство країни. Ось у чому полягає мета суспільства, ось у чому обов'язок людини, який природою призначено любити свого ближнього, а не вбивати його».

Схвильований Каспар зупинився. Не дивно, що офіцери так пильно полювали на листівки. Пронизливі крики і зойки солдатів, яких шмагали за те, що вони хотіли приховати листівки, годинами лунали у ті дні з «Мері Елізабет», сповнюючи все далеко навколо жахом. Ще кілька тижнів після того, як були знайдені перші листівки, унтер-офіцери і донощики переслідували кожного, хто викликав хоча б найменшу підозру якимсь словом або вчинком. І Себіш також чатував на «винних», як чорт на бідну душу.

— Від самого сніданку я тебе не бачив, де це ти пропадав? — піддав він Каспара у перший же вечір перехресному допиту. — Ой Каспаре, Каспаре, ти мені не крути, бо я все одно виведу тебе на чисту воду! Чи не краще тобі в усьому признатися і очистити свою совість, бо ж

однаково ми про все дізнаємось, і тобі буде далеко гірше.

Але Каспар уперто твердив, що він увесь час пролежав на палубі, гріючись на сонці, і нічого не знає про листівки. Він ще й тепер виразно уявляє собі, як недовірливо зіщулились тоді очі Себіша.

— Тебе підвищать у чині, мій хлопче, коли ти допоможеш нам напасти на слід, — спробував Купш і собі умовити Каспара. Але Каспар затаївся на своєму і нічого не сказав.

Враз лукава усмішка зникла з обличчя Каспара. Він здригнувся від чийогось різкого крику... Сховати листівку в шоденник і засунути коричневий зошит під дошку було справою кількох секунд. Наступної ж миті Каспар лежав, охоплений звірячим страхом, під носилками для мертвих. Ще раз, тепер зовсім близько, тишу розрізав пронизливий крик, такий жахливий, що Каспар ще ніколи в житті не чув, щоб людина могла так кричати. Біля перегородки, здавалося, двоє чоловіків зчепилися у боротьбі не на життя, а на смерть. З приглушеним тріском тіла ударились об тонку дошану стіну, почувся жахливий стогін і сопіння. Раптом засувка піддалась під могутнім натиском, двері розчинилися, і в приміщення з гуркотом вкотився штурвальний. Слідом за ним увірвався п'яний матрос, у якого кров текла по сорочці. Він сильно рвонув штурвального вгору, блиснув ніж. Зчепившись знову, обидва п'яні вилетіли клубком з перегородки і продовжували свій поєдинок у темряві. Раптом почулося хрипіння і услід за цим крики: «Рятуйте, вбивають!» Серце Каспара стислось, ніби хто схопив його залізними кліщами. Нарешті стало чути, як по палубі біжать люди...

Якусь коротку мить Каспар, паралізований від жаху, нерішуче вглядався в темряву, не знаючи, що робити. Потім кинувся до дверей і зачинив їх. Засувка була зламана. Що буде, коли вони ще раз увірвуться сюди? Що буде, коли його тут викриють? А якщо вони знайдуть тут листівку? З усієї сили Каспар навалився на двері, аж коліна його затремтіли. Він підтягнув ногою нари, підсунув їх до самих дверей і ліг на них.

Тепер йому не лишалось нічого іншого, як сподіватись, що ніхто не пробуватиме відчинити двері перегородки. Серце його шалено калатало.

На кораблі стояв страшенний шум. Лунали команди, пронизливо свистів сигнальний свисток. До цього всього примішувався гомін, крики, зойки. Потім раптом настала тиша. Тільки, здається, посилили варту; Каспар чув, як вона крокувала недалеко від дверей.

Поволі удари серця стихали. Хвилювання вщухало. Каспар спробував спокійно все обміркувати. Йому треба тут терпляче і тихо вичікувати, — щоб не повернути чиєї-небудь уваги. Через те, що висадка на берег напевне не розпочнеться до світанку, то він ще має час вибрати сприятливий момент, щоб утекти з перегородки. Страшенна втома охопила його. І все ж хлопець не міг заснути. Думки, спогади, почуття якимсь нестримним вихором проносилися в голові Каспара.

В його уяві ще раз постала картина, як на початку травня флот залишив Портсмут. Була чудова погода, і 150 транспортних кораблів з 12500 чоловіками на борту під вітрилами попливли з англійського порту. Вітер завзято надимав незліченні вітрила; сонце світило на чистому небі; всі милувались спокоєм і чудовою красою моря, як зненацька англійський провіантмейстер прожогом вибіг на палубу і, наче божевільний, за-репетував:

— Пожежа! Пожежа!

Він хотів націдити з однієї бочки рому, але занадто близько підійшов з свічкою до отвору для чопа і запалив алкогольний газ.

Гессенцям уже здавалося, що вони згорять, потопляться в морі. Вони кинулися з гарячої, наповненої димом середини корабля на палубу; сигнальні постріли про нещастя, що прогуркотіли з мортир далеко по водній поверхні, постріли ще більшу паніку. Багато хто стрибав у воду, і екіпажі протипожежних суден, які швидко поспішили на допомогу, мусили рятувати їх. Тільки тоді пожежу було загашено.

Через два-три дні після пожежі на

«Мері Елізабет» налетів супротивний північний вітер. Маленький юнга капітана з'явився у каюті Еммеріха і міцно прив'язав вірьовками все, що могло власти.

— Гопля, — пробуркотів Себіш, який саме з Каспаром слав постелі.— Що б це могло означати?

Але скоро він мав можливість дізнатися про це. В каюту влетів матрос і наказав Себішу негайно загасити в печі деревне вугілля, на якому він хотів зварити обід для Еммеріха. Паруси і парусні штоки згорнули, верхівки щоголя спустили, кінець кінцем закріпили також і кермо. В одну мить небо затяглося чорними, як ніч, хмарами. Раптом всіх осліпило страшне, яскравобіле світло, з оглушливим тріском загримів грім. Хвили пінилися і клетотили, як у вогні. Еммеріха, який саме піднявся, щоб дати заслати свою постіль, і став у дверях каюті, хвиля, що з усією силою вдарила на палубу, промочила до рубця, і він, перелякавшись, утік в каюту; та ж сама хвиля добралась також до Каспара і Себіша. Ледве вони встигли увійти в перегородку для рядового складу, як матроси задріли всі входи й люки корабля смолою і варом, забили гвіздками і обтягли клейонкою. Також і дверні люки на верхній палубі закрили, так що у солдатів було таке почуття, немов їх поховали живцем. Без керма корабель кидало на всі боки; він то опускався, то піднімався на високих, як гори, хвилях, що бились об борт і заливали палубу. Пронизливо свистіли боцманські свистки, що перемішувалися з криками моряків, розпачливим плачем жінок та дітей в їхній перегородці, рокотанням дзвонів, далеким приглушеним звуком сигнальних пострілів.

Раптом зовсім поблизу із страшеною силою загуркотів грім; всі втратили рівновагу і розкотилися, як горошини, на всі боки. Кухлі, миски та інше начиння, що не було прибите або прив'язане, загуркотіло вслід за ними. Темне черво корабля сповнилося несамовитими криками, зойками і плачем. Мабуть, крім Кніхтеля-монаха, якому обридло життя, не було нікого, кому б зараз не хотілося краще бути на своїй батьківщині або хоч

навіть у Цігенгайні. Лише Кніхтель був задоволений.

— Який кінець! — триумфував він. — Люди, настав нам кінець.

Проте незабаром негода ущухла. Матроси прийшли в перегородки до солдатів, щоб подивитися, чи все там гаразд.

— Більше вітру! Добрячий вітер! — в хорошому настрої вигукували вони, світлячи ліхтарями в перекошені від страху обличчя гессенських сухопутних шурів і запевняючи їх, що під час справжнього шторму ще не таке буде.

— Краще вже бути сухопутним гессенським шуром, ніж англійським тюленем, — ще тремтячи усім тілом, буркнув Себіш, коли моряки пішли.

Моряки вірно напророчили. Справді, в майбутньому були ще гірші шторми, під час яких часто багато кораблів відганяло від флоту, і по кілька днів їх не було видно, ніби вони десь загубилися; одного разу «Мері Елізабет» понесло вітром, наче полохливого коня; при цьому вона занадто близько підійшла до корабля командира ескадри і зламала передню носову частину; іншого разу дала течу, і вода з такою силою ринула в діру, що через кілька хвилин бочки в трюмі плавали, ніби маленькі кораблі. Треба було і вдень і вночі викачувати насосом воду, поки течу в бок корабля сяк-так забили клоччям і залили смолою.

Транспорт проплив під вітрилами мимо Іспанії і Португалії і вийшов в Атлантичний океан. Дні потяглися один за одним нескінченним ланцюгом. Усі, хто знаходився на борту, тужили за землею. Кожна хмара уявлялася їм смугою землі. Вони коротали час за грою в карти, рибною ловлею, співами. Інколи бувала така велика спека, що солдати купалися в чані з солоною водою, а вночі під час штилю лежали на палубі без верхнього одягу. Але більшу частину свого часу вони проводили все ж у своїх перегородках в якомусь байдужому, безнадійному отупінні, страждаючи від паразитів, корости, висипки. Але раптом з цього стану байдужості їх вивів ворог, якого вони почали боятися більше, ніж шторму. Цим ворогом була цинга, яку

називали ще скорбутом — жахлива хвороба, від якої чорніли, гнили, розкладались ясна. Жування завдавало такого великого болю, що майже неможливо було їсти. До того ж зуби починали хитатись; їх можна було так легко витягати з щелепів, як шпильки з подушечки для голок. У багатьох мертвіли і розпухали стегна. Після цього здебільшого наставала смерть. Щодня померлих кидали за борт, і гессенці, які часто бували свідками того, як великі риби та ракоподібні чудовиська накидалися на трупи, ледве вони потрапляли у воду, чи не більше жажалися перспективи стати поживою морських страхіть, аніж самої смерті.

Причиною цієї епідемії була зіпсована, пересолена їжа і питна вода, що ставала тим тухлішою, чим довше тривала подорож. Тижнями і місяцями гессенці не бачили нічого, крім води, і все ж вони не мали достатньої кількості її, щоб вгамувати свою спрагу. До того ж від пересолоного м'яса ще дужче хотілося пити. Англійські солдати принаймні мали змогу купити в буфеті пиво або сидр; на утримання ж гессенців видавались такі мізерні суми і так нерегулярно виплачувались ландграфськими скарбниками, що вони не мали жодної змоги дозволити собі поліпшити харчування.

Хто пив смердючу бурду, що звалася питною водою, мусив затуляти собі носа. Кава мала присмак мулу, чай — варених чобіт. Скоро в запасах води з'явилися довгі, завтовшки в палець черви, так що перед питтям воду треба було проціджувати через хустку або фільтровий камінь. Але багато солдатів, аби не втрачати жодної краплини з свого дорожнього раціону води — двох малесеньких черпаків на день — не робили й цього. Ці два черпачки видавались не лише для вгамування спраги; цією водою треба було і помитись, і розмочити сухарі, і зварити горох, кашу та м'ясо. Багато солдатів перестали вмиватись. На них напали паразити і короста.

Гессенці сперечалися за кожний ковток дорогоцінної вологи і почали, як тільки траплялася нагода, красти запаси води. Провіантмейстер нарешті знайшов вихід: на ніч забирав з собою на ліжко

ключ від крана великого казана і наказував охороняти себе під час сну двом вартовим.

Каспар і його друзі вирішили не піддаватись епідемії. За порадами Шмельцле вони часто приймали солоні ванни, мили ноги теплою морською водою та полоскали рота, розтирали і чистили ясна оцтом, пили морську воду натщесерце. Але кінець кінцем самого фельдшера за кілька днів перед прибуттям здолала тяжка хвороба. І сам він, що так часто, володіючи даром розповідати різні неймовірні історії, розвеселяв своїх товаришів, раптом звалився від цинги, і замість химерних легенд, сповнених дивовижних пригод, з його рота вилітали нарікання і туга за батьківщиною.

Бідний, добрий Шмельцле! Якби не він, то, може, Каспара вже й не було б на світі! Був кінець травня; флот наближався до Азорських островів. Кораблі, здавалося, пливли в морі, як яблука в річці. Каспар сидів спереду на бугшприті і з тугою поглядав на смугу гір, над якими кружляли в ранковому світлі зграї яструбів. Пізніше він міг тільки пригадати, як раптом у нього в носі залоскотала вода, як він став жахливо задихатись, ковтав і ковтав воду, поринаючи все глибше. Він, певне, заснув і скотився в море. Тоді він із жахом зрозумів, що мусить померти. І його охопив великий жаль. Жаль за самим собою і за весь світ. В голові його промайнула думка, що тепер вже не судилося збутися його палкому бажанню допомогти американським патріотам. Але такий боець, як Каспар, не повинен загинути! «П'ять пальців діють так само добре, як і гак для човна», раптом почувся йому голос Адама Вейрауха так виразно, немов рибалка був поряд з ним. Так, Адам був біля нього, хоч і знаходився зараз далеко звідси, в Касселі. «Не здавайся, Каспаре, борись!» Каспар почав бити руками й ногами; мало не вмираючи від задухи, він широко відкритими, палаючими очима пильно вдивлявся у зелену, рухливу воду. Зібравши всі сили, він працював руками і ногами. Коли голова Каспара раптом з'явилася на поверхні води «Мері Елізабет» зробила поворот і швидко від-

далялася від нього. Каспара відносило кільватером. Його крики про допомогу тонули в стукоті рей та вигуках команди. Корабель ставав усе меншим і меншим. Біля Каспара гойдався його барабан, що разом з ним впав у море. Він ухопився за нього, як за рятівний буй, і втратив свідомість.

— Утопленика не можна грубо торсати або перекидати вниз головою, — почув він потім такий знайомий голос Шмельцле, що доносився ніби через товсту стіну з вати.— Від цього, люди, він може померти, коли ще тільки не мертвий. Щоб повернути утопленику життя, треба розтерти йому руки й ноги щіткою, а тіло обгорнути теплими ковдрами і... — Голос фельдшера став голоснішим, він звучав над обличчям Каспара. Хлопець трохи розплющив очі; його погляд упав на Мету, небогу маркітантки Катрін. Дівчина здригалася від сильного ридання, бо, здавалось, усі спроби повернути Каспара до життя були марними. Нове, дивне почуття щастя заповонило хлопця, він голосно зітхнув і заплющив очі.

— А бодай би я провалився! Він живий, він дихає! — вигукнув незнайомий чоловічий голос. — А ми вже вважали його за мертвого.

— Так, певно, і було б, якби Анзельм не помітив його зникнення, — сказав Шмельцле.

— І якби ти, фельдшере, не умовив капітана, щоб він дав наказ спустити шлюпки, — перебив його на півслові Дібольд, — а це справді було не так легко.

— І якби він не був барабанщиком, — обізався також і майор Еммеріх. Так, це був він, Еммеріх. Каспар побачив його засмагле, самовдоволене обличчя.— А те, що він барабанщик, а не гренадер, в цьому є частка і моєї вини, так точно!— Еммеріх зареготав. Його регіт нагадував іржання коня. Потім він прогаркавив команду.— Ну, а тепер марш разом з ним в перегородку. Хіба його королівській величності ще не досить завдали збитку хворі на цингу? Фельдшере, ти подбай про те, щоб хлопець скоро знову був на своєму посту, зрозуміло?

Каспар з жахом пригадав, як він тоді день і ніч повинен був лежати біля

Кніхтеля, напівгола постать якого поступово згасала, ледве ворушачись на постелі, ніби вона була із свинцю. Починаючи з Портсмута, монах повністю відрікся від життя. Тільки з допомогою побоїв його можна було примусити встати, вмитись і навіть попоїсти. Лише ром він пив поки що без примусу. Кніхтель завжди лежав з тупим виглядом, про щось роздумуючи, і лише його скляні очі моторошно оберталися в орбітах.

Кінець кінцем всім уже надокучило бити Кніхтеля, і йому дали спокій. Відтоді монах більше не торкався їжі. І хоч нібито не було будь-яких ознак хвороби, проте він ставав усе кволішим і безсилішим. Нарешті інстинкт самозбереження примусив товаришів ізолювати його з їхньої постелі. Кніхтеля забрали в подібну до ящика перегородку, де лежали безнадійно хворі. Незабаром він там і помер. Знайшлося кілька найменш гидликих хлопців, які за пару чарок рому зашили його по-морському в парусину і спустили за борт з ядром на ногах.

— Ну, от і відспівав своє молодий півень, — сказав солдатам Купш, який наглядав за спуском тіла. — Таки доволі дивно, що йому пощастило обдурити шибеницю.

Після похорону друзі сиділи разом, похнюпивши голови. Хто знає, може померлому й краще, він тепер хоча б матиме спокій. А їм загрожує цинга, шторми, спрага, корабельна аварія; а якщо вони, зрештою, і висадяться на землю, їх скрізь підстерігатимуть різні небезпеки, каліцтво, смерть. Анзельм спробував розвіяти сумний настрій своїх друзів. Вони повинні прагнути надати своєму життю певного змісту, тоді воно стане кращим, світлішим і вартим того, щоб за нього боротись.

— А в чому ж зміст життя? — запитав із сумнівом Рюбенкеніг.

Дібольд, який під час подорожі ставав усе скупішим на слова, відповів:

— Бути вільним!

Був початок липня, коли матросюнга, що сидів на самому вершечку шогли, закричав на все горло:

— Земля, о боже, я бачу землю!

Капітан Джонсон тепер видерся сам

на мачту, підніс до очей свою підзорну трубу і потім, звіривши своє припущення по компасу та сонячному колу, запевнив тих, які позбігалися сюди, що перед ними береги Америки; флот уже знаходиться недалеко від Галіфакського маяка. Скоро на всіх кораблях матроси повидряпувалися на щогли і пильно вдивлялися в далечінь, шукаючи землю.

Переконавшись, що подорож наближається до кінця, офіцери влаштували бенкет, сервірувати який наказано було Себішу і Каспарові; це було нелегко, тому що море сильно хвилювалось. Наповнюючи келихи, вони повинні були міцно триматися однією рукою за стіл, щоб не втратити рівноваги. Себіш готував пунш, і один за одним проголошувалися тости, коли в офіцерську кают-компанію із запізненням увійшов Еммеріх. Він звернувся до графа фон дер Ліппе і ввічливо запитав, де його місце — на верхньому чи нижньому кінці столу. Злегка підпийлий граф, який походив із одного із суверенних домів, зухвало відповів:

— Майор Еммеріх, де ви сидите, там завжди низ.

Це зауваження призвело до пістолетної дуелі, під час якої Еммеріх застрелив графа. Майор уник смертного вироку військового суду, мабуть, тільки тому, що англійці не хотіли втратити ще одного офіцера.

Мертвого графа зовсім інакше поховали, ніж монаха-втікача Кніхтеля.

— Йому віддають більше почесностей, ніж сотні живих солдатів, — ущипливо зауважив Анзельм.

Навіть Еммеріх повинен був вишикуватися і стояв на палубі з застиглим, як залізо, обличчям, зніяковіло уникаючи інших офіцерів. Усі були в строю, повітря здригалося від гарматних пострілів. Нарешті труна, покрита національним прапором Гессена, шубовснула в море.

— Ну що ж, смерть не звертає уваги ні на чини, ні на титули, всі підемо туди, — сказав після цього Купшеві гладкий Рюбенкеніг, який досі не міг забути зауваження фельдфебеля під час похорону Кніхтеля. — В труні ти чи в парусині,

Рядовий ти чи фельдфебель, полковник, генерал чи адмірал. Як ви гадаєте, графів акули теж пожирають?

— Заткни пельку! — гаркнув фельдфебель, охоплений безсилим гнівом.

Незабаром після похорону флот раптом повернув від берега і взяв курс на південь. Висланий наперед корабель «Райдуга» повернувся з наказом головно-го командування йти до Сенді-Гук, поблизу Нью-Йорка, де повинне сконцентруватися все військо.

Каспар задрімав. Він прокинувся з криком. Двері розчинилися, в каюту ринула хвиля і промочила його до рубчика. За стіною в темряві стогнала палуба, гудів і тріщав геть увесь корабель. Здалеку доносився приглушений звук сигнальних пострілів і молотків. Знову й на цей раз усі люки на кораблі позачиняли і позабивали гвіздками. За якусь секунду Каспар уже зовсім прочувався. Одним стрибком він опинився біля дверей і якраз ще встиг прошмигнути всередину корабля мимо двох здивованих матросів. Кулею влетів він у солдатську перегородку.

Анзельм зустрів його запитливим поглядом.

Каспар не встиг вимовити й слова, як почалася така страшена качка і корабель раптом так штовхнуло, що фельдшер звалився з постелі.

— Ми тонемо! Тепер нам кінець! — заскиглив плаксивий голос з верхніх нар. Це був торговець сиром з Кітцбюгеля, безнадійно хворий на цингу.

— Замовкни! Твій крик нічого не допоможе, — накинувся на нього Зеєкатц.

Проте той продовжував, незважаючи ні на що, голосити.

— Маріє й Ісусе, у мене в Кітцбюгелі крамниця, і я торгую сиром! Моя бідна дружина і мої бідні діти! Що мені робити? Тут я загину. Я все відкладав, не витратив жодного гелера з платні. Я мушу повернутись на батьківщину, люди!

— Сьогодні купець — завтра жебрак, — промовив Рюбенкеніг з похмурим задоволенням. — Навіщо заощаджувати, старий? Якщо доля і зглянеться на нас

і ми залишимося живими, то бідні люди все одно прийдуть і заберуть від нас своє. Ти не можеш бути певним, що з тебе не здеруть навіть твій незграбний домашній халат.

Житель Кітцбюгеля звів над краєм нар своє вусате обличчя, зрите великими порами, і глянув вниз на Рюбенкеніга. Позад нього показалася голова Себіша.

— Так, цього разу Рюбенкеніг має рацію,—прокаркав він.—Проте не падай духом, сусіде. Адже доля міністерських чобіт товстуна ще теж невідома. Точнісінько так, як ти можеш позбутися своєї лавки, він збудеться і своїх чобіт, або чоботи його. — Себіш сміявся, аж поки йому в голову не полетіла щітка. Тоді він знітився і одразу ж замовк.

Анзельм притягнув до себе Каспара.

— У тебе щоденник? — прошепотів він. — Чи ще й досі там?

— Що? О боже, Анзельм! — Каспара кинуло в піт. — Він залишився там, я забув про нього. Мені зараз же ще раз треба...

Чути було, як важко, з хрипінням дихав Шмельцле.

— Що? — збентежено спитав Анзельм, хоч і добре усе зрозумів.

— Його не було вже там? — прошепотів Дібольд.

— Він залишив його там, оце-то так, — пробурмотів Рюбенкеніг.

Каспар кинувся з перегородки, услід за ним побігли Анзельм і Дібольд, а потім поплентався також і Шмельцле. Але їм довелося ще довгенько чекати, поки відчинився люк вгорі сходів, що вели до кают. Коли вони нарешті ступили на палубу, негода вже вщухла. Але кораблі були ще мокрі і яскраво виблискували вологою в сутінках. Півострів Сенді-Гук, ніби довгий тонкий, трохи зігнутий палець, виступав у тумані з порослого чагарником і деревом пагористого побережжя. Хвилі прибою ударялись об рівний берег великої бухти і, розкочуючись по світлому піску, майже сягали міста з наметів, що лежало в сірій імлі світанку. На вершині півострова височів сліпучобілий восьмигранний маяк, вікна якого відливали червонуватим блиском сонця, що тільки-но починало сходити.

Шмельцле ледве стримував радісне хвилювання. Ось тут, перед ними, лежала країна, яка за описами вчених повинна бути у сім разів більшою за Європу! Анзельм підганяв усіх. Але біля дверей перегородки, куди клали мерців, вони зупинилися, немов укопані. Шторм геть зніс частину даху. Група матросів у червоних мундирах під наглядом корабельного унтер-офіцера саме ліквідувала наслідки шторму. В руках унтер-офіцера був щоденник Каспара, і він перегортав його сторінки. Серце хлопця зупинилось. А ось до наглядача підійшов матрос. Каспар упізнав у ньому того самого, схожого на мулата, смаглявого хлопця, якого він зустрів у перший же ранок їхньої подорожі, коли той розмовляв з Метю; матрос, здається, переклав кілька рядків, і обидва засміялись. Потім матрос узяв коричньовий зошит і пішов геть з палуби.

Друзі пішли слідом за ним.

— Містер, ей, містер! — Каспар смикнув юнака за рукав і запитливим жестом показав на зошит.

Моряк відповів:

— Для мого офіцера, ту воу¹.

Поки він говорив, листівка вилетіла на підлогу. Каспар хотів за нею нахилитися, але матрос випередив його. Він розгорнув аркуш, вражено свиснув і ламаною німецькою мовою суворо запитав:

— Тобі належить?

— Так,— сказав Каспар нерішуче.

— Ні, це неправда, вона належить нам,— перебили його троє друзів.

Матрос намагався ще й далі зберігти суворий вигляд, але пустотливі вогники в очах його видали.

— Ось! Добре заховай і не розкидайся! — промовив він, повертаючи зошит Каспарові.

— Спасибі, ой, спасибі! — викрикнув хлопець.

— Прошу пробачення, ви англієць чи німець? — спитав Анзельм.

— Тому що я німецькою мовою *Speake*²,— відповів матрос. Він захитав головою. — З сотні слів я схопив

¹ Мій хлопець (англ.).

² Розмовляю (англ.).

на кораблі, а то навчився від дядька в Гонновері. Я не англієць. Я американець. Вільний американець, так точно! Син свободи, так називатись наше об'єднання. Ви, гессенці, запам'ятайте собі це і скажіть також усім товаришам: американці зроблять ваше життя нещасний. Ви хоробрі? Добре, ми також хоробрі, і ми багато, багато, і ми знаємо ліс, поле, сходища. Ви нічого не знаєте тут у країна. І ви прибули для дуже погана справа. А наша справа — дуже хороша справа. Всі чоловіки, жінки вільні мусять бути; жоден король, жоден королівський губернатор не повинен нам робити закони: ми самі повинні обирати суддів, губернаторів; народ мусить робити закони; всі повинні жити в мирі і щасливо. Ми боремось за це!

Анзельм не міг утриматись, щоб не обійняти матроса. Але той швидко відсторонив його і боязко оглядівся на всі боки.

— Обережно! Обережно! Небезпека, — застеріг він.

— Який вигляд має ваша армія? — поцікавився Дібольд.

— Ох, наша армія не така красива, як ваша, — сказав матрос. — Наша армія — визвольна армія. Солдат — брат офіцера. Не так, як у вас. У нас барон ні на цент не краший від містера Сміта чи містера Міллера. Про це ви ніколи не чули, чи не так?

— Так, хто далеко звідси, той нічого про це не чув, — сказав Рюбенкеніг, що теж приєднався до товаришів. — Ох, це все нав'язали нам силою.

Американець кивнув. Потім пильно подивився на всі боки палуби, чи за ним не стежать.

— Сотні років Англія веде війну, щоб скрізь панував англійський король і щоб мати колонії. Але тепер — досить. Скоро великі держави будуть з нами, американцями: Франція, Іспанія, Голландія. Увесь світ допоможе нам. Деякі тому, що наш ворог — це їхній ворог; інші тому, що вони знають: майбутнє належить нам. Належить синам свободи.

— Це чудові слова, — сказав Рюбенкеніг, — але у вас, як і в нас, кінець кінцем поплатиться за це маленька людина.

Матрос насунув свою шапку на лоба.

— Гм, — сказав він задумливо, — гаразд, я заплачу, коли мою справу треба оплатити; а ви платите за чужу справу. Ми боремось за нашу країну, наше щастя, наше майбутнє. А ви? Ось! — сказав він серйозно і, витягнувши з куртки портрет, показав його Каспарові. Інші теж ближче нахилили свої голови. На портреті був зображений вродливий юнак, що опирався на колону. — Це мій брат Чарльз. Англійські солдати підстрелили його під час різанини у Бостоні. Йому ще не було сімнадцяти років. Я тепер замість нього в нашій армії. Я можу виконувати корисну службу на кораблях. Зрозуміло?

— Чоловіче, чого ти раніше не познайомився з нами? — сказав Дібольд із жалем і докором.

— Чого? — Американець хитро посміхнувся. — У німців не узнаєш, хто наймит, а хто князівський слуга. Мене могли б зрадити. Адже ви теж, може, зрадники, чи не так?

— Так теж могло б бути, — пробуркотів Дібольд.

— Можливо, — сказав матрос. Але тепер це не дуже небезпечно. Look! — В цю хвилину друзі помітили, що до корабля причалює швидкий темний каное. Хтось тихо по-пташиному крикнув з човна, матрос відповів. — Це мої друзі! Я раз-два — і зникну, — сказав він. — Моя служба тут закінчилась. Отже, до побачення! І якщо ви справді захочете до нас прийти, — закінчив він, — добре запам'ятайте пароль: Freedom's friend, це означає «друг свободи»! — Промовивши ці слова, він почав спускатися по леєру. Каное відчалив і швидко поплив до берега.

Розділ чотирнадцятий

Флот досяг мети. Барабанний дроб і сигнали горна, скрип рей та човнів, вереск жінок та лемент дітей, англійська і німецька команди, солдатські пісні, радісні салюти з гармат і гвинтівок створи-

¹ Гляньте (англ.).

ли різноголосу музику, у супроводі якої почалося висадження на берег першої групи гессенського допоміжного війська, на яке англійці вже давно так нетерпляче чекали.

Море, обрамоване берегами Нового світу, виблискувало у ранішній зорі, наче чисте велетенське дзеркало. Не було ані найменшого вітерця. Щільні ряди парусних суден, на палубах яких кишіло повно людей, протискувались до порту, в якому уже стояло на якорі чимало англійських військових кораблів. Над ними з пронизливим криком літали сполохані зграї чайок. Лоцмани в маленьких швидких човнах розрізали виблискуючу воду, що бризками розліталась під ударами весел. Вони вказували новоприбулим шлях до місця висадки мимо піщаних кіс та обмілин. Йоркська затока ще ніколи не тримала на собі такої великої кількості флоту.

Погляди всіх були жадібно спрямовані на берег, що мав далеко привабливіший вигляд, ніж англійський з його голими крейдяними скелями. Тут гессенці нарешті знову побачили суходіл з деревами і чагарником, як удома, з будівлями і фруктовими садами. З берега доносився п'яний запах смерек і лоскотав ніздрі солдатам на «Мері Елізабет», і їм здавалось, що після такої довгої і тяжкої подорожі не під силу більше витримати на кораблі ані жодної хвилини. О, їм так страшенно хотілося ступити на тверду землю штату Айленд, хоча вони і довідались, що розташований напроти острів Лонг-Айленд і навіть місто Нью-Йорк, яке було зовсім близько, захоплені небезпечними бунтівниками і що в руках англійців знаходиться лише цей маленький острів. Але вони мусили чекати, поки не настане їхня черга. Нарешті перед обідом, об 11-ій годині,— сонце вже стояло високо на небі, і повітря було задушним і гарячим, мов над паруючим водяним казаном— «Мері Елізабет» під вітрилами підплила близько до берега. Все на кораблі забігло, заметушилося, бо ж земля була вже зовсім близько.

Тут був табір англійців, між наметами все мерехтіло від червоних мундирів і виблискувало зброєю. І на березі теж

було велике пожвавлення, бо тут збирався всілякий гуляючий народ, серед якого було багато панночок з високими зачісками. Бухта, що витягнулась далеко на північ, поступово звужувалась. Тепер усі товпилися по корабельних східцях до веслових човнів. Кожен хотів бути першим. Солдати мало не валилися з ніг під своїм багажем; незвично вологе повітря забивало їм дух; одяг прилипав до шкіри; піт роз'їдав очі і лив по розпалених обличчях. І все ж вони відтискували один одного, щоб добратися раніше до трапа. Тут нічого не допомагало — ні накази фельдфебеля, ані крики переляканої солдатської дружини; нікого тут не зворушував вигляд новонародженого, замтаного в лахміття, який повинен був дістатися до човна разом з своєю матір'ю, ані падіння солдата, що нав'ючений ранцем, патронташем, польовим казанком та іншим спорядженням, зникнув у воді і більше не з'явився на поверхні. Щільно один біля одного сиділи гессенці в хитких веслових човнах, позаду яких пливли прив'язані вірвовками коні; вони іржали від страху і бризкали на всі боки водою.

Коли гессенці ступили на сушу, їм здавалося, що земля хитається під їхніми ногами; вони рухались зігнувшись і весь час обережно балансували. Залитий промінням краєвид, привабливість нового після такої довгої одноманітної подорожі і те, що ворога не було ані видно, ані чути, ніби він взагалі не існував, сприяло хорошому настроєві. Вони потрапили у все зростаючий потік полків, що висаджувались на берег. Усе змішалось в якійсь страшенній метушні: ось вивантажують гармати, бочки з порохом, коней; там рухається процесія носилок, на яких лежать, голосно стогнучи і скаржачись, хворі на цингу, ще трохи далі вони опинились серед возів, екіпажів, тачок, ящиків, негрів, червоних мундирів, одягнених в сіре квакерів — жінок і чоловіків, що не розуміли жодного німецького слова, і молодих дівчат, які всі без винятку здавалися їм гарними, як на картині. Вони побачили навіть одного індіця; сидячи в каное, він спокійно дивився на море. Його блискуче волосся

було чорне, як смола, а строго симетричне обличчя здавалося вилитим з міді.

Дібольд, сповнений щастя, обняв перше кленове дерево, що зустрілось йому на дорозі; він притулив свої бородаті щоки до вкритого мохом стовбура, наче до обличчя любимого друга.

— З цього дерева можна було б вичити чудові стільці, правда? — запитав його Зеекатц.

— А також ложе для рушниці, — встраяв Фріц Кляйнпауль.

— Тут хороша земля, жирна. — Дібольд нахилився і пропустив між пальцями жменю землі.

Каспар зірвав стокротку і встромив її в петлю. Фельдфебель Купш услід за цим нарвав цілий оберемок квітів, що гойдалися на духмяному літньому вітрі. Сопучи, він занурив у них свого великого носа.

Офіцери також почували себе щасливими, що подорож і висадження війська вже залишилися позаду... Адже бунтівники могли б з Лонг-Айленда двома шестифутовиками легко розбити добру частину кораблів, і було зовсім незрозуміло, чому вони не скористались з цієї нагоди. Крім того, зростаюче незадоволення солдатів, про яке знали навіть в генеральному штабі, почало вже непокоїти командування.

Англійські і німецькі генерали та інші вищі офіцери стояли на нашвидку спорудженій трибуні і, обмінявшись першими привітальними словами, схвильовано обговорювали становище. Генерал-лейтенант фон Гайстер стояв всередині поруч з присадкуватим чоловіком, в якому хтось з фельдфебелів упізнав англійського головнокомандуючого, сера Вільяма Гоу. Очима досвідченого штабного офіцера оглядав гессенський генерал лінії географічної карти, розстеленої на довгому столі. Англієць зробив жест рукою в бік острова Лонг-Айленда, що лежав на протилежній стороні. За вірогідними відомостями, — пояснював він, — вісім тисяч чоловік заколотницького війська окопалися на лісистих вершинах Брукліна, тим часом як головнокомандуючий американців, Джордж Вашингтон, з п'ятьма тисячами чоловік утримує територію поблизу

міста Нью-Йорка. Зараз мова йде тільки про те, щоб заколотницькі загони, більша частина яких зовсім не навчена військової справи, а офіцери теж набрані з цивільних, оточити між рікою Гудзон і протокою Лонг-Айленд і там протягом кількох тижнів стерти з лица землі, що, звичайно, буде неважко для королівської армії, яка нараховує тридцять тисяч добре вимуштрованих солдатів.

Еммеріх також завоював собі місце на трибуні. Він уже кілька разів поривався протиснутись ближче до генералів, щоб краще слідкувати за словами Гоу. Раптом хтось вигукнув його ім'я. Він обернувся і наступної ж миті кинувся до кремезного офіцера з червоною блискучою головою. Це був полковник Ралль, старий товариш по зброї ще за часів російсько-турецької війни; його корабель причалив в штат Айленд на вісім днів раніше від «Мері Елізабет».

Еммеріх підкреслено по-молодецькому спитав:

— Ну, то коли ж ми розтрощимо цю нечисть?

На це Ралль, горезвісний своєю відвагою і всім відомий під прізвиськом «гессенський лев», відповів, розраховуючи, що ці слова дійдуть і до вух начальства:

— Треба сподіватись, що скоро Як на мене, то можна б і зараз наступати.

Генерали, що якусь хвилину з доброзичливою поблажливістю дивилися, як два старих забіяки радісно поляскували один одного по плечу, знову повернулися з серйозними обличчями до географічної карти.

Каспар, що разом з іншими барабанщиками, горністами і трубачами стояв перед трибуною, чув кожне слово. Він знав ім'я Ралля з давніх розповідей капітана і тепер з цікавістю розглядав чоловіка, який разом з Еммеріхом в турецьку війну нібито полонив пашу з усіма його бунчуками, рабами і верблюдами. Але скоро вже щось інше привернуло увагу Каспара. О, тут було на що подивитись! Хлопець відскочив убік, бо повз нього із свистом пронісся лакований кабріолет, запряжений кіньми у багатій збруї. В кабріолеті сидів колоніст і жував

тютюн. Старий, поритий віспою негр біг за екіпажем. Може, це раб? Але чого ж тоді в нього таке радісне обличчя? Проте Каспарові не було коли замислюватись над цим. Скоро в каное з'явився другий індієць. На голові в нього була шапка, на якій розвівались великі, якскраві махові пера. «Такий індійський капелюх був би чудовим подарунком для Адама», подумав хлопець... Йому здалося також дуже дивним, що індієць не носять чобіт так, як гессенці, а тільки підшви, прив'язані шнурівкою до ніг. Він уявив собі, як би здивувалися обидва, коли б він проспівав їм пісню Червоних Лисів!

А втім, чи взагалі індієць ще захочуть розмовляти з гессенцями? Каспар помітив, що люди дивилися тут на німецьких солдатів як на небезпечних звірів! А разом з тим гессенці боялись американців! «А чи правда, що вони людоджері? — шепотіли між собою солдати. — Чи правда, що янки відрізають полоненим чоловікам носи й вуха, а жінкам груди?»

Тепер увагу Каспара привернула група людей, що висадила з двох невеликих вузьких веслових човнів; це були навантажені вузлами та валізками жінки, діти і багато старих чоловіків. Люди були ситі і гарно одягнені, і все ж таки в їхньому вигляді і поведінці було щось перелякане і зацьковане. Якусь хвилину вони стояли в нерішучості. Потім найбільш заповзятливі звернулися до кількох гессенських солдатів. Але ті, здавалося, не зрозуміли їх.

Каспар протиснувся до групи, коли одна гарна дівчина, що тримала в клітці папугу, звернулася до майора Еммеріха, який саме зійшов з трибуни. Він, здається, зрадів з нагоди похвастати перед здивованими солдатами своїм знанням англійської мови:

— What do you need?¹, прекрасна міс? — запитав він, на знак привітання приклавши пальці до крис капелюха. Дівчина почала перешіптуватися з хлопцем, який, очевидно, був її однолітком, і обидва якось збоку пустотливо глянули на майора.

¹Що вам потрібно? (англ.).

Анзельм, що спостерігав цю сцену, дзвінко розсміявся.

— Що вона сказала? — допитувався Еммеріх. — Чого треба цим людям?

Анзельм охоче відповів:

— Панночка сказала, що ваша німецька мова дуже схожа на англійську. Це вірні королю втікачі з Лонг-Айленда, які сподіваються знайти захист в англійців. Вони шукають будинок якогось містера Кука.

— Звідки ж я можу знати, де мешкає цей містер? — буркнув Еммеріх і, важко ступаючи, пішов геть.

Втікачі тим часом подалися далі. Але відразу ж до них, розмахуючи руками, підійшов великими кроками якийсь гладкий, велетенський чоловік у зеленому камчатному халаті. Він ішов так швидко, що аж розвівалися довгі білі кучері його парика і шовкова підбивка халата виблискувала при кожному кроці.

А ось вже нове видовище привернуло до себе увагу Каспара. На березі, трохи осторонь від кораблів, солдатів піднімали з носилок і клали у викопані в землі ями. Але це були ще зовсім не мертві; вони ворушилились, кричали і ляпались.

Каспар зблід. Це були хворі на цингу, яких закопували так, що тільки голова виднілася з землі. Страшно було дивитись, як задихались ці, поховані живцем, люди. Але ніхто не звертав на них уваги. Рили все нові ями і закопували все нових хворих. Офіцерів, звичайно, не було серед них. Навряд чи вони терпіли в чому-небудь нестаток під час подорожі. Лише кілька чоловік хворіли на морську хворобу. Якщо дош мочить слуг, то на панів тільки капає.

Серед закопаних Каспар раптом побачив знайоме, хоч і спотворене жахом обличчя. Це був Себіш. І він, здавалось, теж помітив Каспара: в його каламутних очах прокинулось життя, він марно силкувався заговорити.

Саме в цей момент мимо проходив фельдфебель Купш, його, очевидно, розважало це видовище. Каспар вийшов з шеренги, виструнчився перед Купшем і схвильовано сказав:

— Пане фельдфебель, чому ховають людей? Адже ж вони не мертві?

— Наказ зверху. Побути кілька годин закопаним у землі — це найпевніші ліки проти цинги.

— Може, це знищить цингу, але разом з нею і людей,— випалив Каспар. — Хіба ж можна в таку спеку закопувати людей у пісок? Цього ніхто не витримає.

— Назад в шеренгу. Солдатові не дозволяється питати. Ти, зухвалий хлопчисько, думаєш, що розумієш більше за генерала? — Фельдфебель загрозливо поглянув на Каспара. Потім він поволі обернувся і підійшов до закопаних. — А, друг Себіш! — сказав він насмішкувато і мало не наступив на носа старому, що жалібно стогнав. — Ну, старий хрін, як справи? Боже мій, у тебе на голові вже навіть мурашки бігають. Нічого. Це добре проти ревматизму. Якщо прийде чорт, щоб тебе ухопити, то ти безупинно дмухай йому в обличчя, тоді залишишся живим. Але будь насторожі і ні на мить не переставай дмухати, а то відразу помреш.

Себіш не мовив більше ані звуку. Тим розпачливішими були його гримаси, якими він намагався ублагати фельдфебеля допомогти йому. Але Купш відвернувся од нього, бо хворий, що лежав біля Себіша, почав шуміти. Раптом під команду обер-фельдшера прибігло багато солдатів, озброєних заступами. Навколо закопаного, що, здавалося, вже умирав, стовпилися цивільні.

— Геть! Геть! Забирайтесь! — втрутився Купш. — Наче діти. Ви мене ще не знаєте, який я, коли мене розгнівають.— Він роздавав праворуч і ліворуч штовхани. — Чи ви бачили коли-небудь такий непокірний народ? Розходьтесь по домівках, бо я вас навчу бігати! Що, не розумієте німецької мови? Швидко забирайтесь звідси!

Солдати з піднятими заступами кинулися на юрбу. Купш піддавав їм сміливості. От де вони можуть нарешті показати свою владу.

— Розійдись! — кричали вони.

Колоністи почали повільно розходитись. Значить, їм правду розповідали про гессенців, які ще перед своїм прибуттям користувалися поганою славою справжніх недолюдків.

Раптом між ними опинився Еммеріх. У загальному гвалті і крику ніхто не помітив його приходу.

— А бодай би дідько вас ухопив, у вас полова в голові, чи що? — загорлав він на солдатів. — Фельдфебель Купш, ти стоїш тут і спокійно на все це дивишся! А хіба ж ти не знаєш, що ми не повинні підбурювати проти себе населення! Ще зовсім не виключено, що незабаром всі непокірні особи знову стануть вірними і слухняними підданими короля. Як мені пояснити тоді англійцям поведінку моїх людей? Що тут трапилось, власне кажучи?

Купш, як поганий учень, марно намагався щось відповісти.

Його випередив один рядовий:

— Осмілюсь доповісти, пане майор, ось уже один помер!

Купш швидко обернувся:

— Справді, він уже помер!

Еммеріхові, очевидно, було неприємно дивитись на мерця.

— Зараз же закопати його зовсім, — сказав він з огидою.

У цю хвилину почувся плаксивий голос Себіша.

— Осмілюсь доповісти, пане майор, я також тут. Себіш. Пане майор, будьте ласкаві...

Еммеріх загорлав:

— Прокляття! Що робить тут мій кухар! Негайно ж відкопати! Себіш, запишись у список виснажених! Не шкодуй горілки, все одно вона йде за рахунок полку. Ей, Купш, тягни його, допоможи йому! І потурбуйся про те, щоб мої валізки ще до вечора були в будинку містера Кука. Гей, Каспаре, ти відповідатимеш за них! Я буду у сера Гоу в «Троянді і вінку» — це ферма ген там, на височині, — якщо раптово у вас виникне якесь питання. Але тільки в крайньому разі. Я не хочу, щоб мені заважали, зрозуміло?

Над головою померлого вже виріс великий свіжий пагорок землі, коли воскреслий з мертвих Себіш, трусячись усім тілом, виліз за допомогою Купша з ями. Тепер Купш сумлінно охороняв кожен крок свого старого друга-гуляки; він скоріше ніс його, ніж вів. Коли вони

проходили мимо носилок, з них піднявся схожий на скелет, блідий, як привид, Шмельцле. Біля нього був Анзельм, що підтримував його.

— О, тут, мабуть, від самого лиш видовища могил зцілишся, — глумився Купш. — От бачиш, Шмельцле, інколи генерали бувають кращими лікарями, ніж фельдшери, чи не так? І їхні ліки не коштують жодного крейцера.

Шмельцле почував себе занадто кволитим, щоб вступати в суперечку. В нього нестерпно боліла голова. Йому здавалося, що мозок його висить на нитці і від кожного кроку боляче здригається. Анзельм насилу тримав його, озираючись на всі боки, чи немає кого поблизу, хто б допоміг йому. До нього підскочив Каспар. Тепер вони обидва взяли Шмельцле попід руки і повели його в напрямку до табору гессенців, що розташувався біля англійців; червоні і блакитні мундири створювали різкий контраст, ніби фарби на полотнищі різноколірного прапора.

Уже і в гессенців задиміли перші вогнища. Проте ще скрізь панувало велике безладдя. За винятком кількох полотнояних наметів, спішно споруджених для фельдфебеля і капралів, решта новоприбулих не мала жодного притулку. Кілька будинків були призначені для житла офіцерам. Замашені землею чоловіки викопали, як кроти в землі, печери, щоб мати хоч якесь сховище. Інші, украй розморені незвичним кліматом, лягли просто на сонці, розкидавши руки й ноги. З їх широко розтулених ротів неприємно тхнуло; дехто з них спробував освіжитися купанням у морі, проте відразу ж їм знову робилося так само гаряче й душно, як і до цього.

На краю табору, так як і в Цігенгайні, по-домашньому розташувалися солдатські дружини. Там уже на кушах і деревах тріпотіла випрана білизна, і тут же поряд кілька бездоглядних солдатських дітей шарпали одне одного з-за шматка цвілого сухаря, що його викинув якийсь гренадер.

Усе було залито сяйвом палючого сонця. Навіть в убогому затінку не можна було сховатись від нещадної спеки.

До того ж їх обсідала сила-силенна мошки, яка була набагато більшою і кусливішою, ніж удома, в Гессені. Здавалося, не було ніякої можливості боротись від жалких роїв.

Сподівання солдатів, що в Америці вони одержуватимуть нарешті кращу їжу, теж не справилися. Флот з провізією ще не прибув з Англії. Свіжих харчів у штаті Айленд майже зовсім не було, бо все їстівне вже давно було з'їдене розміщеними тут англійськими солдатами і революціонерами, які вчиняли сюди наскоки. Для гессенців це означало і надалі затягти тугіше ремінь і задовольнитися злидненным корабельним харчуванням. Тільки кільком щасливим удалося роздобути в негрів трохи картоплі і кілька корців індійського зерна. Інші вдерлися до садів і принесли кілька динь, цибулин, огірків і недостиглих яблук.

Одні тягали дрова, підтримували вогонь. Другі ж готували з борошна, солі й води тісто. Треті пекли на плескатику кусках дерева або на корі щось подібне до хліба, четверті ліпили з тіста кульки і пекли їх на жару. Від вогнища до вогнища передавалися підібрані по дорозі або подаровані неграми бляшані мисочки, сковорідки і келихи; в них солдати розтоплювали сало і таким способом готували соус для страшенно давлучих кукурудзяних перепічок. Незабаром солдати сиділи або лежали навколо вогнищ; здавалось, що вони про все навкруги забули і думають лише про те, як би зберегти свої зуби. Поблизу вогнищ були прив'язані коні; в опалки їм засипали кукурудзи, яку називали тут індійським зерном.

Коли було вгамовано перший голод, пройшла перша втома, скрізь зав'язалися розмови.

— Країна тут начебто гарна, чи не так? Багата і родюча, тільки ще мало оброблена. Повірте мені, тут можна для своїх нащадків нажити справжнє багатство, якщо придбати землю.

— Ви помітили: колоністам тут, певно, добре живеться. Адже ж селяни так гарно одягнені, як у нас удома знатні люди.

— Але яка нам користь навіть з найкращої країни, коли ми солдати і повинні бути козлами відпущення! — Це був Анзелм.

— Так, яка нам користь? Для мене існує тільки Віндгаузен. — Фріц Кляйнпауль зітхнув.

Раптом з'явився фельдфебель Купш і відразу ж загорлав:

— Ей, ви, певно, думали, що віднині більше не буде муштри, га? Вам дуже б хотілося краще ледарювати, чи не так? Авжеж, це б вас дуже влаштувало? Але щоб ви знали, у нас такого не буде. Тут мусить бути порядок, і все щоб було як слід! Нехай оті червоні мундири побачать, на що здатні ми, гессенці! Вперед, швидше! Рюбенкеніг, Кляйнпауль, ви будете у бригаді пічників. Негайно треба збудувати печі, щоб ми знову мали пристойний хліб. А наш філософчик, певно, думає, що може від цього відкрутитися. Люди з білими руками, як відомо, люблять здебільшого роботу інших. Вперед, марш свинячим галопом у бригаду, що будуватиме відхожі місця!

Каспар і кілька інших солдатів були відправлені на роботу в будинок Кука, в той час як другу групу Купш послав на «Мері Елізабет» за багажем.

— І щоб там нічого не забули і не загубили по дорозі! А решті почистити й помити будинок зверху донизу. Так, щоб усе блищало, коли пан майор перебереться. Гей, хлопці, добре розтуляйте вуха, щоб мені потім ніхто не приходив і не казав, що він нічого не знає!

По дорозі Каспарові здалося, що він на деякій відстані упізнав Себіша, який похитувався на своїх коротких ногах, тягнучи цього разу ліву ногу ще більше, ніж завжди. Каспар прискорив ходу, щоб наздогнати його. Незабаром старий повернув ліворуч і зупинився перед одним будинком. У дверях з'явилась дружина фермера.

Солдати, що наближалися, побачивши Себіша, який був, видно, добре наїдпитку, вибухнули нестримним реготом.

— Чи є в тебе кури й гуси, жінко? — донеслося до них його питання. — Га-га-га! Ку-ку-рі-ку! Кури, гуси,

яйця. — Він зробив пальцями якийсь непевний рух у повітрі, ніби хотів описати контури яйця. — Жінко, чи є в тебе молоко, га? як? — Він підніс до рота руку у вигляді чашки і, закинувши голову назад, зробив такий рух, наче щось ковтає. Але від цього він так захитався, що втратив рівновагу і мало не впав. Коли Себіш нарешті знову став на рівні ноги, двері зачинилися. Він засміявся, але сміх його прозвучав зловісно. Через маленьке потайне віконце в дверях з жахом дивилося двоє очей на старого і на солдатів, що стояли навколо нього. Тільки тепер Себіш помітив товаришів. Він зареготав разом з ними, захлинаючись від задоволення. Потім несподівано крутнув головою і пошкандибав на город, що знаходився за хатою. Знову в повітрі пролунало «ку-ку-рі-ку», але цього разу вже не з горлянки Себіша. В своїх ревматичних руках він тримав, розпливаючись у широкій посмішці, щось біле, тріпотливе і кілька разів помахав ним у повітрі. — Хто довго питає, той багато блукає, — повчав він молодих хлопців. На його розпаленому обличчі промайнула лукава усмішка.

— Але завчасно не радійте, мої любі, бо здобич призначена для пана майора. Хоч я ще дуже кволий, але обов'язок кличе мене, і офіцерський кухар Себіш добровільно виявив бажання знову приступити до служби. З смаженою куркою вас. — І він віддав солдатам честь.

— Ну, ми теж пішли б добровільно, коли б нам вдалося потрапити у списки виснажених, як ви гадаєте, хлопці? — пожартував один з солдатів. — Старий, ти, мабуть, добряче хильнув, а то б не зробив цього.

Себіш примусив себе випростатися.

— Я дуже добре знаю, що роблю, мій любий. Ніхто ще ніколи не зміг мене споїти. І сам я ніколи не напивався до нестями, зрозуміло? А зараз усі — марш звідси! Ви вже знайшли цей будинок Кука?

— Краще ми спитаємо.

Саме в цей час на вулиці з'явився колоніст, обв'язаний робочим фартухом.

— Просимо до нас, земляки! — ра-

дісно привітав він солдатів: — That's Mister Cook's house¹. — Він показав на будинок, з якого саме вийшов. Це була низька, але велична кам'яна будова з галереєю колон, обсаджена старими кленами.

— Ти що, німець,— бовкнув один із солдатів.

— Yes, Folks tschäntsich. How is the Bollütich, земляче².

— Як, що? Так-так, а чого ви не розмовляєте німецькою мовою, щоб ми вас могли краще розуміти?

— Oh, ei bin so juhs tu Englisch, ei po schriep motsch Deutsch³. — Чоловік із зусиллям підшукував німецькі слова, і в його очах з'явився напружений вираз.

— Пробачте на слові, пане земляче. Чи не могли б ви нам дати чогось попоїсти? Ми страшенно голодні.

Солдати усміхнулись.

— Ти краще спитай хазяїна, — ухильно відповів чоловік, — я нічого не можу сказати.

Важко тупаючи, вони зайшли слідом за ним у будинок, пройшли через гарно обставлений великий вестибюль в одну з прилеглих кімнат, де їм звелено було зачекати.

Кілька хвилин вони, боязко озираючись, стояли в затишно мебльованій кімнаті; таку розкіш вони рідко, а то, може, й взагалі ніколи не бачили. Нарешті вони все ж наважились ближче розглянути речі в приміщенні. Тут були плетені килими, невеличкий спінет і камін з красивим латунним оздобленням. Три крісла-качалки з вишневого дерева, що стояли навколо каміна, були зараз же випробовані. Поки одні гойдалися, другі переходили від однієї речі до іншої, обмацували обклеєні гарними шпалерами стіни, картини і меблі. Потім один із солдатів зняв мушкет і олов'яну порохівничку, які висіли над каміном, щоб розглядіти їх ближче. Другий роз-

¹ — Це будинок пана Кука (англ.).

² — Так. Люди міняються. Як там справа з політикою? (англ.).

³ — О, я так звик до англійської мови і тепер майже не можу розмовляти по-німецькому (англ.).

важався срібною запальничкою для свічок, що стояла на тонконогому столі. Третій відправив у свою кишеню порцелянову табакерку, а один з його компаньйонів нібито для спроби встромив між зуби оздоблену сріблом люльку, що стояла на полиці поряд з багатьма гіпсовими люльками. Пожадливість прокинулася і в Себіша; щось сердито буркочучи, він зняв з каміна картину в різьбленій срібній рамі, бо ж йому, мовляв, була потрібна рама для портрета його дочки Берти. Деякі хоч ще й вагалися самі красти, проте підбадьорююче поглядали на інших. В усіх прокинулася жадоба до нежданої здобичі, до талярів, що несподівано посипалися в порожні кишені. Тепер вони вже дивились на себе як на завойовників у ворожій країні. Адже ж хіба їм не обіцяли особисте щастя, навіть багатство, якщо вони відправляться в Америку?

— Себіш, Себіш! — сказав нерішуче Каспар.

Старий стояв, притулившись до вікна, що виходило в сад; він нічого не відповів. На дворі, в старій розбитій колясці, сиділо кілька гомінливих солдатів і пили пиво. Троє-четверо видряпалися на плодові дерева і з силою трусили обліплені фруктами важкі гілки, що звисали у вологому повітрі. Цілі гілки і зелені фрукти падали на землю. Мордатий єфрейтор намагався видресирувати італійську левретку; голосно вигукуючи, він бігав по саду, не звертаючи уваги на клумби, і шпурляв яблука, які собака повинен був йому приносити. Себіш зробив судорожний рух, подібний до ковтка. Йому хотілося пити. Що це за гессенські солдати, — роздумував він, — звідки у них пиво? Вони, певно, не належать до його корпусу; на жаль, його очі були занадто слабкими, щоб розібрати номери їхнього полку на погонах.

— Себіш, — сказав Каспар ще раз, — Себіш, адже ж ми не маємо права що-небудь тут брати. Про це ж і майор нам казав.

Старий не обертаясь.

— Інші роблять так само. Запам'ятай собі ось що, хлопче: недаремно кажуть, що стіни ходором ходять, коли

гессенець приходять у чужий дім. Так було і в Семирічню війну, і в усі попередні війни, і так буде в усі майбутні.

Раптом Себіш змовк і, принюючись, втягнув в себе повітря:

— Тут щось вариться, ти чуєш?

— Справді, пахне кухнею.

— Гм. Начебто ковбасами і смаженою свининою. Хлопче, хлопче, тут, напевно, зарізали свиню або мене не зовуть більше Себішем. Тут, може, і нам дещо перепаде, як тобі здається?

— Тс-с, тут є американець! — Каспар смикнув старого, що стояв спиною до дверей кімнати.

— Американець? — буркнув Себіш. — Нехай він зараз же несе сюди всяку їжу! Бо у мене аж голова обертом іде, що я поставлю на стіл панові майору, крім курки?

Велетенський чоловік, якого Каспар бачив перед цим на березі, мабуть, уже довгий час прислухався до їхньої розмови. Солдати, присоромлені благородною поведінкою цього чоловіка, мовчки дивились на його червоне понуре обличчя.

— Але ж, панове! Панове! — почав він чисто по-німецьки. — Бога ради! Люди полковника Ралля навмисне псують мені фрукти в садку, а ви ще й в будинку поперекидали все догори ногами. Справжнісіньке варварство! Я поскаржусь в комендатуру! — Американець звернувся до Себіша, який уважно розглядав його зелений сурдут: — Зрештою, звідки ти взяв, що я можу дістати щось їстівне? Милостивий боже, нещодавно було покарано бунтівників, а тепер хочуть покарати і своїх людей!

Себіш промовив:

— Скажіть-но, земляче, хіба можливо, щоб ви були бунтівником? — він пророчно підняв вказівний палець і звернувся до солдатів та незнайомого: — Якщо я не помиляюсь, цей пан відданий королю?.. Чи ви, бува, не пан Кук?

— Я дуже радий, що ти вважаєш мене за вірнопідданого, — почувлася самовпевнена відповідь. — І я ціную те, що нарешті зі мною не обходяться, як з ворогом. Милостивий боже, ось уже скільки місяців ми живемо тут у вічній

тривозі! — Незнайомець розмовляв тільки з Себішем, який, як старшина, здавалось, мав найбільший авторитет. — Так, моє ім'я Кук чи вірніше Кох, як багато років тому я називався у Франкфурті.

— Невже це правда? — Себіш червонів од задоволення. — Ану, вгадайте, яка різниця між вами і мною? У Франкфурті ви тільки називалися Кох, а я був ним насправді! Молодим хлопцем, десь в році тридцять шостому. У «Червоному бичу», біля ратуші. — Себіш гордо засміявся і додав: — Пізніше я був головним кухарем у його превосходительства генерал-майора фон Кальтенлебена. І штабним кухарем в сілезькій кампанії. А тепер я кухар майора Еммеріха. — Несподівано Себіш помітив, що у нього з кишені виглядає срібна рамка; він прикрив її правою ревматичною рукою і вів далі простодушним тоном: — Якби ми відразу знали, з ким маємо справу! Хлопці, зараз же поверніть усі речі та забирайтеся геть, бо інакше матимете справу з паном фельдфебелем! Тут не свинюшник і не казарма! Пане Кук, це щастя називати власним таким чудовий будинок. Він з успіхом міг би стояти в Касселі, та що казати? Він набагато кращий! Справжній рай!

— Який там рай? — відмахнувся Кук. — Раєм можна називати будинки дворян, духовенства та офіцерів, до яких не ставлять на квартиру солдатів. Ох, нещастя завжди чатує біля дверей бідняка. І домівки — це пастки.

— Вашінгтон з величезною ненавистю ставиться до нас, вірнопідданих!

— Як? Хто це такий, про кого ви говорите?

— Вашінгтон. Джордж Вашінгтон. Ватажок бунтівників. Адже у нас тут громадянська війна! Для того, щоб ти знав, з ким маєш справу — ось, — Кук взяв папір, яким почав нервово розмахувати перед носом Себіша. — Не можна довіряти навіть сусідам. Це мені оці собачі сини прибили до дверей. І в Уайт Плейнс, де я маю гарну ферму, вони та-

¹ Кох — кухар (нім.).

кож виступають проти мене. Приготуйся-но слухати! — Тримаючи аркуш перед своїми короткозорими очима, він почав читати: — „It is desired“...¹ Кук, знаючи, що його не зрозуміють, пояснював далі по-німецьки: — Тут написано, що сини і дочки свободи — так справді називає себе ця наволоч — нічого не повинні купувати у таких людей, як я, коли вони не хочуть навіки осоромити себе і своїх нащадків... Ти зрозумів? Вони хочуть зруйнувати мою крамницю, а мене поставити на коліна!

— Ах, ця заплутана зрадлива політика! — сказав Себіш співчутливо, — це тяжкі часи для такої благородної людини, як ви.

— І разом з тим ніщо не приносить мені більшого задоволення, ніж мати справу з бунтівниками, — пан Кук підкреслено замовк на мить, а тоді, посміхаючись, додав: — Я, власне, за професією столяр і... трунар.

Себіш і солдати розсміялися услід за паном Куком.

Американець задоволено поглядав то на одного, то на іншого. А тоді підійшов до вікна і відхилив завіску.

— Ідіть гляньте! Бачите там, коло червоного хліва наспіх зроблену шибеницю? Бунтівник, що висить на ній, хотів загітувати до дезертирства одного англійського гренадера, який жив у мене на горищі. Чи ж не зухвальство? Та англієць був дурний або просто відвертий і проговорився мені про свій намір. Я, звичайно, зараз же повідомив комендатуру, і гренадера й шпигуна схопили саме тоді, коли вони хотіли втекти. І уявіть собі: коли обшукали бунтівника, в його косі і за підкладкою капелюха знайшли відомості для генерала Вашінгтона! Шельмі, звичайно, влаштували короткий суд. Хочте вірте, хочте ні: перед повішенням собачий син мав нахабство назвати себе жертвою за свободу! — Пан Кук зтягнув завіску і, зітхаючи, сказав: — Звичайно, я добра людина, але для мене було б радістю проїхатись у своїй колясці по самі осі в крові цієї бунтівної челяді. Ах, ви навіть не можете уявити, що тут

діється. Ці бунтівники можуть лише все нищити і руйнувати, газети тільки й пишуть про це. Але всі їхні божевільні сподівання повинні, врешті, закінчитися цілковитою невдачею, запевняю вас у тому, панове. І це єдина сумна надія, яка лишається в мене. Бо коли переможуть бунтівники, то це буде не тільки відокремленням від Англії, але й постійним наростанням демократії, від якої хай нас бог боронить.

— Правда? Невже справи такі погані? — кисло запитав Себіш, потай думаючи про те, як би потягти дещо з льоху пана Кука. — Якщо ви правильно розумію, ці хлопці хочуть мати те, що їм не належить. Звідки вони взялись? Хто б мав тоді що-небудь, якби всі мали все? Тоді навіть король був би бідною людиною, чорт забирай. — Коли Себіш нарешті замовк, з саду долинули сміх і крики. — Якщо ви мене послухаєте, пане Кук, — прошепотів він, — поговоріть з паном полковником про тих, що там внизу. Адже вони роблять вам шкоду! Хлопці обтрушують чудові яблука, наче вже осінь. Щоправда, мені завжди подобалось, як удома, в садку хазяїна «Золотого якоря», стиглі яблука падали прямо на столи. І при цьому бувало якесь яблуко помандрує до кишені гостя, хоч може, це й не було вигідно Гемпелю...

Пан Кук почав втрачати терпіння.

— Але що ви хочете зараз робити? Я маю на увазі всіх цих солдатів.

— Наш пан фельдфебель вирядив їх сюди, щоб прибрати будинок. Але у вас все таке начищене, що можна з підлоги їсти, коли б щось було, — Себіш багатозначно посміхнувся. — Може, людей...

Він правильно розрахував. Згадка про їжу була явно неприємною для Кука.

— Відіслати! — закінчив він напіввладно, напівблагально.

Саме в цей час, на його жах, ще три солдати загуркотили в дверях, тягнучи по дорогих килимах скриню майора Еммеріха; а за ними продибала заплакана стара дама. Незважаючи на нетерплячку господаря, вона, не кваплячись, почала розпаковувати міцно зав'язаний

¹ Наказую (англ.).

клуночок, вийняла звідти два старі галстуки та поношену вечірню сукню, які передала йому для допомоги вірнопідданім біженцям. Коли Кук випровадив даму і повернувся до кімнати, то побачив, що солдати вже пішли геть.

Себіш заморгав очима:

— Я їх відправив, вони не повинні совати скрізь свого брудного носа, чи неправда? Тільки Каспара я залишив тут, тому що він повинен допомагати мені розпаковувати речі і готувати їжу. Він був кухарчуком у «Золотому якорі» і чистив чоботи нашому панові майору, чорт забирай...

— Ова, якраз, — тихо закінчив фразу Каспар, спокійно витримавши глузливі погляди обох.

Враз пан Кук зустрівся з настороженим поглядом Себіша і занепокоївся. Офіцерський кухар, здається, щось замислив, розраховуючи, мабуть, на його послугу.

— Я вже подумав про яблука, — почав старий, — шкода, щоб вони пропали. Я можу зварити з них смачне желе.

— Не затрудняй себе, — намагався заперечити господар.

— Та не турбуйтеся! Я не хочу, щоб так марно пропадав мій кухарський хист, і готовий посвятити вас в його таємниці, — промовив Себіш. — Звичайно, для цього мені потрібні приправи.

Пан Кук здався.

— Йди швидше за мною! У мене небагато часу. Я мушу їхати у важливих справах і давно вже мав вибратись з дому.

— Розпакувай скриню! — біля дверей крикнув хлопцеві Себіш з виглядом переможця.

З важким серцем взявся Каспар за роботу. Чи багато тут таких, які зрадили справу свого народу, як цей пан Кук? І вони ще пишаються тим, що відправляють американських патріотів на шибениці? Чи молода держава витримає таке випробування? Неже прихильники короля святкуватимуть кінець кінцем свій тріумф? Малодушність і смертельний жах охопили Каспара. Це був жах

не тільки за себе і своїх товаришів, але й за перемогу правди в усьому світі, за перемогу свободи.

Він почув чийсь кроки і боязко глянув на скриню.

Повернувся Себіш, сяючий, навантажений пляшками, ковбасами та всілякими ласощами. За ним ступав заклопотаний пан Кук, розповідаючи офіцерському кухареві історію про те, як тридцять років тому багатий, але легковажний дядько взяв його до себе, а сам згодом помер від апоплексії. Вся спадщина його, після сплати значних боргів, складалася із старої негритьянки Флори вартістю в тридцять три фунти, одного надтріснутого пуншового келиха, семи штучних кіс і трьох томів Таціта.

— Тоді я мусив працювати так, що в мене аж шкіра тріщала, і все це за мізерну платню. Так, земляче, даремно існує смерть, ти, як старий вояка, мусиш це розуміти. Я не можу заспокоювати себе тим, що ваш майор заплатить по рахунку, а мушу вимагати гроші готівкою саме зараз..

Себіш обережно поставив всі пляшки на крісло-качалку і поряд поклав продукти. Тепер у нього був зовсім стомлений вигляд, і він простогнав:

— Поговоримо про це пізніше. Я себе погано почуваю, мій пане. Цинга... — Він закотив очі і опустився на добірні закуски, як квочка на яйця. Ще одне зітхання вихопилося з його рота, і він повалився на всі чотири. Вірніше, тільки на три, бо права його рука лежала на срібній рамці, що виглядала з кишені сурдута.

Даремно намагався пан Кук вивести хитрого кухаря з його удаваної неприязності; даремно намагався він хоч трохи посунути старого вбік; щоб принаймні забрати пляшки з дорогим вином. Сутула постать Себіша, його роздуте від пива черево, здавалось, важили вдвічі чи втричі більше, ніж у мерця. Він не поворухнувся навіть тоді, коли пан Кук облив його водою, і, нарешті, голосно кленучи, вийшов з дому в супроводі свого слуги-німця.

Минуло чимало часу, поки Себіш вирішив, що вже доцільно прокинутись

від скам'янілості. По-молодецькому він відкупорив одну з пляшок і з насолодою почав пити.

— Отакий скнара! — хрипів він між ковтками, жадібно облизуючи краплинки з вусів,— отакий клятий скнара! Війна, пане земляче, так, так! — Себіш підійшов, хитаючись, до Каспара і запропонував йому випити. Горілчаний подих Себіша ударив хлопцеві в обличчя, але він подолав огиду і взяв пляшку. У Каспара було важко на душі, і він хотів знайти у цьому полегкість, сподіваючись, що один ковток не пошкодить йому. Але міцний напій вплинув на хлопця, ноги його затремтіли. Як уві сні пішов він за Себішем до кухні, розпалив у печі вогонь, наповнив водою великий казан, який знайшов серед кухонного начиння. Тим часом Себіш заклопотано метушився по кухні. Обскуб курку, дві гладкі великі качки і нарешті приніс засмажене з солодкою картоплею поросся, яке він розлюбив по сусідству в одному з негритянських будинків. Потім чистив яблука, мив салат, підсмажував борошно, охолоджував вина.

Коли пройшло сп'яніння і Каспар міг знову ясно думати, він відчув у кухні такий запах, як на весіллі. Зайшов майор Еммеріх, з червоними щоками і ще червонішим носом, і задоволено нахилився над плитою.

— Браво, за це хвалю! Себіш, ти диявол! Як же це ти так скоро видужав?

— Пане майор, осмілюсь доповісти, якщо обов'язок кличе, навіть смертельно хворий солдат може підвестися на ноги! І жа зараз буде готова! У нас є навіть вино.

— Себіш, ти геній! — Еммеріх весело засміявся.— Що ти скажеш на це? Наш батальйон за моїм бажанням перевели. Ми належимо тепер до полку полковника Ралля, відомого гессенського лева, мого давнього бойового товариша. Сто чортів, ну й харчі у цих англійців! Нічого, крім жалюгідної баранини та овочів, зварених у солоній воді. І все таке несмачне, як трава.— Сказавши це, він розстібнув жилет на своєму гладкому животі: — Ех, вдома — це вдома! Себіш, стара трактирна муха, я такий ра-

дий, що можна буде добре попоїсти. Пан полковник ще в штаб-квартирі, але скоро, мабуть, прийде сюди. Він уміє оцінити добру страву. Поки він прийде, я хочу прийняти ванну Чи є в тебе гаряча вода? А спину ти мені помиеш?

— До ваших послуг, пане майор! Все це ми зараз улаштуємо. — Себіш притягнув дерев'яний цебер, поставив його посеред кухні і дав розпорядження Каспару, як повертати качок і поливати їх підливою. Обпікши собі пальці об гарячий казан, він скрикнув і кинувся готувати ванну.

Еммеріх стояв уже голий, робив часті присідання і задоволено посвистував, барабанячи по підлозі пальцями ніг, рогові зелені нігті на яких були схожі на дзьоби. Потім він скочив у цебер і, хлюпаючись, захурчав, коли Себіш вилив на нього кілька відер теплої води і почав намилювати спину та масувати за його бажанням між лопатками, де протягом останнього часу він часто відчував біль.

— О-ох, як добре, я почувую себе, наче новонароджений!

Еммеріх незабаром одягнувся і поставив перед Себішем ногу; той, ставши перед майором на коліна, натягнув йому чоботи.

— Можеш мені робити це щодня, Себіш. Ти, здається, дійсно майстер на всі руки. Цей Шмельце стільки хворіє, що аж набридло. Може, ти мене ще й поголиш?

Себіш був готовий зробити і цю послугу. І оскільки начальник був у такому хорошому настрої, то він запитав, чи не може одержати належну йому платню. Еммеріх великодушно подарував йому один таляр і запевнив, що й надалі платитиме так само.

— А якщо пан майор знову стане банкрутом? Англійський солдат одержує більше, ніж я! Мені також треба іноді кілька крейцерів, — канючив старий і хотів було вже виголосити пишномовну тираду, але поява полковника Ралля примусила його замовчати.

Еммеріх виструнчився так, що, незважаючи на гладке тіло, яке розпирало формений сурдут, він здавався затягнутим з голови до ніг у цупкий корсет.

Каспар і Себіш також стали струнко, але ніхто не звертав на них уваги.

— Ось і ми, нарешті, насилу вирва-лись, — сказав «гессенський лев» Еммеріхові замість привітання. — Мій ад'ю-тант, капітан фон Барделебен, з хвили-ни на хвилину також має бути тут. Ви побачите, він дуже приємний хлопець. Він був із своїм гарнізоном у Гофгайзма-рі, а тепер, звісно, безмежно щасливий, що вибрався з того смертельно нудного гнізда і може брати участь у нашому поході. Він досить пристойний, але йому бракує військового лоску. А ось і він!

Гарний молодий чоловік, який ски-дався у своїй капітанській формі на ди-тину, що грається в солдати, клацнув перед Еммеріхом підборами; у нього були великі сірі очі і ледь-ледь помітні вуса. За ним вскочила левретка, яка перед тим бігала у садку, і, гавкаючи, кинулась на Ралля. Полковник насилу відштовхнув од себе невгамовну тварину.

Три офіцери влаштувались у неве-ликому алькові і почали їсти суп, що його приніс їм Каспар.

— У «Троянді і вінку» всі були п'я-ні! — сказав Ралль. — І все-таки було неприємно, Еммеріх. Не знаю чому, але, незважаючи на бенкет, — і це вже три-нає вісім днів — я не можу позбутися почуття того, що англійці вважають се-бе нашими хазяями і годувальниками. Яке ваше враження?

— Я гадаю, що їм не до душі наша послужливість, — втрутився в розмову молодий капітан, скориставшись мовчан-кою Еммеріха. — Наші поклони їм, звісно, не подобаються. Вони не розуміють, що таке муштра.

Еммеріх, який похмуро дивився ку-дись у простір, промовив:

— Тоді англійці не розуміють, що від цього залежить успіх війни. Муштра і дисципліна — на цьому побудована вся військова сила.

Ралль сумно глянув глибоко поса-дженими очима на ад'ютанта, а потім на Еммеріха.

— Мабуть, мало які загони будуть переведені на окремі позиції. Англійці ніколи не дадуть нам змогу виступити самостійно, а навпаки — нас завжди по-

силатимуть для підсилення окремих ан-глійських корпусів. Сер Гоу дав сьогодні знову вказівку, щоб ми, гессенці, мар-ширували у відкритих рядах на відстані вісімнадцяти дюймів, зовсім на англій-ський лад! Генерал-лейтенант фон Гай-стер був у великому замішанні, бо не хотів одразу ж вступати в суперечку з ним. Сер Гоу запевняє, що тільки так треба муштрувати загони. Наш замкне-ний стрій начебто небезпечний при під-ступних військових діях бунтівників. Господи, і все це хвилювання через якусь там жменю непокірних крамарів і селян.

— Жах! Вони ще спокійно на все це дивляться, сподіваються на мирну уго-ду, — поскаржився молодий капітан. — Моя сусідка по столу розповідала мені, що бунтівники протягом довгого часу проводили свої військові вправи перед самим носом британських гарнізонів. Во-на сама читала один примірник з мани-фестом незалежності, в якому бунтівники говорять про невід'ємність своїх прав.

— Права? Для їх величності черні! Ще й прав захотіли! — процідив Емме-ріх крізь зуби.

— Скільки ще триматимуть в одній руці маслинову гілку, а в другій меч? Війна ж неминуча. І якщо передчуття не обдурює мене, вона триватиме довго. Бо інакше чому ж пан фон Шліффен уклав з англійцями договір про подвійну субсидію? Як я вже вам розповідав, я був присутній під час переговорів і мав змо-гу добре придивитись до старого лиса. Якби це залежало від мене, ми почали б битву зараз же.

— Сер Гоу має, здається, інші намі-ри, — запально сказав молодий капі-тан. — Кажуть, що він нічого не робить, тільки розважається. Молода дама знає дещо про нього.

Еммеріх, який, збираючись взятись до печені, скинув сурдут і закачав рука-ва, перебив пана фон Барделебена.

— Пане капітан, саме через останне сер здається мені навіть симпатичним. Полковник вибачливо і розуміюче засміявся.

— Ви й досі дотримуетесь звички витратити місячну платню за перші де-

сять днів? — він поляскав Еммеріха по сгині. — Я ще досить добре пам'ятаю. як ми набридли скарбникові під Орлоффом своїми рахунками і листовними нагадуваннями, мій дорогий! Ах, і все-таки це були гарні часи! Ми тоді досить часто з'їдали наше теля ще до його народження... Це поросля мені подобається! Де ви його взяли в такій метушні, Еммеріх?

Майор з гордістю вдарив себе в груди.

— Якщо я запрошую на вечерю свого давнього бойового товариша, то страви мусять бути смачними.

Усі захопилися печенею.

— Яка гидота! Солодка картопля! — буркнув Еммеріх і з відразою поклав на тарілку шматок, який уже тримав у роті.

Ралль розуміюче засміявся.

— Солодка картопля — це ще нічого! От познайомились би ви з отруйним плющем, як полковник фон Хердеген. В перші ж дні, коли ми прибули сюди, він, нічого не підозріваючи, пішов гуляти в ліс і доторкнувся до лукавої виткої рослини, яка викликає огидну коросту... Трапляються в цій місцевості ще й гадюки, які нібито й не отруйні, але надзвичайно огидні на вигляд. Ах, немає нічого кращого за Німеччину! Тут, у цій країні, сонце ніколи не заглядає в ліс, в якому немає ні птахів, ні дичини, ні доріг. А люди тут думають лише про гроші та користь. Ого!.. Що подають! — він поклав з обох боків тарілки кулаки, затиснувши в них ніж і виделку.

Себіш, радісно схвилюваний, наблизився з важким блюдом, на якому лежали дві гарно засмажені качки. Поставивши блюдо на стіл, він ще якусь мить стояв біля офіцерів, захоплено стежачи за їх радісними обличчями.

— Чудова німецька печеня! — задоволено промовив полковник Ралль.

— Звідси могли б відрізати скибку і пани червоносурдутники. Чи краще ні. Тепер, пане майор, вже більше не може бути загадкою, чому ви такий квітучий. Щодня так набивати своє черево?!

— Це витвір мого слуги і кухаря, — сказав Еммеріх і показав на Себіша, що,

наче блюзнір, улесливо посміхався. — Хороший кухар — це хороший лікар.

Полковник задоволено кивнув.

— Кажуть, що скарбник одержав настанову не видавати нам більше ніяких авансів на утримання. Якщо це правда, заженуть нас на слизьке! Але у мене є ідея! Оскільки тут все таке дороге, було б практично заощаджувати нам разом зайві кошти. Як ви гадаєте, Еммеріх, і ви, фон Барделебен?

На Себіша, який саме відкупорював вино, це справило таке враження, що він швиденько поставив пляшку на стіл. До чого це полковник веде? Замість одного ненажери йому доведеться годувати зразу трьох, і все це безкоштовно? Тремтячими руками провів він по вусах і роздратовано подивився то на одного, то на другого.

Еммеріх мовчав і в задумі жував свій вус.

— От якби з таким господарством та щось вийшло... — докинув слівце нарешті фон Барделебен, — я зовсім про це не подумав. Це було б чудесно.

Ралль відкинув всякі вагання.

— А чому б і не вийшло? — запитав він, шукаючи на блюді гарний шматок печені. — Ми повинні тільки захотіти... Гм, але це смачно, це мені подобається! Мій служник не зробить такого. І підлива ж смачна!

В цей час пролунало кілька пострілів.

— Що це? — Еммеріх збентежено поставив свою склянку на стіл. — Себіш, глянь-но...

Себіш тремтів від страху, але цікавість його була більша за інші почуття. Він уже прочинив вікно і визирнув надвір.

— Ой-ой, там тягнуть когось ногами наперед!

— Знову, — пробурмотів Ралль розлючено.

Каспару було доручено негайно ж довідатись, що сталося. За ним вискочив і Себіш.

Офіцери прислухалися до їх кроків. Потім мовчки поглянули один одному в злякані обличчя.

— Пане полковнику, — зрештою на-

важився промовити молодий Барделебен, — чи не краще було б нам зняти золоті відзнаки з нашої форми? Полковник фон Міннігероде також казав...

— Пане капітан, що ви собі думаете?.. — накинувся на нього Ралль. — Де це бачено, щоб гессенський офіцер знімав золоті відзнаки зі страху перед бунтівною наволоччю? Ні-і, цього не буде!

— Я такої ж думки, — промовив Еммеріх, — за ваше здоров'я, пане полковник!

Але Еммеріху не довелося випити, в кімнату вскочив Каспар і сповістив надто вже радісним голосом:

— Вони підстрелили англійського майора!

Зразу ж за ним з'явився і Себіш; раптове задоволення і болісне співчуття відбивались на його вусатому обличчі.

— Не тільки майора, — доповнив він Каспара, — тяжко поранені один корнет і гессенський лейтенант. Снайпери впізнали їх по галунах і підстрелили на неймовірно далекій відстані. Вони стріляють з довгих, тонких, оббитих бляхою рушниць, якими користуються в цих лісах мисливці і трапери.

Ралль рвучко звівся на ноги і схвилювано заходив з кутка в кутка.

— Ця підступна, полохлива зграя! Із засідки стріляєте, кляті собаки! Чекайте-но, наблизимось ми до вас з багнетами! Шкода куль! — Він враз зупинився перед Каспаром і наказав: — Вікна зачинити! Спустити штори! Затемнити світло! А ти, — полковник подав знак Себішу наблизитись, — ти негайно зніми з наших форм золоті відзнаки і галуни! Пане капітан, запам'ятайте: до завтрашнього ранку треба дістати у начальника арсеналу вовняні відзнаки, які носять рядові солдати. Було б справді божевіллям, щоб тільки через це злочинці розпізнавали офіцерів і могли б легко цілитись у них.

Себіш, поклавши сурдути на коліна, із злорадною втіхою відпорював кухонним ножом галуни і бурчав собі під ніс:

— Хто знає, може це був і не бунтівник. Є багато непокірних солдатів і серед нас, гессенців. Матінко, чого тільки не можна почути від цих лобурів,

Я прошу пробачення, але панів офіцерів вони називають просто ненажерами!

Еммеріх був не менше збентежений.

— Так, — сказав він Раллю, — це правда, вони непокірні. В інтересах короля, пане полковник, я хочу пообіцяти солдатам свіже м'ясо і хліб, щоб ліквідувати всілякі неприємності і викликати в них хороший настрій під час виконання своїх обов'язків. Якщо не годують kota, то доводиться годувати мишей.

Полковник здригнувся, як від несподіваного пострілу.

— Ви знаєте, Еммеріх, так само добре, як і я, що розсудливі і рішучі офіцери можуть і без цих обіцянок закликати неслухняні загони до виконання своїх обов'язків. А в разі непокори — знести дюжині головних заколотників голови або проколоти їх багнетами! Господи! Я б краще згодився, щоб полк втратив триста чоловік, ніж дисципліну. — Не відходячи від Еммеріха, він з люттю додав: — Солдат повинен боятися офіцера більше, ніж ворога, пане майор. Хіба ви не знаєте цього?

Слухаючи Ралля і боячись нових вибухів гніву, Еммеріх зажурено мовчав.

Тим часом Себіш, зрізавши галуни, допоміг полковникові одягти сурдут.

— Так, так, пане майор, — співчутливо зауважив він Еммеріхові, оббираючи з його рукава нитки, — те саме я завжди кажу Купшу: фельдфебелі мусять діяти рішуче, а не потурати солдатам. Ці хлопці, як тараня: чим більше їх б'еш, тим більше вони м'якшають.

— Годі! Було б краще, якби ти лишився за кухлем пива у Касселі, — крикнув Еммеріх. — Замокни ти нарешті з своїми дурницями і турбуйся краще про свою службу. Йди вже собі разом з Каспаром!

Коли Себіш і Каспар вийшли з будинку, надворі було вже зовсім темно. Холодний вітер з дощем бив їм в обличчя. Вони не зустріли жодної живої душі. Рідкі, поодинокі будинки містечка з зачиненими вікнами, були схожі на чорні блоки.

Нічого, крім навальних ударів хвиль, хлюпання дощу, шуму листя, не можна було розібрати в темряві, хоч Себіш на-

сторожував вуха і напружував очі. Загавкали сторожові собаки, коли Себіш і Каспар наблизились до табору. Через кілька ротних вуличок, що виникли тут, вони пройшли повз вартового до місця, на якому стояв їх намет. Навколо невеличкого вогнища розташувалась група солдатів. Загорнуті в промоклі ковдри, вони лежали, притиснувшись один до одного, на вогкій землі.

— Ге, Себіш, може ти нам приніс щось випити? — почувся сонний голос.

— Де там, хіба ж я можу це зробити, чорт забирай, — пробурмотів Себіш. — Адже нічого не належить мені!.. Але, хлопці, ми були в такому будинку, де є що взяти! Боже, меблі, посуд, полотно! І хазяїн його всього-на-всього столяр! У Гессені навіть помісний дворянин не живе так затишно у своєму замку. А чи знаєте ви, що американці платять зовсім малі податки? Я довідався про це із записів у господарській книзі, коли шукав запальничку і кремій. І просто диву даєшся. Та й справді, треба себе запитати: чого ці люди бунтують?

Купш, на голові у якого був смугастий нічний ковпак, висунувся з намету.

— Зарозумілість і впертість є виною тому, Себіш, головне — зарозумілість! Кажуться від жиру. Англієць ніколи не почав би війни. Винен американець! У нас селянин був би радий, якби йому хоч наполовину було так добре. Та що я кажу?! Хоч на четвертину, і то б він почував себе, як у раю. Правда, Дібольде?

Дібольд почухав потилицю і пробу-бонів:

— Дійсно, чому наші селяни такі нужденні, адже ж вони такі лагідні, як телята, і ніколи не бунтують? Хто знає, кінець кінцем у цьому, певно, і причина.

Купш, бурмочучи, втягнув голову в намет. Від дощу намет наскрізь промок і, обважнівши від води, не міг уже рівно стояти.

Каспар заліз під шматок полотна для намету і ліг між Анзельмом та Дібольдом. Обидва вже добре виспались, і він також намагався заснути. Але це йому не вдавалось. Тиша навколо була дивною протилежністю до бурхливих по-

дій минулого дня. Замість барабанного бою, горнів, команд, ударів весел, музики, співу і розмов було чути через кожні чверть години тільки вигуки англійсько-го вартового «All's well!»¹ та квиління чайки чи якогось іншого нічного птаха, що літав над далекою гладінню води. Все меншими й меншими ставали вогнища і нарешті зовсім згасли під безперервним сильним дощем. Каспар напружено вдивлявся і вслухався в темряву ночі і ніяк не міг повірити, що він в Америці.

Розділ п'ятнадцятий

Неймовірно швидко, з німецькою діловитістю збудували гессенці свій табір. Життя стало спокійнішим і буденнішим. Навіть солдати розташувалися тепер в наметах.

Фельдфебель Купш, тільки-но зійшло сонце, почав ритися в землі біля своєї домівки. Він посадив помідори і розбив клумби, ніби збирався лишатися тут на довгий час.

Для рядових солдатів така війна могла спокійно тривати й далі. Дозвілля у них було надзвичайно багато; вони прали білизну, грали в карти, ськали в голові один одному, збирали плоди в лісі, співали, лежали, загоряли на пекучому сонці, поки тіло не ставало бронзовим. Так, вони були задоволені, незважаючи на голод, що поширювався, мов епідемія. Незважаючи на комарів, яких називали москітами і які кусали аж до крові. Незважаючи на похорони померлих від цинги — якщо тебе самого не поховали разом з ними. Незважаючи на отруйний плющ, іноземну назву якого вони вимовляли як пфуїзон айвей. Незважаючи на страшну задушну спеку, яка викликає кровотечу і від якої знепритомнів у день прибуття сюди один гренадер і незабаром помер. Незважаючи на ворожість колоністів, які вважали лихом для себе їхнє перебування тут і зневажали їх за незнання англійської мови. Незважаючи на щоденні сутички

¹ Все гаразд (англ.).

з бунтівниками. Все було краще, ніж смерть на полі бою.

Але вони знали, що вічно так не може тривати. Все йшло до битви. Дехто, мов риба в сітці, шукав дірку, через яку можна було б утекти. Але навколо табору тісним кільцем стояла варта і виконувала найсуворіші накази; втеча дорівнювала самогубству.

— Майте терпіння, — часто казав товаришам Дібольд, — сіно треба косити тоді, коли сонце сяє. Заждіть, хай справа дійде до битви. При першій же можливості перебіжимо до американців.

Усі чекали, палко чекали вирішальної хвилини. Всюди, де тільки збирались солдати, виникали завзяті суперечки. Поширювались всілякі чутки. У старої Катрін, яка вже почала продавати на своєму візку пиво, надвечір паморочилась голова від численних чуток. До того ж на другому кінці табору з'явився інший маркітантський візок і відбивав у неї клієнтів, хоча віскі там не було, а лише «звичайний отруйний напій, який вони тут продають дикунам гарячим та холодним, домішуючи американські напої, що називаються дотті, сенґрі та селабуб і можуть передчасно загнати на той світ», — так пояснювала Катрін юрбі солдатів, які розташувались навколо її візка, освітлені червонуватим полум'ям вогнища.

— Ти можеш дати мені склянку пива в борг? — спитав молодий вродливий солдат. — З наступної платні я обов'язково віддам, — він простягнув руку за склянкою.

— Забери лапи! Будеш мацати гусок — це не коштує грошей!

Катрін помішала в горщиках, потім заходилась старанно мити посуд, а її небога витирати.

Рот у Катрін не закривався:

— Мета, дві свинячі ковбаси з капустою! Що, Карл? Хочеш стрічку в косу, а сорочки не маєш?! Тарілка бульйону коштує один крейцер. Так, дві склянки пива! Єфрейторе, краще смердючий оселедець, ніж нічого!.. Ти що хочеш? — остання фраза стосувалась мовчазного Себша.

— Рому без чаю, — сказав він, хихикаючи, і підсів ближче. — Правда ж, тут добре, пані Катрін? У цьому містечку можна жити.

— Скоро це добро скінчиться. Там, де проходять гессенці, трава більше не росте.

Стара грубо поставила перед ним ром.

Себш випив склянку одним духом і попросив другу. Але її друга не вгамувала його спраги.

— Дай мені ще одну, та добре намірай, — його очіці весело блищали. — Так, під час такої диявольської спеки треба багато пити, — запевняв він солдатів, які стояли навколо і потай заздрили йому. — Але не тільки тому я оце зараз випив три склянки. Люди, це скоро вже почнеться! Мені відомо від офіцерів. Ото буде переполох, коли ми змусимо американців, як зайців, тікати.

— Тоді, мабуть, пан офіцерський кучар буде стріляти із столової ложки? — спитала Мета.

Вона підвела свою кучеряву голову і хитро метнула очима на солдатів.

Себш, розігрітий випитим, розпалився ще більше.

— Мамзельхен, — сказав він ображено, — я не перший день в солдатах. Я був учасником Семирічної війни і в битві під Льюїтеном кухонним ножом — гех! — і відтяв голову одному угорському гусарові.

Він люто глянув на глузливі обличчя солдатів, заплатив і подибав звідти, горляючи військову пісню.

— Бодай би чорт забрав таких хвальків, — пробурчала Катрін. — Я маю досвід. Почати війну легко, але закінчити, о боже!.. І у всіх цих клятих війнах кладуть бідолахи свої голови. Ось яку штуку викинув Брауншвейг із своїми солдатами! Без плащів і черевиків, зовсім обідрані прибули вони у Портсмут. Солдатам було так погано, що англійці позичили генералові Рідзелю п'ять тисяч фунтів, на які він міг би купити хоч найнеобхідніше для них... — Стара зітхнула, і, наповнивши склянку пивом, піднесла її тому хлопцеві, що просив у борг. — На, сину мій, пий, — сказала вона і витерла

очі фартухом. — Погана та маркітантка, яка не може хоч раз почастивати.

В цю мить затріщали постріли. Пронизливо зазвучали тривожні свистки. Сигнали горнів, змішані з сильною стріляниною, прорізали темряву. Мабуть, почався наступ. Солдат швидко випив свою склянку і кинувся вслід за іншими. Якась солдатка, мов божевільна, бігла до маркітантського візка. Напівдорозі вона зупинилась, почала плакати і молитись. Потім і вона кинулась на табірну площу, де біля вогнищ метушились солдати. Незважаючи на те, що вже було пізно, ніхто не збирався спати. Можливо, доведеться скоро вирушати.

Саме тоді, коли почалася стрілянина, Купш перевіряв з патрулем пости і в збудженому настрої прибіг до табору. Його зараз же оточили солдати. Він розповів їм, що загін бунтівників на індійських каное беззвучно проплив протокою Нерроус, тихо продерся між чагарником до пікетів полку фон Дітфурта і раптово атакував його. Проте вдалося підтягнути резервний корпус і прогнати ворога. Американці вирвались, зайняли нові позиції, знову почали стріляти, але не витримали багнетної атаки і в дикій паніці відступили.

Себіш радів.

— Я ж казав, що вони тікатимуть, як зайці!

— Любий мій Себіш, я ще ніколи не бачив такої банди опудал, — запевнив його Купш.

Каспар, Анзельм та Фріц Кляйнпауль були виділені у розпорядження корнета, якого надіслали із штабу, щоб докладно довідатись про стрілянину. Обое друзів крокували пригнічені. Дорога здавалась довгою у нічній темряві. Навкруги не було жодної живої душі. Чулося тільки пронизливе дзвеніння цикад, а з берега, що поріс очеретом і чагарником, біля якого зупинялись іноді ворожі розвідувальні човни, долинали хлюпання та квакання жаб. Тільки Фріца тішило доручення. Всіма правдами й неправдами треба було підкрастися до ворога, як до дичини в лісі Віндгаузен.

Нарешті вони дійшли до будинків варті сусіднього полку, на який щойно

було вчинено напад. Сміючись, показали їм солдати кілька щербин в стінах від куль і свої трофеї: п'ять паперових патронів та один черевик без підосиви. Анзельм і Каспар з важким серцем дивились на ці жалюгідні речі.

Вони сподівалися, що коли вже все минулося, то їм можна повернутись на свої позиції. Але корнет мав інші наміри. Він вирішив заночувати тут, а рано-вранці продовжувати розвідку. Фріц Кляйнпауль добровільно попросився вартувати, а Каспар і Анзельм простяглися на голій підлозі.

Каспару здалось, що він тільки-но заснув, як його вже розбудили. Анзельм з рушницею через плече нахилився над ним. Фріц Кляйнпауль і корнет чекали вже біля дверей.

Коли обоє друзів вийшли надвір, над містечком ще дримали сутінки. Нічна прохолода ще не поступилась перед денною спекою. Мов розпечене гарматне ядро, стояло сонце там, де, здавалось, небо торкається моря. На деревах, травах і квітах лежала роса. Зігнувшись, вони швидко йшли вперед, поки не досягли пагорба, порослого чагарником. Тут вони лягли на землю і взяли рушницю на приціл. Корнет насмілювався ступити ще два кроки в гущавину, щоб краще спостерігати у свій телескоп протилежний берег.

Каспар, якого взяли за зв'язківця для того, щоб передавати повідомлення в штаб-квартиру, не мав рушницю. Він саме думав про це, коли гучний постріл, що, здавалось, пролунав зовсім близько, припинив його міркування. Він відчув себе беззахисним проти куль.

«Хоч би сюди не дістало!» Судорожно припав він до землі, ніби вона його могла захистити, і тремтячими руками затулив вуха. Кілька секунд він лежав смертельно переляканий. Нарешті зважився трохи підвести голову і глянути через чагарник.

Зовсім близько був протилежний берег, який здавався восковою панорамою, забарвленою різноколірними фарбами. Було видно кількох американських вартів, що, як ляльки, в коричньових м'яких капелюхах швидко рухалися туди й сюди. Їх обстрілювали три англійських фрегати,

які маневрували в протоці. Коли дим розвіявся, здалося, що американців наче вітром здуло. Але насправді вони лише відступили, бо незабаром відгукнулась їхня батарея.

Кіспар чітко бачив на фрегатах канонірів, які орудували шомполами, чув шум пострілів і спостерігав білі порохові хмарки по цей і по той бік берега, вибухи на воді і на землі. Він забув про всі страхи. Було так весело, ніби на війні олов'яних солдатиків, тільки набагато цікавіше. Хлопець мимоволі заплескав у долоні від захоплення.

Анзельм зашепотів:

— Чекай-но, буде ще й інше. Війна — це диявольськи огидна річ: більше голоду й страху, ніж слави.

Студент затамував подих. Кроків за двадцять від них шмигнув хтось до берега.

— Стій, хто там? — закричав корнет. — Стій, бо стрілятиму! — він приготував рушницю до пострілу. Невідомий не підкорився; його швидкі кроки віддалились. — Палить по ньому скільки влізе!

Один за одним пролунало кілька пострілів.

Анзельм, мов у лещатах, затис рушницю в руці; він не міг, не хотів стріляти.

Корнетові це видалося підозрілим, і він обернувся.

— Чому ти не стріляєш? Кляйнпауль, марш уперед!

Фріц скочив на ноги, пробіг кілька кроків, кинувся на землю і припав до неї вухом. Потім знову підхопився і помчав щодуху вперед, так швидко, як мисливський собака.

— Чому ти не стріляв? — спитав корнет розлючено.

Анзельм намагався виправдатись тим, що тоді, коли він хотів стріляти, з його рушниці випав кремінь.

На обличчі корнета відбилось недовір'я.

— Солдат, який не обеззброює воюючого, тільки затягує бій і ставить під загрозу не лише своє життя, але й життя своїх товаришів. Про твою поведінку я буду змушений доповісти!

Він облишив Анзельма і прислухався.

Фріц Кляйнпауль повернувся з полоненим. Але це не був бунтівник. Це був юнак у гессенській формі. Він справив тяжке враження: сурдут його був розірваний, голова в крові, в очах застиг смертельний жаж.

— Дезертир! — гордо сказав Фріц. — Я піймав дезертира! Хотів, падлюка, у човен сісти і втекти!

Коли вони повернулись у табір, Фріца зустрічали, як героя.

— Я перевернув рушницю, — розповідав він знову й знову, — мені більш сподобалося бити прикладом. Так воно краще дошкуляє. Боже мій, що скажуть дома, у Віндгаузені?

Крім грошей за спіймання дезертира, Фріцу подарували все, що той мав при собі. У солдата було два з половиною талляри грошей — неймовірно велика сума для рядового; з цього зробили висновок, що він уже давно збирався тікати.

— Пошастило, — казали егери Фріцу. — Але тепер тобі треба всіх почастувати!

— Шість пфенігів можете пропити, — великодушно відповів Фріц.

Недалеко стояв майор Еммеріх і розмовляв з полковником Раллем.

— Кляйнпауль, ох ти ж, бісовий хлопець! — крикнув він. — Нехай усім вам дадуть випити за рахунок полку.

— А з дезертиром розправа буде короткою, — вирішив полковник. — Зараз його розстріляють.

У цей час до офіцерів підійшов корнет, клацнувши підборами, і друзі злякались, що він доповість полковникові про Анзельма.

— Ти збожеволів! — сказав Рюбенкеніг Анзельму. — Хто не підкоряється наказу, той іде під колеса.

Анзельм тільки знизав плечима.

— Я не міг у нього стріляти, — признався він тихо.

— З нами, бідними людьми, обходяться так безцеремонно, як з худобою, — бурчав Дібольд, — ніби у нас взагалі душі нема; доки ми будемо дозволяти так поводитися з нами?

— Що ми робимо і що з нами трапиться — це залежить не від нас, — відпо-

вів, ніби для свого заспокоєння, товстий Рюбенкеніг. — Усе залежить від того, як пощастить на війні: будемо вбивати ми або вбиватимуть нас. Іншого вибору нема.

Анзельм заперечив:

— Ми можемо перебігти!

— Ти знову починаєш? — Рюбенкеніг незадоволено махнув рукою. — З твоїми ідеями, мій хлопче, ти не постарієш.

Фельдшер перебив його:

— Від смерті ніхто не втече.

А Дібольд голосно сказав:

— Тому треба жити чесно!

Анзельм нетерпляче обірвав суперечку.

— Всі ці розмови не мають тепер ніякого сенсу. Адже щодня нам втовкмачують, до якої сторони ми належимо. І хто ще не вирішив, куди він належить, хто ще на боці гнобителів, а не пригноблених, той осел і падлюка.

Рюбенкеніг гарячився вже менше.

— Коли війна почнеться по-справжньому, треба стріляти, Анзельм, хочеш чи ні, — сказав він примирливо. — На жаль, ми не можемо самі змінити свою жорстоку долю.

— Я гадаю, що зможу зробити його своїм помічником, — сказав Шмельцле друзям. — Його і нашого наймолодшого. Обом страшно стріляти і вбивати. Гм, а кому не страшно? У мене хоч не стріляють. Останнього разу, коли Себіш голів пана майора, то порізав йому носа, — регочучи, продовжував він. — Еммеріх дуже радий, що я знову звівся на ноги, і йому нелегко буде відмовити мені. До того ж він і так в чималому боргу переді мною.

В наступні дні гренадери щоранку одержували наказ заряджати рушниці бойовими патронами. Це викликало розмови серед старих солдатів.

— Сьогодні щось трапиться! Сьогодні, звичайно, почнеться! — пророкували вони.

Але це було тільки стройове навчання, «що аж шкіра тріщала», як висловлювався Купш. Каспар теж брав участь у навчанні: то як носильник з носилками, коли Шмельцле інструтував виділених

йому на допомогу музикантів і барабанщиків, то як барабанщик під час учбової атаки і парадного маршу.

Якщо після навчання Купш був у доброму настрої, він охоче розмовляв з солдатами, гострячи свою шаблю.

— Чи знаєте ви, хлопці, як бунтівники нападають? — питав він. — Та ба, звичайно, ви нічого не знаєте. Можна собі тільки уявити. Слухайте всі, я хочу вам щось розповісти! — І він починав таке, що навіть старим солдатам, які пройшли вогонь і воду, уже від самої розповіді ставало боязко і моторошно. Повертаючись до табору, хлопці мало не мліли від жаху, коли їм треба було пройти коло кущів або гаю. Кожний нишком наставляв вуха, чекаючи вогненного граду і смерті від руки бунтівника, а як тільки виходили на простір, роздивлялись ліворуч і праворуч, куди б найкраще сховатись.

Лише вечір належав солдатам. Година перед вечірньою зорею. Але майже всі зразу ж після їжі падали на свої нари і спали, зборені втому, до підйому. Дехто ще залишався надворі, поки нічний холод не заганяв їх у намети. До таких належав Дібольд. Найбільш йому подобалось лежати на спині, підклавши руки під голову, і всього себе віддавати землі і небу.

— Які там жнива? — промовив він після довгої мовчанки.

Друзі знали, що він говорить про Гессен.

— Минулого року в нас було багато сіна, — сказав Дібольд, — вигін був чудовий.

Він почав мріяти: ось він дома, на жнивах. Утомився від праці, і йому так гаряче, що аж сорочка прилипла до спини. День ясний, повітря прозоре, як скло, навкруги розкинулись тихі долини, залиті сонцем і щедро обділені плодами. Він сидить у холодку горіхового дерева біля Терези, яка на весь Кірхшпіль мала найтовщі коси і найблискучіші зуби. Череп'яний глечик з молоком і великий круглий селянський хліб лежать перед ним у кошику на траві.

Інші солдати теж відчували тугу за рідним краєм.

Згадалася стара пісня, яку знали ще з дитинства. І вони співали; співали, доки у вологій сірій млі не згасло сонце, а вітер не приніс дим першого вогнища.

Дібольд підвівся.

— Буде дощ, — сказав він, — ластівки низько літають.

Раптом пронизливо залунали три-чотири сигнали. Невже їх справді ведуть у бій?

З усіх кінців було чути барабанний дроб, звуки труб і команду. Люди вискакували з наметів, запрягали коней, хапались за мушкети, натягували на себе ремні. Потім бігли і ставали в стрій з відчуттям якогось внутрішнього ознобу.

Обозні швидко навантажили намети і багаж в парокінні американські візки червоного кольору, якими правили негри. Солдатські жінки з дітьми мовчки стояли в кінці табору і чекали виступу, може назавжди розлучаючись із чоловіками.

Фельдфебелю Купшу, який сьогодні особливо ретельно нафарбував вуса, ряди солдат здалися нестрункими.

— Ця наволоч навіть не може стояти за наказом! — лементував він.

Дощ лив як з відра. Стовбури високих сосон блищали, мов чорний мармур. Солдати зовсім змокли. Але їм поворухнутись не можна було, тому що кожної хвилини чекали наказу про виступ.

Поки що залишалось тільки чекати. Спочатку чекали майора, потім наказів для майора. На березі солдати Ралля чекали на човни, в яких мали переправлятися військовій частини на Лонг-Айленд. Три дні тривало чекання, потім посадка на судно, короткий рейс через протоку і висадка. В цей час усі цікавились новинами. Щомиті хто-небудь повідомляв якісь незвичайні маловірогідні звістки щодо мети їхньої операції, про передбачувані пригоди, про те, що на Лонг-Айленді знаходяться озброєні британські авангардні частини, які підтримуються гессенськими гренадерами і егерями.

Рюбенкеніг належав до тих небагатьох, які лишалися спокійними й тоді, як всі інші метушилились. Він любовно приміряв міністерській чоботи, високо ставлячи

ноги, щоб не зіпсувати благородне взуття.

— Чекати, — повторював він друзям. — Все ж буде інакше, ніж думається. Або: *Qui vivra verra*¹. Це по-французьки і означає, що коли ми не потрапимо під землю, то побачимо, що відбудеться на ній.

Нарешті, коли їх батальйон під охроною двох військових суден висадився на Лонг-Айленд поблизу села Утрехт, солдати довідались від хлопчика з авангарду, що великих боїв взагалі ще не було. Американці лише підпалили кілька амбарів із зерном і без жодного пострілу відступили. Авангард знаходився вже далеко всередині країни, деь праворуч за невеликою горою, де розкинулось містечко Флетбуш, але й там американців уже не було. Вночі коли-не-коли виникали короткі перестрілки біля форпостів, а одного разу великий загін бунтівників прорвався навіть з гарматами, щоб обстріляти село кулями і картечю, та гессенська артилерія швидко відкинула нападаючих назад.

Загін зараз же виступив у похід. Крім яблунь і груш, що рясніли плодами, вся місцевість здавалась руїною. Відступаючі американські патріоти, яких гессенці з ненавистю називали паляями, перетворили в попіл хліба на полях. На вулицях скрізь валялась дохла худоба. Серед руїн будинків безладно лежали комоди, стільці, люстра, картини в золотих рамах, битий посуд. Декому з солдатів, які проходили мимо цих знівечених скарбів, кортіло взяти з собою якусь річ. Але треба було продовжувати похід. Увечері прийшли вони нарешті до Флетбуша. Крім кількох будівель, тут усе згоріло.

Каспару стало відомо, що він мусить розлучитися з друзями. Його і Шмельцле відряджали до хірурга в польовий шпиталь, нашвидку влаштований в напівзгорілій шкільній будівлі, що стояла при вході в містечко.

Розлука з товаришами зараз була для Каспара важчою, ніж будь-коли.

— Бувайте здорові! — буркнув Шмельцле, що стояв у задніх рядах.

Анзельм, який ніс носилки в передо-

¹ Поживемо — побачимо.

вій лінії, і Дібольд обернулись до них і закивали головами. Обличчя Дібольда стало серйозним, майже суворим. Чи думав він про те, про що вони домовлялись? Як «хотіли косити сіно, коли сяє сонце», як збиралися перебігти в сум'ятті першого бою? Чи зможе він своєчасно сповістити їх, зв'язатися з ними?

Злидні і людські страждання у шпиталі прикро вразили Каспара, і він тимчасово забув про друзів. Хірург, товстий чоловік з одвислими важкими щокими, лежав у кріслі і хропив; біля його ніг стояла маленька діжечка з горілкою. Коли Шмельцле і Каспар відчинили двері, з тісного переповненого приміщення дихнуло на них гидким смородом. Серед солдатів авангарду, які до цього майже ночували без наметів, було багато хворих на дизентерію, вони мучились від кривавого проносу. Тут же лежало кілька чоловік, поранених під час незначних перестрілок і сутичок. Невистачало лікарів, санітарів, ліків і дієтних харчів, коротше кажучи, невістачало всього. Поранених не перев'язували по три-чотири дні, в їх смердючих, гнійних ранах позаводились черви, яких Шмельцле, що негайно взявся за лікування, виймав пригорщами. Каспар, сповнений жаху, спостерігав, як більшість із цих нещасних у неймовірних муках корчилились на голій підлозі, інші зітхали вже востаннє. Серед живих лежали мертві. Йому потемніло в очах.

Шмельцле з одного погляду розумів, як почуває себе Каспар.

— Розпалюй швидше вогонь, хлопче, — наказав він. — Перш за все нам потрібен окріп. Клади в нього зонди, пилки, ножі, голки і нитки; це все ти знайдеш у моєму саквоязі. Потім ми поховаємо мертвих; мертві підождуть. Ох, якби моє слово щось важило, то цей п'яниця хірург був би розстріляний.

Старечі очі Шмельцле співчутливо поглядали на змучені обличчя хворих.

«За одного померлого ландграфові відшкодовують стільки ж, скільки за трьох поранених, — спало йому на думку. — Чи не це є причиною того, що ці бідолахи змушені тут загинати? Чекайте-но, ясновельможні панове, батько Шмельцле пасолить вам!»

Каспар втомився як собака. Він напружував усі сили, щоб не заплющити очей. Часто хлопець був близький до непритомності, коли бачив кров, що текла з ран хворих, які кричали від жаху та болю. Він щоразу відчував це, коли старий тремтячою рукою водив ножем по ранах. Наскільки краще було б Каспару лишитися в загоні і лежати під дощем куль в окопах, ніж переживати тут все це лихо!

Проте Шмельцле майстерно вмів тримати своїх пацієнтів і помічника в доброму настрої. Даючи ліки чи очищаючі рани, готуючи мазі чи складаючи перев'язочні пакети, він розповідав хворим про своє строкате життя, сповнене пригод, що він їх справді пережив або вгадав для їхньої розваги. Він розповідав про місто Семлін, яке називав раєм на землі тому, що там було три святкових дні на тиждень: християнський, єврейський і турецький; розповідав про чуму в Турції, від якої йому вдалося уникнути смерті, про свою подорож до містечка Банзова, де він мав одружитися з удовою, яка була йому до вподоби, ще й до того ж мала хорошу ділянку землі і власну аптеку. Зрештою, як це часто буває в житті, все сплигло за водою.

Шмельцле підвів сухоряльву голову. В приміщенні стало тихо. Тільки один солдат ще не спав. Його опухле обличчя було зелене, як листя. Надірвані груди часто підіймались і опускались. Навколо рота пінилися криваві бульбашки.

Старий загасив світло і вийшов з Каспаром надвір. Уже світало. Жадібно вдихав ривками Шмельцле свіже повітря. Він вивів хлопця на пустинну галявину за шпиталем.

— Тут буде кладовище, — вирішив Шмельцле.

Каспар приніс із льоху два заступні. Мовчки вони почали копати. Їхні обличчя обливались потом, боліли спини і руки, але роботи вони не припиняли. Тільки один раз Шмельцле підвів голову і прислухався до канонади за горою.

— Краще було б поховати війну, — пробурчав він.

Гуркіт канонади лунав загрозливо, ніби наступаючий шквал грози.

Пізніше хлопець працював сам, бо Шмельцле був потрібний хворим.

До вечора Каспар зробив цілий ряд могил, на яких, оточені соснами, здіймалися грубі дерев'яні хрести, як останній знак любові товаришів.

Пізно вночі, коли Каспар приліг відпочити, у шпиталі з'явився Анзельм. Він дуже поспішав і мав стомлений вигляд.

— У американців хороша техніка бою, — тихо сказав він. — Вони ховаються за поодинокими деревами, кущами, стінами й скелями. Звідти раптово стріляють, упевнено влучаючи з своїх довгих рушниць на досить далекій відстані, і, навіть відступаючи, зникають так само швидко, як і з'являються. Сьогодні ми мали день відпочинку, але зараз готуємось до наступу. Корпус англійців уже пересувається на Бедфорд, батальйон легкої піхоти, який я тільки що бачив, йде слідом. Дай боже, щоб ми програли бій. Шмельцле, мені потрібна корпія.

Каспар прокинувся. Його тягнув за вуха хірург, налиті кров'ю очі якого Каспар бачив уперше.

— Ось де він! Сплюх! Наточи мені швиденько пилки для кісток і ножі.

Каспар протер очі. Стояв погожий день; світило сонце, але навколо гриміло. Це була канонада, вона чулася зовсім близько. Та Каспар не мав часу довго слухати цей гуркіт. Хірург у закривавленому фартусі, як різник, промчав мимо нього і крикнув:

— Поспіши ж ти, нарешті!

Несподівано почувся голос Шмельцле:

— Осмілюсь доповісти, хлопець усю ніч важко працював, не skleпляючи очей! — і вже з сусідньої кімнати він додав: — ...тоді, як інші, надудлившись горілки, спали!

Хірург знову закричав; він гримав на солдата, якому осколок ядра роздробив стегно, щоб той нарешті сидів тихо і мовчав.

Каспар був неухважний в роботі, за що одержав кілька ляпасів і тумаків. Усе, що відбувалося з ним і коло нього, хвилювало його менше, ніж гуркіт наростаючого бою. З будь-якого приводу він виходив надвір, щоб кинути погляд

на височину, звідки лунали то часті постріли рушниць, то вибухи гармат. Гессенські частини мали вести там бій, але дерева й кущі, пагорки та будівлі заважали йому спостерігати. Якби можна було вилізти на дзвіницю!

Каспар глянув ще раз на височину і кинувся вбік від шпиталу, перед дверима якого скупчився цілий потік хворих і носилок. Він побіг у напрямку до церкви повз руїни й пожарища вздовж розпеченої сільської вулиці. Двері в церкву були прочинені. В середині пахло, як у казармі. Рожеве проміння, що пробивалося крізь церковні вікна, освітлювало розкидану на підлозі солому. Забута кимсь гессенська гренадерська шапка стирчала на голові дерев'яного святого. Тут, певно, ночували їхні солдати. Кроки Каспара гучно лунали у великому холодному приміщенні. Двері до дзвіниці зловільно завищали. Сходи скрипіли. Каспар піднявся нагору; серце його шалено калатало.

Він штовхнув засноване павутинням вікно дзвіниці — з нього все було чудово видно на всі боки. Його очам відкрилась панорама бою. Здавалось, рукою дотанеш — так близько простяглися, залиті палючим сонцем, американські окопи, що навскіс прорізували вузький берег острова. До окопів тяглися три вулиці від пристані. Місцевість була гориста, вкрита густими лісами та чагарниками, перетята болотами і вузькими ярами.

Дедалі сильніше лунали звуки бою, що точився на флангах, але за пороховим димом майже нічого не можна було розглядіти. Виднілись тільки резерви, які повільно просувалися по двох вулицях. Середня вулиця кишіла частинами в гессенській формі. Сонячне проміння виблискувало на тисячах багнетів. Каспар міг точно розпізнати гренадерів, сформованих у три загони. Перед ними марширували частини егерів. Гессенці підходили до окопів усе ближче й ближче. В строгому порядку, з прапорами, що майоріли на вітрі, перші ряди майже досягли підніжжя. Тепер залишалося зійти на гору. Солдати поволі витягали гармати по стрімких схилах, підпирали важкі вози. Як це могло статися, що американ-

ці так безперешкодно дали їм прорватись?

Раптом земля здригнулася від гулу гармат, задрижали вікна від пострілів, і Каспар почав тремтіти. Від стрілянини розляглась далека луна. Багато гессенських солдатів упало і лишилось лежати, мов колоди. Інші йшли, як у Кассельському лісі, не звертаючи уваги на зливу куль, жодним пострілом не відповідаючи на ворожий обстріл. Досягнувши вершини, вони зімкнули свої ряди і кинулись в атаку, випустивши два залпи з мушкетів, заряджених під час маршу. Дим почав вкривати їхні ряди.

Коли порохований дим розсіявся, Каспар побачив, що на правому фланзі наступають на американців британські драгуни і легка піхота. Ворог опинився між двох вогнів. Він не міг більше триматись, і Каспар помітив, як серед людей, затиснутих в укріпленнях, зчинилося велике замішання. Пролунав залп з рушниць.

Кілька секунд у повітрі непорушно стояли димові хмари, згодом їх розірвав вітер, той самий вітер, що розносив звуки барабанів і свистків, які кликали на штурм, і луну гессенського ура: «Шуррі! Шуррі!» хрипкий крик воїнів — ознака того, що з багнетами наперевіс вони йдуть уперед.

— Шуррі! Шуррі! — кричав Каспар у самозабутті.

Але наступної ж миті він отямився від свого захоплення. На його щоці горів ляпас.

Анзельм стояв коло нього. Хлопець ще ніколи не бачив друга таким злим. Ляпас від його руки був набагато дошкульніший за ті побої, які він терпів від свого хазяїна Гемпеля. Каспар відчув, що його очі стали вологими від сорому. Він не був більше кухарчуком із «Золотого якоря», що міг, як зачарований, з розчервонілими вухами гнати за солдатами, коли ті з барабанами і полковою музикою ішли по вулиці.

— Вибач, Анзельм, — попросив він тихо.

Друг відштовхнув його рукою.

— Рюбенкеніг тяжко поранений, —

сказав він приглушено. — Ходімо швидше, нам треба його забрати.

Жах пройняв Каспара. Разом з Анзельмом побіг він у напрямку битви, яка все ще тривала. По дорозі вони наздогнали багато лікарів і фельдшерів, які так само йшли до місця битви, на висоту Гвіани. Раптом Каспар пригадав, що друзі домовились разом утікати. Що ж вийде тепер з втечі? Що ж буде без Рюбенкеніга? Бідний Рюбенкеніг не зможе ж... Ні, ні, ні, це не мусить, не повинно статися!

Анзельм теж, здається, думав про Рюбенкеніга; він сказав, ніби закінчуючи Каспарову думку:

— Ні, ні, ми не можемо залишити його. Ми повинні чекати...

Їм треба було поспішати, а просуватися вперед дедалі ставало важче. Булиця похило спускалась на північ і за кілька кроків унизу вклинялась в чорний мовчазний ялиновий ліс. Дороги були забиті возами з амуніцією, гарматами, санітарними повозками, з яких чувся стогін поранених, похідними кухнями, обозами, навантаженими наметами і табірним майном. Погоничі покидали упряжки, а тварини від гуркоту ядер сполошилися і, натикаючись одна на одну, розбіглися в різні боки.

— Гляньте-но, ось вони!

Фельдшер, що йшов попереду, звернув увагу друзів на групу людей, які мовчки йшли на гору під охороною гренадерів. Це були американські полонені в обшарпаній, подертій на шматки уніформі; більшість в одних тільки чорних, білих або фіолетових льняних куртках та сорочках на іспанський лад; деякі босоніж, в злиденній селянській одежі, з продовольчими торбинками і великими пороховими рогами за плечима.

Гренадери змусили переможених відчувати ганьбу поразки. Вони запрягли американців у гармати і поганяли, як бідних в'ючних тварин. Полоненим було важко тягнути, бо дорога йшла вгору. Коли вони трошки відставали, залізні чудовиська котилися назад і загрожували розчавити задніх колесами і всією своєю вагою злетіти зі схилу.

— Я більше не можу, — поскаржився чийсь захеканий голос.

Один з гренадерів з тупими очима підскочив до полоненого і почав його бити прикладом по голові.

При цьому він, мабуть, мало думав.

Кілька фельдшерів зупинились і зло-радно поглядали на американців.

— Боже, це ж опудала! — закричав один з них.

— Цих каналій, мабуть, обдурили, сказавши, що ми їх усіх перевішаємо, — пояснив гренадер, що проходив мимо. — Під час дикої втечі до Бруклін-Феррі чимало їх потрапило в болото і здохло там. У лісах їх повно, майте на увазі, вони лукаві! І більшість із них такі боягузи, що краще дадуть себе застрелити, ніж проситимуть помилування.

— Дуже дивний доказ полохливості, — пробурмотів Анзельм.

Друзі дісталися до укріплень Гвіани і попрямували на останній пагорб. Зійшовши на вершину, вони побачили цілий натовп полонених, що, як згряя коників, ворушилися на спустошеному полі. В загородженнях, вовчих ямах, окопах і біля земляних валів тривали ще сутички. З навколишніх лісів чулись поодинокі постріли. Все більше й більше можна було побачити поранених гессенців і американців, які, ойкаючи і стогнучи, лежали край дороги, як мертві птахи.

— Ради бога, друзі, — кричав один, — дайте мені хоч краплю води, мене палить від спраги!

— Де ж Рюбенкеніг? — занепокоєно спитав Каспар.

— Скоро ми будемо коло нього.

Вони минули польову кузню, в якій підковували коня. Недалеко з свистом пролетіла згряя качок; Каспар чув, як вони опустилися на ставок. Анзельм раптом відскочив убік. Сліпа куля пролетіла над його головою і вдарилась об землю; грудки розлетілися в різні боки. Обоє друзів з жахом простували далі. За мить по дорозі, що вела через густий лісок, їх до глибини душі вразила страхотлива картина. Каспар нашттовхнувся на американця, який з відкритими очима нерухомо притулювся до берізки. Оглянувши його, він з жахом виявив, що

чоловік мертвий і приг'ятий до дерева таким багнетом, які носили єгері. По вразу обличчя чоловіка можна було судити, що він боровся до останньої хвилини. Брови його насуплені, кулаки волюничо стиснуті, рот напіввідкритий.

— От варвари! Підлі варвари! — студент, глибоко вражений, зупинився перед мертвим.

Він поклав руку Каспарові на плече і потягнув його далі. Глибше в лісочку, де, напевне, відбувався багнетний бій, Анзельм побачив чимало прип'ятих до дерева людей, що померли в муках, і йому захотілося позбавити Каспара від цього страшного враження.

Вони пройшли повз клен, в гіллі якого стояв на колінах мертвий вартувий з полку Ралля; його обличчя, як увісні, було звернене до неба. Мертвих траплялося все більше й більше, застиглих і нерухомих, як залізо.

Хлопець насилу переставляв ноги. Він почував себе хворим, ніби під час першого морського шторму, який довелося йому пережити на «Мері Елізабет», тільки тепер було ще гірше.

Поле бою, яке простягалось навколо укріплень, було вкрите покинутою поламаною зброєю, кривавим ганчір'ям і шматками різної одежі. Навіть черевки, капелюхи і хлібні сумки лишили американці напризволяще, щоб полегшити собі втечу. Серед цього хаосу на пеньках, на камінні або просто на голій землі сиділа навпочіпки партія полонених. Вони здавалися зовсім знесиленими і, очевидно, чекали, що з ними зроблять переможиці.

Прибіг фельдфебель Купш.

— Гренадери, як ви можете терпіти цих собак? Чому ви їх не повбивали?

— Еге, якби ми знали, пане фельдфебель... — непевно почувалося з боку солдатів.

Розлючений Купш витяг шаблю і наніс одному полоненому кілька ударів тупим боком клинка по голові.

— Така падлюка не має, мабуть, ніякого розуму в черепі? Зрадник батьківщини! Багнетом його в кишки, кулі шкода! Ось, маєш! Так треба з ними обходитись, а то вони ще подумують, що перебувають на відпочинку.

Деякі полонені намагалися захистити себе від гренадерів, що налетіли на них; інші впали навколiшки і благали помилування; решта зі стогоном розбіглася в різні боки, але гренадери і егері, що проходили тут, знову зігнали їх до купи.

Фріц Кляйнпауль на чолі своїх друзів з захопленням наслідував приклад Купша. Фріц був поранений, і його ліва рука лежала на перев'язці, але права була здорова. Він вдерся в гущу полонених і бив їх кулаком в обличчя.

— Ти, собако, ще нічого не одержав від мене! — бурчав він, сповнений ненависті.

Його очі випнулися з орбіт, білки стали величезними і налились кров'ю; він підбіг до молодого полоненого, волосся якого, обличчя і комір сурдута були залиті кров'ю, і щосили вдарив його прикладом рушниці по свіжих ранах, Фріц злорадно закричав, коли той скорчився і новий потік крові залив йому обличчя.

Еммеріх і Ралль із своїми ад'ютантами, як і деякі офіцери з штабу фон Гайстера, що об'їжджали поле бою, були свідками цієї сцени. Гладке обличчя Еммеріха сяяло від задоволення.

— Солдати, король платитиме вам цілий рік за такий день, як цей, — повійському, в ніс прогаркавив він. — Чим швидше ми перемажемо, тим швидше зможете ви повернутись додому.

Фельдфебель Купш виструнчився перед офіцерами для рапорту:

— Пане полковнику! Пане майор! Фельдфебель Купш покiрливо доповідає, що в полон захоплено шістдесят американських бунтівників і здобуто ворожі знамена!

На його знак ефрейтор поклав перед начальством здобутий в бою прапор. Задоволено дивились усі на червоний одамашок, на якому були вишиті слова: «Свобода або смерть!»

Спільна перемога зблизила солдатів і офіцерів. З інтересом слухали вони, про що говорив балакучий фельдфебель.

— Ми полонили чимало так званих полковників, старших лейтенантів, майорів та інших офіцерів. Але тільки де-хто з них в обмундируванні, інші всі ви-

глядають, як набрід, що позбiгався з різних кінців. І вони, звісно, без звання, звичайні кравці, шевці, перукарі, трактирники і таке інше. Декого мої гренадери вже почакували палицями, бо вони не визнають таких людей за офіцерів.

— Вони, звичайно, хотіли б краще потрапити до рук англійців, — посміхався, сказав лейтенант артилерії.

Але Еммеріх був іншої думки:

— Червоносурдутьники теж не дуже церемоняться з цими злодіями і постійно закликають нас робити те ж саме.

Він стояв у своїй улюбленій позі, розставивши гладкі короткі ноги, і поглядав на гренадерів. Всупереч усім наказам вони несли шаблі на грудях, а їх важкі суконні сурдутьки були розстебнуті, бо стояла страшна спека. Він вирішив пробачити їм це завдяки здобутій перемозі.

— Добре. Чудово. Полонених офіцерів відправити в головну квартиру генерал-лейтенанта фон Гайстера; солдати будуть відправлені на кораблі. Купш, ти будеш представлений до нагороди великим бронзовим орденом. Розійдись!

Рюбенкеніг лежав, простягнувшись у заростях поблизу дороги, і, здавалося, спав. Ноги його, взуті в блискучі чоботи, лежали у великій калюжі крові.

— Гей, товстун! Рюбенкеніг! — зігнувшись, Анзельм тихенько торкнув його.

Рюбенкеніг розплющив очі і посміхнувся, впізнавши друзів. Потім глянув на свої поранені ноги і зітхнув.

— Зі мною тепер нічого не трапиться.

Він розумів, що доля його вирішена. Все, що станеться тепер, може бути тільки легшим, ніж те, що було.

— Ну, Каспар, Анзельм, як справи?

— Хочеш ковток рому? — запитав студент.

— Не скажу — ні. — Рюбенкеніг випив з помітною насолодою і витер рота.

— Я хочу також і черв'якам принести радість, — пожартував він.

Анзельм нашвидку перев'язав хворому рани і поставив біля нього носилки. Потім покликав Каспара допомогти йому підняти Рюбенкеніга.

— Ще молодим хлопцем, у Потсдамі, я прогуляв півночі, а решту проспав у вуличній канаві, — розповідав товстун, тим часом як обоє друзів докладали всіх зусиль, щоб якомога обережніше підняти його. — Коли я прокинувся, бачу — стоїть переді мною генерал і питає: «Свиня, чого ти лежиш на вулиці?» А я йому відповідаю: «Ваша світлість, я не маю карети, яка б одвезла мене додому...» Гопля, взяли!

Рюбенкеніг уже лежав на носилках. Тільки тремтіння ніздрів видавало, як йому боляче.

— Коли я дивлюсь на тебе, Каспаре, — раптом сказав він, — мені здається, що ти мене жалієш. Але не треба мені співчувати. Може, ти глянеш, чи мої чоботи цілі?

Чоботи не були пошкоджені, але обидві ноги нижче колін були прострілені до самих кісток і здавались неживими.

— Коли я знову носитиму хороші чоботи... — пробурмотів Рюбенкеніг.

Раптом його почало морозити. Він натягнув на обличчя шапку до самого підборіддя і всю дорогу до Флетбуша не промовив ні слова.

— Тут нема місця! — крикнув лікар, коли друзі з'явилися у шпиталі.

Але Шмельцле, який саме пускав одному солдатові кров з обох рук, подав їм знак йти в сусіднє приміщення. Він злякався, коли зняв шапку з голови Рюбенкеніга і побачив його спотворене від болю обличчя. Та коли хворий розплющив очі, старий спробував пожартувати:

— Це добре. Мені якраз треба пошматованих солдатів, щоб лагодити їх.

Він обережно розстебнув Рюбенкенігу чоботи і з допомогою Каспара спритно стягнув їх з ніг. Потім промив рани, наклав прохолодним полотном ноги Рюбенкеніга і сказав йому:

— Погані справи, друже мій.

До шпиталю прийшли Зеєкатц і Дібольд, обидва з чорними від порохового диму обличчями. Вони тихо розповіли Анзельму, як чимало солдатів, незважаючи на команду офіцерів, дезертирували в загальній метушні і як їм легко було

зникнути. Зніяковіло вони подивились на Рюбенкеніга.

— Тепер ти спокійний чоловік, — намагався втішити хворого Дібольд. — Ти хоч певний, що повернешся додому.

— Я не хочу, — буркотливо сказав Рюбенкеніг, думаючи про зауваження Шмельцле.

— Ти що, хочеш тут лишитись? Тобі тут подобається? — спитав здивований Зеєкатц.

Подумавши трохи, Рюбенкеніг відповів:

— Мені там не подобається.

Шмельцле, який, добре вимивши руки, розкладав зонди, ножі й пилки, промовив:

— Так, можливо, краще лишитися тут. Що ми знайдемо дома, коли після довгих років повернемося туди? Ми вже не ті, що були, а наші домашні, до яких ми сьогодні прагнемо... — Раптом він замовк. Увійшла дружина гессенського майора в супроводі молодих офіцерів; вона обдаровувала поранених маленькими пакетами тютюну і кількома втішними словами.

Дама зупинилась і коло Рюбенкеніга.

— Що у тебе? — запитала вона.

Товстун глянув на неї очима, сповненими ненависті. Він ледь помітно посміхнувся.

— Гойдалка.

— Ти невірно мене зрозумів. Я питаю: чого ти тут лежиш?

— Бо мене зробили солдатом, ваша світлість.

— Е.... ні, ні, дорогий чоловіче, я я питаю: де ти був поранений?

— Не в Гессені. Там би зі мною такого не трапилось.

— Ради бога, що тобі сказав лікар?

— Мені потрібні здорові солдати, тут для тебе місця немає.

Дама кусала собі губи від люті. Вона хотіла ще щось заперечити Рюбенкенігу, але роздумала і вибігла раптом з кімнати в супроводі безпорадних офіцерів.

Анзельм засміявся.

— Якби Рюбенкеніга не було, його треба було б комусь винайти.

— Ну, тепер треба починати процедуру! — нагадав фельдшер.

Вони поклали Рюбенкеніга на операційний стіл.

— Гей, мої чоботи! Дайте сюди мої чоботи! Поставте їх тут коло мене на табуреті.

Шмельцле подивився на чоботи, потім на Рюбенкеніга, не наважуючись сказати правду. Мовчки він перев'язав йому стегна і нарешті промовив:

— Рюбенкеніг, любий. Я мушу ампутувати тобі обидві ноги. Щоб запобігти гангрени...

— Ти що, збожеволів? Ампутувати? — Рюбенкеніг перелякався на смерть. — Що ж я буду... що я буду робити без ніг?

Каспар благально дивився на фельдшера, ніби той міг зробити чудо. А Шмельцле наполягав:

— Так повинно бути. М'якосердий лікар робить рани гнилими. Можеш віддати чоботи шпитальному служникові Мартлу. Одержиш дерев'яні ходулі і не знатимеш лиха. — Він дав Рюбенкенігу випити порядну порцію горілки і підбадьорив його: — Ми не дозволимо зупинитись машині життя.

Навколо операційного столу зібрались товариші Рюбенкеніга, що прибігли сюди або із співчуття, або з цікавості, і багато хворих із шпиталю, які не хотіли лежати. Рюбенкеніг не дозволив себе ні тримати, ні прив'язувати. Від хвилювання, гарячки і горілки щоки його пашіли, і він виглядав досить жвавим. Коли Шмельцле почав уже водити ножом по тілу, він, здається, ще не збавнув того, що назавжди втрачає ноги. Замріяно розповідав Рюбенкеніг про той час, коли він успадкував добрячу суму грошей і до останнього пфеніга прогуляв їх із своїми товаришами по чарці. Жили вони в одному заїзді, мовляв, як пани, їли й пили, аж боки їм розпирало, ранком грали в кеглі, після обіду в пікет, а вночі відвідували театри.

— Ей, коли вже ти як слід почнеш? — перебив він раптом себе самого.

— Він нечутливий, як камінь, — сказав один гренадер, сповнений поваги до Рюбенкеніга. — І, здається, такий жи-

вучий, як дощовий черв'як. Не я буду, коли його ноги не виростуть згодом самі.

Рюбенкеніг голосно зітхнув.

Шмельцле хотів навести його на інші думки.

— Гм, тобі подобалось ходити в театри? — запитав він. — Тобі треба було бути в Римі, коли я там практикував. Ми теж влаштовували комедії, щоб повернути пацієнтів. — Шмельцле зробив маленьку паузу і взяв пилку. — Ах, Італія — чудова країна для фельдшерів і цирульників! Це я зрозумів з першого ж дня, коли зустрів процесію біля собору Петра. Ой, ці мозолі дворянства! І ці затверділі як ріг ноги босих монахів, які лазили по сходах собору. Друже, на цьому можна було заробити!

— Які ж ви там комедії влаштовували? — поцікавився Рюбенкеніг, хоч обличчя його перекошилось від болю.

— Гм, одна особливо нам подобалась: в ній був розіграний судовий процес. Суддя, що сидів на судейському стільці із скіпетром у руці, дався на підкуп. Тут же він обмінявся з арлекіном одягом, дурень сів на його місце і присудив його до шибениці. Ай, люди, це був успіх! Потім виступала гарненька панночка, що звалася Діндонетта і була гладка, як туркеня. Дамочка танцювала на канаті...

— Танцювала? — повторив Рюбенкеніг тонким голосом. Підвівши голову, він раптом побачив, що його права нога трималась тільки на самій жилці. — Моя нога! — закричав він. — Дай мені спокій, Шмельцле! Пусти мене!

— Тихо! — благав його фельдшер. — Адже шибениця ще гірший інструмент. Зараз все буде готово!

Рюбенкеніг замовк, наче ягня перед стрижаєм. Він міцно зіпив зуби і почав сильно тремтіти.

Шмельцле все більше хвилювався; він також тремтів, а ножом водив так непевно, ніби дитина бритвою.

Рюбенкеніг плакав, Рюбенкеніг ридав. Раптом він так страшенно закричав, що навіть гренадерам, які звикли до горя і часто зустрічалися віч-на-віч зі смертю, зробилось моторошно.

Вони мовчки і безпорадно дивились

на Рюбенкеніга, який, очевидно, втрачав присутність духу.

— Я б не хотів потрапити під його ніж, — почувся серед солдатів. — Краще ще раз під град куль, не обов'язково ж куля влучить.

Рюбенкеніг онімів. Обидві його ноги лежали в кадобі.

Шмельцле перев'язав кульші і зітхнув.

— Ну, гаразд, — сказав він. — Білі, подолано. Як ти себе відчуваєш, дорогий мій Рюбенкеніг? Тобі ще боляче?

— Так, Шмельцле! — скаржився оперований. — Так! Я навіть не знав, яким я був здоровим! Що я тепер, безногий каліка, робитиму?

— Не плач, тобі не треба буде чистити чоботи, — намагався втішити його Дібольд.

Натовп коло Рюбенкеніга розімкнувся. Майор Еммеріх прийшов відвідати своїх хворих гренадерів.

— А, Шмельцле, ну що тут? — спитав він ласкаво і підійшов ближче. — Ампутація, так? Як відчуває себе пацієнт? — Еммеріх нахилився до Рюбенкеніга, жвава посмішка грала на його устах. На, чоловіче, ось тобі срібний таляр.

Рюбенкеніг гнівно відштовхнув руку Еммеріха.

— Ви, певно, гадаєте, що я згубив пару чобіт? Краще б я лишився вдома, то у мене були б цілі ноги. Ой, які ми дурні! Проливаємо кров заради чужих панів, як найманці без плати. А що завоюємо? Шість футів землі для безславної могили.

Рюбенкеніг обернувся до стіни, з прокляттям вимовивши ім'я графа.

Ще довгий час після того, як пішов Еммеріх, ніхто не наважувався голосно говорити. Рюбенкеніг дрижав у гарячці.

— Він помре, — прошепотів фельдшер, негайно оглянувши його. — Він дуже страждає. Помирати також треба вміти. В цьому ми всі учні й майстри.

Раптом двоє поранених, у яких були майже хлопчачі голоси, почали співати рекрутську пісню:

Королю служити мушу
Все життя. А як убують...

— Люди, люди, киньте співати, — збентежено просив Анзельм.

Але нічого дивного не було в тому, що хтось мав померти; ті, що лишались живі, мирилися з цим. Два-три голоси перейшли на сумну мелодію:

Серед поля в землю кинуть,
Як собаку загребуть...

— Вони співають мені на смерть, — звернувся Рюбенкеніг напівзгаслим голосом до друзів, які навпочіпки сиділи навколо його постелі. — Повірте мені, я радий, що вмираю... Я для вас був би тягарем, як важкий ранець, що тре плечі. Не хитайте головами! — Насилу дотягнувся він рукою до коричневих шкіряних чобіт, що стояли у нього у головах. Він віддав їх Каспару: — Носи їх, — нехай тобі пощастить більше, ніж мені! Ти молодий. Може, ти повернешся в них з війни...

Погляд Рюбенкеніга був скерований кудись углиб. Він приєднався до пісні:

Там і друзі мої
Вже лежать у землі...

Голос його тремтів, як полум'я згасаючого вогнища:

Боже, зглянься наді мною.
Не дай впасти серед бою...

Раптом Рюбенкеніг перестав співати. Обличчя його стало свинцевого кольору. Голова враз упала назад. Очі закопалися під лоба.

— І ти так любив життя! — тихо сказав Шмельцле, закриваючи йому повіки. Фельдшер боровся з риданнями, кусаючи собі губи. — Хіба не краще було б, якби це трапилось зі мною? Я старий. Але смерть не робить вибору...

— Каспар тут? А-а, ось він.

Каспар, приголомшений горем, ридачи і стогнучи, сидів у кутку, коли в шпиталі з'явився Себіш. Хлопцеві треба було зараз же йти з кухарем. Полковник Ралль і майор Еммеріх влаштували для полонених офіцерів-бунтівників обід, і

там тепер було навалено цілу гору брудного посуду.

— Я б з ними не так обійшовся... — пробубонів Себіш.

Він не дав Каспарові попрощатися з мертвим; хлопець мало не забув чоботи Рюбенкеніга.

До головної квартири під'їжджали повозка з провізією та маркітантський візок, проходили солдати з завойованими гарматами і гаубицями. Перед будинком стояв цілий взвод полонених, на чолі якого було до двадцяти дуже здорових і великих людей, що відрізнялись від інших ще й бездоганною блакитно-червоною формою та хорошими рушницями. Каспар прислухався: люди говорили по-німецьки!

Себіш штовхнув Каспара:

— Так, так, слух тебе не ввів в оману. Це люди з полку генерала Стерлінга, про якого так багато говорили. Червоносурдунники зустріли їх у лісі, але не стріляли, гадаючи, що вони гессенці. Ця помилка коштувала їм полковника Гранта і ще багатьох офіцерів та вісімдесят солдатів. Ото треба знати, кому довіряти! Американським німцям сьогодні не можна вірити, вони підтримують цю бунтівну наволю!

Повз ординарців, фельдфебелів і профосів, що охороняли бунтівників-офіцерів, Себіш і Каспар пройшли до приміщення в колишній ратуші, що було схоже на залу. Там за довгими столами, здається, в повній згоді, один коло одного сиділи, їли й пили англійці, гессенці й американці. Королівські офіцери намагались випитати у своїх сусідів по столу: яка сила у бунтівників, де стоїть Вашингтон, як влаштовано головні укріплення, як вони блоковані?

Каспар помітив полковника Ралля, який під час загального галасу нахилився до фельдфебеля Купша, що повідомив його про прибуття полонених з полку генерала Стерлінга.

— Зараз же приведи офіцерів сюди! — наказав Ралль.

Незабаром у дверях з'явився американський полковник, рука його була на перев'язці. З першого ж погляду він викликав цікавість і симпатію у Каспа-

ра. Спокійно і гідно пройшов цей полковник через зал у супроводі свого штабу.

Еммеріх підвівся і ступив кілька кроків йому назустріч.

— Майор Еммеріх! — гаркнув він.

— Полковник Штурц! — Широким жестом непошкодженої правої руки американець рекомендував інших офіцерів: — Капітан Бреден, лейтенант Бушбек, лейтенант Візенталер...

Еммеріх перебив його:

— У вас, бунтівників, кожен солдат може бути офіцером?

Гессенці підтримали зауваження Еммеріха глузливим хихиканням. Деякі англійські офіцери зашухукались. Мовляв, Еммеріх трохи далеко зайшов у своїх зауваженнях. Незабаром накрили стіл для американських німців. Після того як вони сіли, підвівся англійський полковник і проголосив коротку промову. Перший вирішальний бій виграно, і англо-гессенська армія втратила лише дев'ятнадцять офіцерів та біля чотирьохсот солдатів, тоді як втрати американців перевершують три з половиною тисячі солдатів, а про рушниці, вози і шанцьове обладнання нічого й говорити. Тому він закликає американців до згоди, інакше їх повстання задихнеться в ще більшій різанині.

Англійці й гессенці почали завзято плескати. Англійський полковник задоволено закивав головою. Потім звелів принести вина і всім налити. Тільки тоді він закінчив свою промову, проголосивши здравицю на честь його високості короля Георга III.

Більшість американців пили мовчки. Полковник Штурц навіть відсунув свій келих.

— Що таке? Чому ви не п'єте? — запитав Ралль схвильовано. — Якщо ви й тут хочете бути бунтівником, ми вас розстріляємо!

Тепер і англійці стали уважними. За столом виникло шушукання і загрозна метушня.

Полковник Штурц підвівся і коротко й спокійно відповів:

— Багато років я був шкільним учителем у цій країні і доклав немало

зусиль до того, щоб навчити своїх учнів, що король не буде нашим володарем, коли не буде поважати наші права. Ми вільні люди, і краще я віддам своє життя, ніж зміню свою думку.

— Гей, ти що там стоїш, вирячивши очі! Прибирай тарілки! — накинувся Себіш на Каспара, який наче зачарований дивився на американсько-німецького полковника.

«Цього хлопця завжди тягне до найгірших елементів, — думав Себіш, дивлячись на Каспара, коли той мив посуд. — На жаль, йому ніколи нічого не доведеш. Коли б можна було заглянути за його похмуре чоло!»

Лише після того, як американці пішли геть і столи були винесені, Себіш дозволив Каспару прибрати рештки посуду.

Зал був порожній. Останні червоносурдутники прощалися з Раллем і Еммеріхом. Обидва з лицемірною відданістю проводжали їх компліментами до самих дверей. Але тільки-но вони лишилися самі, як Ралль накинувся на офіцерів його англійської величності.

— Що за тюхтії! — кипів він од люті. — Замість того, щоб використати замішання американців і вчасно відправити військові кораблі в Іст-Рівер, щоб відрізати цим пройдисвітам відступ і ще сьогодні викурити їх з окопів, сер Гоу зупиняється! Це стратегічний злочин. Та коли щось скажеш, то лише опечеш язика. Ох, так і мусиш тримати язик за зубами і сидіти склавши руки, тоді як пальці так і сверблять розправитися з цими горе-вояками.

— Прокляття, — зітхнув Еммеріх. — Американці тікали, наче якийсь набрід. Вони ж не знають, що таке дисципліна. Чи ви бачили хоч одного бунтівника, який уміє правильно пристукнути підборами? Жоден з них не був на службі. Мій кравець по дрібному ремонту Цігенвальд або трактирник Гемпель з Касселя відігравали б тут, напевно, значнішу роль.

Уявивши собі це, Ралль і Еммеріх глузливо розсміялись і вийшли з головної квартири.

Гессенські частини стали табором просто неба навпроти укріплень бунтів-

ників. Важко було підтримувати вогонь сирими дровами на страшному вітрі Сукняні мундири заскорузли від бруду і поту і не захищали від раптового холоду. День схилявся до вечора. Постаті солдатів ставали темнішими й різкішими, а далі й зовсім зливалися з спустошеною місцевістю.

Подекуди ще тривала перестрілка, спалахуючи, мов блукаючі вогники, в густих лісах околиці. В темряві і загальному замішанні все переплуталось. Майже всі роти були розпорошені. Солдати губили дорогу, спотикались об коріння і кущі, потрапляли у заглибини. Часто не знали, йдуть вони вперед чи назад, де друг, а де ворог. Для тих, хто хотів дезертирувати, було досить нагод здійснити свій намір; скоро вся місцевість була повна білявими «ґаґа» — солдатами, які стукали у вікна селянських садиб і просилися стати за наймитів. Дезертирували і англійці; тікали цілі пости і кавалерійські патрулі.

Після гвіанської сутички, в якій була пролита перша гессенська кров, деякі з гессенців широким зненавиділи ремесло найманця. Один солдат, зрозумівши свою ганебну роль, впав у такий розпач, що першої ж ночі відвів свою дружину й двох дітей у кущі і застрелив їх, а сам утопився в річці.

Однак більшість солдатів складалася з авантюристів, урвіголів і нещасних, які, не розуміючи справжніх обов'язків честі, залишались вірні своєму прапору. Вони, як і їхні пани, по-святковому відзначили цей день. Щодалі від поля битви, то більше зростала їх впевненість у собі. І після своєї легко здобутої перемоги вони вбачали справу американців загубленою і посилали прокляття генералу голландців Вашингтону та його армії, що сиділи в мишоловці. Вони вже зараз складали плани на майбутнє, коли війна буде виграна. Дехто хотів організувати експедицію в індійські райони, інші бажали лишитись там назавжди, тоді як ще в інших метою всіх мрій і бажань був близький Нью-Йорк.

Уперше за стільки часу солдатам знову дали м'ясо і портер. За особистим розпорядженням сера Гоу їм видали на-

віть ром на честь свята перемоги. Кілька п'яних жартівників — колишніх наймитів — зробили з соломки опудала, вбрали їх в капелюхи з м'якими крисами і в обідрані сурдути бунтівників. Потім почепили на них патронташі і прив'язали до рук бунтівницькі прапори. Ці опудала мали означати генерала бунтівників Джорджа Вашингтона з його штабом. На них зразу ж посипались удари і каміння. Солдати забули за цією розвагою про холод і туман, який, мов дрібний дощик, проникав у всі пори. Вони не припинили гри навіть тоді, коли вітер збивав їх з ніг, не вгамувались і тоді, коли пішов дощ. Одному егерю спало на думку спалити ці солом'яні опудала ворогів. І тут же спалахнуло яскраве полум'я, затріщала солома. Хтось влаштував з пороху фейерверк, навколо лунали вигуки радощів і помсти. Коли вже вогонь згасав, один із солдатів помітив, що опудало Вашингтона тільки ледь обгоріло. Його підпалили ще раз, але, на досаду брутальним хлопцям, воно не хотіло займатись. Нарешті сильний дощ зірвав усі їх старання. Один забобонний солдат, охоплений страхом, утік геть. Інші зробили те саме. Радісний настрій наче вітром здуло.

Генерал Вашингтон і його військова рада побачили, що позицію в Брукліні втримати неможливо, оскільки англійці почали підготовку до блокування своїм флотом Іст-Ріверу. І Вашингтон вирішив відступити з своїми частинами до Нью-Йорка. Це був ризикований захід, який вимагав мужності, маскування і поспішності. Під захистом туману і нічної темряви почалась висадка. Не одну годину працювали човнярі з обмотаними веслами; різні човни невтомно перевозили каналом армію патріотів на північний берег.

Лише рано-вранці тридцятого серпня, коли останні човни покинули берег Брукліна, гессенські форпости викрили цей маневр ворога. Повітря було таке прозоре, що можна було бачити людей і навіть колір їх вбрання на вулицях Нью-Йорка, що лежав на протилежному березі. Там зібралися солдати й цивіль-

ні, які, витягнувши шиї, з цікавістю розглядали своїх ворогів.

Гессенці могли тільки обстріляти кілька човнів, які ще були в дорозі. Прямим попаданням вони потопили одне судно, на якому було приблизно двадцять солдатів. А решта досягла мети без жодних втрат.

Частини Гоу негайно вирушили на Бруклін. Солдати натикались на траншеї, окопи і частокіл, але нічого не знаходили там, крім важких гармат, забитих цвяхами і загрузлих в багні, розкиданій амуніції та продовольчих запасів. Усі американці до останнього солдата вибрались з пастки.

Поразка біля Лонг-Айленда була тяжким ударом для армії свободи. Американські патріоти збентежились, і багато з тих, у кого кінчався термін служби, повертались додому. Збільшилось дезертирство. З великими труднощами генералові Вашингтону вдалося втримати своє військо. Особливо зросла небезпека тоді, коли королівські частини захопили весь берег Брукліна і збудували на ньому свої укріплення, а сильний англійський флот, що крейсував біля Лонг-Айленда, на повних парусах обійшов американські батареї і став на якорі на відстані гарматного пострілу од Нью-Йорка.

Розділ шістнадцятий

«Тепер ми вже напевно візьмемо бунтівників у лещата, вдруге вони від нас не втечуть», приблизно так говорили гессенці, із завзяттям копаючи окопи. Незважаючи на палюче сонце, вони старанно виконували свою роботу; солдатам уже ввижався кінець війни.

Вони бачили, як ворог на протилежному березі гарячково вживав заходів, щоб утруднити висадку королівських частин. Уже кілька днів тривала безладна перестрілка. Неодноразово американці намагались дістатися на баркасах до Брукліна; ці вилазки завжди закінчувались швидким відступом під вогнем гессенських рушниць, але американці тримали англійців і їх найманців у безпе-

рервній тривозі. Було багато й інших хвилювань. Одного разу поширилась чутка, ніби в таборі вибухнуло гарматне ядро. Офіцери й унтер-офіцери всюди шукали листівки німецькою мовою, які несподівано з'явилися у солдатів. У цих листівках американці обіцяли кожному гессенському перебіжчикові п'ятдесят акрів землі, чотири осли, одного вола, дві корови, чотири свині і ще багато дечого. Ніхто, писалось там, не буде примушений воювати на боці американців; та якщо хтось добровільно стане в ряди патріотів, той завжди буде бажаним бійцем, і його підвищать у чині на один ранг.

Себіш скоро виявив, що ці листівки правили за обгортку на пакетиках тютюну для люльок, які маркітантка Катрін тримала для продажу у своєму візку. Стару зараз же взяли на допит. Вона пояснила, що читати не вміє, а товари купувала у незнайомого крамаоа з штату Айленд; проти всяких інших підозр вона протестувала.

Чи можна було їй вірити? В усякому разі тютюн конфіскували на користь полкової казни, а стару застерegli, що вдруге в неї відберуть посвідку маркітантки і покарають двадцятьма ударами палиці.

— Осли, корови, свині — це все тільки обіцянки! — каркав Себіш, лякаючи долонею по листівці. — А гляньте на них, чи схожий хоч один із цих бунтівників на такого, який хоч колись їв щось путне або пив ром?

Фельдфебель Купш схвально закивав головою.

— Цими принадами, які вони пропонують, не спокусити справжнього гессенця, тільки негідник і зрадник піймається на такий гачок.

Якось уранці, на здивування всіх гессенців, у найкращому настрої повернулись у свою частину шість їхніх товаришів, які були взяті в полон під Гвіаною. Полонених швидко закидали питаннями і дізнались, що американці відправили їх у Філадельфію, але там їх незабаром відпустили.

— Німецькі ремісники у Філадельфії (а там їх кілька тисяч) щодня їдять

яловичину, запиваючи вином із срібних кухлів, — повідомив один.

— А по закінченні роботи вони їдять на прогулянку з своїми доньками у гарних колясках, — схвильовано додав інший.

Слухачі широко порозкривали роти й очі. Певно, правда те, про що їм розповідали в листівках? Вони хотіли переконатись, як жилося їхнім товаришам.

— Вест-індійський ром я пив чайними склянками, — сказав один вусатий ефрейтор, широко посміхаючись, — а поряд стояв пунш, сидр і пиво — сила-силенна. Америка — чудовий край для гуляк!

Потім у розмову втрутився сурмач:

— Я жер так, що все на мені трішало! Варена картопля була до всякої страви. Чим нас тільки не годували! Там їдять і п'ють, скільки душа бажає.

— Зовсім інше життя, — зітхнув хтось.

— Гей ви, шельми, ану розійдіться! — закричав Купш, якого поспішно прикликав сюди Себіш. На грудях фельдфебеля блищала нова медаль. — Краще б ви, голодранці, лишилися у Філадельфії! Вас для того тільки й відпустили, щоб ви своїми промовами підбурювали наших хлопців, собаки!

Один із солдатів глузливо засміявся. Купш обернувся. У колі солдатів стояли разом, як завжди, непокірливі: Анзельм, Шмельцле, Каспар, Дібольд і Зеекати; ця ватага завжди була присутня, коли десь ремствували або бурчали. Студент тримав лопату над вогнем, на якій смажився великий шматок м'яса. Купш роздудув ніздрі: м'ясо пахло непогано.

— Гм, ці живуть! — пробурмотів він заздрісно.

— Може, пан фельдфебель хочуть покуштувати? — запобігливо запитав Зеекати.

Фельдфебель, здивований і задоволений, пропустив між пальцями свої довгі вуса.

— Оце-то я розумію, що хлопці.

Посміхаючись, стежив він за тим, як Анзельм розрізав кишеньковим ножиком м'ясо на шматки, як виділив йому найбільший, а решту роздав товаришам.

Каспар відмовився від своєї порції: в нього ще зранку страшенно боліла голова, і йому не хотілося їсти.

Інші з апетитом кусали шматки м'яса; по їхніх обличчях було видно, скільки втіхи їм завдає те, що фельдфебель їсть разом з ними. Навіть Каспар сміявся в душі. Тільки Себіш, який лишився ні з чим, з сумом дивився на тих, що їли, і на прикрашеного орденом Купша; той мав усе, він же нічого.

— А де ж ви дістали м'ясо, хитруни? — запитав Купш.

Друзі, очевидно, чекали цього питання. Замість відповіді, Шмельцле почав завзято гавкати. Інші весело підтримали його.

— Найніжніше філе з такси, пане фельдфебелю! — кричали вони, перебиваючи один одного, — на здоров'я, пане фельдфебелю!

Купш зблід як крейда. Роздратований, відправив він Шмельцле і Анзельма назад до шпиталю; інших попередив гнівним голосом, що завтра вони будуть покарані стройовим навчанням. Потім він почав блювати.

Історія з собакою печенею облетіла табір із швидкістю вітру. Рідко коли траплялась нагода так добре посміятися. Звідусіль поприбігали солдати, просили докладно розповісти про цю подію і шумно тішились, що підмовнику хоч раз відплатили. Уже й річка заближала в місячному сяйві, і світляки, наче розпечені кульки, почали літати в повітрі, а вони все ще сиділи купкою і раділи з вдалого жарту. Заради цього можна було примиритися і з штрафним стройовим навчанням. Зеєкатц був у такому хорошому настрої, що після довгої перерви знову заспівав; потай від інших він склав пісню, яка була добре заримована. Це справило велике враження на товаришів.

Кассель — гарне місто, гарне та багате,
Не для нас те місто, ой, не для солдатів.
І жінки ридали, голосили діти,
І дівчата в'яли, як під осінь квіти.

Усі дивились на молодого хлопця, сірі легковажні очі якого сповнилися глибоким почуттям під час співу.

По шляхах крутих, гарячих
Ми ішли, ішли терпляче
Край далекий вихваляли —
Буде добре нам — гадали.
Їли дуже мало.
Сухарі тверді, як камінь,
М'яса, масла, сиру небагато..

Дібольд зітхнув, поклав голову на руку і завмер у розпачливій мовчанці. Він думав про американську листівку, яку обережно зняв із своєї пачки тютюну і сховав у книжечці церковних пісень. Він разом з друзями хотів перебігти до американців. Погано, що вони не використали минулої ночі. Побоялись так рано почати цю ризиковану справу. Але ж на що сподіватися? Тепер Анзельм і Шмельцле повернулись до шпиталю у Флетбуш. І знову пізно. Шелепи Дібольда нервово рухались.

— Може, нам спробувати поодиночі? — пробурчав він.

— Але треба б заздалегідь домовитись про це з Анзельмом і Шмельцле, — тихо відповів Зеєкатц. — Давай почекаємо до завтра.

— Ми не можемо втекти без них! — сказав і Каспар. Було туманно і тепло, але він змерз, аж зуби його цокотіли. Хлопець загорнувся в полотнище намету, притулився до Дібольда і намагався заснути.

Штрафне стройове навчання так і не відбулося.

Наступного ранку — це було п'ятнадцятого вересня о третій годині — їх підняли по тривозі. Миттю всі були на ногах.

Сонні гренадери і єгері, що належали до гессенського авангарду, спаковували свої речі, бігли до англійців і шотландців, шикуючись в ряди і шеренги. В бойовому порядку просувались вони вздовж Іст-Рівер перед очима американців, які зібрались на протилежному березі, аж поки о дев'ятій годині не досягли місця посадки. На них чекало понад вісімдесят човнів і чотири військових кораблі, озброєні численними гарматами. Навантаження йшло як по маслу.

Англійські берегові батареї і військо-

ві кораблі почали сильну канонаду по ворожому форту. Укріплення вкрились вогнем і димом. Але і в кораблі влучило багато ворожих ядер, кілька щогол зламалось. Проте командуючі кораблями не звертали на це уваги, а наказували посилити вогонь; вони вирішили примусити вмовчати американські батареї і захопити місто навіть ціною власного життя.

Тим часом цовни з екіпажем використали хороший попутний вітер і цілу годину плвли проти течії. За ними на короткій відстані йшли військові кораблі, на яких працювали, як пекарі перед печами, спітнілі, оголені до пояса каноніри; вони запалювали одну за одною американські позиції, щоб очистити берег від ворожих частин.

По сигналу всі зупинились. Потім кораблі рушили рівною лінією в напрямку острова Манхаттан, який лежав за три милі од міста.

В бойовому порядку частини висадились на берег. Спочатку вони майже не натрапляли на опір, тому що американці не встигли так швидко, як флот, дістатися пішки з Нью-Йорка до пристані. Англійська легка піхота зайняла зручну висоту, а решта частин з гессенським авангардом розпочала наступ на Нью-Йорк. За кілька сот кроків авангард наскочив на велику кількість американських стрільців, які ховались за деревами. Гессенці врізались в них, мов наточені серпи, і з дикими вигуками погналі їх перед собою через зелені пагорби, маїсові поля, фруктові сади, луки і ліси. Цілу юрбу нещасних, обідраних і розпатланих ополченців було відрізано і взято в полон. Інші почали тікати. Задихаючись, спотикаючись, осліплені страхом за життя, вони перелазили через мури, ховались у гушавині лісів, шукали порятунку в хлівах, тонули в річці. Раптом мова рушниць заглушила людські голоси; на велике здивування впевнених у перемозі гессенців, відступаючі американці відкрили по них вогонь з рушниць. Захоплені зненацька, гессенці з убивць самі стали жертвами. Їхні коні лякались пострілів і ставали на диби. Шлях переслідувачів ставав дедалі небезпечнішим, на кожному кроці їх чекала смерть.

Під час цього замішання американцям вдалося відступити, вони зникли в різних напрямках.

Знову ворога примусили тікати. Але відпочивати ще рано. Тільки після кількомильного маршу гессенці зробили зупинку.

Можна розстебнути ранці і перекусити, коли в кого щось є. На цьому привалі вони довідались від двох вістових з англійського авангарду, що нью-йоркський гарнізон відступив угору по Норс-Рівер до форту, розташованого на цій річці. Вістові розповіли, що багато жителів міста, навантаживши свої речі на вози і тачки, рушили слідом за відступаючими частинами.

Ця звістка була сприйнята з надзвичайною радістю. Англо-гессенська армія сера Гоу святкувала ще одну перемогу. Хоча блокада і знищення ворога не вдалися, американці втекли.

Частина загонів негайно рушила до міста. Інші залишилися ночувати просто неба. Солдати розпалили після заходу сонця великі вогнища, оскільки тонке обмундирування не захищало їх від холоду скелястого ґрунту, на якому вони стали бівуаком. Яструбами налетіли солдати на захоплену місцевість. Жодна з багатьох навколишніх хат не уникла грабунку. В цій місцевості, мабуть, ще ніколи не різали так багато гусей, курей, качок, овець, баранів і свиней, як цього вечора.

Офіцери перші показували поганий приклад. Вони насильно вривались в будинки і знищували в них все. Вікна і двері летіли на вулицю; за ними викидались цінні меблі, люстра, скрині, інструменти, ліжка і всяке інше домашнє начиння. Варварськими вигуками радості супроводилось падіння кожної речі. Все, що впало на вулицю цілим, було тут же розідране, розтоптане на тисячі шматків. Солдати ховали під сурдути, просто на тіло те, що можна було захопити з собою. В одного тільки Фріца Кляйнпауля здобич складалася з двох срібних кишенькових годинників, трьох гарнітурів срібних пряжок, пари бавовняних білих жіночих панчох, срібного світильника, двох чоловічих і чотирьох жіночих сорочок.

чок з тонкого англійського полотна, двох вишитих скатерок, шести срібних столових і двох чайних ложок. Крім того, він захопив п'ять іспанських талярів і шість йоркських шилінгів.

Королівські солдати гнали далі сіру масу американської армії, як сполохане стадо: ланцюг їхніх форпостів простягався через цілий острів, аж до Гудзону — «Рейну Нового Світу» — і вони повністю заволоділи розкішним надморським і торговим містом. А того ж вечора на півночі окупованого Нью-Йорка відбувся бій, в якому багато сп'янілих переможців солдатів з британської легкої піхоти і гессенського авангарду поклали свої голови, і два наступні дні американці хоч марно, але сильно атакували захоплені ворогом позиції; проте постійно довгий час не було великих сутичок. Правда, на форпостах щодня по кілька разів били тривогу. Часом місто здавалось обложеною фортецею; окупаційний загін і вірні королю жителі не могли тішитися з свого життя.

Здивовані, йшли гессенці великим багатим містом Нью-Йорк. Розташоване поміж вкритими лісом горбами, воно налічувало п'ять тисяч будівель; дерев'яні будівлі з балконами і громовідводами були гарно побілені; серед них часто траплялись кам'яні будинки, що нерідко мали по шість поверхів. Перед ними росли прекрасні дерева. Але на кожному кроці гессенці натрапляли на сліди жахливого обстрілу: обвалені стіни, мертві люди на тротуарах, поранені на носилках. Пожежні команди на кінних возах зі свистом поспішали до місця пожеж.

Як вівці, брели гессенці один за одним по кривих вулицях, зупиняючись лише перед будинком академії або перед церквою, яких тут, як казали, налічувалось вісімнадцять. Почуття сили і гордості опанувало переможців, коли вони побачили біля гавані сильно пошкоджений форт Санкт-Георг, чотирикутну величезну споруду з чотирма бастіонами, добре озброєними гарматами, і суміжні, зруйновані дощенту будівлі. Від нових назв: Квін-стріт і Уотер-стріт, де мешкали найзатятіші купці, Паулус Гук і Мьо-

рі Гілл, Уорл-стріт і Бовлінг-грін, Бродвей, церкви святого Павла і Тройці — запаморочилась у них голова.

Находились вони до втоми, були голодні і найбільше хотіли пити. Але їм можна було тільки дивитись, як випивають по трактирах англійські солдати й матроси. Самі ж гессенці повинні були задовольнитися водою та ще й платити за неї. Єдиний колодязь в місті, в якому була добра прісна вода, був зданий в оренду; на тачках, що роз'їжджали розпеченими вулицями міста, одне відро води коштувало три чверті гелера.

Увечері гессенці були зовсім приголомшені, що їх не розквартирували, як вони сподівались, у гарних нью-йоркських квартирах. В місті розташувались англійці, а гессенцям було виділено квартири за містом. Більшість мусила задовольнитися землянками, пообкладавши їх шматками дерну, — цього гессенці навчилися в штаті Айленд; ті, яким дістався хлів і трохи соломи, вважали себе щасливими. Навіть офіцерам такого рангу, як Ралль і Еммеріх, жити в місті Нью-Йорк було заборонено. Вони розмістились в залишених будинках бунтівників за межами міста і віддалися там з люттю і розчаруванням давній звичці — пияцтву.

Купшеві вдалося знайти притулок для себе і своїх людей у клуні залишеної ферми, яка самотньо стояла біля півніжжя маленької гори і була оточена засіяними полями та великими просторами зораної землі. Звідси, піднявшись увечері на гору, можна було принаймні побачити, як міраж, місто у тьмяних вогнях.

Купш запровадив суровий режим, як у Цігенгайні. Це означало нести варту з ранку до вечора, ходити в дозор, вправлятися в строю та ще й до того ж працювати в саду і на полі.

Незадовго перед цим гарнізон Нью-Йорка забрав багатьох його солдатів для будівництва укріплень. Там безперервно рили окопи; якщо погода не сприяла земельним роботам, готували фашини та інші спорудження для оборони міста.

Королівські солдати конфіскували

за останні тижні багато верхових коней, і тому деякі гессенські штабні офіцери, які досі ходили пішки, тепер мали змогу їздити верхи. Дібольда відкликали з окопів і призначили охороняти коней. Каспар, на велику досаду Купша, також лишився на постої, вночі його почала трусити лихоманка, і на ранковому зборі він знепритомнів.

Блідий і кволий, лежав хлопець у тихій клуні і почував себе пригніченим. Йому здавалося чудом, що він зміг приволоктися аж сюди, на цей постій. Врання минулих днів, з усіма їх боями і переживаннями, заступив жах самотності і безсилля. Хлопець відчував тупий біль у животі і страшенно боявся, що в нього дизентерія, від якої померло вже багато солдатів. Він потребував медичного догляду, але кому було піклуватись про якогось там барабанщика! Єдиний, хто б міг йому допомогти, був Шмельцле. Але фельдшер і Анзельм, мабуть, ще надовго залишаться у шпиталі в Флетбуші. Ходили чутки, що частина гессенського корпусу під командою генерал-лейтенанта фон Гайстера, як резерв, буде залишена на Лонг-Айленді.

Почуття самотності і молодущності охопило Каспара. Він не міг дочекатися, коли вже, нарешті, настане вечір і товариші повернуться з Нью-Йорка. Та коли вони повертались, хлопець в думках волів краще не бачити їх; галас, сміх, відрижка, тремтливе світло лопової свічки, запах горохового супу, людські випари викликали в нього нудоту. Він з огидою відвернувся, коли Дібольд простягнув йому кухоль з кобилячим молоком, і вдав, що спить.

Несподівано прибув Анзельм. Він випросив на кілька годин відпустку. Маркітантка Катрін, яка їхала в Нью-Йорк по м'ясо, взяла його з собою і привезла навіть на ферму. Каспар відчув, як він раптом злякався. Чи Мета також приїхала? Від неприязні і грубості хлопець навчився захищатись. Але до співчуття і теплоти він був звичний, і вони сповнювали його німістю безпорадністю. Безпорадністю і якимось дивовижним відчуттям у серці. Він намагався — і котрий вже раз? — пригадати

невтішне ридання Мети тоді, коли він мало не втопився під час подорожі. Її голос і її обличчя. Проте нічого не міг пригадати. Хлопець не знав, як вона виглядає. Він пам'ятав, що у неї каштанові кучері і лукаві сірі очі. Але не уявляв її обличчя. І хоч як він силкувався, та не міг пригадати собі її обличчя.

Каспар збентежився, коли Катрін, узявшись дужими руками в боки, з розтріпанним від їзди темним волоссям підійшла до нього; він чув, як запитав, де панночка Мета, і зараз же пошкодував: краще б відкусити собі язик! Небога допомагала Шмельцле в шпиталі, розповідала стара, і її смагляве здорове обличчя всміхалося юному барабанщику, коли вона хитро заглядала йому в очі. Каспар збентежився, кров ударила йому в щоки і стукала у скронях.

На щастя, ніхто з товаришів не помітив цього, бо всі засипали Анзельма питаннями. Прийшов навіть Дібольд. Лише на хвилину, тому що скоро треба було йти годувати коней. Він дав волю своїм почуттям: турботі про нову поразку американських патріотів і розчаруванню в американському народі, серед якого є немало відданих королю.

— Тут так само, як і в цілому світі,— сказав він злісно,— одна половина людей з'їдає другу, менша — більшу!

Анзельм залишився вірним собі. Він запевняв, що англійці всупереч всім своїм досягненням не можуть знову підкорити колонію. Що принесли їм здобуті кров'ю перемоги? Нічого, крім кількох миль велетенської частини світу.

— Вірте мені, Англія може виграти бої — війну ж виграти вона не зможе. Перемоги приведуть тільки до того, що кампанія затягнеться і зжере людей та грошей більше, ніж може дати англійський король.

Дібольд намагався кілька разів перебити Анзельма. Перед тим, як піти до коней, він хотів поговорити з Анзельмом про те, що найбільше хвилювало його: про рішення воювати на боці американців, про спільну втечу, яку не можна більше відкладати.

В цей час до клуні з войовничим ви-

глядом ввалився Купш, наче обстріляне військове судно. Себіш був з ним.

— Вони підпалили Нью-Йорк! Голдранці підпалили Нью-Йорк! — обуре-но кричали обоє.

— Що? Підпалили Нью-Йорк? Хто? — допитувався Фріц Кляйнпауль.

— Бунтівники, звичайно, ти, недоносок! Хто ж більше. Швидше, всі марш за мною.

Вони вибігли надвір і в непроглядній темряві ночі видерлись трохи на гору. Купш, який старався більше за інших, захикався.

— Наволоч, палії! — мимрив він люто. — Клята наволоч, палії!

Хтось пронизливо закричав:

— Уайт-холл горить!

— Не тільки Уайт-холл, мій любий! — сказала стара Катрін, яка теж пішла з усіма. — Скоро все місто буде в полум'ї. Я бачу вогонь в п'яти, ні, в шести інших місцях. Ой, воно горить, як трут!

— Палаючий корабель несеться вниз по річці! — закричав Каспар, зуби його дрібно цокотіли. Хлопця винесли в ковдрі, з-під якої виглядали бліді босі ноги.

— О боже, бунтівники забрали всі міські дзвони, — репетував Себіш. — Як же тепер підняти людей, щоб гасити вогонь? Так все загине. Нечувана підлість! Звісно, таке може зробити тільки ця наволоч!

Мов скам'янілі, дивились вони на місто, не маючи, здавалось, сили відірвати погляд від розбурханої стихії вогню. Південний вітер був союзником патріотів; вогонь заволодів містом, наче могутня ворожа армія. Земля і море були яскраво освітлені. І навіть небо над Нью-Йорком затягло вогняним димом і туманом.

Купш одержав повідомлення через зв'язківця, що генерал-майор Робертсон, який був комендантом міста, наказав усім прилеглим до Нью-Йорка полкам взяти участь у гасінні пожежі.

Швидко вони почали спускатися з гори. Між Купшем і Дібольдом сталася невелика сутичка. Дібольд уперто відмовлявся дати офіцерських коней сол-

датам; він запевняв, що згідно з наказом має право зробити це тільки за особистим розпорядженням панів офіцерів, а до офіцерів не можна дістатися. Після марної сварки, лаючи затаєного Дібольда, Купш скочив на білого коня, який недалеко пасся; Себіш і Фріц Кляйнпауль так само сіли на коней; всі інші рушили до міста пішки. Анзельм, Каспар і Зеekatц їхали у візку Катрін. Стара спершу не хотіла брати Каспара, але він запевнив її, що вже зовсім здоровий, і загрожував піти в Нью-Йорк пішки, якщо вона його залишить. Не було часу міркувати і сперечатись, і друзі взяли його з собою. Ще перед цим Зеekatц збігав по одержу і черевики Каспара, які хлопець натягав уже тоді, як миршава чала тягла гуркочучий візок із схвилюваними пасажирами в напрямку до міста. Дібольд, що помітив від'їзд товаришів занадто пізно, пробіг деяку відстань за ними, марно гукаючи Анзельма. Потім зупинився і, засмучений, пішов назад.

Каспар притулився до Анзельма і трохи задрімав, але страшений гуркіт, від якого затремтіла земля і небо, примусили його схопитися. Вони вже були в місті. На вузькій вулиці, якою довелося їм їхати, було темно, але зліва над дахами будинків гуротіло величезне полум'я, палаючі балки злітали високо вгору.

Все більше солдатів і матросів пробігали повз них у сяйві вогнища. Деякі несли шкіряні відра, інші кирки, а деякі розмахували просто руками. Подекуди чулися дикі крики, тупотіння багатьох людей. Кілька городян, як божевільні, скрегогучи зубами, захикавшись, бігли просто на їхній візок; тільки якимсь чудом вони не потрапили під колеса.

Катрін направила візок повз купу облитого смолою і сіркою дерева, що охоронялася озброєними матросами. Вартовий з рушницею через плече наказав їй зупинитися. І лише після того, як маркітантка засвідчила свою особу, а варта переконалася, що пасажири є справді гессенськими солдатами, їм дозволили їхати далі.

Що більше вони наближались до

центра міста, то гарячішим ставало повітря. Цілі ряди будинків були охоплені полум'ям. Десь за мурами мали ще бути люди. Їх крики про допомогу, тріск вогню, дзенькіт шибок, гуркіт падаючих стін змушували Каспара тремтіти.

Катрін правила на церкву Тройці, стрімка дзвіниця її здавалась височезною вогненною пірамідою. Велика стара церква, якою ще кілька днів тому милувався Каспар, була вся в полум'ї. Поблизу горіли будинок священика, школа, багато жилих будинків, критих гонтою. Недалеко англійські матроси і гессенські солдати ламали дерев'яні каретники і стайні, щоб спинити вогонь. Невистачало води, неvistачало пожежних рукавів, а головне — неvistачало людей, які б хотіли припинити руйнування міста. На пагорбі, де стояла церква Павла, на багатьох вулицях, на краях дахів стояли нью-йоркці, що бажали краще перетворити своє місто на попіл, ніж бачити його в руках ненависних англійців; вони були враженими, але жорстоко задоволеними свідками знищення їх рідного кутка могутнім вогнем. Патріоти, ризкуючи своїм життям, бігали з факелами в руках, кидали у відчинені вікна палаючі головешки, жбурляли їх на дахи.

— Шкода, що Дібольд не поїхав з нами! — крикнув Зеekatц.

А Анзельм додав:

— І погано, що Рюбенкеніг не може побачити цього.

Коли візок перетинав Бродвей, Каспар помітив групу маленьких дітей, які, незважаючи на пізній час, зібрались на розі вулиці; сповнені завзяття, вони тягли соломі, папір і дерево, кидаючи все це в яскраво палаючу дитячу колиску.

Перед великим торговим будинком, з вікон якого виривались язики полум'я, вони стали свідками сцени, яка так захопила Катрін, що вона стримала коня. Чоловік похилого віку у вбранні тесляра розпорював ножом шкіряні міхи для води, що стояли на тротуарі, але якась дама, — може, це була власниця будинку, — вибігла на вулицю, стала йому на дорозі і хотіла вирвати в нього ножа. Вона так пронизливо кричала, що при-

вернула увагу великої кількості людей, частина яких стала на її бік, а частина на бік тесляра. Сутічка була вже не тільки між ними двома. Ворожі групи вихором кинулися одна на одну на залитому водою бруку; зчинилася кривава бійка. Група вірнопідданих нарешті перемогла. Вони тут же налетіли на юнака, що вперто перерізував шланг, побоюючи його і кинули у вогонь. Одного безногого каліку, який хотів заступитися за людину, що страшенно кричала, вони, не довго думаючи, повісили на одному з дерев, що росло перед будинком.

Почувся тупіт копит і пронизливий свист; натовп розступився. Деякі городяни побігли назустріч вершникам з скаргою на повстанців, — це були червоносурдунники і кілька гессенців. Один чоловік з натовпу вказав пальцем на тесляра, якого загрозово обступили вірнопіддані.

— І Купш з ними! Там і Кляйпауль, падлюка! — вихопилось у Зеekatца.

Катрін смикнула за віжки, і візок покотився вздовж провулка. Раптом серед стуку почувся тупіт чобіт і хрипкий крик. Каспар обернувся. Тесляр вирвався, його наздоганяли розлючені городяни.

Анзельм висунувся з візка. Він подав руку патріотові, який був у небезпеці, і втягнув його у візок. Катрін стьобнула батою між вухами зляканого гнідого. Здавалось, кінь не рушить з місця. Але нарешті візок все-таки покотився вперед.

Тесляр боязко оглядався на переслідувачів. Коли минула тривожна хвилина і візок завернув за ріг, тесляр втратив з поля зору своїх ворогів. Він сильно задихався. І все ще мовчав. Підозріло дивився він на військові форми і обличчя своїх рятівників; але нарешті, коли його погляд зустрівся з дитячими, повними співчуття очима юного барабанщика, здалося, що втікач починає трохи довіряти цим людям. Ледве переводячи дух, глухим голосом, наче він цілими днями не мовив жодного слова, тесляр гірко сказав:

— Багачі знають тільки прибуток і

гроші. Мішок грошей — це їхня батьківщина...

Раптом голос його обірвався, а погляд, спрямований вперед, застиг від жаху. Знову з'явилися королівські вершники, і вже не можна було ні повернути, ні відступити. Тесляр скочив з візка і спробував сховатися в будинку. Почулося кілька пострілів. Хтось наче шарпнув утікача назад, він закинув руки догори, похитнувся і важко впав на брук. У ту ж мить Каспар був уже біля нього; він нахилився над ним, наче так він міг захистити його своїм тілом. Вся істота хлопця була сповнена бажання перешкодити переслідувачам. Він не думав про себе, не відчував і найменшого страху. Але раптом світ перевернувся в його очах. Боляче вдарила в голову кров, його наче охопило полум'я. Він ще встиг побачити над собою в якомусь тумані чорне від пороху обличчя Купша, чув, як кричав Анзельм, що застрелений американець — це полонений, який втік від них; бачив, як заблищали чорні вологі очі Катрін, побачив відкритий від жаху її рот і знепритомнів...

...Що могло трапитися з Дібольдом?.. Коні понесли... Може, збився з дороги... Потрапив у болото... Американські патрулі... О боже, чи сниться це мені? Я б хотів прокинутись!.. Що зі мною?.. Анзельм, Анзельм... Що сталося з Дібольдом?.. Мені не сниться, ні, мені не сниться... Це Себіш, Себіша голос.

— А що, коли Дібольд утік?

Дивні, обурливі, повні недовіри, гнівні уривки фраз долинали до вуха Каспара. Його серце почало сильно битись, він відчував на шиї пульсування крові.

Чийсь голос питав:

— Як? Що ти думаєш? Себіш, ти ж не хочеш...

— Ні, я лише запитую... адже питати ще можна... де був Дібольд, ця тиха вода, про якого ніхто нічого не знав... але я нічого не казав.

Ні, Каспару не снилося. Ніяких сумнівів, тут був Себіш. Старий стояв перед ним, лукаво моргаючи очима і пригладжуючи ревматичною рукою густі вуса.

Перед очима в Каспара стояла туманна завіса. Здавалось, що у вуха набилось клоччя. Нібито хтось смикав його за одягу, за ногу, яка страшенно боліла, йому хотілось кричати...

Раптом завіса впала. Клоччя зникло. Каспар побачив, що знову лежить у клуні. Нога його була в грубій перев'язці. У приміщення набилось повно людей. Тут були не тільки гессенці, а й кілька драгунів і Дібольд. Мундир Дібольда був подертий і брудний. Голова перев'язана закривавленою хусткою; права рука поранена. Каспар насилу зрозумів, що чув і бачив навколо. Нарешті з'ясувалося; драгуни помітили Дібольда по той бік форпостів і підстрелили. Зараз його допитували.

— Осмілюсь доповісти, що мерин майора Еммеріха злякався, пане фельдфебель,— захищався Дібольд. Він говорив цілком спокійно.— Кінь утік, і я мусив довгий час ганятися за ним. Саме тоді, як я впіймав коня, драгуни, не довго думаючи, підстрелили мене.

Пояснення звучало неправдоподібно. Драгуни багатозначно посміхалися.

Себіш стежив за Дібольдом, задумливо жуючи свого вуса. Хитра посмішка світилась в його очах. Тримаючи руку біля рота, він шепотів щось на вухо Купшу, який нахилився до нього.

Тут знову пролунав таємничий голос:

— Себіш, Себіш, за все ти будеш колись відповідати.

Фельдфебель підвів брови. Потім заревів на Дібольда:

— А як це вийшло, що з тобою був твій ранець, свиня?

— Осмілюсь доповісти, що я хотів упорядкувати свої речі,— без вагання відповів Дібольд.

Фріц Кляйнпауль засміявся.

— І ти хочеш, щоб тобі повірили,— засичав Купш, червоний від люті.

Дібольд тільки знизав плечима. Каспар побачив, як фельдфебель, розмахуючи шаблею, з люттю кинувся на Дібольда, і почув свій власний голос:

— Пане фельдфебель! Осмілюсь доповісти, я бачив учора, як Дібольд прав свою подерту білизну, бо сьогодні під час

догляду за кіньми він хотів її полагодити.

Каспар насилу вимовив ці слова. І знову втомлено опустився на солому. Він побачив лисий, наче обтягнутий жовтою, як віск, шкірою, череп Шмельцле і почув вигук фельдшера:

— Ну, хлопче, що ж це з тобою? Прокляття! Каспар, ти не тільки поранений, але у тебе ще й дизентерія чи гарячка... Або те й те...

Каспар помітив, як Дібольд глянув на нього; друг, здавалось, був стурбований, вражений і зворушений; він, очевидно, страждав від того, що не може з ним говорити, не може йому допомогти. І Каспар знову знепритомнів.

Розділ сімнадцятий

Каспар розплющив очі й уперше з ясним розумом глянув на стелю, вкриту тріщинами. Де він? Що трапилось? Йому було холодно, і він натягнув аж до підборіддя ковдру, що зсунулася з нього. Тут він помітив, що на ньому нічна полотняна сорочка, а не та клята форма. Тепер він трохи підвів голову і розглядав порожню, чисто вибілену, зовсім незнайому кімнату. Біля його ліжка стояло ще одне, яким, очевидно, користувались, але зараз воно було порожнє. Як це так, серед білого дня він лежить у ліжку? Як він взагалі потрапив сюди? Він ламав голову над цими питаннями, але все здавалося таким темним і незрозумілим, що хлопець не мав і найменшої надії знайти на них відповідь. Його погляд зупинився на пляшці, яка стояла біля нього на ослінчику. На пляшці був довгий, списаний якимись кривулями, клапоть пергаменту. Що це, він хворий?

Каспар глянув на вікно. Нижній куток його помережили морозні квіти. Морозні квіти в розпал літа! Він став на коліна, нахилився вперед, сперся ліктем на підвіконня і визирнув з вікна. Напроти стояло кілька будинків, укритих снігом; два гессенські вартові з червоними від морозу обличчями забирали рушниці, що стояли пірамідою на білому троту-

арі. Неподалеку кілька вартових патрулювали перед кам'яним мостом, який вів через річечку, вкриту кригою. Під деревом, обліпленим важким шаром снігу, кілька гренадерів з варті намагалися розпалити вогнище.

Повернувши голову, Каспар побачив довге поселення, більш ніж на сто будинків. Над цією місцевістю здіймалась лісиста височина, за якою в густому сніговому тумані вимальовувались ще й інші гори та ліси.

Каспар наблизив обличчя до шибки. Чи це він? Змарніле витягнуте обличчя, гострий ніс, а очі, які сиділи десь глибоко, запитливо дивились на нього з віконного скла. Вагаючись, він недовірко підняв вказівний палець і провів ним над верхньою губою та по підборіддю. Ще раз повторив цей спокійний рух, тільки вже із зростаючим хвилюванням; не могло бути помилки: біляві блискітки вкривали його обличчя,— це починала рости борода. Втомлений і гордий, Каспар опустився на подушку.

По той бік зачинених дверей почувся якийсь шум. Човгання ніг, чиїсь голоси, приглушений стогін, брязкання казанів. Шпитальні звуки, вони знайомі Каспару ще з Флетбуша.

Тільки тепер у голові Каспара почали виринати спогади: палаючий Нью-Йорк... вечір на фермі... озноб... поранне стегно...

Каспар заціпенів. Кров відлила з його обличчя, і на одну секунду перестало битись серце. Чи нога його ціла? Швидко відкинув він ковдру. Дякувати богам, в нього були обидві ноги, хоч і здалися вони йому дивно худими. Від правого коліна через усе стегно тяглася глибока, вже зарубцьована рана.

Він зрадів, коли тривога минула. Нью-Йорк... Так, в Нью-Йорку він був поранений. Потім його привезли на ферму. А потім Дібольд... Дібольд... Ніби чорна блискавка майнула думка.

— Дібольд! Дібольд! — закричав Каспар, пригадавши раптом, в якому становищі він бачив друга востаннє.

Двері відчинились, і ввійшов Дібольд, наче він тільки й чекав на те, що Каспар його покличе.

Він був у блакитній шпитальній куртці, обличчя його трохи зблідло, але мало змінилося. Він обережно ніс горщик, з якого йшла пара.

— Це ти! Це дійсно ти! — сказав Каспар радісно і тихо засміявся.

Дібольд, задоволений бадьорістю Каспара, сів на край ліжка, тримаючи перед ним запашний суп, який Каспар мусив з'їсти перед тим, як одержати відповіді на деякі запитання.

— Але ж май терпіння, — бурчав Дібольд. — Я знову поновлений у правах, од відставки я до цього часу викручався. І взагалі все обійшлося добре. Твоє зауваження дуже допомогло мені. Довести вони нічого не могли, а я відмовлявся від наміру втекти. Тепер ми стоїмо з бригадою Ралля в Трентоні, мій хлопче. Містечко стоїть на шляху від Нью-Йорка до Філадельфії, всього в тридцять миль від Філадельфії... Літо? Ах ти, дурнику! Ти багато тижнів пролежав у сильній гарячці, і тобі було так погано, що ми вже не сподівались урятувати тебе. Але потім старий Шмельцле влаштував усе так, що мені дозволили доглядати за тобою... Як? Не кажи дурниць, ми й так навряд чи розквитались. Анзельм, Шмельцле і Зеєкатц також у Трентоні, і всі здорові. Катрін і Мета так само тут. Яке сьогодні число? Чекай-но! — Дібольд дав Каспару повну ложку гіркої мікстури, підвівся і звернувся по допомогу до надряпаних у головах його ліжка кількох рядків цифр. Вони склалися з семи смуг. — Сьогодні вісімнадцяте грудня, — сказав він нарешті, — різдво на порозі. А зараз відпочивай, хлопче!

Коли Дібольд обернувся, Каспар уже спав. Дібольд зупинився, вдивляючись в обличчя хлопця. Як недавно він сам був ще таким юнаком! Тоді всі хороше ставились до нього, навіть собаки і птахи... Добре, що Каспару нарешті вже краще. Тепер ніщо не заважатиме їх спільній втечі.

Каспар прокинувся з криком. Уві сні він бачив себе під зливою куль і захищався від них лише великим зонтиком трактирника Гемпеля; кулі так продірявили його, що він скидався на решето.

Добре, що він прокинувся! Каспар протер очі і голосно позіхнув. А коли глянув навколо себе, впізнав Анзельма, Зеєкатца, Шмельцле і Дібольда. Однак, де ж Рюбенкеніг? Але в ту ж мить хлопець пригадав, що друг уже неживий, і пильно подивився на чоботи покійного, які стояли під ослінчиком. Все ще вражений, він тихо сказав:

— Добре, що ви тут.

— Мій любий, це справжнє чудо, — жартівливо вигукнув Зеєкатц.

— Зеєкатц завжди був у найтяжчих боях, — пояснив Каспару Анзельм. — У всіх нас за плечима гарячі дні.

— Розповідайте ж, розповідайте! — просив Каспар друзів. — Перш за все скажіть: як це так, що ми опинилися раптом у Трентоні?

— Зовсім не раптом, — крикнув Шмельцле і підняв тонкий вказівний палець. — Перед цим було завойовано Уайт Плейнс і штурмовано форт Вашингтон та форт Лі. Так, гессенці, наче воші, сильно кусаються і важко знищуються.

Зеєкатц зауважив:

— Нас завжди кидали туди, де битва була найгарячішою. Часто справді не можна було зрозуміти, що небезпечно — йти вперед чи тікати.

— Ми переслідували американців аж до Принстона, — вів далі Шмельцле, — і до річки Делавер, біля якої стояв з ар'єргардом свого війська генерал Вашингтон. Весь час вони були перед нами на віддалі кількох кроків. Тепер тут на кілька миль навколо не знайдеш жодного човна. Вони всі їх забрали на той берег. Туди ж вони відвезли і свої гармати, які вітали нас картечю. Зрештою, незважаючи на це все, ще не можна сказати, що ми тут маємо право відпочити. — Шмельцле притягнув друзів ближче до себе і прошепотів: — Майор Еммеріх казав учора, що як тільки Делавер добре замерзне, ми рушимо навпростець до Філадельфії.

— Без мене! — сказав Анзельм невзначай різко. — Ще й досі так звана наша перемога біля форту Вашингтон ввижається мені страшним кошмаром. Це були жахливі півгодини, коли наші люди під зливою куль чинили опір ворогові на

тих скелях, з яких зривалися цілими на-товпами. І ті жахливі крики «ура!» та гаркавий голос Ралля: «Вперед, хлопці, тільки негідник може втекти!» і взагалі цей варварський запал, цей одурманюючий чад війни. А потім ця страшна капітуляція американців: більше двох тисяч чоловік склали зброю і не чекали від нас, гессенців, нічого іншого, крім страшної смерті. І нарешті відправка цього розбитого війська до Нью-Йорка! Я був при цьому, Каспар! Ах, Нью-Йорк, ви б ніколи не впізнали його! Я вам кажу, що ми знищуємо також і природу. Увесь цей чудовий острів схожий сьогодні на руїну. Всюди окопи, окопи, окопи! Ліси й алеї зникають, навіть фруктові дерева не шануються.— Анзельм замовк на одну мить, щоб відразу ж продовжувати з ще більшим запалом:— Я буду щасливий, коли воюватиму на боці американців, щоб помститися за ті злочини, які заподіяли їм наші земляки.

— Я теж! І ми теж! — вигукнули друзі разом.

Дібольд був такий схвильований, що не міг спокійно стояти; він усе ходив туди й сюди. Раптом зупинився і запитав:

— Коли ж ми нарешті вирушимо?

— Найкраще зараз,— висловив свою думку Зеекатц.

— Так, звичайно, — перебив його Шмельцле.— Але що буде з Каспаром? Ні, ні, не раніше, як через три-чотири дні, і то це ще ризиковано.

— Я ж уже здоровий, — голос Каспара урвався.

— Вже здоровий,— перекривив його Шмельцле.— Тебе тільки послухати. Можна подумати, ніби в тебе просто болів живіт.— Фельдшер засміявся.— Ні, ні, не кажи дурниць, хлопче. Така втеча — це не прогулянка на гору Вільгельма. Та ще в такий холод! Он учора один п'яний солдат замерз на своєму посту. Каспар пригнічено мовчав.

— Значить, через чотири дні, якщо нічого не трапиться, — вирішив Анзельм.— Отже, двадцять другого тікаємо.

— Але як? — поцікавився Дібольд.— Ми ж не можемо переправитись через річку.

— Головне, щоб нас не піймали,—

сказав Анзельм, жартуючи.— Все інше— мій клопіт. Навколо Трентона багато американських патрулів. Ралль та його офіцери надзвичайно безтурботні. Вони думають, що американці дуже радіють, що ми їх лишили в спокої. Ні фланги, ні тил наших частин не прикриті. Тільки дванадцять чоловік розташовано коло мосту на річці Асанпик,— Анзельм кивком голови показав через вікно,— і ще на західному березі річки є кілька пікетчиків. Будинки, в яких розквартировані полки, обійти зовсім просто. Крім того, нам треба остерігатися ще двох-трьох вартових біля сигнальних будинків. Оце й усе.

— Ну, для мене й цього досить! — пробурмотів Шмельцле.

— А Купш? А Себіш? — крикнув Каспар.— Хіба це не найгірша небезпека?

— Купша треба дійсно остерігатися,— підтвердив Анзельм.— Це ти повинен найкраще знати, Каспаре, бо він же стріляв у тебе.

— Що? В мене? Це був Купш?

— Не турбуйся. Ми це вже взяли до уваги на пізніше, коли прийде розплата.

— А Себіш?

Анзельм засміявся.

— Себіш тепер повністю заклопотаний кухнею, хоч і не одержав від офіцерів ще жодного червоного таляра.— Анзельм замовк і глянув надвір. Спадали сутінки, скоро стане зовсім темно.— Нам треба йти,— сказав він.

Коли друзі вже були біля дверей, Дібольд покликав їх:

— Хвилинку! Можете ви мені зробити послугу? Зайти тут недалеко? Так? У будинку лікаря, де я перебував першу ніч, я забув свою біблію. Вона лежить під дошкою, яка піднімається, проти лівого вікна біля входу. Між сторінками схована та сама листівка, яку я приберіг на випадок втечі.

— В тебе дійсно більше щастя, ніж розуму, — сказав докірливо Шмельцле.— Уяви собі; якби це все з'ясувалось! Чому ти нам нічого про це не сказав?

Дібольд засміявся.

— Мовчанка — це покривка на гор-

щику. А якби я зберігав листівку тут? Це було б ще більш ризиковано. Хто ж може щось виявити, коли нічого про це не знає?

— Ти повинен був нас повідомити,— схвильовано твердив своє фельдшер.— Хоча б тому, що вони тобі не довіряють. Тому що вони все ще винюють. А ти тікаєш, не кажучи нам ні слова...

— Ну добре,— висловив свою думку Анзельм.— Я гадаю, що нам треба негайно ж іти до будинку лікаря, поки ще не зовсім стемніло. А ви як думаете?

Шмельцле і Зеєкатц погодились.

Вони швидко застебнули свої сурдути, попрощались, пообіцявши на другий день знову прийти.

Тільки тепер Каспар помітив, що друзі залишили йому цілу торбу яблук. Хлопець і Дібольд зручно вместилися у своїх ліжках, їли червонобокі яблука і з приємністю мріяли про майбутнє. Вітер бив у заліплені снігом вікна, і думка про те, що надворі крутить хурделиця, ще більше зміцнювала в них почуття безпечності і приємної теплоти. Скоро в кімнаті запанувала сонлива темрява.

Раптом у двері постукали.

— Дібольд тут? — запитав жіночий голос.

Це була стара Катрін.

— Ей, Дібольд, прокинься, до тебе прийшли! — Каспар схвильовано торгав свого товариша.

Дібольд, який перед цим голосно хропів, підвівся і закричав:

— Ну, що там знову? Не можна навіть...

— Тихо. Це я.— Маркітантка квапилась і швидко дихала.— Тобі треба тікати. Сьогодні ж. Зараз. Крива нога, ваш фельдфебель, був щойно у мене. І офіцерський кухар. Шахраї напилися так, ніби настав мир. Коли ж довелось розплачуватись, вони хотіли накинути мені замість грошей дві погнуті каструлі, які десь потягли під час грабування. Але я наполягала на грошах, учинила скандал. Тоді Купш сказав, що вони заплатять пізніше, коли одержать винагороду за тебе, Дібольд. Тепер у них є доказ, що ти хотів дезертирувати. Очевидний доказ,

так. він говорив... Ох, ці хлопці, вони мають по два черева, але жодного серця! — Голос її став зовсім тихим, і вона раптом замовкла, наче задихнулась.

Дібольд страшенно збентежився. Одним стрибком скочив він з ліжка, забігав по кімнаті, наткнувся на ослінчик, почав складати свої речі. Тим часом Катрін зникла так само швидко, як і прийшла.

Не минуло й хвилини, як почулися кроки, що наближались до кімнати для хворих.

Дібольд зупинився як укопаний. Безпорадно глянув він на вікно. Вискочити на вулицю? Кроки вже чулися біля дверей. У ту ж мить Дібольд, одягнений, в одному чоботі, заліз під ковдру і заплющив очі. Від сильного поштовху відчинились двері.

Профос у супроводі фельдфебеля Купша і двох гренадерів зайшов до кімнати. Світло ліхтаря майнуло по Каспару, якого душила безсильна ненависть, потім по Дібольду, що тремтів від жаху.

— Хто тут мушкетер Дібольд Шульман? — запитав профос.

— Він тут, голодранець! — Уставай.— Купш зірвав з Дібольда ковдру і від несподіванки свиснув.— Виходить, ми прийшли вчасно, хвилина в хвилину, щоб піймати пташку, яка збиралася вилетіти. Що, ще відмовлятимешся, негіднику? Це тобі більш не допоможе.— Купш розмахував біблією перед носом Дібольда.— Впізнаєш? Ні? В ній написано твоє ім'я. І листівку ти бачиш уперше? — Він з усієї сили вдарив Дібольда книжкою по обличчю.— І не подумай заперечувати, все одно тобі не допоможе! Ми піймаємо вас усіх! Усіх! Мовчи ти, негіднику! Вперед!

Гренадери не дали Дібольду змоги взути другий чобіт. Нетерпляче виштовхали вони його з кімнати.

З чолом, укритим потом, Каспар сидів, зіщулившись на ліжку, прибитий безнадійністю і страхом, і тремтів усім тілом. Його власний стогін здавався йому чужим і ніби долинав здалеку-здалеку. Знесилений, він знову впав на подушки. Може, повертається хвороба? Йому треба

до друзів! Негайно! Він мусить покликати їх на допомогу Дібольду...

Пролунав постріл. Невдовзі за ним—другий. Каспар зібрався з силою, дотягнувся до вікна і з жахом відчинив його.

В темряві прошигнуло кілька тіней. Недалеко від передмостового укріплення, ледь освітленого згасаючим вогнищем, солдати з'юрмилися навколо чоловіка, що, голосно стогнучи, лежав на землі. З страшною впевненістю Каспар впізнав у цьому чоловікові Дібольда. Від холоду, що ввірвався в кімнату, і зростаючого хвилювання хлопець тремтів. Він був сам, сам із своїм страхом.

Руки не слухалися його, коли він взував успадковані від Рюбенкеніга чоботи і одягав форму. Голова йому паморочилась, він ледве стояв на ногах. Навпомацки вийшов хлопець з кімнати так швидко, як тільки йому дозволяли його сили, але йому здавалось, що він іде надзвичайно довго—зі сходів вниз і до воріт.

На виході йому загородив дорогу гренадер.

— Стій, нікому не дозволено проходити, такий наказ пана профоса.

Тремтячи, Каспар стояв і наполегливо благав пропустити його. Але ніякі благання не допомогли, гренадер був ніби кам'яний. На питання, що трапилось з Дібольдом, він нічого не відповів; тільки, натякаючи, провів пальцем по шиї. Каспар кинувся був бігти, але спритний гренадер схопив його за комір і почав трясти.

З'явилися Анзельм і Зеekatц.

— Барабанщик повинен негайно прибути до батальйону, особистий наказ майора Еммеріха,—відрапортував Анзельм владним тоном.

Наляканий гренадер, хоч і неохоче, все-таки відпустив Каспара. Анзельм і Зеekatц ухопили напівмертвого юнака і поволокли за собою. Але не зробили вони і чотирьох кроків, як хлопець знепритомнів.

Анзельм ніс Каспара на спині. Через кілька хвилин хлопець отямився; він відчував, як мороз проймав його тіло, щипав за обличчя; чув, як пролунав сигнал рогу на перевірку; усвідомлював, з якими

труднощами Анзельм робив кожний крок; бачив Зеekatца, що важко ступав у снігу поруч з ними.

— Анзельм, Анзельм, я вже сам можу йти,—сказав Каспар так голосно й рішуче, як тільки міг, і спробував злізти зі спини друга.

— Тихо, Каспар, будь спокійним,—захекавшись, сказав Анзельм.—Ти тільки зіпсуєш усе. Ми несемо тебе, Зеekatц і я, по черзі.

Але Каспар переконав друзів, що вони не зможуть відійти далеко, якщо нестимуть його, і це знову приведе їх до небезпеки. Вони вже самі подумали про це і, взявши Каспара під руки, втрьох пішли вперед.

Каспар іноді провалювався у глибокі снігові замети, йому було надто важко йти, і холод проймав його з ніг до голови, але хлопець вирішив, що друзі не повинні помічати цього.

— Ми вже далеко? — раптом запитав він.

— За межами табору,—заспокоїв його Анзельм, почувши в голосі Каспара тривогу.—Ми вже пройшли добру частину шляху. Коли б тільки наші сліди не викрили нас. І сніг не був би таким глибоким.

— Де залишився Шмельцле? — за хвилину спитав Каспар, пригадавши все, що трапилось за останні години.

— Ми не встигли його сповістити, все сталося дуже несподівано,—розповідав Зеekatц.—Якраз перед будинком лікаря ми побачили, що там діється. І одразу ж побігли назад до шпиталю, щоб застерегти від небезпеки Дібольда. Старий фельдшер не встигав за нами. Коли ми добігли до мосту, з Дібольдом вже встигли розправитись. І тобі це теж загрожувало загибеллю. І нам. У нещастя широкі кроки!

— Дібольд загинув, — сказав Анзельм так тихо, ніби промовляв цю звістку для себе, щоб повірити в неї: при сподіванні про Дібольда піт виступав йому на чолі. — Я бачив, як вони стріляли в нього.

Каспар був глибоко схвилюваний. Він не міг стримати сліз.

У тиші зимової ночі залунали голоси, то тут, то там раптом замиготіли вог-

ні, почувся тупіт копит і гавкання собак. Зійшов місяць і освітив якісь постаті верхи на конях, що скакали по білій блискучій місцевості. Невже їх викрили? Втікачі кинулись на сніг, припали до нього, як жайворонки до борозни, поповзли рачки. Але їх зраджував слід, незграбний, як слід від плуга на кам'янистому ґрунті. Скоро вони почули близько за собою переслідувачів. Невеличкий лісок прийняв їх під свій захист. Сніг був тут не такий глибокий. Але дорога, по якій вони тепер ішли, була підступною. Вона стрімко вела в гору, і була вся вкрита уламками скель і вибоїнами. Втікачі задихалися. Дедалі частіше боязко оглядалися. Кілька куль просвистіло над їх головами і врзалося у поламані дерева. Крики переслідувачів чулися вже зовсім близько. Всі троє почували, що загинуть.

Вони вирішили розлучитися, щоб не всім потрапити до рук переслідувачів. Може, хоч один з них має щастя і зможе врятуватися. Поспішно пробігли значну віддаль у лісі, вброді перейшли холодний, як лід, струмок і, знесилені, стрімголов кинулись далі.

Каспар біг сам. Друзів він випустив з поля зору. Раптом хлопець почув позад себе якісь хлюпаючі звуки. Може, це Анзельм? Чи Зеєкатц? Він обернувся, і його охопив жах: один вершник досяг уже струмка і обережно переходив його на своєму коні. О боже, він був зовсім близько. Наступні секунди здалися довгими, як ціле життя. Каспар відчув сильні кольки в боці, ноги не хотіли нести його далі. Де друзі, де? За ним і коло нього свистіли кулі; у скронях стукала кров, він почув голос. Йому наказано зупинитись, але він, напружуючи свої останні сили, поспішав далі, бо знав, що йому загрожує смертельна небезпека і все ж таки не вірив, що може втратити життя; йому здавалось, ніби він біжить і за Рюбенкеніга, і за Дібольда, і за Шмельцле, і за рибалку Вейрауха, і за мертвого Кутца, і за всіх, чие серце билось за свободу.

Але вершник був уже біля нього, нахилився і вхопив його за сурдут. Несподівано з кушів пролунав постріл. За ним другий.

Вершник з вигуком прокляття кинувся тікати так швидко, що Каспар упав і розбив собі до крові коліно об камінь. Але він не відчував болю. Він нічого не чув, крім плюскоту і кіньського тупоту, що швидко віддалялись.

Від жаху Каспар не міг збагнути, що сталося. З кушів вийшло три чоловіки, які тримали перед собою мушкети. На них були коричньові мисливські сорочки і широкі капелюхи. Сумніву не могло бути: це американські егері! Який же їхній пароль, що його назвав їм на прощання американець перед висадкою в Новому Світі? Каспар все ще сидів навпочіпки на землі з трохи дурнуватим виразом на обличчі: саме тепер йому не спадав на думку такий потрібний пароль.

— Free — free — free, — бурмотів він, — freedom's friend! — Так, це був пароль! Надмірно щасливий, він кричав:
— Хай живе свобода!

Три американці відповіли, сміючись:
— Sure,¹ freedom's friend. Свобода, свобода! All right! Come along, boy²

І Каспар зрозумів кожне їхнє слово. Йому здалося все це таким надзвичайним і разом з тим таким неправдоподібним, ніби всі вони були дітьми-однорітками, які гралися в дезертирів у Кассельському лісі.

Та це була правда. Вони допомогли йому підвестись і повели на гору. Там, у колі незнайомих людей, його вже чекали Анзельм і Зеєкатц; вони нетерпляче махали йому і щось гукали

Зійшовши на гору, Каспар ще раз озирнувся. Позаду лишилися неволя й небезпека; попереду розкинулася широка долина, в яку вони вступили з своїми новими супутниками, вдихаючи свіжий вітер свободи, що вільно линув над полями й лісами.

Розділ вісімнадцятий

Повітря застигло від холоду. Мертва тиша стояла над краєм. Був пізній вечір. Шмельцле йшов по білій від паморозі вулиці, що вела з Трентона до Пеннінгтона,

¹ Вірно

² Добре! Ходімо з нами, хлопче (англ.).

борючись з вітром, змішаним із снігом і градом. Хоч будинки Трентона були не далі як за сто кроків, їх ледве можна було розглядіти. Пікет лейтенанта Відергольдта, розташований недалеко від того місця, де вулиця на Пеннінгтон перетиналася дорогою, що йшла вздовж берега Делавер, ховався десь за сніжною завісою. Старий нахилився, взяв трохи снігу, міцно стис його і жбурнув сніжкою у повітря.

— Чудова різдвяна погода! — пробурмотів він.

Відтоді, як його друзі зникли, він часто розмовляв уголос сам з собою.

Ще ніколи Шмельцле так не ламав собі голову над станом погоди; ще ніколи вітер, сніг і мороз не мали такого значення в його житті. В зимові дні він більше полюблив теплі кімнати. Але сьогодні старий фельдшер, як мисливський собака, слідкував за кожною прикметою примхливої погоди. Вже з раннього ранку він стежив за мокрим сірим небом грудня, вивчав формування хмар, напрям вітру. Маленькими кроками пробіг він уздовж Делавер і балансував на брилах льоду, що згромадилися попід берегом. Одного чоловіка, може, й понесе лід, але...

Його думки перебила раптова поява Купша.

— Ти чого тут швендяєш?

— Дихаю повітрям.

На цей раз Купш не мав на думці нічого лихого.

— Щойно до вас понесли свинячі ніжки з квасолею. А також кошики з горіхами, печивом і яблуками. Є навіть горілка. Ти поспішай, а то там без тебе все пожеруть і вип'ють.

— Добре, я вже йду.

Але тільки-но зник фельдфебель, як Шмельцле продовжував свій шлях до Пеннінгтона.

Сторожовий собака з гавканням кинувся на нього. Шмельцле здригнувся.

— Стій, хто там?

— Це я. Шмельцле. Фельдшер, — старий був уже біля варті. Він ступив ще кілька кроків, підійшовши до низенької хатини, і зупинився. Лівою рукою Шмельцле пестив собаку, що нерішуче

гарчав, праву приклав до капелюха, салютуючи: — Веселого різдва!

Одночасно з Шмельцле до вартового будиночка повернувся з дозору лейтенант Відергольдт з десятима чоловіками. У них були вкриті льодом вуса і сині замерзлі обличчя.

Сховавши щоки від холоду у піднятий хутровий комір, офіцер нетерпляче прийняв звіт останніх патрулів; усе було спокійно, і егері заступили на варту. Солдати швидко поставили рушниці і зайшли до хатини, де зразу ж стало шумно.

Тільки собака і єдиний вартовий, юнак з селянським обличчям, мусили терпіти метелицю.

— В тебе є з собою мазь, фельдшер? — запитав вартовий.

— Спочатку прив'яжи собаку, — відповів Шмельцле.

Коли пес був на цепу, фельдшер продовжив розмову.

— Як у тебе справи з опухом? — запитав він і дістав слоїчок з маззю. — Відкрий рота. Тобі не можна виходити надвір у вітряну і сніжну погоду. Чекай, я помашу маззю.

Солдат відштовхнув руку Шмельцле і з огидою сплюнув у сніг.

— Тьху, до біса, яке ж воно гірке.

— Звичайно, сюди домішано бичачу жовч, вона зменшує жар. Тепер запий горілкою. Тобі відразу полегшає.

Після кількох жадібних ковтків хлопець відчув себе краще; пара йшла з його рота, коли він відхилив пляшку.

— Пий ще! Тобі дозволяється! Треба ж відчутти, що сьогодні різдво. Звичайно, вдома, у Гессені, було б краще. Зрештою, що ти маєш з війни, яка тебе не обходить, що ти маєш проти людей, які не вчинили тобі ніякого зла?

Солдат підозріло глянув на Шмельцле.

— Якби вони цього не заслужили, то з ними б не розпочинали війну. Я надісланий сюди не для того, щоб розбирати, на чиему боці правда, а для того, щоб боротися за короля.

— Вірно, цілком вірно! — змінив тон Шмельцле — Як на мене, білолаху, то ми знаходимось тут для того, щоб

боротися за короля. Для чого ж ще? І чесний солдат не повинен турбуватися про свою руку, ногу чи навіть голову. Все одно всі ми, рано чи пізно, підемо на той світ. Але будь певний! Ніщо в світі не пропадає. Візьми, наприклад, цей сніг. Пізніше він стане водяною парою, а водяна пара утворить хмару, яка впаде дощем. З солдатом ненабагато інакше. Він помирає і розкладається, але черв'яки мають тоді чим годуватися, рідина просякає у землю, а це знову живлення для коріння, можливо, для дерева. — Допитливим поглядом зміряв Шмельцле вартового, що, як божевільний, дивився на небо; промова вплинула. — Так, так, наше життя висить на ниточці — стогнучи, закінчив старий. — Але вище голову, поки вона ціла! Пий і будь веселим!

Коли Шмельцле переконався, що пляшка зовсім порожня, він попрощався з вартовим, побажавши йому веселих свят.

— Гм, з такими хлопцями важко, — пробурмотів він, коли солдат лишився далеко позаду. — Багато таких капустиних голів нічому не навчаться тут.

Але собою він був сьогодні задоволений. Хлопця виведено з строю. А інші пости — пікет на посту через річку Ассанпик, патрулі на дорозі до Принстона і вартові з будинків, біля яких б'ють тривогу, — з великим апетитом п'ють горілку Шмельцле; весь запас, яким забезпечила його добра Катрін, сьогодні розподілено.

Церковні дзвони тремтіли в морозному повітрі. До Трентона вже було недалеко, і Шмельцле з самозабуття усміхався до людей, яких зустрічав; чи то до солдата, що перебігав вулицю, чи то до негра, який поспішав до церкви на різдвяну месу, чи то до закутаної старої жінки. Ще проминути кілька будинків, і він буде біля своєї квартири. Вже здалеку старий побачив, що в ній усі вікна яскраво освітлені; багатоголосий солдатський хор лунав на всю вулицю.

Дитина народилась — весь народ радіє,
Дитина народилась від діви Марії...
Чистої, пречистої святої Марії...

Якою рідною, простою і гарною була ця стара мелодія! Тільки тепер відчув Шмельцле різдво. Може, від холоду йому виступили сльози на очах? Стиха він почав підспівувати:

Коли б не родилися діти —
Не було б нас на світі.
Діти — наш порятунок...

Старий фельдшер дійшов до квартири. Але він не зайшов всередину, навіть не зупинився. Навпаки, він попрямував до будинку дубильника Ван Даселя, тихенько мугикаючи пісню, яку закінчив зітханням:

О господи Ісусе наш єдиний,
Що народився людиною.
Виведи нас з некла!

— Я ж хочу поглянути, що там робиться, — бурмотів Шмельцле. В будинку Ван Даселя були розквартировані Ралль і Еммеріх, і фельдшер знав, що хазяїн запросив сьогодні на вечерю офіцерів разом з чотирма американськими друзями, вірнопідданими його британської величності. Шмельцле випадково дізнався про це кілька днів тому.

А вчора, коли він збирався підрізати вуса полковникові, приїхав один з друзів Ван Даселя. Глянувши на чужого пана, старий так розхвилювався, що мусив відкласти ножиці. Незважаючи на елегантне вбрання, вусики франта і окуляри в золотій оправі, Шмельцле впізнав у незнайомцеві схожому на мулата, смаглявого матроса, який тоді на «Мері Елізабет», повернув їм щоденник і відрекомендувався американським патріотом.

«Що означав цей візит? І як би непомітно підійти до незнайомого?» Захоплений цією думкою, Шмельцле заходився коло вусів Ралля, і коли полковник випадково глянув у ручне дзеркальце, то одчайдушно закричав:

— Щоб тебе дідько вхопив, ти надто коротко підрізав вуса! Зіпсував мені всю фізіономію!

Старий голосно засміявся, пригадавши шаленого від люті Ралля. Але вчора

вранці, коли він підрізав вуса полковникові, йому було не до жартів. На щастя, полковникові доповіли, що його хоче бачити якийсь житель міста. Це був пан Валь, маленький худий чоловік, який без зайвих слів схвильовано сказав:

— Паңе полковнику, майте на увазі, на вас готують замах!

Все ще розлючений, Ралль накинувся на нього.

— Турбуйся про свої власні справи! Нехай тільки поткнуться!

Шмельцле скористався з цього маленького скандалу і, швидко попросившись, вийшов. Перед дверима полковника він зустрів Ван Дасселя, розговорився з ним і запропонував йому поголити пана, який тільки що приїхав. (Шмельцле добре обміркував це, і дійсно все вийшло гаразд. Ван Дассель був дуже радий).

Тремтячи від хвилювання, фельдшер поспішив на верхній поверх. Переконавшись, що їх ніхто не підслухує, він відрекомендувався, нагадавши давньому знайомому про спільну подорож на «Мері Елізабет» і про щоденник Каспара з листівкою, через яку вони всі мало не потрапили на шибеницю. Відбулося тихе і радісне вітання. Намилуючи щоким своєму таємничому клієнтові, Шмельцле пошепки відповідав на його запитання про стан у Трентоні. Ралль так сильно зневажав американців, що рідко коли відвідував який-небудь пост, і взагалі не турбувався про службу; він і Еммеріх в однаковій мірі постійно пиячили і щоночі бували небоездатними.

Американець був дуже задоволений цим повідомленням. Перед прощанням він попросив фельдшера виконати одне важливе доручення: потурбуватися про те, щоб у святкові дні гессенським вартовим не бракувало горілки.

Після цієї зустрічі Шмельцле більше не бачив таємничого гостя Ван Дасселя. Старого мучило те, що йому ні з ким було поділитися: американець просив його мовчати. До того ж різні думки не давали спокою. Він розмірковував, робив певні висновки і зрештою почав турбувати-

ся про погоду. То він бажав, щоб Делавер вкрилась міцним шаром льоду; то він боявся такого льоду, який міг би послужити гессенцям шляхом до Філадельфії...

Фріц Кляйнпауль сплющив свого червоного від морозу носа, притулившись до вкритої льодом круглої шибки вікна на першому поверсі будинку дубильника, щоб побачити сяючу сотнями свічок ялинку, яка сягала майже до стелі. Коли Шмельцле зненацька підійшов до нього, Фріц відсахнувся. Але тут же впізнав старого і продовжував відбувати свою варту, незважаючи на те, що вже тремтів від холоду.

— Сьогодні б у Віндгаузені бути. Шмельцле! — сказав він, сповнений смутку за рідним краєм. — Я завжди розшукував у лісі найбільшу ялину для пана міністра і одну для лісництва.

Товариство, яке зібралось у святковому залі, мало вже від'їжджати. Ралль, Еммеріх, фон Барделебен і якийсь немолодий офіцер, майор фон Дехов з трентовського гарнізону, а також багато інших високих військових осіб із сусідніх місцевостей, кілька дам і четверо панів у цивільному вбранні прощалися з хазяїном. Почувся сміх, тому що Еммеріх сказав одній дівчині щось жартівливе. Його гладке червоне обличчя сяяло, коли він зробив реверанс одній літній дамі, яка крокувала, наче гвардієць, і перша підійшла до дверей. Всі пани, здавалось, були напідпитку.

Шмельцле сховався за ріг будинку, а Фріц зовсім зник, коли відкрились ворота і все товариство вивалило на вулицю, сміючись і голосно розмовляючи, мовби серед білого дня. В сусідніх будинках запалили світло; стривожені люди, припавши до вікон, із злістю слухали голосну німецьку розмову. Нарешті під'їхало дві пари саней. Вони забрали різдвяних гостей Ван Дасселя і ковзнули великою дугою навколо шести гармат, що стояли перед будинком для параду. Сани ще не зникли в темряві сніжної ночі, як на задніх підвісся один з гостей (в якому Шмельцле впізнав переодягнутого матроса) і закричав:

— See you soon.¹ Скоро ми побачимось на іншому святі!

Хазяїн і чотири офіцери, які залишилися, відповіли голосним «До побачення!» і пішли назад у будинок. Ван Дассель зачинив ворота.

Тепер і Шмельцле подався додому.

Ралль, Еммеріх, майор фон Дехов і капітан фон Барделебен зручно влаштувалися у великій затишній кімнаті. Себіш, у якого вже злипалися очі від сну, прибирав посуд і саме хотів вийти в кухню, щоб поглянути на суп, який варився на плиті, і на печеню в духовці — страви, що призначались на завтра, коли Еммеріх наказав йому підкинути дров у камін і приготувати кофе.

— Дрова скінчилися, пане майор, — поскаржився Себіш, потираючи гулю на своєму черепі. — Ми вже палимо меблями.

Але Еммеріх, який зник до того, що його розпорядження завжди виконувались без заперечень, не звернув на цей тихий протест жодної уваги. Він вгудив з-під столу пляшку і налив трьом офіцерам, які сиділи навколо каміна, «свіжого пального». Ралль і Барделебен прийняли його жарт дружнім сміхом, але майор фон Дехов, відмовляючись, поклав свою тонку руку на склянку.

— Мені треба йти, — розважливо сказав він. — Власне кажучи, я залишився тільки тому, що всі ці дні не мав нагоди, пане полковнику, поговорити з вами у терміновій справі.

— Це треба зробити... — пробурчав Ралль, — зараз?

— Як я вже коротко згадував, учора, пане полковнику, я допитував двох американських дезертирів. Вони повідомили, що Вашингтон забезпечив свою армію продуктами на три дні. Серед бунтівників ходить чутка, що їх переправлять через Делавер, щоб напасти на наш гарнізон. — Ралль заперечливо підняв свою руку з короткими пальцями, але фон Дехов, не вагаючись, уперто продовжував тонким плаксивим голосом: — Пане полковнику, нам треба збудувати

укріплення, щоб хоч в деякій мірі бути забезпеченими від нападу.

Еммеріх грубо засміявся, а Ралль загаркавив:

— Що там укріплення! Нехай вони тільки прийдуть! Ми їх зустрінемо багнетами!

— Пане полковнику, якщо це не допоможе, то й не зашкодить, — намагався переконати майор свого набагато молодшого начальника.

— Це дурниця! — Ралль скочив і спересердя штовхнув ослінчик. Він нетвердо стояв на ногах. — Досі я давав змогу янкі відступати. Коли ж вони ще раз прийдуть, ми їх доконаємо. Треба сподіватися, що нарешті прийде і сам Вашингтон, щоб я взяв його в полон. Гм, але невже цей запеклий бунтівник насмілиться таке зробити? — Від цієї думки кругла, майже без шиї, голова Ралля, з одвислими щоками, почервоніла від злості. — Тепер, — вів він далі, — мої нові контрзаходи гарантують нам повну безпеку. Ви, здається, не помітили, пане майор, що кожного ранку загін з двома гренадерами відходить на південь міста і вартує там до дев'ятої години. Досі він повертався завжди мирно.

— Цілком вірно, — промекав Еммеріх.

Фон Дехов продовжував:

— Але, панове, загін, який ви надсилаєте на південь, складається з вартівих, що повинні пильнувати наш північний фланг. У разі нападу ми залишаємось напризволяще.

Ралль перебив фон Дехова.

— Та яка там безпека! Вони не насміляться напасти. ім'я Ралля викликає у них велику повагу. — Він зухвало продовжував далі: — Всю провінцію Джерсі можна тримати в руках єдиним з'єднанням. Коли ж вони, незважаючи на все, прийдуть і їм вдасться взяти мене, то нехай тоді забирають і мій останній скіпаж.

Еммеріх і фон Барделебен глузливо засміялись. Майор фон Дехов пополотнів. Але він не здавався. Незважаючи на все, йому хотілось ще раз спробувати зламати розумність свого начальника.

— Тепер інше, — сказав він стурбо-

¹ До скорої зустрічі.

вано, — нашим солдатам не вистачає обмундирування, і в першу чергу взуття. Їх чоботи в жахливому стані, що в цю пору року є справжньою небезпекою для здоров'я. Ми повинні були нью-йоркському гарнізону...

— Годі! — Ралль крикнув так голосно і розлючено, що задеренчали чашки в кавою, які вносив, затрясшись від переляку, Себіш. — Це безглуздя! Я і мої солдати побіжимо босі по льоду, якщо треба буде, і коли ви, пане майор, не захочете взяти участі в цьому, можете сидіти спокійно.

— Я думав, це мій обов'язок... — Фон Дехов був так схвилюваний, що не міг говорити далі. Він зробив кілька непевних кроків до софи, на якій лежали безладно накидані плащі і капелюхи.

— На добраніч! На добраніч, панове! — пробурчав він. Оддав честь і, зігнувшись, пішов з кімнати, ніби рушив за своєю власною похоронною процесією.

Еммеріх презирнувся з фон Барделебенем, потім вони глянули на полковника, який щось обмірковував. Веселий настрій його зіпсувався. Обое не наважувались вимовити й слова. Раптом Ралль прийняв рішення.

— Барделебен, — закричав він, — є у вас чорнило і перо під рукою? Ви готові? Напишіть листа головнокомандуючому лорду Гоу! — Почавши диктувати, полковник грізно заходив взад і вперед. — *Le courier qui prendra cette lettre ayez...*¹ Ні, ні, — закричав він. — Безглуздя, порвіть цей клаптик! На добраніч, пане капітан!

Коли капітан вийшов і Себіш знову вабрався в кухню, Еммеріх зробив спробу розвіяти сумний настрій Ралля.

— Цей тюхтій! — вилаяв він фон Дехова. — Треба було йому під кінець так зіпсувати різдвяне свято! Через що голодну банду американців, які дезертирують зараз цілими батальйонами! Нещастя і сором, пане полковнику, що ми не можемо перейти Делавер, Новий рік ми б святкували у Філадельфії.

¹ — Кур'єр, який передасть цей лист.. (франц.).

Рот Ралля перекосився, губи затремтіли.

— Найбільше мені хотілося б бути на Новий рік удома, за цим великим солоним болотом. Еммеріх, мені так набридла ця проклята служба тут. Полковник Гаркерт не прийшов, певна річ, хоч я спеціально послав вістового з запрошенням у Нью-Брансуік. Я маю досить доказів і жодного сумніву, що пани англійці хочуть відмежуватися від нашого товариства. Звісно, це зворотний бік медалі! Але для того, щоб вести бої за них, ми їм цілком підходимо. Король Георг не вагався б воювати до останнього гессенця...

— Ще одну чашку кави? — запропонував Еммеріх.

Але замість відповіді Ралль вдався за втіхою до пляшки рому, яку випив не одриваючись.

— А на наші сподівання на королівську щедрість також можна поставити хрест, — пробурчав він. — Я вже не думаю більше про прибавки і підвищення! До того ж повсякчасні неприємності з бюро генерального військового комісара! Постійні скарги і донесення, що в списках на виплату у нас записано більше солдатів, ніж їх призвано на військову службу. Поводяться з тобою, як з шахраєм і злодієм, а ти нічого з цього не маєш...

— Зате пан ландграф має більше з цього, — ущипливо промовив Еммеріх. — Гессенець, який затримується в списках тільки на три місяці, приносить його світлості доходу більше, ніж поранений брауншвейзькому князеві.

— Ах, Еммеріх, для мене було б моральним задоволенням, коли б я міг сказати: «більше я вам служити на хочу!» Я хочу геть звідси, хоч і на Південний полюс! Чим далі ми входимо в Америку, тим більше вона мені не подобається. Бачиш дедалі більше лісів і дедалі менше будинків. І все-таки тутешні жителі просто зачаровані своєю землею, вона для них найкраща в світі. Зайдіть у найбіднішу хатину, і там першим питанням буде: «How do you like shis country?»¹ —

¹ Як вам подобається наша країна? (англ.).

Ралль підвівся, вийняв з каміна шматок дерева, що тліло, і припалив від нього свою люльку.— Якби не було Ван Даселя, ввічливого, гостинного і люб'язного, ми жили б тут справді, як у пустині. Більшість населення недоброзичливо ставиться до нас. Не ми до них. Вони до нас! Сміхота!

— Про це я не турбуюсь, — промовив Еммеріх, глузливо посміхаючись. — Хто недоброзичливо ставиться до нас? Тільки наволоч, яка таємно зараховує себе до бунтівної банди Вашингтона. Чекайте-но, пане полковнику, коли ми прийдемо у Філадельфію, там повинно бути чудесно. Там дійсно добре товариство. — Еммеріх підійшов до вікна, яке виходило у засніпаний снігом сад і відкривало далекий краєвид на Делавер. — Всесильний боже! — вигукнув він захоплено. — Що за чудовий краєвид. Гляньте-но, пане полковнику! Небо, як чорно-блакитна величезна мішень з тисячею яскравих пробінь! І як сніг блищить! Чи не вважаєте ви, що місцевість між Делавер і містом дуже подібна до місцевості між Касселем і Берггаузеном?

Ралль підійшов і завмер, напружено дивлячись у нічні сутінки.

— Справді, — сказав він сонливо. — Це нагадує мені мою колишню квартиру у Вальдау. — Тут він позіхнув, доторкнувшись до рота пальцями. — Котра зараз година, пане майор?

Еммеріх витяг свій золотий годинник з кишені жилета.

— Зараз четверта.

— Прокляття, так пізно! Щось ми тепер ніколи не лягаємо раніше четвертої спати. Чи ваш годинник знову неввірно йде?

— Думаю, що ні, — пробубонів Еммеріх зніяковіло, послушавши, чи йде годинник. — От коли ми повернемося в Кассель переможцями, я випрошу у пана фон Шліффена кращий годинник. Знаєте який? Будильник з кассельського музею. Ви його бачили? Це Паллада, на грудях у якої знаходиться циферблат, а в череві — механізм. У правій руці вона тримає пістоль, який під час бою будильника робить — «пафф» і запалює світло. Тисяча чортів!

— Дуже цікаво, — сказав Ралль. Він забув про свою досаду, але відчував себе втомленим, страшенно втомленим. І, кивнувши через плече Еммеріху, пішов до своєї кімнати.

Еммеріх недовго лишався самотнім. Ледве причинились двері за Раллем, як Себіш з цікавістю просунув свою голову.

— Що, неприємності? — запитав він боязко. — Панові полковнику не можна так хвилюватися, чоловікові в його літах, чорт забирай...

— І все через цю наволоч, якій за часів англійського панування жилося дуже добре, — зітхнув Еммеріх, потягнувшись до останньої пляшки.

— Так, так, занадто добре поводитись з підлеглими не годиться, — підтвердив Себіш, але тут же спохватився. — Я маю на увазі безпутних підлеглих. Як-от шибеник Каспар. Пане майор, адже від нього, крім чорної невдячності, ви нічого не мали. Мабуть, вам не лишається нічого іншого, як взяти собі для послуг і за барабанщика якогось мавра.

Еммеріх узяв пляшку, сумно кивнувши головою. Раптом йому стало дуже шкода самого себе. Блакитні очі майора наповнилися сльозами. Він розстебнув жилет і з останнім ковтком, здавалось, солодко проковтнув і свій сум.

Загони Вашингтона після трудного маршу, який почався по обіді різдвяного дня, досягли, коли почало смеркати, парому Мак-Конкіс на Делавері. Через хвороби, полон і дезертирство бійців стало на дві тисячі п'ятсот чоловік менше. Кожний мав з собою триденний раціон і на сорок пострілів бойових припасів.

Незважаючи на жахливу бурю, загонам повстанців вдалося, хоч це здавалось зовсім неможливим, непомітно перебраться на той берег, з якого вони тікали кілька тижнів тому: солдати з вісімнадцятьма гарматами розмістились у невеликих човнах, яким загрожував натиск дрейфуючих крижин. Була четверта година ранку, коли люди вибрались на слизький стрімкий схил і стали в стрій. Заховалися в лісі, який хоч трохи захи-

шав їх від сильного північного вітру. Про відпочинок не можна було й думати. Часу було дуже мало; їх план вступити в Трентон до ранку не вдавсь. Тепер ще лишалась надія на хороший сон гессенців, генералові Вашингтону було відомо про їхню гульню; адже чотири його офіцери, переодягнуті у цивільне

— Скажи своєму генералові, — відповів розлючений Вашингтон вістовому, — щоб він використав багнети. Місцевість треба взяти і її буде взято. Ось моє рішення!

Над полями віяв холодний, як крига, вітер. По деревах, дорогах і людях періщив град. Солдати були в жалюгід-

вбрання, самі брали участь у пияцтві полковника Ралля.

У Бірмінгамі армія поділилась на дві частини, щоб взяти Трентон у кліщі. Один загін, який вів генерал Салівен, пішов униз, уздовж річки, щоб напасти на місто з заходу, інший же, під командою Джорджа Вашингтона, рушив прямо дорогою. Вашингтон хотів після всіх втрат, відступів і поразок піднести дух свого народу.

Сумнів у перемозі доброї справи почав, напевне, мучити його знову, коли генерал Салівен передав через вістового, що у солдатів змокрів порох.

ному становищі. Більшість з них, зрана і зневірена, годилася скоріше для шпиталю, ніж для бою. Вістовий, який ішов з солдатами на деякій віддалі, в дев'яти милях від Трентона, міг керуватися в лорозі червоними слідами на снігу. Свобода ступала у рваних чоботях з кривавими ногами.

Коли вартовий зайшов до будинку варті на Пеннінгтонській дорозі, щоб погрітися, солдати спали міцним сном на дерев'яних нарах. тісно притулившись один до одного.

Скрип дверей, важкі кроки вартово-

го розбудили лейтенанта Відергольда, який спав недалеко від груби на єдиному в цій кімнаті ліжку; якось мляво, напіврозплющеними очима стежив він за вартовим, який, видно, жакливо змерз і, щоб погрітися, доторкнувся до залізної грубки, що вже захолола, і, нарешті, розпачливо подивившись навколо, підніс великі червоні руки до масляної лампи, мерехтливе полум'я якої майже згасало. Лейтенант подумав, чи притягти хлопця до відповідальності за порушення дисципліни, але солдат уже вийшов. Відергольт не чекав чогось несподіваного від ворога; він почував себе цілком впе-

нено. Перед двома маленькими заліпленими снігом вікнами, як темний густий попіл, стояв уже світанок. Годинник зупинився. Котра це година? Лейтенант, у якого минув уже сон, позіхнув і піднявся. Потім вийшов надвір подихати свіжим повітрям.

Враз перед ним вирости американці. Він кинувся до дверей і щодуху закривчав:

— Тривога! Янкі! Ворожий патруль! Водночас з його криком перед хатиною пролунали три залпи... Тільки тепер вартовий почав стріляти. Розбуджені солдати вибігали приголомшені надвір,

хапали гвинтівки, які там стояли. Їхнім переляканим очам здавалось, що маса ворогів виростає з-під землі. В метушні, з панічною квапливістю пікет, застуканий зненацька, відступив до міста.

В Трентоні негайно пролунали різкі звуки сигнальних рогів, гучний тривожний дроб барабанів; ударили на сполох дзвони. Запізнілі гуляки бігли по вулицях, кричали, шукали своїх коней. Чути було вже тупіт копит і хриплі крики команди.

Полковник Ралль лежав ще у ліжку, глухий, як камінь. Капітан фон Барделбен не наважувався його розбудити. Надзвичайно схвильований, побіг він до головної варті і наказав лейтенантові і сорока солдатам підтримати пікет. Коли він знову повернувся до головної квартири, Ралль в нічній сорочці і ковпаку, перехилившись через підвіконня, грубо кричав:

— До чорта, що там трапилось?

Його ад'ютант стояв приголомшений.

— Хіба пан полковник не чує стрілянини?

В цей час відчинилось сусіднє вікно. Відчуваючи біду, Еммеріх висунув носа.

— Що, янкі? — пробурчав він. — Прокляття! — і захопнув вікно.

Ралль так само квапливо відійшов на середину своєї спальні.

Тим часом рота гессенців, яка була розквартирована на Пеннінгтонській дорозі, стривожена пікетом Відергольдта, марно намагалася відрізати ворогові відступ до міста. Після короткого безнадійного опору гессенці відійшли аж до центра. На центральні вулиці Кінг-стріт і Квін-стріт вступили загони Вашингтона, а солдати генерала Салівена вступили вже на останню з великих вулиць міста Секонд-стріт.

Тільки тепер частина полку Ралля зібралась недалеко від базарної площі. Нарешті з'явився сам полковник і майор Еммеріх. Лейтенант Відергольдт виступив наперед і доповів Раллю про обстановку.

Полковник летів стрімголов і задихався більше, ніж його кінь.

— Яка сила у ворога? — нетерпляче перебив він Відергольдта.

На це питання молодий офіцер не

міг дати точної відповіді, але він знав, що приблизно три батальйони рушили проти нього, і бачив, як два інші вийшли з лісу і зараз, мабуть, уже обійшли їх.

На одну хвилину Ралль втратив самовладання, його червоне обличчя сплотніло. Він механічно зарепетував:

— Шикуйсь! Вперед, руш! Вперед! Вперед!

Він пришпорив коня, і той помчав галопом. Поряд з Раллем погойдувався в сідлі Еммеріх, серце його сильно колотилось.

Ворог виходив навпростець до головної квартири. Деякі гессенські каноніри з власної ініціативи заходились відповідати на обстріл американців. Приглушений гуркіт гармат розбивався об стіни. Але незабаром гавкання кількох гессенських гармат завмерло. В цей час на полі бою з'явилися загони Ралля і відвоювали у противника гармати, які вже вони захопили. Почалася запекла бойня, що навіть обидві сторони не мали часу заряджати рушниці і стріляти. Кололи один одного багнетами, били прикладами, навіть голими кулаками. Повсюди лежали поранені і мертві. Слина у трупів замерзала. Їх уже вкривав тонкий шар снігу.

Полковник Ралль кинувся з своїм загоном праворуч, маючи намір ударити в тил ворогові з вулиці, що вела до Принктона. Але напівдорозі, в садку, засипаному снігом, американські стрільці вчинили йому опір. Під зливою куль ряди гессенців розладнались і повернули назад.

— Що ж тепер? — запитав Еммеріх з безнадійним розпачем. — Весь обоз у містечку...

— Не бійтесь. Трентон ми все одно повернемо, — прокаркав Ралль. Але Еммеріх відчув, що бадьорий голос Ралля не був ширим, полковник у глибині свого серця відчував, що гру вже програно. Вперто вони скерували коней назад до міста, ведучи за собою солдатів, що вже не вірили в успіх бою. Уже коло перших будинків гессенців зустрів вогонь рушниць і картечі. Усього кілька разів вдалося вистрелити гессенським гарматам; незабаром обслуга і коні були

побиті. В таку негоду рушниці давали осічку. А багнети не могли на цей раз виручити гессенців, перед ними не було супротивника: американці стріляли з льохів, вікон, дерев, через мури, з дахів.

Ралль зовсім втратив голову.

— Гренадери, вперед! — закричав він пропизливо.

Розмахуючи шаблею, полковник кинувся під дощ куль, як самовбивця в річку. Багато його людей було вбито американськими снайперами. Гессенці остаточно розгубились.

— Рятуйтеся, рятуйтеся, все втрачено! — кричали солдати.

В дикій паніці вони розбігались. Лише Купш продовжував бій з власної ініціативи. Як божевільний, фельдфебель біг вперед і кричав «ура!», поки свинець в рушниці американського снайпера не свалив його на землю. Він тільки скрикнув.

Фріцу Кляйнпаулю відбило картеччю руку. Він був хорошим стрільцем, але самому бути підстреленим — не входило в його розрахунки. В лівій руці він ніс свою мертву праву, показуючи її кожному солдатові.

— Якби я за свою руку помстився ще кільком ворогам, я був би радий, — вавивав він.

Вбита й поранена була більшість офіцерів. «Гессенський лев» Ралль впав з коня з двома вогнестрільними ранами. Він скорчився від болю, кишки вилізли йому з живота; проте він вітав смерть, яка зберегла йому сумнівну військову честь.

Недалеко від нього біля воріт лежав тяжко поранений Еммеріх.

— Це ранній кінець для такої хорошої кар'єри! — кричав він. — Я помираю як жертва свого честолюбства і зажерливості мого володаря.

Ледь він закрив очі, як один гессенець став спадкоємцем його золотої табакерки, залишивши годинник мертвому, оскільки куля мушкета так сильно продрявила його, як і власника.

Серед перших, хто ввірвався у місто, був стрункий чоловік з худорлявим обличчям, за зброю йому правила кривава заіржавіла шабля. Поряд з ним кро-

кував, злегка накульгуючи, довгов'язий барабанщик, він невтомно бив по телячій шкірі, незважаючи на дірки від куль у барабані і на плащі, що розвівався на вітрі. Занадто великий капелюх з'їхав йому набік; на високо загнутих крисах сяяли американські кольори: синій, білий і червоний.

Поблизу головної квартири гессенський загін склав зброю і на знак капітуляції опустив знамена.

— Каспар! Каспар! — пролинув схвильований шепіт в рядах полонених, які впізнали в американському барабанщику свого колишнього товариша.

— І Анзельм тут! Онде з шаблею.

— І Зеєкатц. Стоїть ліворуч ззаду. Втрюх вони втекли. Втрюх і повернулися.

З кухні головної квартири вибіг Себіш. У лівій руці він тримав палицю, до якої була прив'язана біла ганчірка — знак капітуляції; в правій кухар розмахував американським триколірним прапором.

— Хай живуть наші визволителі! — кричав Себіш. — Віват, Вашингтон! — він хотів говорити далі, але, помітивши Каспара, почав запинатися і змовк. Покірно підійшов ближче.

— Гляньте-но, Каспар! Я завжди казав, що хлопець... піде далеко, — улесливо сказав він. — Так, Каспар, я завжди любив тебе. Чи тепер треба тобі говорити «ви»? Може, ви зможете замовити хороше слівце про мене генералові? Себіш, звісно, готуватиме їжу панам офіцерам! Сніданок уже готовий. Мені здається, я вже бачив пана генерала з вікна. Начебто ввічливий і милий чоловік, не великий і не малий, гарно збудований. Його обличчя відразу викликало у мене любов і пошану. Мені треба знайти нового пана. Чорт забирай! Увечері добре поїв, а вранці — труп.

Мовчки дивився Каспар в обличчя свого запеклого ворога, в що мертвотно-біду маску брехні, злості й безсилля.

Руки Себіша нервово бігали по вилогах сурдута.

— Нарешті ми, гессенці, звільнені від нудної служби, — сказав він тихо, скоромовкою. — Я завжди був проти

цієї проклятої війни. Якби нас не примушували, не підганяли зброєю у спину...

— Ми знаємо, ти завжди за переможців, все одно хто вони, — відповів Анзельм глузливо.

— Не може ж бідний кухар пробити головою стіну, — намагався захистити себе старий. — Особисто я завжди був за справу свободи...

— Замовкни, падлюко, кожне твоє слово — брехня! — Стара Катрін, по обидва боки якої були Шмельцле і Мета, протовпилась через ряди солдатів наперед. — Це один з тих панів, які з'являються після бою. З кухарем мені взагалі треба порахуватись...

— Мені теж! — почувся з рядів її друзів, а також полонених.

Ревматичною рукою Себіш боязко провів по вусах.

— Тільки для того, щоб мене обмовити, — продовжувала маркітантка, — він поширив чутки, що я з'їдаю все краще з супів, а решту лишаю солдатам!

Себіш хотів уже сховатись у будинку, як тарган у щілині, але Шмельцле заступив йому дорогу. Дивний, ніби підземний голос, який так лякав колись Себіша, почувся ще раз:

— Себіш, Себіш, пригадай підлоти, за які мусиш відповісти!

Кухар жажливо закричав. Він кинувся тікати, але відбіг недалеко. Ноги його посковзнулись на замерзлій калюжі. Він простягнувся, спробував підвестись, але впав знову. Зламав обидві ноги.

— Заберіть його до шпиталю для полонених! — наказав Анзельм двом гессенцям.

Хвилювання вляглося. Нарешті Шмельцле, Каспар, Анзельм і Катрін змогли кинутись в обійми одне одному. Тільки Мета стояла нерухомо. Вона закутала свої задубілі руки у фартух і безмовно дивилась на Каспара. Каспар також онімів. Вони хотіли так багато сказати одне одному, але зараз жодне словце не спадало їм на думку. Виникла коротка пауза, але їм вона здалася надто довгою. Зрештою Каспар наважився. Він ступив два кроки до небоги Катрін і урочисто передав їй маленьку шкіряну коробочку. Мета одразу відкрила її

і витягла низку з строкатих скляних перлин і черепашок.

— Яка гарна! Такої я ще ніколи не бачила, — вигукнула вона.

— Це індійське намисто племені ірокезів. Я одержав його від вождя «Червона громова хмара», який служить у нас розвідником

Зворушена Мета ласкаво поцілувала Каспара.

При цьому вона вся зашарілась, а хлопець залився краскою від самого підборіддя, вкритого білявим пушком, аж до вух.

— У нього вже борідка! — скрикнула вона і зніяковіло засміялась. — Як ти виріс, Каспар! І міністерські чоботи знайшли собі гідного господаря...

Через дві години після нападу на пеннінгтонський пікет, після сум'яття, яке не можна описати, Трентон був повністю в руках американців. По вулицях йшли, співаючи, переможні загони молоді вільної держави, які до цього завжди були биті. Але обставини тепер змінились. Перед колишньою головною квартирою Ралля, над якою майорів американський прапор, солдати Вашингтона в строкатих потріпаних у маршах і боях формах, худі і виснажені, але осяяні перемогою, утворили велике колор. В це коло складала рушницю, патронташі і шаблі гессенські роти. І п'ятнадцять блакитних знамен з гессенським коронованим левом, обрамленим сріблом і золотом, лежали на цій купі. Майже вісімсот чоловік офіцерів і солдатів було взято в полон.

Те, що гессенці мусили скласти зброю перед людьми, яких досі вважали за крамарів і селян, було чимсь таким, чого не міг втямити Фріц Кляйнпауль.

— Що говоритимуть про нас у Віндгаузені? — запитав він безутішно.

— Дурний, вони радітимуть! — повчав його сусід.

Всі жителі міста, — дорослі й малі, старі й молоді, — прийшли милуватись цим видовищем. Серед натовпу був і один селянський наймит з Пенсільванії, який спеціально для цього перейшов річку; він

уявляв собі гессенцв чортами в людській подобі і дуже здиг'вався, коли побачив досить симпатичні чоловіків, які навіть у нещасті дбали про свій зовнішній вигляд і чистоту.

Жителів Тренона, які особисто познайомилися з гессенським окупаційним загоном, не міг, звичайно, обдурити їх зовнішній вигляд. Якийсь обірваний чоловік приколів в вила закривавлену хустку і махав неї перед носом офіцерів, яких вели мимо. Старі жінки почали кричати і загрожувати, що вони задушуть всіх полонених, які прийшли до Америки, щоб вкрати їню свободу.

— Прокляті гессенці і всі німці! — люто кричали вони. — Проклятий король і благоловенний генерал Вашингтон!

Тоді один офіцер з визвольної армії виліз на гармту і звернувся до схвилованих народних мас з короткою промовою.

— Гессенці, — почав він, — не прийшли сюди в своїй волі. Їх примусили воювати їх князі. В боротьбі ми не знали пощад, але тепер, коли вони полонені, не будмо вважати їх нашими ворогами. Даайте радіти перемозі, як справжні боці за свободу, і не думати про справедливу помсту. Так, радіймо цій перемозі бо вона доводить нам і цілому світові що ми, американці, можемо відстояти свою незалежність. Радіймо, але не почиваймо на лаврах. У війні щастить тільки тому, хто сам собі дає раду. Від нас — народу — залежить усе, сучасність майбутне, свобода сьогодні і шастя завтра. Але тому, що свобода нікому не арується, а тільки завойовується, то вона лишається тільки у того, хто вірний її духові, хто завжди готовий боротися проти її ворогів, хто завжди

готовий повстати за неї, коли вона кличе. Про це ми будемо пам'ятати після цієї і після всіх наступних перемог. Ціна свободи — це пильність повсякчас!

Промовець закінчив під гучні оплески і скочив з гармати на землю.

Деякі жінки були так вражені, що побігли до своїх домівок, щоб принести полоненим горілку і хліб. З кількома гессенськими дітьми переможиці вже зв'язали дружбу. Вони любили дітей, тому що любили світ, тому що любили майбутнє. Вони розділили з дітьми ті убогі шматки, які мали, обдарували їх бідними і дивними скарбами, які знаходили в своїх кишнях: яблуком, гарненькою черепашкою, гудзиком від форми. Деякі під веселий сміх товаришів намагались вимовити німецькі слова.

Шмельцле, Каспару, Анзельму і Зеєкатцу вдалося протопитися до промовця. Вони оточили його і міцно трясли йому руки. Цей чоловік в американській формі майора був не хто інший, як смаглявий мулатоподібний матрос з «Мері Елізабет», гість Ван Дасселя. Друзі відчували, що перемога, яка тут святкувалась, не була чужою для них. Вони не були більше найманцями. Вони були солдатами. Солдатами нового світу, вранішня зоря якого світила не тільки берегам і горам, лісам і преріям, селам і містам Америки, але й всім людям на землі.

— Ну, Каспаре, — сказав Анзельм, — початок зроблено. Але тільки початок. Це все ще значить — туго затягнути ремінь, зціпити зуби, і, незважаючи на труднощі, в поті і сльозах, крокувати разом з борцями за свободу... надовго, Каспаре, надовго.

— Я знаю, — серйозно відповів Каспар, — і все-таки я не хотів би помінятися з усім Касселем.

ЗМІСТ

	Стор.
ВАДИМ СОБКО. Скеля Дельфін	7
Ю БЕДЗИК, О БЕРДНИК. Людина без серця	59
ОЛЕКСАНДР БЕЛЯЄВ. Голова професора Доуеля	171
ВАХТАНГ АНАНЯН. Таємниця гірського озера	249
АЛЕКС ВЕДДІНГ. Незвичайна пригода Каспара Шмека	407

Обкладинка, титул і шмуцтитули
Р. МАССАУТОВА

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ТА СТАРШОГО ВІКУ

Редактор *І. П. Соболю*
Художній редактор *М. М. Ессаулова*
Технічний редактор *В. В. Красій*
Коректори *Г. М. Горлач, Н. Ф. Швець*

В МИРЕ ПРИКЛЮЧЕНИЙ. СБОРНИК
(На українском языке)

Здано на виробництво 31. VIII. 1957 р. Підписано до друку
2. XII. 1957 р. Формат 84×108^{1/16}. Фіз. друк. арк. 36. Умовн.
друк. арк. 59,04. Обл.-вид. арк. 54,26. Тираж 50 000. Зам. № 725
Ціна 16 крб. 30 коп. Оправа 1 крб.
19848. Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 1.

Друко-хромолітографія «Атлас» Головного відділу Міністерства
культури УРСР. Львів, Зелена, 20.

17 апр. 30 год.